TAMADDUN NURI jurnali
Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy,
adabiy-badiiy jurnal
MUASSISLAR: Beruniy tuman hokimligi
"Tafakkur-tamaddun" OOO
"Beruniy avlodlari" jamoat fondi
HAMKORLARIMIZ:
O'zRFA Qoraqalpog'iston bo'limi
Qoraqalpoq davlat universiteti
Urganch davlat universiteti
TAHRIR HAY'ATI:
BOSH MUHARRIR:
Munavvara KURBANBAYEVA
BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:
Anvar ALLAMBERGENOV
TEXNIK MUHARRIR:
Islombek ABDIKHAKIMOV
BO'LIM MUHARRIRI:
Muqaddas KURBANBAYEVA

Akmal SAIDOV, y.f.d., prof., akad.
Qahramon QURONBOYEV, s.f.d.,prof.
Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)
Roman GOPAL, fil.f.f.d (PhD) (Hindiston)
Azizulloh AROL, fil.f.f.d (PhD) (AQSh)
Almagul BAYRIYEVA, s.f.d., (DSc)
Zuhra REYMOVA, y.f.d., (DSc)
Karlig'ash UMAROVA, y.f.d., (DSc)
Xəlil İsmayıl oğlu İsmayılov, t. f.d, prof. (Ozarbayjon)
Anvar ABDULLAYEV, t.f.f.d, dots.
Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.
Kozimbek TUXTABEKOV, t.f.d., (PhD)
Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD),k.i.x.
Shoira NURULLAYEVA, t.f.n, dots
Konul Bunyadzoda, fəlsəfə fanlari doktoru,
(AMEA) müxbir üzvü (Ozarbayjon)
Baxtiyor KARIMOV, fal.f.d., prof.
Marat NIYOZIMBETOV, fal.f.d.
Alima BERDIMURODOVA, fal.f.d.
Zarifboy DO'SIMOV, fil.f.d., prof.
Olmos ULVI Binnatova , f.f.d., prof. (Ozarbayjon)
Azamat PRIMOV, fil.f.d., (DSc), prof.
Nasibullina Nurida Shaydullovna, fil.f.n. (Rossiya Federatsiyasi)
Sayyora SAMANDAROVA, fil. f.n, dotsent
Bekposhsha RAXIMOVA, fil.f.n, dots (PhD)
Qabil MAMBETOV, fil.f.f.d (PhD)
Vahob RAHMONOV, f.f.n.,dots
Farrux Abbas oglu Rustamov, p.f.d, prof. (Ozarbayjon)
Qozoqboy YO'LDOSHEV, p.f.d.,prof.
Safo MATJONOV, p.f.d., prof.
Qaxramon IBADULLAYEV, p.f.d., (DSc)
Masharib ABDULLAYEV, s.f.f.d., (PhD), k.i.x.
Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)
Odilbek RADJAPOV, fal.f.f.d., (PhD)
Rana Hamid qızı Qadirova, psixol.f.d., prof. (Ozarbayjon)
Nargis ATABAYEVA, psixol.f.d., (DSc)
Dilafruz QARSHIYEVA, psixol.f.d., (DSc)

BIZNI IJTIMOIY TARMOQLARDA QUYIDAGI MANZILLARDA KUZATING:

JAMOATCHILIK KENGASHI:
Sirojiddin SAYYID
Muhammad ALI
Kengesboy KARIMOV
Iqbol MIRZO
Qurbon SHONIYOZOV
O'rozboy ABDURAHMONOV
Murotboy JUMANOV
Adabiy maslahatchi:
Guliston MATYOQUBOVA
Rassom:
Alibek ABDURAHMONOV
Sahifalovchi-bezovchi: G'iyosiddin O'NAROV
Manzilimiz: Qoraqalpog'iston Respublikasi,
Beruniy tumani.
Web-sayt: https://jurnal.tamaddunnuri.uz
e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.
Telegram kanali: https://t.me/tamaddunnuri
Tel.: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.
Qog'oz bichimi 60x84 ⅛. Nashriyot hisob tabog'i 28.
Indeks – 960. ISSN 2181-8258. "ADAD PLYUS" MCHJ
bosmaxonasida chop etildi. Adadi 300 dona.
Bosishga 2025-yil 30-iyunda ruxsat etildi.
Toshkent shahri, Chilonzor ko`chasi, 28-uy. 2025-yil, 6-son (69).
Ushbu son "Tamaddun nuri" jurnali tahririyatining
kompyuterida sahifalandi. Buyurtma №30.
Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Tamaddun nuri"dan olindi deb
izohlanishi shart. Matn hamda reklamalardagi ma'lumotlarning
to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldir. Tahririyatga kelgan
qo'lyozmalar tahrirlanadi, taqriz qilinmaydi va muallifga
qaytarilmaydi.

"Tamaddun nuri" jurnali Google Scholar bazasida indekslanadi. Bu esa jurnalning ilmiy nufuzini oshirish va mualliflarning ilmiy ishlarini keng miqyosda targ'ib qilishga yordam beradi. Google Scholar orqali tadqiqotchilar va olimlar "Tamaddun nuri" jurnalida chop etilgan maqolalarni qidirib topish va ularga havola berish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Tahririyat Crossref DOI ning rasmiy a'zosi hisoblanadi va 10.69691 DOI prefiksiga ega. Har bir nashr va ilmiy maqolaga individual Crossref DOI raqami beriladi.

10.69691 DOI

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

journal THE LIGHT OF CIVILIZATION
Scientific, socio-philosophical, cultural and educational, literary and artistic magazine
Founders: Beruniy District Municipality
"Tafakkur-tamaddun" OOO
Public Foundation “Descendants of Berunius"
Our colleagues: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Karakalpakstan division
Karakalpak State University
Urgench State University

EDITORIAL BOARD:
EDITOR-IN-CHIEF:
Munavvara KURBANBAEVA
DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Anvar ALLAMBERGENOV
TECHNICAL EDITOR:
Islombek ABDIKHAKIMOV
SECTION EDITOR:
Mukaddas KURBANBAEVA
Akmal SAIDOV, y.sc.d., prof., Acad.
Qakhraman QURANBAYEV, s.sc.d., prof.
Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)
Roman GOPAL, phil.sc.n. (PhD) (India)
Azizulloh AROL, phil.sc.n. (PhD) (USA)
Almagul BAYRIEVA, s.sc.d., (DSc)
Zuhra REYMOVA, y.sc.d., (DSc)
Karligash UMAROVA, y.sc.d., (DSc)
Xəlil İsmayıl oğlu İsmayılov, ist. sc.d, prof. (Ozarbayjon)
Anvar ABDULLAEV, ist.sc.d, dots.
Makset KARLIBAEV, t.f.d., k.i.x.
Kazimbek TUKHTABEKOV, t.f.d., (PhD)
Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.
Shoira NURULLAEVA, c. of h. sciences, associate professor
Konul Bunyadzoda, Doctor of Philosophy,
(AMEA) Corresponding Member (Ozarbayjon)
Bakhtiyar KARIMOV, phil.sc.d., prof.
Marat NIYOZIMBETOV, phil.sc.d.
Alima BERDIMURODOVA, phil.sc.d.
Zarifboy DOSIMOV, Phil.sc.d., prof.
Olmos ULVI Binnatova , f.sc.d., prof. (Ozarbayjon)
Azamat PRIMOV, Ph.D., (DSc), professor
Nasibullina Nurida Shaydullovna, can. of phil (Russiya)
Sayyora SAMANDAROVA, associate professor, can.of phil.
Bekposhsha RAKHIMOVA, can. of phil.sc, dots (PhD)
Qabil MAMBETOV, phil.sc.n. (PhD)
Vahab Rakhmonov, f.sc.n., dots.
Farrux Abbas oglu Rüstamov, p.sc.d, prof. (Ozarbayjon)
Kazakboy YOLDASHEV, p.sc.d., prof.
Safo MATJONOV, p.sc.d., prof.
Qakhraman IBADULLAEV, p.sc.d., (DSc)
Masharib ABDULLAEV, of art.sc.c., (PhD), k.i.x.
Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)
Odilbek RADJAPOV, phil.sc..d., (PhD)
Rana Hamid qızı Qadirova, Psychol.sc.d., prof.(Ozarbayjon)
Nargis ATABAEVA, Psychol.sc.d., (DSc)
Dilafruz QARSHIEVA, Psychol.scd., (DSc)

COMMUNITY COUNCIL:
Sirojiddin SAYID
Muhammad Ali
Kengesboy KARIMOV
Iqbal MIRZA
Kurban SHONIAZOV
Orozboy ABDURAHMANOV
Muratboy JUMANOV

Literary Advisor:
Gulistan MATYOQUBOVA
Painter:
Alibek ABDURAHMANOV
Page editor:
Ghiyaziddin O'NAROV
Our address: Republic of Karakalpakstan,
Beruni district.
Website: https://tamaddunnuri.uz
e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.
Telegram channel: https://t.me/tamaddunnuri
Phone: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.

The editorial board is an official member of Crossref DOI and has the prefix 10.69691 DOI. Each publication and scientific article is assigned an individual Crossref DOI number.
Paper size 60x84 ⅛. Publisher's scoreboard 28. The index is 960.
It was published in the printing house of "ADAD PLUS" LLC. The number is 300 pieces.
Chilonzor street, 28, Tashkent city. 2025, No.6 (69).
This issue was paged on the computer of "Tamaddun Nuri" editorial office. Order #30. When copying from the magazine, it must be noted that it was taken from "Tamaddun Nuri". The authors are responsible for the accuracy of the information in the text and advertisements. Manuscripts received by the editors will be edited, not reviewed, and not returned to the author.

“Tamaddun nuri " magazine is indexed in the Google Scholar base. This helps to increase the scientific prestige of the Journal and to promote the scientific work of the authors on a large scale.
Through Google Scholar, researchers and scientists will be able to search and link articles published in the Journal "Tamaddun nuri".

Crossref DOI-10.69691

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

MUNDARIJA

07.00.00 - “TARIX”

Xayitmuratova Zaynura G‘aybullayevna. Qadimgi Markaziy Osiyo xalqlarining metrologik tizimi: o‘lchov birliklarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi.....15

Mnajatdinova Qızlarxan Aynatdin qızı. Qaraqalpaqstannıń awíl xojalíǵí tariyxí (XX ásir ekinshi yarımı-XXI ásir basları).....57

Рахимова Ирода. Отношения Англии и Ирана в XIX веке: политические и экономические аспекты.....97

Мадрахимова Гулшаной Сотиболдиевна. Қўқон хонлиги маданий алоқалари ва унинг музей экспозициясида акс этиши: таҳлил ва тамойиллар.....146

Савриев Жасур Фахриддинович. Қоятош ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва сайёҳлик объектига айлантиришнинг муаммо ва ечимлари.....187

Tilovboyeva Mardona Aybekovna. O‘zbekistonning tarixiy-geografik hududlarida eneolit davri aholi turar joylarida arxeologik izlanishlar.....192

Rahimova Zeboxon. Tarixiy obyektlarni qayta tiklash va rekonstruksiya qilishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va 3d model.....195

Ro‘ziboyev Nurbek O‘ktamovich. Surxon vohasi aholisining ijtimoiy hayotida mahallaning o‘rni.....198

Islomov Abdulaziz Latif o‘g‘li. IX–XI Asrlarda O‘zbekiston va Ozarbayjonning madaniy-ilmiy merosi (Ilk renessans davri).....201

Axmadjonova Gulnoza Rustamjon qizi. Turkistonda jadidchilik harakatining paydo bo‘lishi 204

Shariboyev Abduraxmon Abduqodir o‘g‘li. XVIII–XIX Asrlar geosiyosiy sharoitida Qo‘qon xonligi tarixi.....207

Allamuratov Shuxrat. Amudaryo kechuvlari tavsifi (XIX asrning oxiri – XX asrning boshlari).....235

Ахмедова Назокат. XIX аср охири-XX аср бошларида хоразмдаги тарихий, адабий жараёнларни таҳлил қилишда Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад асарларининг илмий аҳамияти.....256

Eshchanov Zakir Xudayarovich. Turkiy xalqlarning yozuv madaniyatida arab va uyg‘ur yozuvlarining roli va ularning siyosiy-iqtisodiy jarayon....260

Muratbaeva Sarbinaz Rustemovna. Amudaryo quyi oqimi chap qirg‘oig‘ida yashovchi o‘zbeklarning to‘y oldi beriladigan yordam an’analari....276

Babayazov Umidbek. Qadimgi Xorazmda dehqonchilikning paydo bo‘lishi va sug‘orish tizimlarining shakllanishi: arxeologik va geomorfologik tadqiqotlar asosida.....280

Djurayeva Ulmas Choriyevna. Termiz daryo portining shakllanishi tarixiga doir.....284

09.00.00 - “FALSAFA”

Ikramova Iroda Rixsivayevna. Ibn Rushdning ilmiy-falsafiy dunyoqarashida e’tiqod va aql uyg‘unligi g‘oyasining ahamiyati.....9

Омонова Махфурат Мурод кизи. Значение религиозно-философской мысли для японской культуры.....12

To‘rabayev Orif Abdumajid o‘g‘li. Faxruddin Ali Safiyning “Odob ul-as’hob” asarida ijozat so‘rash odobining zamonaviy talqini.....18

Ro‘zimurodov Siroj Madatovich. Mahalla va oilada axloqiy madaniyatini yuksaltirishning ijtimoiy-falsafiy omillari.....68

Azizqulov Akram Abduraxmonovich, Abduraxmonov Is’haq. Yusuf Xos Hojibning falsafiy qarashlarida ratsionallik tamoyili.....73

Yarbayev Xasan Xazratqulovich. Ijtimoiy adolat- jamiyat barqarorligining muhim omili.....88

Koshanova Nilufar Maxsudovna, Tadjibayeva Ruxshona Oktamovna. Zamonaviy jamiyatda ilmiy va diniy bilimlar mutanosibligini ta’minlash zarurati.....113

Bekimbetova Dilfuza Oralbaevna. Yoshlarda badiiy ijodni rivojlantirish jarayoni va uning ijtimoiy-falsafiy masalalari.....155

Muxammadiyeva Oliya Narzullayevna. Oila va jamiyat munosabatlarining normativ-huquqiy hamda ijtimoiy-falsafiy jihatlari.....214

Uralov Dilshodbek. Ibn Sino axloqiy qarashlarida yaxshi va yomon xulqlar haqida.....287

Hamdamov Behzod Xabibovich. Boburning estetik falsafasi.....303

Baymatov Alisher Kaxramonovich. Zamonaviy davrda radikal g‘oyalar tahdidining ijtimoiy tarmoqlarda namoyon bo‘lish xususiyatlari.....306

Jo‘rayeva Marjona Baxtiyor qizi. Til va jamiyat: O‘zbekistonda yoshlar tilida kuzatilayotgan o‘zgarishlar.....326

10.00.00 - “FILOLOGIYA”

Ешенкулова Орынкуль Комекбаевна, Калдыгозова Сандугаш Еркимбековна. Речевые стратегии и тактики адвокатской практики: анализ речевых приемов на примере судебных выступлений....21

Buranova Jamila Aliyevna. Temur Po‘latovning “Taroziy toshbaqasi” romanida arxetipik obrazlar tizimi....27

Bo‘riyev Azizbek Hamzayevich. Kommunikativ yondashuvning tarixiy rivojlanish bosqichlari....30

Sultonova Sohiba. O‘zbek tilshunosligida interyer dizayni sohasiga oid terminlarning o‘rganilishi....33

Jabborova Laylo Farxod qizi. Ingliz tilidagi frazeologik birliklar nazariyasi va ularning xususiyatlari....36

Sobirov Bekzod Nizomboy o‘g‘li. Ibrayim Yusupov she’rlarining o‘zbek tiliga tarjimasida muallif badiiyatini saqlab qolish muammosi....54

Sultanova Dilfuza Choriyevna. Sodda yasama shaklidagi iqtisodiy terminlar....61

Abdusharifova Sarvinoz Sobirjon qizi. Omon Matjon ijodida quyosh obrazi....79

Sarsenbaev Konisbay Jaksilik uli. Kórkem sheberliktiń ilimiy-teoriyalíq tiykarlarí....82

Axmedova Marhabo. Ogahiyning “Riyozu-d-davla” asaridagi eroniy asos apellyativ onomastik birliklari....92

Shoynazarova Vaziraxon. Ingliz tilidagi leksik ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi zamonaviy yondashuvlar....119

Nurmatov Farxod Choriyevich. Texnika oliy o`quv yurti oziq ovqat yo`nalishi talabalariga terminlar asosida rus tili o`qitishning afzalliklari....126

Kuchkinov Xudaybergan Xidirovich. Til o‘qitishda mashqlar to‘g‘ri tanlanishi samarasi....129

Fayzullayeva Nilufar Otabekovna. O‘zbek tili somatik frazeologizmlarda lingvomadaniy jihatlar....135

Botirova Rayxona Abdurofiq qizi. Ayrim frazeologik birliklarda leksik variantlanish....179

Jumanazarova Gulbadam Dosnazarovna. Ba’zi qushlar nomlarining paydo bo‘lishi haqida qoraqalpoq va qozoq etiologik miflari....182

Ergasheva Bahora Baxtiyorovna. “Kecha va kunduz” asarida ijtimoiy tengsizlik va uning zamonaviy o‘zbekiston jamiyatidagi transformatsiyasi....217

Xudayorova Lobarxon. O‘zbek va qoraqalpoq tillarida milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik-strukturaviy tahlili....221

Сейтниязов Турсынбай. Манзара образи яратишдаги ёзувчи маҳорати.... 225

Mo‘soyeva Hayitgul. “Heart” – “yurak” so‘zining ingliz adabiyotidagi talqini va o‘zbek tilidagi badiiy tarjimasi 229

Saidaxmedova Dilfuzaxon Solixon qizi .ingliz tilini chet tili sifatida o‘rganuvchilar uchun grammatik mavzularni tadqiq etish....232

Qobilova Nargiza. Abzasning she’riy matnlarda voqelanishi....244

Saidqulov Sirojiddin Baxtiyor o‘g‘li. Hujjatlilik haqiqatni takrorlash usuli sifatida....247

Нурмаматов Бобур Ботирович. Рус тили ва адабиёти методикаси....250

Allaberganova Umida Maqsud qizi. Ingliz adabiyotini o‘qishning psixologik afzalliklari....253

Umirzaqova Oynura Hamid qizi. O‘z uslubini yaratolgan adib....264

Otamuratova Sadoqat To‘lqinbek qizi. Shermuhammad Munisning “Aylansun” g‘azali tahlili....290

Sayfutdinova Mexrinozbonu Zaxiddin qizi. Ingliz va nemis tillarini o‘qitishda topshiriqqa asoslangan yondashuv (tblt): qiyosiy tadqiqot....310

Zeripboyeva Shaxlo Qudrat qizi. “Jimjitlik” romanida badiiy psixologizm....313

Ruziyeva Nasiba Kenjayevna. Vladimir Grigoryevich Gak talqinida gaplarning leksik-grammatik tuzilishi....323

Jo‘raqulova Rayhon Xolboyevna. O‘zbek va ingliz tillaridagi milliy-madaniy semali leksik birliklarni tarjima qilish muammolari....329

Berdimuratova Ro‘za Raxmanovna. Kosmonimlar va ularning tilshunoslikdagi o‘rni, o‘zbek tili va madaniyatiga bog‘liqligi....332

12.00..00 – “YURIDIK FANLAR”

Karamanova Benazir Karamanovna. Yoshlar – xalqimiz va vatanimizning oltin fondi....271

Дўсматов Дурбек. Кибержиноятларни содир этишда криптовалюталардан фойдаланиш: жиноят-ҳуқуқий таҳлил ва тергов 316

“XALQARO JURNALISTIKA”

Murtozayeva Nigora Murtoza qizi. O‘zbekistonda internet axborot muhitining huquqiy me’yorlari: muammolar va yechimlar....159

13.00.00 – “PEDAGOGIKA”

Ismoilov Erkin Mengnimurotovich. O‘smirlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish xususiyatlari.....39
Odinayeva Gulshoda Shavkatovna. Talabalarda ijtimoiy daxldorlik hissini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari.....42
Ziyatov Muhammad Namazovich. Maktabgacha yoshdagi bolalar jismoniy tayyorgarligi va jismoniy sifatlarini rivojlantirish xususiyatlari.....45
Jumanova Iroda Shokirjon qizi. Suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlik va pedagogik nazoratning ahamiyati.....48
Muratov Muzaffar Shermamatovich. Futbol o‘yinining maktab o‘quvchilari jamoaviylik va yetakchilik ko‘nikmalarini shakllantirishdagi pedagogik ahamiyati.....51
Payzullayeva Oltinoy Madiyor qizi. Bolalarning xalq pedagogikasi asosida tasviriy san’at va qo‘l mehnati orqali kreativligini rivojlantirish.....76
Ziyatov Muhammad Namazovich. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida 6-7 yoshli bolalarning egiluvchanlik sifatini rivojlantirish texnologiyalari.....85
Duschanova Nilufar Sabirbayevna. Neyropedagogika va adabiy savodxonlik muammosini tadqiq etishning metodologik asoslari.....100
Xajiyeva Maksuda Sultanovna. Markaziy Osiyo xalqlarining falsafiy tafakkurida pedagogik g‘oyalarning aks etishi.....104
Бозоров Пулат Фарходович. Предметно-языковой подход в интегрированном обучении (CLIl) русскому языку как иностранному.....107
Mamanazarov B. K. Ta’limni rivojlantirishda ijtimoiy sheriklikning ayrim jihatlari.....116
Buvrayev Akram Rustam o‘g‘li. Talabalarning intelektuall bilimini rivojlantirish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish.....123
Mullayeva Madina Kudratovna. Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini she'riy asarlar ustida ishlash metodlari mexanizmlarini ishlab chiqish.132
Bo‘ltakov Sanjarbek Xazratqul o‘g‘li. Innovatsion ta'lim muhitida talabalarning kasbiy komptensiyasini shaklantirish.....139
Avazov Sherimmat, Atabayeva Mavjuda. Geografiya ta'limida klaster metodini qo`llash orqali o`quvchilarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari 142
Xasanova Gulnaza Raxatjanovna. Kredit-modul tizimida talabalarning mustaqil ta’limni tashkil etishda loyihaviy yondashuv.....162
Saparbayeva Indira Shadibekovna. O‘zbek tili darslarida matnni o‘qib tushunish orqali o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish masalasi.....167
Tursunova Muxabbat Ikromovna. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda individual strategiyalarning samaradorligi.....171
Tadjimova Shaxnoza Rashidovna. Axborot texnologiyalari sohasidagi talabalarda chet tilidagi kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda loyihalar usulidan foydalanish.....175
Umirov Shodi Bobomurodovich. O‘zbek milliy kurashining paydo bo‘lishi va taraqqiyoti 210
Urinova Nilufar. Modulli ta’lim texnologiyasi asosida o‘qitish orqali geografiya o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini oshirish yo‘llari.....238
Akbarov Bobur Bahodir o‘g‘li. Ta’limning raqamli transformatsiyasi kontekstida rus tilini o‘qitishning innovatsion usullari.....242
Umarova Muhayyo. Talabalarning kommunikativ kompotensiyalarini rivojlantirishda digital animatsion videolarning ahamiyati.....266
Xudayberganova Nargisa Qurbonbayevna. Talabalarda sog‘lom turmush tarzini rivojlantirishda pedagogik-psixologik yondashuvlar.....293
Mamedova Farangiz Mirmusoyevna. O‘qish turlari va unda autentik materiallardan foydalanish texnologiyasi.....297
Rajabova Zarafshon Davronovna. O‘quvchilarda nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirishda darsdan tashqari o‘quv manbalaridan foydalanish.....300
Ruzmetova Zuxra Shavkatovna, Matkarimova Oyimjon Saidnazar qizi. Texnologiya fanidan texnologiya fanidan talabalarning kompetentligini shakllantirishda innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish.....320

19.00.00- “PSIXOLOGIYA”

Kalkonova Lutfiya Yusufovna. Maktabgacha tarbiya yoshida xotira rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari.....64
Mansurova Odinaxon Ulug‘bek qizi. Innovatsiya va texnologiya: ijtimoiy-psixologik asoslar va xorijiy tajribalar.....109
Турдымуратова Амангул Баймуратовна. Теоретические основы методики Trail Making Test (TMT).....150

Jurnal 2016-yil 28-sentyabrda O‘zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi tomonidan № 0843 raqami bilan qayta ro‘yxatdan o‘tgan. O‘zbekiston Respublikasi OAK tomonidan 2019-yil 30-yanvarda chop etilgan OAK rayosati qarorlari bilan tasdiqlangan ro‘yxatga ko‘ra 07.00.00 - “Tarix”, 09.00.00 - “Falsafa”, 10.00.00 - “Filologiya” ixtisosligi bo‘yicha; OAK Rayosatining 2023-yil 31-oktyabrdagi 345-son qarori bilan 12.00.00 – “Yuridik fanlar”, 13.00.00 – “Pedagogika”, 19.00.00 – “Psixologiya” ixtisosliklari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

TABLE OF CONTENTS

07.00.00 - "HISTORY"

Khayitmuratova Zaynura G‘aybullaevna. The metrological system of ancient Central Asian peoples: origin and development of measurement units.....15
Mnajatdinova Qızlarxan Aynatdin qızı. Agriculture of Karakalpakstan (Second half of the 20th century,beginning of the century 21st century).....57
Rakhimova Iroda. Political and economic aspects of Anglo-Iranian relations in the 19th century.....97
Madrakhimova Gulshanoy Sotiboldievna. Cultural relations of the Kokan khan and its reflection in the museum exposition: analysis and principles.....146
Savriev Jasur Fakhriddinovich. Problems and solutions of preserving rock monuments and converting them into a tourist object.....187
Tilovboyeva Mardona Aibekovna. Archaeological research in the settlements of the eneolithic period in the historical and geographical regions of Uzbekistan.....192
Rakhimova Zebo . The use of modern technologies and 3d modeling in the restoration and reconstruction of historical monuments 195
Ro‘ziboyev Nurbek U‘ktamovich . The place of the neighborhood in the social life of the residents of the Surkhan oasis.....198
Islomov Abdulaziz Latif ugli. The cultural and scientific heritage of Uzbekistan and Azerbaijan during the early renaissance.....201
Axmadjonova Gulnoza Rustamjon qizi. The emergence of the jadidist movement in Turkestan.....204
Shariboyev Abdurakhmon Abduqodir o‘g‘li. The history of the Kokand Khanate in the geopolitical context of the 18th–19th centuries.....207
Allamuratov Shuhrat. Description of the Amudarya crossings (late 19th - early 20th centuries).....235

Akhmedova Nazokat. The scientific significance of the works of Sayora Samandar and Umid Bekmukhammad in the analysis of historical and literary processes in Khorazm in the late 19th and early 20th centuries.....256
Eshchanov Zakir Khudayarovich. The role of arabic and uighur scripts in the written culture of turkic peoples and their impact on political.....260
Muratbaeva Sarbinaz Rustemovna. The traditions before the wedding of the uzbeks living on the left bank of the lower Amudarya.....276
Babayazov Umidbek. The emergence of agriculture and formation of irrigation systems in ancient Khorezm: based on archaeological and geomorphological studies.....280
Dzhurayeva Ulmas Chorievna. Towards a historical study of the formation of the Termez port.....284

09.00.00 - "PHILOSOPHY"

Ikramova Iroda Rixsivaevna. The significance of the idea of harmony between faith and reason in Ibn Rushd’s scientific and philosophical worldview.....9
Omonova Makhfurat Murod qizi. The significance of religious and philosophical thought for japanese culture.....12
Torabaev Orif Abdumajid ogli. The contemporary interpretation of the etiquette of requesting permission in Fakhruddin Ali Safiy’s “Odob ul-as’hob”.....18
Rozimurodov Siroj Madatovich. Social-philosophical factors of improving moral culture in the neighborhood and family.....68
Azizkulov Akram Abdurakhmonovich, Abdurakhmonov Is’haq. The principle of rationality in the philosophical views of Yusuf Khos Khajib.....73
Yarbaev Hasan Hazratqulovich. Social justice – as the main factor of social development.....88
Koshanova Nilufar Maksudovna, Tadzhibaeva Rukhshona Oktamovna. The need to ensure the balance of scientific and religious knowledge in modern society.....113
Dilfuza Oralbaevna Bekimbetova. Socio-philosophical issues of national tourism and the improvement of Uzbekistan’s international image.....155
Mukhammadiyeva Oliya Narzullayevna. Normative-legal and Socio-Philosophical aspects of Family and society relations.....214
Uralov Dilshodbek. On good and bad conduct in Ibn Sina’s ethical views.....287
Khamdamov Bekhzod Khabibovich. The aesthetic philosophy of Babur.....303
Baymatov Alisher Kaxramonovich. Features of the manifestation of the threat of radical ideas on social networks in the modern era.....306
Jo‘rayeva Marjona Baxtiyor qizi. Language and society: linguistic changes observed in the speech of youth in Uzbekistan.....326

10.00.00 - "PHILOLOGY"

Yeshenkulova Orynkul Komekbaevna, Kaldygozova Sandugash Erkimbekovna. Speech strategies and tactics in legal practice: analysis of speech techniques based on courtroom speeches....21
Buranova Jamila Aliyevna. The system of archetypal images in Temur Polatov's novel "The taroziy turtle"....27
Buriev Azizbek Hamzaevich. Historical development of the communicative approach....30
Sultonova Sohiba. The study of interior design terminology in uzbek linguistics....33
Jabborova Laylo Farxod qizi. The theory of phraseological units in the form of english language and features....36
Sobirov Bekzod Nizomboy ugli. The problem of preserving the author's art in the translation of Ibrayim Yusupov's poems into uzbek....54
Sultanova Dilfuza Chorievna. Simple derivative economic terms....61
Abdusharifova Sarvinoz Sobirjonovna. The image of the sun in the work of Omon Matjon....79
Sarsenbaev Konisbay Jaksilik uli. Scientific-theoretical basis of artistic skill....82
Akhmedova Marhabo. Iranian asyos appellative onomatic units in Ogahiy's work "Riyozu-d-davla"....92
Shoynazarova Vaziraxon. Modern approaches to the development of lexical skills in English....119
Nurmatov Farkhod Chorievich. Advantages of teaching Russian language to students of the food science department of a technical university based on terminology....126
Kuchkinov Khudaybergan Khidirovich. The effect of choosing the right exercises in language teaching....129
Fayzullaeva Nilufar Otabekovna. Linguocultural aspects in somatic phraseological units of the Uzbek language....135
Jumanazarova Gulbadam Dosnazarovna. Karakalpak and kazakh etiological myths about the origin of the names of some birds....182
Ergasheva Bakhora. Social inequality in "kecha va kunduz" and its transformation in contemporary uzbek society 217
Khudayorova Lobarkhon. Semantic-structural analysis of lexical units reflecting national mentality in the uzbek and karakalpak languages....221
Tursinboy Seytniyazov. A writer's skill in creating landscape images....225
Mo'soyeva Hayitgul O'roqovna .the interpretation of the word "heart" – "yurak" in english literature and its artistic translation into uzbek 229
Saidakhmedova Dilfuzakhon Solikhon qizi. Grammar topic exploration for efl learners....232
Qobilova Nargiza. The foundation of paragraph in poetry....244
Saidkulov Sirojiddin Bakhtiyar oglu. Documentalism as a method of reproducing reality....247
Nurmamatov Bobur Botirovich. Methodology of the russian language and literature....250
Allaberganova Umida Maqsud qizi. The psychological benefits of reading english literature....253
Umirzakova Oynura Hamid kizi. A writer who created her own style....264
Otamuratova Sadokat Tulkinkbek qizi. Analysis of Shermuhammad Munis's ghazal "Aylansun" 290
Sayfutdinova Mexrinozbonu Zakhiddin qizi. Task-based language teaching (tblt) in teaching english and german: comparative study....310
Zeripboeva Shahlo Qudrat qizi. Artistic psychologism in the novel "Jimjitlik"....313
Ruziyeva Nasiba Kenjayevna. The lexico-grammatical structure of sentences in the interpretation of Vladimir Grigoryevich Gak....323
Jo'raqulova Rayhon Kholboyevna. Translation problems of lexical units with national-cultural semantics in uzbek and english languages....329
Berdimuratova Ro'za Raxmanovna. Cosmonyms and their place in linguistics, their relationship to the uzbeki language and culture....332

12.00.00. - "LEGAL SCIENCES"

Karamanova Benazir Karamanovna. Youth – the golden fund of our people and our homeland....271
Dusmatov Durbek Rustamjon ugli. Use of cryptocurrencies in committing cybercrimes: criminal law analysis and investigative practice....316

19.00.00. - "PSYCHOLOGY"

Kalkonova Lutfiya Yusufovna. Specific features of memory development in preschool age....64
Mansurova Odinaxon Ulugbek kizi. Innovation and technology: socio-psychological basis and foreign experiences....109
Turdymuratova Amangul Baymuratovna. Theoretical basis of the trail making test (TMT) methodology....150

"INTERNATIONAL JOURNALISM"

Murtozaeva Nigora Murtoza qizi. Legal norms of the internet information environment in Uzbekistan: problems and solutions....159

13.00.00. - "PEDAGOGY"

Ismoilov Erkin Mengnimurotovich. Features of intellectual and emotional development during adolescence.....39

Odinaeva Gulshoda Shavkatovna. Scientific and theoretical foundations for developing students' sense of social belonging.....42

Ziyatov Mukhammad Namazovich. Features of the development of physical training and physical qualities of preschool children.....45

Jumanova Iroda Shokirjon kizi. The importance of safety and pedagogical control in swimming training.....48

Muratov Muzaffar Shermamatovich. Pedagogical significance of football in the formation of team and leadership skills in schoolchildren.....51

Payzullayeva Oltinoy Madiyorovna. Developing children's creativity through fine arts and handicraft based on folk pedagogy.....76

Ziyatov Mukhammad Namazovich. Technologies for the development of flexibility qualities in 6-7 year old children in preschool educational organizations.....82

Duschanova Nilufar Sabirbaevna. Methodological basis of researching the problem of neuropedagogy and literary literacy.....100

Khajieva Maksuda Sultanovna. Reflection of pedagogical ideas in the philosophical thought of the peoples of Central Asia.....104

Bozorov Pulat Farhodovich. Subject-language approach in clil integrated learning of russian as a foreign language.....107

Mamanazarov B. K. Come aspects of social partnership in the development of education.....116

Buvraev Akram Rustam oglu. Using modern technologies to develop students' intellectual knowledge.....123

Mullaeva Madina Kudratovna. Development of mechanisms for methods of working on poetic works for future primary school teachers.....132

Boltakov Sanjarbek Khazratqul oglu. Formation of professional competence of students in an innovative educational environment.....139

Avazov Sherimmat, Atabayeva Mavjuda. Possibilities of developing students' critical thinking skills by using the cluster method in geography education.....142

Khasanova Gulnaza Rakhatzhanovna. Project approach to the organization of students' independent learning in the credit-modular system.....162

Saparbaeva Indira Shadibekovna. Professional guidance of students through reading and understanding of texts in uzbek language classes.....167

Tursunova Muxabbat Ikromovna. The effectiveness of individual strategies in developing communicative competence.....171

Tadjimova Shakhnoza Rashidovna. Using the project method in the development of students' foreign language communicative competence in the field of information technologies.....175

Umirov Shodi Bobomurodovich. Origin and Development of Uzbek National Wrestling.....210

Urinova Nilufar. Ways to improve the professional competence of a geography teacher through training based on modular educational tech.....238

Akbarov Bobur Bakhodir oglu. Innovative methods of teaching russian language in the context of digital transformation of education.....242

Umarova Muhayyo. The significance of digital animation videos to inspire students` communicative competence.....266

Khudayberganova Nargisa Kurbanbayevna. Pedagogical-psychological approaches to developing a healthy lifestyle in students.....293

Mamedova Farangiz Mirmusoyevna. Types of learning and technology of using authentic materials in it.....297

Rajabova Zarafshan Davronovna. The use of extracurricular educational resources in the development of speech skills in students.....300

Ruzmetova Zuxra Shavkatovna, Matkarimova Oyimjon Saidnazar qizi. Use of innovative educational technologies in forming professional competence of students in technology.....320

The magazine was re-registered by the Press and Information Agency of the Republic of Uzbekistan on September 28, 2016 with the number 0843.
According to the list approved by the decisions of the Board of Education of the Republic of Uzbekistan published on January 30, 2019, 07.00.00 - "History", 09.00.00 - "Philosophy", 10.00.00 - "Philology" according to; 2023 of the HAC Board According to the decision No. 345 of October 31, 12.00.00. - "Legal Sciences", 13.00.00. - "Pedagogy", 19.00.00. "Psychology".

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 091.274.132

IBN RUSHDNING ILMIY-FALSAFIY DUNYOQARASHIDA E'TIQOD VA AQL UYG'UNLIGI G'OYASINING AHAMIYATI

Ikramova Iroda Rixsivayevna,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq sivilizatsiyasi va falsafa fakulteti dotsenti v.b., (PhD)

ЗНАЧЕНИЕ ИДЕИ СОГЛАСИЯ ВЕРЫ И РАЗУМА В НАУЧНО-ФИЛОСОФСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ ИБН РУШДА

Икрамова Ирода Рихсиваевна,
и. о. доцента факультета Восточной цивилизации и философии Ташкентского государственного университета востоковедения, (PhD)

THE SIGNIFICANCE OF THE IDEA OF HARMONY BETWEEN FAITH AND REASON IN IBN RUSHD'S SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL WORLDVIEW

Ikramova Iroda Rixsivaevna,
Tashkent State University of Oriental Studies, acting associate professor, Faculty of Eastern Civilization and Philosophy, (PhD)

e-mail: ikramova11@bk.ru
https://orcid.org/0009-0001-7372-2608

Annotatsiya: *Din, e'tiqod va falsafa, aql masalasi bugungi globallashuv jarayonlaridagina emas, balki tarixan o'zining dolzarbligi, nozik masala ekanligi bilan ajralib turgan. U inson ichki dunyosi, ishonchi bilan aql-zakovati natijalarini o'zida mujassam etgan bo'lib, bunda har bir shaxsning o'z pozitsiyasi mavjud bo'ladi. Ko'plab faylasuflar bu borada o'z qarashlarini keltirib o'tganlar. Shunday faylasuflardan biri Ibn Rushd bo'lib, u o'zining "ikki haqiqat" konsepsiyasida bu ikki sohani o'zaro kelishtirishga harakat qildi.*

Kalit so'zlar: *Ibn Rushd, din, falsafa, e'tiqod, aql, uyg'unlik, globallashuv.*

Abstract: *Religion, faith and philosophy, the issue of reason, is not only in today's globalization processes, but also historically distinguished by its relevance and sensitivity. It embodies the results of the inner world of man, his faith and intelligence, in which each person has his own position. Many philosophers have expressed their views on this issue. One such philosopher was Ibn Rushd, who attempted to reconcile these two spheres in his concept of the «two truths».*

Keywords: *Ibn Rushd, religion, philosophy, belief, reason, harmony, globalization.*

Аннотация: *Религия, вера и философия, вопрос разума, не только в сегодняшних процессах глобализации, но и исторически отличается своей актуальностью и чувствительностью. Он воплощает результаты внутреннего мира человека, его веры и интеллекта, в котором каждый человек имеет свою собственную позицию. Многие философы высказывали свои взгляды на этот вопрос. Одним из таких философов был Ибн Рушд, который попытался примирить эти две сферы в своей концепции «двух истин».*

Ключевые слова: *Ибн Рушд, религия, философия, вера, разум, гармония, глобализация.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Aql va e'tiqod o'rtasidagi munosabatlar muammosi falsafada eng dolzarb masala bo'lib kelgan va hozir ham shunday bo'lib qolmoqda. U insonlar dunyoqarashining mohiyatiga, ularning mavjudligining ekzistensial asosiga taalluqli. Bu ikkisining har biri insonlarning ongi va qalbini zabt etishga, yerdagi va boshqa olamlardagi eng yaxshi turmush tarzini tushuntirishga, baxtli hayot yo'lini ko'rsatishga harakat qiladi.

Bunda e'tiqod masalasiga kelsak, u zamonaviy ilmiy, postmodern va globalistik davrda, "an'anaviy" deb ta'rif berilgan barcha qadriyatlar universallashtirilib, tenglashtirilganda juda dolzarb

hisoblanadi. E’tiqodsiz madaniyatning o‘zi ham mavjud bo‘lishi mumkin emas, deb yozgan edi P.Florenskiy. Darhaqiqat, e’tiqodsiz inson ongi ham bo‘lishi mumkin emas, mazmun va axloq ham bo‘lmaydi, umuman inson hayotining ma’nosi ham bo‘lishi mumkin emas.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). “Fyodor Dostoyevskiy va Erix Fromm barcha insonlar imonli va ular faqat e’tiqodining “mavzusi” bilan farq qiladi, deb ta’kidlaganda shuni nazarda tutgan bo‘lishlari haqiqatga yaqin. E’tiqod dunyoqarash va gnoseologiya nuqtai nazar jihatidan zarur hisoblanadi. Chunki inson bilimi har doim ham barcha narsalarni, hodisalarni tushuntirish uchun yetarli bo‘lmaydi. E’tiqod esa uni o‘rnini to‘ldira olish qobilyatiga ega. E’tiqodsiz dunyoqarash mukammal bo‘lolmaydi yoki zamonaviy “ma’rifatparvar” inson har xil xurofotlarga taslim bo‘ladi. Shu ma’noda, ular ta’kidlaganidek, dahriylik mumkin emas, chunki inson ishongan narsa u uchun har doim mutlaq bo‘lib harakat qiladi” [5,75]. E’tiqod erkinlik tarafdori va shuning uchun insonning javobgarligini ham e’tirof etadi, ya’ni bunda insonning axloqiy tabiatini ham belgilaydi. Xurofotlar esa ko‘p hollarda ilmga qarshi chiqib, ilmiy dalillarga mos kelmaydi, insonning erkinligini yo‘q qilishga intiladi, ya’ni uni tashqi kuchlarga qaram qiladi. E’tiqod falsafiy mushohada bilan to‘qnash keladi. Aql va bilim esa hayotning ma’nosini izlab, topishga intiladi. Bu ruhiy bilimning bevosita asosiy va barqaror usullaridan biri sanaladi.

Amerikalik sharqshunos olim F.Rouzental “Bilim tantanasi” asarida shunday deydi: “Ular rasmiy ilmni rad etmaydilar... ammo unga alternativ bo‘lgan ilm avvalgisidan mohiyati kam emasligini isbotlashni istaydilar. Bu davr ilm-fan davri edi... Qur’ondan boshlab to she’riyatgacha hammasi maxsus ilmiy fanlar metodikasi bilan sug‘orilgan edi” [6]. Ilmiy mushohada va g‘oyalar, qarashlar va ta’limotlar kurashi islom madaniyati, falsafasining rivojlantiruvchi kuchi bo‘ldi. O‘zaro xilma-xil sohalar ekanligiga qaramasdan aql va bilim prinsipial jihatdan e’tiqod va imondan ajratilmaslikka harakat qilindi. Bu esa o‘z navbatida islom sivilizatsiyasining gullab-yashnashiga katta hissa qo‘shdi.

Albatta, O‘rta asrlarda bu metodika, metodologiya deb yuritilmagan bo‘lsa ham, lekin aqlga bo‘lgan e’tibor natijasida barcha sohalarning metodologiyasi ishlab chiqilib bo‘lingan edi. Din va falsafa uyg‘unligiga asoslangan “Ikki haqiqat” konsepsiyasining metodologik jihatlarini yoritib bergan Ibn Rushd ijodida falsafa hamda aql alohida tahlil qilinib, uning mohiyati din va e’tiqod tushunchalari bilan uzviy aloqadorlikda ochib beriladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ibn Rushd o‘zining “Fasl al-maqāl” asarida din va falsafa haqida so‘z yuritshining sababi islom dini shu mintaqa xalqlarining asosiy e’tiqodiga aylanib, ularning butun hayoti mohiyatini belgilab berar edi. Shu sababli xalq uchun diniy e’tiqoddan boshqa e’tiqodga ehtiyoj yo‘qdek ko‘rinardi. Ibn Rushddan avval faoliyat olib borgan faylasuflar ham mavjud diniy tizimga falsafani olib kirishni tarafdori bo‘lganlar [7].

Bugun globalllashuv jarayonlarida ma’naviy tahdidlar kuchayib borayotgan makon va zamonda Ibn Rushd dunyoqarashining mazkur jihati yanada ahamiyati ortib bormoqda. Ayniqsa, dunyoviylikni dahriylik sifatida ko‘rayotgan diniy ekstremistik oqimlarga qarshi kurashda hamda bugungi kunda kuchayib borayotgan mutaassiblikni oldini olishda nazariy asos bo‘ladi.

Yangi O‘zbekistonda ijtimoiy barqarorlikni saqlash, millatlararo va dinlararo o‘zaro hamjihatlikni yanada mustahkamlash, tanlangan dunyoviy demokratik taraqqiyot yo‘limizning bardavomligini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1-bob, 1-moddasida “O‘zbekiston – boshqaruvning respublika shakliga ega bo‘lgan suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat. ...” [1], deb belgilab qo‘yildi. Bunda Qomusimizning yangi tahririda “ijtimoiy va dunyoviy” tushunchalari qo‘shimcha qilindi. “Dunyoviy” tushunchasida respublikada ilm-fan rivojiga keng yo‘l ochib berilishini nazarda tutilsa, 35-moddadagi “Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har kim xohlagan dinga e’tiqod qilish yoki hech qanday dinga e’tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlar majburan singdirilmaydi” [1] moddalarida xalqning qadriyatiga aylangan e’tiqodiy, diniy huquqi ham belgilab qo‘yildi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Bugungi globallashuv sharoitida bir tomondan siyosiy yetuk yoshlarni tarbiyalash, ikkinchi tomondan esa ular ong-u shuurida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikni saqlab qolish,

ya’ni aqlli, ruhan va ma’nan sog‘lom, ijtimoiy faol avlodni kamol toptirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli mamlakatimizda diniylik va dunyoviylik konvergensiyasi masalasiga alohida ahamiyat berilmoqda. Diniylikning (dinga oid) ma’nosi mutafakkirlar qarashlaridagi din, e’tiqod, imon masalasi bo‘lsa, dunyoviylik esa (real, moddiy hayotga oid) ilm-fan, falsafa (falsafa musulmon dunyosida kirib kelgandan boshlab, dunyoviy fan sanalgan), aql, ilmni anglatadi. Demak, din, e’tiqod, imon tushunchalarining o‘xshash jihatidan tashqari farqli jihati ham mavjud. Ayrim adabiyotlarda imon e’tiqod bilan bir xil ma’noda ishlatiladi. Biroq ular o‘rtasida farq mavjud. E’tiqod inson ruhiyati, ichki his-tuyg‘usi bilan bog‘liq ishonchdir. Bu imondan ustun emas, aksincha uning birinchi elementidir. Imonning ikkinchi elementi sifatida iqrorni, ya’ni so‘z bilan tasdiqlashni kiritsak maqsadga muvofiq bo‘ladi. Imonning uchinchi elementi sifatida esa e’tiqod, iqrorga asoslangan harakatni, amalni keltiriladi. Ya’ni, qalb va so‘zni isboti hisoblanadi.

“Falsafa imon-e’tiqodni anglab, uni boshdan kechirar ekan, o‘zining qadimiy maqsadi va ta’rifiga – qalb shifosi va hikmat ishqiga qaytadi, ilmiy vasvasalarni yengib, o‘zining metafizik mohiyatiga qaytadi. Aslida ham keng ma’noda e’tiqod insonning butun ongiga, uning faoliyati va borlig‘ining barcha jabhalariga, barcha ijtimoiy munosabatlariga singib ketgan” [5]. E’tiqod nafaqat sof diniy hodisa, balki u fanda ham mavjud. Masalan, olim farazni ilgari suradi, unga ishonadi. Shaxslararo munosabatlarda: biz ishonadigan insonni do‘st deb ataymiz. Karl Yaspers aytganidek, e’tiqodning har xil turlari mavjud bo‘lib, bu insonlarning nimaga ishonishi bilan bo‘liq bo‘ladi.

Bilim esa obyektiv ravishda mavjud bo‘lgan haqiqatdir, u har doim ham shaxsiy ishtirokni talab qilmaydi. E’tiqod esa subyektiv va shaxs uchun hech qanday shart qo‘ymaydi. Bu, asosan, tushunarsiz bo‘lib, isbotlanishi mumkin bo‘lgan hamma narsaga ma’no beradi. Haqiqiy e’tiqod insonning o‘zini o‘zi yaratishining jonli ruhiy jarayonidir. E’tiqod o‘lmaslikni beradi, chunki u insonning e’tiborini, tafakkurini yuksak, abadiy narsalarga yo‘naltiradi. E’tiqod vaqtinchalik nuqtai nazaridan abadiy hayotni anglash va his qilishni o‘z ichiga oladi. “E’tiqod insonning o‘zini o‘zi anglashi va mohiyatini ochishi sifatida ma’naviy turtkidir. U turli darajada har bir insonda mavjud bo‘lib, uning shaxsiy ma’naviy bilimlari rivojlanishi bilan namoyon bo‘ladi” [5].

Ibn Rushd o‘z asarida insonlarni e’tiqodi jihatidan darajalarga ajratib, bu ularning aqli, bilimi bilan bog‘liqligini aytib o‘tadi. U ham insonlarni diniy mutaassibligi insoniyat sivilizatsiyasining keyingi rivojini to‘xtashiga olib kelishidan qayg‘uradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Diniylik va dunyoviylik munosabatlarida ratsional muvozanatni saqlashda o‘zaro ziddiyatlarga imkon berish kerak emas. Dunyoning turli mintaqalarida keskinlik va radikalizm kuchayib, din niqobidagi ekstremizm va terrorizm tobora avj olib borayotgan hozirgi vaqtda ushbu salbiy tendensiyaning falsafiy-gnoseologik jihatlarini tahlil qilish, o‘rganish, uni ma’rifat sari yo‘naltirishni kuchaytirish lozim, deb hisoblaymiz. Diniylik va dunyoviylik uyg‘unligida jamiyatda vujudga kelishi mumkin bo‘lgan ichki ziddiyatlar faqat ma’rifiy usulda hal qilinishi mumkin. Bugungi texnika texnologiya rivojlangan davrda din va falsafa, e’tiqod va aql, imon va bilim o‘rtasidagi qarama-qarshiliklardan yiroqlashib, bu ikki dunyoqarashni yaqinlashtirib tinch-totuv yashashni asosiy maqsad qilib olish zarur bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi // https://lex.uz/uz/docs/-6445145
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. Jild 1. – Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2017. – B. 465.
3. Ikramova I.R. Ibn Rushd e'tiqod va aql uyg‘unligi borasida // Academic Research In Educational Sciences. – Toshkent, 2021. Volume 2, special issue 1, 2021. (Impact Factor: SJIF= 5.723). – B. 402-407.
4. Нижников С. А. Вера и знание: проблемы онтологии и гносеологии в историко-философском контексте // Социум и власть. – М., 2018. № 2 (70). – С. 78.
5. Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе / Пер. с англ. С.А. Хомутова. – М.: Наука, 1978. – С. 215.
6. Ibn Rushd. Hikmat va shariat o‘rtasidagi uyg‘unlik haqida risola. – Qohira. 2007.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 091.274.112

ЗНАЧЕНИЕ РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ ДЛЯ ЯПОНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Омонова Махфурат Мурод кызы,
и.о. доцента Ташкентского государственного университета востоковедения, (PhD)

THE SIGNIFICANCE OF RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL THOUGHT FOR JAPANESE CULTURE

Omonova Makhfurat Murod qizi,
Acting Associate Professor
Tashkent State University of Oriental Studies, (PhD)

YAPON MADANIYATIDA DINIY-FALSAFIY TAFAKKURNING AHAMIYATI

Omonova Mahfurat Murod qizi,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti v.b., (PhD)

https://orcid.org/0009-0000-4940-4653

e-mail: mahfurat1992@gmail.com

Аннотация: *Статья посвящена анализу роли религиозно-философской мысли в формировании и развитии японской культуры. Рассматриваются основные религиозно-философские традиции, оказавшие влияние на мировоззрение японского общества — синтоизм, буддизм, конфуцианство и даосизм. Особое внимание уделено синкретическому характеру японской духовности, сочетающей элементы различных учений в единой культурной парадигме. Автор исследует, каким образом эти традиции сформировали эстетические предпочтения, социальные нормы и модели поведения, характерные для японской цивилизации. В работе подчёркивается значимость религиозно-философского наследия для сохранения культурной идентичности Японии в условиях исторических трансформаций и глобализации.*

Ключевые слова: *Японская культура, религиозно-философская мысль, синтоизм, буддизм, конфуцианство, даосизм, синкретизм, духовные ценности, эстетика, национальная идентичность.*

Abstract: *This article is dedicated to analyzing the role of religious and philosophical thought in the formation and development of Japanese culture. It examines the main religious and philosophical traditions that have influenced the worldview of Japanese society — Shintoism, Buddhism, Confucianism, and Taoism. Special attention is given to the syncretic nature of Japanese spirituality, which integrates elements of various teachings into a unified cultural paradigm. The author explores how these traditions have shaped the aesthetic preferences, social norms, and behavioral models characteristic of Japanese civilization. The paper emphasizes the importance of the religious and philosophical heritage in preserving Japan's cultural identity amid historical transformations and globalization.*

Keywords: *Japanese culture, religious and philosophical thought, Shintoism, Buddhism, Confucianism, Taoism, syncretism, spiritual values, aesthetics, national identity.*

Annotatsiya: *Ushbu maqola diniy-falsafiy tafakkurning yapon madaniyatining shakllanishi va rivojlanishidagi o‘rnini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Yapon jamiyatining dunyoqarashiga ta’sir ko‘rsatgan asosiy diniy-falsafiy an’analar — sintoizm, buddizm, konfutsiylik va daosizm ko‘rib chiqiladi. Ayniqsa, turli ta’limotlar unsurlarini yagona madaniy paradigmada mujassamlashtirgan yapon ruhiyati sinkretik xarakterining ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Muallif ushbu an’analar yapon sivilizatsiyasiga xos estetik did, ijtimoiy me’yorlar va xulq-atvor modellari shakllanishiga qanday ta’sir ko‘rsatganini o‘rganadi.*

Maqolada diniy-falsafiy merosning tarixiy o‘zgarishlar va globallashuv sharoitida Yaponiyaning madaniy o‘zligini saqlab qolishdagi ahamiyati ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: *Yapon madaniyati, diniy-falsafiy tafakkur, sintoizm, buddizm, konfutsiylik, daosizm, sinkretizm, ma’naviy qadriyatlar, estetika, milliy o‘zlik.*

ВВЕДЕНИЕ (INTRODUCTION / KIRISH). Главной чертой мировоззрения этого периода является **анимизм** — вера в одушевлённость всего сущего. Камни, деревья, реки, горы воспринимались как обиталища *ками* — духовных сущностей. Уже в этот период можно наблюдать зачатки философского мышления — стремление объяснить происхождение мира, определить место человека в природной и социальной иерархии, установить нормы ритуального и этического поведения. Однако всё это существовало в форме **мифологических представлений**, а не в виде абстрактной рефлексии [2].

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (MATERIALS AND METHODS/ ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR). Становление японской философии представляет собой уникальный процесс, в котором переплетаются религиозные, эстетические и метафизические элементы. Японская философская мысль на протяжении веков развивалась под влиянием как внутренних культурных традиций, так и заимствованных систем — китайского конфуцианства, даосизма, буддизма и позднее — западной философии. Особенностью японской философии является её склонность к синтезу, адаптации и гармонизации различных мировоззренческих систем. Её истоки восходят к мифологическим представлениям синто — древнейшей японской религии, основанной на культе природы, предков и божеств (ками), воплощающих сакральное присутствие в повседневной жизни. Однако заимствованные идеи в Японии никогда не воспринимались пассивно — они переосмысливались, адаптировались к местной традиции, формируя оригинальную религиозно-философскую систему [3].

ОБСУЖДЕНИЕ (DISCUSSION/MUHOKAMA). Японская культура с древности тяготела к синкретизму — объединению различных идей и учений. В отличие от западной философской традиции, где доминировала логико-рациональная рефлексия, в Японии философия развивалась в органической связи с религией, мифом, ритуалом и искусством. Такой подход способствовал развитию уникального мировоззрения, основанного на поиске гармонии, нравственной уравновешенности и духовной глубины [1].

На ранних этапах философская мысль Японии была неотделима от **мифологических и ритуальных** представлений, отражённых в текстах *Кодзики* и *Нихон сёки*, где повествуется о происхождении мира, богов (ками) и японского народа. Уже в этих ранних формах проявляется характерная черта японской философии — стремление к **органичному восприятию мира как неделимого единства природы, человека и сакрального начала**. В Японию из Китая и Кореи
проникают **буддизм**, **конфуцианство** и **даосизм**, каждая из этих систем по-своему трансформирует местные представления. Однако японская мысль не заимствует механически: происходит процесс **адаптации и синкретизма**, в ходе которого чуждые идеи обретают новое звучание в контексте японской культуры. Это ведёт к появлению уникальных школ мысли, таких как **дзэн**, **Сингон**, **Тэндай**, а позднее и **Киотская философская школа [4]**.

РЕЗУЛЬТАТЫ (RESULTS/ NATIJALAR). С VI века начинается активное проникновение буддизма в Японию. На ранних этапах доминируют школы **Хоссо**, **Кэгон**, **Санрон**, основанные на китайских и индийских оригиналах. Одним из важнейших вкладов религиозно-философской мысли в японскую культуру стало формирование особого отношения к природе. Согласно синтоистским представлениям, природа населена *ками* — божественными духами, и потому заслуживает почтения, заботы и внутренней чистоты. Это легло в основу **эстетических и этических установок** японского общества, таких как:

любовь к естественной простоте (*ваби*),

ценность мимолётного и преходящего (*мудзё*),

TAMADDUN NURI

стремление к внутренней чистоте (*киё*).

Эти идеи глубоко укоренились в литературе, поэзии, архитектуре, живописи и даже повседневной культуре [5].

Японский синкретизм, основанный на соединении синто, буддизма и конфуцианства, достиг наиболее яркого выражения в период Средневековья. Одним из первых, кто высказал идею о возможной гармонии этих учений, был принц Сётоку Тайси — видный политик VII века, служивший при дворе императрицы Суйко. Эклектичность их идей и способность вбирать в себя различные концепции впоследствии стала инструментом развития размышлений сисо и далее философии тэцугаку [6].

Одной из ключевых особенностей религиозно-философского развития Древней Японии стало формирование **синкретической** системы мировоззрения, в которой тесно переплелись элементы различных учений: **синто**, **буддизма**, **конфуцианства** и **дао сизма**. С проникновением буддизма в VI веке новая религия не вытеснила традиционное синто, а начала постепенно сосуществовать с ним. Для японского сознания, изначально лишённого строго систематизированной догматики, было естественно воспринимать буддийских божеств как дополнительные проявления ками [7].

В своём знаменитом трактате «Наставления в семнадцати статьях» он заложил основы синкретического подхода. Сётоку Тайси символически уподобляет объединение религий растущему дереву: синтоизм выступает в роли ствола, буддизм — ветвей, а конфуцианская этика — зелёной листвы. Такое единство религиозных учений, по его мнению, является залогом подлинного процветания государства. Именно в VI — первой половине VII века континентальное культурное влияние стало активно распространяться в Японии. Новые учения, пришедшие через корейских эмигрантов, постепенно приживались в народной среде, и элите государства Ямато не оставалось иного выбора, кроме как принять их присутствие [8].

Формирование философии в Японии проходило на фоне политических и культурных изменений: от централизованной власти императора к периоду сёгунатов, от изоляции к модернизации. Эти исторические сдвиги порождали разные философские вопросы — от космологических и этических до политических и экзистенциальных. Таким образом, японская философия — это не просто результат интеллектуальной деятельности, а **форма жизни**, пронизывающая все уровни культуры: от государственности до чайной церемонии. Её развитие демонстрирует способность японского сознания **соединять противоположности**, сохраняя при этом внутреннюю целостность и культурную идентичность [2].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (CONCLUSION/XULOSA). Становление японской философии — это длительный и сложный процесс, охватывающий тысячелетия, в ходе которых складывался особый способ мышления, тесно связанный с религиозной практикой, эстетическими установками и социальной жизнью японского общества. В отличие от западной философии, которая с античных времён стремилась к абстрактному понятийному анализу, японская философия формировалась как **опытно-эстетическое и этико-религиозное** осмысление реальности, в центре которого находились **жизненная практика, внутренняя гармония и созерцание.**

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES/ ADABIYOTLAR RO‘YXATI)

1. Берковский, *Н. Я. Культура Японии: традиции и современность*. — М.: Восточная литература, 2002.
2. Коно М. *Философия Японии: от древности до современности*. — СПб.: Евразия, 2005.
3. Лебедев, С. Н. *Буддизм в Японии: история и философия*. — М.: Наука, 2001.
4. Носов, Л. И. *Религии Востока: синтоизм, конфуцианство, даосизм*. — М.: РГГУ, 2010.
5. Ямамото Т. *Дух Японии: традиции, религия, культура*. — Токио: Japan Foundation, 1998.
6. Мещеряков, А. *Н. Император и подданные: политическая культура Японии*. — М.: Восток-Запад, 2009.
7. Ueda, S. *Japanese Philosophy: A Sourcebook*. — University of Hawai‘i Press, 2011.
8. Kasulis, T. P. *The Body: Toward an Eastern Mind-Body Theory*. — Albany: SUNY Press, 2002.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:801.85:92.109

QADIMGI MARKAZIY OSIYO XALQLARINING METROLOGIK TIZIMI: O‘LCHOV BIRLIKLARINING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

Xayitmuratova Zaynura G‘aybullayevna, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

https://orcid.org/0009-0000-8596-4084
e-mail: termination529@gmail.com

THE METROLOGICAL SYSTEM OF ANCIENT CENTRAL ASIAN PEOPLES: ORIGIN AND DEVELOPMENT OF MEASUREMENT UNITS

Khayitmuratova Zaynura G‘aybullaevna, Lecturer at the Department of Social and Humanitarian Sciences, Termez State University of Engineering and Agrotechnology

МЕТРОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА НАРОДОВ ДРЕВНЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЕДИНИЦ ИЗМЕРЕНИЯ

Хаитмуратова Зайнура Гайбуллаевна, преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук Термезского государственного университета инженерии и агротехнологий

Annotatsiya: *Markaziy Osiyo xalqlari metrologiyasi savdo, iqtisodiyot va davlat boshqaruvi bilan bog‘liq holda shakllangan. Qadimgi va o‘rta asr metrologik tizimlari xalqaro ta’sir ostida rivojlangan va Buyuk Ipak yo‘li orqali keng tarqalgan. Ushbu maqolada metrologik birliklarning shakllanishi, rivojlanishi va xalqaro tizimlarga ta’siri tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *metrologiya, o‘lchov birliklari, savdo, Buyuk Ipak yo‘li, iqtisodiyot, davlat boshqaruvi, tarixiy tizimlar.*

Annotation: *The metrology of Central Asian peoples developed in connection with trade, the economy, and state administration. Ancient and medieval metrological systems evolved under international influence and spread widely along the Great Silk Road. This article analyzes the formation and development of measurement units and their impact on international systems.*

Keywords: *metrology, measurement units, trade, Great Silk Road, economy, state administration, historical systems.*

Аннотация: *Метрология народов Средней Азии формировалась в связи с торговлей, экономикой и государственным управлением. Древние и средневековые метрологические системы развивались под влиянием международных факторов и получили широкое распространение через Великий шелковый путь. В данной статье рассматриваются формирование, развитие единиц измерения и их влияние на международные системы.*

Ключевые слова: *метрология, единицы измерения, торговля, Великий шелковый путь, экономика, государственное управление, исторические системы.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Metrologiya tarixi insoniyat taraqqiyotining ajralmas qismi bo‘lib, u ishlab chiqaruvchi kuchlar, davlatchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq. Xususan, Markaziy Osiyo xalqlari metrologiyasi ushbu mintaqaning iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishiga beqiyos ta’sir ko‘rsatgan. O‘lchov birliklarining shakllanishi va taraqqiyoti orqali nafaqat jamiyatning taraqqiyot darajasi, balki arxitektura, qurilish, savdo, qishloq xo‘jaligi va xalqaro aloqalar ham baholanishi mumkin. Qadimgi va O‘rta asrlarda Markaziy Osiyo Buyuk Ipak yo‘li orqali Sharq va G‘arb o‘rtasidagi madaniy, iqtisodiy va ilmiy almashinuv markazi bo‘lib xizmat qilgan. Bu esa mahalliy metrologik tizimlarning rivojlanishi va standartlashish jarayonini tezlashtirgan. Savdo-sotiq, hunarmandchilik va qurilishda ishlatilgan vazn, uzunlik, hajm va pul birliklari davr talabiga ko‘ra doimiy takomillashib borgan. O‘lchov birliklarining turli sivilizatsiyalar o‘rtasidagi o‘xshashligi va farqlari jamiyatlar rivojlanish darajasi, ular o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar va hatto xalq psixologiyasini ham aks ettiradi.

Qadimgi va O‘rta asr Markaziy Osiyo xalqlari metrologiyasining shakllanishi, rivojlanish jarayonlari hamda uning jamiyat taraqqiyotiga ta’siri alohida e’tiborga loyiqdir. Qadimiy metrologik tizimlarning nafaqat iqtisodiy va ilmiy ahamiyati, balki xalqaro miqyosdagi o‘rni va zamonaviy metrologiya bilan bog‘liqligi ham tahlil qilinishi zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Markaziy Osiyo metrologiyasi tarixi bo‘yicha ilmiy manbalar va dissertatsiyalarni tahlil qilish ushbu sohaning rivojlanishi va o‘ziga xos jihatlarini yoritishga yordam beradi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asari XI asrda turkiy qabilalar haqida qimmatli ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Lug‘atda turkiy tillarning leksik boyligi bilan bir qatorda, o‘lchov birliklari, geografiya, metrologiya va astronomiyaga oid ma’lumotlar ham keltirilgan [2].

“Fizika va astronomiya o‘qitish nazariyasi va metodikasi” o‘quv qo‘llanmasi M.Djorayev va B.Sattarova tomonidan yozilgan bo‘lib, fizika va astronomiya fanlarini o‘qitish metodikasiga bag‘ishlangan. Unda fizika va astronomiya o‘qitish nazariyasi va metodikasi fanining maqsad va vazifalari, o‘qitish metodlari, sinfdan tashqari ishlar, dasturlar va masala yechish darslarini tashkil etish kabi masalalar yoritilgan [1].

“Pedagogik deontologiya va kompetentlik” o‘quv qo‘llanmasi Abdusalim Erkaboyevich Kenjaboyev va Kenjaboyeva Dilafro‘z Abdusalomovna tomonidan yozilgan bo‘lib, pedagogik deontologiya va kompetentlik masalalariga bag‘ishlangan. Unda pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish, ta’lim subyektlari o‘rtasida ijobiy munosabatni yo‘lga qo‘yish, pedagogik mahoratni shakllantirish kabi mavzular yoritilgan[2].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tarixiy manbalar va qiyosiy tadqiqotlar asosida Markaziy Osiyoda metrologiya tizimining shakllanishi va taraqqiyoti tahlil qilindi. Bu jarayon xalqaro savdo, siyosiy boshqaruv va madaniy aloqalar orqali doimiy o‘zgarish va takomillashuv bosqichlarini o‘tagan.

Markaziy Osiyoda uzunlik o‘lchovi sifatida ishlatiladigan qarichning 3 turi bo‘lgan:

– panjlik (“katta beshlik”) – bu kichik barmoq uchlari va bosh barmoq orasidagi masofa bo‘lib u 20–23 sm ga teng bo‘lgan;

– dulik (“kichik oraliq”) – bosh barmog‘ining uchidan ko‘rsatkich barmog‘ining oxirigacha bo‘lgan masofa 18–19 sm ga teng bo‘lgan;

– chorlik (“kichik oraliq”) – ko‘rsatkich barmog‘ining uchi bilan kichik barmoqning uchi orasidagi masofa va qo‘l tekislikka perpendikulyar holatda, qolgan barmoqlar esa egilgan. U 16–17 sm144 ga teng bo‘lgan.

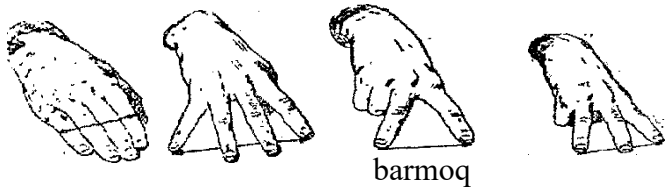
1 – rasm. Panjlik o‘lchov birligi.

Bu uch xil oraliqlar Markaziy Osiyoda keng tarqalgan kichik uzunlik o‘lchovlari edi. Bu o‘lchovlar dehqonlar qishloq xo‘jaligi asbob-uskunalari ishlab chiqarishda, ayniqsa, qishloq xo‘jaligi asbob-uskunalarining ba’zi qismlarida (mola – tirma) o‘yib tashlangan teshiklari orasidagi masofani aniqlashda qo‘llagan.

Qo‘l barmoqlarini sanashga asoslangan boshqa turlari ham bor edi, ular kattaligi va qo‘llanishi bilan farqlangan.

1. Yig‘ilgan barmoqlarda o‘lchash quyidagicha amalga oshiriladi:

chor angixt – “to‘rt barmoq yig‘ilgan” – bu ko‘rsatkich barmog‘ining tashqi qirralari va kichik

barmoq

(bosh barmog‘isiz) orasidagi masofa, taxminan 8-9 sm ga teng. O‘lchov barmoqlarning tashqi tomondan o‘rta burmalarida olingan.

1– rasm. Qadimiy o‘lchov birliklari: 1 -Angixt o‘lchov birligi, 2 - Chorlik (yazgulem) – o‘lchov birligi; 3-rasm. Selik “uch yoyilgan barmoq” o‘lchov birligi, Dulik “uch yoyilgan barmoq” o‘lchov birligi.

– Se angixt – “uch barmog‘i yig‘ilgan” (kichik barmoqsiz), taxminan 6-7 sm ga teng.

– du angixt – “ikki barmoq yig‘ilgan” (kichik barmoq va halqa barmoqlarisiz), taxminan 4-5 sm ga teng.

Bir ko‘rsatkich barmog‘ining eni taxminan 2,18–2,28 sm ga teng bo‘lgan uzunlik o‘lchovi sifatida eng kichik o‘lchov sifatida foydalanilgan. Ayrim hudularda “lik” (barmoq) deb atalgan[6].

2. Yoyilgan barmoqlar uchun o‘lchov quyidagicha amalga oshirilgan: qadam taxminan 75-80 sm edi. Qurilishda, yer maydonlarini o‘lchashda va boshqa uy ishlarida ishlatilgan.

Gaz qadimgi uzunlik o‘lchovlaridan biri va tirsakning forscha belgisi bo‘lib, ilgari “arash zar” va “zira” deb atalgan. Kanonik ravishda, ya’ni shariatga ko‘ra, gaz 24 angixt (barmoqlar) ga, 49,875 sm ga teng bo‘lgan [5].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Tarixiy manbalar va qiyosiy tadqiqotlar asosida Markaziy Osiyoda metrologiya tizimining shakllanishi va taraqqiyoti tahlil qilindi. Topilgan dalillar shuni ko‘rsatadiki, metrologiya iqtisodiy, siyosiy va ilmiy rivojlanish bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, har bir davr o‘ziga xos o‘lchov birliklari tizimini yaratgan. Bu jarayon xalqaro savdo, siyosiy boshqaruv va madaniy aloqalar orqali doimiy o‘zgarish va takomillashuv bosqichlarini o‘tagan.

So‘g‘d, Xorazm, Baqtriya va Kushon davlati metrologiyasi turli manbalarda tilga olinadi va ularning tizimlari bir-biridan farqlansa-da, ma’lum o‘xshashliklarga ham ega bo‘lgan. Buyuk Ipak yo‘li orqali savdo aloqalarining kengayishi natijasida mahalliy o‘lchov birliklari xalqaro savdoda qo‘llaniladigan birliklar bilan uyg‘unlashgan yoki ularning ta’siriga uchragan.

Qadimgi Turk xoqonligi, So‘g‘d, Xorazm va Baqtriya davlatlarida asosiy metrologik birliklar hajm, uzunlik va og‘irlikni o‘lchash tizimlariga bo‘lingan. Masalan, “batman”, “misqol”, “quloch” va “qarich” kabi birliklar savdo-sotiqda, qishloq xo‘jaligida va soliq tizimida keng qo‘llanilgan. Shuningdek, tangalar asosida ham metrologik hisob-kitoblar amalga oshirilgan, bu esa iqtisodiy tizimni boshqarishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Islom davri metrologiyasi va savdo-sotiq tizimi mahalliy o‘lchov birliklariga yangi standartlarni olib kirdi. Masalan, “misqol” va “dirham” kabi birliklar ushbu davrda butun musulmon dunyosida keng qo‘llanilgan va Markaziy Osiyo savdo markazlarida ham asosiy metrologik birliklardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Shuningdek, Abu Rayhon Beruniy va Al-Farg‘oniy kabi olimlarning ilmiy ishlari metrologiyaning nazariy jihatdan rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qiladigan bo‘lsak, Markaziy Osiyoda metrologik tizimlar savdo, soliq va iqtisodiy boshqaruvni rivojlantirish uchun muhim rol o‘ynagan. Qadimgi va o‘rta asr metrologiyasi xalqaro savdo yo‘nalishlari orqali shakllangan va turli davrlarda mahalliy hamda tashqi standartlarga moslashgan. Metrologiya nafaqat iqtisodiy tizimning bir qismi, balki xalqaro integratsiyaning ham muhim omili bo‘lgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Djorayev M., Sattarova B. Fizika va astronomiya o‘qitish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
2. Kenjaboyev A.E., Kenjaboyeva D.A. Pedagogik deontologiya va o‘qituvchining kasbiy kompetentligi. Zamonaviy ta’lim jurnali. 2021. №4.
3. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit-turk. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
4. Mardonov O.M. Markaziy Osiyo – Xitoy xalqaro loyihalari doirasida metrologik tizimlarning rivojlanishi. – Toshkent. 2012.
5. Бартангские и рушанские тексты и словарь / И.И. Зарубин. – М.: - Л.: Изд-во Акад. наук СССР. 1937. – 197 с.
6. Карамшоев Д. Шугнанско-русский словарь. Том 3. Т-ч. - М.: Издательская фирма Восточная литература РАН, 1999. - 568 с.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:091.1

FAXRUDDIN ALI SAFIYNING “ODOB UL-AS’HOB” ASARIDA IJOZAT SO‘RASH ODOBINING ZAMONAVIY TALQINI

To‘rabayev Orif Abdumajid o‘g‘li, Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

https://orcid.org/0009-0002-6968-7253
e-mail: oriftorabayev@gmail.com

THE CONTEMPORARY INTERPRETATION OF THE ETIQUETTE OF REQUESTING PERMISSION IN FAKHRUDDIN ALI SAFIY’S “ODOB UL-AS’HOB”

Torabayev Orif Abdumajid ogli, Lecturer at Gulistan State Pedagogical Institute

СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЭТИКЕТА ПРОСЬБЫ О РАЗРЕШЕНИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ФАХРУДДИНА АЛИ САФИЯ “ОДОБ УЛ-АСХАБ”

Турабаев Ориф Абдумаджид оглы, преподаватель Гулистанского государственного педагогического института

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Faxruddin Ali Safiyning “Adab ul-as’hob” asari asosida ijozat so‘rash odobi islomiy-axloqiy tizim va zamonaviy ijtimoiy madaniyat kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ijozat so‘rashning tarixiy, diniy, axloqiy va falsafiy asoslari o‘rganilib, uning bugungi jamiyatdagi dolzarbligi yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *ijozat, axloq, hurmat, shaxsiy makon, sha’n, ma’naviyat, odob, islomiy etik, xavfsizlik, barqarorlik.*

Abstract: *In this article, the etiquette of seeking permission based on Faxruddin Ali Safiy’s work “Adab ul-As’hob” is analyzed within the context of Islamic ethical systems and modern social culture. The study explores the historical, religious, moral, and philosophical foundations of seeking permission, highlighting its relevance in today’s society.*

Keywords: *permission, ethics, respect, personal space, dignity, spirituality, decorum, Islamic ethics, security, stability.*

Аннотация: *В данной статье этикет просьбы о разрешении на основе произведения Фахруддина Али Сафия “Адаб ул-асхоб” анализируется в контексте исламской этической системы и современной социальной культуры. В исследовании изучаются исторические, религиозные, нравственные и философские основы просьбы о разрешении, а также подчеркивается её актуальность в современном обществе.*

Ключевые слова: *разрешение, этика, уважение, личное пространство, достоинство, духовность, этикет, исламская этика, безопасность, стабильность.*

KIRISH. Islom axloqiy tizimida shaxsiy hayot daxlsizligini ta’minlash va ijtimoiy aloqalarni tartibga solishda ijozat so‘rash odobi muhim o‘rin egallaydi. Qur’oni Karimda va hadisiy manbalarda bu odobning ijtimoiy va axloqiy ahamiyati keng yoritilgan. Faxruddin Ali Safiy tomonidan yozilgan “Odob ul-as’hob” (“Do‘stlarning odoblari”) asarida ham, ushbu axloqiy masalaga chuqur e’tibor qaratilgan. Asar Sharq axloqshunoslik merosining muhim namunalaridan biri bo‘lib, shaxslararo aloqalarda halollik, hurmat, hayo va ijozatga asoslangan muloqot madaniyatini targ‘ib etadi.

Tadqiqotda ilmiy-falsafiy, ijtimoiy-axloqiy tahlil, matnshunoslik uslubidan foydalanildi. Asosiy manba sifatida Ali Safiyning “Odab ul-as’hob”[1] asari tahlil etildi. Qo‘shimcha tarzda Ash-Shifo[2],

[1] فخرالدين على صفى .ادب الأصحاب)آداب دوستان (مترجم :سيد عبدالله نقشبندى .– انتشارات خواجه عبدالله انصارى، ۱۳۹۰ هجرى شمسى)۲۰۱۱ ميلادى .(– ۵۱۴ صفحه

[2] عياض بن موسى .الشفاء بتعريف حقوق المصطفى .– القاهرة :دار الكتب العلمية، بدون تاريخ.

Sharh as-Sunna[3] va Qur'oni Karim oyatlari hamda hadislar asos qilib olindi. Maqolada qadimiy axloqiy tamoyillar bilan zamonaviy madaniyat normalari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi.

ASOSIY QISM. Ijozat so'rash qadimiy islomiy axloqning ajralmas qismidir. Ali Safiyning asarida ta'kidlanishicha, "Sahobalar hech qachon iznsiz begona uyga kirmaganlar, avval salom berib, keyin ijozat so'raganlar"[4]. Bu o'z-o'zidan inson shaxsiy hayoti va daxlsizligiga hurmat ifodasidir. Ijozat – faqat ruxsat emas, balki axloqiy mezondir. Islomiy axloqiy tizimda ijozat — bu boshqa kishining haqqiga hurmat ko'rsatish, ijtimoiy chegaralarni anglash, andisha va hayo timsoli hisoblanadi. Ba'zan zamonaviy jamiyatda bu prinsip buzilish holatlariga guvoh bo'lamiz. Bugungi davrda shaxsiy makon (uy, telefon, internet, suhbat)ga ijozatsiz aralashish holatlari jamiyatda axloqiy tanazzul ko'rinishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ali Safiy ijozatning nozik jihatlarini qayd etgan:

1. "Teshikdan qarash" yoki "eshikni ochish" — joiz emasligi (Sharh as-Sunna);
2. Ijozat bermaslik haq-huquq ekanligi;
3. Ijozat so'rashda so'z bilan yoki ovoz chiqarish (masalan, yo'talish, tasbeh aytish) orqali muloyimlik bilan amalga oshirilishi kerakligi[5].

Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, ijozat madaniyati Islom axloqiy merosining muhim tamoyili bo'lib, u nafaqat diniy-axloqiy tizimda, balki keng ijtimoiy madaniyatda shaxsiy daxlsizlik, hurmat va o'zaro ishonchning asosiy ifodalaridan biri sifatida qaraladi. Ali Safiy asari asosida olib borilgan tahlil quyidagi asosiy xulosalarni ko'rsatdi:

1. Ijozat so'rash – shaxsiy hududni tan olish tamoyilidir. Asarida ijozatni uyga kirishdagi birinchi shart sifatida ta'riflaydi. Bu nafaqat tashqi odobning ifodasi, balki insonning ichki makoniga, shaxsiy hayotiga tajovuz qilmaslikka asoslangan aksiologik qadriyat ekanligiga e'tibor qaratilgan. Islom dinida bu tamoyil Qur'oni Karimning Nur surasi 27–28-oyatlarida bevosita taqiqqa asoslangan: *"Ey mo'minlar! Uylarga egalari ruxsat bermaguncha kirmanglar..."* [6] Islomiy tafakkurda ijozat so'rash faqatgina ruxsat olish emas, balki boshqa insonning erkinligini tan olish, uning makonini, xonadonini, hatto holatini inobatga olish demakdir. Bu tamoyil, shubhasiz, axloqiy o'zlikning shakllanganligini bildiradi. Ali Safiyning ifodalarida, bu odob nafaqat tashqi amaliyot, balki ichki fazilat sifatida ko'zga tashlanadi. Chunki har qanday jamiyatda odob, andisha, hurmat tushunchalari ijtimoiy barqarorlikning asosiy omilidir.

Bugungi zamonda esa bu qadriyatlar ko'pincha yo'qolib bormoqda: kishilar bir-birining shaxsiy hayotiga aralashadi, onlayn tarmoqlarda ruxsatsiz ma'lumotlar tarqatiladi, yaqin kishilarning telefon yoki xabarlarini o'qish holatlari odatiy holga aylanmoqda. Bu esa, axloqiy inqirozning alomatlaridan biridir. Ali Safiyning ijozatga doir qarashlari bizga ushbu muammoni hal qilish uchun qadimiy, ammo hayotiy yondashuvni taklif qiladi.

2. Ijozat so'rash va salomlashish tartibi ijtimoiy muloqotning axloqiy strukturasi sifatida namoyon bo'ladi. Sahobalar Rasulullohning huzurlariga kelganlarida eshik oldida turib salom berishar, keyin ijozat so'rardilar. Bu tartib avval salom, so'ng ruxsat so'rash, keyin kirish.

Bu tartib jamiyatda hurmat, kamtarlik, ijtimoiy me'yor va odob mezonlarining chuqur ildiz otganini ko'rsatadi.

3. Ijozat bermaslik – inson huquqidir. Faxriddin Ali Safiy asarida uy egasining kimgadir ruxsat bermasligi yoki sukut qilish orqali kirishni rad etishi mumkinligi e'tirof etiladi. Bu esa, insonning ixtiyoriga hurmat tamoyilini tasdiqlaydi. Uy egasi o'z hududiga kimni kiritishini o'zi belgilaydi. Zamonaviy falsafiy yondashuvlarda ijozat bermaslik faqat tashqi huquqiy harakat emas, balki shaxsiy erkinlik va ong erkinligini ifoda etuvchi ontologik huquq sifatida qaraladi. Bu, masalan, G.Lokkning "Shaxsiy mulk daxlsizligi"[7] g'oyasida aniq ifodasini topadi. Inson o'zining tanasiga, mulkiga, makoniga egalik qiladi va unga bo'lgan har qanday aralashuv — u rozi bo'lmasa —

---

[3] البربهاري .شرح السنة .– الرياض :مكتبة المعارف، بدون تاريخ.

[4] فخرالدين على صفى .ادب الأصحاب)آداب دوستان .(مترجم :سيد عبدالله نقشبندى .– انتشارات خواجه عبدالله انصارى، ۱۳۹۰ هجرى شمسى)۲۰۱۱ ميلادى .(– ص ۲۱.

[5] فخرالدين على صفى .ادب الأصحاب)آداب دوستان .(مترجم :سيد عبدالله نقشبندى .– انتشارات خواجه عبدالله انصارى، ۱۳۹۰ هجرى شمسى)۲۰۱۱ ميلادى .(– ص ۲۱.

[6] Qur'oni Karim. *Tafsir Hilol*. Tarjimon va sharhlovchi: Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. – Toshkent: Hilol nashriyoti, 2013.

[7] Locke J. *Two Treatises of Government*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988 (original 1689).

axloqiy zo‘ravonlik sifatida talqin qilinadi. Shu sababli, ijozat bermaslik faqat qarshilik emas, balki insonning axloqiy, ijtimoiy va huquqiy o‘zligini saqlab qolish shaklidir. Bu jihatdan qaralganda, Ali Safiy o‘z davridan ancha oldinda bo‘lgan — u ijozat bermaslikni “qusur” emas, balki inson sha’nini himoya qiluvchi fazilat sifatida ko‘rsatgan. Bu tamoyil bugungi demokratiya va inson huquqlari nazariyalariga ham mos keladi.

4. Ijozatsiz qarash, teshikdan kuzatish, eshikni ochish – axloqiy jinoyat sifatida baholanadi. Bu jihat “Sharh as-Sunna”da keltiriladi. Faxriddin Ali Safiy tafakkurida bunday harakatlar inson sha’niga tajovuz deb qaraladi. Bu, ayniqsa, bugungi axborot texnologiyalari zamonida dolzarb hisoblanadi. Birovning telefoniga qarash, ijtimoiy tarmoq akkauntlariga ruxsatsiz kirish, roziliksiz suratga olish yoki joylashtirish, hammasi ijozat prinsipiga zid hisoblanadi. Zamonaviy etikada “ijozatsiz qarash” oddiy xatti-harakat emas, balki insonning shaxsiy muqaddasligiga tajovuz sifatida baholanadi. Bu fikr G.Agambenning “Shaxsiy holatning ochilishi”[8], M.Fuko va Z.Baumanlarning “Nazorat jamiyati”[9] haqidagi nazariyalarida chuqur talqin etilgan. Ularga ko‘ra, qarash – bu faqat ko‘z bilan kuzatish emas, balki boshqarish, nazorat qilish va ta’sir o‘tkazish vositasidir. Ijozatsiz qarash — bu shaxsga nisbatan “men sendan ustunman” degan axloqiy agressiyaning ifodasidir.

Ali Safiy asarida keltirilgan “teshikdan qarash” tushunchasi bugungi raqamli zamonda kiber-gazandalar, ya’ni roziliksiz ma’lumot yig‘uvchilar, iznsiz kameralar, tarmoqlar orqali kuzatuvlar, “digital voyeurism” (raqamli kuzatuvparastlik) bilan aynan hamohangdir. Shuning uchun, ijozatga asoslanmagan qarash — bu shaxsiy suverenitetga tahdid soluvchi zamonaviy etik muammo sifatida ham talqin qilinmoqda.

4. Ijozat so‘rashda muloyimlik va hayolilik shart qilib qo‘yiladi. Faqat “Kirish mumkinmi?” deb so‘rash emas, balki “Ovoz chiqarish (yo‘talish, tasbeh aytish), eshikni sekin taqillatish, eshik oldida orqaga burilib kutish kabi holatlar ham odobli muomala sifatida talqin qilinadi”[10]. Bu nafaqat tashqi odob, balki insonning ichki axloqiy holatini – nafislik, muloyimlik, andisha, shaxsga hurmatni ko‘rsatadi.

XULOSA. Ali Safiy asaridagi ijozat odobi islomiy etikada yuksak ijtimoiy va axloqiy qadriyat sifatida qaralgan bo‘lib, u zamonaviy jamiyatda ham dolzarb ahamiyatga ega. Ijozat so‘rash — bu faqat odob emas, balki ma’naviy xavfsizlik, inson sha’ni, shaxsiy makon daxlsizligi va ijtimoiy muvozanat kafolati sifatida namoyon bo‘ladi. Ali Safiyning “Odob ul-as’hob” asarida bayon etilgan ijozat odobi g‘oyat chuqur ijtimoiy-falsafiy ma’no kasb etadi. Bu tamoyil shaxsiy makon daxlsizligi, axloqiy iffat, hurmat, madaniyat va jamiyat barqarorligi kabi turli darajalarda ishlovchi axloqiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bugungi globallashgan va raqamli erkinlik sharoitida bu qadriyatlar yangicha kontekstda yangidan o‘rganilishi va tatbiq qilinishi lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. فخرالدین علی صفی .ادب الأصحاب)آداب دوستان(مترجم :سید عبدالله نقشبندی .– انتشارات خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۹۰ هجری شمسی)۲۰۱۱ میلادی .(– ۵۱۴ صفحه.
2. Qur’oni Karim. *Tafsir Hilol*. Tarjimon va sharhlovchi: Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. – Toshkent: Hilol nashriyoti, 2013.
3. Al-G‘azzoliy. *Ihyo Ulum ad-Din* (Dinning tiriltiruvchi ilmlari). – Bayrut: Dar al-Fikr, 1997. – 4 jild.
4. Al-Farobiy. *Fozil shahar ahli*. Tarjima va sharh: A.Qayumov. – Toshkent: O‘zbekiston, 1993. – 160 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O‘zbekiston – adolatli jamiyat sari*. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2021. – 416 b.
6. Alimov R.A. *Ma’naviyat asoslari: nazariya va amaliyot*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2016. – 304 b.
7. Saidov A.X. *Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi sharhi*. – Toshkent: Adolat, 2012. – 232 b.

[8] Agamben G. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. – Stanford: Stanford University Press, 1998.

[9] Foucault M. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. – New York: Vintage Books, 1995.

[10] فخرالدین علی صفی .ادب الأصحاب)آداب دوستان(.(مترجم :سید عبدالله نقشبندی .– انتشارات خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۹۰ هجری شمسی)۲۰۱۱ میلادی .(– ص .۲۱

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 8142

РЕЧЕВЫЕ СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ АДВОКАТСКОЙ ПРАКТИКИ: АНАЛИЗ РЕЧЕВЫХ ПРИЕМОВ НА ПРИМЕРЕ СУДЕБНЫХ ВЫСТУПЛЕНИЙ

[1]Ешенкулова Орынкуль Комекбаевна, магистрант, «Филология: русский язык» ЮКУ им.Ауезова, Шымкент, Республика Казахстан
[2]Калдыгозова Сандугаш Еркимбековна, кандидат педагогических наук ЮКУ им.Ауезова, Шымкент, Республика Казахстан

ADVOKATLIK AMALIYOTIDA NUTQ STRATEGIYALARI VA TAKTIKALARI: SUD NUTQLARI MISOLIDA NUTQ USULLARINING TAHLILI

[1]Yeshenkulova Orinkul Komekbayevna, Auezov nomidagi Janubiy Qozog‘iston Universiteti “Filologiya: Rus tili” yo‘nalishi magistranti, Chimkent, Qozog‘iston Respublikasi
[2]Kaldigozova Sandugash Erkimbekovna, Auezov nomidagi Janubiy Qozog‘iston universiteti Pedagogika fanlari nomzodi, Chimkent, Qozog‘iston Respublikasi

SPEECH STRATEGIES AND TACTICS IN LEGAL PRACTICE: ANALYSIS OF SPEECH TECHNIQUES BASED ON COURTROOM SPEECHES

[1]Yeshenkulova Orynkul Komekbaevna, Master’s student in “Philology: Russian Language”, Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan
[2]Kaldygozova Sandugash Erkimbekovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

https://orcid.org/0009-0007-1936-2721
https://orcid.org/0000-0002-5551-6624
e-mail: aizere001@inbox.ru
e-mail: sandugash.73@mail.ru

Аннотация: *В данной статье рассматриваются речевые стратегии и тактики казахстанского адвоката Игоря Врачева на материале его выступлений в суде по обвинению гражданина Бишимбаева, получившего широкий общественный резонанс в Казахстане. В настоящем исследовании проведен анализ речевых стратегий и тактик адвоката И.Врачева, использованных в судебном процессе. Проведенный анализ показал, что для достижения своей коммуникативной цели адвокат применил различные стратегии и тактики. Это стратегия дискредитации обвиняемого, стратегия эмоционального воздействия, стратегия противопоставления, стратегия вовлечения аудитории и стратегия авторитетности и достоверности. Адвокат использовал манипулятивные речевые стратегии, активно применяя эмоциональные, риторические и дискредитирующие тактики, подчеркивал контраст между внешним положением и реальной действительностью. В его выступлении нет нейтральности – оно ориентировано на создание у слушателей сильного эмоционального отторжения к обвиняемому и*

убеждение их в его полной виновности. В ходе нашего исследования было установлено, коммуникативная цель адвоката И.Врачева имеет эмоционально-оценочную составляющую, его высказывания нацелены на формирование у слушателей эмоционально негативного отношения к обвиняемому. Можно однозначно утверждать, что использованные им речевые стратегии и тактики достигли намеченной цели.

Ключевые слова: *коммуникативная цель, речевые стратегии, речевые тактики, речевые приемы, речевая практика, стратегия эмоционального воздействия, манипулятивные стратегии.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada qozog‘istonlik advokat Igor Vranchevning nutqiy strategiya va taktikalari, fuqaro Bishimboevga qo‘yilgan ayblov bo‘yicha suddagi chiqishlari asosida ko‘rib chiqiladi. Ushbu tadqiqotda advokat I.Vranchev tomonidan sud jarayonida qo‘llangan nutqiy strategiya va taktikalar tahlil qilindi. O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, advokat o‘zining kommunikativ maqsadiga erishish uchun turli strategiya va taktikalardan foydalangan. Ular qatoriga ayblanuvchini diskreditatsiya qilish strategiyasi, emotsional ta’sir strategiyasi, muqobillik strategiyasi, auditoriyani jalb qilish strategiyasi hamda avtoritet va ishonch strategiyasi kiradi. Advokat manipulyativ nutqiy strategiyalardan foydalanib, emotsional, ritorik va diskreditatsiyalovchi taktikalarni faol qo‘lladi, tashqi holat bilan real voqelik o‘rtasidagi ziddiyatni alohida ta’kidladi. Uning chiqishida betaraflik mavjud emas – u tinglovchilarda ayblanuvchiga nisbatan kuchli emotsional rad etish tuyg‘usini uyg‘otish va uning to‘liq aybdorligini isbotlashga qaratilgan. Bizning tadqiqotimiz davomida aniqlandiki, advokat I.Vranchevning kommunikativ maqsadi emotsional-baho beruvchi tarkibiy qismga ega bo‘lib, uning bayonotlari tinglovchilarda ayblanuvchiga nisbatan salbiy emotsional munosabat shakllantirishga qaratilgan. U tomonidan qo‘llangan nutqiy strategiya va taktikalar belgilangan maqsadga to‘laqonli erishganini ishonch bilan aytish mumkin.*

Tayanch so‘zlar: *kommunikativ maqsad, nutqiy strategiyalar, nutqiy taktikalar, nutqiy usullar, nutqiy amaliyot, emotsional ta’sir strategiyasi, manipulyativ strategiyalar.*

Annotation: *This article examines the speech strategies and tactics of Kazakh lawyer Igor Vranchev based on the material of his speeches in court on charges against citizen Bishimbayev, which received a wide public response in Kazakhstan. The present study analyzes the speech strategies and tactics of lawyer I.Vranchev used in the trial. The analysis showed that the lawyer used various strategies and tactics to achieve his communicative goal. This is a strategy of discrediting the accused, a strategy of emotional impact, a strategy of opposition, a strategy of audience engagement, and a strategy of credibility and credibility. The lawyer used manipulative speech strategies, actively using emotional, rhetorical and defamatory tactics, and emphasized the contrast between the external situation and reality. There is no neutrality in his speech — it is aimed at creating a strong emotional rejection of the accused among the listeners and convincing them of his complete guilt. In the course of our research, it was found that the communicative goal of lawyer I.Vranchev has an emotional and evaluative component; his statements are aimed at forming an emotionally negative attitude towards the accused among listeners. It can be unequivocally stated that the speech strategies and tactics used by him achieved their intended goal.*

Keywords: *communicative goal, speech strategies, speech tactics, speech techniques, speech practice, strategy of emotional impact, manipulative strategies.*

ВВЕДЕНИЕ. Исследование стратегий и тактик, которые используют адвокаты в своей речевой практике, а также определение наиболее эффективных приемов их реализации в определенном контексте.

Достижение поставленной цели предполагает решение следующих задач:

1) выявить речевые стратегии и тактики в профессиональной деятельности адвоката;

2) установить языковые средства, использованные для их реализации.

Источниками исследования явились выступления И.Врацева в судебном разбирательстве в отношении гр.Бишимбаева.

МЕТОДЫ, используемые на исследовательском этапе:

1) метод моделирования речевого портрета;

2) лингвопрагматический метод;

3) метод лингвистического описания.

Новизна работы определяется тем, что впервые проводится анализ речевых стратегий

и тактик казахстанского адвоката Игоря Врачева.

Игорь Олегович Врачев – в 2010-м получил лицензию на право заниматься адвокатской деятельностью, через год принят в Атыраускую областную коллегию адвокатов. Главное детище юриста – адвокатская контора «Врачев и партнеры» – возникло осенью 2016-го. До процесса над Бишимбаевым уроженец Гурьева специализировался на уголовных делах, связанных с экономическими преступлениями. И.Врачев поступил в Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», чтобы получить степень доктора юридического администрирования («Управление адвокатским бизнесом»). В конце 2021 года Игорь Олегович стал заместителем председателя Республиканской коллегии адвокатов.

Адвокат в судебном разбирательстве один из главных участников, который играет важную роль в выявлении фактов виновности или невиновности подсудимого. Его речь в судебном процессе имеет выраженный прагматический характер. Выступая в суде, адвокат преследует конкретную цель – убедить суд и присяжных (в случае их участия в суде) в правоте его позиции, а также к принятию решения в пользу своего клиента (обвиняемого, потерпевшего). Чтобы всесторонне проанализировать речь адвоката, необходимо учесть экстралингвистические факторы – элементы внешней действительности, которые влияют на выбор языковых средств и их организацию в высказываниях. Адвокат выступает исключительно в зале суда, и его речь неразрывно связана с конкретной ситуацией, имеющей состязательный характер, не выходящий за рамки правовых норм.

Как утверждает М.О.Зайцева, «в судебном заседании речевое поведение представителей защиты и представителей обвинения представляет собой противоположные программы, что определяет выбор речевых стратегий и соответствующих речевых тактик, которым свойственно коммуникативное напряжение, выражающееся в стремлении одной стороны изменить поведение другой. Это обусловливает конфликтность общения и, как следствие, находит выражение в отборе определенных речевых тактик и, соответственно, в отборе соответствующих языковых средств»[1].

Деятельность адвокатов определенно требует от них высоких знаний законодательства. Однако успех сулит не только глубокое знание нормативно-правовых актов, но и высокий уровень владения речевой культурой: умение строить аргументированные высказывания, убеждать, взаимодействовать с участниками судебного дела, учитывая их индивидуально-психологические особенности, привлечь внимание публики в связи с теми или иными обстоятельствами, имеющими значение в судебном процессе. В современной лингвистике наблюдается интерес к изучению коммуникативных стратегий и тактик, используемых участниками судебного процесса. Однако следует отметить, что нет единого подхода к пониманию стратегий и тактик. Это зависит от того, какой лингвистический подход выбран при исследовании.Речевые стратегии и тактики являются основным инструментом, который дает возможность адвокату добиться конкретных целей, при защите интересов подзащитного или выигрышное представление своей позиции в суде. А.А.Солдатова утверждает, что «судебная речь адвоката – это по сути практическая реализация выбранной им коммуникативной стратегии»[2].

По мнению О.С.Иссерс, «Речевая стратегия – это принятое говорящим решение о последовательности речевых действий, определяющих его речевое поведение в плане выбора оптимальных средств и способов для достижения – коммуникативных целей»[3].

Е.В.Рюмкова считает, что «языковая стратегия представляет собой комплекс языковых действий, направленных на достижение коммуникативных целей, а языковая тактика, в свою очередь, является конкретным этапом осуществления выбранной речевой стратегии»[4].

TAMADDUN NURI

А.А.Солдатова под речевой стратегией подразумевает «прогнозирование будущей ситуации, определение её направления и развития с целью достижения практической цели говорящего. Речевая тактика – совокупность речевых умений, осуществляемых в определённой последовательности в рамках диалога и направленных на реализацию определённой стратегии»[5].

Исследование стратегии и тактики в речевой практике адвоката, основывается на междисциплинарном подходе, включающем элементы риторики, лингвистики, психологии, социологии и права. К основным подходам относятся риторический, лингвистический, психолингвистический, прагматический, коммуникативный, юридико-дискурсивный, социолингвистический подходы. Указанные подходы при исследовании данного вопроса можно использовать как по отдельности, так и в комбинации. Безусловно, это зависит от целей исследования и его контекста. Современными исследователями выделены следующие речевые стратегии адвокатов: стратегия защиты, стратегия нападения и стратегия психологического воздействия. Имея определенную стратегию адвокат, не ограничивается одной тактикой. Решение им своей стратегической задачи подразумевает использование нескольких тактик. Нами для исследования были выбраны отрывки из выступлений адвоката Игоря Врачева по уголовному делу в отношении Бишимбаева, вызвавшего широкий общественный резонанс в Казахстане. Игорь Врачев представлял интересы потерпевшей стороны.

В выступлении адвоката И.Врачева можно выделить несколько речевых стратегий и тактик, направленных на убеждение участников процесса и общественности.

Стратегии/цели	**Тактики**	
1. **Стратегия эмоционального воздействия** ***Цель**: вызвать у аудитории возмущение, гнев, отвращение, недоверие к обвиняемому*	апелляция к разуму и логике; апелляция к эмоциям; драматизация; гиперболизация; создание причинно-следственных связей.	– адвокат говорит о 30-летнем отсутствии прогресса в стране, связывая это с деятельностью определенной группы людей. –адвокат заставляет слушателей эмоционально сопереживать жертве, акцентируя внимание на мучениях; вызывает негодование, страх и чувство справедливости у присяжных. –адвокат описывает ситуацию не просто как преступление, а как **смакование насилия**, что усиливает эмоциональный эффект. –***«Убивал здесь, в вашем присутствии, на глазах всего мира».*** Это преувеличение усиливает восприятие преступления как особо жестокого. –если подсудимый выйдет на свободу, «все это будет продолжаться».
2. **Стратегия дискредитации оппонента** ***Цель**: сформировать у слушателей (судей, присяжных, общественност*	усиление аморальности противника; использование негативной оценки; создание образа врага; очернение личности	– подсудимый представлен как часть «паразитарной прослойки», причинившей вред стране. –слова «паразиты», «безнаказанность», «элитарные» с негативной окраской. –не только сам подсудимый, но и вся коррупционная система, частью которой он является. –адвокат использует слова **«нарцисс», «садист», «садистическая потребность»**, что создает устойчивый негативный образ. –обвиняемый представлен не просто преступником, а человеком, который якобы *«получал удовольствие от*

TAMADDUN NURI

и) крайне негативное мнение о подсудимом	демонстративное усиление вины; обобщение и навешивание ярлыков.	*убийства»* и *«продолжал убивать на глазах всего мира»*. –его преступление интерпретируется как закономерное следствие его личности и образа жизни (*«он жил всю жизнь так», «он один из тех», «он таким и родился»*).
3. **Стратегия вовлечения аудитории** ***Цель**: сделать слушателей активными участниками процесса, чтобы они сами пришли к нужному выводу.*	внушение чувства ответственности; прогнозирование последствий; создание иллюзии выбора; риторические вопросы прямые обращения	– решение присяжных повлияет на всю страну. –если не осудить, коррупция продолжится. –на самом деле предлагается только один правильный вариант («посадить одного – дать урок»). –*«Как такое может быть?»* — заставляет аудиторию задуматься и согласиться с позицией адвоката. –*«В вашем присутствии, на ваших глазах»* – создают эффект личного вовлечения слушателей.
4. **Стратегия противопоставления** ***Цель:** убедить присяжных, подчеркнуть, что обвиняемый не соответствует ожидаемым моральным и социальным нормам*	использование инклюзивных местоимений («мы», «наш народ»); противопоставление элиты и простого народа; контраст между внешним положением и реальной сущностью; противопоставление «нормального» и патологического.	– адвокат ставит себя и присяжных на одну сторону. –«мы знаем, кто они такие». –адвокат удивляется, как человек из *«известной семьи, имеющий отношение к политической элите»*, оказался преступником. Это усиливает эффект «маски», скрывающей истинное лицо. –речь построена так, что подсудимый воспринимается не как обычный человек, а как монстр с врожденными садистскими наклонностями
5. **Стратегия авторитетности и достоверности** ***Цель**: подкрепить обвинения ссылками на «надежные» источники.*	апелляция к экспертам; ссылки на доказательства.	–*«по характеристикам его же психологов»* – адвокат ссылается на мнение специалистов, что делает обвинения более убедительными. – утверждение, что *«весь интернет кишит интервью сотрудников, которые с ним работали»*, создает иллюзию массового подтверждения его слов.

Адвокат использует манипулятивные речевые стратегии, активно применяя эмоциональные, риторические и дискредитирующие тактики. В его выступлении нет нейтральности – оно ориентировано на создание у слушателей сильного эмоционального отторжения к обвиняемому и убеждение их в его полной виновности.

Таким образом, речь адвоката в суде играет ключевую роль в процессе формирования судебного решения, особенно когда речь идет о необходимости убедить присяжных. Эффективное использование речевых стратегий

и тактик, таких как апелляция к эмоциям и логике, создание образа противника, давление на чувства присяжных и солидарность с народом, становится мощным инструментом, позволяющим адвокату достигать поставленных целей. Проведенный анализ показал, как именно адвокат может манипулировать восприятием слушателей, делая акцент на эмоциональных аспектах дела, что нередко имеет решающее значение в принятии решения.

Как утверждает Е.Ф.Усманова «В судебных прениях стратегическая цель заключается в нахождении объективной истины при реконструкции исследуемых событий и фактов. Ошибки в выборе стратегии речевой юридической коммуникации ведут к неэффективности и прекращению коммуникативного процесса»[6].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Речь адвоката – это не просто набор юридических фактов и логических аргументов, но и стратегически продуманный инструмент воздействия, направленный на создание нужной атмосферы в судебном зале и на формирование мнения суда и присяжных. При этом успешная речь адвоката предполагает не только профессионализм и грамотное использование речевых средств, но и способность глубоко понимать психологию всех участников судебного процесса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зайцева М.О. Судебный дискурс: речевые стратегии и тактики, языковые средства выражения конфликта// Первый независимый научный вестник. Филологические науки – 2016. - №6 – с.74-78.
2. Солдатова А.А. Специфика коммуникативных стратегий и тактик в адвокатском дискурсе) // Вестн. ТвГУ. Серия Филология. – 2011. – № 4 Выпуск 2. – С. 252-258.
3. Иссерс О.С. Речевое воздействие: учеб. пособ./ О.С.Иссерс. – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 167 с.
4. Рюмкова Е.В. К вопросу о коммуникативных стратегиях и тактиках в судебном дискурсе// Евразийский филологический вестник. 2024. Вып.1 (5). С.37-48.
5. Солдатова А.А. Речевые стратегии и тактики адвокатского дискурса в уголовных процессах: автореф. дис. канд. филол. наук. Тверь, 2013. 19 с.
6. Усманова Е.Ф. Речевой коммуникативный процесс в профессиональной юридической деятельности.// Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2012. № 2 (16): в 2-х ч. Ч. I. С. 201-203. ISSN 1997-292X.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ:

1. https://forbes.kz/articles/advokat_vranchev_posadiv_odnogo_vyi_dadite_urok_dlya_vseh_drugih_bishimbaevyih
2. https://baigenews.kz/vy-dadite-bolshoy-urok-dlya-drugih-bishimbaevyh-igor-vranchev-sdelal-smeloe-obraschenie-k-sudu_175503/
3. https://bizmedia.kz/2024-05-02-zachem-bishimbaev-nabival-vstrechi-v-den-ubijstva-nukenovoj-on-stroil-alibi-advokat-vranchev-vystupil-na-preniyah/
4. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/advokat-poprosil-prisyajnyih-prepodat-urok-bishimbaevyim-534092/
5. https://orda.kz/bishimbaev-poluchal-sadistskoe-udovolstvie-v-sude-uchastniki-prenij-izlagajut-svoi-dovody-385911/
6. https://respublika.kz.media/archives/123242
7. https://inbusiness.kz/ru/news/advokat-semi-nukenovoj-obvinil-zashitu-bishimbaeva-i-bajzhanova-v-manipulyaciyah
8. https://www.nur.kz/incident/crime/2095811-zhivomu-cheloveku-budut-zakryvat-lico-kogda-zhdut-skoruyu-advokat-vranchev-o-deystviyah-bishimbaeva/
9. https://www.youtube.com/watch?v=vRVSt7h4AVo

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 8209

TEMUR PO‘LATOVNING “TAROZIY TOSHBAQASI” ROMANIDA ARXETIPIK OBRAZLAR TIZIMI

Buranova Jamila Aliyevna, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti doktoranti

THE SYSTEM OF ARCHETYPAL IMAGES IN TEMUR POLATOV’S NOVEL “THE TAROZIY TURTLE”

Buranova Jamila Alievna, PhD student at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

СИСТЕМА АРХЕТИПИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В РОМАНЕ ТИМУРА ПОЛАТОВА “ЧЕРЕПАХА ТАРАЗИ”

Буранова Жамила Алиевна, докторант Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

https://orcid.org/0000-0003-1705-979X
e-mail: dzamilaburanova@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada Temur Po‘latovning “Taroziy toshbaqasi” romanidagi arxetipik obrazlar Sharq falsafasi va o‘zbek madaniy tafakkuri kontekstida tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *arxetip, mif, ramz, timsol, tush, qahramon yo‘li.*

Abstract: *This article analyzes the system of archetypal images in Temur Polatov’s novel “The Taroziy Turtle” within the context of Eastern philosophy and Uzbek cultural thought.*

Keywords: *archetype, myth, symbol, image, dream, hero’s journey.*

Аннотация: *В статье анализируется система архетипических образов в романе Темура Полатова “Тарозий Тошбакаси” в контексте восточной философии и узбекского культурного мышления.*

Ключевые слова: *архетип, миф, символ, образ, сон, путь героя.*

KIRISH. Temur Po‘latov zamonaviy o‘zbek adabiyotining yorqin va o‘ziga xos ijodkorlaridan biridir. U o‘zining falsafiy-ramziy uslubi, zamonaviy va an’anaviy elementlarni uyg‘unlashtirgan adabiy qarashlari bilan ajralib turadi. Po‘latovning “Taroziy toshbaqasi” romani o‘zbek postmodernistik adabiyotining yorqin namunasidir. Asarda ramziy qatlam, mifologik asoslar, shuningdek, arxetipik obrazlar tizimi o‘zaro uyg‘unlashgan holda mavjud bo‘lib, bu jihatlar uni o‘rganish uchun alohida nazariy yondashuvni talab qiladi. Asar bir vaqtning o‘zida shaxsiy ruhiy sayohat, milliy madaniy tafakkur aks ettirilgan badiiy tajriba va Sharq falsafasining badiiy talqini sifatida qaraladi.

Maqolada asardagi arxetipik obrazlar tizimi, ularning funksional va semantik ahamiyati, ramzlar orqali berilayotgan g‘oya va ma’no qatlamlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – “Taroziy toshbaqasi” romanidagi obrazlar, voqealar va tushlar orqali Carl Gustav Jungning arxetip nazariyasini asos qilib olgan holda chuqur semantik tahlil o‘tkazishdir. Ayniqsa, Donishmand obrazining shakllanishi, tushlar va ramzlar vositasida amalga oshadigan individuatsiya jarayoni asarning semantik yadrosini tashkil etadi. Mazkur tahlil orqali o‘zbek adabiy tafakkurida arxetipik strukturalarning qanday namoyon bo‘lishi, ularning universal va milliy jihatlari aniqlanishi ko‘zda tutiladi. Shuningdek, ramz va timsollarning madaniy kontekstdagi interpretatsiyasi orqali

o‘quvchining estetik idroki va falsafiy anglash darajasi qanday shakllanishi haqida xulosalar chiqariladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Tadqiqotning nazariy va metodologik asosini quyidagi manbalar tashkil etadi: Karl Gustav Yungning arxetip nazariyasi, xususan, kollektiv ongsizlik, qahramon, anima, soyalar va murabbiy arxetiplari haqidagi g‘oyalari; Mircha Eliade tomonidan taklif etilgan mifologik struktura va vaqt/abadiylik tushunchasi; Josef Kempbellning “Qahramon ming qiyofasi” asaridagi “qahramonning safar yo‘li” modeli; o‘zbek adabiyotshunosligida arxetipik tahlilga oid maqolalar (Yo.Abdulla, M.Jo‘rayev, X.Karimov va boshqalar); Sharq falsafasi va madaniyatida mavjud ramzlar tizimining (toshbaqa, yo‘l, orzular, tabiat unsurlari) tarixiy-falsafiy asoslari.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: a**rxetipik tahlil**: romandagi qahramonlar va voqealarni arxetiplar bilan bog‘lash orqali ularning chuqur ma’no qatlamlarini ochish; **intertekstual tahlil**: asarda Sharq mifologiyasi, tasavvuf va qadimiy Xitoy falsafasiga ishora bo‘lgan unsurlarni aniqlash; **konnotativ-semantik tahlil**: ramz va timsollarning turli kontekstlardagi ma’nolarini ochib berish; **matn ichidagi havolalar asosida tahlil**: asardan olingan bevosita parchalar orqali nazariyani amaliy jihatdan asoslash. Masalan, asarda bosh qahramonning o‘z yo‘lini izlab, sukunatdan uyg‘onib chiqishi quyidagicha tasvirlanadi: “U uzoq yillik sukunatdan keyin toshbaqa kabi hayotga qaytdi” [10,D.27]. Bu tasvir orqali Yungning qahramon arxetipiga xos xususiyatlar – ruhiy uyg‘onish, izlanish va o‘zlikni anglash jarayoni aks etadi. Shuningdek, “U harakat qilmasa ham, u yurishda edi. Harakatdan ko‘ra muhimroq narsa – ichki o‘zgarish edi” [10,B.35] kabi parchalarda qahramonning tashqi voqealardan ko‘ra ichki kechinmalari, ruhiy taraqqiyoti markaziy ahamiyatga ega ekani ko‘rsatiladi.

Bundan tashqari, Donishmand tushlarida ko‘radigan obrazlar ham uning ruhiy holatini va individuatsiya jarayonini belgilaydi: “U tushida muzlab qolgan toshbaqani ko‘rdi – bu uning o‘tmishdagi xatolari edi”[10,B.62]. Ushbu misolda tush timsoli orqali kollektiv ongsizlikda yashiringan shaxsiy va tarixiy xotiralar ochiladi.

MUHOKAMA. Romandagi bosh qahramon Donishmand nafaqat tashqi voqealar rivoji asosida shakllanadigan oddiy qahramon, balki o‘z ichki olami, ruhiy dunyosi bilan kurashayotgan, o‘zligini izlayotgan murakkab shaxs sifatida tasvirlanadi. Uning “donolik sari safar”ga chiqishi, Jon Kempbellning mashhur “qahramonning yo‘li” konsepsiyasiga mukammal mos tushadi. Bu safar qahramonning tashqi voqealardan ko‘ra, ichki o‘zgarishlar, ruhiy yetilish bosqichlari orqali amalga oshadigan rivojlanishidir. Asarda “U uzoq yillik sukunatdan keyin toshbaqa kabidir hayotga qaytdi”[10,B.27] degan ifoda qahramonning ichki uyg‘onishining ramzi sifatida qabul qilinadi, ya’ni u uzoq muddat davomida ruhiy jihatdan beqaror, harakatsiz holatda bo‘lib, keyin chuqur o‘zgarishlarga yuz tutadi.

Donishmandning izlanishi tashqi harakatdan ko‘ra, ma’naviy o‘lchovdagi sayohat bo‘lib, “Yo‘qotilgan vaqtni topish uchun yurish kerak edi. Vaqt – bu tashqi emas, ichki o‘lchov” [10,B.29] degan fikr bilan ifodalanadi. Bu yerda vaqtning o‘ziga xosligi, insonning ichki tajribasi bilan o‘lchanadiganligi tushuniladi. Shuningdek, romanda Donishmandning shakllanishi ko‘proq ruhiy rivojlanish, ichki muammolarni hal etish, ichki uyg‘onish jarayoni sifatida ko‘rsatiladi, bu esa an’anaviy qahramonlik tushunchasidan farq qiladi.

Romanning markaziy ramzi bo‘lgan toshbaqa esa Sharq falsafasida va madaniy tafakkurida alohida o‘rin tutadi. Toshbaqa olamni yelkasida ko‘targan jonivor sifatida qaraladi va bu timsol qadimiy bilim, vaqt va sabrning ramzi hisoblanadi. Donishmand o‘zini toshbaqa bilan qiyoslab, “U harakat qilmasa ham, u yurishda edi. Harakatdan ko‘ra muhimroq narsa – ichki o‘zgarish edi” [10,B.35] degan fikrni ifodalaydi. Bu esa, tashqi harakatning emas, balki ichki o‘zgarishlarning va ruhiy rivojlanishning ustunligini ko‘rsatadi. “Toshbaqaning har bir harakati – ibodat kabi edi. Sekin, ammo mazmunli”[10,B.40] degan so‘zlar esa uning hayotdagi harakatlari sabr-toqat, maqsadga yo‘naltirilgan chuqur fikrlash va ruhiy tozalik bilan amalga oshishini ta’kidlaydi. Romanda ayol obrazlari ham muhim mavqega ega. Ayniqsa, Donishmandning ichki dunyosida uchraydigan ruhiy belgilar Jung psixologiyasidagi “anima” tushunchasi bilan uzviy bog‘liq. Bu obrazlar qahramonning ichki sezgi va ruhiy uyg‘onishining

ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, Donishmandga yo‘l ko‘rsatuvchi qariya – murabbiy arxetipi sifatida ham romanda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, “Uning nigohi nimanidir yodga solardi. Go‘yo ichimdagi ayol jilvalanardi. Bu begona emasdi”[10,B.48] degan jumlalar qahramonning anima bilan ilk to‘qnashuvi sifatida talqin qilinadi. “Qariya esa jim edi. Uning sukunati – javob edi” [10,B.51] degan so‘zlar esa murabbiy arxetipining faoliyatsiz, ammo chuqur ma’noli ishorasini bildiradi.

Tushlar motivi esa romanda alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir tush qahramonning ong ostidagi holatlarini ochib beradi va uning ruhiy jarayonlarining ramziy ifodasidir. Masalan, “U tushida muzlab qolgan toshbaqani ko‘rdi – bu uning o‘tmishdagi xatolari edi” [10,B.62] degan fikr qahramonning kechmishdagi noto‘g‘ri qarorlari va ruhiy to‘siqlarini ifodalaydi. “U changalzor orasidan tovush eshitdi: – Sen hali uyg‘ongan emassan”[10,B.66] degan tush esa qahramonning ichki o‘zgarishlarga hali tayyor emasligini bildiradi. Shu tarzda, tushlar orqali qahramonning ruhiy o‘zgarishlari va o‘sish bosqichlari arxetipik ramzlar orqali ochiladi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Temur Po‘latovning “Taroziy toshbaqasi” romanida arxetiplar tizimi qat’iy va chuqur qatlamlarga ega ekanligi aniqlanadi. Donishmand qahramonining ruhiy yetilishi – individuatsiya jarayoni – asarda asosiy o‘rinni egallaydi. Ushbu jarayon Kempbell va Yung nazariyalariga asoslanib, qahramonning o‘zligini anglash, ichki nizolarni yengish va ruhiy uyg‘onish jarayoni sifatida ochib beriladi.Toshbaqa ramzi esa vaqt, sabr, tabiat va donolik tushunchalarini birlashtiruvchi markaziy timsol sifatida xizmat qiladi. Ushbu timsol orqali romanda hayotdagi barqarorlik, chuqur fikrlash, hamda qadimiy bilimlarga hurmat g‘oyalari ta’kidlanadi. Donishmandning ichki sayohatida anima, soyalar va murabbiy arxetiplari Sharq madaniyatining mifopoetik timsollari bilan uyg‘unlashib, romanning madaniy-konseptual chuqurligini oshiradi.

Bundan tashqari, asar intertekstual jihatdan boy bo‘lib, unda turli madaniyatlar va falsafiy oqimlarning ramzlari va miflari o‘zaro uyg‘unlikda namoyon bo‘ladi. Tushlar orqali qahramonning ruhiy pog‘onadan pog‘onaga o‘sishi tizimli va ramziy shaklda taqdim etilgan. Bu esa asarning nafaqat badiiy, balki psixologik va madaniy-tarixiy qatlamlarini ham keng ochib beradi.

XULOSA. Temur Po‘latovning “Taroziy toshbaqasi” romani zamonaviy o‘zbek adabiyotida arxetipik timsollarning chuqur va samarali poetik talqiniga ajoyib misol bo‘la oladi. Asarda ramzlar, tushlar va voqealar arxetiplar tizimiga qat’iy bo‘ysunadi, bu esa o‘quvchini chuqur ma’naviy va madaniy bilimga yetaklaydi. Shu bois, Po‘latov ijodini Yung, Kempbell, Eliade kabi yetakchi nazariyalar asosida o‘rganish o‘zbek adabiyotshunosligi uchun yangi nazariy yo‘nalishlarni ochish imkonini beradi. Asar ruhiy o‘sish, o‘zlikni anglash, arxetipik to‘qnashuvlar va uyg‘onishlar bilan boyitilgan bo‘lib, u o‘zbek adabiy merosini global madaniy kontekstda qayta talqin qilishga imkon yaratadi. Bu esa nafaqat o‘zbek, balki jahon adabiyotshunosligi uchun ham muhim ilmiy natijadir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Damirchiyev S. O‘zbek adabiyotida mif va ramzlar. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
2. Jung C.G. The Archetypes and the Collective Unconscious. – Princeton University Press, 1981.
3. Jung C.G. Man and His Symbols. – Dell Publishing, 1968.
4. Eliade M. Myth and Reality. – Harper & Row, 1963.
5. Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. – New World Library, 2008.
6. Karimov N. Sharq falsafasi va badiiy tafakkur. – Toshkent: Fan, 2015.
7. Levi-Strauss C. Mythologiques: The Raw and the Cooked. – University of Chicago Press, 1983.
8. Mirzayev A. Zamonaviy o‘zbek adabiyotida ramz va timsollar. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
9. Propp V. Morphology of the Folktale. – University of Texas Press, 1968.
10. Po‘latov T. Taroziy toshbaqasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2022.
11. Sa’dullayev B. Sharq falsafasi va mifopoetika. – Toshkent: Fan, 2019.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.82:81.132

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE COMMUNICATIVE APPROACH

Buriyev Azizbek Hamzayevich, Master's student at Termez University of Economics and Service

KOMMUNIKATIV YONDASHUVNING TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Bo'riyev Azizbek Hamzayevich, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА

Буриев Азизбек Хамзаевич, магистрант Термезского университета экономики и сервиса

https://orcid.org/0009-0001-9532-8433
e-mail: buriyev.azizbek@mail.ru

Abstract: *This article examines the historical development and stages of evolution of the communicative approach in language teaching. It highlights the emergence of the communicative method, its core principles, differences from traditional methods, and its effectiveness in modern language education. The paper also discusses its impact on improving interactive and real-life communication skills.*

Keywords: *communicative approach, language teaching, methodology, historical development, interactivity, communication skills*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada kommunikativ yondashuvning tarixiy shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Til o'rgatish metodikalarining evolyutsiyasi jarayonida kommunikativ yondashuvning paydo bo'lishi, uning asosiy prinsiplari, avvalgi metodlardan farqlari hamda ta'limda qo'llanishi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu yondashuvning zamonaviy til o'qitishdagi o'rni va samaradorligi ham yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *kommunikativ yondashuv, til o'rgatish, metodika, tarixiy rivojlanish, interaktivlik, aloqa malakalari.*

Аннотация: *В статье рассматривается историческое формирование и этапы развития коммуникативного подхода. Описаны особенности эволюции методик преподавания языков, причины появления коммуникативного подхода, его принципы, отличия от традиционных методов, а также эффективность в современном языковом образовании.*

Ключевые слова: *коммуникативный подход, обучение языку, методика, историческое развитие, интерактивность, коммуникативные навыки.*

INTRODUCTION. Before the emergence of Communicative Language Teaching (CLT) in the 1970s, English language instruction was dominated by structuralist methods that focused primarily on grammar, vocabulary, and sentence formation. Two of the most prominent methodologies during this period were the Grammar-Translation Method and the Audiolingual Method [1].

The Grammar-Translation Method, rooted in classical education, emphasized reading and

translating literary texts, memorizing vocabulary lists, and mastering grammatical rules. Speaking and listening skills were largely neglected, as the method was more concerned with language form than with communicative use (Richards & Rodgers, 2014). Although this approach offered clear explanations of grammatical structures, it failed to develop learners' ability to use the language in real-life contexts.

MATERIALS AND METHODS. The Audiolingual Method, which gained prominence in the mid-20th century, especially in the United States, shifted focus to oral skills. Influenced by behaviorist psychology and structural linguistics, it employed repetition, mimicry, and drilling techniques to instill correct language habits [2]. Teachers relied heavily on controlled dialogues and substitution exercises, assuming that language learning was a process of habit formation through stimulus-response conditioning. While this method succeeded in improving pronunciation and accuracy, it did not foster spontaneous language use or communicative competence. Both approaches shared a view of language as a fixed system of structures and patterns to be internalized. However, the lack of attention to the functional and social aspects of language eventually led to growing dissatisfaction among language educators and researchers, paving the way for the communicative movement. The transition toward CLT was not a sudden shift but rather a gradual realignment of pedagogical priorities in response to new theoretical insights and global communication needs. By the 1970s, a growing body of research in linguistics, sociolinguistics, and educational psychology began to question the effectiveness of structure-based methods for preparing learners to use language communicatively [2].

A pivotal moment in this transition was the development of the concept of communicative competence. Introduced by sociolinguist Dell Hymes (1972), communicative competence extended beyond grammatical knowledge to include the ability to use language appropriately in social contexts. Hymes challenged the then-prevailing notion of linguistic competence proposed by Noam Chomsky (1965), which focused solely on the abstract knowledge of grammar. While Chomsky's work revolutionized theoretical linguistics by proposing the idea of an innate universal grammar, it left unaddressed how language is actually used by speakers in different settings.Building on Hymes's framework, applied linguists began advocating for a more learner-centered, meaning-focused approach to language teaching. This movement was further reinforced by changes in language learning objectives, particularly within European contexts. The Council of Europe played a crucial role in institutionalizing communicative goals through its development of threshold levels and functional-notional syllabuses (van Ek & Alexander, 1980). These innovations shifted attention from structural sequences to communicative functions such as requesting, apologizing, and suggesting[3].

In response to these developments, CLT emerged as an approach that emphasized the role of communication in learning a language. Language was now seen as a tool for interaction, not merely a collection of rules to be memorized. The communicative approach quickly gained international attention and began influencing curriculum design, textbook development, and teacher training programs across a wide range of educational contexts.

DISCUSSION. The intellectual foundation of CLT was shaped by a number of influential theorists whose work underscored the functional and interpersonal dimensions of language. Alongside Hymes and Chomsky, Michael Halliday made significant contributions through his theory of systemic functional linguistics. Halliday (1978) proposed that language serves three main functions: ideational (expressing content), interpersonal (managing social relationships), and textual (organizing information). His perspective aligned with the goals of CLT by recognizing that language is intrinsically linked to social purpose and context[4].

Wilkins also played a foundational role by distinguishing between notional categories (e.g., time, quantity) and communicative functions (e.g., inviting, informing), laying the groundwork for the functional-notional syllabus. His proposals directly influenced the design of communicative curricula and materials that prioritized meaning over form [3]. David Nunan later extended these ideas in his work on task-based language teaching, which can be seen as a natural evolution of CLT. By focusing on real-world tasks and learner participation, Nunan emphasized the importance of experiential learning

and authentic communication in the classroom. The early literature of CLT, particularly the writings of Richards and Rodgers, provided practical frameworks for implementing communicative principles in classroom settings. Their widely cited work cataloged various teaching methods and offered critical insights into the theoretical underpinnings of CLT, making it accessible to practitioners worldwide[4].

Together, these theorists laid the groundwork for a pedagogical approach that values learner interaction, real-world communication, and purposeful language use. Their ideas continue to influence how English is taught globally, and their legacy is visible in the ongoing refinement of communicative methodologies.

RESULTS. CLT is usually characterized as a broad approach to teaching, rather than as a teaching method with a clearly defined set of classroom practices. As such, it is most often defined as a list of general principles or features. One of the most recognized of these lists is David Nunan five features of CLT [5]:

1. An emphasis on learning to communicate through interaction in the target language.
2. The introduction of authentic texts into the learning situation.
3. The provision of opportunities for learners to focus, not only on language but also on the Learning Management.An enhancement of the learner's own personal experiences as important contributing elements to classroom learning.

An attempt to link classroom language learning with language activities outside the classroom [3]. Five features are claimed by practitioners of CLT to show that they are very interested in the needs and desires of their learners as well as the connection between the language as it is taught in their class and as it used outside the classroom. Under this broad umbrella definition, any teaching practice that helps students develop their communicative competence in an authentic context is deemed an acceptable and beneficial form of instruction.the classroom CLT often takes the form of pair and group work requiring negotiation and cooperation between learners, fluency-based activities that encourage learners to develop their confidence, role-plays in which students practice and develop language functions, as well as judicious use of grammar and pronunciation focused activities [4]. Such the aim of the communicative approach to language teaching is to focus on real conversations about real subjects so that communication is the engine of learning.

CONCLUSION. Today, we see our primary aim as teaching the practical use of English for communication with native speakers and others.is seen as central to language learning within the communicative approach framework, because it is the fundamental and universal form of language and so is considered to be language at work. Since real life conversation is more interactional than it is transactional, this approach places more value on communication that promotes social interaction.communicative approach also places more emphasis on a discourse-level (rather than sentence-level) approach to language, as it is considered to better prepare learners for real-life communication, where the entire conversation is more relevant than the analysis of specific utterances. Approach considers that the learning of a skill is co-constructed within the interaction between the learner and the teacher. In this sense, teaching is a conversation between the two parties.

REFERENCES:

1. Aronson E. et al. The jigsaw route to learning and liking // Psychology Today, 2005. - N 8. - pp.43-50.
2. Connery B.A.GroupWorkand CollaborativeWriting//Teaching at Davis,2003,14(1),pp.2-4.
3. Davies N.F. Training fluency: An essential factor in language acquisition and use // RELC Journal, 2006, N6, pp.1-13.
4. Gross D.A cooperative small-group methodology in the language classroom // TESOL Quarterly, 2008, N3, pp.483-504.
5. Nation P. Group Work and Language Learning // Kral Th. Teacher development. Making the right moves. - Washington, DC, 2006. - p.160-170.
6. Pattison P. The communicative approach and classroom realities. (EDRS No. ED 288.1978. – pp.407-417.
7. Philips S. U. Participant structures and communicative competence: Warm Springs children in community and classroom // Functions of language in the classroom, ed. C Cazden, V. P Lohns, and D. Hymes. - New York: Teachers College Press, 2005. - pp.370-394.

Qabul qilindi: 01.05.2025
Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.82:81.176

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA INTERYER DIZAYNI SOHASIGA OID TERMINLARNING O‘RGANILISHI

Sultonova Sohiba, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

THE STUDY OF INTERIOR DESIGN TERMINOLOGY IN UZBEK LINGUISTICS

Sultonova Sohiba, Master’s Student, Termez University of Economics and Service

ИЗУЧЕНИЕ ТЕРМИНОВ ОБЛАСТИ ИНТЕРЬЕРНОГО ДИЗАЙНА В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Султонова Сохиба, магистрант Термезского университета экономики и сервиса

https://orcid.org/0009-0002-7972-8637
e-mail: sultonova11@bk.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligi doirasida interyer dizayn sohasiga oid terminlarning shakllanishi, tarjimasi va tizimlashtirilishi o‘rganiladi. Interyer dizayn terminlari o‘zbek tilida qanday ifodalanayotganligi, ularning ingliz va rus tillaridagi muqobillari bilan solishtirish asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida terminlarning semantik xususiyatlari, tarjima jarayonidagi muammolar, shuningdek, milliy terminologiya tizimida ushbu sohaning o‘rni aniqlanadi. Maqolada amaliy tilshunoslik va tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan tavsiyalar ham ilgari suriladi.*

Kalit so‘zlar: *interyer dizayn, termin, o‘zbek tilshunosligi, tarjima, leksik-semantik tahlil, terminologiya, soha terminlari, lingvistik muvofiqlik.*

Abstract: *This article examines the formation, translation, and systematization of interior design terminology within the framework of Uzbek linguistics. It analyzes how these terms are expressed in Uzbek and compares them with their English and Russian equivalents. The study explores semantic features, translation challenges, and the role of interior design terminology in the national linguistic system. Practical suggestions are also provided from the perspectives of applied linguistics and translation studies.*

Keywords: *interior design, terminology, Uzbek linguistics, translation, lexical-semantic analysis, professional vocabulary, terminological system, linguistic equivalence.*

Аннотация: *В статье исследуется формирование, перевод и систематизация терминов в области интерьерного дизайна в рамках узбекского языкознания. Анализ проводится на основе сопоставления узбекских терминов с их эквивалентами в английском и русском языках. Рассматриваются семантические особенности терминов, проблемы перевода и место данной терминологии в системе национальной лексики. Также предлагаются рекомендации с точки зрения прикладной лингвистики и перевода.*

Ключевые слова: *дизайн интерьера, термин, узбекское языкознание, перевод, лексико-семантический анализ, терминология, профессиональная лексика, языковое соответствие.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Terminologiya rivojlangani sari uning tarmoqlari ya’ni sohaviy terminlarni o‘rganish ahamiyati ham oshib bordi. Olim H.Bektemirov va E.Begmatovlar “Mustaqillik davri atamalari” kitobini yozishgan. Ular ushbu kitobida shunday deydi: “Tilga xohlagan so‘zni kiritaverish, undan xohlagan so‘zni xohlagan paytda chiqarib yuborish mumkin deb hisoblash xato fikrdir. Til hayotiga, nutqiy amaliyotga aralashishning o‘rni, meyori va buning darajasini bilish hamda o‘sha asosda ish ko‘rish ilmiy terminlarni tartibga solish va takomillashtirishning eng to‘g‘ri yo‘lidir” [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). O‘zbek tili terminshunoslik sohasining hozirgi darajasi, ilmiy qiymati bevosita rus hamda boshqa xalqlar terminshunoslarining ishlari bilan chambarchas bog‘liq. Shu jihatdan qaraganda, N.A.Baskakov, L.A.Bulaxovskiy, G.O.Vinokur, V.V.Vinogradov, A.A.Reformatskiy, D.S.Lotte, S.A.Chapligina, T.L.Kandelaki, V.P.Danilenko kabi o‘nlab terminshunos olimlarning ishlari o‘zbek terminshunosligining qaror topishiga o‘zining katta hissasini qo‘shdi.

XX asrning 30-yillariga kelib o‘zbek tilining ko‘plab terminologik lug‘atlari tuzildi va nashr etildi. Shu jarayonda terminlar tarixi, terminlarning ma’no va mavzu guruhlari, grammatik tuzilishi va yasalishi, taraqqiyot yo‘li va boyish manbalari haqida nazariy masalalari to‘plandi. Ulug‘ Tursunov, birinchilardan bo‘lib ushbu masalaga bag‘ishlab asarlar yozdi: “Til-terminologiyada burjuaziya intilishlariga qarshi”, “O‘zbek terminologiyasi masalalari”, “Terminologiya masalalari”, “O‘zbek adabiy tilida so‘z-terminlar tanlash prinsiplari” kabilar. Bu asarlarda terminlarni hosil qilish, to‘plash, tartibga solish, unifikatsiyalash va nashr etish sohasidagi turli xil qarashlar va tushunchalar haqida mulohaza yuritiladi.

Demak, terminlar lug‘at bo‘lib, ularning doirasi cheklangan. Qabul qiluvchi uchun muhim bo‘lgan ma’lumotni yetkazish qobiliyati bilan bir qatorda, terminlar interyer dizaynerlik sohasiga oid atamalarni aks ettiradi. Jamiyatda bir nechta atamalar bir xil maqsad uchun ishlatilishi mumkin. Ammo bu terminlar jamiyatma jamiyat bir-biridan tuzilishi, kelib chiqishi, yasalish usuli, lug‘aviy tub ma’nosi jihatdan bir-biridan farq qiladi. Zamonaviy terminologiyaning dolzarb mavzularidan biri interyer dizayn sohasiga oid terminlardir. Har bir tilda interyer dizaynga oid atamalarni atab keladigan, ular o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatadigan terminlar mavjud. Bu terminlar interyer dizayn sohasiga oid terminlar sanaladi. Har bir tildagi interyer dizayn sohasiga oid terminlar tizimi va ularning tavsifi boshqa tillardan farq qiladi. Bu terminologik tizim haqida lingvistik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqilgan ko‘plab tadqiqotlar mavjud.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). O‘zbekiston badiiy akademiyasi Kamoliddin Behzod nomidagi milliy rassomlik va dizayn instituti tadqiqotchisi F.Z.Ataxanova “Dizayn-Loyihalash” asarida qisman interyer dizayn sohasiga oid terminlar va ularning izohi haqida ma’lumot bergan. Asosan ushbu asar modaga oid bo‘lsa-da, unda keltirilgan terminlarni farqsiz interyer dizayn sohasida qo‘llash mumkin. Buning asosiy sababi moda ham, interyer dizayn ham bir umumiy sohaga mansub va ular o‘zgaruvchan hisoblanadi. Misol uchun “kolleksiya” so‘zini olaylik. Ushbu termin modada ham, interyer dizaynda ham bir xil qo‘llaniladi va bir xil ma’noni anglatadi. “Kolleksiya” (lot. yig‘ilish, yig‘ma, terma) – uslubi, konstruksiyasi, shakli, materiallarning o‘xshashligi asosida terilgan yoki ma’lum bir badiiy obrazni ifoda etishga xizmat qiladigan kiyim modellari termasi (yig‘masi). Yozuvchi o‘z asarida moda haqida shunday deydi:

“Moda serqirra bo‘lgani uchun unga ta’rif berish osonmas, chunki moda madaniyatning ajralmas qismi bo‘lib, turli sohalar – san’atshunoslik va san’at, tarix, jamiyatshunoslik, antropologiya, psixologiya, madaniyatshunoslik nuqtayi nazarlaridan o‘rganilishi mumkin.

Moda – bu tizimli jarayon bo‘lib, jamiyat rivojlanishi har bir davrining o‘zgarib borishini o‘zida aks etadi. Modaning tili ba’zan, albatta tarjima qilinishni talab etadi. Bu talab moda bir paytlari sevgan yoki yaqindagina hayotga kiritib mashhur qilgan narsa va hodisalarga-da bir xilda kerak bo‘ladi. Eskilari ko‘pincha unutilgan, yangilari esa hali ko‘pchilikka tushunarsiz bo‘lgani uchun uning atamalari hamisha izohga, tushuntirishlarga muhtoj bo‘ladi” [1]. Toshkent Arxitektura Qurilish Universiteti tadqiqodchisi Ne’matjonova Mahliyo Nizomjon qizi o‘zining “Interyer dizayni va uning rivojlanish tarixi” ilmiy maqolasini interyer dizayni nima, u qachon paydo bo‘lgan, qanday rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tgan va qanday turlari mavjud kabi savollarga javob berishga bag‘ishlagan. Tadqiqotchi maqolasida interyer dizayni haqida quyidagi ma’lumotlarni keltiradi:

NATIJALAR (РЕЗУЛТАТЫ/ RESULTS). “Interyer dizayni — atrof-muhit va odamlar o‘rtasidagi qulaylik va estetik jihatdan yoqimli o‘zaro ta’sirni ta’minlash uchun binolarning ichki qismiga qaratilgan dizayn sohasi. Ichki dizayn badiiy va sanoat dizaynini birlashtiradi. Dizayner xonadagi ishlarni optimallashtirishni

TAMADDUN NURI

amalga oshiradi, katta xonalarda navigatsiyani yaxshilaydi, mijozlarning talablariga muvofiq ixtisoslashtirilgan xonalarning dizaynini ishlab chiqadi (masalan, ovoz yozish studiyalari, filmlarni tahrirlash, fotografiya, akvaparklar). Dizayner xonaning tartibi, yorug‘lik, shamollatish tizimlari, akustikadan boshlab, ichki dizaynning butun jarayonini boshqaradi; devorlarni bezash; va mebelni joylashtirish va navigatsiya belgilarini o‘rnatish bilan yakunlanadi. Ilgari interyerlar qurilish jarayonining bir qismi sifatida instinktiv tarzda ishlab chiqilgan. Interer dizayneri kasbi jamiyatning rivojlanishi va sanoat jarayonlarining rivojlanishi natijasida paydo bo‘lgan murakkab arxitekturaning natijasi edi. Makondan samarali foydalanishga intilish, foydalanuvchilarga qulaylik va funksional dizayn zamonaviy interyer dizayni kasbining rivojlanishiga turtki berdi. Bu atama Buyuk Britaniyada kamroq tarqalgan, bu yerda interyer dizayni kasbi hali ham tartibga solinmagan va shuning uchun qat’iy aytganda, hali rasmiy ravishda kasb emas. Interyer dizayneri kasbi Amerika Qo‘shma Shtatlarida keng qo‘llaniladigan interyer dekoratorining rolidan alohida va ajralib turadi”[3].

Shuningdek, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi Rahimjonova Dilfuza “Interyer hamda interyer dizaynining turlari” nomli ilmiy ishida interyer dizayni sohasiga oid terminlardan keng ko‘lamda foydalangan. Ushbu maqolada interyer atamasidan tortib, binoning ichki va tashqi qismlarida qo‘llaniladigan interyer dizayniga oid juda ko‘plab terminlarning izohi keltirilgan. Tadqiqotchi interyer va interyer dizayni terminlariga quyidagicha ta’rif beradi:

“Interyer – me‘moriy kompozitsiya nazariyasida obyektning ichki ko‘rinishi, tashqi ko‘rinish tushunchasiga qarama-qarshi bino, inshootning tashqi ko‘rinishi. Shunga ko‘ra: reja – yuqoridan ko‘rinish, ship – pastdan yuqoriga ko‘rinish, fasad – old, orqa, yon ko‘rinish (old, orqa va yon jabhalar), burchak – burchakdan ko‘rinish. Tor ma‘noda, interyer – obyekt-fazoviy muhitning muhit elementlari bilan binoning ichki makonining tarkibi. Boshqa so‘zlar bilan aytganda: binoning ichki makonining me’moriy-badiiy dizayni, insonga estetik idrok etish va qulay yashash sharoitlarini ta’minlash; me’moriy yechimi uning funksional maqsadi bilan belgilanadigan bino yoki alohida xonaning ichki maydoni. Interyer dizayni me’mor tomonidan binoning tashqi ko‘rinishi bilan birgalikda amalga oshiriladi va butun me’morchilik singari, tarixiy va madaniy tushunchalar, atrofimizdagi dunyo haqidagi g‘oyalar va qarashlarning rivojlanish mantig‘iga amal qiladi. Asosiy badiiy yo‘nalishlar, me’moriy uslublar, yo‘nalishlar va maktablar (mintaqaviy, milliy, akademik, shaxsiy), qurilish texnologiyalari va materiallarini ishlab chiqish.

Interyer dizayn — atrof-muhit va odamlar o‘rtasidagi qulaylik va estetik jihatdan yoqimli o‘zaro ta’sirni ta’minlash uchun binolarning ichki qismiga qaratilgan dizayn sohasi. Interyer dizayni badiiy va sanoat dizaynini birlashtiradi. Dizayner xonadagi ishlarni optimallashtirishni amalga oshiradi, katta xonalarda navigatsiyani yaxshilaydi, mijozlarning talablariga muvofiq ixtisoslashtirilgan xonalarning dizaynini ishlab chiqadi[2].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). O‘sib kelayotgan yosh avlodning mustaqil fikr yuritishi, intellekti yuqori darajada bo‘lishi, muloqot va munosabatning barcha turida erkin fikr bildira olishi jamiyat tomonidan ham, davlatimiz rahbari tomonidan ham ilgari surilayotgan mafkurafiy g‘oyalardan biridir. Xususan, ushbu vazifalarni bajarishda hozirgi kunda o‘zbek tilshunosligida o‘zining tadqiqini kutayotgan, yillar davomida unutilib qolayotgan o‘quv lug‘atchiligining va terminologiya sohasi rivojining o‘rni beqiyos hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES):

1. Ataxanova F.Z. Dizayn-loyihalash. – T.: Fan va texnologiya. 2018. – B. 368.
2. H.Bektemirov,E.Begmatov. Mustaqillik davri atamalari. – Toshkent. 2002. – B. 7.
3. Ne’matjonova M. Interyer dizayni va uning rivojlanish tarixi. Tropical issues of science. 2024. – B. 238.
4. Rahimjonova D. Interyer hamda interyer dizaynining turlari. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar ilmiy va ilmiy texnik onlayn konferensiya. 2024. – B. 314.
5. Винокум О. Термин и терминология. Россия. 1985. – С.3.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.82:81.143

THE THEORY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE FORM OF ENGLISH LANGUAGE AND FEATURES

Jabborova Laylo Farxod qizi, Master's student at Termez university of economics and service

INGLIZ TILIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR NAZARIYASI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Jabborova Laylo Farxod qizi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

ТЕОРИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Жабборова Лайло Фарход кызы, магистрант Термезского университета экономики и сервиса

https://orcid.org/0009-0006-6295-969X
e-mail: jabborova.laylo11@bk.ru

Abstract: *This article examines the theory of phraseological units in the English language, focusing on their forms, structures, and semantic features. Phraseological units are analyzed as tools that enhance expressiveness in language. The paper also explores the cultural significance of idioms and the challenges they present in translation.*

Key words: *phraseological units, English language, semantics, translation, idioms, culture, linguistics.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz tilidagi frazeologik birliklar nazariyasi, ularning shakllari, tuzilishi va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Frazeologizmlar tildagi ifodaviylikni oshiruvchi vosita sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada frazeologik birliklarning madaniy kontekstdagi roli va tarjima jarayonidagi o'ziga xosliklari ham yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *frazeologik birliklar, ingliz tili, semantika, tarjima, iboralar, madaniyat, tilshunoslik.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается теория фразеологических единиц в английском языке, их формы, структура и семантические особенности. Фразеологизмы анализируются как средство повышения выразительности речи. Также затрагивается роль фразеологических единиц в культурном контексте и их специфика в процессе перевода.*

Ключевые слова: *фразеологические единицы, английский язык, семантика, перевод, идиомы, культура, лингвистика.*

INTRODUCTION (ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). Language, being one of the main features of a nation, expresses the culture of the people who speak it, i.e. national culture. A big role in its comprehension is given to phraseological units. They, as collapsed texts, represent an important component of the "language". Phraseological units not only express, but also form the cultural identity of the native-speaking people. The study of phraseological units helps in many ways to understand the culture and way of life of peoples, to master a foreign language. The world of

phraseology of modern English is great and diverse, and every aspect of his research certainly deserves due attention.

Phraseological units are quite often used in colloquial speech, and knowledge of their meaning and the ability to use them correctly is practically necessary. Knowledge of phraseology makes it extremely easy to read both journalistic and fiction literature. A comprehensive study of the word as the main unit of the language system is an important task of modern linguistics. Phraseological units play an important role in solving this problem, which continues to be one of the most relevant areas of modern linguistics.

MATERIALS AND METHODS (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR). The English language has a thousand-year history. During this time, a large number of expressions have accumulated in it, which people found successful, accurate and beautiful. This is how a special layer of language emerged -phraseology, a set of stable expressions that have an independent meaning. There should be a story behind every word, therefore, every the phrase must have its origin [2].

According to N.F.Alefirenko, the process of forming phraseological units in any language is long and unique. In an ordinary sentence, a word disappears or changes over time. This leads, on the one hand, to some change in the meaning of the whole combination, and on the other hand, this word enriches (in semantic terms) this expression creates a figurative expression - phraseology, in which there is a hint of a lot of situations. Studying the origin of English phraseological units, you can learn a lot of interesting things from the field of linguistics, history, religion, country studies of English-speaking countries. The impetus for the creation of a particular phraseology was some specific ideas that arouse, evoke the activity of the imagination. Some of them were introduced in the language is written by writers, others find their origin in the Bible, others came from other languages such as French and Latin, for example [1].

Phraseology is a relatively young field of linguistics, which only relatively recently became established as a separate one linguistic discipline. Phraseology is distributed in all language areas. The literature of phraseology presents it as a subfield lexicology dealing with the study of phrases.

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA). In linguistics, phraseology according to V.V.Vinogradov, is the study of a set or fixed expressions, such as idioms, phrasal verbs and other types of lexical units (often called phrasemes), in which the constituent parts of an expression take on a more definite meaning and depend on the combination of all the words standing in a unit.

Phraseology has been retained in the language for centuries, representing the culture of the native people. According to V.N.Telia, “the phraseological composition of a language is a mirror in which a linguistic and cultural community identifies its national identity” [3].

The theory of phraseological units has been under study for more than a century. Within this period of time significant efforts were made to border, identify and classify phraseological layers of world languages. A great contribution to improvement of methodological apparatus of phraseology research was made by A.V.Kunin, who proposed the method of phraseological identification. His work was continued by researchers, especially representatives of Kazan Linguistic School. Further research of phraseology was focused on the study of phraseological units in written and oral speech. It was A.V. Kunin who introduced the concepts of “core use” and “instantial use” of phraseological units.

The term “phraseological unit” was introduced by Russian linguists and is mainly used in Russia and Eastern Europe. Phraseological units are usually defined in the linguistic literature as non-motivated word groups, “that cannot be freely made up in speech but are reproduced as ready-made units”. The majority of the linguists agree that a phraseological units is a sequence of words, or in other words a phrase and a single word could not be treated as a phraseological units. But on the other hand, there are some scholars, for instance, Katz and Postal, who consider one word to be a phraseological units (their term is “idiom”). Katz and Postal make a distinction between lexical (one word) and phrasal (two and more words) idioms [4].

However, as it was already mentioned, most linguists agree that a phraseological units is a polylexemic unit. A.Makkai, who follows the theories of Soviet linguists, defines a PhU as “multi-morpheme or multi-word sequence whose meaning

does not follow from the standard lexical meaning of the parts when occurring in other environments". A.German scholar J.Strassler in his book "Idioms in English: A Pragmatic Analysis" gives a general overview of theories of PhUs of such scholars as A.Makkai, U.Weinreich, B.Fraser, etc. According to J.Strassler, a phraseological units is a concatenation of more than one lexeme whose meaning is not derived from the meanings of its constituents.

RESULTS (РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR). As it was mentioned above, scholars from Eastern Europe and Russia prefer to use the term "phraseological unit" rather than "idiom". N.N.Amosova considers phraseological units to be fixed context units, i.e. units in which it is impossible to substitute any of the components without changing the meaning not only of the whole unit, but also of the elements that remain intact. This idea is supported by A. V. Koonin, who also claims phraseological units to be stable. V.V.Vinogradov claims that a phraseological unit is an expression in which the meaning of one element depends on another, irrespective of the structure and properties of the unit, and this supports the above presented ideas about phraseological units [5].

If we compare various definitions of phraseological units and idioms, we will see that both terms define almost the same linguistic items. For this reason I will mainly use the term "phraseological units" (in some cases with the reference to the term "idiom") to denote both: phraseological units and idioms.

From the beginning of the 20th century, various linguists have studied and investigated phraseological units and their properties. The first researchers indicated only the motivation and the structural properties. Much later Ch.Fernando provided the most frequently mentioned properties of phraseological units s which scholars use in their works [6].

Phraseological units are inextricably linked with the spiritual culture, customs, profession, way of life, past, aspirations, attitude to reality of the people who speak the language. Much work has been done in world linguistics on the study of phraseological units. Although phraseological units are very ancient in terms of origin, the history of the science of phraseology covers almost two centuries. The first researcher of phraseological theory was Charles Balli. He included in his scientific works special chapters on the study of phraseological units [7].

According to Kunin, it is characterized as a unit with a stable property. Linguists' views on stagnation do not coincide, because when they say phraseological units stagnation, they mean its ready use. The concept of stagnation is important for phraseology because the solution of most theoretical and practical problems in phraseology is directly related to this concept. The study of the theory of stagnation in phraseology requires a complex approach.

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). Thus, the main features of phraseological units can be: phraseological unit should contain at least two words, several independent words in phraseological units can serve as a part of speech or a sentence, in phraseological units the components as a whole are stable for a long time, as well as phraseological units affects the listener with its coloring.

REFERENCES (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ADABIYOTLAR RO'YXATI):

1. Ashukin M.G. Ashukina. - M.: Khud. Lit., 1987. - 503 p.
2. Ashukin N.S. Winged words: literary quotations; figurative expressions / N.S. Bauer L.1983, English Word Formation, Cambridge: Cambridge University Press.
3. Baker, M. In other words: A coursebook on translation [Text] / M. Baker. -London and New York: Routledge, 1993. - 68-71 p.
4. Bally Sh. General linguistics and questions of the French language [Text] / Sh. Bally. - Moscow: Editorial URSS, 2001. - 416 p.
5. Gibbs R. Idiomaticity and human cognition, in Everaert M. et al. (Eds.), Idioms: Structural and Psychologi-cal Perspectives, Hillsdale-New Jersey-Hove: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1995 -97-116 p.
6. Glucksberg S. Understanding Figurative Language, Oxford University Press, Oxford, 2003.
7. Moon R. Fixed expressions and idioms in English: a corpus-linguistic approach, Oxford University Press, 1998.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 37.013 (22.132)

O‘SMIRLIK DAVRIDA INTELLEKTUAL VA EMOTSIONAL RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Ismoilov Erkin Mengnimurotovich, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti o‘qituvchisi

FEATURES OF INTELLECTUAL AND EMOTIONAL DEVELOPMENT DURING ADOLESCENCE

Ismoilov Erkin Mengnimurotovich, Lecturer at Termez State University of Engineering and Agrotechnology

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Исмаилов Эркин Менгнимуротович, преподаватель Термезского государственного университета инженерии и агротехнологий

https://orcid.org/0009-0006-1044-3587
e-mail: ismoiloverkin390@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada muallif tomonidan bolalarning o‘smirlik davridagi ruhiy, fiziologik, jismoniy va boshqa o‘zgarishlar, shuningdek o‘smirlik yoshida dunyoqarash, e’tiqod, prinsip, o‘zligini anglash, baholash kabi shaxs xususiyatlarining shakllanishi hamda muloqot qilish va hamkorlikdagi faoliyati haqida so‘z yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *O‘smirlik, davr, intellekt, emotsiya, psixik rivojlanish, layoqat, qobiliyat, muloqot, me’yor, nutq, diqqat, xususiyat, faollik.*

Abstract: *In this article, the author discusses mental, physiological, physical and other changes of children during adolescence, as well as the formation of personal characteristics such as worldview, beliefs, principles, self-awareness, evaluation, and communication and cooperation activities during adolescence.*

Key words: *adolescence, period, intellect, emotion, mental development, ability, ability, communication, norm, speech, attention, characteristic, activity.*

Аннотация: *В данной статье автор рассматривает психические, физиологические, физические и другие изменения детей в подростковом возрасте, а также формирование таких личностных характеристик, как мировоззрение, убеждения, принципы, самосознание, оценка, коммуникативно-сотрудническая деятельность в подростковом возрасте.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, период, интеллект, эмоция, психическое развитие, способности, общение, норма, речь, внимание, характеристика, деятельность.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O‘smirlik — bolalikdan katta yoshga o‘tish davri bo‘lib, u o‘ziga xos fiziologik va psixologik xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Mazkur bosqichda organizmda jismoniy va ruhiy rivojlanishning jadallashuvi kuzatiladi. O‘smirlar hayotdagi turli sohalarga nisbatan kuchli qiziqish bildiradilar, yangilikka intilish kuchayadi, xarakter shakllana boshlaydi, ma’naviy dunyosi boyiydi va psixologik ziddiyatlar kuchayadi. Bu davr balog‘atga yetish bosqichi bo‘lib, yangi his-tuyg‘ular, sezgilar hamda jinsiy hayotga oid murakkab holatlarning yuzaga kelishi bilan xarakterlanadi.

Fiziologik jihatdan, bu davrda og‘iz bo‘shlig‘i va halqumda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar natijasida tovush tembri o‘zgaradi. Ayniqsa, bu holat o‘g‘il bolalarda yaqqolroq

namoyon bo‘lib, ularning ovozi qattiqlashadi, tovush tembri og‘ir va yo‘g‘onlashgan shaklga ega bo‘ladi. Garchi mushaklar tez sur’atda o‘sib, mustahkamlanib borayotgan bo‘lsa-da, oyoq-qo‘l suyaklarining o‘sish sur’ati biroz orqada qoladi. Bu esa o‘smirlarda beso‘naqay harakatlar, yurish-turishdagi muvofiqlik yetishmasligi, qadamlarning yirikligi kabi xatti-harakatlarda o‘z aksini topadi. Fiziologik o‘zgarishlar jinsiy yetilishning boshlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayon tananing barcha a’zolarining takomillashuvi, hujayra va organizm tuzilmalari tarkibining qayta shakllanishida aks etadi. Bunday o‘zgarishlar, asosan, endokrin sistemaning faollashuvi, xususan, gipofiz bezining faoliyati kuchayishi bilan bog‘liq[2].

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ \ LITERATURE ANALYSIS). Psixologiya fan sifatida qadimiy davrlarda shakllana boshlagan bo‘lib, uning asoslari qadimgi yunon olim-mutafakkirlari — Platon (Aflotun), Aristotel (Arastu), Geraklit, Demokrit, Gippokrat, Galen hamda sharq uyg‘onish davrining yirik allomalari Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy va Abu Rayhon Beruniylarning asarlarida uchraydi. Keyinchalik rus olimlari I.M.Sechenov va I.P.Pavlovlar bolalar rivoji, xususan, yoshga doir psixofiziologik o‘zgarishlar haqida muhim ilmiy ma’lumotlarni taqdim etganlar [2].

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, o‘smirlar o‘zlarini kattalardek tutishga intiladilar. Ular o‘z layoqati, qobiliyati va imkoniyatlarini atrofdagilarga, ayniqsa, tengdoshlariga va o‘qituvchilarga namoyish etishga harakat qiladilar. Bunday holatni oddiy pedagogik kuzatuvlar orqali ham aniqlash mumkin. Psixologik adabiyotlarda o‘smirlik davri turlicha atamalar bilan — “o‘tish davri”, “krizis davri” yoki “qiyin davr” sifatida tavsiflanadi. Bu davrga xos psixologik xususiyatlar va muammolar ko‘plab ilmiy manbalarda keng yoritilgan [3].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Kichik maktab yoshidan so‘ng bola alohida shaxs sifatida o‘z-o‘ziga munosabatni shakllantirish jarayonida, odatda, ikki bosqichni bosib o‘tadi. Ushbu bosqichlar o‘smirlik yoshini ikki davrga — kichik o‘smirlik va katta o‘smirlik bosqichlariga ajratish imkonini beradi.

Birinchi bosqichda o‘smir o‘zini “bolalar” guruhidan ajratishga, o‘zini kattalar olamiga daxldor shaxs sifatida namoyon etishga intiladi. Kattalar hayotiga kirishga bo‘lgan qiziqish kichik o‘smirlik davrining asosiy psixologik belgilaridan biridir. Bu bosqichda o‘smir kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qiladi, biroq o‘zining ushbu mos kelmaydigan harakatlariga nisbatan tanqidiy munosabat bildirishga hali qodir emas. U o‘zini kattalarga yaqinroq his qilishga urinadi, tengdoshlari bilan bo‘lgan o‘zaro munosabat esa yanada kuchayadi va muayyan guruhga nisbatan haddan tashqari bog‘liqlik shakllanadi[5].

Ikkinchi bosqichda esa o‘smir o‘zining endi “bola emasligi”ga shubha qilmaydi va o‘zini individual shaxs sifatida anglay boshlaydi. Bu davrda o‘smir o‘zining shaxsiy qadr-qimmatini ulug‘lashga, o‘ziga xos harakatlar qilishga intiladi. Ular o‘z shaxsiyati haqidagi mulohazalarga ko‘proq e’tibor beradilar, o‘zlarini anglash, maqsadli rivojlantirish va tarbiyalashga ongli ravishda harakat qila boshlaydilar[4].

O‘smirlik davrida bolalar o‘yin va hordiq chiqarishga avvalgiga nisbatan kamroq vaqt ajratib, tobora ko‘proq jiddiy faoliyat turlari bilan shug‘ullana boshlaydilar. Bu bosqichda ularning bilish jarayonlari faol rivojlanadi. Maktab ta’limi ushbu jarayonda hal qiluvchi rol o‘ynab, o‘smirlarning bilish faoliyatini sifat jihatidan yangi darajaga olib chiqadi. O‘qish o‘smir hayotida markaziy o‘rin egallaydi; ularning ko‘pchiligi mustaqil mashg‘ulot shakllariga qiziqadi. Bu yoshdagi o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishi va muvaffaqiyatli o‘zlashtirish darajasi ko‘p jihatdan o‘qituvchining o‘quv materialini sodda va ravon tushuntira olish mahoratiga bog‘liq bo‘ladi. O‘qish faoliyati orqali o‘smirning o‘z-o‘zini anglash darajasi kengayib boradi, atrof-muhit va boshqa insonlar haqidagi bilimlari chuqurlashadi. Natijada psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. Bilimga ehtiyoj tobora ortadi va bu holat o‘quv fanlariga nisbatan ijobiy munosabatning shakllanishiga olib keladi [6].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). O‘smirlik davrida o‘qishga bo‘lgan yangi motivlar yuzaga chiqadi. Ushbu motivlar o‘smirning hayotiy maqsadlari, kasb tanlovi va shaxsiy idealiga bog‘liq bo‘lib, bilish jarayonlarining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Aynan shu bosqichda o‘quvchilar ilmiy,

badiiy va hayotiy bilimlarni egallashga ehtiyoj sezadilar va bu yo‘nalishda faol harakat qila boshlaydilar. Bilimli o‘quvchi tengdoshlari orasida hurmatga sazovor bo‘ladi. Bilim o‘z navbatida o‘smirga quvonch bag‘ishlab, tafakkur salohiyatining o‘sishiga xizmat qiladi. Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutq — og‘zaki va yozma shakllari bilan — asosiy vositalardan biri sifatida muhim o‘rin tutadi. Maktabdagi ta’lim-tarbiya jarayonining to‘g‘ri tashkil etilishi o‘smirlar nutqining rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Nutqni o‘zlashtirishga intilish o‘smirning muloqot, bilish va ijodiy faoliyatga bo‘lgan ehtiyojini ifodalaydi[7].

Nutq rivoji bir tomondan so‘z boyligining ortishi bilan, ikkinchi tomondan esa tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar mohiyatini chuqur anglash orqali yuz beradi. Bu davrda o‘smirlar til vositasida atrof-muhitni aks ettirish bilan bir qatorda insonning dunyoqarashi nutq orqali shakllanishini ham anglab yetadilar. Aynan shu yoshdan boshlab ular nutqning bilish jarayonlari rivojlanishida hal qiluvchi omil ekanligini tushunadilar. O‘smirlar ko‘pincha nutqdagi ifoda uslublariga qiziqish bildiradilar: “Qanday qilib to‘g‘ri yozish kerak?”, “Qanday qilib aniq va ravshan ifodalash mumkin?”, “Qanday so‘z ishlatish lozim?” kabi savollar ularda qiziqish uyg‘otadi. Ular maktabdagi o‘qituvchilar, ota-onalar, shuningdek, ommaviy axborot vositalari (kitob, gazeta, radio, televideniye) vakillarining nutqidagi kamchiliklarni tezda ilg‘ab olishga moyil bo‘ladilar. Bu holat, bir tomondan, o‘smirni o‘z nutqini nazorat qilishga o‘rgatsa, ikkinchi tomondan esa, kattalarning ham nutqdagi xatolarga yo‘l qo‘yishi mumkinligini anglatadi va natijada o‘zidagi til xatolarini tuzatishga harakat qilishga olib keladi [5].

O‘smirlik davrida yetakchi faoliyat bu o‘qish, muloqot hamda mehnat faoliyatidir. O‘smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi bu do‘stlik, o‘rtoqlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir. O‘smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to‘la o‘rtoqlik kodeksiga bo‘ysunadi. O‘smirlarni o‘z tengdoshlari bilan muloqotda bo‘lishi g‘oyat katta ahamiyatga egadir. O‘smirlar do‘stlik, o‘rtoqlik va o‘zaro yordamlashishni hamma narsadan yuqori qo‘yadilar: ana shunday o‘zaro munosabatlar, o‘spirinlik yillarida ham davom etaveradi. Bunda o‘smirlar va ilk yoshdagi o‘spirin o‘quvchilarniig xulq-atvorlariga do‘stlari ota-onalar va pedagoglarga nisbatan bir necha marta kuchlirok ta’sir etadilar. Buni shu bilan tushuntirish mumkinki, o‘smir bolaning yetilmaganligi va tajribasizligi uni tevarak-atrofdagi kimsalardan madad axtarishga majbur qiladi. O‘smir bolaga uning istaklarini tushunadigan va ularni amalga oshirishga yordam beradigan do‘st kerak. O‘smirning do‘stlari bilan muloqoti ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Tengdosh bolalar bilan prinsipial tenglik holatidagi munosabatlar muhitiga nisbatan o‘smirda alohida qiziqish bo‘ladi. Bu hol o‘smirda yuzaga keladigan shaxsiy kattalik hissining etik mazmuniga mos keladi. Kattalar bilan muloqotda bo‘lish tengdoshlari bilan bo‘lgan muloqotning o‘rnini bosa olmaydi [8].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilganda o‘smir yoshdagi bolalarning o‘z-o‘zini hurmat qilish tuyg‘usini shakllantirish uning shaxsi rivojida muhim hisoblanadi. Bunda o‘qituvchi bolaning sinf va maktab jamoasi oldidagi obro‘sini ko‘tarish yo‘llarini izlashi, turli sohalardagi yutuqlarini ko‘pchilikka ma’lum qilib, xato va kamchiliklarini yo‘qotishda donolik bilan harakat qilishi uning o‘z kuch va imkoniyatlariga ishonishiga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Boymurodov N. Amaliy psixologiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.
2. Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. – Blackwell Publishing Ltd, 2013. – 515 p.
3. G‘oziyev E.G‘. Psixologiya fani XXI asrda. – Toshkent: Universitet, 2002.
4. James W. Intoduction to psychology. 2013.
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 176 b.
6. Kelvin Seifert and Rosemary Sutton. Educational Psychology, 2013.
7. Maxsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
8. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2014. – P. 910.
9. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya. – Toshkent: TDPU, 2010. – 400 b.
10. Zuvarova M.E. Umumiy psixologiya – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:37.013 (22.139)

TALABALARDA IJTIMOIY DAXLDORLIK HISSINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Odinayeva Gulshoda Shavkatovna,
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti
"Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi assistenti

https://orcid.org/0009-0007-6328-7677
e-mail odinaevagulshoda1984@gmail.com

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' SENSE OF SOCIAL BELONGING

Odinaeva Gulshoda Shavkatovna, Assistant Lecturer, Department of Social and Humanitarian Sciences Termez State University of Engineering and Agrotechnology

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧУВСТВА СОЦИАЛЬНОЙ ПРИЧАСТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

Одинаева Гулшода Шавкатовна,
ассистент кафедры «Социально-гуманитарные науки»
Термезского государственного инженерно-агротехнологического университета

Annotatsiya: *Mazkur maqolada talabalarda ijtimoiy daxldorlik hissining shakllanishi, uning jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyati ilmiy-nazariy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Ijtimoiy daxldorlik tushunchasining mazmuni, pedagogik jarayonda uning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar hamda zamonaviy yondashuvlar yoritilgan. Shuningdek, talabalarda ijtimoiy faollik, fuqarolik pozitsiyasi va jamiyatga daxldorlik hissini kuchaytirishga qaratilgan samarali metodlar tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy daxldorlik, talaba, fuqarolik pozitsiyasi, ijtimoiy faollik, shakllanish, ilmiy-nazariy asoslar.*

Abstract: *This article explores the scientific and theoretical foundations for developing students' sense of social belonging. It examines the concept of social belonging, identifies key factors influencing its formation in the educational process, and highlights modern pedagogical approaches. Special attention is given to effective methods aimed at enhancing students' civic engagement and social responsibility.*

Keywords: *social belonging, student, civic position, social activity, formation, scientific-theoretical foundations.*

Аннотация: *В статье рассматриваются научно-теоретические основы формирования чувства социальной причастности у студентов. Раскрывается содержание понятия социальной причастности, анализируются факторы, влияющие на её развитие в образовательном процессе, а также современные педагогические подходы. Особое внимание уделено методам, способствующим повышению гражданской активности и социальной ответственности студентов.*

Ключевые слова: *социальная причастность, студент, гражданская позиция, социальная активность, формирование, научно-теоретические основы.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlanayotgan davrda yosh avlod, xususan, talabalarning jamiyat hayotidagi o'rni tobora ortib bormoqda. Talabalarning ijtimoiy jarayonlarga daxldorligi, ularning faolligi, fuqarolik pozitsiyasi va

mas’uliyat hissi jamiyatning barqarorligi hamda taraqqiyotini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Shu bois, ijtimoiy daxldorlik hissining shakllanishi nafaqat psixologik, balki pedagogik va ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida ham chuqur o‘rganilishi zarur.

Ijtimoiy daxldorlik — bu shaxsning o‘zini muayyan ijtimoiy guruh yoki jamiyatning ajralmas qismi deb his qilishi, uning qadriyatlari, maqsad va manfaatlariga hamdardlik bilan yondashishidir. Aynan talabalik davri – shaxsiy va ijtimoiy o‘zlikni anglash, dunyoqarashning shakllanishi nuqtai nazaridan eng muhim bosqichlardan biridir. Mazkur bosqichda ta’lim muassasalari, pedagoglar va jamiyatning boshqa institutlari tomonidan to‘g‘ri yondashuv va metodlar qo‘llansa, talabalarda ijtimoiy daxldorlik hissini samarali shakllantirish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ \ LITERATURE ANALYSIS). Zamonaviy dunyoda talabalar murakkab va qarama-qarshi ijtimoiy-madaniy muhitda shakllanmoqda. Tarbiya va ijtimoiylashtirish jarayonlarining izdan chiqqanligi, ularning tizimliligi va barqarorligi yo‘qolganligi sababli, talabalarning ijtimoiy faolligi va ijtimoiy daxldorlik hissining shakllanishi uchun qulay shart-sharoitlar yetarli emas. Talabalar muammolarini tahlil qilgan zamonaviy tadqiqotchilar V.I.Chuprov va Y.A.Zubok ta’kidlaganidek: “...yoshlar (shu jumladan talabalar) xavf va noaniqlik sharoitida rivojlanmoqda” [2].

Mazkur noaniqlik va ijtimoiy beqarorlik sharoitlari talabalarning ijtimoiy faol yo‘nalganligi, jamiyatga daxldorlik hissi va fuqarolik pozitsiyasining shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmasdan qolmaydi. Shuningdek, V.I. Chuprov va Y.A. Zubok ta’kidlaganidek, an’anaviy ijtimoiy tartibga solish mexanizmlarining kuchsizligi, universal ijtimoiy qadriyatlar va namunaviy yo‘nalishlarning yetishmasligi talabalar muammolarini hal etishda ijtimoiy institutlardan uzoqlashishga, mustaqil ravishda o‘z hayot strategiyalarini ishlab chiqishga majbur etmoqda. Bu esa zamonaviy jamiyatlarda tobora kuchayib borayotgan individuallashtirish jarayonining kuchayishiga olib keladi. Individuallashtirish esa o‘z navbatida, talabalarning ijtimoiy mas’uliyatni his qilish darajasi va ijtimoiy daxldorlik hissining shakllanishiga sezilarli darajada salbiy ta’sir ko‘rsatadi [2].

Shu nuqtai nazardan qaraganda, talabalarni jamiyat hayotiga jalb etish, ularda daxldorlik va ijtimoiy mas’uliyat hissini shakllantirishda yoshlar birlashmalari va talabalar tashkilotlari muhim ijtimoiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ular talabalarga “teng maqomdagi” subyekt sifatida ko‘rinadi, bu esa ishonchni oshiradi va faol ishtirokka undaydi. Bunday tashkilotlar orqali talabalarda fuqarolik ongini rivojlantirish, o‘zini jamiyatning ajralmas qismi sifatida anglash, tashabbuskorlik va ijtimoiy mas’uliyatni his qilish imkoniyatlari kuchayadi. Natijada, talabalar ijtimoiy guruhining jamiyatga daxldorligi kuchayadi, bu esa ularning sog‘lom fuqarolik pozitsiyasi, barqaror ijtimoiy rivojlanish va demokratik jarayonlardagi ishtirokini ta’minlaydi [5].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). A.I.Kovalyova va V.A.Lukovning fikricha, yoshlarning ijtimoiy faolligi hamda yoshlar harakatining mohiyati bir-biriga chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular ijtimoiy faoliyat va harakatlarning asosini tashkil etuvchi ijtimoiy ehtiyojlar va manfaatlarga tayanadi. Demak, talabalarning ijtimoiy faolligi, xususan ularning yoshlar birlashmalarida ishtirok etishi – ularning ichki ehtiyoji va ijtimoiy manfaatiga aylandi va bu jarayon orqali ijtimoiy daxldorlik hissi shakllanadi va mustahkamlanadi [4].

Talabalarning ijtimoiy faolligi — bu ularning ijtimoiy rivojlanish jarayonidagi ishtirokini ta’minlovchi ijtimoiy birlashmalar va tashkilotlar faoliyatiga jalb etilganligi natijasidir. Bu birlashmalar, o‘z navbatida, talaba-yoshlar rivojlanishi va jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti yo‘lidagi yoshlar harakatlari o‘rtasidagi “ijtimoiy vositachi” sifatida maydonga chiqadi.

Talaba-yoshlar birlashmalari va tashkilotlari yoshlarning ijtimoiy rivojlanishida nafaqat oddiy bir ijtimoiy institut sifatida, balki boshqa ijtimoiy institutlarga (masalan, hokimiyat, ta’lim, huquq institutlariga) nisbatan yuqori ishonchga ega subyekt sifatida alohida o‘rin tutadi. Chunki bunday tashkilotlar yoshlar uchun “teng maqomdagi” bo‘lib ko‘rinadi, ularga nisbatan ishonch yuqori bo‘ladi. Ammo bu yondashuvni amaliyotga tatbiq qilish uchun talaba-yoshlar birlashmalari va tashkilotlari yoshlar orasida ishonch, vatanparvarlik hissi hamda jamiyat taraqqiyotida ishtirok etish istagini shakllantirishi zarur. Bunday birlashuvga undovchi asosiy omil esa quyidagicha umumiy manfaat

bo‘lishi lozim: “yoshlar tomonidan jamiyat ijtimoiy taraqqiyoti orqali o‘z-o‘zini rivojlantirish”[3].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida talabalarda ijtimoiy daxldorlik hissini shakllantirish va rivojlantirishning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini tushuntiruvchi to‘rt asosiy yondashuv ajratib ko‘rsatildi:

1. “Yoshlar yondashuvi”. Bu yondashuv yoshlarning ijtimoiy faolligi bevosita yoshlar harakati va jamiyat rivojiga ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Ya’ni, qanchalik yoshlar faolligi yuqori bo‘lsa, ular shunchalik faol jamoaviy harakatlarga jalb etiladi va buning natijasida jamiyat ham rivojlanadi. Ushbu yondashuv tarafdorlari: A.Freyd, S.P.Ivanenkov, A.L.Arefyev, A.J.Kusjanova, A.V.Kostrikin, L.F. Shalamova va boshqalar hisoblanadi.

2. “Tashkiliy yondashuv”. Bu yondashuv esa yoshlar birlashmalarini yoshlarning ijtimoiy faolligini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida ko‘radi. Ushbu yondashuvning asosiy vakillari Y.Habermas, A.Giddens, A.Tyuren, A.I.Kravchenko kabilardir.

3. “Yoshlar-tashkiliy yondashuv”. Bu yondashuvga ko‘ra, talaba-yoshlarning ijtimoiy faolligi shakllanishi bilan yoshlar birlashmalarining tashkil topishi jarayoni o‘zaro bog‘liq va o‘zaro ta’sirchandir. Ya’ni, bir tomondan yoshlar harakatlari yoshlar faolligini rivojlantirsa, ikkinchi tomondan, yoshlar faolligining yuqoriligi yangi birlashmalarning vujudga kelishiga olib keladi.

4. “Instituttsional yondashuv”. Bu yondashuv talaba-yoshlar faolligi va yoshlar tashkilotlarining rivojlanishini davlat va uning ijtimoiy institutlari faoliyatining natijasi deb tushuntiradi. Ya’ni, davlat yoshlar faolligini rag‘batlantiradi, yo‘nalish beradi va buning uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Ushbu yondashuvning asosiy vakillari P.A.Sorokin, I.M.Ilyinskiy, V.A.Lukov, A.I.Kovalyova kabilardir [1].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Talabalarda ijtimoiy daxldorlik hissini shakllantirish zamonaviy jamiyatda muhim pedagogik va ijtimoiy vazifa hisoblanadi. Bu hissiyot nafaqat shaxsning ijtimoiy hayotga bo‘lgan munosabatini, balki uning faollik darajasini, mas’uliyat hissini, fuqarolik pozitsiyasini ham belgilaydi. O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bosqichida yosh avlod vakillarini, xususan talaba-yoshlarni milliy taraqqiyot jarayoniga jalb etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Ilmiy-nazariy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy daxldorlik – bu shaxsning o‘zini muayyan ijtimoiy guruhga, jamiyatga mansub deb his qilishi, uning muammolari va yutuqlarini o‘z shaxsiy mas’uliyati sifatida qabul qilishi demakdir. P.A.Sorokin, V.I.Chuprov, Y.A.Zubok, V.A.Lukov kabi olimlar yoshlarning ijtimoiy jarayonlardagi ishtiroki va o‘zaro ta’siri masalalariga alohida e’tibor qaratib, bu boradagi institutlar – xususan, yoshlar tashkilotlari, ta’lim muassasalarining o‘rnini chuqur tahlil qilganlar. Xususan, talabalar orasida ijtimoiy daxldorlikni shakllantirishda ijtimoiy faollikni rag‘batlantiruvchi omillar – o‘zini jamiyatga zarur deb his qilish, ijtimoiy hayotda muhim rol o‘ynashga intilish, biror ijtimoiy guruhga mansublik hissi kabi psixologik va ijtimoiy mexanizmlar muhim ahamiyatga ega. Bu jihatdan, talabalarning ijtimoiy institutlarga, xususan yoshlar tashkilotlariga ishonchini oshirish, ularda vatanparvarlik, fuqarolik mas’uliyati va ijtimoiy motivatsiyani kuchaytirish zarur. Chunki talaba-yoshlar ijtimoiy hayotda bevosita ishtirok etganida, ular o‘zlarining jamiyatdagi o‘rnini aniqroq tushunadilar, shuningdek, bu jarayon orqali ularning shaxsiy va fuqarolik yetukligi shakllanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Арефьев А. Исследование молодежного движения в афро-азиатских странах: Теоретико-методологические аспекты. – Москва, 1983.
2. Журавлева В. В. Ювенология в XXI веке: комплексное междисциплинарное знание о молодом поколении. – СПб. : ООО ИД «Петрополис», 2007.
3. Зубок Ю. А. Социальная регуляция в условиях неопределенности. Теоретические и прикладные проблемы в исследовании молодежи – Москва: Academia, 2008.
4. Ковалева А. Социология молодежи: Теоретические вопросы. – Москва: Социум, 1999.
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – Москва: Политиздат, 1992.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 372.3:796.011

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR JISMONIY TAYYORGARLIGI VA JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Ziyatov Muhammad Namazovich,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti o‘qituvchisi

+998944116669
e-mail: ziyatovmuhammad@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ И РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Зиятов Мухаммад Намазович, преподаватель
Самаркандского государственного медицинского университета

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL TRAINING AND PHYSICAL QUALITIES OF PRESCHOOL CHILDREN

Ziyatov Mukhammad Namazovich,
Samarkand State Medical University, teacher

Annotatsiya*: Hozirgi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy jihatdan sog‘lom va har tomonlama yetuk shakllanishi eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Sog‘lomlashtirishga yo‘naltirilgan gimnastika mashg‘ulotlari ushbu yosh davridagi bolalarning jismoniy tayyorgarligini oshirishda beqiyos ahamiyatga ega. Bola harakatlar orqali atrof-muhitni anglaydi, sevgi, mehr-muhabbatni his qiladi va tushunishni o‘rganadi. Sog‘lomlashtiruvchi gimnastika darslari esa bolalarning har tomonlama kamol topishi uchun keng imkoniyatlarni yaratadi. Jismoniy faolliklar bolaning miyasi, yurak va qon aylanish tizimi, nafas olish hamda boshqa hayotiy tizimlarining sog‘lom rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Umuman olganda, bunday mashg‘ulotlar organizmni chiniqtirib, uning barqarorligini mustahkamlaydi.*

Shu omillarni inobatga olgan holda, mutaxassislar bolalar salomatligiga mas’uliyatli, sinchkov va ehtiyotkor munosabatda bo‘lishlari zarur. Bolalar ishtirokidagi mashg‘ulotlar davomida ular nafaqat topshiriqlarni bajarish, balki jismoniy, axloqiy va shaxsiy fazilatlar jihatidan ham tarbiyalanishlari lozim. Shu bilan birga, harakatlar orqali estetik zavq olishlari va ijobiy his-tuyg‘ularni boshdan kechirishlari ta’minlanishi kerak.

Kalit so‘zlar: *Sog`lomlashtirish, jismoniy mashqlar, vosita usul, majmuaviy mashqlar, jismoniy sfatlar.*

Abstract: *In today’s world, ensuring the physical health and holistic development of preschool-aged children is one of the key priorities. Health-oriented gymnastics lessons play an invaluable role in improving the physical preparedness of children at this stage. Through movement, children not only explore the world but also develop emotional sensitivity and understanding. Such physical activity contributes to the healthy development of the brain, cardiovascular system, respiratory functions, and other vital body systems. Therefore, specialists must approach children’s health with care and attention, ensuring that physical training also fosters moral, personal, and aesthetic development. The article emphasizes the importance of systematic and developmentally appropriate exercises in shaping children’s flexibility, coordination, endurance, and overall physical growth.*

Keywords: *Physical development, preschool age, health gymnastics, flexibility, coordination, physical qualities.*

Аннотация: *В современном мире обеспечение физического здоровья и всестороннего развития детей дошкольного возраста является одной из важнейших задач. Оздоровительная гимнастика играет незаменимую роль в повышении физической подготовки детей в этом возрасте. Движение помогает детям познавать окружающий мир, развивать эмоциональную восприимчивость и понимать чувства. Физическая активность способствует здоровому развитию мозга, сердечно-сосудистой системы, дыхательной и других жизненно важных функций организма. В связи с этим специалисты должны проявлять ответственность и внимание к здоровью детей, обеспечивая гармоничное физическое, моральное и эстетическое воспитание. В статье подчеркивается значение систематических и соответствующих возрасту упражнений в формировании гибкости, координации, выносливости и общего физического роста детей.*

Ключевые слова: *Физическое развитие, дошкольный возраст, оздоровительная гимнастика, гибкость, координация, физические качества.*

KIRISH

Maktabgacha yoshdagi bolalarda markaziy asab tizimining rivojlanishiga xos jihatlardan biri bu miya yarim sharlari tuzilmasining to‘liq shakllanmaganligi va funksional jihatdan yetarlicha rivojlanmaganligidir. Asab tizimining rivojlanishi va ixtisoslashuvi tashqi omillar ta’sirida yuz beradi, bunda statik-va cho‘zilishga asoslangan hamda dinamik faoliyatlar bosqichma-bosqich paydo bo‘lib, o‘z ixtiyori bilan harakat qilish qobiliyati shakllanadi.

Bu yoshdagi bolalarda harakat analizatori tez sur’atlar bilan rivojlanadi. Ular yangi shartli reflekslarni tezda o‘zlashtiradi, biroq bu reflekslar darhol mustahkamlanmaydi va harakat ko‘nikmalari dastlab sust ravishda shakllanadi. Shu sababli bolalarda harakatlarni rivojlantirishda mashqlarni takrorlash darajasi yuqori bo‘lishi, ularni muayyan tartibda takroriy bajarish zarur hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So‘nggi yillardagi ilmiy-tadqiqotlar va amaliy ishlar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishda quyidagi jihatlarga alohida e’tibor qaratilmoqda:

1. Jismoniy rivojlanish bosqichlari

Pedagog olimlar (Vygotskiy, Elkonin, Leontyev) maktabgacha yoshdagi bolalarning harakat faoliyati keskin rivojlanishini qayd etganlar. Ayniqsa, 3–6 yosh oralig‘ida asab-muskul tizimining faolligi tufayli bolalar harakatlarni tez o‘zlashtiradi.

2. Harakat faoliyati orqali rivojlantirish

O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan “Davlat maktabgacha ta’lim dasturi”da har kuni jismoniy mashg‘ulotlar o‘tkazish, harakatli o‘yinlar orqali bolalarda muvofiqlashtiruvchi va jismoniy sifatlarni rivojlantirish tavsiya etiladi.

3. Yoshga mos yondashuv

Xalqaro tadqiqotlar (WHO, UNESCO) jismoniy faoliyatning yoshga mos individual yondashuvini ta’kidlaydi. Harakatlar orqali nafaqat jismoniy, balki psixologik va ijtimoiy rivojlanish ham ta’minlanadi.

4. Zamonaviy texnologiyalar

Zamonaviy interaktiv metodlar (masalan, musiqali o‘yinlar, vizual ko‘rsatmalar, QR kodli jismoniy topshiriqlar) bolalarda harakatga bo‘lgan qiziqishni oshiradi.

MUHOKAMA

Bolaning yurish qobiliyati odatda bir yoshdan boshlab shakllanadi. Bu davrda bolaning harakatlari hali muvofiqlashmagan, koordinatsiyasi zaif bo‘ladi. Dastlabki yurish jarayonida bola qadam tashlashda xatolarga yo‘l qo‘yadi — oyoqlar orasidagi masofa noto‘g‘ri bo‘lishi, harakatlar nomutanosibligi, muvozanatni saqlay olmaslik, tana og‘irligining teng taqsimlanmasligi va qo‘shimcha harakatlarning ortiqchaligi bunga misol bo‘ladi. Ko‘pincha bolalar oyoqlarini bukib yoki urib yurishga urinadi, ba’zida esa tana notekis siljiydi. 6-7 yoshga kelib, yurish harakatlari muvozanatli va izchil tus oladi: qadamlar uzunroq, oyoq harakati tartibli, bosqichlar aniq, qo‘l va oyoqlarning harakatlanishdagi uyg‘unligi esa fiziologik normaga yaqinlashadi. Bu bosqichda bola yurishda tovon bilan bosib, oyoq barmoqlariga tayanib yurishga odatlanadi.

NATIJALAR

Sakrash harakati bolaning ikkinchi yilidan boshlab rivojlanadi va dastlabki holatda u tana egilishi, bukilishi yoki cho‘zilishi orqali namoyon bo‘ladi. Taxminan 3 yoshdan boshlab sakrash harakati deyarli barcha bolalarda shakllanadi. Shunga qaramay, barcha bolalar bu ko‘nikmani bir

xil darajada egallay olmaydi — ayniqsa, ikki oyoq bilan bir vaqtning o‘zida baland sakrash har doim ham mukammal bajara olmaydi. Sakrashda uchraydigan keng tarqalgan xatolar — bu oyoqlarga haddan ortiq kuch tushirilgan holatda qattiq tushish, mushaklar sinxronligi yetishmasligi, qo‘l harakatlarining sakrashga moslashtirilmaganligi, harakatdan oldin yoki keyingi bosqichlarda muvozanatning yo‘qolishidir.

M.Ziyatov tadqiqotlari maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy rivojlantirishda egiluvchanlik sifatini rivojlantirishga qaratilgan qisqa (3 oy) tajriba dasturlarini qo'llash juda samarali bo'lib, bolalar jismoniy sifatlarni rivojlantirish darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlarda ishonchli yaxshilanishga olib keladi. Egiluvchanlik sifatini rivojlanishining yosh dinamikasini o'rganish shuni ko'rsatdiki, maktabgacha yosh bolalarda bu jismoniy sifatni rivojlantirish uchun eng maqbul davrlardan biri hisoblanadi. Buning sababi, egiluvchanlik mushaklar va suyaklarning qayishqoqligi xususiyatlariga va bo'g'imlarning tuzilishiga bog'liq. Maktabgacha yoshdagi bolalarning bo'g'im-boylam tizimi yanada egiluvchan va harakatchandir. Dinamik xarakterdagi mashqlar statik-stretching xarakterdagi mashqlardan oldin bo'lishi kerak (ularni birgalikda ishlatish eng yaxshi natijani beradi). Ammo noto'g'ri rivojlanish ehtimoli (bo'g'imlarning haddan tashqari harakatchanligi) tufayli bo'g'imlarning boylamlarini majburiy ravishda cho'zish bilan bog'liq egiluvchanlikni rivojlantirish uchun juda ehtiyotkorlik bilan mashq qilish kerak.

XULOSA

Egiluvchanlikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni bo'shashtiruvchi mashqlar bilan birlashtirish tavsiya etilad. Bolalarning lordoz kasalligiga bo'lgan hollarda tik turgan holda dastlabki holatdan orqaga qaytish tavsiya etilmaydi. Jismoniy sifatlarning rivojlanishi o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lganligi sababli, ularning bir yoki bir nechtasining rivojlanishidagi kechikishlar sababli qolganlarning rivojlanishini to'xtatib turadi, shuning uchun har tomonlama rivojlantirish tamoyili maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiyasi jarayonida alohida ahamiyatga egadir. Faqat ushbu tamoyilga rioya qilish orqali bola barkamol jismoniy rivojlanishi mumkin.

Xulosa qilganda maktabgacha yoshdagi bolalarda oqilona tashkil etilgan jismoniy mashqlar bolalarning jismoniy rivojlanishiga, asab tizimi faoliyatining takomillashuviga, diqqat va idrok darajasining oshishiga, shuningdek, nutq qobiliyatining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, bunday mashg‘ulotlar bolalarda sog‘lom emotsional holatni shakllantirish, o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshirish va ijtimoiy muhitda faol ishtirok etish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Harakat faoliyati bolalarning ish qobiliyatini kuchaytiradi, kasalliklarga nisbatan bardoshlilikni oshiradi va umumiy hayotiy faoliyatini jonlantiradi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi qonuni. – T.: O‘zbekiston, 2015-yil 4-sentabr.
2. Sh.M. Mirziyoyev. O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi qarori. PQ–3031, 2017-yil 3-iyun.
3. Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: 2019-yil 13-fevral.
4. Haydarov B.T., Ibroimova G.X. “Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim tashkilotlarida)”. – SamDU nashri, 2020.
5. Haydarov B.T., Eshtayev A.K., Ibroimova G.X. “Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida gimnastika mashg‘ulotlarini o‘tkazish usullari”. – SamDU nashri, 2019.
6. Haydarov B.T., Ibroimova G.X. “Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida jismoniy tarbiya nazariyasi”. – SamDU nashri, 2020.
7. Nazarova A.G. “O‘yinli stretching. Bolalar bilan ishlash bo‘yicha metodik qo‘llanma”. – Sankt-Peterburg, 2010. – 35 bet.
8. Achilov A.M., Akramov J.A., Goncharova O.V. “Bolalarning jismoniy sifatlarini tarbiyalash”. – T.: O‘zbekiston, 2004. – 5 b.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 372.3:796.011

SUZISH MASHG‘ULOTLARIDA XAVFSIZLIK VA PEDAGOGIK NAZORATNING AHAMIYATI

Jumanova Iroda Shokirjon qizi,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti o‘qituvchisi

ЗНАЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПЛАВАНИЕМ

Джуманова Ирода Шокиржон кызы,
преподаватель Самаркандского государственного медицинского университета

THE IMPORTANCE OF SAFETY AND PEDAGOGICAL CONTROL IN SWIMMING TRAINING

Jumanova Iroda Shokirjon kizi
teacher of the Samarkand State Medical University

e-mail:
Jumanovairoda98@gmail.com

+998997 930 49 40

Annotatsiya: *Ushbu maqolada suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlik va pedagogik nazoratning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Mashg‘ulotlarning samarali va xavfsiz tashkil etilishi, o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishida va suvda xavfsizlik ko‘nikmalarini shakllantirishda pedagogik nazoratning roli o‘rganiladi. Zamonaviy yondashuvlar asosida xavfsizlik choralarini ta’minlash va nazorat metodlari muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Suzish, xavfsizlik, pedagogik nazorat, mashg‘ulotlar, o‘quvchilar, jismoniy tarbiya, suvda xavfsizlik.*

Abstract: *This article analyzes the role and importance of safety and pedagogical supervision in swimming training. The role of pedagogical control in the effective and safe organization of classes, the physical development of students, and the formation of water safety skills is studied. Security measures and control methods based on modern approaches will be discussed.*

Keywords: *Swimming, safety, pedagogical control, classes, students, physical education, water safety.*

Аннотация: *В данной статье анализируется роль и значение безопасности и педагогического контроля на занятиях по плаванию. Изучается роль педагогического контроля в эффективной и безопасной организации занятий, физическом развитии учащихся и формировании навыков безопасности на воде. Обсуждаются методы обеспечения мер безопасности и контроля на основе современных подходов.*

Ключевые слова: *Плавание, безопасность, педагогический контроль, занятия, учащиеся, физическое воспитание, безопасность на воде.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Suzish jismoniy tarbiya sohasida o‘quvchilarning sog‘lig‘ini mustahkamlash, ularni suvda harakatlanish ko‘nikmalariga o‘rgatish uchun muhim sport turi hisoblanadi. Biroq, suvda shug‘ullanish xavfsizlik talablariga qat’iy rioya qilinmagan taqdirda jiddiy xavf-xatarlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun, suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlik choralari va pedagogik nazorat o‘quvchilarning sog‘lig‘ini saqlash, mashg‘ulotlarni samarali va xavfsiz tashkil etish uchun alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy ta’lim jarayonida bu ikki omil birgalikda ishlatilishi mashg‘ulotlar sifatini oshiradi hamda o‘quvchilarda mas’uliyat va ehtiyotkorlik ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlik va pedagogik nazorat nafaqat o‘quvchilarning

jismoniy holatini himoya qilish, balki ularning ruhiy va emotsional holatini ham qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlikni ta’minlashda pedagogik nazorat o‘quvchilarning mashg‘ulot davomida to‘g‘ri va ehtiyotkor harakat qilishlarini ta’minlashga qaratilgan. Murabbiylar o‘quvchilarning texnik xatolarini aniqlab, ularni tezda to‘g‘rilash orqali jarohatlar xavfini kamaytiradi. Shu bilan birga, o‘quvchilarni suvda yuzaga keladigan xavf-xatarlar haqida muntazam ogohlantirish ham muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS)

Suzish mashg‘ulotlari inson salomatligini mustahkamlovchi, yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarini chiniqtiruvchi, mushaklarni rivojlantiruvchi eng samarali jismoniy faoliyat turlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar uchun suzish nafaqat sog‘lom hayot tarzining asosini yaratadi, balki ularning psixomotor rivojlanishida ham katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, bu mashg‘ulotlar yuqori xavfsizlik choralari va doimiy pedagogik nazoratni talab qiladi. Chunki suv bilan bog‘liq faoliyat doimo xavfli holatlar yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muhit hisoblanadi.

Suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlikni ta’minlash avvalo suzish havzasi holatini to‘g‘ri baholashdan boshlanadi. Suv haroratining bolalarga mos darajada bo‘lishi, suv chuqurligining yoshga va suzish darajasiga muvofiq belgilanilishi, sirpanchiq joylarning oldini olish, xavfsizlik belgilarining mavjudligi va favqulodda holatlar uchun zarur vositalarning tayyor holatda turishi muhim omillardandir. Shuningdek, har bir mashg‘ulot boshlanishidan oldin bolalarning jismoniy va ruhiy holati, sog‘lig‘i, suzishdagi individual darajasi e’tiborga olinishi lozim.

Pedagogik nazorat esa suzish mashg‘ulotlarining samaradorligi va xavfsizligini ta’minlovchi muhim omildir. Murabbiy yoki pedagog har bir ishtirokchining harakatlarini kuzatib, ularning to‘g‘ri texnikani o‘zlashtirishini, nafas olishni, suvda yotishni va harakatlar muvofiqligini nazorat qiladi. Shu bilan birga, mashg‘ulot davomida bolalarda suvdan qo‘rqish holatlarini bartaraf etish, ularda o‘ziga ishonchni shakllantirish pedagogning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu holatda o‘yin elementlarini qo‘llash, musiqiy harakatlar bilan boyitish, individual yondashuv orqali har bir bola uchun qulay va ijobiy muhit yaratish muhimdir.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Bundan tashqari, pedagogik nazorat mashg‘ulotlar jarayonida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni oldindan aniqlash va bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, suv havzasining tozaligi, xavfsizlik texnikasining holati, o‘quvchilarning tayyorligi va ularning mashg‘ulotdagi harakatlari doimiy e’tibor markazida bo‘lishi lozim. Ushbu nazorat orqali jarohatlar, cho‘kish holatlari yoki boshqa favqulodda vaziyatlarning oldi olinadi.

Shuningdek, pedagogik nazoratning samarali bo‘lishi uchun murabbiy va o‘quvchilar o‘rtasida doimiy aloqani ta’minlash zarur. Murabbiy mashg‘ulot davomida o‘quvchilarning jismoniy va ruhiy holatini kuzatib borib, ularning qiyinchiliklarga duch kelgan paytlarda yordam berishi, qo‘llab-quvvatlashi muhim. Bu esa mashg‘ulotlarning o‘quvchilar uchun xavfsiz va foydali bo‘lishini kafolatlaydi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar o‘quvchilarning xavfsizligini ta’minlashda interaktiv metodlar, individual yondashuv va psixologik tayyorgarlikni ham o‘z ichiga oladi. Masalan, xavfsizlik qoidalarini o‘quvchilarga o‘rgatishda o‘yinlar, simulyatsiyalar va vizual materiallardan foydalanish ularning bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Shunday qilib, suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlik va pedagogik nazorat o‘quv jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, bu orqali nafaqat jismoniy salomatlik, balki o‘quvchilarning umumiy rivojlanishi ham ta’minlanadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlik – bu suvda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan favqulodda vaziyatlardan himoyalanish, jarohatlar oldini olish va o‘quvchilarning hayotini saqlash uchun zarur choralar majmuasidir. Suvdagi harakatlar xatarlidir, shu bois pedagogik nazorat mashg‘ulotlar jarayonini doimiy kuzatib borishni, o‘quvchilarni xavfsizligini ta’minlashni nazarda tutadi. Mashg‘ulot oldidan o‘quvchilarning salomatligi tekshirilishi, ularga xavfsizlik qoidalari

tushuntirilishi, suvning harorati va sifatiga e’tibor berilishi zarur.

Bundan tashqari, pedagogik nazorat o‘quvchilarni o‘zlarini va boshqalarni xavfsiz saqlashga o‘rgatadi, bu esa ularning o‘z-o‘zini nazorat qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shunday qilib, xavfsizlik nafaqat tashqi nazoratda, balki ichki ongda ham ta’minlanadi. Umuman olganda, suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlik va pedagogik nazorat birgalikda o‘quvchilarning jismoniy va psixologik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi hamda ularni xavfsiz va samarali faoliyatga jalb qiladi.

Pedagogik nazorat suzish mashg‘ulotlarida o‘qituvchi yoki murabbiy tomonidan amalga oshiriladi. U nafaqat o‘quv jarayonining metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilishini ta’minlaydi, balki har qanday xavfli vaziyatlarni oldini olish va to‘g‘ri vaqtida aralashish imkonini yaratadi. Shuningdek, pedagogik nazorat o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni shaxsiylashtirishga yordam beradi, bu esa ularning samaradorligini oshiradi.

Zamonaviy texnologiyalar va nazorat usullari xavfsizlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, suv sifatini o‘lchash, haroratni nazorat qilish, xavfsizlik uskunalari va signal tizimlari yordamida murabbiylar xavfsizlikni doimiy nazorat qilib boradilar. Buning natijasida suzish mashg‘ulotlari o‘quvchilar uchun nafaqat jismoniy tarbiya, balki hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish imkoniyati ham bo‘ladi.

Suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlikni ta’minlashda pedagogik nazoratning eng muhim jihatlaridan biri — o‘quvchilarning harakatlarini va texnik harakatlarining to‘g‘riligini muntazam tekshirishdir. Murabbiy suzish texnikasidagi kamchiliklarni aniqlab, ularni bartaraf etishda yordam berishi kerak. Bu nafaqat o‘quvchilarni jarohatlardan himoya qiladi, balki ularning samarali rivojlanishini ham ta’minlaydi. To‘g‘ri texnika orqali suzish mashg‘ulotlari xavfsizroq va samaraliroq bo‘ladi.

Bundan tashqari, xavfsizlik qoidalarini mustahkamlashda o‘quvchilarning o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhimdir. Pedagogik nazorat nafaqat tashqi monitoring, balki o‘quvchilarga o‘z xavfsizliklariga mas’uliyat bilan qarashni o‘rgatishni ham o‘z ichiga oladi. Bu jarayonda o‘quvchilar xavfsizlik qoidalariga rioya qilmaganda qanday oqibatlarga olib kelishini tushunishlari lozim.

Shuningdek, mashg‘ulotlar oldidan va keyin xavfsizlik bo‘yicha qisqa nazorat va eslatmalar o‘tkazish suzish jarayonining ajralmas qismiga aylanishi zarur. Bu o‘quvchilarda doimiy xavfsizlikka e’tibor qaratish madaniyatini shakllantiradi.

Yana bir muhim jihat – bu suzish maydonchasining texnik jihozlari va infratuzilmasining zamonaviy talablar darajasida bo‘lishini ta’minlashdir. Pedagogik nazorat ushbu infratuzilmani muntazam ravishda tekshirish, zarur ta’mirlash va yangilash bo‘yicha tavsiyalar berish funksiyasini ham bajaradi. Shu bilan birga, o‘quvchilarni suvda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarlardan xabardor qilish, ularni tezkor harakat qilishga tayyorlash ham nazorat doirasiga kiradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Suzish mashg‘ulotlarida xavfsizlik va pedagogik nazorat muhim omillardir. Ular o‘quvchilarning sog‘lig‘ini saqlash, mashg‘ulotlarni samarali tashkil etish hamda xavf-xatarlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Zamonaviy yondashuvlar va texnologiyalar yordamida pedagogik nazoratni kuchaytirish suzish mashg‘ulotlarining sifatini oshirishga imkon beradi. Shu bois, ta’lim muassasalarida suzish mashg‘ulotlari jarayonida xavfsizlikka va nazoratga alohida e’tibor qaratish zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Abdullaev, S. (2018). Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi. Toshkent: O‘zbekiston.
2. Karimov, B. (2020). Suzish sportida xavfsizlik qoidalari. Sport va sog‘liq jurnali, 3(4), 45-50.
3. Mamatqulov, T. (2019). Pedagogik nazoratning jismoniy tarbiya mashg‘ulotlaridagi roli. Pedagogika ilmi, 12(2), 120-125.
4. O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim vazirligi (2021). Jismoniy tarbiya darslari uchun metodik qo‘llanma. Toshkent.
5. Rasulov, I. (2017). Suzish sportida o‘quvchilarning xavfsizligini ta’minlash. Ilmiy ishlar to‘plami, 5, 78-84.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 372.3:796.011

FUTBOL O‘YINING MAKTAB O‘QUVCHILARI JAMOAVIYLIK VA YETAKCHILIK KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHDAGI PEDAGOGIK AHAMIYATI

Muratov Muzaffar Shermamatovich,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti o‘qituvchisi

+99891 523 46 35

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФУТБОЛА В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ КОЛЛЕКТИВНОСТИ И ЛИДЕРСТВА У ШКОЛЬНИКОВ

Муратов Музаффар Шермаматович,
преподаватель Самаркандского государственного медицинского университета

PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF FOOTBALL IN THE FORMATION OF TEAM AND LEADERSHIP SKILLS IN SCHOOLCHILDREN

Muratov Muzaffar Shermamatovich,
Lecturer of Samarkand State Medical University

Annotatsiya*: Ushbu maqolada futbol o‘yinining maktab o‘quvchilari shaxsini ijtimoiy jihatdan shakllantirishdagi roli, xususan jamoaviylik va yetakchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Futbol orqali o‘quvchilar o‘zaro muloqot qilish, mas’uliyat olish, qaror qabul qilish, birgalikda harakat qilish va liderlik qilish kabi ijtimoiy muhim fazilatlarni o‘zlashtiradilar. Maqola zamonaviy ta’lim konsepsiyalari asosida futbolning tarbiyaviy salohiyatini ochib beradi va uni dars jarayoniga samarali integratsiyalash usullarini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar*: Futbol, jamoaviylik, yetakchilik, ijtimoiy ko‘nikmalar, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik ta’sir, sport tarbiyasi*

Abstract*: This article analyzes the role of football in the social development of schoolchildren, particularly its pedagogical potential in fostering teamwork and leadership skills. Through football, students acquire essential social qualities such as communication, responsibility, decision-making, collaboration, and leadership. The article highlights the educational value of football based on modern teaching concepts and suggests effective ways to integrate it into the school curriculum.*

Keywords*: Football, teamwork, leadership, social skills, primary education, pedagogical impact, sports education.*

Аннотация*: В данной статье рассматривается роль футбола в социальном развитии личности школьников, в частности, его педагогические возможности в формировании командного духа и лидерских навыков. Через участие в футбольных играх учащиеся осваивают такие важные социальные качества, как общение, ответственность, принятие решений, совместные действия и лидерство. Статья раскрывает воспитательный потенциал футбола на основе современных образовательных концепций и предлагает эффективные методы интеграции футбольной деятельности в учебный процесс.*

Ключевые слова*: футбол, командный дух, лидерство, социальные навыки, начальное образование, педагогическое воздействие, спортивное воспитание.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Bugungi kunda ta’lim jarayoni nafaqat bilim berishga, balki o‘quvchilarni har tomonlama barkamol shaxs sifatida tarbiyalashga qaratilgan. Ayniqsa, ijtimoiy kompetensiyalar – ya’ni jamoada ishlash, liderlik qilish, mas’uliyatni his qilish – zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli bo‘lishning muhim shartlaridan biri sanaladi. Jismoniy tarbiya darslari va sport o‘yinlari, xususan futbol, bu ko‘nikmalarni tabiiy va faol tarzda rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi hisoblanadi. Futbol o‘yini nafaqat jismoniy rivojlanishga xizmat qiladi, balki o‘quvchilarda o‘zaro hurmat, hamkorlik, adolat, sabr-toqat kabi tarbiyaviy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Futbol – bu harakatli, dinamik va bir vaqtning o‘zida strategik fikrlashni talab qiluvchi jamoaviy sport turi hisoblanadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun futbolning afzalligi shundaki, bu o‘yin ular orasida yuqori qiziqish uyg‘otadi, faol ishtirokni rag‘batlantiradi va o‘rganishni zavqli mashg‘ulotga aylantiradi. Ta’lim jarayoniga futbolni kiritish orqali bolalar nafaqat tanaviy faoliyat bilan shug‘ullanadi, balki kommunikativ, hissiy va ijtimoiy ko‘nikmalarni ham egallaydi.

Futbol jamoada o‘ynaladigan o‘yin bo‘lgani sababli, unda har bir o‘yinchi o‘zining umumiy maqsadga xizmat qilishini tushunadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS)

Jamoaviylik ko‘nikmasi futbol orqali shakllanadi: har bir o‘quvchi to‘pni uzatish, hamkorlikda hujum yoki himoya qilish, bir-birini qo‘llab-quvvatlash, xatolarni tan olish va bartaraf etish kabi vaziyatlarda jamoaviy harakatga o‘rganadi. Bu esa keyinchalik boshqa ijtimoiy faoliyatlarda, jumladan sinfdagi loyihalarda, muhokamalarda, hatto oilaviy yoki jamiyatdagi rollarda ham o‘z ifodasini topadi.

Bundan tashqari, futbol o‘yinida yetakchilik fazilatlari ham rivojlanadi. O‘quvchilar o‘yin davomida tashabbus ko‘rsatish, jamoani ruhlantirish, o‘z fikrini bildirgan holda jamoani yo‘naltirish, strategiyani taklif qilish orqali yetakchilikka o‘rganadilar. Pedagogik nuqtayi nazardan, bu bolada o‘ziga bo‘lgan ishonch, mustaqillik, javobgarlikni shakllantiradi. Yetakchilik qobiliyatining rivojlanishi orqali bola muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishga, bosim ostida o‘zini tutishga va boshqa odamlarning fikrini inobatga olishga o‘rganadi.

Futbol o‘yini orqali jamoaviylik va yetakchilik ko‘nikmalarining shakllanishi o‘quvchilarning psixologik rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Jamoaviy faoliyatda bolalar muayyan vazifalarni bajarish jarayonida o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, muomala qilish, boshqa o‘yinchilarning kuchli va zaif tomonlarini inobatga olishni o‘rganadilar. Bu esa ularning ijtimoiy moslashuvchanlik darajasini oshiradi. Ayniqsa, raqib bilan yuzma-yuz to‘qnashuv, o‘yin natijasi uchun kurashish va shunday paytda murosaga kelish, qoidaga rioya qilish kabi holatlar orqali bolalarda konfliktga bardosh berish, tanqidiy fikrlash va samimiylik singari ijtimoiy jihatlar shakllanadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Futbol o‘yinining pedagogik jarayondagi yana bir ahamiyatli jihati — o‘zini baholash va o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilishdir. O‘quvchilar o‘yin davomida o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilish, qaysi harakatlar foydali yoki zararli bo‘lganini tushunishga o‘rganadilar. Bu esa o‘z ustida ishlashni rag‘batlantiradi. Ayniqsa, o‘yin so‘ngida o‘qituvchi tomonidan beriladigan tahliliy savollar (masalan: "Jamoamiz nima uchun yutqazdi?", "Sen qanday yordam berding?", "Kelasi safar nimalarga e’tibor beramiz?") orqali o‘quvchilar fikrlash, muhokama yuritish va tahlil qilish malakalarini mustahkamlab boradilar.

Bundan tashqari, futbol o‘yinida o‘quvchilarga beriladigan rol va vazifalar ularning ijtimoiy statusini o‘zgartirish imkoniyatini ham yaratadi. Masalan, darsda passiv ishtirok etadigan bola futbol jamoasida to‘satdan faol harakat qilishi, boshqalarga yordam berishi orqali ijtimoiy e’tirofga ega bo‘lishi mumkin. Bu pedagog uchun muhim signal bo‘lib, har bir o‘quvchining shaxsiy salohiyatini ochish, unga rag‘bat berish va to‘g‘ri yo‘naltirish imkonini beradi.

Futbol o‘yinining pedagogik ahamiyati nafaqat o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishida, balki ularning ijtimoiy va psixologik salohiyatini rivojlantirishda ham sezilarli bo‘ladi. Jamoaviy sport turlari, xususan futbol, bolalarni muammolarni birgalikda hal qilishga, qaror qabul qilish jarayonida o‘z fikrini bildirishi va boshqa guruh a’zolarining fikrini tinglashga o‘rgatadi. Bu esa ularning ijtimoiy

ongini oshirib, sog‘lom muloqot va hamkorlik muhitini yaratadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Futbolda har bir o‘yinchining vazifasi va roli borligi sababli, bolalar o‘z mas’uliyatini tushunishga, o‘z harakatlari uchun javobgarlikni his qilishga o‘rganadilar. Jamoaviy faoliyatda bu mas’uliyat hissi yosh avlodda yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Yetakchilik nafaqat o‘zining boshqalarni boshqarish qobiliyati, balki guruhdagi o‘zaro munosabatlarni muvofiqlashtirish, motivatsiya berish va guruh ichida adolatni ta’minlashni ham o‘z ichiga oladi.

Futbolning zamonaviy ta’limdagi o‘rni global miqyosda ham tan olingan. Xalqaro sport psixologiyasi tadqiqotlariga ko‘ra, jamoaviy sport turlari, ayniqsa futbol, bolalarning ijtimoiy ongini, muloqot etish uslubini va liderlik madaniyatini shakllantirishda eng kuchli omillardan biri hisoblanadi. Shu bois ko‘plab rivojlangan davlatlar ta’lim dasturlariga futbolni nafaqat jismoniy rivojlanish, balki xarakter shakllanishi vositasi sifatida kiritgan.

Pedagogik nuqtayi nazardan, futbol orqali tarbiyaviy ta’sirni maksimal darajada ta’minlash uchun quyidagi omillarga alohida e’tibor berish lozim:

O‘yin davomida har bir o‘quvchiga faol rol berilishi;

Harakatlar nafaqat texnik, balki axloqiy jihatdan baholanishi;

O‘yin so‘ngida o‘quvchilarning o‘z fikrlarini aytishi, jarayonni tahlil qilishi uchun muhit yaratilishi;

Ijobiy motivatsiya va qo‘llab-quvvatlovchi fikrlar orqali o‘ziga ishonchni mustahkamlash.

Zamonaviy pedagogikada o‘yin orqali ta’lim berish (gamifikatsiya) usuli keng tarqalmoqda. Ayniqsa, futbol orqali o‘rganish bolalarning motivatsiyasini oshiradi. O‘quvchilarning faolligi, ishtiroki, muomala madaniyati va o‘zini tutishidagi ijobiy o‘zgarishlar aynan futbolga asoslangan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida tezroq yuzaga chiqadi. Pedagog uchun bu jarayonni nazorat qilish, har bir bola faol ishtirok etishini ta’minlash, teng imkoniyat yaratish va o‘yin davomida tarbiyaviy vazifalarni ongli tarzda singdirish muhim hisoblanadi.

Futbol darslarini tashkil qilishda quyidagi didaktik yondashuvlar tavsiya etiladi:

✓ Har bir mashg‘ulotda maqsadli tarbiyaviy elementlar (bir-biriga yordam berish, murosaga kelish, o‘zini boshqarish) nazarda tutiladi.

✓ O‘yin vaziyatlaridan pedagogik saboq chiqariladi (masalan, raqibga nisbatan hurmatli munosabat, adolatli baholash).

✓ O‘yin davomida liderlik qobiliyati yuqori bo‘lgan bolalarga rollar topshiriladi va ularni boshqalarga yetakchilik qilishga rag‘batlantiriladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Futbol o‘yini o‘quvchilarda jismoniy faollikdan tashqari, jamoadorchilik va yetakchilik kabi hayotiy muhim ko‘nikmalarni shakllantirishda kuchli pedagogik vosita hisoblanadi. Bu o‘yin orqali bolalar o‘zaro hamkorlikda ishlash, do‘stona raqobatga kirishish, boshqalarga quloq solish va o‘z fikrini bildirishga o‘rganadilar. O‘qituvchining to‘g‘ri yondashuvi, o‘yinni tashkil etishdagi metodikasi va tarbiyaviy maqsadlarni ko‘zlab olib borilgan faoliyatlar orqali futbol o‘quvchilarda ijtimoiy, emotsional va liderlik qobiliyatlarini samarali rivojlantiradi. Futbolni dars jarayoniga ongli va tizimli kiritish orqali nafaqat sog‘lom, balki barkamol shaxsni tarbiyalash yo‘lida muhim natijalarga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Shermamatovich M. M. & Boltaevich, A. (2022). Interactive Learning Methods In The Process Of Teaching Physical.
   CULTURE. World Bulletin of Management and Law, 7, 99-100.
2. Shermamatovich M. M. Zayniddinovich N. I. Boltaevich A. S. Norqulovich, S. Q., Muzaffarovich S. A. & Abriyevich E. Q. Endurance Formation in General Physical Training Students. International Journal on Integrated Education, 4(3), 356-359.
3. Yalgashevich, X. S. & Shermamatovich, M. M. Enhancing Athletes' Regained Performance Through Rational Nutrition. International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, (1), 1-6.
4. Shermamatovich M. M. & Latif, T. (2023). Development Of Sports In The Republic Of Uzbekistan. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(3), 374-377.
5. Shermamatovich M. M. & Aybxonovich, T. M. (2024). O‘quvchilarning futbol bo‘yicha texnik-taktik harakatlari.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UO‘K: 81’25:81’42

IBRAYIM YUSUPOV SHE’RLARINING O‘ZBEK TILIGA TARJIMASIDA MUALLIF BADIIYATINI SAQLAB QOLISH MUAMMOSI

Sobirov Bekzod Nizomboy o‘g‘li, Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o‘qituvchisi

THE PROBLEM OF PRESERVING THE AUTHOR'S ART IN THE TRANSLATION OF IBRAYIM YUSUPOV’S POEMS INTO UZBEK

Sobirov Bekzod Nizomboy ugli, Assistant Lecturer at the University of Innovative Technologies

ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ АВТОРСКОГО ХУДОЖЕСТВА В ПЕРЕВОДЕ СТИХОВ ИБРАИМА ЮСУПОВА НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

Собиров Бекзод Низомбой оглы, ассистент преподаватель Университета инновационных технологий

https://orcid.org/ 0009-0002-8135-5534

e-mail: sobirovbekzod@nukusii.uz

Annotatsiya: *Maqolada she’riy matn tarjimasida muallif badiiyatini saqlab qolish muhim omil ekanligi Ibroyim Yusupov ijodi misolida ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan. Shuningdek, badiiy tarjimada tarjimon mahorati muhim rol o‘ynashi, tarjimada milliy koloritni ochib bera olish chinakam badiiy mahorat ekanligiga dalillar keltirilgan*

Kalit so‘zlar: *Tarjima, badiiy mahorat, adabiy aloqalar, tarjimon mahorati, badiiylik, estetika, tahlil, poetik idrok, milliy kolorit.*

Аннотация: *В статье научно и теоретически обосновано, что сохранение художественности автора является важным фактором при переводе поэтического текста на примере творчества Ибрагима Юсупова. Также приводятся доказательства того, что мастерство переводчика играет важную роль в художественном переводе, умение раскрыть национальный колорит в переводе является подлинным художественным мастерством.*

Ключевые слова: *Перевод, художественное мастерство, литературные связи, мастерство переводчика, художественность, эстетика, анализ, поэтическое восприятие, национальный колорит.*

Abstract: *This article provides a scientific and theoretical foundation for the importance of preserving the author's artistic style in the translation of poetic texts, using the works of Ibroyim Yusupov as an example. Additionally, it presents evidence that the translator's skill plays a crucial role in literary translation, and that the ability to convey national color in translation is a true testament to artistic mastery.*

Keywords: *Translation, artistic skill, literary connections, translator's expertise, artistry, aesthetics, analysis, poetic perception, national color.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Tili, hayot tarzi jihatidan bir-biriga yaqin tillardan tarjima qilish qator yengilliklarga ega bo‘lib, turli til guruhlariga kiradigan mutlaqo o‘zga, dini va urf-odatlari bir-biriga yaqin bo‘lmagan xalqlar tilidan tarjimaga nisbatan birmuncha oson. Shunga qaramay tarjimashunoslikda noto‘g‘ri bir tushuncha keng tarqalgan, go‘yoki, uzoq tillardan tarjimaga qaraganda yaqin tillardan tarjima qiyinroq. Bunga sabab sifatida esa har bir tilda mavjud, lekin, shaklan bir xil bo‘lsa-da, mazmun jihatidan bir biridan uzoq so‘zlar soxta ekvivalentlar ko‘rsatiladi, ular har qanday tarjimani ham chalg‘itish, tarjima

matniga o‘tib qolishi va asliyatdagi vazifasini bajarmasligidan tashqari noo‘rin qo‘llanilgani tufayli muallif fikri, asar mazmunini o‘zgartirish, buzishi mumkin. Taniqli o‘zbek tarjimashunos olimi G‘.Salomovning quyidagi fikrlari diqqatga sazovar: “Yaqin tillardan tarjima qilishda “soxta ekvivalentlar”ning tarjimonga pand berish hollari aslida mutarjimning orginal tilini yetarli darajada bilmasligi tufayli kelib chiqadi”[1.133]. Bizda badiiy tarjimaning yaqin tillardan tarjima sohasi yetarli darajada rivojlanmagan, uning qoida va prinsplari ishlab chiqilmagan, bu soha nazoratdan bir qadar chetda qolgan. Shundan, bu borada tarjimonlar ustoz ko‘rmagan shogird har maqomga yo‘rg‘alar gabilida ish tutib, o‘zlari xohlagan usulida tarjima qilmoqdalar. Bu sohaga professional tarjimonlar qolib, ko‘pincha tasodifiy kishilarning qo‘l urushi o‘zbek tarjimashunosligidagi ana shu e’tiborsizlik-xo‘jasizlikdan bo‘lsa kerak.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). Ilmda “g‘alati mashhur” degan ibora, tushuncha mashhur. U aslida xato bo‘lsa-da, mashhur bo‘lib ketganligi uchun “to‘g‘ri” bo‘lgan so‘zlar, iboralar, tushunchalarga nisbatan qo‘llanadi. Masalan, “avliyo” - “valiy” so‘zining ko‘pligi ekani holda, unga lar ko‘plik qo‘shimchasini qo‘shib, “avliyolar” tarzida yozamiz, yoki “axbor” – xabarning ko‘pligi bo‘lsa-da, unga yana “ot” ko‘plik qo‘shimchasi qo‘shiladi va hakozo. Ba’zi so‘zlarning ma’no o‘zgarishi xususida ham shunday deyishimiz mukin. Aytaylik, Xoliq yaratuvchi, maxluq - yaratilgan. O‘tmishda ijobiy mazmunga ega bo‘lgan “maxluq” so‘zi hozirda salbiy ma’noga ega – u haqorat so‘ziga aylanagan. Yoki “dorilomon” bugun tinch, osoyishta hayot ma’nosida ishlatamiz, holbuki, o‘tmishda bu so‘z tinchlik, osoyishtalik uyi, ya’ni u dunyo ma’nosida qo‘llanilgan [2.215].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Bizda yaqin tillardan tarjima qilish uchun til bilish shart emas degan yozilmagan qonun mavjudga o‘xshaydi. Bunga turkman, qozoq, qirg‘iz, ozarboyjon, tatar, boshqird, qoraqalpoq kabi qardosh tillarning hech qayerda maxsus o‘rgatilmasligi ham sabab bo‘layotgandir (oliy o‘quv yurtlarida turkiy tillardan faqat turk tili o‘qitiladi, qolgan turkiy tillarni faqat shu millat vakillari maktablarda o‘qiydilar, o‘zbeklarga ular o‘rgatilmaydi. O‘zbeklar uchun bu tillardan darslik yoki o‘quv qo‘llanmasi ham, lug‘atlar ham yo‘q). Shuning uchun qardosh tillaradan tarjima qilayotganlar ro‘yxatiga ko‘z tashlasak, ularning ko‘pincha ikki xalqqa aloqador kishilar ekanligiga guvoh bo‘lamiz (masalan, Nosir Fozilovning qozoq, Tursunboy Adashboyevning qirg‘iz, Muzaffar Ahmadning qoraqalpoq, Abdulmo‘min Jumayevning turkman xalqiga u yoki bu darajada bog‘liqligi bor). Bu sohada Mirtemirday professional tarjimonlar kam. Birgina Ibroyim Yusupov asarlari tarjimonlarini olaylik, Jumaniyoz Sharipov, Jumaniyoz Jabborov, Muzaffar Ahmad, Mirza Kenjabek, Abdumo‘min Jumayevlardan birortasi qoraqalpoq tili bo‘yicha mutaxassis emas. Shoir, adib, tarjimashunos olim J. Sharipovga Xorazmda tug‘ilib o‘sgani, binobarin, Xorazm xalqi madaniyatining qoraqalpoq madaniyatiga boshqa o‘zbeklarga nisbatan bir qadar yaqinligi qo‘l kelgan bo‘lsa, M.Ahmad qoraqalpoq farzandi bo‘lgani uchun qoraqalpoq tili bilan tanish. [3.84].

Ma’lumki, yaqin tillardan tarjimada ko‘plab so‘z va iboralar, satrlar, hatto butun-butun bandlar tarjimaga deyarli o‘zgarishsiz ko‘chishi mumkin. Har yaxshini yomoni bor deganlaridek, bu qulaylikning bir salbiy jihati ham mavjud – u ham bo‘lsa, tarjimonni ijodiy izlanishdan qaytarishi, erinchoq qilib qo‘yishi. Bunda ikki holat kuzatiladi: birinchisi-ko‘plab so‘zlar, jumlalar, misralar va bandlarning tarjimaga aynan ko‘chganini ko‘rgan tarjimonlar bu imkoniyatni suiiste’mol qilib, qolganini ham o‘zicha saqlab qolish yo‘lidan boradilar va ayrim tushunarsiz so‘zlarga matn ostida izoh berib ketaveradilar. Natijada tarjimada izoh ko‘payib ketadi. Masalan Ibroyim Yusupov she’rlaridan qilingan tarjimalarda 300 ga yaqin izoh bergan. “Tabiiyki izohlarning ko‘p berilishi tarjima qilingan asarning o‘qilishini qiyinlashtiradi” [5.48]. Holbuki, bu asliyat emas, tarjima. Agar shoir she’rlarini qoraqalpoqcha asliyatda nashr etganimizda ham shuncha yoki sal ko‘proq izoh berilsa kerak. Ikkinchisi - bizda qardosh tillardan tarjimaga ko‘p hollarda ijodiy ish deb baho berilmaydi, balki unda tabdil darajasida munosabatda bo‘linib, shunchaki asliyatdan tarjima tiliga o‘tkazib qo‘ya qolish va ba’zi bir notanish so‘zlarni tushunarlisi bilan almashtirish deb o‘ylashadi. Shuning uchun bunday tarjimalarga ortiqcha tayyorgarliksiz kirishiladi va natijada uzoq tillardan tarjimaga ko‘ra yaqin tillardan tarjimada

xatolar bisyor bo‘ladi. Rus tarjimashunosi M.Rilskiy uzoq tillardan tarjima qilishdan ko‘ra, yaqin tillardan tarjima qilishning qiyinligini alohida ta’kidlab o‘tgani bejiz emas. Chunki uzoq tillardan tarjimaga tarjimon katta tayyorgarlik bilan kirishadi, asliyatdagi har bir so‘z va jumlani teran tahlil qilib, mag‘zini chaqadi, ma’no qirralarini salmoqlab ko‘radi. Yaqin tillardan tarjimada esa tarjimon bu mas’uliyatni unutib, bir qadar hotirjam bo‘ladi. Natijada sirtdan o‘xshash, lug‘atsiz ham tushunsa bo‘ladiganday ko‘rinadigan so‘z, ibora, maqol-matallarga aldanib, ko‘plab qo‘pol xatolarga yo‘l qo‘yganini bilmay qoladi. Qardosh tillardan tarjimada kelib chiqadigan xatoliklar sababi asosan 3 ta deyish mumkin:

1. Asliyat tilini yaxshi bilmaslik;
2. O‘xshash so‘z, ibora va tushunchalarning tarjimonni aldab qo‘yishi;
3. Beparvolik, mas’uliyatsizlik, faromushxotirlik orqasida bilmay xatoga yo‘l qo‘yish.

Qadim zamonlardan san’at inson manfaat-ehtiyojlarini o‘rganishga xizmat qiladi. Istak hamda imkon orasida kuzatiladigan farq uning qamrovini belgilaydi. O‘z navbatida, har bir adabiy talqin odamzod psixikasiga singdirilgan “borliq jumbog‘i”ni xoslanganlik darajasida yechishga harakat qiladi. Aniqrog‘i, ifoda xususiyati va estetik tanlov chegarasi shuni taqozo etadi. Shu ma’noda, adabiy tafakkur tizimi falsafiy mushohada mantiqiy taraqqiyotini tugal va yaxlit, tuyg‘u va ong tutashuvini to‘liq va batafsil, tasvir va ifoda o‘tib turishini ixcham va siqiq tarzda akslantirish imkoniyatiga ega. Unda tasvir ruhoniyati va tahlil ma’rifati bir-birini to‘ldiruvchi mazmunga qorishadi. Muallif kechinma hosil qilgan poetik turtkini tasvirlar ekan, buni faqat bir maqsadda – kitobxonga ruhiy harakatni kuzatishga imkon berish niyatida amalga oshiradi. Unda ijodiy mohiyat yaxlitlikka erishadi:

Navoiy, Berdaqlar doston bitganda,
Bobur tarki vatan qilib ketganda,
Mashrab g‘azallari faryod etganda,
Xayol surgan niyatiga yetganmi? [4.141].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Badiiy asar tizimli butunlik, tizim deganda esa qismlardan tarkib topgan bir butunlik tushuniladi. Bu yaxlitlik emas, lekin qismlar orasidagi aloqa shu qadar muhimki, bu aloqalarning yetarlicha anglanmasligi asarni qisman, o‘z mohiyatidan boshqacharoq tushunishga olib keladi. Butunga kiritilayotgan qism butun talabiga mos holda kiritiladi, qismlar orqali butun tushuniladi, qismning asl ma’nosi butun tarkibidagina ko‘zga ko‘rinadi. Demak, badiiy asarni o‘qiyotgan odam, birinchidan, asardagi har bir qismni boshqa qismlar bilan aloqada, ikkinchidan, asarni butun holicha tasavvur eta olishi lozim. Deylik, katta romanning boshlanish qismidagi aniq unsur uning oxiridagi boshqa bir unsur bilan mazmunan aloqaga kirishadi, lekin bu aloqa bevosita emas, ya’ni, yozuvchi bu aloqaga hech qanday ishora qilgan emas. Biroq ularning har ikkisi butunning qismi bo‘lganligi uchun ham butunning mazmun mohiyatini ochishda bu aloqa muhimdir. Badiiy asarga ijodiy yondashuv o‘quvchi o‘qish jarayonida ijodkor subyektining o‘rnini egallab, uning ijod onlaridagi betakror ijodiy-ruhiy holatiga kira olsagina mavjuddir. Bunda o‘quvchiga asarning o‘zigina yordam berishi mumkin. Asar (sistem butunlik) ni tushunishning ko‘pchilik e’tirof etgan qoidasi esa, butunni qism, qismni butun orqali tushunishdir. Konkret asar tuzilmasini butunlikning tashkillanishi, uni tashkil etayotgan unsurlar o‘zaro aloqalari, ularning qay yo‘l bilan butunlik hosil qilishini – aniq bilmasdan turib uning mazmun-mohiyatini anglash qiyin. Hatto, vaqti kelganda bittagina elementning e’tibordan chetda qolishi ham butunning mazmun-mohiyatini o‘zgartirib yuborishi mumkin. Zero, struktura mazmunning mantiqiy tashkillanishidirki, o‘sha mantiqni o‘zlashtirmasdan, badiiy asardagi mazmun jilolarini ilg‘ash mushkul.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Salomov G., Boboyev T. Tarjima san'ati. -T.: Adabiyot va san'at, 1973.
2. Isomiddinov Z. Turkiy epos va tarjima masalalari. -Toshkent: Universitet, 1995.
3. Dilmanov I. Folklor aloqalari va badiiy tarjima. -Nukus: Bilim, 2007.
4. Ibrayim Yusupov, Sahro bulbuli. -Toshkent Adabiyot va san'at, 1994.-B.
5. Xolbekov M. O‘zbekistonda tarjima va tarjimashunoslik//Xorijiy filologiya. №3, 2016 yil. –B.16.
6. Salomov G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. 95-bet.
7. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. –T: “Fan”. 2005. –B.27-28.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 93/94

QARAQALPAQSTANNÍŃ AWÍL XOJALÍĠÍ TARIYXÍ (XX ásir ekinshi yarımı-XXI ásir basları)

Mnajatdinova Qızlarxan Aynatdin qızı,
"Arxeologiya" kafedrası oqıtıwshısı Berdaq atındaġı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО КАРАКАЛПАКСТАНА (Вторая половина XX века-начало XXI века)

Мнажатдинова Кызлархан,
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха преподаватель кафедры "Археология"

AGRICULTURE OF KARAKALPAKSTAN (Second half of the 20th century,beginning of the century 21st century)

Mnajatdinova Kizlarkhan,
Karakalpak state university after Berdakh Teacher of the Department of Archaelogy

e-mail:
qizlarxan9494@gmail.com

Annotaciya: *Maqalada 1960-1990-jıllardaġı Qaraqalpaqstan awıl xojalıġı haqqında aytıladı. XX ásir ortalarınan baslap agrar tarawda alıp barılġan siyasıy, ekonomikalıq ózgerisler, awıl xojalıq tarawında ámelge asırılġan rejeler hám olardıń ámelge asırılıwı boyınsha maġlıwmatlar keltirilgen. Xalıq xojalıġı tarawına jańa texnologiyalardıń alıp keliniwi nátiyjesinde agrar tarawda alġa ilgerilewshiliklerdiń bolıwı hám de awıl miynetkeshleriniń pidakerlikleri haqqında keń túsinik hám pikirler kiritilgen.*

Tayanısh sózler: *Awıl xojalıġı, agrar taraw, diyqanshılıq, melioraciya, awıl miynetkeshleri, paxtashılıq, salıgershilik.*

Аннотация: *В статье рассматривается сельское хозяйство Каракалпакстана после 1950-х годов. В нем представлена информация о политических и экономических изменениях в аграрном секторе с середины XX века, планах, реализованных в аграрном секторе, и их реализации. В результате внедрения новых технологий в национальную экономику произошли улучшения в аграрном секторе, появились широкие представления и предложения о самоотверженном труде сельских тружеников.*

Ключевые слова:*сельское хозяйство, аграрный сектор, фермерство, мелиорация, сельское рабочие, хлопководство, рисоводство.*

Abstract: *The article examines the agriculture of Karakalpakstan after the 1950s. It provides information on the political and economic changes in the agricultural sector since the middle of the 20th century, the plans implemented in the agricultural sector and their implementation.As a result of the introduction of new technologies into the national economy, improvements have occurred in the agricultural sector, and broad ideas and proposals have emerged about the selfless work of rural workers.*

Key words*: agriculture, agricultural sector, farming, melioration, rural labor, cotton growing, rice growing.*

Orta Aziya hám Aral jaġaları, sonıń ishinde Qaraqalpaqstan awıl xojalıq miynetkeshleri suwġarıw hám irrigaciyalıq qurılıs tariyxınıń bay tájiriybesine iye. Qaraqalpaqstan agrar-industrial el esaplanadı. Ol Ámiwdáryanıń tómengi jaġında jaylasqan. Respublikamız Ústirt hám Qızılqum sahrası arasında jaylasqanlıqtan onıń klimatı keskin kontinentallıq klimat bolıp, qısı suwıq, jazı

ıssı, jawın-shashın az jawadı. Sonlıqtan awıl xojalığın rawajlandırıwda suwǵarıw sisteması baslı ról atqaradı. Onıń tiykarǵı suw deregi Ámiwdárya bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqstannıń territoriyası úlkeniń tábiyiy-klimatlıq shárayatları menen tariyxıy qáliplesiwine baylanıslı ózine tán ózgeshelikleri menen ajıraladı. 1965-jılı Qaraqalpaqstannıń pútkil egislik maydanı 168,8mıń gektar bolǵan bolsa, al 1980-jılı ol 303,4mıń gektardı quradı. Ǵálle eginleri 4 ese, al ot-jemlik eginler 2,5 ese kóbeydi. Máselen, 1965-jılı ǵálle eginleri 19mıń gektar bolsa, al1984-jılı 80,1mıń gektar boldı. 1965-jılı ot-jem egisligi 29,5 gektar bolsa, 1980-jılı 86,8 mıń gektar boldı. Paxtashılıq egisligi 127,5 mıń gektardan 1980-jılı 133,7 mıń gektarǵa kóbeydi.[1,67]

Qaraqalpaqstanda awıl xojalığın rawajlandırıw máseleleri menen Ministrler Keńesi, oblastlıq partiya komiteti, ásirese onıń awıl xojalığı, shólkemlestiriw-partiya jumısı sıyaqlı bólimleri, rayonlıq partiya shólkemleri, Suw xojalığı ministrligi, avtonomiyalı respublikadağı «Irsov-xozstroy» basqarması shuǵıllanıp otırdı, olar hárv kún sayın materiallıq–texnikalıq bazalardı bekkemlew, paxtashılıqtı, ǵálleshilikti, mal sharwashılığın hám awıl xojalığına baylanıslı basqa da tarawlardı planlastırıw jáne rawajlandırıw máseleleri menen bánt boldı.

Qaraqalpaqstanda diyxanshılıqtı rawajlandırıw hám agrar-diyxan máseleleri respublikanıń ózine jaǵdaylarında sáykes sheshilip bardı. Xalıqtıń tiykarǵı massası diyxanlar edi hám sociallıq-ekonomikalıq jáne mádeniy-turmıs jaǵınan ol SSSR dıń oraylıq rayonlarınan, hátte Qazaqstan hám Ózbekstannıń rayonlarınan artta qalıp keldi. 20 jıl ishinde (1965-1985) awıllıq telefon stanciyalarınıń ulıwma tarmaǵı júzlegen mártebe ósti. 1985-jılǵa shekem barlıq kolxozlar menen sovxozlardı telefonlastırıw is júzinde tamamlandı. Awıl xojalığın basqarıw sistemasın jetilistire otırıp, húkimet mámleketlik, jámiyetlik óndirislik turmıstıń barlıq tarawlarında miynetkeshler massasınıń rolin arttırıwǵa úlken dıqqat awdardı. Avtonomiyalı respublikamızda xalıq xojalığın basqarıw isine miynetkeshler keńnen qatnastırıldı. 1975-jılı rayonlıq Sovetlerge saylawlar boyınsha saylaw komissiyalarınıń quramına bekitilgen miynetkeshler wákilleri 19.7%ti /1046 adam/, al awıllıq hám posyolkalıq sovetler boyınsha saylaw komissiyaları quramındağı miynetkeshlerdıń wákilleri 20,1ti quradı. Awıllıq sovetlerge saylanǵan deputatlardıń 22,4 ti (1407 adam)kolxozshılar boldı.

Elimizdiń awıl xojalığınıń ulıwma ónimleriniń ósiwi tómendegi maǵlıwmatlardan kórinedi: Ulıwma ónimniń ortasha jıllıq kólemi 66,3mlrd manattan (1961-1965-jj), 80,5 mlrd (1966-1979-jj) manatqa shekem, yamasa 21 % ke kóbeydi. Al 1981-1985-jıllarda awıl xojalığınıń ulıwma óniminiń ortasha jıllıq kólemi hawa rayınıń hadden tıs qolaysız jaǵdaylarına qaramastan ótken bes jılliq penen salıstırǵanda 13%ke kóbeydi. Awıl xojalığınıń ulıwma ónimi 1960-1990-jıllarda 2,1 esege kóbeydi hám aqshalay esaplaǵanda 1955,6mln manatqa jetti.

Aral teńizine quyatuǵın Ámiwdárya hám Sirdárya basseyninde, atap aytqanda, Mırzashólde, Qarshı, Surxan-Sherabad dalalarında, Oraylıq Ferǵanada hám Ámiwdáryanıń tómengi aǵısında ózlestirilgen tıń hám partaw jerlerde millionlaǵan adamlar jasap, olardın qaharmanlıq miyneti nátiyjesinde jańa suwǵarıw oazisleri, qalalar, posyolkalar, júzlegen kolxozlar hám sovxozlar payda boldı.

Qaraqalpaqstandağı Kadrlar siyasatı Nasır Maxmudovtıń (1956-1963-jj) wálayatlıq partiya shólkeminiń birinshi xatkeri bolıp tayınlanǵannan keyin ózgerdi. Respublika, qala, rayon, kolxoz, sovxozlarda isleytuǵın basshılardıń kópshiligi jas talantlı jergilikli kadrlar menen almastırıldı [4,291].

Suw xalıq xojalığın rawajlandırıwdıń tiykarǵı deregi ekenligi áyyemgi tariyxiy dereklerden de, ata-babalarımızdan qalǵan eski ángimelerden de málim. Awıl xojalığınıń rawajlanıwı suw hám jerge baylanıslı bolıwı menen birge, adamnıń mańlay terine, mexanizaciya, mineral tóginler hám basqa da hár qıylı ilajlardı durıs hám sheber paydalanıwǵa baylanıslı. Araldıń qurıp ketiwi ekologiyalıq jaǵdaydıń pútkilley buzılıwına alıp keldi. Biraq usınday kemshiliklerge qaramastan 1960-1990-jıllarda awıl xojalığın rawajlandırıwǵa, onıń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlewge, mexanizaciyalawǵa, qánigeli kadrlar menen támiyinlewge úlken kewil bólinip, aytarlıqtay jumıs islegenin tariyx biykarlay almaydı. Diyxanlarımızdıń pidákerlik miyneti nátiyjesinde

sol jıllardıń ishinde respublikamızdıń awıl xojalıǵın rawajlandırıwda aytarlıqtay tabıslarǵa erisildi.

1976-jıldan baslap Aral hám Aral boyı probleması boyınsha ádewir keń kólemli kompleksli izertlewler baslanıp, oǵan elimizdiń onlaǵan iri ilim-izertlew institutları hám júzlegen joqarı mamanlıqtaǵı ilimpazlar qatnastı. Bul izertlewlerdiń nátiyjesinde bir qatar usınıslar boldı. Bul usınıslar 1980-1986-jılları Nókis qalasında bolǵan Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń arnawlı kóshpeli májilisinde keńnen dodalandı hám tiyisli ministrlikler menen vedemostvalarǵa tapsırıldı.

KPSS Oraylıq Komiteti hám SSSR Ministrler Soveti "Qaraqalpaqstan ASSR ın ekonomikalıq hám sociallıq rawajlanıwdi tezletiw boyınsha ilajlar haqqında" (1986-jıl 17-mart, № 340) jáne "Aral teńizi rayonında ekologiyalıq hám sanitariyalıq jaǵdaydı túp-tiykarınan jaqsılaw, onıń basseyninde, jer, suw resurslarınan paydalanıwdıń nátiyjeliligin arttırıw jáne usı resurslardı qorǵawdı kúsheytiw boyınshailajlar haqqında" (1988-jıl, 19-sentyabr, № 1110) qararlar qabıl etti. Bul qararlardı orınlaw boyınsha úlken jumıslar islenip atır. Ámiwdárya hám Sirdárya suwların bólistiriw hám qadaǵalaw boyınsha basqarmalar dúzildi. Avtonomiyalı respublikada "Aralvodstroy", "Aralselxozvodoprovodstroy" siyaqlı eń iri birlespeler shólkemlestirildi, bulardan tısqarı úlken 9 birlespe hám trestle dúzildi. 1987-jılı ulıwma balansta áral teńizine 11 kubokilometr suw, 1988-jılı-23 kubokilometrden aslam suw kelip tústi. Álbette, bular Araldı saqlap qalıw boyınsha jumlardıń tek ǵana baslaması bolıp esaplanadı. Qaraqalpaqstan ASSR Ministrler Soveti KPSS Oraylıq Komitetiniń hám SSSR Ministrler Sovetiniń «Aral teńizi rayonında ekologiyalıq hám sanitariyalıq jaǵdaydı túp-tiykarınan jaqsılaw, onıń basseyninde suw jáne jer resurslarınan paydalanıwdıń nátiyjeliligin arttırıw hám usı resurslardı qorǵawdı kúsheytiw boyınsha ilajlar haqqındaǵı» 1988-jıl 19-sentyabrdegi №1110 qararın hám 1989-jıl 26-yanvardaǵı №39 qararın orınlaw boyınsha «Qaraqalpaqstan ASSR Ministrler Sovetiniń, avtonomiyalı respublikanıń sovet jáne xojalıq organlarınıń wazıypaları haqqında» qarar qabıl etildi. Bul másele Qaraqalpaqstan oblastlıq partiya komitetiniń byurosında maqullanıp, Aral probleması boyınsha №1110 qarardı orınlawdıń konkret ilajları belgilendi. Bul qararlarda Kommunistlik partiya menen Sovet húkimetiniń úlkemizdiń sociallıq-siyasiy hám xalıq xojalıǵınıń rawajlanıwı jáne Aral regionında ekologiyalıq jaǵdaydı, xalıqtıń densawlıǵın hám turmıs jaǵdayların túo-tiykarınan jaqsılaw haqqındaǵı atalıq ǵamxorlıǵınıń bir kórinisi ekenligi atap kórsetilip, olardı orınlaw boyınsha konkret ilajlar belgilendi. Atap aytqanda, KPSS Oraylıq Komiteti menen SSSR Ministrler Sovetiniń №1110 qararında kórsetilgenindey-aq, Ámiwdárya hám Sirdáryanın Aral teńizine quyar jerine 1990-jıldan baslap 8,7 kubkilometr kóleminde kollektor-drenaj suwı kelip túsedi [3,17].

1988-1989-jılları-aq, SSSR melioraciya hám suw xojalıǵı ministrligi tárepinen Moynaq hám Aralsk rayonlarında qoldan islengen háwizlerdiń qurılısları jáne de dáryalardıń teńizge quyar jerlerinde hám Aral jaǵalarında suwı sayız uchastkalardıń dárejesin jáne suw rejimin tártipke salıw boyınsha qurılıslardıń texnika-ekonomikalıq esapları islenip, bul obiektlerdiń qurılısı SSSR Gosplanına usınıw kerek ekenligi kórsetilgen. Sonday-aq, qararda Aral regionında dushshı jer astı suwınıń jańa kánlerin barlaw boyınsha jumıslardı kúsheytiw, óz betinshe aǵatuǵın barlıq skvajinalardı kran hám basqa da úskeneler menen támiyinlew zárúrligi eskertilgen. Sonday-aq, Aral teńiziniń qurǵap qalǵan barlıq territoriyasınıń keń kólemli kartası islenedi hám basıp shıǵarıladı. Aral regionında tábiyattan paydalanıwdıń ekologiyalıq aspektleri boyınsha kompleksli ilim-izertlew jumıslarına ayrıqsha áhmiyet berilgen. Usı maqsette Nókis qalasında 1989-jılı SSSR Ilimler Akademiyasınıń Aral teńizi basseynlerindegi ekologiya hám suw problemaları institutı ashılıwı tiyis. Bul institut Orta Aziya respublikaları hám Qazaqstan SSRınıń usı máseleler boyınsha barlıq ilim-izertlew jumısların baylanıstırıw boyınsha xizmet etedi.

1989-jıldan baslap Tórtkul, Beruniy hám Ellikqala rayonlarınıń territoriyalarınan kollektor-drenaj suwların suwǵarılatuǵın jerlerdiń sırtınan Aral teńizine aǵızıw boyınsha obiektlerdi proektlew hám salıw máselelerin sheshiw hám bul suwlardıń Ámiwdáryaǵa túsiwine jol qoymaw ilajları kórilmekte[2, 109].

1966-1970-jıllarda SSSR dıń xalıq xojalıǵın óndirisin rawajlandırıwdıń bes jıllıq planında “ xalıqtıń azıq-awqatqa, al sanaattıń awıl xojalıq shiyki zatına bolǵan ósip baratırǵan talapların jaqsıraq qanaatlandırıw maqsetinde diyqanshılıq hám mal sharwashılıq ónimlerin jetistiriwdi ádewir kóbeytiw awıl xojalıǵı tarawındaǵı baslı waziypa bolıp tabılatuǵınlıǵı kórsetilgen.

1966-1970-jıllarǵa avtonomiyalı respublikanıń awıl xojalıq óndirisin rawajlandırıw planına sáykes ulıwma óńimniń ortasha jıllıq ósimi 25,7%ti qurawı tiyis boldı, bul ótken jıllardıń dárejesinen ádewir asıp ketedi. Paxtashılıq penen bir qatarda saligershilik te keń rawajlanıwı kerek boldı. Qaraqalpaqstan awıl xojalıq óndirisine tek 1971-1975-jıllardıń ózinde jańa texnika hám texnologiyanı endiriw anaǵurlım ósti. Bul jıllar ishinde respublikanıń awıl xojalıq óndirisine 1200ge jaqın hárqiylı mashinalar engizildi. Araldıń qurıp ketiwi ekologiyalıq jaǵdaydı pútkilley buzılıwına alıp keldi. Biraq usınday kemshiliklerge qaramastan 1960-1985-jıllarda awıl xojalıǵın rawajlandırıwǵa, onıń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlewge, mexanizaciyalawǵa , qánigeli kadrlar menen támiyinlewge úlken kewil bólinip, aytarlıqtay jumıs islegenin tariyx biykarlay almaydı. Respublikamızda diyqanshılıq Túyemoyın suw saqlaǵıshınan baslap Aral teńiziniń burınǵı jaǵalawlarına shekem jetip bul jerler on bes rayon aymaǵına bólistirilgen (Tórtkul, Ellikqala, Beruniy, Ámiwdárya, Xojeli, Qanlikól, Shomanay, Qońırat, Nókis, Kegeyli, Shımbay, Qaraózek, Taxtakópir, Bozataw, Moynaq rayonları) hám jerden paydalanıwshılıǵı boyınsha bir neshe tarawlarǵa bólinip, bul jerlerde paxtashılıq, saligershilik, palız egiwshilik, baǵ-júzimgershilik, ot-jem, sharwashılıq, balıqshılıq hám basqa da tarawlarda ónim jetistiriledi. Avtonomiyalı respublikamızdıń húkimeti miynetkeshlerdiń ádewir keń qatlamların óndiristi basqarıwǵa, xojalıqlarda dóretiwshilik jaǵday dúziw, jarıstı keń en jaydırıw miynetke morallıq hám materiallıq qızıqsındırıwdıń hár qıylı formaların qollanıw jolı menen awıl miynetkeshlerin miynet kollektivleriniń sociallıq-siyasıy hám mádeniy-aǵartıwshılıq jumıslarına tikkeley aralastırıw haqqında mudamı ǵamxorlıq kórsetip keldi. Diyxanlarımızdıń pidákerlik miyneti nátiyjesinde sol jıllardıń ishinde respublikamızdıń awıl xojalıǵın rawajlandırıwda aytarlıqtay tabıslarǵa erisildi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Б.Шамамбетов «Қарақалпақстанның аўыл хожалығы (1965-1986-жыллар)», Нөкис 1992.
2. Қ.Сарыбаев «Қарақалпақстанда путкилхалықлық ирригациялық қурылыслар тарийхынан», Нөкис 1989.
3. Өзбекстан аўыл хожалы илимий өндирислик орайының Қарақалпақстан Республикалық бөлими. Қарақалпақстан республикасында дийқаншылықты раўажландырыўдың илимий тийкарланган системасы. Нөкис 2003.
4. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. «Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсир басларына шекем», Нөкис 2003.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.82:81.176

SODDA YASAMA SHAKLIDAGI IQTISODIY TERMINLAR

Sultanova Dilfuza Choriyevna
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

ПРОСТЫЕ ПРОИЗВОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ

Султанова Дилфуза Чориевна
Магистрант Термезского университета экономики и сервиса

SIMPLE DERIVATIVE ECONOMIC TERMS

Sultanova Dilfuza Choriyevna
Master's student at Termiz University of Economics and Service

e-mail: sultanova.dilfuza@bk.ru

https://orcid.org/0009-0003-9216-4757

Annotatsiya. *Ushbu maqolada iqtisodiy terminlar tizimida sodda yasama shakldagi atamalarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Tilshunoslik va iqtisodiyot sohalari kesishmasida yuzaga kelgan bunday terminlar iqtisodiy tushunchalarni aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Maqolada o'zbek tilidagi asosiy sodda yasama iqtisodiy terminlar namunalar orqali ko'rib chiqilib, ularning rus va ingliz tillaridagi mos tarjimalari keltiriladi.*

Kalit so'zlar: *iqtisodiy termin, sodda yasama, tilshunoslik, tarjima, atama, iqtisodiy tushuncha*

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль и значение простых производных экономических терминов в системе экономической терминологии. Подобные термины, возникшие на стыке лингвистики и экономики, служат для точного и лаконичного выражения экономических понятий. В статье приведены примеры простых производных терминов на узбекском языке и их эквиваленты на русском и английском языках.*

Ключевые слова: *экономический термин, простое производное, лингвистика, перевод, терминология, экономическое понятие*

Abstract. *This article analyzes the role and importance of simple derivative economic terms within the system of economic terminology. Such terms, formed at the intersection of linguistics and economics, help convey economic concepts clearly and concisely. The article provides examples of Uzbek simple derivative economic terms and their equivalents in Russian and English.*

Keywords: *economic term, simple derivative, linguistics, translation, terminology, economic concept.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Iqtisodiy terminlarning shakllanish usullariga ko'ra ikkinchi turi bu morfologik yoki affiksal usul deb ataladi. Morfologik (affiksal) usul sodda tub terminlarga so'z yasovchi qo'shimcha affiks qo'shish orqali yasaladi. Yasovchi qo'shimcha qo'shilganda albatta so'zda yangi ma'no hosil bo'ladi. O'z navbatida affiks ikki turga ya'ni prefiks (old qo'shimcha) va suffiks (so'z oxiriga qo'shiladigan qo'shimcha) larga bo'linadi. Har bir soha terminlarining o'z yasovchi qo'shimchalari mavjud.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Sodda yasama shaklidagi iqtisodiy terminlarni o'rganishda bir qator muhim ilmiy, normativ va amaliy manbalar tahlil qilindi. Jumladan, A. Madvaliyev muharrirligidagi "O'zbek tilining izohli lug'ati" ushbu terminlarning lingvistik tuzilishini tahlil qilishda asosiy manba sifatida xizmat qildi. Mazkur lug'atda ko'plab iqtisodiy mazmunga ega so'zlar sodda yasama shaklda keltirilgan bo'lib, ularning semantik

yuklamasi, morfologik tuzilishi va qo‘llanish doirasi aniqlashtirib berilgan.

Amaliy jihatdan esa, X.R. Raxmonqulov va B.Jo‘rayev tomonidan yozilgan “Tadbirkorlik va Biznes” darsligi asosida sodda yasama terminlarning real iqtisodiy faoliyatdagi o‘rni yoritib berildi. Kitobda bozor iqtisodiyoti, xizmat ko‘rsatish sohasi, ishlab chiqarish jarayoni, investitsiya faoliyati kabi ko‘plab tushunchalar sodda yasama shaklda keltirilib, ularning amaliy qo‘llanilishi misollar orqali ko‘rsatib berilgan [3].

МUHOKAMA/ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION

Iqtisodiyot terminologiyasida quyidagi affikslar ishtirokida ayni shu sohaning terminlari hosil bo‘lganligini ko‘rish mumkin.

O‘zbek tilida juda faol bo‘lgan -chi qo‘shimchasi birinchi galda, turli kategoriyalarga oid shaxs nomlarini yasab keladi.

Iqtisodiy terminologik tizimida ham u iqtisodning biror sohasida ish olib boruvchi shaxs ma’nosidagi ko‘plab terminlarni yasab keladi: iqtisodchi (economist), xazinachi (treasurer), saralovchi (sorter), ijarachi (lessee), iste’molchi (consumer), soliqchi (taxman), ta’minlovchi (supplier), pudratchi (contractor), sanoatchi (industrialist), hisobchi (accountant), nazoratchi (controller), moliyachi (financier), omonatchi (depositor), raqobatchi (competitor), buyurtmachi (customer), kafolatlovchi (guarantor) va boshqalar **[2]**.

-ma affiksi o‘zbek tilida xilma-xil ma’noni ifodalovchi leksemalar yasaydi. Uning ayrimlari terminologik tizimlarda birmuncha faol ekanligini qator ilmiy ishlar misolida ko‘rish mumkin. Bu affiks yordamida, garchi kam miqdorda bo‘lsa ham, har holda ayrim iqtisodiy terminlar yasalganki, quyidagi misollar fikrimizni tasdiqlay oladi: g‘amlanma (arrangement), ustama (addition), uyushma (association), birlashma (union), tuzilma (structure), buyurtma (order), boiinma (devision), undirma (levy) va boshqalar [1].

-kor affiksi asosdan anglashilgan narsa-predmetni yetishtirish bilan shug‘ullanuvchi shaxs otini yasasa (paxtakor, g‘allakor kabi), iqtisodiy terminologik tizimda mavhum otlarga qo‘shilib, ulardan anglashilgan ish-harakat bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasaydi: chorakor (quarterback), tadbirkor (enterpreneur), tejamkor (saver), sohibkor (enterpreneur) va boshqalar.

-dor affiksi asosdan anglashilgan narsa-predmetga ega bo‘lgan shaxs nomini hosil qiladi. Masalan, mulkdor (owner), xaridor (buyer), qarzdor (debtor), nasiyador (creaditor), sarmoyador (investor), hissador (shareholder) va boshqalar.

-noma affiksi iqtisodiy terminologik tizimda asosdan anglashilgan narsani ifodalovchi matn, xat va shu kabilami bildiradi. Masalan, omonatnoma (depository), shartnoma (contract), yo‘riqnoma (instruction), ruxsatnoma (permission), so‘rovnoma (questionnaire), topshiriqnoma (assignment) va boshqalar.

-ot (-at, -yot, -yat) affiksi aslida arabiy leksemalar tarkibidagina lug‘aviy birliklarini yasab kelgan mazkur so‘z yasovchi qator terminologik tizimlarda bir qadar faolligi bilan ishtirok etib kelmoqda. Buni quyidagi iqtisodiy terminlar misolida yaqqol ko‘rish mumkin: taqsimot (distribution), hisobot (reporting), iqtisodiyot (economy), qadriyat (value), ta’minot (value), mahsulot (product), raqobat (competition) va boshqalar.

-xona affiksi ishtirokida: bojxona (customs office), zarbxona (mint) va boshqalar.

-lik affiksi o‘zbek tilshunosligida mazkur affiksning so‘z yasash xususiyatlari xususida qator maqolalar, hatto nomzodlik ishi ham himoya qilingan. Bu ishlarda uning asosiy vazifalaridan biri mavhum otlar yasashdan iborat ekanligi alohida ta’kidlangan. Iqtisodiyot ham ko‘proq abstrakt tushunchalar bilan ish ko‘rganligi boisidan uning terminologik tizimida -lik affiksi yordamida ko‘plab terminlarning yasalganligini quyidagi misollar yaqqol tasdiqlay oladi: taqchillik (scarcity), tanqislik (paucity), mulkchilik (ownership), foydalilik (usefulness), boqimandalik (affluence), manfaatdorlik (interest), mahsuldorlik (productivity), rentabellik (profitability), xo‘jalik (economy), ustuvorlik (priority), samaradorlik (efficiency), yetuklik (maturity), alohidalik (separateness), mustaqillik (independence) va boshqalar.

-be affiksi ishtirokida: behisob (countless), bebaho (priceless), bepul (free), befoyda (worthless), bevosita (direct) va boshqalar.

-siz affiksi ishtirokida: hisobsiz (countless), bahosiz (priceless) va boshqalar. Bunda -be affiksi bilan -siz affiksi sinonim holda qo‘llangan: behisob-hisobsiz [3].

-xo‘r affiksi aslida fors-tojik tillaridan o‘zlashtirilgan yaxlit leksemalar tarkibida mavjud bo‘lgan mazkur affiks hozirgi bosqichda ko‘plab

asosdan anglashilgan narsani doim iste'mol qiluvchi, shuni yaxshi ko‘ruvchi ma'nosidagi shaxs nomlarini yasab kelganki, u iqtisodiyot atamashunosligida ham qator terminlar tarkibida o‘z vazifasini ado etib kelmoqda. Quyida keltirilgan misollar shundan dalolat beradi: foydaxo‘r (userer), sudxo‘r (lender), nafaqaxo‘r (pensioner), merosxo‘r (heir) va boshqalar [4].

NATIJALAR (РЕЗУЛТАТЫ/ RESULTS). Hozirgi iqtisodiyot terminologiyasida, qayd etilgan affikslardan tashqari, garchi kam miqdorda bo‘lsa-da, yana ayrim affikslar ishtirokida terminlar hosil qilingan. Shunday affiksli iqtisodiy terminlar jumlasiga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin:

-m (-im) affiksli terminlar: boqim (feed), bitim (deal), kirim (enter), chiqim (exit).

-v (-ov) affiksli terminlar: to‘lov (charge), oichov (measure).

-q (-iq) affiksli terminlar: soliq (tax), sotiq (sales).

-gar affiksli terminlar: savdogar (merchant).

Iqtisodiy terminologik tizimda, qayd etilganlardan tashqari, ayrim murakkab affikslar ishtirokida ham termin yasash ancha faollashganligi kuzatildi. Mana shunday affikslar jumlasiga quyidagilarni keltirish mumkin [1].

Iqtisodiy terminlarning **-chilik** affiksi bilan yasalishi. Iqtisodiyotga oid terminologik tizimda -chilik affiksi biror narsa bilan bog‘liq bo‘lgan holatni anglatuvchi terminlarni yasaydi: tijoratchilik (commercialism), mulkchilik (ownership), kasanachilik (household).

Iqtisodiy terminlarning **-korlik** murakkab affiksi bilan yasalishi. Fors tojikcha -kor affiksiga asli o‘zbekcha -lik yasovchisining qo‘shilib ketishidan hosil bo‘lgan -korlik affiksi ham ko‘plab iqtisodiy terminlar yasashda ishtirok etib kelmoqda: tejamkorlik (thrift), tadbirkorlik (entrepreneurship).

Iqtisodiy terminlarning **-lilik** affiksi bilan yasalishi. Ayni shu affiks ishtirokida yasalgan qator terminlar iqtisodiyot sohasida keng qo‘llanmoqda: tejamlilik (economy), unumlilik (productivity), likvidlilik (liquidity).

O‘zbekcha **-lik** va forsiy **-dor** affikslarining birikuvidan tashkil topgan mazkur murakkab affiks iqtisodiy terminlar tarkibida ishtirok etmoqdaki, buni quyidagi misollar tasdiqlay oladi: mahsuldorlik (productivity), mulkdorlik (ownership), aksiyadorlik (shareholding), samaradorlik (eficiency), unumdorlik (productivity) [3].

Oddiy so‘zlar ma'nosini o‘zgartirish yo‘li bilan yangi termin yasash ko‘pgina tillarda xalqaro sohalarda lug‘at boyligini oshirishga imkon berdi. Xalqaro terminlarning kattagina miqdori umumadabiy til so‘zlarining, ijtimoiy va iqtisodiy tarmoqlardan olingan terminlarning ma'nolarini o‘zgartirish yo‘li bilan boyitilgan. Terminlar yasashning bu usuli boshqalardan shunisi bilan farq qiladiki, boshqa hollarda yangi tushunchani ifodalash uchun qaytadan yangi shakl yaratilsa, bu yerda yangi mazmun ma'no eski shakliga joylashtiriladi. Ma'noni o‘zgartirish yo‘li bilan termin yasashning o‘ziga xos tomoni shundaki, terminlashtirilayotgan obyekt har doim nomi termin sifatida qo‘llanilayotgan predmet yoki hodisa bilan qandaydir umumiylikka ega bo‘ladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, hozirgi o‘zbek tilining iqtisodiy terminologik tizimida morfologik yoki affiksal usul bilan terminlar hosil qilish anchagina faol hisoblanadi, chunki bu jarayonda xilma-xil affikslardan (so‘z yasovchi qo‘shimchalardan) yoki affiksoidlardan keng foydalanib kelinmoqda. Demak, bozor iqtisodiyotining o‘tish davrida morfologik usul orqali yasalgan yangi-yangi terminlarning kirib kelishi iqtisodiyot terminologiyasining boyib borishida muhim rol o‘ynaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES)

1. Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalar izohli lug‘ati. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2004.
2. Qosimova M., Jabborova Sh. Ziyoratova M. O‘zbek tilida iqtisodiyotga oid atamalarni qo‘llanishi. “Iqtisodiy va innovatsion texnologiya ilmiy elektron jumali. 4-son. 2020.
3. Raxmonqulov X.R., Jo‘rayev B., Tadbirkorlik va Biznes. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2002.
4. Xolmirzayev SH. Terminlarning yasalash usuli va yo‘llari. Academic research in Education Science V-3, 2022. – B.33-35.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 509.3/1 (575.7)

MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDA XOTIRA RIVOJLANISHINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Kalkonova Lutfiya Yusufovna,
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПАМЯТИ В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Калконова Лутфия Юсуфовна, преподаватель
Каттакурганского филиала СамГУ

SPECIFIC FEATURES OF MEMORY DEVELOPMENT IN PRESCHOOL AGE

Kalkonova Lutfiya Yusufovna, teacher of the Kattakurgan branch of SamSU

e-mail:
kalkonova@mail.ru

https://orcid.org/0044-2002-9048-091x

Annotatsiya: *Ushbu maqolada maktabgacha tarbiya yoshi 3-7 yosh oralig‘ini o‘z ichiga qamrab olishi, bolaning ontogenezdagi psixik taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etishi haqida, shuningdek, maktabgacha tarbiya yoshida bolaning kattalar dunyosi va o‘z atrofini o‘rab turgan olamni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishi ortib borishi haqidagi asoslar keltirilgan. Bundan tashqari, maqolada maktabgacha tarbiya davrida qator bilish jarayonlarining intensiv taraqqiyoti kechishi, oliy psixik funksiyalardan diqqat, tafakkur, xotira, tasavvur va boshqa bilish jarayonlari jadal rivojlanishi tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *psixika, tarbiya, xotira, diqqat, tafakkur, tasavvur.*

Аннотация: *В данной статье изложены основы дошкольного образования, охватывающие период с 3 до 7 лет, его значение в онтогенезе психического развития ребенка, а также то, что в период дошкольного образования у ребенка повышается интерес к изучению мира взрослых и окружающего мира. Кроме того, в статье анализируется интенсивное развитие ряда познавательных процессов в период дошкольного образования, бурное развитие высших психических функций, таких как внимание, мышление, память, воображение и других познавательных процессов.* ***Ключевые слова:*** *психика, образование, память, внимание, мышление, воображение.*

Annotation: *This article presents the basics of preschool education, which covers the period from 3 to 7 years, its importance in the ontogenesis of the child's mental development, as well as the fact that during preschool education, the child's interest in studying the adult world and the world around him increases. In addition, the article analyzes the intensive development of a number of cognitive processes during preschool education, the rapid development of higher mental functions such as attention, thinking, memory, imagination and other cognitive processes.*

Keywords: *psyche, education, memory, attention, thinking, imagination.*

Kirish. Xotiraning ilk ko‘rinishlari go‘daklik davridanoq ko‘zga tashlana boshlaydi. Xotira dastavval biror-bir predmet, voqelikni tanib olish shaklida, keyinchalik esa ayni damda yo‘q shaxslar va narsalar haqidagi elementar tasavvurlar tarzida namoyon bo‘ladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xotirasi ixtiyorsizligi hamda yaqqol-obrazli xarakterga ega bo‘lishi bilan boshqa yosh davrlaridan ajralib turadi.

Adabiyotlar tahlili. Rus psixologi L.S.Vigotskiyning ta’kidlashicha, maktabgacha tarbiya yoshida aynan xotiraning rivojlanishi yetakchi ahamiyatga ega bo‘lib, uning zamirida ko‘rgazmali-obrazli tafakkur shakllanadi. “Xotira – bu aks ettirilgan narsa va hodisalarni, tajribani

esda qoldirish, esda saqlash va zarur bo‘lganda esga tushirishdan iborat bo‘lgan psixik jarayondir”. U.Djeymsning ta’biri bilan aytganda, xotira – bu ongimizga ayni damda bevosita ta’sir etmay qo‘ygan o‘tmishdagi ruhiy holatimiz yoki bizning o‘tmishimizda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan, lekin hozirda bizning xayolimizda, o‘y-fikrlarimizda mavjud bo‘lmagan ma’lumotlar haqidagi bilimlarimizdir [2,20]. Xotira jarayoni bevosita oliy nerv faoliyati bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. Nerv sistemasi juda egiluvchan va ta’sirlarga beriluvchan bo‘ladi. Shuning uchun ham bolalarda vaqtli bog‘lanishlar hosil bo‘ladi. Ashula, ritmli she’r, qiziqarli holatlar, xususan, chuqur ta’sir etadigan narsalar beixtiyor bolaning esida saqlanib qoladi. Nerv sistemasi yengil qo‘zg‘aluvchan bo‘lganligi uchun ilk assotsiatsiyalar beqaror bo‘ladi, yani mustahkam bo‘lmaydi. Shuning uchun, ham idrok qilingan narsa va hodisalar tez unutiladi. Ayniqsa, bu jarayon maktabgacha tarbiya yoshida ustuvor.

Jahon psixologlari o‘z tadqiqotlarida 3-4 yoshli bolaning xotirasini kattalarniki singari tuzilishga ega bo‘lishi, lekin funksional jihatdan bir-biridan farq qilishi mumkinligini izohlab berganlar. Bunga eng birinchi sabab sifatida biologik taraqqiyot qonuniyatlarini ko‘rsatib o‘tadilar. Masalan, gippokamp - xotira jarayonlarida faol ishtirok etadigan miya strukturasi taxminan 1-2 yoshdan so‘ng rivojlana boshlaydi. Shu boisdan, inson hayotining birinchi va ikkinchi davrlarida sodir bo‘lgan voqaye va hodisalarning esda qolishi amri maholdir. Kattalar va kichik bolalarning xotirasini fiziologik asoslaridagi yagona va eng muhim farq miya egatchalaridagi izlardir. Chunki, insoniy xotiralarning barchasi mana shu egatchalarning tuzilishi, chuqurligi va miqdoriga qarab belgilanadi.

Tahlil va natijalar. Biz o‘rgangan va tahlil qilgan nazariy, ilmiy ma’lumotlarimizga tayangan holda maktabgacha tarbiya davridagi bolalar xotirasining rivojlanishiga ta’sir etuvchi qator omillarni umumlashtirgan holda to‘rt guruhga birlashtirdik. Bunda, albatta ta’sir etayotgan omillar xotira rivojlanishining qaysi jihatini intensiv ravishda takomillashuviga xizmat qilayotganligi inobatga olindi. Maktabgacha tarbiya davridagi bolalar xotirasining rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar va ularning o‘ziga xos jihatlari bilan quyidagi sxema orqali tanishish mumkin.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xotirasini rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar

Biologik omillar	Xotiraning rivojlanishi bolaning oliy nerv faoliyati va nerv tizimining qo‘zg‘alish hamda tormozlanish jarayonlarini o‘zaro muvofiqligi, miya strukturasi, uning normal faoliyati, qolaversa, bola bosh miyasining sog‘lomlik darajasi bilan chambarchas aloqadadir.
Kognitiv omillar	Bilish jarayonlari, ya’ni sezgi, idrok, diqqat, tasavvur, tafakkur va boshqalar bevosita xotiraning rivojlanishiga ta’sir etib, bolaning atrof-muhitdagi narsa va hodisalarni bilishi, tanishi va esda olib qolishi bilan uzviy bog‘liq.
Ijtimoiy omillar	Bolaning ijtimoiylashuvi hamda maktabgacha tarbiya davrida yetakchi faoliyat hisoblangan o‘yinning bevosita va bilvosita ta’siri natijasida boladagi xotira jarayonlarining rivojlanishi jadallashadi.
Emotsional omillar	Maktabgacha yosh davrida emotsional xotira ham rivojlanib, bunda bola yaqinlarining his-kechinmalari, ruhiy holatini va ularga nisbatan emotsional munosabatini ifodalab beriladi.

Endi ushbu sxemada keltirilgan omillarni qisman yoritishga harakat qilamiz.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xotirasi ixtiyorsiz xarakterga ega bo‘lishiga qaramay, o‘yin faoliyati ta’sirida u anglanganlik darajasiga ko‘tarilib boradi. Ularda xotiraning mexanik (narsa va hodisalarning mazmuniga unchalik e’tibor qaratilmydi) va mantiqiy (narsa va hodisalarning mazmuniga asosiy e’tibor qaratiladi) esda saqlab qolish jarayonlari maktabgacha yosh davri tugallanib, kichik maktab yoshi davri boshlanishi arafasida yaqqol ko‘zga tashlana boshlaydi.

Maktabgacha yosh davridagi bolalarda obrazli xotira (tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, ta’mlar, ranglar shakllar, bilan bog‘liq bo‘lgan xotira turidir. Obraz xotirasi deb yaqqol mazmunni, binobarin, narsa, hodisalarning aniq obrazlarini, ularning xususiyatlari va bog‘lanishlarini esda qoldirish, ongda mustahkamlash hamda zaruriyat tug‘ilganida esga tushirishdan iborat xotira turiga aytiladi) jarayoni o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi, ya’ni bolalar eshitganlaridan ko‘ra ko‘proq ko‘rganlarini yaxshi esda olib qoladilar. J.Piajening fikricha, bog‘cha yoshidagi bola aqliy faollikning ikkinchi bosqichida bo‘ladi. 3 yoshdan 6 yoshgacha aqliy taraqqiyot obrazli xotiraga bog‘liq ravishda obrazli tafakkurning shakllanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

Psixologik tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, obrazli xotiraning bir nechta turlari ajratib ko‘rsatilgan. Ulardan biri izchil obrazlar bo‘lib, u sensor xotiraning eng sodda ko‘rinishi yoki shakli hisoblanadi. Sensor xotira esa – bu retseptorlar orqali amalga oshadigan eng sodda jarayondir. A.N.Leontyev sensor xotira inson hayotida muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlab o‘tgan. Buyuk rus psixologi, klassik psixologiya namoyondalaridan biri bo‘lgan A.R.Luriya o‘zining “Katta xotira haqida kichkina risola” asarida sensor xotiraning inson uchun ahamiyatini izohlab berish uchun quyidagi fikrni keltirib o‘tadi: “V.L.Shereshevskiyda bolalik davridanoq ta’m bilish sezgisi yaxshi rivojlanganligi bois, u taomlarning mazasini yaxshi eslab qolar va zarur vaqtlarda qaysi taomning tarkibida nimalar mavjud bo‘lganini tezda esga tushira olar edi”. Ushbu keltirilgan misollardan ham ko‘rinib turibdiki, shaxsning sezgi a’zolari orqali ta’sir etadigan ma’lumotlar sensor qobiliyatning kuchiga qarab uzoq muddat esda saqlanib qoladi.

Shaxsda izchil obrazlarning namoyon bo‘lish mexanizmi quyidagi tartibda kechadi: agar subyekt (bola) ga bir necha daqiqa oddiy qo‘zg‘atuvchi orqali ta’sir ko‘rsatilsa, xususan, bolaga 10-15 sekund mobaynida yorqin qizil rangda tasvirlangan kvadratga qarab turish vazifasi taklif etilib, so‘ng uning oldidan qizil rangdagi kvadrat olib qo‘yilsa, u qizil kvadrat o‘rnida xuddi shunday geometrik shakl izini ko‘rishda davom etadi. Asosan, bu shakl ko‘k-yashil rangda gavdalanadi. Mazkur iz o‘sha zahoti, ba’zan bir necha soniyadan keyin paydo bo‘lib, 15 soniyadan to 45-60 soniyagacha o‘sha obyektda saqlanib turadi, shundan so‘ng u asta-sekin yo‘qolib boradi. Natijada, obyekt o‘zining aniq konturini yo‘qotib, keyinchalik mutlaqo g‘oyib bo‘ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning individual-tipologik xususiyatlariga ko‘ra, izchil obrazlarning aniqligi va davomiyligi turlicha bo‘lishi mumkin. Obrazli xotiraning murakkabroq turi tasavvuriy obrazlar bo‘lib, ular eydetik obrazlarga nisbatan keng qamrovli, tasavvurga boy o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan jarayon hisoblanadi. [3,55].

Bundan tashqari, matabgacha yosh davrida xotiraning ikki darajasini funksional o‘zgarishlari kechadi. Yuqori ijtimoiy daraja o‘z tarkibiga quyi elementar darajani bo‘ysundira boshlaydi, lekin shunga qaramay o‘zining muayyan xususiyatlarini saqlab qoladi. Xotiraning birlamchi darajasiga predmetlarni tanish jarayoni kiradi, bu jarayon maktabgacha yosh davrida jadallik bilan rivojlanadi. Predmetlarni tanish va xotiraning obrazli ko‘rinishi psixikaning elementar, individual xarakteristikasiga mansub bo‘lib, ularning shakllanishi ijtimoiy omillar, eng avvalo, nutqning rivojlanishi bilan bog‘liq. Chunki, bola atrof-muhitni o‘rab turgan predmetlarni nomlash, ya’ni verbalizatsiyalash orqali ularni tanib qoladi va xotirasida saqlaydi, shu orqali esda saqlash ixtiyoriy xarakterga ega bo‘la boshlaydi. Oliy psixik funksiyalar - murakkab jarayon bo‘lib, ijtimoiy jarayon bilan determinantlangan bo‘ladi. Oliy psixik funksiyalar qatoriga ixtiyoriy xotira, ixtiyoriy diqqat, nutq va boshqalar kiradi. Oliy psixik

funksiyalarning rivojlanishi tarixiy - madaniy konsepsiyaning mohiyatiga ko‘ra, avval bolaning atrofidagilar bilan bo‘lgan munosabatida namoyon bo‘ladi, keyinchalik u individual sohaga ko‘chadi. Bu bevosita maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar xotirasini rivojlanishining ijtimoiy omillarini belgilab, ularning ta’siri bola psixik taraqqiyotida nihoyatda katta ekanini ko‘rsatib beradi.2 yoshdan 6 yoshgacha bo‘lgan davr mobaynida oliy psixik jarayonlar, eng avvalo, ixtiyoriy xotiraning rivojlanishi jadal kechadi. Bolalardagi ixtiyoriy xotiraning rivojlanishida tarbiyaning o‘rni beqiyosdir.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning narsa va hodisalarni esda saqlab qolishi uning qiziqishlariga ham bog‘liq. Bolalar o‘zlarini qiziqtirgan ma’lumotlarni tezda eslab qoladilar. Bundan tashqari, ular predmet va voqea, hodisalarning mantiqiy mazmuniga emas, balki, ko‘rgazmalilik jihatiga jiddiy e’tibor berib, esda olib qoladilar.

Xulosa. Demak, xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, maktabgacha tarbiya davridagi xotiraning o‘ziga xos jihatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

bu davrda ixtiyorsiz xotira yetakchi bo‘lib, bola shaxsining shakllanishi jarayonida o‘yin faoliyati orqali xotiraning ixtiyoriy turiga o‘tib boriladi;

boladagi nutq, tasavvurning rivojlanishi natijasida obrazli xotira mustahkamlanib boradi;

qolaversa, maktabgacha tarbiya davrida xotiraning rivojlanishiga qator omillar majmui ta’sir etib, ularning yaxlit tizimi bola xotirasining mustahkamligini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abramova G.S. Vozrastnaya psixologiya. - M.: Yekaterenburg. 1999, -97 s.
2. Andreyev O. Texnika razvitiya pamyati – M.: Omega –L. 2007, S 71-74.
3. Atkinson R. Pamyat i uxod za ney – M.: Progress,1994.
4. Bola taraqqiyotini psixologik tashxis qilish. Sunnatova R.I., Irgasheva N.G. tahrirlari ostida. Toshkent: San’at. 2008. 156 b.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 174.4

MAHALLA VA OILADA AXLOQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISHNING IJTIMOIY-FALSAFIY OMILLARI

Ro‘zimurodov Siroj Madatovich,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ НРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ В СОСЕДСТВЕ И СЕМЬЕ

Рузимуродов Сирож Мадатович,
доцент Самаркандского института экономики и сервиса

SOCIAL-PHILOSOPHICAL FACTORS OF IMPROVING MORAL CULTURE IN THE NEIGHBORHOOD AND FAMILY

Rozimurodov Siroj Madatovich,
Associate Professor, Samarkand Institute of Economics and Service

https://orcid.org/0096-2032-0622-8400
e-mail: sirojiddin@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada mahalla va oila - har bir inson ongining boshqa ma’naviy-axloqiy qadriyat yo‘nalishlari orasida an’anaviy ravishda yetakchi o‘rinni egallagan ijtimoiy makon ekanligiga e’tibor qaratilgan. Shu o‘rinda shaxsiy farovonlik bilan bog‘liq bo‘lgan oila axloqiy madaniyatining rivojlanganlik darajasiga asoslangan jarayon hisoblananganligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: mahalla, *oila, oila axloqi, iqtisodiy tafakkur, farzand tarbiyasi, majburiyat, burch, ta’lim, javobgarlik, oilada ma’naviy-axloqiy qadriyatlar.*

Аннотация: *В данной статье делается акцент на том, что махалля и семья – это социальное пространство, традиционно занимающее ведущее место среди других духовно-нравственных ценностных ориентиров сознания каждого человека. Здесь показано, что личное благополучие рассматривается как процесс, основанный на уровне развития нравственной культуры семьи.*

Ключевые слова: *соседство, семья, Семейная этика, экономическое мышление, воспитание детей, обязанность, долг, воспитание, ответственность, духовно-нравственные ценности в семье.*

Abstract: *This article focuses on the fact that the mahalla and the family are a social space that traditionally occupies a leading place among other spiritual and moral value orientations of each person's consciousness. It is shown here that personal well-being is considered as a process based on the level of development of the moral culture of the family.*

Keywords: *neighborhood, family, Family ethics, economic thinking, parenting, duty, duty, upbringing, responsibility, spiritual and moral values in the family.*

Kirish. Mamlakatimizda mahalla va oila madaniyatning asosi, shaxsni ijtimoiylashtirish va yosh avlodga ma’naviy-axloqiy qadriyatlar va an’analarni yetkazishda asosiy, hal qiluvchi tizimlardan biri oilaga katta e’tibor qaratilmoqda. Shu o‘rinda oila axloqiy madaniyati tushunchasining mazmun-mohiyati, oila axloqiy madaniyati rivojining tarixiy-falsafiy ildizlariga doir konseptual qarashlar tahlili, zamonaviy oilada ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish: muammoning nazariy va uslubiy tahliliga oid bilimlar uyg‘unlikda tadqiq qilish maqsadag maofiqdir. Shu o‘rinda oila, inson hayotining ilk tarbiya va ta’lim maskani bo‘lib, uning axloqiy qadriyatlari va madaniyati jamiyat hayotida muhim rol o‘ynaydi. Mahalla esa, oila va jamiyat o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini bajaradi, bu makon umumiy axloqiy qadriyatlarni tarqatish va saqlashda asosiy

omil hisoblanadi. Shu o‘rinda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlashicha, “Mahalla - bebaho qadriyatlarimiz beshigi, mehr - oqibat, ahillik va totuvlik maskani. Bir - biriga elkadosh bo‘lish, ehtiyojmand, muhtoj insonlarga ko‘mak berish kabi ko‘pdan - ko‘p ezgu odat va an'analarimiz aynan mahallada yaqqol namoyon bo‘ladi”[1-414]. Shuningdek, jamiyatimizda oila va mahalla axloqi bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Oila a’zolari bir-biriga tarbiyaviy ta’sir o‘tkazadi, shu bilan birga, mahalladagi ijtimoiy aloqalar va munosabatlar ham oilaning axloqiy madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Oila ichida tarbiyalanadigan axloqiy asoslar, mahallada uning davomida qadrlanadi va namoyon bo‘ladi. Shuning uchun, oila va mahalla axloqiy madaniyatini yuksaltirishda har ikkisi o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshilash zarur. Oilada ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni o‘ziga xos xususiyatlarini quydagilardan iborat:

Adabiyotlar tahlili. Ota-onalar farzandlariga axloqiy qadriyatlarni singdirishlari kerak. Jamiyat tomonidan qabul qilinmagan axloqsiz xatti-harakatlardan uzoq bo‘lishi lozim. Bu g‘iybat, ikkiyuzlamachilik, yolg‘on, hasad va hokazolarni o‘z ichiga oladi. Oilada kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik tuyg‘ularini shakllantirish ham ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni yuksaltirishda muhim o‘rin tutadi. Har bir ota-ona bu his-tuyg‘ularini o‘z xatti-harakatlari orqali farzandiga ko‘rsatishi kerak. Chunki, farzandlar bo‘lajak oila boshliqlaridir. Shu o‘rinda to‘g‘ri fikrli va to‘g‘ri so‘zli oila bilan do‘stlashish, qarindosh bo‘lish azaldan kishilarimizning tilagi bo‘lib kelgan. Yusuf xos Hojib yozadi: “kishi uchun kerakli ikki a’zo bor: biri til, boshqasi yurak. Til so‘z uchun, yurak, ko‘ngil esa shu so‘zdan lazzatlanish uchun berilgan. Shu tufayli, to‘g‘ri, rost so‘zni so‘zlash uchun tilni tebratmoq, ya’ni harakatlantirmoq kerak. Egri, yaroqsiz so‘zlarni tashqariga chiqargandan ko‘ra tilning harakatsiz qolgani ma’qul”[2-31]. Oila a’zolarining to‘g‘ri so‘zligi ular yuragi va tilagining tozaligidan darak beradi. Bunday oilani jamiyat ilg‘amasligi va e’zozlamasligi mumkin emas. O‘zbek oilasida farzand mehr-muhabbati, ehtimol, shunchalik kuchliki, uni dunyoning hech bir xalqi bilan solishtirib bo‘lmaydi. Bizningcha, bu o‘zbek oilasi uzoq umr ko‘rishining asosiy sabablaridan biridir. Oilaning yashashi uchun iqtisodiy barqarorlik muhim bo‘lsa-da, uning mavjudligi uchun faqat pul, mavqe, obro kabi omillar nisbatan kamroq rol o‘ynaydi. Moddiy elementlarning hech biri doimiy emasligi bois, oila haqiqiy oila bo‘lishi uchun ma’naviy qadriyatlar ustun bo‘lishi kerak.

Insonlarda axloqiy madaniyatni yuksaltirishda ijtimoiy-falsafiy omillar alohida ahamiyatga ega bo‘lib axloqiy tizimlarning shakllanishi, individlarning jamiyatdagi o‘rni va qadriyatlariga ta’sir etadi. Ijtimoiylashish jarayonida oilalarda va mahallalarda insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalar, o‘zaro hurmat, mehr-oqibat, adolat va haqiqiylik singari axloqiy qadriyatlarni oshirishga qaratilgan dasturni ishlab chiqish muhimdir. Shuning uchun bugungi kunda oila axloqiy madaniyati tushunchasi oilaviy munozara va muloqotlar orqali o‘ziga xos madaniyatni qo‘llab-quvvatlash, uning mazmun-manfaatlari va umumiy foydalanuvchilariga qo‘llanilishini o‘rganishni tashkil qiladi. Bu tushuncha oilaviy munosabatlardagi axloqiy me'yorlarni yanada mustahkamlaydi, oiladagi ma’naviy-axloqiy munosabatlarni yoritish, tashkil etish va uning o‘ziga xos masalalarini o‘rganishga keng imkon beradi. Oila axloqiy madaniyatining tarixiy ildizlari shakllanishida Arastu, Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy va boshqalarning ishtiroki muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Islom dinida oilaga katta ahamiyat beradi. Bu borada Islom dini nikoh kabi ulug‘ ahddan boshlanadi. Oila qurishning eng muhim va birinchi bosqichi to‘g‘ri niyat va maqsadli qadamdir. Oila qurish masalasida Qur’oni karimda shunday oyat keltirilgan. “U Zot sizlar hamdam bo‘lishlaringiz uchun o‘zlaringizdan juftlar yaratishi va o‘rtalaringizda oshnolik va mehr-muhabbat paydo qilishdir. Albatta bunda tafakkur qiladigan qavm uchun oyat-ibratlar bordir”[3]. Mazkur oyatda oilaviy hayotning insoniyat uchun naqadar zaruriyligini anglatish barobarida ikki begona odam turmush qurgach o‘zaro mehr-muhabbat paydo bo‘lishi ham Yaratganning mo‘jizalaridan biridir. Binobarin, muqaddas oila poydevorini barpo etmoqchi bo‘lganlar ixlos va sadoqat yo‘lidan borishlari, eng muhimi, oila hayotining barcha bosqichlarida bo‘lgani kabi ilohiy ixloslarida ham Allohning roziligidan boshqa umid bo‘lmasligi kerak. Boshqa tomondan, barpo etiladigan oila milliy-ma’naviy, diniy-axloqiy omillarga asoslanishi kerak. Inson oila qurishda uning naqadar mas'uliyatli ekanini anglab, qanday inson bilan oila qurishni o‘zi hal qilishi kerak deb ta’kidlaydi.

Tahlil va natijalar. Mahalladagi madaniy tadbirlar va faoliyatlar orqali ham axloqiy madaniyatni yuksaltirish mumkin. Mahallalarda madaniy voqealar, sport musobaqalari, ilmiy va ijodiy tadbirlar orqali, yoshlarni axloqiy shaxs sifatida shakllanishiga ko‘mak berish mumkin. Bu tadbirlar orqali yoshlar o‘zaro mehr-muhabbat, hamkorlik va bir-birini qo‘llab-quvvatlashning ahamiyatini sezadilar, shu bilan birga, o‘z madaniyatining muhimligini tushunadilar. “Sharqda oilaga asrlar davomida shakllanib kelgan jamiyatning mustahkam poydevori, uni harakatga keltiruvchi kuch sifatida baholaydi”[4-3]. Shuningdek, axloqiy madaniyatni yuksaltirishda ota-onalarning tarbiya jarayonidagi roli juda muhimdir. Ota-onalar, bolalariga axloqiy, miiliy qadriyatlarni tushuntirishda, ular uchun yaxshi namuna bo‘lishlari zarur. Shuningdek, oila muhitida ichki muammolarni ochiq muhokama qilib, o‘zaro muvozanatni saqlash yondashuvi, bolalarda mustaqil fikrlash va o‘z axloqiy qarorlarini qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berishi kerak.

Jamiyat uchun sog‘lom tafakkur, ma’naviyatli insonlarni tarbiyalash oiladan boshlanadi. Oilada ota-ona bu vazifani to‘g‘ri bajarishga harakat qilishlari kerak. Oilada ma’naviy-axloqiy qadriyatlar to‘g‘ri targ‘ib qilinsa, kelajakda sog‘lom va ma’naviyatli jamiyat qurish oson kechadi. Buning uchun, ota-onalar avvalo, farzandlariga o‘rnak bo‘lishlari kerak. Ota-onalar mehr-oqibati, mehnatsevarligi va vatanparvarligi bilan farzandlariga o‘rnak bo‘lishga harakat qilishlari kerak. Oilada axloqiy qadriyatlarni targ‘ib qilishda o‘zaro yordam tuyg‘usini shakllantirish ham juda muhim. Ularda bu tuyg‘uni shakllantirishda kam ta’minlangan bolali oilalarga yordam berish, ularning muammolarini hal etishga intilish katta o‘rin tutadi deb asoslaydi. Qadim zamonlardan hozirgacha xalqimiz milliy tafakkurida oilaning o‘rni beqiyosdir. Har bir yoshning oila qurish, xonadon sohibi bo‘lish istagi muqaddas, ulug‘va ezgu niyat sifatida qabul qilinib, har tomonlama qo‘llab - quvvatlanmoqda. Respublikamizda oila davlat tomonidan muhofaza qilinadi. Konstitusiya va qonunlarimiz oilaning jamiyatdagi munosib o‘rni va mavqeini ta’minlaydi deb ta’kidlab o‘tgan.

Oila axloqining ijtimoiy-madaniy transformatsiyasi, oilada shaxsning ma’naviy-axloqiy ijtimoiylashuvi va madaniy identifikatsiyasi, zamonaviy oila va jamiyatdagi buzg‘unchi hodisalar oldini olishning ustuvor uo‘nalishlari o‘rganilgan. Axloqiy madaniyat amaliy ma’naviyatni shart qiladi. Axloqiy madaniyat jamiyat, har qanday ijtimoiy guruh tomonidan yerishilgan axloqiy rivojlanish o‘lchovidir. Bu o‘lchov inson faoliyatida o‘zlashtirilgan va amalga oshirilgan ma’naviy boylik bilan tavsiflanadi. Ma’naviy madaniyat ham ma’naviyat kabi ma’naviy ong, axloqiy munosabat va ma’naviy faoliyatni o‘z ichiga oladi. Axloqiy madaniyat axloqiy g‘oyalar va meyorlarning butun tizimini o‘z ichiga olmaydi, balki jamiyat ahli tomonidan o‘zlashtirilgan axloqiy tajribaning bir qismi, faqat amalda amalga oshiriladigan ma’naviy - axloqiy bilimlar hajmini o‘z ichiga oladi.

Axloqiy madaniyatning tarkibiy elementlari yaxlit tizim sifatida quyidagilardan iborat deb sanab o‘tgan:1. Axloqiy fikrlash madaniyati. 2. Hissiyot madaniyati. 3. Xulq-atvor madaniyati.

Axloq umuminsoniy madaniyatning bir qismidir, lekin ayni paytda zamonaviy sivilizasiyada ham e’tibordan chetda qolmaydi. Shaxsning axloqiy madaniyati odamlar faoliyatida zamonaviy sivilizasiya muammosini dolzarblashtiradi.

Shaxsning shakllanishi ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan bevosita bog‘liq. Ular tarbiya haqida keng ma’noda gapirganda, aynan mana shu jihat – ijtimoiy munosabatlar, jumladan, oilaviy munosabatlar tizimining shaxsga ta’siri nazarda tutiladi. “Shu bilan birga, amalga oshirilgan tahlillar oilalarda ma’naviy-axloqiy muhitni mustahkamlash va sog'lomlashtirishning samarali mexanizmlarini yaratishga to‘sqinlik qilayotgan bir qator tizimli muammo va kamchiliklar mavjudligini ko‘rsatdi”[5-23]. Shu o‘rinda oilada bolalarning ijtimoiy rivojlanish shartlari turli omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ulardan ikkitasini alohida aytib o‘tish kerak. Birinchi turdagi omillar oilaviy munosabatlar - ota va ona, ota-ona va bolalar, opa-singil va uka va boshqalar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘z ichiga oladi. Ikkinchi turdagi omillarga oilaning moddiy ahvoli, uy-joy sharoiti, tuzilishi kiradi. Biroq, psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ularni yosh avlod tarbiyasida hal qiluvchi ahamiyatga ega deb bo‘lmaydi. Har bir jamiyatda ta’lim-tarbiya o‘sha jamiyatning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Inson omili muhim o‘rin tutayotgan hozirgi davrda asosiy vazifa yosh avlodni ilmiy dunyoqarashga ega, yuksak axloqiy fazilatlarga ega, barkamol, ijtimoiy faol, ma’nan boy, axloqiy poklik va jismoniy

TAMADDUN NURI

barkamollikni o‘zida mujassam etgan shaxs sifatida tarbiyalash va shakllantirishdir.

Oilaviy munosabatlar, birinchi navbatda, bolalarning his-tuyg‘ulariga ta’sir qiladi. Oilaviy tarbiyaning juda muhim xususiyati mavjud: ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlar shaxsiy-emosional xususiyatga ega. Ona bola bilan his-tuyg‘ular tilida gaplashadi. Ota mehri ham farzandlar qalbini isitadi. Oilaviy tarbiyaning ustunligi, nafisligi mana shu erda. Ta’lim-tarbiya jarayonida ota-onalarning o‘rni katta bo‘lsada, o‘qituvchi ham yoshlar ongi shakllanishi, jamiyatdagi o‘rni uchun ko‘p mehnat qiladi. Shuning uchun eng buyuk daholar ham qo‘lga kiritgan har bir yutug‘i uchun ustozga minnatdorchiligini bildirgan.

Oilada farzand tarbiyasini zamonaviy usullarini ilmiy asoslab o‘tgan.

1. Avtoritar tarbiya usuli - bu tarbiya uslubida ota-onalar, birinchi navbatda, barcha qarorlarni qabul qiladilar. Ularning fikricha, bolalar hamma narsada ota-onalarning xohishlariga bo‘ysunishlari kerak. Shuning uchun oilada bolalarning erkinligi cheklangan. Ota-onalar o‘z qarorlarini oqlashni muhim deb hisoblamaydilar. Ular o‘z farzandlariga nisbatan qattiq cheklovlar qo‘yadilar, hatto ularga nisbatan jismoniy jazo qo‘llaniladi. Avtoritar tarbiya uslubi oilaviy munosabatlardagi samimiylikni yo‘q qiladi.

2. Demokratik tarbiya uslubi - ota-onalar farzandining shaxsiy mas'uliyati va erkinligini ta’minlaydi, uni rag‘batlantiradi. Demokratik tarbiya uslubi hukm surgan oilalarda oila muammolarini muhokama qilishda bolalar ham qatnashadi.

3. Liberal tarbiya uslubi - bu tarbiya uslubida bolalar ota-onalari tomonidan boshqarilmaydi. Amalda esa ular ota-onasi tomonidan yo hech qanday taqiq yoki cheklovga ega emas, yoki ota-ona topshiriqlarini bajarmaydi.

4. Tartibsiz tarbiya uslubi - bu uslub tarbiyaga yagona yondashuvning yo‘qligi bilan ajralib turadi. Bunday tarbiya uslubi bolaga yondashuvda aniq va talablar yo‘qligi bilan tavsiflanadi. Ota-ona reaksiyalarining oldindan aytib bo‘lmasligi bolani barqarorlik tuyg‘usidan mahrum qiladi va uni yuqori qo‘zg‘aluvchanlik, ishonchsizlik, qiyin vaziyatlarda tajovuzkorlik va moslashuvga olib keladi. Bunday tarbiya usulida o‘z-o‘zini nazorat qilish va mas’uliyat hissi shakllanmaydi, o‘zini o‘zi qadrlashning pastligi, mulohaza yuritishda yetuklik kuzatiladi.

5. Himoyachi tarbiya uslubi - bu uslubi bola bilan doimo birga bo‘lish tendentsiyasining mavjudligini va ota-onaning bolaning o‘rniga muammolarni hal qilishini anglatadi.

O‘zbek oilasining aksiologiyasining ma’naviy-axloqiy jihatlari o‘rganilgan. Shuningdek ushbu bobda zamonaviy o‘zbek oilasining ijtimoiy institut sifatidagi asosiy vazifalari hamda jamiyatning inqiroz davridagi o‘zbek oilasi: hozirgi holati va rivojlanish istiqbollari o‘rganilgan.

Oila tarbiyasining mazmuni tarbiyaning barcha jabhalarini o‘z ichiga oladi. Bolalarning jismoniy, estetik, mehnat, aqliy va ma’naviy tarbiyasi oilada amalga oshiriladi va u ham yoshga qarab o‘zgaradi. Oilalar va oila a’zolari imkon qadar bolalarga tabiat, jamiyat, texnika haqida bilim beradi, ularda ijodiy faollik va tajriba, ayrim intellektual odatlarni shakllantiradi, nihoyat, hayot, dunyo, odamlar, kasb-hunar haqida ma’lumot beradi. O‘zbekistonda ayollar huquqlarini himoya qilish uchun mukammal Qonunchilik bazasi yaratilgan. Bularning barchasi o‘zbek xotin-qizlarining ijtimoiy-siyosiy faolligini oshiradi, jamiyat taraqqiyoti, davlat qurilishi jarayonlaridagi rolini kuchaytiradi. Shuni tan olishimiz kerakki, o‘tish davrining ayrim ijtimoiy-ma’naviy va psixologik qiyinchiliklari milliy oila institutining avvalgi maqomiga ta’sir qilmadi. Ijtimoiy taraqqiyotda tafakkurda zamonaviylikning, dinimizning ijobiy ta’siri bilan bir qatorda ma’lum muammolar ham yuzaga keladi. Davlat miqyosida amalga oshirilayotgan kompleks chora-tadbirlarga qaramay, yangi tashkil etilgan oilalarning qariyb 20 foizining umri uzoq davom etmayapti deb ta’kidlaydi.

Zamonaviy o‘zbek oilasining muammolaridan biri mamlakatdagi demografik vaziyat bilan bog‘liq. Bu muammoning sabablaridan biri O‘zbekistonda erkaklarning mamlakatni tark etishidir. “O‘zbekistonda oilalarga berilayotgan e’tibor, ularning qo‘llab-quvvatlanishi davlatimiz siyosatida ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylanganligi, oilalarda ota-onalarning shukronalik ruhiyatining mavjudligi”[6-92] yoshlarimiz uchun asosiy kuch-qudrat manbaidir. Natijada turmushga chiqishi kerak bo‘lgan turmushga chiqqan qizlarning oila qurish imkoniyati kamaymoqda.

Oilalar soni kamayadi, natijada demografik muammolar yuzaga keladi, millatning tabiiy o‘sishi zaiflashadi va hokazo. Boshqa tomondan, milliy demografik muammolar ham kuchaydi. Ya’ni, tabiiy

o‘sishning kamayishi millatning qarishiga, yosh avlodning tanazzulga uchrashiga, natijada millatning aqliy, intellektual va jismoniy salohiyatining zaiflashishiga olib keladi.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida, “Xalq bilan muloqot qilish, muammolarini hal etish bo‘yicha mutlaqo yangi tizim – O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Xalq qabulxonalari va virtual qabulxonasi faoliyatini yo‘lga qo‘ydik. Davlat tashkilotlari faoliyatida “mahallalar kesimida ishlash”, “xalq ichiga kirish”, uning “dardiga quloq solish”, “tashvishiga sherik bo‘lish” va “muammolarini joyida hal etish” tamoyillari o‘rantilgan”ini, Davlat xizmatlari sifatini tubdan yaxshilash, ularning ko‘lamini kengaytirish orqali aholi uchun qulay muhit yaratish maqsadida barcha davlat idoralari tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlarni muvofiqlashtirib va nazorat qilib boradigan yangi tuzilmalar faoliyati yo‘lga qo‘yildi [7-72], deb ta’kidlaydi. O‘zbek oilasining falsafiy qarashlari o‘zi yashayotgan oilaviy muhitga monand rivojlanib, bu jarayon voyaga yetib kelayotgan yoshlarda milliylik ruhiyati bilan bog‘liq holatlarni ifodalaydi. O‘zbek oilasidagi yoshi katta va ulug‘larning pand-nasihatlarini har bir bolaga yetkazishda mahallaning roli, undagi san’atga qiziquvchan yoshlarning imkoniyatlarini kengaytirish, musiqa, raqs, tasviriy san’at va boshqalarning rolini oshirish muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib aytganda mahalla va oila axloqiy madaniyatini yuksaltirish ijtimoiy-falsafiy omillarga, tarbiyaning ahamiyatiga va madaniy tadbirlarga bog‘liq unda jamiyat tomonidan oila va mahalla tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash, yangi axloqiy standartlar ishlab chiqish zarur. Bu jarayonlar sog‘lom, mas’uliyatli va hayotga ko‘proq ijobiy yondashadigan avlodlarni shakllantiradi asosiy vazifani bajaradi. Shuningdek, ularning barchasi samarali amalga oshirilganda, jamiyatda axloqiy madaniyatlilik, did va madaniyat rivoji, shuningdek, har bir insonning shaxsiy salomatligi va rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Insonlarning bir-biriga hurmati va mehr-muhabbati, jamiyat rivojlanishining asosiy poydevori bo‘lib, bu orqali har bir shaxs o‘z o‘rnini topadi va haqiqiy baxt-saodatga erishadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. Toshkent.“O‘zbekiston”.2024.–B-414.

2.Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. - Тошкент: Шарқ, 1990. 31 б.

3.Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. 4 қайта нашр. –Тошкент.: “Шарқ” НМАК, 2012.

4.Мусурмонова О. Шарқ мутафаккирларининг ёшлар соғлом турмуш тарзи ҳақидаги қарашлари. – Тошкент.: “Зарварақ”, 2022. – Б.3.

5. Сайфназаров И., Сайфназарова Ф. Ёшлар ва оила - Ватан таянчи. -Т 2018. «Ta’lim nashriyot» -Б.23

6.Отамуротов С. Ёшлар сиёсий маданиятини ривожлантириш омиллари. –Тошкент: O‘zbekiston, 2015. –Б. 92.

7.Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. -Т.: Ўзбекистон, 2022. - Б.72

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 821.112.22

YUSUF XOS HOJIBNING FALSAFIY QARASHLARIDA RATSIONALLIK TAMOYILI

[1]*Azizqulov Akram Abduraxmonovich,*
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
[2]*Abduraxmonov Is'haq,*
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali o'qituvchisi
e-mail: azizqulovakram@gmail.com
ORCID: 0422-0202-0204-3524

THE PRINCIPLE OF RATIONALITY IN THE PHILOSOPHICAL VIEWS OF YUSUF KHOS KHAJIB

[1]*Azizkulov Akram Abdurakhmonovich,*
Associate Professor of the Samarkand Institute of Economics and Service
[2]*Abdurakhmonov Is'haq,*
Teacher of the Urgut Branch of the Samarkand State University named after Sharof Rashidov

ПРИНЦИП РАЦИОНАЛЬНОСТИ В ФИЛОСОФСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ ЮСУФА ХОСА ХАДЖИБА

[1]*Азизкулов Акрам Абдурахмонович,*
доцент Самаркандского института экономики и сервиса
[2]*Абдурахмонов Исхак,*
Преподаватель Ургутского филиала Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi falsafiy, xususan, gnoseologik g'oyalarning metodologik tahlili bayon etiladi. Shuningdek, maqolada e'tiqod va aqlning nisbati talqinida alloma ilgari surgan ratsional yondashuvining ilmiy ahamiyati yoritib beriladi.*

Tayanch so'zlar: *Yusuf Xos Hojib, "Qutadg'u bilig", bilim, idrok, aql, tafakkur, mantiqiy fikrlash, ratsionallik, e'tiqod va aql.*

Abstract: *The article describes the methodological analysis of philosophical, in particular epistemological ideas in the work of Yusuf Khos Hadjib "Kutadgu Bilig". The article also emphasizes the scientific significance of the rational approach put forward by the scientist regarding the relationship between faith and reason.*

Keywords: *Yusuf Khos Hadjib, Kutadgu Bilig, knowledge, perception, reason, thinking, logical thinking, rationality, faith and reason.*

Аннотация: *В статье описывается методологический анализ философских, в частности гносеологических идей в произведении Юсуфа Хос Хаджиба «Кутадгу билиг». Также в статье подчеркивается научная значимость выдвинутого ученым рационального подхода относительно соотношения веры и разума.*

Ключевые слова: *Юсуф Хос Хаджиб, Кутадгу билиг, знание, восприятие, разум, мышление, логическое мышление, рациональность, вера и разум.*

Kirish. Kishilik sivilizatsiyasi va madaniyatining ilk o'choqlaridan hisoblangan Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlarning o'lmas asarlari ming yillar davomida bashariyat ma'naviy taraqqiyotida mayoq vazifasini bajarib kelmoqda. Ular tomonidan yaratilgan tabiiy ilmiy fanlarga oid kashfiyotlar zamonaviy ilm-fanning poydevorini tashkil etgan bo'lsa, sharqona axloq-odobga doir ishlab chiqilgan ta'limotlar komil insonni tarbiyalashda hanuzgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ming yildan buyon sharqona tarbiyaning nazariy asosi bo'lgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik" asari ham shunday ma'naviy meros sifatida turkiy xalqlar tafakkuri

xazinasining noyob durdonasi, odob axloq falsafasining qomusi hisoblanadi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: Turkiy xalqlarning ulug' shoiri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ham insonning bilim quvvati va aqliy salohiyati behad ulug'lanadi"[1,133].

Mazkur nodir ma'naviy merosning ming yilligi vatanimizda keng nishonlangan tantanalarda allomaning asari o'n asrdan buyon Sharq xalqlari ma'naviyati taraqqiyoti yo'lida beminnat xizmat qilib kelayotganligi xorijiy va respublikamizning atoqli olimlari tomonidan asoslab berildi [2].

Adabiyotlar tahlili va metodlari. "Qutadg'u bilig"ga doir ilmiy ishlar bir necha yo'nalishda olib borilgan, biz bu o'rinda tarixiy, ijtimoiy-gumanitar, lingvistik, umumfilologik, matnshunoslik, she'rshunoslik, etnografik, pedagogik va boshka aspektlarni qayd etishimiz mumkin. Bu borada, ayniqsa, G'.Vamberi, M.Kuprulizoda, Fitrat, A.Sa'diy, R.R.Arat, N.I.Ilminskiy, V.V.Radlov, S.Ye.Malov, N.N.Yudaxin, A.Samoylovich, P.M.Melioranskiy, V.V.Bartold, N.A.Baskakov, Ye.S.Bertels, A.N.Kononov, A.A.Valitova, I.V.Stebleva, N.M.Mallayev, A.P.Qayumov, G'.A.Abdurahmonov, Q.Karimov, Q.Sodiqov va boshqalarning alohida xizmatlari bor [2,5]. Tadqiqot uchun bosh obyekt Yusuf Xos Hojibning "Qutadgu bilig" asaridir.

Tahlil va natijalar. Axloq-odob falsafasining qomusi hisoblangan mazkur asar insoniylikning go'zal xislatlari: halollik, diyonatlilik, vatanparvarlik va oqilonalikni tarannum etiladi. Bizningcha, asarning ilmiy ahamiyati uni ratsional mantiqiylik tamoyiliga asoslanganligidadir. Mazkur asarda olimning gnoseologik qarashlari, undagi mantiqiy ratsionalistik yondashuvlar zamonaviy epistemologik nuqtayi nazardan hanuzgacha dolzarbligini yo'qotmagan. Avvalo mutafakkir kishini olamni va borliqni, shuningdek o'z-o'zini bilish jarayonini ratsionalistik nuqtayi nazardan talqin etadi. Alloma asarning ibtidosidayoq "Insonning qadri bilim bilan belgilanishi haqida" bob mavjud. Mazkur bobda insonning qadr-qimmati uning aql-u farosati, egallagan bilimi bilan o'lchanishga urg'u beradi. Shu o'rinda alloma insonning ulug'ligi bilim bilan belgilanishini ta'kidlar ekan, idrok va ma'rifat har qanday jumboq, tugunlarni hal qilish vositasi ekanligini uqtiradi.

Bilim berdi, shundan ulug'lik bugun
Ham idrok, ma'rifat-yozguvchi tugun [4, 28].

Inson komillikka, ulug'likka bilimi bilan erishishini, buning uchun esa idrok va ma'rifat zarurligini ta'kidlaydi. Allomaning fikricha, idrok va ma'rifat har qanday jumboq, tugunlarni hal qilishning asosiy vositasidir.

Ezgulik va yaxshilik, bunyodkorlik kabi axloqiy fazilatlarning ibtidosi va asosi ilm ekanligini alloma quyidagicha ta'kidlaydi:

Alloh kimga bersa bilim – idrok, bilig
Qo'l uzatgan ishi bo'lur ezgulik [4, 28].

Yusuf Xos Hojibning fikricha, bilimni egallagan kishi doimo ezgulikka intiladi. Aql-idrok orqali inson yovuzlikning qanday mudhish oqibatlarga olib kelishini yaxshi anglaydi va shu bois ham ezgulik uchun kurashadi.

Yusuf Xos Hojib bilimni, aql-idrok hosilasi der ekan, u X asrdayoq ratsionalizm g'oyasini ilgari surgan. Inson mol-mulki, davlat-u boyligi, kuch-qudrati-yu, pahlavonligi bilan emas, balki bilim bilan buyuklikka yetishini uqtirmoqda. Bilim uchun esa aql, idrok, farosat zarurligini alohida qayd etib o'tadi.

Idrok qayda bo'lsa, ulug'lik shunda
Bilim kimda bo'lsa buyuklik shunda[4, 28]

Insonning buyukligi, qudrati uning to'plagan boyligiga yoki aslzoda nasl-nasabiga, yoyinki go'zalligi, jismoniy kuch-quvvatiga emas, balki faqat va faqat o'zlashtirib olgan bilimiga, mantiqiy tafakkur qobiliyatiga bog'likligini alloma asarida bir necha bor ta'kidlab o'tadi. To'g'ri idrok etadigan va mantiqiy to'g'ri xulosa chiqara oladigan oqil odam, allomaning fikricha, albatta, o'z maqsadiga, murodiga yetadi.

Dono bilur, idrok etadi oqil
Bilimli, oqilning murodi hosil [4,28]

Mutafakkir avvalo, o'zlashtirib olingan bilimning mohiyatini yaxshi tushunib olish lozimligini aytib o'tadi. Shundagina o'quvchi yaxshi bilim olishi, puxta egallangan bilim esa barcha muammolarni hal qilish omili ekanini uqtiradi, ya'ni nazariy olingan bilimlarini amaliyotga, ijtimoiy munosabatlarda oqilona foydalana olishligini ta'kidlaydi.

Bilim ma'nosini bil, yaxshi bilim ol,
Bilimni bil mushkul yeringda qurol [4,28]

Alloma bu yerda bilimni amaliyotda qo'llash zarurligini ta'kidlashi bilan zamonaviy epistemolgogiyada nazariya va amaliyot birligini targ'ib etmoqda.

Uquv, bilim juda ezgu narsa, soz,
Yetsang ishlat, ko'kka aylagil parvoz
Jahongir bo'lmoq-chun zakovat kerak,
El olmoq-chun aql, farosat, yurak.
Bilim-la podsholar olamni tutdi,
Zakovatdan ko'p xalq qo'liga o'tdi [4, 33].

Mazkur misralarda ham alloma kishi olgan bilim, uquvlarini amaliyotda qo‘llay bilsagina barcha maqsadlarga erishishi mumkinligini ta’kidlamoqda.

Bilimning fazilatini bayon etar ekan, alloma bilimsizlikning inson hayotidagi halokatli oqibatini bayon etadi.

Bilimsizning bari dardlik bo‘ladi,
Dardin emlamagan kishi o‘ladi [4,28].

Bilimsizlik insonni johillik – dardiga duchor qilishini uqtiradi. Dardni davolamasa, ya’ni emlamasa, albatta, halokatga duchor bo‘ladi. Dardi davolanmagan, emlanmagan bemorning o‘limi muqarrar bo‘lganidek, bilimsiz ham xor bo‘lib halokatga uchrashini ta’kidlaydi.

Dardingga davo qil, kelgin, ey nodon
Bilimsiz xor, dono baxtlidir inon [4,28]
Zakiyga kattadir zakoning nafi,
Bilimdan yana ham ortar sharafi [4,29]

Inson hayotida aql va bilimning ahamiyatini bayon etar ekan, alloma barchani bilim olishga chaqiradi hamda baxtli, farovon hayotning kaliti bilim ekanini ta’kidlaydi.

Uquv-ul zulmatni yoritur mash’al,
Bilim – ul yoritgan nur seni yal-yal.
Bilim, idrok bilan kishidir kirom,
Bu ikki ortidan topilur ehtirom [4,39].
Har ne ishing bo‘lsa, o‘quv birla qil,
Baxt, iqbol kaliti bilim erur, bil [4, 29].

Yusuf Xos Hojib inson faoliyatida aqlning o‘rnini bayon etishga juda katta urg‘u beradi. Insonlarning bir-biridan farqi, aqli va idrok etishning darajasi ekanini Yusuf Xos Hojib quyidagicha bayon etadi:

Kishining kishidan talay farqi bor
Bu farqni bilimdir etguvchi oshkor
Bilimsiz-la yo‘qdir so‘zim hech mening
Xizmating bajaray, ey oqil, sening [4,32].

Inson hayotida bilimning bebaho ahamiyat kasb etishini quyidagicha ta’kidlaydi:

Bilim qadni bukmas, boylikdir tayyor,
Ololmas qo‘l cho‘zib hech o‘g‘ri, ayyor [4,41].

Yusuf Xos Hojib gnoseologiyadagi eng e’tiborli jihatlardan biri e’tiqod va aql kategoriyasi nisbatiga ratsionalistik yondashuvidadir.

Barcha ezguliklar bilimdan kelgay,
Bilimdan odamzod Xudoni bilgay [4,33]

Xristian dinining yetuk namoyandalari Xudoni bilishda aql shart emas, desalar, ming yil avval Yusuf Xos Hojib Yaratguvchini bandasi faqat aqli tafakkuri va bilimi orqali tanishini ta’kidlaydi. Alloma har qanday e’tiqod avvalo, aql va bilimga asoslanishi lozimligini ta’kidlashi uning falsafiy-gnoseologik qarashlarining yutug‘ini tashkil etadi.

Biz mutafakkirning “Qutadg‘u bilig” asarida ratsionallik tamoyilini qisman yoritishga harakat qildik. Allomaning asari axloq-odobga doir qomusiy xarakterda bo‘lib, unda etika-estetika, matematika, iqtisod, astronomiya, diplomatiya, tibbiyot, farmasevtika, harbiy soha, umuman, ijtimoiy, siyosiy-iqtisodiy, huquqiy va madaniy-ma’rifiy, ma’naviy, ilmiy va boshqa qator sohalarga doir qarashlarga duch kelish mumkin [5,6].

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, avvalo Sharq xalqlari ma’naviy merosining nodir durdonalaridan biri bo‘lgan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari ratsionallik tamoyiliga asoslanganligi uchun ming yildan buyon Markaziy Osiyo xalqlari madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta’sirini o‘tkazib kelmoqda. Ikkinchidan, Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarida targ‘ib etilgan axloqiy falsafiy tamoyillar hozirgi globallashuv sharoitida ham tarbiyaviy ahamiyatini yo‘qotmagan va murakkab axborotlashgan jamiyat bosqichida yoshlarni turli ma’naviy tahdid va axborot xurujlaridan himoya qilishda muhim nazariy manba hisoblanadi. Uchinchidan, Yusuf Xos Hojib ilmiy merosining ma’naviy-axloqiy, tarbiyaviy ahamiyatini teran anglagan holda, undan uzluksiz ta’lim tizimini barcha bosqichlarida, shuningdek, milliy qadriyatlarimiz targ‘ibotida keng foydalanish zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. –Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2024. – 560 b.

2.Jahon turkologiyasining buyuk obidasi “Qutadg‘u bilig” va uni o‘rganishning dolzarb masalalari// Xalqaro konferensiya to‘plami. – Toshkent, 2020. – 284 b.

3. To‘xliyev B. Yusuf Xos Hojib va turkiy xalqlar folklori. –Toshkent: “VAUOZ ” nashriyoti, 2013. – B.5.

4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig (Saodatga eltuvchi bilim). – T., Akademnashr, 2015.

5.Ravshanov F. “Saodatga eltuvchi bilim”ga qiziqib.../Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Akademnashr, 2015.

6.Ravshanov F. Davlat fuqarolik xizmatchisining ma’naviy qiyofasi (Risola) [Matn] / F.Ravshanov. – Toshkent:Ma’naviyat, 2023. –296 b.

7.A.Azizqulov. Yusuf Xos Hojib ilmiy merosida til va tafakkur uyg‘unligi// “Davlat tili: tadqiqi, ta’limi va amaliyotda qo‘llanisi” mavzusidagi xalqaro an’anaviy ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallar to‘plami. – B.62-66.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 372.3:741

BOLALARNING XALQ PEDAGOGIKASI ASOSIDA TASVIRIY SAN'AT VA QO'L MEHNATI ORQALI KREATIVLIGINI RIVOJLANTIRISH

Payzullayeva Oltinoy Madiyor qizi,
Nukus davlat pedogogika instituti
Ellikqal'a pedagogika fakulteti talabasi

DEVELOPING CHILDREN'S CREATIVITY THROUGH FINE ARTS AND HANDICRAFT BASED ON FOLK PEDAGOGY

Payzullayeva Oltinoy Madiyorovna,
Student of the Faculty of Pedagogy, Ellikqala Branch
Nukus State Pedagogical Institute

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ ЧЕРЕЗ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ТРУД НА ОСНОВЕ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Пайзуллаева Ольтиной Мадияровна,
студентка факультета педагогики Элликкалинского филиала Нукусского государственного педагогического института

ORCID:0009-0005-8364-2746
e-mail: oltinoypayzullaeva@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bolalarning xalq pedagogikasi asosida tasviriy san'at va qo'l mehnati orqali kreativligini rivojlantirish muhimligi ko'rib chiqiladi. O'quvchilarning ijodiy fikrlash va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishda xalq pedagogikasining ahamiyati va uning ta'lim jarayoniga integratsiyasi tahlil qilinadi. Maqola, tasviriy san'at va qo'l mehnatining o'quvchilarning estetik rivojlanishiga, xususiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishga va ijodiy yondashuvni rivojlantirishga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganadi. Bunda, xalq pedagogikasining qadriyatlari, an'anaviy o'qitish usullari va o'quvchilarni amaliy ishlar orqali o'zlarining individual kreativliklarini namoyon etishga yo'naltirishdagi roli chuqur tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *bolalar, xalq pedagogikasi, tasviriy san'at, qo'l mehnati, kreativlik, ijodiy fikrlash, estetik rivojlanish, an'anaviy o'qitish, ta'lim jarayoni, pedagogika metodlari, o'quvchilarning rivojlanishi.*

Abstract: *This article explores the importance of developing creativity in children through visual arts and handcrafts based on folk pedagogy. It examines the significance of folk pedagogy in shaping creative thinking and practical skills in students and its integration into the educational process. The article analyzes how visual arts and handcrafts contribute to students' aesthetic development, the formation of independent thinking, and the enhancement of creative approaches. It highlights the role of folk pedagogical values and traditional teaching methods in guiding students to express their individual creativity through practical activities.*

Keywords: *children, folk pedagogy, visual arts, handcrafts, creativity, creative thinking, aesthetic development, traditional teaching, educational process, pedagogical methods, student development.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается важность развития креативности у детей через изобразительное искусство и трудовые занятия на основе народной педагогики. Анализируется значение народной педагогики в формировании творческого мышления и практических навыков у учеников и её интеграция в образовательный процесс. В статье*

исследуется, как изобразительное искусство и трудовые занятия способствуют эстетическому развитию студентов, формированию независимого мышления и развитию творческих подходов. Подчеркивается роль народных педагогических ценностей и традиционных методов обучения в направлении студентов на выражение своей индивидуальной креативности через практическую деятельность.

Ключевые слова: *дети, народная педагогика, изобразительное искусство, труд, креативность, творческое мышление, эстетическое развитие, традиционное обучение, образовательный процесс, педагогические методы, развитие учеников, практическая деятельность, народные традиции.*

KIRISH

Bolalar ta'limi va rivojlanishi har doim jamiyatning eng muhim masalalaridan biri bo‘lib kelgan. Zamonaviy ta'lim tizimida bolalarni nafaqat bilim bilan, balki ularning ijodiy fikrlash va kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Xalq pedagogikasi, o‘zining an'anaviy qadriyatlari va metodik uslublari bilan ta'lim jarayonida keng qo‘llanilmoqda. Bu metodlar, ayniqsa, bolalarning tasviriy san'at va qo‘l mehnati mashg‘ulotlari orqali ularning kreativligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Bu borada tasviriy san’atni o‘qitish jarayonida quyidagi vazifalarga alohida e’tibor qaratiladi:

1. Bilish faoliyatini shakllantirish. Tasavvur qila olishga o‘rgatish, ko‘rish va harakat (mayda qo‘l motorikasi) orqali sezishga, mushohada qilishga, og‘zaki nutq orqali tushuntirib berishga o‘rgatish.

2. Estetik tarbiyasini shakllantirish. San’atga bo‘lgan muhabbatni, yangiliklarni kuzatishga yo‘naltirish.

3. Olingan bilimlarni va yangiliklarni to‘g‘ri tasvirlab berishga o‘rgatish”[1].

Yuqorida keltirilgan fikrlar bolalarning kreativ va estetik rivojlanishiga, shuningdek, bilish faoliyatini shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlarning muhimligini ta'kidlaydi. Bu jarayonda tasavvur qila olish, sezish va mushohada qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi kerak. Bilimlarni faqat o‘rganish bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchilarni ular haqida og‘zaki nutqda ifoda etishga o‘rgatish, ular uchun nafaqat bilimlarni, balki ularni ifodalash va boshqalar bilan bo‘lishish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Estetik tarbiya esa bolalarning san'atga bo‘lgan muhabbatini shakllantirish, ularni yangiliklarni kuzatishga yo‘naltirish orqali, dunyoqarashlarini kengaytiradi. Bu, o‘z navbatida, ularning ijodiy fikrlash va estetik sezgilarini rivojlantirishga yordam beradi.

Olingan bilimlarni to‘g‘ri tasvirlab berishga o‘rgatish esa, o‘quvchilarning o‘rganilgan materiallarni izchillik bilan, tushunarli tarzda ifodalash qobiliyatini oshiradi. Bu, ayniqsa, ilmiy va ijodiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo‘lgan muhim ko‘nikmadir. Shu bilan birga, bu jarayonlar o‘quvchilarning o‘z-o‘zini ifodalash va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi, ularni nafaqat nazariy bilimlarga, balki amaliy ko‘nikmalarga ham ega bo‘lishga yo‘naltiradi. Umuman olganda, bu fikrlar bolalarni nafaqat bilimli, balki ijodiy va estetik jihatdan rivojlangan shaxslar sifatida tarbiyalashga qaratilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI VA METODLAR

Karimov Jasurbek bolalarning tasviriy san’at faoliyatini shakllantirishda boshlang‘ich bilim va ko‘nikmalarning ahamiyatini yoritgan. Muallif tasviriy san’at orqali tasavvur qilish, sezgi va bilish faoliyatini rivojlantirishning dastlabki bosqichlariga e’tibor qaratadi. B. Boymetov va S. Abdurasulov bolalarda tasviriy ko‘nikmalarni shakllantirish, rasm chizish, chizma va qalamtasvir vositasida estetik dunyoqarashni rivojlantirish metodikasi ustida tadqiqot olib borgan. Ularning ishlarida bolalarning mustaqil badiiy ifoda ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish tamoyillari asoslab berilgan. N. Yusupova esa qo‘l mehnatini o‘qitishning maxsus metodik asoslarini ishlab chiqqan. Uning tadqiqotida bolalarni amaliy faoliyatga jalb etish orqali kreativ salohiyatni rivojlantirish, xalq an’analariga asoslangan hunarmandchilik va estetik tarbiyani

[1] Tasviriy san’at va qo‘l mehnatiga o‘qitish maxsus metodikasi. – T.: “Fan va texnologiya”, 2018, 5-b.

uyg‘unlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Shu asnoda tadqiqot davomida bolalarning kreativ fikrlashini o‘stirishda quyidagi tadqiqot metodlariga asoslangan:

— **Nazariy tahlil**: Karimov Jasurbek, B.Boymetov, S.Abdurasulov va N.Yusupova kabi tadqiqotchilarning ilmiy va metodik ishlari asosida tasviriy san’at va qo‘l mehnati faoliyatining nazariy asoslari o‘rganildi.

— **Taqqoslash va umumlashtirish**: Xalq pedagogikasiga asoslangan metodlar hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlar tahlil qilinib, ularning bolalar kreativ rivojlanishiga ta’siri solishtirildi va umumlashtirildi.

— **Eksperimental metod**: Mashg‘ulotlarga xalq amaliy san’ati elementlarini integratsiya qilish orqali kreativ salohiyat o‘zgarishlari amaliy tajribalar asosida tahlil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ushbu tadqiqotda tasviriy san’at va qo‘l mehnati faoliyatining bolalar kreativ rivojlanishidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilindi. Nazariy tahlil jarayonida Karimov Jasurbek, B. Boymetov, S. Abdurasulov va N. Yusupova kabi mutaxassislarning ilmiy va metodik ishlari asosida tasviriy san’at va qo‘l mehnati faoliyatining nazariy asoslari chuqur o‘rganildi. Ularning tadqiqotlari, xalq pedagogikasining o‘ziga xos metodlarini zamonaviy ta'lim tizimiga integratsiya qilishda yordam beradi va bolalar uchun ijodiy rivojlanishning mustahkam poydevorini yaratadi.

Taqqoslash va umumlashtirish metodlari orqali xalq pedagogikasi asosidagi usullar va zamonaviy pedagogik yondashuvlar o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlar aniqlanib, ularning bolalar kreativ rivojlanishiga bo‘lgan ta’siri solishtirildi. Ushbu yondashuvlarning samaradorligi, o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishdagi o‘rni aniqlik kiritildi. Eksperimental metod yordamida esa mashg‘ulotlarga xalq amaliy san’ati elementlarini kiritish orqali bolalarning kreativ salohiyatida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar tahlil qilindi.

XULOSA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tasviriy san’at va qo‘l mehnati mashg‘ulotlariga xalq ijodi elementlarini integratsiya qilish bolalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Bunday integratsiyalashgan yondashuv, bir tomondan, bolalarning san’atni anglash darajasini oshirsa, ikkinchi tomondan, ularni milliy madaniyatga sadoqat ruhida tarbiyalaydi. O‘rganilgan adabiyotlar va kuzatishlar asosida aniqlanganki, tasviriy san’at va qo‘l mehnatiga asoslangan mashg‘ulotlar orqali bolalarning estetik, amaliy va intellektual salohiyatini uyg‘un rivojlantirish imkoniyati mavjud. Xalq pedagogikasiga asoslangan metodik yondashuv bolalarda milliy qadriyatlarga hurmat, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni shakllantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Boymetov B. Qalamtasvir. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 256 b.
2. Karimov J.B. Tasviriy san’at haqida dastlabki ma’lumotlar. – Navoiy viloyati, Navbahor tumani, 21-DIUM, 2002. – 150 b.
3. Tasviriy san’at va qo‘l mehnatiga o‘qitish maxsus metodikasi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2018. – 256 b.
4. Yusupova N. Qo‘l mehnatini o‘qitish maxsus metodikasi va predmetli amaliy ta’lim: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, 2015. – 200 b.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.38115121

OMON MATJON IJODIDA QUYOSH OBRAZI

Abdusharifova Sarvinoz Sobirjon qizi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti talabasi

THE IMAGE OF THE SUN IN THE WORK OF OMON MATJON

Abdusharifova Sarvinoz Sobirjonovna, the student of the Faculty of Philology and Arts of Urgench State University named after Abu Rayhon Beruniy

ОБРАЗ СОЛНЦА В ТВОРЧЕСТВЕ ОМОНА МАТЖОНА

Абдушарифова Сарвиноз Собиржоновна, студентка факультета Филологии и искусства Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни

ORCID: 0009-0005-8364-2746

e- mail: abdusharifovasarvinoz@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Omon Matjon she'riyatidagi quyosh obrazi xususida fikr yuritiladi. Bu obraz ifodasidasidagi shoir mahorati tahlilga tortiladi.*

Kalit so'zlar: *Omon Matjon, obraz, quyosh, she'r, mahorat, talqin va tasvir.*

Annotation: *This article discusses the image of the sun in the poetry of Amon Matjon. The poet's skill in expressing this image is analyzed.*

Keywords: *Amon Matjon, image, sun, poetry, skill, interpretation and image.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается образ солнца в поэзии Амона Матжона. Анализируется мастерство поэта в выражении этого образа.*

Ключевые слова: *Амон Матжон, образ, солнце, поэзия, мастерство, интерпретация и образ.*

Bilamizki, insonning his-tuyg'u va kechinmalari mahsuli bo'lgan badiiy asar o'z-o'zidan yaratilib qolmaydi va u shu yaratilish jarayonida shunchaki bayon etish yo'sinida ifodalanmaydi. Agar she'r yoinki biror bir hikoya bo'lsin, shu taxlitda o'quvchiga taqdim etilsa, asar qanchalik dolzarb mavzuni ilgari surgan, biror bir qiziqarli voqeani qamrab olgan bo'lmasin, uning kitobxon uchun hech qanday qiymati bo'lmaydi. Shuning uchun asar yozishdek qiyin va mashaqqatli jarayon har kimning ham qo'lidan kelavermaydi. Ijodkorlar, xoh shoir, xoh yozuvchi bo'lsin, o'z asarlarining yozilish paytida asarga ko'rk bag'ishlash yoki tasvir jarayonini yanada kuchaytirish, ichki kechinma, ruhiyatni ochib berish maqsadida tasvir vositalaridan, obrazlardan unumli foydalanadilar. Shu jumladan, deyarli barcha asarlarda keng qo'llanuvchi bahor obrazi ham ushbu jihatdan ahamiyatga ega va Omon Matjon ijodida ham ushbu peyzaj tasviri ko'rkam bo'y taratgan.

Adabiyotshunos Dilmurod Quronovning "Adabiyotshunoslik lug'ati" kitobida badiiy obrazga shunday ta'rif beriladi: "Badiiy obraz

deganda borliq (undagi inson, narsa, hodisa va h.k.)ning san'atkor ko'zi bilan ko'rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlangan aksi anglanadi. Albatta, bu aksda borliqning ko'plab tanish izlari bor, biroq endi u biz bilgan borliqning ayni o'zi emas, balki undan shartlilik asosida ajratilgan yangi mavjudlik – badiiy borliqdir"[1;43].

Shoirning "Ochiq derazalar" kitobidan o'rin olgan "Tun cho'kdi…" deb boshlanuvchi quyidagi she'rida ham ushbu badiiy obrazga murojaat etib, o'ziga xos badiiy topilma, yangilik yaratganligining guvohi bo'lishimiz mumkin:

Tun cho'kdi.
Ufqqa urildi quyosh,
Yiqildi changallab qonli boshini.
Samoga yoyilib ketdilar yuvosh
Yerning soyalari sudrab loshini[2;34]

Omon Matjon qalamiga mansub ushbu parchada biz tabiat manzarasini shoir tomonidan qanchalik jonli va mahorat bilan she'rga chizganini ko'ramiz. Bilamizki, tun cho'kib, quyosh ufqdan endi ko'tarilganda, qizg'ish tusda bo'ladi. Shoir mahorati shundaki, u ham shakl jihatni, ham mazmun jihatni saqlagan holda, unga "qonli bosh" o'xshatishini beradi. Parchadan ushbu mazmun kelib chiqadi: quyosh ufqqa boshini urib olishi natijasida qonli boshini changallab yerga yiqiladi, so'ng yuvosh tortib, asta o'rnidan turib butub bir samoga yoyiladi.

Uning "Bolakay chizgan quyoshlar" nomli she'rida ham biz boshdan oyoq quyosh obraziga duch kelamiz va ushbu timsol she'rda ezgulikka, kelajakka umid vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu she'r voqeaband she'r bo'lib, unda jajji bolakayning qo'liga bo'r olib, o'zi yashayotgan olamni quyoshchalarga to'ldiradi. She'rda bola – kelajak, quyosh bo'lsa shu yorqin kelajakka umid ma'nosida keladi. Bolakay ko'chaning yon-atrofiga, qorong'i muyulishga ham, unutilib yotgan bir toshga ham, momosini bir zum uyqu bosganda yungli g'altakka ham, zanjirda talpingan kuchukka ham, tanish-notanish kishilarning oyoqlari ostiga ham, daraxtlarning po'sti-yu ko'priklarga ham, hatto soyaga ham sonsiz-sanoqsiz quyoshchalar chizadi. Biroq uning bo'ri tugaydi, endi bolakayning ko'zi boshqa narsalarga uchadi. Muallif buni og'ir o'kinch bilan "Boshqa narsalarga ketdi mahliyo" jumlasini "Ketdi boshqa narsalarga mahliyo…" tarzida o'zgartirib takrorlash orqali ifoda etadi. Muallif she'rni yakunlar ekan, bir gal shu bolakay nurga zor ko'plagan go'shalarga qachondir quyosh eltishiga umid bog'laydi:

Bilaman!
Ko'p edi, ko'p edi hali
Nurga zor go'shalar,
Nurga zor yerlar –
Lekin ularga ham bolakay bir gal
Quyosh eltishiga ishongim kelar![2;40]

Omon Matjonning "Ona degan so'z" nomli she'rning birinchi bandida ham quyosh obrazi qo'llangan bo'lib, u forscha sinonimi oftob so'zi orqali ifodalangan:

Yulduzlarga sirqilib shabnam,
Ufq bilan ko'rishganda yer,
Oftobga kiprigim bilan
Ona so'zin yozdim go'yo she'r[2;42]

Bilamizki, onaning mehrini oftobga o'xshatish azaldan mavjud, biroq shoir ushbu o'xshatishga yangilik kiritadi, ya'ni shoir go'yo ona so'zini oftobga kipriklari bilan she'r qilib yozgan.

Shoir qalamiga mansub ushbu she'riy parchada ham quyosh timsoli qo'llanilib, u har tong tog'ning holidan xabar olib, uning manglayidan o'puvchi mehmon sifatida tasvirlanadi:

Har tong uning manglayin o'par
Ko'k zabtiga chiqqanda quyosh.
Tig' ursalar zirhiga agar,
Uchqun otar har bir mitti tosh[2;44]

Quyidagi parchada ham shoir bu obrazga murojaat qiladi:

Ishq bog'ini sayr etdim – qish yoz bo'lib ko'rindi,
Dunyo – kelin, durmushi pardoz bo'lib ko'rindi,
Sevgi so'zi falakka parvoz bo'lib ko'rindi,
Yorning aksi quyoshday qalqdi qarog' ichinda,
Ohangrabo ohular kezganday tog' ichinda[2;47]

Bandda quyosh timsoli yorning yuziga qiyos qilinib, yorning aksi xuddi quyoshday oshiqning ko'z qarog'ida qalqadi go'yo tog' ichida ohangrabo ohular kezgani kabi.

Quyosh kunning ma'lum qismida olamga yorug'lik taratishi barchaga ayon. Shoir ham endilikda uni kunning bir qismi ekanligiga ishora qiladi. Fursat xuddi enagaday goh quyosh, goh oy bo'lib ketma-ket va davomli lirik qahramonni ovutadi:

Fursat esa enagaday solib galma-gal,
Ovutardi goho quyosh, goho oy bo‘lib[2;48]

Haqiqatan, shoir lirikasi chinakam badiiy topilmalarga boy, bu bejiz emas, albatta. Ko‘plab shoirlar o‘z she’rlarida quyoshga nisbatan ijobiy xususiyat yuklaydilar, biroq ular orasida hali uni suyib, erkalab, xuddi qizlardek “Quyoshoy” deb atagan shoir topilmasa kerak. Ushbu misralar orqali biz buning guvohi bo‘lishimiz mumkin:

Simob qatrasi yanglig‘
Quyoshoyni yutdilar.
Yashin otib, guldirab,
Yerni o‘qqa tutdilar[2;59]

Vatan, o‘lkaga nisbatan quyoshli, serquyosh kabi sifatlashlarni biz she’riyatda talaygina uchratamiz, uni quyoshga o‘xshatganlar ham anchagina. Shoir Omon Matjon ham vatanni quyoshga o‘xshatar ekan, uni “tig‘lar chaqmog‘idan yaralgan” deya ataydi. Ona Vataniga nisbatan ijodkor bekorga bu xil sifatlashni qo‘llamaydi: quyosh zarralari chek-chegarasiz bo‘lgani kabi o‘tmishda yurtimizga daxl qilganlar ham anchagina. Ular o‘lkamizni bosib olish birgalikda unga nisbatan zulm ham o‘tkazganlar. Shunday zug‘um tig‘lari chaqmog‘ida ham butun bir olamga ziyo, ma’rifat taratuvchi porloq quyosh, ona Vatan yaraldi:

Ey, sen, yurtim, qilichlardan qolgan jarohat,
Ey, sen, tig‘lar chaqmog‘idan yaralgan quyosh[3:99]

Shoir she’rlarida tabiat tasvirini chizar ekan, tabiatga turli o‘xshatishlar beradi. Quyidagi she’rida ham ijodkor tabiat manzaralari tasvirlab, quyoshni oltin savatga o‘xshatadi:

Ko‘z o‘ngimda erir tuman
Qoyalarning to‘shida,
Quyosh – oltin savat, turar
Huv cho‘qqining boshida[3;114]

Xullas, shoir she’riyatida quyosh obrazi bilan bog‘liq misralar ko‘plab topiladi va agar biz ularning qo‘llangan o‘rinlarini birma-bir tahlil qiladigan bo‘lsak, tahlil jarayonining adog‘iga yetolmay qolamiz. Shoirning ushbu obraz qo‘llangan har bir bandi o‘ziga xos yangilik, badiiy topilmalarga boy va ularning barchasida Omon Matjon ruhiyati bo‘y taratib, sezilib turadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Quronov D. Adabiyotshunoslik lug‘ati.– T.: “Akademnashr”, 2010.
2. Omon Matjon. Seni yaxshi ko‘raman. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1981.
3. Omon Matjon. Iymon yog‘dusi. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1995

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 821.51

KÓRKEM SHEBERLIKTIŃ ILIMIY-TEORIYALÍQ TIYKARLARÍ

Sarsenbaev Konisbay Jaksilik uli,
Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti,
filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

el.pochta:
q.sarsenbaev@mail.ru

0009-0002-1858-0616

BADIIY MAHORATNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Sarsenbayev Konisbay Jaksilik uli,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО МАСТЕРСТВА

Сарсенбаев Конисбай Жаксиликович,
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, доктор философии в филологии (PhD)

SCIENTIFIC-THEORETICAL BASIS OF ARTISTIC SKILL

Sarsenbaev Konisbay Jaksilik uli,
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz,
doctor of Philosophy in Philology (PhD)

Annotaciya: *Maqalada ádebiyattanıw ilimindegi kórkem sheberlik máselesi keń túrde úyrenilgen bolıp, onıń ilimiy-teoriyalıq tiykarları analizlengen. Jazıwshı T.Qayıpbergenov povestleri mısalında sheberliktiń tiykarǵı belgileri ashıp kórsetilgen.*

Tayanısh sózler: *Ádebiyat, povest, jazıwshı, kórkem detal, estetika.*

Annotatsiya: *Maqolada adabiyotshunoslik ilmidagi badiiy mahorat masalasi keng tarzda o‘rganilgan bo‘lib, uning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilingan. Yozuvchi T.Qayipberganov qissalari misolida mahoratning asosiy belgilari ochib ko‘rsatilgan.*

Tayanch so‘zlar: *Adabiyot, qissa, yozuvchi, badiiy detal, estetika.*

Abstract: *The article comprehensively studies the issue of artistic skill in literary criticism, analyzes its scientific and theoretical foundations. The main signs of skill are revealed using the example of the stories of the writer T. Kayipberganov.*

Keywords: *Literature, story, writer, artistic detail, aesthetics.*

Аннотация: *В статье комплексно исследуется проблема художественного мастерства в литературной критике, анализируются его научно-теоретические основы. На примере рассказов писателя Т.Кайыпберганова раскрываются основные признаки мастерства.*

Ключевые слова: *Литература, рассказ, писатель, художественная деталь, эстетика.*

Kirisiw. Hár qanday jazıwshınıń kórkem shıǵarmalarında waqıyalardıń kópshiligi, derlik, turmıstan alıp súwretlenedi. Jazıwshı turmıslıq hádiyselerdi qanshelli kórkemlep súwretlese, shıǵarmada sáwlelengen waqıyalardıń jámiyet ushın tásiri, shıǵarmanıń estetikalıq tásirsheńligi artadı. Kórkemligi kúshli shıǵarma óziniń ideyalıq-emocionallıq tásirsheńligi menen kitap oqıwshısına estetikalıq zawıq bağıshlaydı.

Izertlew metodologiyası. “Kórkemlik dep, shıǵarmalardı ádebiyattıń talant ústinligi hám ózgesheligi (specifikası), dástúr hám jańashıllıq,

sheberlik hám tásirsheńlik mashqalaların óz ishine alǵan halda bahalaw usılına aytıladı”[7.157]. Demek, hár qanday kórkem shıǵarmanıń dóretiwshisi talantlı, gózzal sezimlerge iye, oylap tabıwshı, ushqır qıyallı, parasatlı bolıwı tiyis. Bul ushın, álbette, jazıwshıdan sheberlik talap etiledi. Ózbek jazıwshısı A.Qahhardıń aytqanınday: “kórkem sheberlik shıraylı ibaralar, shıraylı súwretler, ózgeshe waqıyalar, kúshli yaki qayǵılı jaǵdaylardı tabıw emes, xalıqqa aytatuǵın zárúr sózlerdi kitap oqıwshısınıń qálbine alıp kiretuǵın obrazlar jaratıw bolıp tabıladı”[3.411].

Talqılaw hám nátiyjeler. Turmıstaǵı qandayda bir jańa hádiyse jazıwshınıń itibarın ózine qaratadı. Ol jazıwshını ilhamlandırıwı yamasa túskinlikke túsiriwi múmkin. Túskinlikke túsiwiniń sebebi, jańa hádiyse jazıwshıdan ańlap jetiw hám bahalawdı talap etip turadı. Bul mashqalanıń baslanıwı ne, qalay rawajlandı hám sheshimi qanday? Keltirilgen sorawlar jazıwshı talantına tınıshlıq bermeydi hám jańa shıǵarmanıń payda bolıwına túrtki boladı. Tilekke qarsı, qolına qálem alǵannıń bárshesi de talantlı jazıwshı esaplanbaydı. Dóretiwshiliktiń ózi kóriw, ańlaw, seziw hám yadta saqlap qalıwdan baslanadı. Demek, jazıwshı talantlı, sheber bolsa, onıń dóretken shıǵarması hárbir dáwir ushın da bahalı boladı.

“Sheberlik – úlken turmıs shınlıǵın sáwlelendirip bere biliw óneri. Joqarı sheberlik qaharmannıń ishki dúnyasın bir qansha sezgirlik penen hár tárepleme súwretlew imkanın beredi”[2.141]. Kórkem shıǵarma dóretiwde jazıwshıdan turmıs shınlıǵın durıs ańlap jetiw zárúrligi tuwadı. Waqıyalardıń mazmunın ashıp beriwde hám shıǵarma qaharmanlarınıń táǵdirin obrazlı sáwlelendiriwde, olardıń ishki dúnyası menen qálbindegi keshirmelerdi oy eleginen ótkerip, jetkerip beriwde, álbette, jazıwshıdan tereń bilim, ótkir zeyin, erkin pikirlew qábileti, hárbir sózden kórkem hám utımlı paydalanıw sheberligi talap etiledi.

Hárbir kórkem sóz dóretiwshisinde tereń turmıslıq tájiriybe, qálegen adamdı qızıqtıra alatuǵın oy-pikirler, sezim-tuyǵılar, aǵla paziyletler qálipleskende ǵana ájayıp shıǵarmalar dóretiledi. Jazıwshı xalıqtıń turmıs-tárizin, insan táǵdirin óziniń ishki kewil keshirmeleri arqalı oy eleginen ótkerip súwretley alǵanda ǵana dóretken shıǵarmasınıń kórkem, tereń mazmunlı, eń jaqsı ideyalar menen suwǵarılǵan tásirli dóretpe bolıwına erise aladı. Sebebi, kórkemliktiń tiykarǵı shártleriniń biri bul – qaharmanlardıń ishki ruwxıy dúnyasın tereń ashıp kórsete biliw bolıp, ol kitap oqıwshısı qálbine jańadan jańa, bir-birin tákirarlamaytuǵın obrazlar jaratıw menen bir qatarda estetikalıq zawıq bağıshlawı tiyis.

Jazıwshılardıń sheberligi aytpaqshı bolǵan pikir, súwretlenip atırǵan predmet hám ruwxıy jaǵdaydı eń anıq hám eń jarqın sáwlelendire alatuǵın, sóz hám sóz dizbeklerin taba biliwinde kórinedi. Jazıwshınıń qıyalında ájayıp sezimler kórinip turǵanı menen, olar kitap oqıwshılarınıń kewline jetip baratuǵın tartımlı hám kórkem qatarlar menen súwretlenbese, jazıwshınıń tili kórkem bolmasa, hár qanday dóretpe qızıqlı oqılmaydı. Yaǵnıy, forma hám mazmun birligi saqlanıwı kerek boladı.

Kórkemliktiń eń áhmiyetli belgisi – haqıyqatgóylik esaplanadı. Sebebi, jazıwshı turmıstı shın mánisinde real súwretley alǵanda ǵana shıǵarmanıń kórkemligi artıp baradı. Kórkemlik hár qanday shıǵarmada obrazlılıq penen de tıǵız baylanıslı boladı.

Jáhán ádebiyatında jeke jazıwshınıń sheberligin úyreniw erteden baslanǵan. M.Soyfer óziniń miynetinde M.Sholoxovtıń sheberligin izertley otırıp: “avtor shıǵarmaları ápiwayılıq penen jazılǵan. Onıń sheberligi waqıyalardıń ayqın kóriniwi – qaharmannıń táwbege keliwi, qaharmannıń táshwishleri hám oyların eń maydalarına shekem ashıp beriwine imkaniyat bere alıwında”[6.307], – dep kórsetedi. Haqıyqatında da, avtordıń shıǵarmalarınıń forması qaharmannıń jan dúnyasına tereń kirip barıw imkaniyatın beredi.

Ózbek ádebiyatında M.Qóshjanov Aybektiń sheberligin úyrene otırıp: “Jazıwshı óziniń dóretiwshilik dástúrine urıs jıllarında da ámel qıladı. Ol urıstıń birdey bolıp súwretleniw formasınan qashıp, kóbinese konkret xarakterler, urıstıń aqıbetinde insanlardıń sanasında hám psixologiyasında júz berip atırǵan áhmiyetli faktorlar menen qızıqtı”[4.223]. Insannıń ishki ruwxıy dúnyasın, ómirdegi janlı kórinislerdi sáwlelendiriw barısında jazıwshı turmısımızdaǵı hárbir detaldı mayda-shúydesine shekem úyreniwi, eń kishi bóleklerine shekem itibardan shette qaldırmawı tiyis. Óytkeni, eń kishkene detallardıń járdeminde de jámiyetlik turmısımızda áhmiyetli bolǵan úlken ideyalar hám mashqalalar sóz etilip, kórkem sáwlelenedi.

“Materialdı úyreniw barısında eń mayda nárselerge (detallarǵa) de áhmiyet beremen, – dep jazadı Abdulla Qadiriy. Men úyrenbekshi bolǵan jerde neshe terek bar ekenligi, olardıń qanshası eski hám qanshası jańalıǵı, men barǵan máhállede sol tereklerde qanday quslar qaysı túrde qonıp turǵanlıǵı hám soǵan uqsas júdá mayda nárselerge shekem dıqqat awdaraman. Bılayınsha qaraǵanda, bul nárseler hesh áhmiyetke iye emestey kóringeni menen, keyin ala paydası tiyip qalıwı múmkin”[1.211]. Rasında da, kórkem shıǵarma dóretiwde tábiyattaǵı hárbir nárse, detal, hárbir elespesiz hádiyse jazıwshınıń dıqqat itibarında turadı. Bul arqalı, avtor óz shıǵarmasın dóretiwde obrazlı oylawǵa, turmıs hádiyselerin kórkem túrde detallastırıp súwretlewge erisedi.

Talantlı jazıwshı turmıstı baqlap, ómirden túygenlerin oy eleginen ótkerip, tınımsız izleniwi nátiyjesinde ǵana kórkem sheberlikke erisedi. Sebebi, hár qanday kórkem shıǵarmada jazıwshınıń niyeti, onıń ómirge degen múnásibeti, kózqarasları da kózge taslanıp turadı.

Kórkem ádebiyatta da, mine, usınday sheberlikke umtılıwshań insanlardı ushıratsaq boladı. Bunday dóretiwshiler tárepinen jaratılǵan ádebiy miyraslar hesh qashan óz qunın joǵaltpaydı. Al, dóretilgen shıǵarmaları kitap oqıwshınıń qálbinen tereń orın alalmasa, bunday shıǵarmalar tez arada umıtılıp dıqqat-itibardan qaladı.

T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarındaǵı, povestlerindegi olardıń qaharmanları tikkeliy miynetkeshligi menen kózge túsedi. Jazıwshı ápiwayı miynet adamlarınıń psixologiyasındaǵı óz kásibiniń ullılıǵın ańlap onnan ráhátleniw, jumısınan lázzetleniw sıyaqlı sezimlerdi povestleriniń waqıyalarına sheberlik penen engizip súwretleydi. Ol jaratqan hárbir qaharman óz kásibinen hasla nalınbastan miynet etedi. Mısalı: Atamurat – sekretar, Meńlimurat – muǵallim, Kamal – etikshi, Gúlzar – miyirbiyke, Perixan – shopan. Atı atalǵan kásiplerdiń bárshesiniń de mashaqatlı tárepleri bar. Biraq, hesh bir qaharman óz kásibinen nalıǵan emes. Jazıwshı eń aldı menen ómir mashqalalarına sheshim izlewde, turmıslıq waqıyalardı rawajlandırıwda shıǵarmanıń bas qaharmanları xarakterleriniń dinamikasın kórsetiw menen birge alıp baradı. Povestleriniń waqıyaları tereń logikalıq kúshke hám pútinlikke iye. Kitap oqıwshıları povesttiń baslanıwınan-aq, qaharmanlar menen ómir súriwdi baslap jiberedi.

Kópshilik jaǵdaylarda jaqın ótmishtegi haqıyqıy waqıyalar kórkem shıǵarmada óz sáwlesin tabadı. Bul jaǵday da waqıyanı aytıp beriwshiniń individual manerasına, onıń sociallıq kelip shıǵıwına, milliy mentalitetine baylanıslı kórkemlew formasına iye boladı. Kópshilik jaǵdaylarda kórkem shıǵarma belgili bir manerada, shıǵarmanıń avtorı yamasa gúrrińshi atınan kórkem sózleri menen aytılatuǵın bayanlaw formasında jazıladı.

T.Qayıpbergenov rus hám jáhán klassikalıq ádebiyatınıń ullı sóz sheberlerinen úyrenip, tradiciyalıq forma hám tásillerdi qabıl etip, onı jańa obrazlar, xarakterli reńler, ózine tán avtordıń tuwrı gápleri menen bayıttı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı povestlerinde ullı sóz sheberleriniń tradiciyaları, qaraqalpaq xalqınıń milliy sanası hám oylaw principleri, qaharman xarakteri hám jeke stiline tán bolǵan novatorlıq kózge taslanadı. Onıń hárbir shıǵarmasında elimizdiń qaytalanbas tábiyatınıń janlı súwretlengenligin, qaharmannıń tilinde, oylawında, frazalardı jaratıwında, portret detallardan paydalanıwda ózine tán sheberligin aytpay ketiw hasla múmkin emes. Povest janrı specifikası syujet hám kompoziciya dúziwde, obraz hám xarakter jaratıwda, avtordıń tuwra sózinde, aytıwshınıń tilinde, kórkemlik detallarında óz sáwleleniwin tapqan desek boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – Б. 211.
2. Константин Федин. Маҳорат ҳақида (С.Анорбоев таржимаси)// Бадиий ижод ҳақида. – Т.: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960. – Б. 141.
3. Қаҳҳор А. Асарлар. Олти томлик. 6 том. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б. 411.
4. Қўшжанов М. Ойбек маҳорати. – Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – Б. 223.
5. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. – Нөкис: Билим, 1995. – Б. 9.
6. Сойфер М. Мастерство Шолохова. – Т.: Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1976. – Б. 307
7. Худайбердиев Э. Адабиётшунослик кириш. –Тошкент: Шарқ, 2008. – Б. 157.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 372.3:796.011

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA 6-7 YOSHLI BOLALARNING EGILUVCHANLIK SIFATINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Ziyatov Muhammad Namazovich,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti o'qituvchisi
+998944116669
ziyatovmuhammad@gmail.com

TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF FLEXIBILITY QUALITIES IN 6-7 YEAR OLD CHILDREN IN PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Ziyatov Mukhammad Namazovich,
teacher of the Samarkand State Medical University

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КАЧЕСТВА ГИБКОСТИ ДЕТЕЙ 6-7 ЛЕТ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Зиятов Мухаммад Намазович,
преподаватель Самаркандского государственного медицинского университета

Annotatsiya: *Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarda egiluvchanlik sifatini rivojlantirish masalasi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Amaliyotda qo'llanilayotgan jismoniy mashqlar ko'pincha bu jismoniy sifatga bilvosita ta'sir ko'rsatadi, biroq egiluvchanlikning yetarli darajada rivojlanishiga to'liq imkon yaratmaydi. Natijada bolalarda egiluvchanlikni kompleks va optimal shakllantirishga qaratilgan samarali yondashuvlar yetishmaydi. Shu bois, bu yo'nalishda pedagoglar va mutaxassislar oldida yangi muammo — bolalarda jismoniy harakatlarni qisqa muddat ichida puxta o'zlashtirish hamda jismoniy tayyorgarlik darajasini yuqori bosqichga ko'tarish imkonini beradigan samarali vosita va metodlarni topish zaruriyati vujudga kelmoqda.*

Kalit so`zlar: *6-7 yosh bolalar, statik, stretching, mashq, pedagogik tajriba, egiluvchanlik, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy sifat.*

Abstract: *Today, the development of flexibility in preschool children is one of the most pressing issues. Physical exercises currently used in practice often have only an indirect impact on this physical quality and do not fully ensure the adequate development of flexibility. As a result, there is a lack of effective and optimal approaches aimed at the comprehensive development of flexibility in children. This leads to a new challenge for educators and specialists: the need to find effective methods and tools that allow children to master physical movements quickly and improve their overall physical readiness in a short period.*

Keywords: *6–7-year-old children, static, stretching, exercise, pedagogical practice, flexibility, physical readiness, physical quality.*

Аннотация*: В настоящее время развитие гибкости у детей дошкольного возраста является одной из актуальных проблем. Физические упражнения, применяемые на практике, часто оказывают лишь косвенное влияние на развитие этой физической способности и не обеспечивают её полноценного формирования. В результате ощущается нехватка эффективных подходов, направленных на комплексное и оптимальное развитие гибкости у детей. Поэтому перед педагогами и специалистами возникает новая задача — найти такие методы и средства, которые позволят детям в короткие сроки овладевать двигательными навыками и значительно повысить уровень физической подготовки.*

Ключевые слова: *дети 6–7 лет, статика, растяжка, упражнения, педагогическая практика, гибкость, физическая подготовка, физические качества.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Maktabgacha yoshdagi bolalarda egiluvchanlik sifatini rivojlantirish masalasi bugungi kunda dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Chunki qo‘llanilayotgan jismoniy mashqlarning aksariyati ushbu jismoniy sifatga bilvosita ta’sir ko‘rsatgan holda, uning optimal darajada shakllanishini to‘liq ta’minlay olmaydi. Shu sababli, mutaxassislar oldida jismoniy harakatlarni qisqa muddat ichida bolalarga samarali o‘rgatish va ularning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish imkonini beradigan usul va vositalarni topish vazifasi dolzarblashmoqda.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning mushaklarida kechadigan fiziologik jarayonlar va tabiat qonuniyatlarini hisobga olgan holda, statik stretching mashqlari egiluvchanlikni shakllantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bunday mashqlar paytida mushaklarda doimiy taranglik hosil bo‘lib, bu yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarida ma’lum darajada funksional o‘zgarishlar yuzaga kelishiga olib keladi. Bu esa tanani keng qamrovda moslashishga tayyorlaydi, ayniqsa dinamik ish tartibiga nisbatan.

Statik stretching mashqlarining o‘ziga xos jihatlaridan biri — o‘pkaning ventilyatsiyasi aynan harakat bajarilishi vaqtida emas, balki mashq tugagandan keyin birinchi daqiqalarda maksimal darajaga yetishidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS)

Tadqiqotchi D. Lindhard fikricha, statik stretching mashqlari tugagach, nafas olish faollashadi, moddalar almashinuvi kuchayadi, qon aylanishining daqiqalik hajmi va yurak urish hajmi ortadi. Bu esa mashq vaqtida mushak tolalarining kuchli tarangligi sababli mayda qon tomirlarning siqilishi va shu hududlarda gipoksiya holatining yuzaga kelishi bilan izohlanadi. Natijada anaerob almashinuv mahsulotlari, xususan, sut kislotasi faol mushaklarda to‘planadi. Mashq tugagach, mushaklar qon bilan ta’minlanib, kislotalar umumiy qon aylanishiga o‘tadi va nafas markazini qo‘zg‘atadi. Bu esa o‘pka faoliyatini kuchaytirib, to‘plangan zararli mahsulotlarning oksidlanishini ta’minlaydi.

Statik stretching mashqlari vaqtida faol mushaklardagi qon aylanishi kamayadi. Ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, bu holatda boshlang‘ichda qon chiqishi ko‘payadi, keyinchalik esa bu qiymat dastlabki darajaning yarmigacha tushadi. Bu mashqlar paytida yuklama maksimal darajaning o‘rtacha 10 foizidan oshmaydi. Biroq mushaklarga yetib boruvchi qon oqimi kuchayadi. Agar yuklama 20-30 foizga yetgudek bo‘lsa, qon ta’minoti sezilarli darajada kamayadi yoki to‘xtaydi.

O. Goncharova olib borgan tadqiqotlarda statik stretching mashqlaridan keyingi qon aylanishi va nafas tizimidagi o‘zgarishlar markaziy asab tizimidagi qayta moslashuv jarayonlari bilan bog‘liq deb ta’riflanadi. Uning fikriga ko‘ra, miya yarim sharlari harakat analizatorlari sohasida bunday mashqlar davomida doimiy qo‘zg‘alish o‘chog‘i shakllanadi. Bu esa vegetativ funksiyalarning faollashuviga olib keladi.

MUHOKAMA/ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION

Bugungi kunda eng keng tarqalgan stretching mashqlari aynan cho‘zish asosida tuzilgan bo‘lib, bu uslub jismoniy tarbiya muammolarini hal qilishning samarali yo‘llaridan biri sifatida qaralmoqda.

Stretching — bu bo‘g‘imlarda harakatchanlik va egiluvchanlikni yaxshilash, shuningdek bo‘g‘imlar mustahkamligini oshirish, mushak-boylam tizimini faollashtirish va ularning elastikligini kuchaytirishga yo‘naltirilgan maxsus mashqlar to‘plamidir. Bu mashqlar kuchli mushaklar va boylamlarning moslashuvchanligini rivojlantirish uchun ishlab chiqilgan.

Mazkur uslubning mohiyati shundan iboratki, u tananing ma’lum mushak guruhlarini asta-sekinlik bilan cho‘zishga asoslanadi. Harakatlar juda sokin va yumshoq tarzda bajariladi, mushaklar cho‘zilib, bir holatda ma’lum vaqt saqlanib turiladi.

Cho‘zish texnikasi aniq tartibga ega bo‘lib, u mushaklar yoki mushak guruhlarining uzunligini oshirish va bu holatni vaqt davomida saqlab qolishga qaratilgan. Stretch mashqlari paytida tog‘aylar uzayadi, boylamlar “qiziydi” va bo‘g‘imlar harakatga tayyor holatga keladi. Harakatdagi bo‘g‘imlar va og‘riqsiz qisqaradigan mushaklar inson salomatligi va faoliyat sifati uchun muhim hisoblanadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Stretchingning asosiy prinsipi — bu muntazamlik

va bosqichma-bosqichlik, mashqlar og‘riqsiz bo‘lishi shart. Cho‘zish texnikasi mushaklarning tabiiy holatlariga asoslangan: ya’ni taranglashish va bo‘shashish. Taranglashish — bu mushaklarning bir xil yuklama ostida asta-sekin uzayish xususiyati, bo‘shashish esa — bu yuklama ostida asta-sekin tinchlanish holatidir.

Stretch mashqlari tonusdagi mushaklarning kuchlanishini kamaytirishga yordam beradi, chunki ular katta qarshilikni yengishga asoslanmagan. **Statik stretching** mashqlari esa mushaklarni harakat chegarasigacha cho‘zish orqali bajariladi. Bu holatda miya refleksli tarzda mushakni ortiqcha cho‘zilmasligi uchun qisqartirish signallarini yuboradi. Erishilgan cho‘zilish holati bir necha soniya davomida saqlanadi. Miya yarim sharlarining po‘stlog‘ida 6-10 soniya davomida xavfsizlik signallari paydo bo‘ladi, bu esa mushaklarni bo‘shashtiradi va keyingi cho‘zish bosqichiga imkon yaratadi. 20-24 soniyadan keyin cho‘zish yanada samarali ta’sir ko‘rsatadi.

Cho‘zilgan mushaklar yuqori ish unumdorligiga ega bo‘ladi. Cho‘zish davomida elastik energiya mushak to‘qimalarida to‘planadi va qisqarish jarayonida yana tiklanadi. Stretching mashqlari an’anaviy jismoniy harakatlardan farqli pozitsiyalar asosida tuziladi va egiluvchanlikni rivojlantirish uchun **ballistik mashqlarni** qo‘llashdan saqlaniladi. Sababi:

1. Tez cho‘zilish natijasida mushaklar va biriktiruvchi to‘qimalar moslashishga ulgurmaydi;
2. Keskin cho‘zish og‘riqli holatlarga va shikastlanish xavfiga olib keladi;
3. Mushakka kuchli tortishish berilganda reflektor tarzda qisqarish sodir bo‘ladi, bu esa elastiklikni cheklaydi.

Cho‘zish texnikasiga ko‘ra, mushakni majburan tortishdan ko‘ra, uni asta-sekin va nazoratli tarzda cho‘zish ma’qul. Mashqlarni me’yorida, ortiqcha kuch sarflamasdan va bosqichma-bosqichlik bilan bajargan holda mushaklar moslashuvchan va tana egiluvchan holga keladi.

Stretchingning sog‘lomlashtiruvchi ahamiyati shundaki, u tananing turli qismlarini zarur yo‘nalishlarda cho‘zish orqali mushaklardagi taranglik va bo‘shashish holatlarini muvozanatlashga xizmat qiladi. Yuklamaning darajasi va yo‘nalishi o‘zgargan sari ko‘plab mushak guruhlari ishga jalb qilinadi, bu esa harakat tizimini kompleks shakllantirishga imkon beradi.

XULOSA/ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSIONS

Sportda yuqori darajadagi mahoratga erishish, birinchi navbatda, mushak sezgirligining yuksak rivojlanishi va harakatga doir barcha hislarni tahlil qilish qobiliyati bilan belgilanadi. **Statik stretching** mashqlari esa aynan ana shu sezgirlikni rivojlantirish uchun qulay vositadir.

Shunday qilib, ilmiy va amaliy adabiyotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, statik stretching mashqlari insonning psixofiziologik imkoniyatlarini takomillashtiruvchi, egiluvchanlikni o‘rgatuvchi eng muhim usullardan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari, maktabgacha ta’limning katta guruhiga mansub bolalarda statik stretching mashqlari ularning psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: 2018.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015 yil, 4-sentabr.
3. Mirziyoyev Sh.M. “O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori, PQ–3031-son. – 2017 yil 3-iyun.
4. Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasi. – 2019-yil, 13-fevral.
5. Haydarov B.T., Ibroimova G.X. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. O‘quv qo‘llanma.
6. Haydarov B.T., Eshtayev A.K., Ibroimova G.X. Maktabgacha ta’lim muassasalarida gimnastika mashg‘ulotlarini o‘tkazish usullari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. O‘quv-uslubiy qo‘llanma.
7. Haydarov B.T., Ibroimova G.X. Maktabgacha ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya nazariyasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. Darslik.
8. Назарова А. Г. Игровой стретчинг: Методическое пособие для работы с детьми. — Санкт-Петербург, 2010. – 35 б.
9. Achilov A.M., Akramov J.A., Goncharova O.V. Bolalarning jismoniy sifatlarini shakllantirish. – Toshkent: O‘zbekiston, 2004. – 5-bet.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 1.101

IJTIMOIY ADOLAT- JAMIYAT BARQARORLIGINING MUHIM OMILI

Yarbaev Xasan Xazratqulovich, Guliston davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi

SOCIAL JUSTICE – AS THE MAIN FACTOR OF SOCIAL DEVELOPMENT

Yarbayev Hasan Hazratqulovich, Senior lecturer at Gulistan state pedagogical institute

СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

Ярбаев Хасан Хазраткулович, старший преподаватель Гулистанского государственного педагогического института

https://orcid.org/0009-0003-1128-5515

e-mail: yarbeveyhasan@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ijtimoiy adolat tushunchasining nazariy asoslari, uning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinib, xalqaro tajribalar misolida ijtimoiy adolatning iqtisodiy o‘sish, ma’naviy-axloqiy muhit va ijtimoiy barqarorlikka ta’sirini o‘rganishga konseptual yondashilgan.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy adolat, barqaror taraqqiyot, imkoniyatlar tengligi, ijtimoiy barqarorlik, ma’naviy muhit, davlat siyosati, qonun ustuvorligi.*

Abstract: *The article analyzes the theoretical foundations of the concept of social justice and its role and significance in societal development. Using international experiences the article highlights the impact of social justice on economic growth, moral-ethical environment, and social stability using international experience.*

Keywords: *social justice, sustainable development, equal opportunities, social stability, moral environment, state policy, rule of law, human rights.*

Аннотация: *В статье анализируются теоретические основы концепции социальной справедливости, ее роль и значение в развитии общества, а также представлен концептуальный подход к организации воздействия социальной справедливости на экономический рост, духовно-нравственную среду и социальную стабильность с использованием зарубежного опыта.*

Ключевые слова: *социальная справедливость, устойчивое развитие, равенство возможностей, социальная стабильность, духовная среда, государственная политика, верховенство закона, права человека.*

KIRISH. Har bir jamiyatning barqaror taraqqiyotining asosiy sharti – bu uning a'zolari o'rtasidagi o'zaro ishonch, tenglik va adolatli munosabatlardir. Shu ma'noda ijtimoiy adolat tushunchasiga nafaqat axloqiy kategoriya sifatida, balki davlat va jamiyatning institutsional rivojlanishi uchun muhim poydevor sifatida qaralishi lozim. Ijtimoiy adolat – bu iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan imkoniyatlarni teng taqsimlash, fuqarolarning huquqlarini himoya qilish va jamiyatda kam ta'minlangan qatlamlarni qo'llab-quvvatlashni nazarda tutadi.

Ijtimoiy adolatni ta'minlash davlat va jamiyat mavjudligi va taraqqiyotining asosiy sharti sifatida har doim muhim strategik ahamiyatga ega masalalardan biri bo'lib qolaveradi. Bugungi murakkab, globallashuv sharoitida jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlash muammolari har qachongidan ham dolzarb ahamiyatga ega bo'lib, yetarlicha ilmiy asosda tadqiq etishni talab etadigan masalalardan biriga aylandi. Bunga ijtimoiy adolatni ta'minlash borasida ijtimoiy-siyosiy vaziyat murakkablashib adolatga bo'lgan ishonchsizlik ruhidagi qarashlarning avj olishi, jamiyatda adolatning qadrsizlanishi, ijtimoiy adolatga nisbatan turlicha yondashuvlarning mavjudligini sabab sifatida ko'rsatib o'tish mumkin. Bu esa albatta muammoning naqadar murakkab ekanligini ko'rsatibgina qolmay, balki uning yechimlarini izlashning ilmiy mexanizmlarini yaratishni kun tartibiga qo'ymoqda.

Ijtimoiy adolat masalasi insoniyat tarixida doimo muhim falsafiy va amaliy muammolardan biri bo'lib kelgan. Jumladan, antik davr mutafakkirlari orasida qonun va adolat haqida ilk tizimli qarashlar qadimgi yunon faylasuflari Aflotun va Aristotel asarlarida uchraydi. Aflotun adolatni har kimning o'z o'rnini bilib, vazifasini bajarishi sifatida talqin qilgan. Aristotel esa adolatni ikki turga – taqsimlovchi adolat va tuzatuvchi adolatga ajratgan holda, uni qonun asosida faoliyat yurituvchi jamiyatning negizi deb baholaydi.

Sharq mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Al-G'azzoliy, Ibn Rushd, Ibn Xaldun, Alisher Navoiy va boshqalar adolat va qonuniylikni insonga xos fazilat sifatida ko'rib, davlat boshqaruvida bu tamoyillarni asosiy g'oya sifatida ilgari surishgan. Jumladan, Forobiy "Hukmdor fazilatli, adolatli bo'lishi kerakligini aytadi"[1]. Ibn Xaldun esa "Adolat buzilgan jamiyatlarda ijtimoiy beqarorlik, iqtisodiy inqiroz va siyosiy inqiloblar yuzaga kelishini"[2] ta'kidlaydi.

Yangi davr va zamonaviy g'arb falsafasida Tomas Gobbs, Jon Lokk, Sharl Monteske va Jan-Jak Russolar jamiyatning ijtimoiy shartnoma asosida tuzilishini, qonunning ustuvorligi orqali adolatga erishishni asoslashgan. XX asrda esa Jon Rolz o'zining "Adolat nazariyasi"da ijtimoiy adolatga asoslangan jamiyat modelini taklif qiladi. Unga ko'ra, "insonlar imkoniyatlarda teng bo'lishi kerak" va qonunlar bu tenglikni ta'minlovchi vosita sifatida ishlashi lozim[3]. Amartya Sen esa adolatni "faqat institutlar darajasida emas, balki hayotdagi real tenglik va imkoniyatlar asosida baholash kerakligini"[4] ta'kidlaydi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, qonun ustuvorligi va adolatli jamiyat qurish masalasi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Birinchi Prezident I.A.Karimov asarlarida qonuniylik, adolat va demokratiya g'oyalari keng o'rin olgan[5]. Bugungi kunda Prezident Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "Adolatli jamiyat" konsepsiyasi bu g'oyaning amaliy davomidir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ijtimoiy adolatning jamiyat barqarorligiga ta'siri masalasini ilmiy o'rganishda mazkur tushunchaning mohiyatini ham tadqiq etish talab etiladi. Keng ma'noda olib qaralganda, ijtimoiy adolat tushunchasi ham huquqiy, ham axloqiy, ham jamiyat bilan bog'liq umumiy qadriyat hisoblanadi. Fikrimizcha, ijtimoiy adolat avvalambor insonning ongida g'oya sifatida mavjud bo'lib, turli ijtimoiy munosobatlar ta'sirida obyektiv voqelikda reallikka aylanadigan ijtimoiy hodisadir. Shuni ta'kidlash lozimki, mazkur kategoriya chuqur ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy ahamiyatga ega, chunki bir tomondan, ijtimoiy adolat haqidagi fikr va g'oyalar, boshqa tomondan esa qonuniy ruxsat etilgan huquqiy normalar mavjud. Boshqacha aytganda, biron bir davlat huquqiy tizimi, ya'ni normativ huquqiy hujjatlaridagi normalar, aholining katta qismi ongida mavjud bo'lgan ijtimoiy adolat to'g'risidagi qarashlarga mos kelmasa, u adolatli bo'lmaydi.

Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy adolat jamiyatdagi muayyan masalalarni hal qilishda tenglik va tengsizlikning o‘ziga xos dialektikasi bo‘lib, ezgulik, farovonlik va barqarorlikka xizmat qilishi lozim. Ijtimoiy adolat, Aflotun fikriga ko‘ra, “tarqatish qobiliyati, har kimga o‘z qadr-qimmatini berish”, shuningdek, ijtimoiy adolat “to‘g‘ri qonunlarga bo‘ysunish qobiliyatidir”[6]. Aflotun bu fikrlari bilan ijtimoiy adolatning quyidagi xususiyatlarini ochib beradi: - birinchisi, har bir insonga o‘z xatti-harakatlari, intilishlari, iqtidori va mehnatiga qarab taqsimlash; -ikkinchisi, insonlarni amalda tenglashtirish, ya’ni teng imkoniyatlar yaratish; -uchinchisi, qonunlarga, “to‘g‘ri” qonunlarga bo‘ysunish. Bu insonlarning axloqiy va huquqiy burchini bajarish qobiliyatidir.

Ijtimoiy adolatning falsafiy-huquqiy asoslarini shakllantirishga sharq mutafakkirlarlari Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Al-G‘azzoliy, Ibn Rushd, Ibn Xaldun, yangi davr g‘arb faylasuflari T.Gobbs, J.Lokk, D.Yum va I.Kant kabi mutafakkirlar katta ta’sir ko‘rsatdilar.

T.Gobbs fikricha “Umumiy hokimiyat bo‘lmagan joyda to‘g‘rilik va noto‘g‘rilik, adolat va adolatsizlik tushunchalariga o‘rin yo‘q, hokimiyat bo‘lmasa qonun ham bo‘lmaydi, qonun bo‘lmasa adolatsizlik ham bo‘lmaydi”[7]. Uning fikricha jamiyatda ijtimoiy adolat mezoni sifatida umumiy shartnoma asosida tuzilgan hokimiyat va uning qonunlari mavjud bo‘lishi shart, aks holda adolatsizlikning o‘lchovi hamda adolatni ta’minlash mexanizmlari bo‘lmaydi.

I.Kant ta’kidlaydiki “Insoniyat oldida turgan eng katta muammo – tabiiy ehtiyoj bo‘lgan universal adolatni ta’minlay oladigan fuqarolik jamiyatini barpo etishdir”[8]. Bundan ko‘rinadiki, u ijtimoiy adolatga insonlarning tabiiy ehtiyoji sifatida qaraydi, ya’ni har bir inson o‘z tabiatiga ko‘ra adolatga intiladi. Shuni ta’kidlash lozimki, ijtimoiy adolat masalasiga turli davrlarda G‘arb va Sharqda turlicha yondashuvlar mavjud bo‘lib, g‘oyaviy keskinliklar, fikrlar qarama-qarashligi natijasida yagona metodologiya shakllanmagan bo‘lsa-da, jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida ijtimoiy adolatga jamiyat barqarorligining muhim omili sifatida qaralgan.

TAHLIL VA NATIJALAR. Hozirgi global taraqqiyotda ijtimoiy adolat jamiyatning ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy barqarorligining muhim omiliga aylangan. O‘zbekistondagi ijtimoiy islohotlar ijtimoiy adolat tamoyillarining davlat va fuqarolar o‘rtasida ishonchli munosabatlarni o‘rnatishda rol o‘ynayotganini ko‘rsatadi. Bu jarayonda qonun ustuvorligining ta’minlanishi, korrupsiyaga qarshi kurash va inson huquqlarini himoya qilish davlatga nisbatan ishonchni oshiradi, barqaror rivojlanish imkoniyatlarini belgilaydi.

Ijtimoiy adolat davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlaydi, imkoniyatlar tengligini oshiradi va iqtisodiy faoliyatda teng sharoit yaratadi. Kamtar aholi qatlamlari uchun ijtimoiy yordam dasturlari ularning iqtisodiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy adolat inson qadrini asrash, huquqlarni himoya qilish va barqaror ma’naviy muhitni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Bu jarayonda aholining turli qatlamlari o‘rtasida teng munosabatlar yo‘lga qo‘yilishi ma’naviy-axloqiy yuksalishga olib keladi. Yurtimizda amalga oshirilayotgan “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi ijtimoiy adolat prinsiplariga asoslanganligi bilan ahamiyatlidir[9]. Bu – ta’lim sohasida teng imkoniyatlar yaratish, kam ta’minlanganlarni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash, sog‘liqni saqlash tizimida shaffoflikni ta’minlash kabi islohotlar orqali o‘z ifodasini topmoqda.

Xalqaro tajribalar shuni ko’rsatmoqdaki, ijtimoiy adolatga e’tibor qaratilgan davlatlar ijtimoiy barqarorlik va inklyuziv rivojlanishga erishishda ustunlik qiladi. Masalan, Skandinaviya davlatlarida davlatning keng qamrovli ijtimoiy siyosatlari orqali barcha fuqarolarning ta’lim, tibbiyot va mehnatga oid huquqlari ta’minlangan. Bu esa aholi farovonligi va mamlakatning iqtisodiy o‘sishiga zamin yaratadi[10].

O‘zbekiston tajribasida ham so‘nggi yillarda ijtimoiy adolat masalasi ustuvor ahamiyat kasb etayotganini kuzatish mumkin. Davlat tomonidan kam ta’minlangan qatlamlarni qo‘llab-quvvatlash, bandlikni oshirish, sog‘liqni saqlash va ta’lim sohalarini rivojlantirish borasida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy adolatning amalda to‘liq ta’minlanishi qator muammolar va tashkiliy masalalarga ham bog‘liqligini inkor etib bo‘lmaydi. Jumladan, qonun

ustuvorligini va sudlar mustaqilligini to‘liq ta’minlash, korrupsiyaga qarshi samarali kurashish, huquqbuzarliklar va tengsizlik holatlarining oldini olish – ijtimoiy adolatni mustahkamlashda hal qiluvchi omillar hisoblanadi.

Ijtimoiy adolatning to‘liq amalga oshirilishi uchun davlatning barqaror siyosiy irodasi, jamiyatda fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanishi va aholi o‘rtasida ma’rifiy-axloqiy muhitning yuksalishi o‘ta muhim. Chunki ijtimoiy adolat faqat davlat organlarining vazifasi bo‘lib qolmasdan, har bir shaxsning ma’naviy va huquqiy ongining shakllanishi bilan ham uzviy bog‘liqdir. Shuni ta’kidlash lozimki, ijtimoiy adolatning samarali ta’minlanishi jamiyatda inson huquqlariga hurmat va qonun ustuvorligi bilan mustahkam bog‘liqdir. Bu esa barqaror taraqqiyotning asosiy mezoni sifatida xalqaro hamjamiyat tomonidan ham qo‘llab-quvvatlanadi.

XULOSA. Ijtimoiy adolat jamiyat tarqqiyotining muhim poydevori bo‘lib, tenglik va fuqaro huquqlarini himoya qiladi. Bu davlat va jamiyat o‘rtasida ishonch muhitini yaratadi. Xalqaro tajriba, jumladan Skandinaviya mamlakatlari, Kanadaning va Yaponiyaning amaliy islohotlari, ijtimoiy adolatni ta’minlash, barqaror iqtisodiy o‘sish va ma’naviy yuksalishning asosiy omillari ekanini ko‘rsatadi. Ijtimoiy adolatning ta’minlanishi nafaqat davlat, balki butun jamiyatning mas’uliyatidir. Har bir shaxsning ma’navi- axloqiy kamoloti va faol fuqarolik pozitsiyasi ijtimoiy adolatning ro‘yobga chiqishiga yordam beradi. Bu esa jamiyatda barqaror rivojlanish va umumiy farovonlikka yo‘l ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri.-Yangi asr avlodi, 2022.
2. Ibn Xaldun. Muqaddima.- Toshkent: Tirilish, 2025.
3. Rawls J. A Theory of Justice. - Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971.
4. Sen A. Development as Freedom. - New York: Knopf, 1999.
5. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
6. Платон. Диалоги. пер. с древнегреч. С.Я. Шейнман-Тонштейн. М. Мысль, 1986. 607 с.
7. Гоббс Т. Левиафан или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Сочинения: в 2 т. М. Мысль, 1991. Т. 2.
8. Kant I. Political Writings (Cambridge University Press, 1991), p. 39.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi PF-60-sonli Farmoni.
10. Scandinavian Model of Social Justice: Comparative Analysis. – Oslo: Nordic Institute of Social Research, 2018.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 811.512.133'373.2

OGAHIYNING "RIYOZU-D-DAVLA" ASARIDAGI ERONIY ASOS APELLYATIV ONOMASTIK BIRLIKLARI

Axmedova Marhabo, Urganch davlat universiteti Axborot xizmati bo'limi boshlig'i, "O'zbek tilshunosligi" kafedrasi katta o'qituvchisi, (PhD)

IRANIAN ASYOS APPELLATIVE ONOMATIC UNITS IN OGAHIY'S WORK "RIYOZU-D-DAVLA"

Akhmedova Marhabo, Head of the Information Service Department, Urgench State University, Senior Lecturer, Department of "Uzbek Linguistics", (PhD)

ИРАНСКИЕ ОСНОВЫ АПЕЛЛЯТИВНЫХ ОНОМАТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ОГАХИ "РИЁЗУ-Д-ДАВЛА"

Ахмедова Мархабо, заведующая отделом информационной службы Ургенчского государственного университета, старший преподаватель кафедры "Узбекское языкознание", (PhD)

https://orcid.org/0000-0002-4791-3427
e-mail: marhabo.ahmedova18@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiyning tarixiy asarlaridan biri bo'lgan "Riyozu-d-davla" asarida eroniy appelyativlar asosida hosil bo'lgan onomastik birliklar qiyosiy jihatdan tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, Ogahiy, onomastika, toponim, apellyativ, eroniy toponimlar, kolorizim.*

Abstract: *The article provides a comparative analysis of onomastic units formed on the basis of Iranian names, which are found in one of the historical works of Muhammad Riza Agehi "Riyazu-d-dawla".*

Keywords: *linguistics, Agehi, onomastics, toponym, appellative, Iranian toponyms, colorism.*

Аннотация: *В статье проводится сравнительный анализ ономастических единиц, образованных на основе иранизированных наименований, которые встречаются в одном из исторических произведений Мухаммада Риза Огахи "Риязу-д-давла".*

Ключевые слова: *лингвистика, Огахи, ономастика, топоним, апеллятив, иранские топонимы, колоризм.*

KIRISH. Onomastika tilshunoslikning alohida tarmog'i sifatida shakllangandan beri asosiy masalalardan atoqli otlarning yasalish xususiyatlari yoki yasalmasligi masalasi bilan bog'liq. Tilshunos Z.Do'simov bu boradagi muhim nazariy qarashlarni ilgari surgan[1]. Shuning uchun ko'pgina ishlarda yasama toponimlar deb talqin qilingan holatlarda yasalish joy nomlarining o'ziga emas, balki nom uchun asos apellyativlik xos ekanini e'tiborga olish lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Bu mezonni barcha

[1] Дўсимов З. Топонимлар ясалиши масаласига доир. //Ўзбек тили ва адабиети. – Тошкент, 1980. – № 2.

onomastik birliklarga nisbatan qo‘llashimiz mumkin. Masalan, *bo‘yrachi* etnonimi asosi *bo‘yra+chi* komponentlaridan iborat ekanini hisobga olib, uni sodda yasama etnonim (yoki shu etnonim bog‘liq holda yuzaga kelgan *Bo‘yrachi* qishlog‘ini sodda yasama toponim) deya olmaymiz. Chunki *bo‘yrachi* so‘z sifatida onomastik birlik bo‘lguniga qadar shakllangan va mana shu shakl hamda ma’no uning etnonimga aylanishi uchun asos bo‘lgan. Xuddi shuningdek, O‘zbekistonning qaysidir hududida yangi qurilgan aholi maskani (ehtimol, davlat tomonidan qurilib, Navro‘z bayramida ochilishi rejalashtirilgani uchun) *Navro‘zobod* deb nomlansa, uni eroniy qatlamga mansub toponim deb talqin qilish to‘g‘ri emas. *Navro‘zobod* toponimi haqida asos apellyati eroniy so‘z(lar) deyishdan ortiq biror nima deyish mushkul. Shuning uchun onomastik birliklarning tarkibiy tahlilida ham, etimologiyasi haqida gapirganda ham apellyati turkiy asosli, apellyati eroniy asosli, apellyati arabiy asosli deb talqin qilish to‘g‘ri bo‘ladi. Mana shu sababli ayrim olimlar, jumladan, etimologiya va onomastika bog‘liqligini u qadar muhim sanamaydilar. Masalan, V.A.Nikonov fikricha, “Etimologiya – agar u nomlarni tug‘dirgan sabablarni inkor qilsa, hech narsa bo‘lmasdan qoladi. Bu sabablar esa hamma vaqt va faqat tarixiy sabablardir”. D.Yuldashev V.A.Nikonov ko‘p bora takrorlagan “Kishi ismlarining qo‘llanishi uchun uning ma’nosi – etimologiyasi mutlaqo kerak emas” yoki “Kishi ismi uchun etimologiya zaruriy emas” – degan so‘zlarini “Olimning fikricha, ism uchun uning apellyativ asosidagi ma’no emas, apellyativ atoqli otga ko‘chgandan keyingi ma’nosi muhim[2]”, – deb talqin qiladi. Haqiqatan, Xorazmning nima uchun shunday nomlangani uning viloyat yoki vohani anglatishini bilishimiz, tushunishimiz uchun hech qanday ahamiyati yo‘q. Yoki Oqtoshning tog‘li joy ekanini nomiga qarab bilib o‘tirganimiz yo‘q. Sababi u yerga borgan boshqa til sohibi ham uni tog‘li hudud ekanini bilib oladi. Xuddi shu kabi *Oksford* [3] deganda ho‘kizlar kechuvini emas, mashhur ziyo maskani bo‘lgan shaharni tushunamiz. Lekin bu onomastik birlik bilan uning apellyativini umuman bir-biriga aloqador sanamaslik uchun asos ham, isbot ham bo‘la olmaydi. Shuning uchun onomalar tabiatidan kelib chiqib, ko‘pgina ishlarda, jumladan, toponimlar yasalishi yoki toponimlar etimologiyasi tarzidagi ifodalarni *toponimlar asos apellyativi yasalishi* yoki *toponimlar asos apellyati etimologiyasi* shaklida berish bilan masala mohiyatiga bir qadar yaqinlashadi.

Biz onomastik birliklar tarixiy-etimologik xususiyatlarini asos apellyativlar e’tibori bilan tahlil qilayotganimiz bois bu fikrlarning katta qismi ishimizga aloqador sanaladi. O‘zbek tilidagi german tillari o‘zlashmalarini tadqiq qilgan O.Jumaniyozov biror til so‘zining boshqa til lisoniy qonuniyatlariga moslashishi uchun 7 ta shartni keltiradi. Ulardan biri chet so‘z uni qabul qiluvchi til so‘z yasash sistemasida aktiv ishtirok etishi lozimligini aytadi[4]. Albatta, o‘zbek onomastik fondi uchun asos bo‘lgan apellyativlarning katta bir qismi yasalishida fors va arab tillari unsurlari o‘zak yoki yasovchi sifatida ishtirok etadi. Ba’zan har ikkala qism tarixan o‘zlashma bo‘lishiga qaramay o‘zbek xalqi ijodi sifatida yuzaga keladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Asardagi apellyativi eroniy tillarga mansub onomastik birliklarni o‘z xususiyatlariga ko‘ra dastlab uch guruhga ajratish mumkin bo‘ladi:

1. Eroniy xalqlar tomonidan eroniy tillarda nomlangan obyektlar.
2. Boshqa xalqlar tomonidan biror obyektni eroniy tillarga mansub apellyativlar asosida nomlash.
3. Biror obyektni har ikkala xalq vakillarining qaysi biri tomonidan nomlanganini aniqlash imkoni bo‘lmagan, eroniy tillar yoki turkiy va eroniy tillar materiallari ishtiroki bilan mushtaraklikda yuzaga kelgan nomlar.

Har ikkala xalq qadimdan o‘zaro juda mustahkam ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy aloqada yashagani uchun apellyativi eroniy tillarga mansub onomastik birliklarning katta qismi uchinchi guruhga mansub bo‘lib chiqadi.

Asarda birinchi guruhga mansub deb topilgan atoqli otlar ichida kichik bir guruhni *obod* komponentli nomlar tashkil qiladi. Masalan, *Abdolobod qal’asi* – ابدال آباد قلعه سیRazo Xuroson viloyati, Turbati Eron Jom tumani, Bolo-Jom Narobod tumani qishloq okrugiga qarashli qishloq[5].

[2] Юлдашев Д.Т. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Sharq ma’rifati, 2020. – Б.181.

[3] https://www.etymonline.com/word/oxford

[4] Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари. – Тошкент: Фан, 1987. – Б.19.

[5] https://en.wikipedia.org/wiki/Abdalabad,_Razavi_Khorasan

Asarda ikki marta tilga olingan: “Lutfalixon hazorakim, *Abdolobod qal’asi*ning hokimi sohib e’timodidur” (RD, 276[b]). Nomning asosi sanalgan *abdol* so‘zi *abdol* istilohi bilan bog‘liqmi yoki biror shaxs nomiga aloqadormi, aniqlash imkoni bo‘lmadi. Chunki, *abdol* arabchada avliyo(lar)ning tasavvufda valiylikning muayyan bir darajasiga erishgan guruhi. Keng ma’noda avliyolar, shayxlarni ham anglatadi[6]. “Farhangi Dehxudo”da *abdol* rijol ul-g‘aybda avtoddan keyin joylashgan yetti iqlimga rahnamolik qiladigan yetti valiy sifatida talqin qilinadi hamda ularning biri o‘rniga ikkinchisi yetishib chiqib, bu muvozanat doimiy saqlanishi haqida gapiriladi.

Navro‘zobod qal’asi قلعه سی نوروزآباد– hozirgi *Navruzobod* – Eronning Razaviy Xuroson viloyatining Chenaron tumaniga qarashli qishloq[7]. Asarda to‘rt marta tilga olingan: “*Navro‘zobod* qal’asining havolisin lashkargoh etdilar” (272[a]).

Purvarobod qal’asi قلعه سی پرورآباد Bir marta tilga olingan: “*Purvarobod qal’asi* suyining saqqosi”(273[a]).

Ro‘zobod – shu hududdagi qishloq: “*Ro‘zobod* qal’asi suyining saqqosi...” (RD, 277[a]).

Asarda qo‘llangan eroniy tillar asosli ayrim antroponimlar eponim sifatida ishlatilgan. Bunga quyidagilarni misol keltirish mumkin:

Anishervon // No‘shiravon – Xusrav Anushervon. *Anushervon // No‘shirvon* انوشیروان (501-579) pahlaviycha *nōšag-ruwān* “o‘lmas qalb egasi” ma’nosini anglatadi. Erondagi sosoniy podshoh (531-579-yillarda). Anishervon zamonida Eron gullab-yashnadi. Uning davri Eron tarixiga doir adabiyotlarda “oltin asr” deb tilga olinadi[8]. Uning naqadar odil bo‘lgani ko‘plab ilmiy va badiiy manbalarda tilga olinadi. Jumladan, Alisher Navoiy uning odilligi bois, o‘zi ma’jusiy bo‘lsa ham, do‘zaxga tushmasligi, lekin musulmon bo‘lmagani sababli jannatga ham kira olmasligini yozadi:

Anushirvon garchi kofir edi,
Vale adl zotida zohir edi.
O‘run garchi kofirg‘a do‘zaxdurur,
Aning adldin o‘rni barzahdurur.
Agar kufr rizvon sori qo‘ymadi,
Vale adl niyron sori qo‘ymadi.
Ul o‘tgandin ar ming yil andozadur,
Adolatdin ovozasi tozadur[9].

RDda ham Anushervon aynan adolat timsoli sifatida tilga olinadi.

Adlda, uylaki, *Anishervon*,
Mamlakat ahlini qilib xandon (RD, 288[b]).
Agar adlini ko‘rsa *No‘shiravon*,
O‘z adlini zulm qilg‘ay gumon (RD, 250[b]).

Afrosiyob – “Shohnoma”da shu nom bilan tilga olingan turkiy xalqlar qahramoni Alp Er To‘nga.

Kim *Afrosiyob-u* kim Isfandiyor,
Na ish qildilar dahr aro ixtiyor (RD, 249[a]).

Bahrom – Mirrix (Mars) sayyorasining nomi. Jang timsoli. Quyida keltiriladagan “Yetursa qo‘lin qahr samsomig‘a, Tushar vahmi jon charx *Bahromig‘a*” (RD, 250[b]) baytida *Bahrom* kosmonim sifatida tilga olingani ayon. Bayt mazmuni “Qo‘lini qahr shamshiriga yetkazgan paytda falakdagi Bahrom (Mirrix)ning joniga vahima tushadi”. “Dilovarliqda qul ollida Rustam, Bahodirliqdadur *Bahrom* chokar” (RD,264[a]) baytida esa uni antroponim sifatida ko‘ramiz. Ogahiyning asar nihoyasidagi saj’ va tajnis orqali ifodalangan xulosalari ildizini, bizningcha, Alisher Navoiy “Tarixi muluki Ajam” asarining Bahrom ibn Yazdijurd (ya’ni “Haft paykar” qahramoni Bahrom) qissasi xulosasida bergan.

Chu shoh o‘ldi olamg‘a Bahrom Go‘r,
Jahonda may-u ayshdin soldi sho‘r.
Ajal sharbati ayshini sho‘r etib,
Chiqordi jahondin yerin go‘r etib[10] –

baytlaridan izlash kerak.

Umuman, fors adabiyotida Bahrom va uning Go‘r laqabi orqali tajnis hosil qilingan misralar ko‘plab uchraydi. Jumladan, Umar Xayyomga nisbat berilgan ruboiylaridan biri:

On qasrki, Jamshid dar u jom girift,
Ohu bacha kardu rubah orom girift.
Bahromki, Go‘r megiriftiy hama umr,
Diydiki, chiguna go‘r Bahrom girift[11].

[6] https://hadis.uz/terms?query/абдол
[7] https://fa.wikipedia.org/wiki/نوروزآباد
[8] https://ru.wikipedia.org/wiki/ Ануширван
[9] Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1993. – Б.126.
[10] Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.221.
[11] Ал-рамс. // www. Mehrarhkam.com

Isfandiyor “Avesto”da *Spandudota*, pahlaviyda *Spandiyod* yoki *Spandiyot*, arab manbalarida *Spandarmoz* shaklida uchraydi va “pok aql, idrok yaratuvchisi yoki spanta (ezgulik) baxsh qiluvchi” degan ma’noni anglatadi. “Avesto”da *Spandudota* nomli tog‘ ham tilga olinadi. Xurosondagi bu tog‘ nomi “Shohnoma”da *Spand* tarzida tilga olinadi. Isfandiyor – qadimiy eron rivoyatlarida mashhur pahlavon, Gushtaspning o‘g‘li nomi. U haqda “Avesto”da qisman, “Shohnoma”da esa mufassal hikoya qilinadi [12]. RD ham Isfandiyorning eponim sifatidagi ma’nosi “Avesto” va “Shohnoma”da bayon qilingan voqealar mazmuni bilan bog‘liqdir: “Emas qizsa hangomayi korzor, Birining harifi yuz *Isfandiyor*” (RD, 257[a]).

Narimon tarkibidagi *-mon* komponenti ajralmas holatga kelib qolgan nomlardan biridir. *Narimon* nomi “Avesto”da *Nair manavi* shaklida berilgan bo‘lib, bu tarkib “mardona o‘yli, mardona fikrlovchi”, boshqacha aytganda, “jasur, pahlavon” degan ma’noni beradi. “Avesto”da bu nom alohida antroponim emas, balki Gershaspning sifatlaridan biri bo‘lib kelgan. Keyinchalik esa *Narimon* yoki *Niram* shaklini olgan[13]. “Shohnoma”da esa *Narimon* Gershaspning otasi bo‘lib, alohida antroponim sifatida zikr etilgan.

“Riyoz ud-davla”da *Narimon* nomi uch o‘rinda uchraydi. Har uchala o‘rinda ham *Som* nomi bilan birga zikr etilgan. Som “Shohnoma”da Narimonning farzandi sifatida talqin qilingan. “Avesto”da esa Som *Sâma* shaklida bo‘lib, shaxs emas, balki urug‘-xonadon nomidir [14]. “Somi *Narimon*din akmal sanab, ...” (RL, 291[a])

Rustam – pahlaviyda *Rodastahm, Rostahm,* forsiyda رستم .Qadimgi forsiydagi *Raṷdastaxma* – kuchli, buquvvat so‘zidan[15]. Tadqiqotlarda Rustam va Suhrob haqidagi rivoyatning osetin (nart), german va kelt qahramonlik afsona va rivoyatlari bilan umumiy jihatlari borligi qayd etiladi. Shuningdek, rus folklor qahramoni Eruslan Lazarevichning nomi va ba’zi hikoyalari Zolizarning o‘g‘li Rustamga borib taqaladi[16]. Bu haqda O.G‘afurov ishlarida ham qayd etiladi[17].

Rustamning mashhur laqabi *Tahamtan*dir. Bu so‘z “qahramon” ma’nosini beradi: Asardagi “*Tahamtan* razm vaqti *Rustamdek*, ...” (RD, 288[b]) deyilganda *tahamtan* ham lug‘aviy birlik, ham onomastik birlik sifatida iyhom hosil qilgan.

Faridun – Traetaona (“Avesto”da *Θraētaona*, pahlaviyda *Frēdōn*, fors tilida فریدون, tojikcha *Faridun // Faredun*)[18] – Eron mifologiyasi qahramoni, Peshdodiylar sulolasidan bo‘lgan podshoh, dunyoni uch o‘g‘li o‘rtasida taqsimlagan. U arablarni Erondan quvib chiqarish bilan mashhur bo‘ldi. Bu mifonimning apellyativ asosi “Shohnoma”da “ajdaho qotili” ma’nosini ifodalaydi. “Veda”larda u Vritra ajdahosining zabt etuvchisi Trita obraziga yaqin[19]. “Bari muknat ichra *Faridun* kebi” (RD, 265[b]).

Daragiz qo‘rg‘oni – chegarada joylashgan hududlardan biri: “*Daragiz* xarobasining kunjida muxtafiy erdi...” (277[b])

Darozob nomi ikki mustaqil so‘zdan tashkil topgan bo‘lib, aynan “uzun suv (havzasi)” degan ma’noni anglatadi: “Ro‘zobod qal’asi suyining saqqosig‘akim, *Darozob*g‘a mashhurdur” (RD, 277[a]).

“*Dastgird* – Markaziy Erondagi shahar Ishafon bo‘stoniga qaraydi. Burxori Meyme shahristoniga tobe” [20]. Hozirda aholisi 20000 ga yaqinlashib qolgan bu shahar o‘sha paytda qal’a bo‘lgan. Asarda uch marta tilga olinadi: “Jilagon darbandidinkim, *Dastgird* qal’asining sharqiy jonibida voqe’dur” (RD, 297[a]).

XULOSA. Asarda apellyativi eroniy tillarga mansub birliklarni uch guruhga ajratib tahlilga tortdik. Ayrim onomastik birliklar tarkibi arabcha va forsiy; forsiy va forsiy; turkiy va forsiy asoslar tashkil topishi ham ko‘p kuzatiladi. Asardagi apellyativi eroniy tillarga oid onomastik birliklar tahlili ham turkiy va eroniy tillarining bir-birlariga

[12] Тиллаева М. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи (“Авесто” ономастикасига қиёслаш асосида): Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2006. – Б.55.

[13] مازندرانی حسین شهید فرهنگ شاهنامه (نام کسان و جاها) بلخ بنیاد نشاپور ۱۳۸۸. ص.۷۱۹

[14] مازندرانی حسین شهید فرهنگ شاهنامه (نام کسان و جاها) بلخ بنیاد نشاپور ۱۳۸۸. ص.۳۸٦

[15] https://ru.wikipedia.org/wiki/Рустам

[16] Еруслан Лазаревич. Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.287.

[17] Гафуров А. Имя и история: об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. – М.: Наука, 1987.

[18] Хидр // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. – СПб., 1890–1907.

[19] https://ru.wikipedia.org/wiki/ Траэтаона

[20] https://www.google.com/search/دستگرد

samarali ta’sirini ko‘rsatuvchi muhim faktlar taqdim etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. – СПб. 1960.
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I. – СПб. 1893.
3. Vamberi. “O‘ba” va “qal’a” so‘zlari haqinda (aynan) // Sho‘ro, 1911 №3.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000.
5. Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства// Советская тюркология. – 1989. – №1.
6. Bulatov S.S. Ranshunoslik.– Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati nashriyoti, 2009.
7. Юлдашев Д. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: 2021.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 94.5

ОТНОШЕНИЯ АНГЛИИ И ИРАНА В XIX ВЕКЕ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Рахимова Ирода, докторант 1-курса исторического факультета Национального университета Узбекистана

XIX ASRDA ANGLIYA VA ERON O‘RTASIDAGI MUNOSABATLAR: SIYOSIY VA IQTISODIY JIHATLAR

Raximova Iroda, O‘zbekiston Milliy universiteti 1- kurs doktoranti

POLITICAL AND ECONOMIC ASPECTS OF ANGLO-IRANIAN RELATIONS IN THE 19TH CENTURY

Rakhimova Iroda, 1st-year doctoral student at the National University of Uzbekistan

https://orcid.org/0009-0001-5181-6291
e-mail: riroda793@gmail.com

Аннотация: *В статье рассматриваются политические и экономические аспекты отношений между Великобританией и Ираном в XIX веке. Основное внимание уделено влиянию геополитических интересов, “Большой игры” между Англией и Россией, а также последствиям британской политики для внутреннего развития Ирана. Анализируются ключевые дипломатические договоры, торговые соглашения и роль Британии в трансформации иранской экономики и политики.*

Ключевые слова: *Англия, Иран, XIX век, внешняя политика, Большая игра, дипломатия, экономика, торговля.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada XIX asrda Buyuk Britaniya va Eron o‘rtasidagi munosabatlarning siyosiy va iqtisodiy jihatlari ko‘rib chiqilgan. Asosiy e’tibor geosiyosiy manfaatlar, Angliya va Rossiya o‘rtasidagi “Katta o‘yin” hamda Britaniya siyosatining Eronning ichki rivojlanishiga ta’siriga qaratilgan. Asosiy diplomatik shartnomalar, savdo bitimlari va Britaniyaning Eron iqtisodiyoti va siyosatining o‘zgarishlaridagi o‘rni tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Angliya, Eron, XIX asr, tashqi siyosat, Katta o‘yin, diplomatiya, iqtisodiyot, savdo.*

Abstract: *This article examines the political and economic aspects of the relationship between Great Britain and Iran during the 19th century. Special attention is given to the influence of geopolitical interests, the “Great Game” between Britain and Russia, and the consequences of British policies for Iran’s internal development. The paper analyzes key diplomatic treaties, trade agreements, and the role of Britain in shaping Iran’s economic and political transformations.*

Keywords: *Britain, Iran, 19th century, foreign policy, Great Game, diplomacy, economy, trade.*

ВВЕДЕНИЕ. XIX столетие ознаменовалось глубинными изменениями во внешнеполитическом курсе Ирана, обусловленными активизацией геополитического соперничества великих держав — в первую очередь Великобритании и России — за влияние в регионе. Стратегическое положение Ирана между Индией, Кавказом и Османской империей превращало его в ключевой объект внешнеполитических устремлений.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ. Основной целью Британии на Востоке являлось обеспечение безопасности своих владений в Индии, что объясняет её активное вмешательство в дела

Ирана. Особенно остро опасения Лондона усилились после египетского похода Наполеона Бонапарта в 1798 году, что послужило импульсом для создания антифранцузской коалиции с участием Англии, Австрии, России и Османской империи[1].

В 1800 году в Тегеран прибыла масштабная английская миссия во главе с капитаном Джоном Малькольмом. Его демонстративная роскошь и щедрость произвели на иранский двор мощное впечатление (по меткому выражению К.Маркса: «покупает всех — от шаха до погонщика верблюдов»). В результате переговоров с великим визирем хаджи Ибрахимом были подписаны два соглашения — политическое и торговое. Политическая часть обязывала Иран выступить против Афганистана в случае его нападения на Индию, а также препятствовать французскому влиянию. Британия, в свою очередь, гарантировала военную помощь и поставки вооружений[2].

Однако нестабильность на Кавказе, отсутствие реальной поддержки со стороны Франции и дипломатическая активность англичан привели к охлаждению ирано-французских связей. В 1809 году был подписан новый предварительный англо-иранский договор. Согласно его положениям, Иран обязывался не допускать иностранных войск на свою территорию, поддерживать Англию в случае угрозы её владениям в Индии, а также воспринимать английские войска, размещённые на острове Харк, как дружественные. В обмен Британия гарантировала военную поддержку и ежегодную субсидию в размере 160 тысяч туманов (впоследствии увеличенную до 200 тысяч).

Подписание окончательного англо-иранского соглашения в 1812 году окончательно оформило англо-персидский союз, предусматривающий аннулирование всех прежних договоров Ирана с другими европейскими державами и недопущение их военного присутствия. Закрепление британского влияния выразилось также в назначении полномочного представителя — сэра Гора Оузли, который, помимо дипломатических функций, фактически контролировал внешнеполитическую линию шахского двора.

25 ноября 1814 года был заключён очередной договор, закреплявший достигнутые ранее договорённости и усиливавший зависимость Ирана от британской дипломатии. Он предусматривал денонсацию всех соглашений с государствами, враждебными Англии, включая Гюлистанский договор. Этот документ стал ярким примером неравноправного международного акта, ограничивавшего суверенитет Ирана.

Англия последовательно препятствовала расширению российского влияния. Посланник Оузли настаивал на том, чтобы Иран отказывался от установления полноценных дипломатических отношений с Россией, ограничиваясь лишь учреждением консульства в Астрабаде. Несмотря на это, в отношениях между двумя державами вплоть до середины 1820-х годов сохранялось относительное равновесие и соперничество без открытого конфликта.

Заявление наследного принца Аббас-Мирзы о намерении стрелять в английского офицера д'Арси, планировавшего поездку через территорию Российской империи, иллюстрирует высокий уровень напряжённости и недоверия даже между формальными союзниками. Подозрения Аббас-Мирзы касались возможной утечки информации о дислокации иранской армии, что подчеркивает хрупкость англо-иранского партнёрства.

Британская дипломатия с подозрением отнеслась и к походу Аббас-Мирзы в Хорасан, усматривая в нём потенциальную угрозу интересам Британской империи в Индии. При этом английские представители при дворе активно раздували интриги и поощряли шаха к конфронтации с Россией на Кавказе.

Во второй половине XIX века Великобритания приступила к активной экономической экспансии. Были заключены торговые соглашения, предоставлявшие

[1] Gobineau, Arthur de. Les Religions et les Philosophies dans l'Asie Centrale. Paris: Librairie Firmin-Didot, 1865, 148–149.

[2] Жуковский Б.А. Российский имп. консул Ф.А. Бакулин в истории изучения бабизма // Записки Восточного отделения Русского археологического общества (ЗВОРАО). – Т. XXIV. – 1916. – С. 46.

британским купцам льготные условия. Одним из таких документов стал торговый договор 1857 года, подписанный после англо-персидской войны, в которой Иран потерпел поражение. Британия получала концессии на разработку природных ресурсов, строительство телеграфных линий и транспортной инфраструктуры, что усиливало её экономическое господство в регионе[3].

Несмотря на формальное восстановление дипломатических отношений в 1841 году, конфликтные эпизоды продолжались. Англия дважды — в 1852 и 1855 годах — разрывала отношения с Ираном. Вмешательство в дела Герата, на которое Британия реагировала ультимативно, стало кульминацией её давления на Тегеран. Российский дипломат П.П.Бушев подробно зафиксировал дипломатическое противостояние, показав, как Лондон сумел привлечь Санкт-Петербург на свою сторону.

К концу столетия британское влияние в южных провинциях Ирана и районе Персидского залива достигло апогея. Хотя Иран сохранял номинальную независимость, он оказался в орбите контроля крупных держав. Британское присутствие, несмотря на определённый вклад в модернизацию телеграфной и транспортной сети, обострило внутреннее недовольство и усугубило кризис государственного суверенитета.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Отношения Англии и Ирана в XIX веке были обусловлены неравенством сил и геополитическими интересами. Британская политика, будучи частью «Большой игры», имела далеко идущие последствия для иранского государства, способствуя как его модернизации, так и политической зависимости. Этот период стал основой для будущих протестных движений в Иране и формирования антиимпериалистических настроений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Каземзаде Ф. Россия и Англия в Персии: Большая игра в XIX веке. — М.: Наука, 1974.
2. Кэмпбелл Дж. Политика Великобритании в Иране. — Лондон, 1968.
3. Хомейни С. История внешней политики Ирана в новое время. — Тегеран, 1999.
4. Campbell D. The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. — London: HarperCollins, 2006.
5. Бушев П.П. *Иран и Англия в первой половине XIX века*. — М.: Наука, 1976.

[3] Жуковский Б.А. Российский имп. консул Ф.А. Бакулин в истории изучения бабизма // Записки Восточного отделения Русского археологического общества (ЗВОРАО). — Т. XXIV. — 1916. — С. 46.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:373:82

NEYROPEDAGOGIKA VA ADABIY SAVODXONLIK MUAMMOSINI TADQIQ ETISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Duschanova Nilufar Sabirbayevna, Urganch Ranch texnologiya universiteti "Pedagogika va aniq fanlar "kafedrasi, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

METHODOLOGICAL BASIS OF RESEARCHING THE PROBLEM OF NEUROPEDAGOGY AND LITERARY LITERACY

Duschanova Nilufar Sabirbayevna, Department of "Pedagogy and Exact Sciences" of Urgench Ranch Technological University, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ НЕЙРОПЕДАГОГИКИ И ЛИТЕРАТУРНОЙ ГРАМОТНОСТИ

Дусчанова Нилуфар Сабирбаевна, кафедра «Педагогика и точные науки» Технологического университета Урганч-Ranch, доктор философии по педагогическим наукам (PhD)

https://orcid.org/0009-0002-0324-3174
e-mail: nilufarduschanova387@gmail.com

Annotatsiya: *Keyingi yillarda neyropsixologiya, kognitiv fanlar va pedagogika chorrahasida shakllanayotgan neyropedagogika ta'lim jarayonidagi miya faoliyati, hissiy idrok va bilish jarayonlarining o'zaro bog'liqligini o'rganishga alohida e'tibor qaratayotgan sohalardan biriga aylandi. Maqolada neyropedagogik texnologiyalar orqali adabiyot ta'limi – adabiy ta'limni amalga oshirish masalalari ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *adabiy ta'lim, neyropedagogika, kognitiv fanlar.*

Abstract: *In recent years, neuropedagogy, which has emerged at the intersection of neuropsychology, cognitive sciences, and pedagogy, has become one of the areas that pays special attention to the study of the interrelationships of brain activity, sensory perception, and cognitive processes in the educational process. The article considers the issues of implementing literature education - literary education through neuropedagogical technologies.*

Keywords: *literary education, neuropedagogy, cognitive sciences.*

Аннотация: *В последние годы нейропедагогика, возникшая на стыке нейропсихологии, когнитивных наук и педагогики, стала одним из направлений, уделяющих особое внимание изучению взаимосвязей мозговой активности, чувственного восприятия и когнитивных процессов в образовательном процессе. В статье рассматриваются вопросы реализации литературного образования – литературного образования посредством нейропедагогических технологий.*

Ключевые слова: *литературное образование, нейропедагогика, когнитивные науки.*

KIRISH: Mamlakatimizda ta'lim islohotlari, milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya, innovatsion yondashuvlarning joriy etilishi, shu bilan birga, o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ma'no anglash va ijodiy yondashuv qobiliyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasida adabiy ta'limning mazmunini takomillashtirish, uni yangi ilmiy va metodik asoslarda tashkil etishga doir qator dasturlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, adabiy savodxonlikni faqat matnni o'qish va tushunish emas, balki badiiy tahlil, tanqidiy fikrlash, shaxsiy

munosabat bildirish kabi ko‘nikmalar majmuasi sifatida qarash tendensiyasi yuzaga kelmoqda. Prezidentimiz ta’lim islohotlarida “Ta’lim – bu hayot masalasi, u faqat bilim berish emas, balki yosh avlodni tarbiyalash, ma’naviyatini shakllantirish masalasidir” deb ta’kidlaganlari bunga yaqqol dalil bo‘la oladi[1].

ADABIYOTLAR SHARHI. Adabiy ta’limga zamonaviy pedagogik yondashuvlarni tatbiq etish, o‘quvchilarning adabiy-badiiy, axloqiy va estetik kompetentligini rivojlantirish, badiiy asar tahlili, badiiy adabiyotning o‘quvchi ma’naviy kamolotidagi o‘rni, o‘quvchilarning badiiy va estetik didini shakllantirish kabi muammolar A.Zunnunov, N.Hotamov, J.Esonov, A.Ibrohimov, B.To‘xliyev, S.Matchonov, Q.Yo‘ldoshev, Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova; zamonaviy pedagogik yondashuvlar tadqiqi, ularni ta’lim amaliyotiga tatbiq etish mexanizmlari, xalqaro baholash tadqiqotlari asosida umumiy o‘rta ta’lim mazmunini takomillashtirish, xalqaro andozalar va tajribalar asosida ta’lim sifati va samaradorligini oshirish masalalari M.E.Jumayev, M.Yu.Yuldasheva, B.U.Mingbayeva, G.A.Mamatov, E.Yu.Davletov, M.F.Qurbonova, A.M.Matkarimov; neyropedagogika va neyron tarmoqlarining ta’limdagi ahamiyati, neyropedagogikaning ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishdagi o‘rni, umumta’lim maktablarida samarali ta’minlashda neyropedagogikaning ahamiyati, o‘quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning neyropedagogik texnologiyalari, raqamli texnologiyalar yordamida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish yo‘llari N.Djanxodjayev, M.Shukurova, N.A.Abdullayeva, S.Xolmatova, A.O.Gulyamov kabi olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan.

Bugungi kunda neyropedagogikaning rivojlanish jarayoni davom etmoqda va uning metodologik asoslari yanada mukammallashib bormoqda. Ushbu fan ta’lim tizimining individuallashuvi va neyroilmiy tadqiqotlar asosida samarali yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Neyropedagogik tadqiqotlar ta’lim jarayonida inson miyasining kognitiv va fiziologik xususiyatlarini o‘rganishga asoslangan bo‘lib, ular ma’lum bir metodologik tamoyillar asosida tashkil etiladi. Bular neyroilm va pedagogika o‘zaro aloqasini tizimli ravishda tahlil qilish hamda ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida tashkil etish imkonini beradi. Neyropedagogikaning asosiy metodologik tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Fanlararo yondashuv tamoyili. Neyropedagogika fan sifatida neyropsixologiya, kognitiv neyroilmlar, fiziologiya, psixolingvistika va pedagogika kabi sohalarning birgalikdagi tadqiqotlari asosida shakllangan. Shu bois, neyropedagogik tadqiqotlar ko‘p sohali yondashuvga asoslanadi va turli fanlarning yutuqlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali yangi bilimlar yaratiladi.

2. Tizimli tahlil tamoyili. Neyropedagogika inson miyasi faoliyatini va o‘quv jarayonidagi kognitiv jarayonlarni yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqadi. Bu yondashuv ta’lim jarayonida faqat ma’lum bir usulni emas, balki butun o‘qitish tizimini takomillashtirish imkoniyatini beradi. Har qanday neyropedagogik tadqiqot muayyan holatni alohida emas, balki miya faoliyati va o‘quv jarayonining o‘zaro ta’siri doirasida tahlil qiladi.

3. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv tamoyili. Neyropedagogikaning asosiy maqsadlaridan biri ta’lim jarayonini har bir o‘quvchining individual neyrofiziologik xususiyatlariga moslashtirishdir. Buning uchun neyropedagogik tadqiqotlar shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvga tayanadi, ya’ni har bir shaxsning bilim o‘zlashtirish jarayonidagi farqlari va individual qobiliyatlarini hisobga oladi.

4. Neyroplastiklik tamoyili. Zamonaviy neyroilmlar inson miyasining plastik xususiyatga ega ekanligini, ya’ni u yangi tajriba va ma’lumotlarni o‘zlashtirish jarayonida o‘zgarishi mumkinligini tasdiqlaydi. Neyropedagogik tadqiqotlar ushbu tamoyilga asoslanib, ta’lim jarayonini miyaning o‘rganish qobiliyatini oshirishga yo‘naltirishni taklif etadi. Bu, ayniqsa, inklyuziv ta’lim va maxsus pedagogika sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi.

5. Amaliyotga yo‘naltirilganlik tamoyili. Neyropedagogik tadqiqotlar faqat nazariy tushunchalar bilan cheklanib qolmay, balki ularni ta’lim amaliyotiga tatbiq etishni ham o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Neyropedagogika o‘quv jarayonida kognitiv rivojlanishni rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan yangi o‘qitish texnologiyalari va metodlarini ishlab chiqishda qo‘llaniladi.

Yuqorida keltirilgan metodologik tamoyillar neyropedagogikaning nazariy va amaliy rivojlanishi uchun asosiy yo‘nalishlarni belgilab beradi. Ular ta’lim jarayonini shaxsga moslashtirish, o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishini kuchaytirish va o‘rganish samaradorligini oshirish uchun xizmat qiladi. Bu borada A.N.Leontyev shunday deydi: “Neyropedagogika inson miyasining kognitiv va neyrofiziologik xususiyatlarini hisobga olib, ta’lim jarayonini samarali tashkil etish uchun fanlararo metodologiyaga asoslanadi”[1]. Bugungi kunda neyropedagogikaning metodologik tamoyillari ta’lim sohasida innovatsion yondashuvlar ishlab chiqishda keng qo‘llanilmoqda.

Neyropedagogika ta’lim jarayonini inson miyasi va kognitiv funksiyalari bilan bog‘liq holda o‘rganadigan fan sifatida bir qator metodologik tamoyillarlarga tayanadi. Ushbu fan tizimli yondashuvga ega bo‘lib, ta’lim jarayonini yaxlit, bir-biriga bog‘liq elementlardan iborat tizim sifatida qaraydi. Neyropedagogikada tizimlilik, yaxlitlik va integrativlik tamoyillari o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

1. Tizimlilik tamoyili. Tizimlilik – neyropedagogikada ta’lim jarayonini o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi elementlar majmuasi sifatida o‘rganish tamoyilidir. Bu tamoyilga ko‘ra, o‘quv jarayonidagi har bir omil (o‘quv muhiti, o‘qitish metodlari, pedagogik texnologiyalar, o‘quvchining kognitiv xususiyatlari) o‘zaro ta’sirda va birgalikda ishlashi kerak. Tizimli yondashuvning asosiy jihatlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatishimiz mumkin: - ta’lim jarayonida o‘quvchi, o‘qituvchi va o‘quv muhiti o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ta’minlash; - o‘quv jarayonida faqat axborotni yetkazish emas, balki o‘quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirish; -tahsil olish jarayonini inson miyasidagi kognitiv jarayonlar bilan uyg‘unlashtirish.

Tizimlilik tamoyili asosida shakllangan ta’lim jarayoni inson miyasining o‘rganish mexanizmlariga moslashgan bo‘lib, bilimni chuqur o‘zlashtirishga imkon beradi. Bu yondashuv o‘quvchilarda to‘liq tushunish va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, o‘qitish jarayonida faqat nazariy ma’lumot berish emas, balki uning amaliy qo‘llanilishiga ham e’tibor qaratish tizimli yondashuvning asosiy talabi hisoblanadi.

2. Yaxlitlik tamoyili. Ushbu tamoyil ta’lim jarayonida inson miyasining emotiv, kognitiv va psixologik jarayonlarini bir butunlikda qarash tamoyilidir. Neyropedagogika bu tamoyilni qo‘llagan holda, ta’lim jarayonida nafaqat bilim berish, balki o‘quvchining tafakkuri, his-tuyg‘ulari va ijtimoiy ongini ham hisobga oladi.

Yaxlitlik tamoyili asosida shakllangan ta’lim jarayonida o‘quvchining nafaqat intellektual, balki emosional va ijtimoiy rivojlanishi ham ta’minlanadi. Bu yondashuv yordamida bilim olish jarayoni shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarga moslashtiriladi. Masalan, o‘quv jarayonida vizual materiallar, audio resurslar va interaktiv usullardan foydalanish yaxlit ta’lim modelini shakllantirishga yordam beradi.

3. Integrativlik tamoyili. Integrativlik – bu ta’lim jarayonida turli fanlar va yondashuvlarni uyg‘un tarzda qo‘llash tamoyilidir. Neyropedagogikada integrativ yondashuv fanlararo tadqiqotlarga asoslangan bo‘lib, pedagogika, neyrobiologiya, kognitiv psixologiya va axborot texnologiyalarini birlashtirishni nazarda tutadi.

Integrativ yondashuv orqali ta’lim jarayoni yanada samarali va qiziqarli bo‘ladi. Bugungi kunda STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) ta’limi integrativ yondashuvning yorqin namunasidir. Unda tabiiy fanlar, muhandislik va matematika bilimlari birlashtirilib, amaliy masalalarni yechishda qo‘llaniladi. Neyropedagogika bu usulni qo‘llab-quvvatlab, o‘quv jarayonini yanada chuqurlashtirish va zamonaviy bilimlarni samarali o‘zlashtirishga yordam beradi. Binobarin, “Zamonaviy neyropedagogik yondashuvlar tizimli, yaxlit va integrativ ta’lim modellarini ishlab chiqish uchun muhim ahamiyatga ega. Ular yordamida ta’lim jarayoni o‘quvchilarning neyrokognitiv xususiyatlariga moslashtirilib, samaradorligi oshiriladi”[2].

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL. Neyropedagogikada empirik va nazariy tadqiqotlar bir-biriga bog‘liq holda olib boriladi. Nazariy yondashuvlar asosida tadqiqot konsepsiyalari ishlab chiqiladi, keyin esa ular empirik usullar orqali sinovdan o‘tkaziladi[3]. Bunday yondashuv ta’lim jarayonidagi innovatsion

metodlarning samaradorligini baholashga va ularni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Zero, “Neyropedagogika metodologiyasida nazariy modellashtirish va empirik tajribalar uyg‘un ravishda qo‘llanilganda, ta’lim jarayonini inson miyasining kognitiv xususiyatlariga muvofiq tarzda tashkil etish mumkin”[4].

Umuman, neyropedagogik tadqiqotlarda empirik va nazariy yondashuvlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular ta’lim jarayonini miya fiziologiyasiga muvofiq ravishda tashkil etish va rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Nazariy yondashuvlar metodologik konsepsiyalarni shakllantirsa, empirik tadqiqotlar ularning samaradorligini aniqlash va amaliyotga joriy etish imkoniyatini beradi. Bu esa ta’lim jarayonining shaxsiylashtirilgan va innovasion yondashuvlar asosida rivojlanishiga xizmat qiladi[5].

Neyropedagogika tadqiqotlarida sifat va miqdoriy metodologik yondashuvlar ta’lim jarayonini chuqur tahlil qilish va uning samaradorligini aniqlash uchun keng qo‘llaniladi. Sifat tadqiqotlari o‘quv jarayonining kognitiv va psixologik jihatlarini tushunishga qaratilgan bo‘lsa, miqdoriy yondashuvlar ta’lim jarayonidagi o‘zgarishlarni aniq raqamli ma’lumotlar asosida baholash imkonini beradi[6].

Sifat metodologik yondashuvlar neyropedagogik tadqiqotlarda o‘quvchilarning hissiy holati, motivatsiyasi va individual o‘quv qobiliyatlarini o‘rganishda ishlatiladi. Bu usullarda intervyu, kuzatish, kontent tahlil va keys tadqiqotlar qo‘llaniladi[7]. Masalan, o‘quvchilarning ta’lim jarayoniga munosabatini baholash va ularning o‘rganish jarayoniga qay darajada jalb qilinganligini aniqlash uchun intervyu va kuzatishlardan foydalaniladi. Neyropedagogikada sifat tadqiqotlari orqali ma’lumotlarni faqat empirik usullar bilan emas, balki kognitiv va hissiy jarayonlar bilan ham bog‘lab tahlil qilish imkoni yaratiladi.

Miqdoriy metodologik yondashuvlar esa neyropedagogik tadqiqotlarda ta’lim jarayonini aniq raqamli ko‘rsatkichlar asosida baholashga yo‘naltirilgan. Bu usullarda statistik tahlil, eksperiment natijalarini chuqur tahlil qilish, anketalar va testlardan foydalaniladi. Masalan, neyropedagogik yondashuvlarning o‘quvchilar xotirasiga ta’sirini o‘rganish uchun maxsus testlar ishlab chiqilib, ularning natijalari statistik tahlil orqali baholanadi. Bunday yondashuv ta’lim usullarining real samaradorligini aniqlash imkonini beradi. Neyropedagogika kelajakda kognitiv fanlar, psixologik tadqiqotlar va texnologik innovatsiyalar bilan integratsiyalashib, ta’lim jarayonini inson miyasining individual xususiyatlariga moslashtirish imkonini beradi. Shu bois, uning rivojlanishi nafaqat an’anaviy ta’lim modellarini takomillashtirish, balki yangi, innovatsion o‘qitish usullarini ishlab chiqish uchun muhim asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Леонтьев А.Н. Нейропедагогика: теория и методология. – Санкт-Петербург: Питер, 2021, -б.115.
2. Иванов В.А. Нейропедагогика и образование: теоретические и практические основы. – Москва: Академия, 2022, б. 95.
3. S.Dolimov, H.Ubaydullaev, Q.Axmedov. Adabiyot o‘qitish metodikasi. - Toshkent: “O‘qituvchi”, 1967 – 18-bet.
4. Safo Matchonov. Badiiy matnning o‘quv tahlili orqali o‘quvchilarning adabiy estetik tafakkurini shakllantirish. O‘zbek tilini sohaga yo‘naltirib o‘qitishning ilmiy - metodik asoslari mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari, 2022- yil 4- iyun, 327-334 b.
5. Saluovitta M. Neurodidactics in Practice: Rethinking Teaching Methods. – Helsinki: EDUFIN, 2017. – P. 92.
6. Shaywitz, Sally E. Overcoming Dyslexia: A New and Complete Science-Based Program for Reading Problems at Any Level. Knopf, 2003.
7. Shayxova X.A. Ma’naviyat – kamolot ko‘zgusi. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2009, -B. 115.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 509.3/1 (575.7)

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING FALSAFIY TAFAKKURIDA PEDAGOGIK G‘OYALARNING AKS ETISHI

Xajiyeva Maksuda Sultanovna, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Falsafa” kafedrasi mudiri, falsafa fanlari doktori, professor

REFLECTION OF PEDAGOGICAL IDEAS IN THE PHILOSOPHICAL THOUGHT OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA

Khajiyeva Maksuda Sultanovna, Head of the Department of Philosophy, Urgench State University named after Abu Raykhon Beruni, Doctor of Philosophy, Professor

ОТРАЖЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Хаджиева Максуда Султановна, заведующая кафедрой философии Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни, доктор философских наук, профессор

https://orcid.org/0000-0002-9883-8084
e-mail: maqsuda19710824@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada, Abu Abdullo Rudakiy, Sa’diy Sheroziy, Abulqosim Firdavsiylarning komil shaxsni tarbiyalash borasidagi fikrlari, undagi axloqiy fazilatlarni tarbiyalash, yosh avlodni saxovatpeshalik, vatanparvarlik, mehr-oqibat, rostgo‘ylik, adolatparvarlik, ota-onaga hurmat, mardlik va boshqa fazilatlarni tarbiyalash borasida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *yosh avlod, ilm olish, pul, suv va yer, inson, moddiy ehtiyojlar, aql, ilm-fan va bilim, ma’naviy ehtiyojlar, pul, yer, dam olish, saxovatpeshalik, vatanparvarlik, mehr-oqibat, rostgo‘ylik, adolatparvarlik, ota-onaga hurmat, mardlik.*

Abstract: *This article discusses the ideas of Abu Abdullah Rudaki, Sa’diy Sherazi, Abulqasim Firdawsi on raising a perfect person, educating moral qualities in him, educating the younger generation in generosity, patriotism, kindness, honesty, justice, respect for parents, courage and other qualities.*

Key words: *young generation, education, money, water and land, man, material needs, mind, science and knowledge, spiritual needs, money, land, leisure, generosity, patriotism, kindness, honesty, justice, respect for parents, courage.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются идеи Абу Абдуллы Рудаки, Саадия Шерази, Абулкасима Фирдоуси о воспитании совершенного человека, воспитании в нем нравственных качеств, воспитании в подрастающем поколении щедрости, патриотизма, доброты, честности, справедливости, уважения к родителям, мужества и других качеств.*

Ключевые слова: *Молодое поколение, образование, деньги, вода и земля, человек, материальные потребности, разум, наука и знания, духовные потребности, деньги, земля, досуг, щедрость, патриотизм, доброта, честность, справедливость, уважение к родителям, мужество.*

KIRISH. Ta’lim bugungi kunda jahon hamjamiyatining muammosiga aylangan. Endi mehr-muhabbat kamayib ketgandek, ba’zida ota-o‘g‘il ham kelishmay qoladi. Xalqimizga yot bo‘lgan internet, kino va seriallar, boylik masalasi ta’lim-tarbiya ishlarini yanada og‘irlashtirdi. Yoshlar har xil ekstremistik oqimlarga jalb qilingan. Terrorchilik harakatlari va diniy ekstremizm asr balosiga aylandi. Rudakiy yosh avlodni ilm olishga chaqiribgina qolmay, balki uni hayotiy insoniy

ehtiyoj deb bilgan. Uning fikricha, pul, suv va yer insonning moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur vosita bo‘lgani kabi, aql, ilm-fan va bilim ham uning ma’naviy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur vositadir. Mana u bu haqda nima deydi. Tana vasvasalari – pul, yer, bo‘sh dam olish. Ilm, aql – ruhim vasvasasi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI. Rudakiyning insonning ham moddiy, ham ma’naviy ehtiyojlari borligi haqidagi bu bayonoti feodal tuzum va uning mafkuraviy tayanchi – islom dini xalqni zulmat va jaholatda ushlab turgan bir paytda ifodalangani uchun katta progressiv ahamiyatga ega edi. Rudakiy insonparvar sifatida yoshlardan odamlarga mehribon, sezgir va e’tiborli bo‘lishni, musibatga uchraganlarga hamdardlik va yordam ko‘rsatishni talab qilgan: Ko‘r injiqlikni bostiradi va siz olijanob bo‘lasiz! Cho‘loq, ko‘rni so‘kma – sen olijanob bo‘lasan! Aslzoda emas, yiqilganning ko‘ksiga qadam bosadigan, yo‘q! Yiqilganlarni ko‘taring – siz olijanob bo‘lasiz!

“Mard” so‘zi (so‘zma-so‘z – “erkak”, majoziy ma’noda “er”) ma’nosini bildiradi: eng yaxshi insoniy fazilatlarga ega inson... U mehribon, hamdard, kimga muhtoj bo‘lsa, yordam berishga tayyor. U barcha ojiz va nochor odamlarni gijgijlash va zo‘ravonlikdan himoya qiladi. U saxiy, har doim kambag‘allarga yordam berishga tayyor.

Markaziy Osiyo xalqlarining pedagogik tafakkurida bu masala alohida o‘rin tutadi. Bu masalani chetlab o‘tadigan taniqli adib-pedagog deyarli yo‘q. Bu quyidagi mantiqqa asoslangan edi:

1. Odam hayvondan aqli bilan ajralib turadi, u aqlli mavjudotdir. Shuning uchun uning barcha harakatlari va ishlari oqilona bo‘lishi kerak. Va buning uchun uning barcha his-tuyg‘ulari uning ongiga bo‘ysunishi kerak.

2. Insonga erkinlik kerak. Moddiy jihatdan qaram bo‘lmasa, hech kimga qaram bo‘lmasa ozod bo‘ladi. Moddiy jihatdan qaram bo‘lmaslik uchun, inson hech narsaga muhtoj bo‘lmaslik va odamlardan yordam so‘ramaslik uchun o‘z ehtiyojlarini cheklashi kerak.

3. Aqlsiz istaklarning ro‘yobga chiqishi, vaqt o‘tishi bilan inson o‘z xohish-istaklarini bajarishdan o‘zini tiya olmaydi, ehtiyojlarini cheklay olmaydi. Bu oxir-oqibat jinoyatga olib keladi.

Rudakiy zamondoshlari ijodida o‘z vataniga, xalqiga muhabbat, qahramonlarning matonat va jasorati, keksalarga hurmat, xalqning qadimiy an’analari, ayniqsa, oila va tarbiya bilan bog‘liq an’analar tarannum etilgan. Bu hodisa asta-sekin kuchayib, maktablarda ajdodlarining buyukligi va qudratini yorituvchi fanni o‘rgata boshladilar. Demak, o‘z-o‘zini anglagan, o‘zini vatanparvar va bilimli, ma’rifatli deb bilgan shaxs uchun maktab ilm o‘rganish, bilim to‘plash uchun yorug‘ ma’bad va ta’lim-tarbiya markazi bo‘lib, unga taqdirli zamin yaratadi. Rudakiy va uning zamondoshlari davrida, birinchidan, maktab muhiti, maorif yana jonlandi; ikkinchidan, uning yangi shakli, yangi va yangi variantlari namoyon bo‘lishi bilan alohida mas’uliyat yukladi, maktab va madrasa, ta’lim, savodxonlik va tarbiya markazlariga aylandi. Rudakiy va uning zamondoshlari ilm o‘rganishga alohida e’tibor berib, odamlarni turli ilmlarni idrok etishga chorlaganlar. Rudakiyning yana bir zamondoshi Firdavsiy komil shaxsni tarbiyalashda birinchi navbatda undagi axloqiy fazilatlarni tarbiyalash kerak, deb hisoblaydi. Shu boisdan ham Firdavsiy yosh avlodni saxovatpeshalik, vatanparvarlik, mehr-oqibat, rostgo‘ylik, adolatparvarlik, ota-onaga hurmat, mardlik va boshqa fazilatlarni tarbiyalashga ko‘rsatma beradi. Hikmat Firdavsiyning yana bir ijobiy fazilatlaridandir. U aqlli odamning xatti-harakati ahmoqning xatti-harakatidan ancha farq qiladi. Holbuki, hikmatga ega bo‘lish uchun xalqning ilmlarini, madaniyatini, urf-odatlarini, o‘rganishga, o‘gitlaridan bahramand bo‘lishga harakat qilish kerak. Firdavsiy fikricha, notiqlik insonning ijobiy fazilatidir. Har bir aqlli odam yaxshi so‘zni yomondan ajratmog‘i lozim, chunki odamdan keyin faqat yaxshi so‘zi qoladi. Shu munosabat bilan shoir ikkiyuzlamachilik va so‘zbo‘zlikni salbiy axloqiy xislatlar deb hisoblaydi.

So‘zbo‘zlik va tuhmat ham shoir tomonidan insonga xos salbiy sifatlar sanaladi. Firdavsiy odamlarga gapni so‘zlamaslikka, boshqalarga tuhmat qilmaslikka buyuradi. Haqiqiy erkak har doim tilini nazorat qilishi kerak. Shoir birdamlik, do‘stlik, birodarlikni yosh avlodni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashning eng yaxshi xislati deb biladi. Firdavsiy qarashlari bugungi kunda ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, maktab o‘quvchilari, talabalar va jamiyatning har bir a’zosini axloqiy tarbiyalashda katta o‘rin tutadi. Firdavsiy onaga hurmatni insonning eng yaxshi fazilati deb biladi. Uning fikricha, ona hayotning, ezgulikning,

mehrning eng buyuk manbaidir. Onalik mashaqqatlari, tashvishlari asrlar davomida olimlar, shoirlar, yozuvchilar, sarkardalar, taniqli jamoat va davlat arboblari tomonidan tarannum etilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR. Rudakiy va uning zamondoshlari davrida milliy tojik maktabi shakllandi. Bu shaharlarda madrasalar ochilishiga imkon yaratdi. Albatta, bu davr talabi edi. Arablar bosib olingandan keyin xalifalik Xuroson va Movarounnahr shaharlarida boshlang‘ich maktab va madrasalar tashkil etish bilan jiddiy shug‘ullanadi. Bu davrda maktablarda malakali pedagog kadrlar tayyorlash zarur edi. Eng muhimi, o‘tmishdagi maktablardan foydalanilgan, o‘qituvchilik faoliyatiga tajribali kadrlar jalb qilingan. Rudakiy va uning zamondoshlari hayoti davrida Buxorodagi Juhi Muliyon mahallasi asosiy ta’lim va tarbiya markazlaridan biri hisoblanib, ilm-fan, pedagogik fikr va ma’rifat rivoji va gullab-yashnashiga xizmat qilgan.

Sa’diy uzoq safarlarida zohid va tilanchilar, savdogarlar, qaroqchilar, dehqon va hunarmandlar bilan uchrashib, aholining turli qatlamlari hayotini o‘rgangan, odamlar, ularning xatti-harakatlari, orzu-umidlari bilan doimo qiziqib turardi. Sa’diyning sayohatlaridagi asosiy mashg‘uloti va’z qilish edi. U borgan har bir shaharda masjidlar, bozorlar, uylar va qabristonlarda odamlarni atrofiga to‘plab, ularga va’z-nasihatlar qilgan. Voiz o‘z ma’ruzalarida odob-axloq, amaliy hikmat, ijtimoiy munosabatlar masalalariga to‘xtalib, o‘z fikrlarini hayotiy misollar, hayotiy manzaralar, xalq maqollari bilan mustahkamlagan. Sa’diyning ma’ruzalari qiziqarli va real hikoyalarga aylanib, oxir-oqibat uning “Bo‘ston va Guliston” asariga aylangan. Sa’diy 1257-yilda sayohatdan jamiyatning turli qatlamlari, turli mamlakatlar xalqlari hayotini o‘rganish natijasida to‘plangan boy bilim va tajriba bilan qaytib keladi va asarlar yaratishga kirishadi. Sa’diy adabiy merosida yuqoridagi kitoblardan tashqari to‘rt g‘azal (“Toyibot”, “Badoye”, “Havotim”, “Qadimiy g‘azaliyot”), qasida (fors va arab), kitobat, ruboiy, masnaviylar mavjud. Shoirning g‘azallarida ko‘proq insoniy muhabbat, go‘zallik tarannum etilgan. Sa’diy g‘azalida ma’naviy hayotning asl ko‘rinishlari – baxt, shodlik, qayg‘u, dard, shifo, orzu-umid, tuyg‘u va his-tuyg‘ularni har joyda va har doim hayajonga soladigan haqiqiy ko‘rinishlarni mahorat bilan, badiiy tasvirlaydi.

Sa’diy o‘zidan oldingi avlod an’analarini ijodiy takomillashtirdi, g‘azalning eng go‘zal va mukammal namunasini yaratdi, fors-tojik adabiyoti tarixiga “g‘azal payg‘ambari” sifatida o‘z nomini kiritdi. O‘tmish shoirlari g‘azallarida o‘z ifodasini topgan inson muhabbati, do‘stligi, shodligi, baxti Sa’diy g‘azallarida jozibali obrazlar, yorqin detallar bilan boyitilgan. Sa’diy g‘azallarining asosiy mavzularidan biri, o‘zi aytganidek, ishqdir.

XULOSA. Shoir, bir tomondan, real dunyoga, odamlar hayoti va ma’naviyati bilan mustahkam aloqada bo‘lib, ishq-muhabbatni, moddiy olamning go‘zalligini, zavq-shavqlarini tarannum esa, ikkinchi tomondan, uning fikr va g‘oyalari dunyoviy bo‘la boradi. Albatta, bu bejiz emas. Sa’diy Sharqda o‘rta asr feodalizmi sharoitida yashab, uning yuksak g‘oyalari, ilg‘or g‘oyalari feodal mafkurasi hukm surgan tarixiy muhitdan ajralmas edi. Bag‘dod madrasasida ulug‘ donishmand Shihobuddin Suhravardiy qo‘lida saboq olganida ham o‘z ta’limoti ta’sirida hikmatli she’rlar kuylagan. Biroq Sa’diyning g‘azallari va boshqa so‘fiy shoirlarning she’rlari kam. Sa’diyning insoniy muhabbati ilohiy ishqidan ko‘p marta yuksak va muhimroqdir. Sa’diyning lirik qahramonlari hammasi tirik odamlardir va ularni ehtiros bilan sevadilar. Ular tirik odamlar bo‘lgani uchun ular ham turli xil his-tuyg‘ularga va tabiatga ega.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Насер Д.Л. Коранические сказания и хадисы в поэзии Рудаки и его современников: диссертация ... кандидата филологических наук. - Душанбе, 2009. - 126 с.
2. Атоев А.М. Проблемы нравственности в “Шахнаме” Абулкосима Фирдавси: диссертация ... кандидата философских наук. - Душанбе, 1998. - 136 с.
3. Кодиров К. Педагогические и дидактические идеи суфизма: Социальные и идейные истоки формирования и развития: диссертация ... доктора педагогических наук. - Душанбе, 2002. - 281 с.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 34550.98.03

ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОЙ ПОДХОД В ИНТЕГРИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ (CLIL) РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Бозоров Пулат Фарходович, преподователь Термезского государственного педагогического института

RUS TILINI CHET TILI SIFATIDA O‘RGANISHDA CLIL INTEGRATSIYA YONDASHUVI

Bozorov Pulat Farhodovich, Termiz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

SUBJECT-LANGUAGE APPROACH IN CLIL INTEGRATED LEARNING OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Bozorov Pulat Farhodovich, Teacher, Termez State Pedagogical Institute

https://orcid.org/0009-0007-2904-1409
e-mail: Bozorovpo‘lat.123.@gmail.com

Аннотация: *В данной статье рассматриваются особенности применения предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL — Content and Language Integrated Learning) при преподавании русского языка как иностранного. Анализируются теоретические основы подхода, его преимущества, методологические принципы и практические аспекты реализации на различных этапах языковой подготовки. Особое внимание уделено роли предметного содержания в формировании межкультурной коммуникативной компетенции и мотивации студентов.*

Ключевые слова: *CLIL, русский язык как иностранный, интегрированное обучение, предметно-языковой подход, межкультурная компетенция, мотивация.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada rus tilini chet tili sifatida o‘qitishda kontent va tilni integratsiyalashgan o‘rganish (CLIL) dan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Yondashuvning nazariy asoslari, uning afzalliklari, metodologik tamoyillari va til o‘rgatishning turli bosqichlarida amalga oshirishning amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Talabalarning madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyasi va motivatsiyasini shakllantirishda fan mazmunining roliga alohida e’tibor beriladi.*

Kalit so‘zlar: *CLIL, rus tili chet tili sifatida, integratsiyalashgan o‘rganish, mazmun va til yondashuvi, madaniyatlararo kompetentsiya, motivatsiya.*

Abstract: *This article examines the specifics of using content and language integrated learning (CLIL) in teaching Russian as a foreign language. The theoretical foundations of the approach, its advantages, methodological principles and practical aspects of implementation at various stages of language training are analyzed. Particular attention is paid to the role of subject content in the formation of intercultural communicative competence and motivation of students.*

Keywords: *CLIL, Russian as a foreign language, integrated learning, content and language approach, intercultural competence, motivation.*

ВВЕДЕНИЕ. Современные тенденции в преподавании иностранных языков направлены на интеграцию языковой и предметной подготовки. Одним из наиболее перспективных методов является предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL), которое предполагает одновременное освоение иностранного языка и предметного содержания. В условиях глобализации и усиления международной академической мобильности CLIL становится важным инструментом формирования многоязычной и межкультурной компетентности.

Теоретические основы CLIL. CLIL был разработан в 1990-х годах как образовательная модель, ориентированная на одновременное развитие языковых и познавательных навыков. Он основывается на конструктивистском подходе, где обучение происходит в контексте реальной деятельности, и язык осваивается не как цель, а как средство постижения знаний. Основными принципами CLIL являются: -Интеграция языка и содержания; -Акцент на когнитивное развитие; -Развитие коммуникативной компетенции; -Междисциплинарность и межкультурность; -Мотивация через актуальность содержания.

Применение CLIL при обучении русскому языку как иностранному. Применение CLIL в контексте преподавания русского языка иностранным студентам требует адаптации методик в соответствии с уровнем языковой подготовки, академическими целями и культурными особенностями обучающихся.

На начальном этапе обучения. На начальном уровне целесообразно использовать упрощённые тексты по истории, культуре или страноведению. Цель — формирование базового лексико-грамматического запаса на фоне предметного содержания.

Средний уровень. Здесь возможно включение учебных курсов по гуманитарным наукам (например, искусствознание, история России), проводимых на русском языке с поддержкой лексических и грамматических комментариев. Это способствует развитию навыков академического чтения и аудирования.

Продвинутый уровень. На продвинутом уровне студенты могут осваивать специализированные дисциплины (экономика, право, медицина) на русском языке, активно участвовать в дискуссиях, готовить проекты и презентации.

Преимущества и вызовы CLIL.

Преимущества: -Повышение мотивации студентов за счёт актуального содержания; -Развитие критического мышления; -Усиление языковой практики в профессиональном контексте; -Формирование межкультурной компетенции.

Трудности: -Требования к уровню языка у студентов; -Необходимость в подготовке преподавателей CLIL; -Отсутствие готовых учебных материалов на русском языке; -Баланс между обучением языку и предмету.

Практические рекомендации. Для успешной реализации CLIL в преподавании РКИ рекомендуется:

-Разрабатывать модули с учётом уровня студентов;

-Использовать визуальные материалы, схемы, инфографику;

-Содействовать кооперативному обучению и работе в группах;

-Осуществлять междисциплинарное сотрудничество между преподавателями языка и профильных дисциплин;

-Внедрять оценочные инструменты, фиксирующие как языковой, так и предметный прогресс.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. CLIL представляет собой эффективный подход к обучению русскому языку как иностранному, способствующий интеграции языка и профессиональной подготовки. Несмотря на определённые трудности внедрения, данный метод открывает широкие перспективы для развития функциональной грамотности, профессиональной лексики и культурной осведомлённости студентов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge University Press.
2. Bentley, K. (2010). The TKT Course: CLIL Module. Cambridge University Press.
3. Мещерякова, И.В. (2016). Методика преподавания русского языка как иностранного. Москва: Флинта.
4. Миронова, Н.М. (2020). Предметно-языковой подход в обучении иностранных студентов. // Русский язык за рубежом, №2.
5. Цейтлин, С.Н. (2013). Языковое сознание и методы его формирования. СПб: Златоуст.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 159.9.072

INNOVATSIYA VA TEXNOLOGIYA: IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLAR VA XORIJIY TAJRIBALAR

Mansurova Odinaxon Ulug‘bek qizi, Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

INNOVATION AND TECHNOLOGY: SOCIO-PSYCHOLOGICAL BASIS AND FOREIGN EXPERIENCES

Mansurova Odinaxon Ulugbek kizi, teacher at Gulistan State Pedagogical Institute

ИННОВАЦИИ И ТЕХНОЛОГИИ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Мансурова Одинахон Улугбек кызы, преподаватель Гулистанского государственного педагогического института

https://orcid.org/0009-0000-4484-4721
e-mail: oydinulugbekovna2@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola yangi texnologiyalar va innovatsiyalardan foydalanish borasidagi xorijiy tajribalarni ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan o‘rganadi. Unda innovatsion jarayonlarga odamlarning munosabati, texnologiyalarni qabul qilish va ularga qarshilik ko‘rsatish sabablari, shuningdek, innovatsion muhitning shaxsga ta’siri tahlil qilinadi. Maqolada turli madaniyatlarda texnologiyalarga bo‘lgan munosabatlar, ijtimoiy norma va qadriyatlarning innovatsion faoliyatga ta’siri, shuningdek, texnologik o‘zgarishlarga moslashishning psixologik mexanizmlari ko‘rib chiqiladi. Bundan tashqari, maqolada xorijiy tajribalarni O‘zbekiston sharoitida qo‘llashda ijtimoiy-psixologik omillarni hisobga olish zarurligi asoslanadi va innovatsion jarayonlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun tavsiyalar beriladi.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy psixologiya, innovatsiya, texnologiya, texnologik qabul qilish, madaniyat, ijtimoiy normalar.*

Abstract: *This article studies foreign experiences in the use of new technologies and innovations from a socio-psychological perspective. It analyzes people’s attitude to innovation processes, the reasons for accepting and resisting technologies, as well as the impact of the innovative environment on the individual. The article examines attitudes towards technologies in different cultures, the impact of social norms and values on innovative activity, as well as psychological mechanisms of adaptation to technological changes. In addition, the article substantiates the need to take into account socio-psychological factors when applying foreign experiences in the conditions of Uzbekistan and gives recommendations for the successful implementation of innovative processes.*

Keywords: *social psychology, innovation, technology, technological acceptance, culture, social norms.*

Аннотация: *В статье рассматривается зарубежный опыт использования новых технологий и инноваций с социально-психологической точки зрения. В нем анализируется реакция людей на инновационные процессы, причины принятия и сопротивления технологиям, а также влияние инновационной среды на личность. В статье рассматриваются отношение к технологиям в разных культурах, влияние социальных норм и ценностей на инновационную активность, а также психологические механизмы адаптации к технологическим изменениям. Кроме того, в статье обосновывается необходимость учета социально-психологических факторов при применении*

зарубежного опыта в условиях Узбекистана и даются рекомендации по успешной реализации инновационных процессов.

Ключевые слова: *социальная психология, инновации, технологии, внедрение технологий, культура, социальные нормы, психологическая.*

KIRISH (INTRODUCTION). Bugungi kunda jahon iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotining asosiy drayverlaridan biri texnologik taraqqiyot bo‘lib, u innovatsiyalarni jamiyatning barcha jabhalariga keng miqyosda joriy etishni taqozo etmoqda. Ushbu jarayonda xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribasi bebaho manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Biroq, ushbu tajribani shunchaki ko‘chirib olish emas, balki uni ijtimoiy-psixologik omillarni chuqur tahlil qilgan holda, milliy o‘ziga xoslik va madaniy kontekstga muvofiq tarzda qo‘llash g‘oyat muhimdir. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham aynan shunda namoyon bo‘ladi. Ya’ni, ushbu ish yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni qabul qilishdagi ijtimoiy-psixologik omillarni xorijiy tajriba misolida o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi innovatsion jarayonlarning ijtimoiy-psixologik asoslarini aniqlash, xususan, texnologiyalarga bo‘lgan munosabat, qarshilik ko‘rsatish sabablari, ijtimoiy norma va madaniy qadriyatlarning ta’siri kabi masalalarni chuqur o‘rganish va shu asosda O‘zbekiston sharoitida innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu tadqiqot natijalari O‘zbekistonda innovatsion siyosatni shakllantirish, texnologiyalarni joriy etish strategiyalarini ishlab chiqish, shuningdek, aholining innovatsion faolligini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

METODLAR (METHODS). Ushbu tadqiqotda ijtimoiy-psixologik omillarning innovatsion jarayonlarga ta’sirini kompleks o‘rganish uchun sifat va miqdoriy tadqiqot usullarining kombinatsiyasidan foydalanildi. Texnologiyalarni qabul qilish, madaniyatning ta’siri, ijtimoiy normalar va psixologik moslashuvga oid ilmiy maqolalar, kitoblar va hisobotlar chuqur tahlil qilindi.

Texnologiyalarni qabul qilish nazariyalari: Fred Devisning Texnologik qabul qilish modeli foydalilik va qulaylik kabi omillarning texnologiyalarni qabul qilishga ta’sirini ko‘rsatib berdi. Devis o‘z maqolasida shunday deb yozadi: “Perceived usefulness is defined as the degree to which a person believes that using a particular system would enhance his or her job performance”[1.,320-b]. Venkatesh va boshqalarning Birlashtirilgan texnologik qabul qilish va foydalanish nazariyasi[2.,203-b] esa ishlash ko‘rsatkichlari, kuchlanish, ijtimoiy ta’sir va osonlashtiruvchi sharoitlar kabi omillarni o‘z ichiga olgan kengroq modelni taqdim etdi.

Madaniyatning ta’siri: Gert Hofstedening madaniy o‘lchovlari turli madaniyatlarda texnologiyalarga bo‘lgan munosabatni tushunish uchun asos yaratdi. Hofstede ta’kidlashicha, “Kuch masofasi, individualizm va noaniqlikdan qochish kabi o‘lchovlar innovatsion jarayonlarga ta’sir etishi mumkin”[4.,4-b].

Ijtimoiy normalar: Robert Chialdini ijtimoiy ta’sir tamoyillari ijtimoiy norma, avtoritet va do‘stlik kabi omillar texnologiyalarni qabul qilishga qanday ta’sir qilishini tushuntiradi[5.,5-b].

Psixologik moslashuv: Susan Fiske va Shelley Taylorning kognitiv ijtimoiy psixologiya asari odamlarning yangi texnologiyalarga bo‘lgan munosabatini shakllantirishda kognitiv jarayonlarning rolini ochib beradi [6.,5-b].

NATIJALAR (RESULTS). Jamiyatda texnologiyalarga ijobiy munosabat innovatsion jarayonlarni sezilarli darajada tezlashtiradi. Agar aholi texnologiyalarni taraqqiyot va rivojlanish vositasi sifatida qabul qilsa, yangi texnologiyalarni qabul qilish osonroq bo‘ladi. Aksincha, ba’zi madaniyatlarda texnologiyalar an’analarga tahdid sifatida ko‘rilishi, qarshilikni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, yuqori noaniqlikdan qochish madaniyatiga ega bo‘lgan jamiyatlarda yangi va noma’lum texnologiyalarga nisbatan xavotir yuqori bo‘lishi mumkin.

Yangi texnologiyalarga qarshilik turli sabablarga ko‘ra yuzaga kelishi mumkin: ish o‘rinlarini yo‘qotishdan qo‘rqish, yangi ko‘nikmalarni o‘rganish qiyinligi, shaxsiy hayotga aralashish xavfi, nazoratni yo‘qotish hissi va boshqalar. Shuning uchun, innovatsiyalarni joriy etishda qarshilikni bartaraf etish

strategiyalarini ishlab chiqish muhimdir. Bu strategiyalarga aholini xabardor qilish, ta’lim berish, yangi texnologiyalarning afzalliklarini ko‘rsatish va ishtirok etish imkoniyatlarini yaratish kiradi.

Innovatsion g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlaydigan, xatolar uchun tolerant bo‘lgan muhitni yaratish innovatsion faoliyatni rag‘batlantiradi. Teresa Amabilening tadqiqotlariga ko‘ra, ijodiy muhit erkinlik, qo‘llab-quvvatlash, resurslar va xavfni o‘z ichiga oladi [7.,76-b]. Bunday muhitda odamlar o‘z g‘oyalarini sinab ko‘rishga va xato qilishdan qo‘rqmaslikka undaladilar.

Innovatsion xulq-atvorning ijtimoiy norma sifatida qabul qilinishi innovatsion faoliyatni rag‘batlantiradi. Agar jamiyatda innovatsionerlar hurmat qilinsa va ularning g‘oyalari qo‘llab-quvvatlansa, bu innovatsion faoliyatni kuchaytiradi. Ijtimoiy ta’sir tamoyillari, xususan, ijtimoiy isbot tamoyili odamlarning boshqalarning xatti-harakatlariga qarab o‘z xatti-harakatlarini o‘zgartirishini ko‘rsatadi.

Texnologik o‘zgarishlarga moslashish jarayoni shaxsdan stressga chidamlilik, yangi ko‘nikmalarni o‘rganish qobiliyati va o‘zgarishlarga tayyor bo‘lishni talab qiladi. Bundan tashqari, Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi o‘z-o‘ziga ishonchning texnologiyalarni qabul qilishga ta’sirini ko‘rsatadi[8.,75-b]. O‘z-o‘ziga ishonchi yuqori bo‘lgan odamlar yangi texnologiyalarni o‘rganishga va ulardan foydalanishga ko‘proq tayyor bo‘ladilar.

MUHOKAMA (DISCUSSION). Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda innovatsion jarayonlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bir qator ijtimoiy-psixologik omillarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatdi. Birinchidan, milliy qadriyatlar va an’analarni hurmat qilish muhim ahamiyatga ega. Yangi texnologiyalarni joriy etishda ularning milliy madaniyatga zid kelmasligiga, balki uning rivojlanishiga hissa qo‘shishiga e’tibor qaratish lozim. O‘zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, texnologiyalarni madaniyatga moslashtirish aholi tomonidan ularning qabul qilinishini sezilarli darajada oshiradi[9.,67-b]. Bundan tashqari, aholining bilim darajasini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar, xususan, ta’lim tizimini takomillashtirish va uzluksiz ta’limni rivojlantirish zarur. Ta’lim nafaqat texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalarini oshirishga, balki innovatsion fikrlashni rivojlantirishga ham qaratilishi kerak. O‘zbekistonda innovatsion tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash ham muhimdir. Bu innovatsion g‘oyalarni amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratish, moliyaviy va institutsional yordam ko‘rsatishni o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy sheriklikni rivojlantirish, ya’ni davlat, biznes va fuqarolik jamiyati institutlari o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish innovatsion jarayonlarga aholining keng qatlamlarini jalb qilish imkonini beradi.

Ikkinchidan, texnologik o‘zgarishlarga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan aholiga psixologik yordam ko‘rsatish muhim ahamiyatga ega. Bu ularning stressini kamaytirish va o‘zgarishlarga moslashishiga yordam beradi. Psixologik yordam, xususan, konsultatsiya, treninglar va qo‘llab-quvvatlash guruhlari orqali amalga oshirilishi mumkin. O‘zbekistonlik psixologlarning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, psixologik yordam texnologik o‘zgarishlarga moslashish jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi [10.,45-b]. Bundan tashqari, O‘zbekistonda innovatsion siyosatni shakllantirishda aholining demografik xususiyatlarini, xususan, yosh avlodning texnologiyalarga bo‘lgan munosabatini hisobga olish muhimdir[11.,89-b]. Yosh avlod texnologiyalarni tezroq qabul qiladi va ulardan foydalanishga ko‘proq tayyor bo‘ladi. Shuning uchun, innovatsion siyosat yosh avlodning manfaatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi kerak.

XULOSA qilib aytganda, yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni muvaffaqiyatli qabul qilish – bu nafaqat texnologik, balki ijtimoiy-psixologik omillarga ham bog‘liq bo‘lgan murakkab jarayon bo‘lib, xorijiy tajribalarni O‘zbekiston sharoitida tatbiq etishda milliy qadriyatlar, ijtimoiy normalar, aholining psixologik xususiyatlari, shuningdek, demografik omillar hamda ta’lim darajasini hisobga olish lozim. Ayni shu yondashuv bilan innovatsion jarayonlarni samarali amalga oshirish va jamiyat farovonligini oshirish mumkin bo‘ladi, kelgusidagi tadqiqotlar esa innovatsion jarayonlarning turli bosqichlarida ijtimoiy-

psixologik omillarning rolini chuqurroq o‘rganish, xususan, aholining texnologiyalarga nisbatan ishonchini oshirish yo‘llarini izlash, qarshilikni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqish va innovatsion muhitni yaratishga qaratilgan bo‘lishi darkor.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hofstede. Culture is the collective programming of the mind which distinguishes the members of one group or category of people from another. 2001. p. 4.
2. Cialdini. People are more likely to say yes to a request if they feel a sense of obligation to the requester. 2007, p. 17.
3. Fiske & Taylor. People are cognitive misers, striving to conserve cognitive resources whenever possible 2017, p. 5.
4. Hofstede, G. Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. Sage Publications. 2001.
5. Rogers, E.M. Diffusion of innovations. Free Press. 2003.
6. Amabile, T. M. How to kill creativity. Harvard Business Review, 1998. 76(5), 76-87.
7. Cialdini, R.B. Influence: The psychology of persuasion. HarperCollins. 2007.
8. Connor, D.R., & McDonald, R.M. Managing organizational change. John Wiley & Sons. 1996.
9. Bandura, A. Social learning theory. Prentice-Hall. 1977.
10. Qodirov,A. Madaniyat va texnologiya: O‘zbekistonda innovatsion jarayonlarning ijtimoiy-madaniy aspektlari. Falsafa va huquq, 2018. 67-74.
11. Ahmedova, N. Texnologik o‘zgarishlarga moslashishda psixologik yordamning o‘rni. Psixologiya masalalari, 2020. 45-52.
12. Sobirov, B. O‘zbekistonda yoshlarning texnologiyalarga munosabati: Ijtimoiy-psixologik tahlil. Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari, 2021. 89-96.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 101.1

ZAMONAVIY JAMIYATDA ILMIY VA DINIY BILIMLAR MUTANOSIBLIGINI TA'MINLASH ZARURATI

[1]Koshanova Nilufar Maxsudovna, Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti (PhD)
[2]Tadjibayeva Ruxshona Oktamovna, Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

https://orcid.org/0009-0002-6861-6568
e-mail: koshanovanilufar512@gmail.com

THE NEED TO ENSURE THE BALANCE OF SCIENTIFIC AND RELIGIOUS KNOWLEDGE IN MODERN SOCIETY

[1]Koshanova Nilufar Maksudovna, Associate Professor (PhD) of Chirchik State [2]Pedagogical University
Tadzhibayeva Rukhshona Oktamovna, Teacher of Chirchik State Pedagogical University

https://orcid.org/0009-0002-5770-4466
e-mail: ruxshonatadjibayeva1707@gmail.com

НЕОБХОДИМОСТЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БАЛАНСА НАУЧНОГО И РЕЛИГИОЗНОГО ЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

[1]Кошанова Нилуфар Максудовна, доцент Чирчикского государственного педагогического университета, (PhD)
[2]Таджибаева Рухшона Октамовна, преподаватель Чирчикского государственного педагогического университета

Annotatsiya: *Ushbu maqolamizda bugungi globallashuv sharoitida ma'naviy tanazzul, nigilizm holatlari dunyoning turli chekkalarida rivojlanayotgan bir paytda inson ma'naviy kamolotini ta'minlashda ilmiy va diniy bilimlar uyg'unligini ta'minlashning bugungi kundagi ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *texnogen sivilizatsiya, din, fan, zamonaviy jamiyat, sekulyarizatsiya, fenomen, nomuvofiqlik, ziddiyat, dialog va integratsiya, obskurantizm.*

Annotation: *This article highlights the importance of ensuring the harmony of scientific and religious knowledge in ensuring the spiritual maturity of a person in today's globalization environment, where spiritual decline and nihilism are developing in different parts of the world.*

Keywords: *technogenic civilization, religion, science, modern society, secularization, phenomenon, incompatibility, conflict, dialogue and integration, obscurantism.*

Аннотация: *В статье подчеркивается важность обеспечения гармонии научного и религиозного знания в обеспечении духовной зрелости человека в современных условиях глобализации, когда в разных частях света развиваются духовный упадок и нигилизм.*

Ключевые слова: *техногенная цивилизация, религия, наука, современное общество, секуляризация, феномен, несовместимость, конфликт, диалог и интеграция, мракобесие.*

KIRISH. Din – insonni ma'naviy-ruhiy poklovchi, odamzodni yomonlikdan, yovuzlikdan qaytaruvchi, ma'naviy yetuklikka chorlovchi ijtimoiy hodisa, fenomendir. Din jamiyatda insonlarning mashaqqatli hayot yo'llarida umid bilan yashashiga, og'riqli yo'qotishlarida esa yupanishiga, yaxshi-yomon kunlarida birdam bo'lishga, har bir jabhada halol va adolatli bo'lishiga, insoniy xususiyatlarini saqlab turishiga xizmat qiluvchi omildir. Ilm ham, din ham haqiqatni bilishga intiladi. Har ikkalasida ham olamning kelib chiqishi, inson va uning dunyodagi o'rni, inson hayotining mazmuni tushuntiriladi. Fan va din o'rtasidagi muloqot inson borlig'ining mohiyati bilan bog'liq bo'lib, unda materiya olami va ruh olami birlashgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Diniy va ilmiy bilimlarning uyg'unligini ta'minlash masalasi ko'plab tadqiqotchilar diqqat markazida turgan ilmiy mavzulardan biridir. Dinning jamiyatdagi o'rniga yangi davr mutafakkirlari R.Dekart, nemis klassik falsafasining yorqin namoyandalaridan I.Kant, Gegel e'tibor qaratgan. Mahalliy tadqiqotchilardan A.Ochildiyev, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, MDH tadqiqotchilaridan D.X.Bruk, L.Roslovskaya, M.Talalushkinalar tomonidan o'rganilgan.

MUHOKAMA. Bugungi zamonaviy jamiyatda din va fan o'rtasidagi munosabatlar noaniq bo'lib qolmoqda. Faylasuflar, ilohiyatchilar va olimlar vaqti-vaqti bilan o'z tadqiqotlarida ushbu mavzuga murojat qilishadi. Ammo ular o'rtasidagi munosabatlarning tabiati bo'yicha yagona nuqtayi nazar mavjud emas. Fan va din muloqoti nafaqat gnoseologik, balki ijtimoiy-tarixiy jihatlariga ham ega. Ko'p asrlar davomida sivilizatsiya o'zining qadriyatlari, ana'analari, xulq-atvor shakllari, ijtimoiy institutlar, iqtisodiy, siyosiy va huquqiy ko'rsatmalarini dindan tortib oladi. Sekulyarizatsiya, avvalo g'arb hodisasi sifatida din va davlat hokimiyati o'rtasiga chegara qo'ygan, ilm-fanga murojaat qilgan zamonaviy davrda paydo bo'lgan va rivojlangan edi. Uning tarixi bir necha asrlarni o'z ichiga oladi. Dunyoni o'rganishning ikki shakli o'rtasidagi muloqot, ayniqsa bugungi globallashuv sharoitida juda muhimdir. Din va fan o'rtasidagi munozara azaldan davom etib kelayotgan masalalardan bo'lib, ko'plab olimlar din va fan o'rtasidagi muloqot imkoniyatlarini o'rganish va uning chegaralari aniqlash masalasiga qiziqib kelishgan.

Uzoq tarixiy davrdagi din va fan munosabatlarini o'rganishda ayniqsa o'rta asrlar davrini tahlil qilish lozim bo'ladi. Sababi din va fan o'rtasidagi katta jarlik ayniqsa o'rta asrlarda katolik cherkovi hukmronligi davrida kuchaydi. Katolik cherkovi uzoq vaqt fanning rivojlanishiga to'siq bo'lib kelgan. Tibbiyot sohasida kasalliklarning manbai sifatida gunohlarning ko'payib ketganligida, ya'ni g'ayritabiiylikda deb hisoblangan.

Endilikda din emas, balki fan dunyoning, insonning qanday paydo bo'lganligi, materiyaning qanday tuzilganligini tushuntirib bera boshladi. Natijada fan va din odamlari o'rtasida haqiqatni anglash uchun kurash boshlandi. Ammo ayni paytda ko'plab olimlar fan va dinni uyg'unlikda yashashi lozimligini yaxshi tushungan e'tiqodli kishilar edi[2]. Uzoq davrlardan buyon din va fan o'rtasidagi munosabatlarda quyidagi mazmundagi savollar ko'ndalang bo'lib kelgan:

- fan bilan shug'ullanish dindan uzoqlashtirmaydimi?
- fan bilan shug'ullanish, ayniqsa falsafa fani kishilarni ateist qilib qo'ymaydimi?
- din jamiyatda ilm-fan bilan birga yashay oladimi va hokazo.

Ilm-fan va din o'rtasidagi iliq munosabatlar yaqin davrlarda yuzaga keldi deya olamiz. Fan va dinni dunyoni angalashning ikki xil usuli sifatida ko'rishimiz mumkun. Ularning samarali muloqoti, o'zaro ta'siri orqali inson o'zini o'rab turgan narsalar orqali o'zini o'rab turgan narsalar haqida to'liq tasavvurini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Fikrimizcha fan va din o'rtasidagi tortishuv ularda bilimning yuzakiligidan kelib chiqadi. Sababi ilmga chuqur kirgan olimlar oxir-oqibatda Xudoga bo'lgan ishonchini tasdiqlaganlar. Insonlar qanchalik kashfiyotlar qilgani sayin olam haqida shunchalik kam bilishlarini anglab boradilar.

Din va fan orasidagi jarlik ayniqsa yangi davr olimlari davrida rivojlandi. Chunki yangi diniy g'oyalar yangi davrning ko'plab olimlari tomonidan yot narsa sifatida qaralar, bu esa o'z navbatida haqiqatda monopoliya edi. Ammo eng ilg'or tadqiqotchilar, olim va faylasuflar bu nuqtayi nazarga qo'shilmaganlar. Ammo eng

ilg‘or tadqiqotchilar, olim va faylasuflar bu nuqtayi nazarga qo‘shilmaganlar. Shu o‘rinda I.Kantning ilmga chuqur hurmat bilan qarash kerak, ammo ortiqcha baho bermaslik kerak degan fikrlari o‘rinli aytilgan deb hisoblaymiz. Bu fikri bilan u ochiqdan-ochiq iymonga yo‘l ochish uchun ilmning cheklanishi yoki, unga teskari holat noto‘g‘ri ekanligini aytadi. Hozirgi kunda fan haqiqatga monopoliya emasligi va ilmiy bo‘lmagan bilimlarning ko‘plab turlari mavjudligi bizga ma’lum[3].

Din, fan va falsafa ma’naviy madaniyatning muhim tarkibiy qismlari bo‘lib, bir-biriga doimo uyg‘unlikda mavjud bo‘lib kelgan. XX asrning o‘rtalarida fizika sohasida global inqilob yuz berdi. Kvant mexanikasida inson ilmiy nazariya tarkibiga organik ravishda kiritilganligi ma’lum bo‘ldi. Undan keyin ijtimoiy omillar ham fanning muhim tarkibiy qismlari ekanligi ma’lum bo‘ldi. Bu esa ilm-fan falsafa va dinni uyg‘unlashtirishi uchun yangi imkoniyatlarni ochib berdi. Amerikalik olim I.Barbourning “Din va fan: tarix va zamonaviylik” nomli asarida fan va din o‘rtasidagi munosabatlar o‘z aksini topgan [1].

Turli tarixiy kontekstlarda fan va din o‘rtasidagi munosabatlarda to‘rtta pozitsiya mavjud bo‘laganligini ko‘rishimiz mumkun. Bular: integratsiya, mustaqillik, ziddiyat va dialog. Bunda integratsiyaning maqsadi fan va dinni yagona fanga birlashtirish hisoblanadi. Fan va dinning integratsiyasining eng yorqin ko‘rinishi uyg‘onish va yangi davrda namoyon bo‘ladi. XVII asrning ba’zi mutafakkirlari o‘z tadqiqot ishlarini aqlli Yaratuvchi tomonidan boshqariladigan koinotdagi tartibli izlash deb e’lon qildi. Jumladan, ingliz faylasufi Rene Dekart o‘z ilmiy yutuqlari haqida “Tabiatga Xudo tomonidan berilgan qonunlarni” kashf qilganini aytadi. Isaak Nyuton quyosh tiziminimg tartibliligi “Oqilona va qudratli mavjudotning kengashi va kuchini” nazarda tutadi. Iogannes Kepler geometriyani ochib berish orqali siz Xudodan keyin uning firklarini takrorlaysiz, degan fikrlari asosida din va fan uyg‘unligiga shama qiladi. Frensis Bekon “Faqat tabiat haqidagi yuzaki bilim bizni Xudodan uzoqlashtirilishi mumkun, aksincha chuqurroq o‘rgangani sayin sizni qaytaradi”, -deydi.

Ilm-fan va dinning jamiyatdagi vazifalarini tahlil qiladigan bo‘lsak, dinning asosiy vazifalaridan biri har bir insonga hayotda o‘zligini anglash, bilish va o‘z o‘rnini topishga yordam berish hisoblansa, ilm-fan atrofdagi dunyo va uning qonuniyatlarini o‘rganishga urg‘u beradi. Bu ikkala soha ham inson uchun birdek ahamiyatli va zarurdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Брук, Дж. Х. Наука и религия: Историческая перспектива / Пер. С англ. / Дж. Х. Брук, пер. с англ. Л. Сумм. – Москва: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – 352 с.
2. Рословская Л., М.Талалушкина. Наука и религия: возможности и границы диалога.// Философско-методологические проблемы: коммуникация информация, технонаука. https://scienceforum.ru/2016/article/2016025926
3. И.Т.Касавина. Знание за пределами науки / под ред. М., 1996.
4. Imamova U. I. The internet and its importance in youth education //Confrencea. – 2023. – т. 6. – №. 6. – с. 79-81.
5. Саидусманов Б.А. Ўзбекистонда транспорт тизими тарихи (XX асрнинг иккинчи ярмида Тошкент вилояти мисолида) //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. Special Issue 7. – С. 72-74.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:37.013+316.4

COME ASPECTS OF SOCIAL PARTNERSHIP IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION

Mamanazarov Buri, Teacher of Termez State University

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВО В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Маманазаров Бури, преподаватель, Термезский Государственный Университет

TA'LIMNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY SHERIKLIKNING AYRIM JIHATLARI

Mamanazarov Bo'ri
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

e-mail: Bori62@mail.ru

***Abstract**: The article notes that the most successful implementation of the processes of reproduction of competitive specialists and the development of social partnership is seen precisely within the framework of the concept of lifelong education.*

***Keywords:** social partnership, continuing education, education system, interaction, partnership in education, labor market, competent specialist.*

***Аннотация**: В статье отмечено, что наиболее успешная реализация процессов воспроизводства конкурентоспособных специалистов и развития социального партнерства видится именно в рамках концепции непрерывного образования.*

***Ключевые слова:** социальное партнерство; непрерывное образование; система образования; взаимодействие; партнерство в образовании; рынок труда; компетентный специалист.*

***Annotatsiya**: Maqolada ta'kidlanganidek, raqobatbardosh mutaxassislarni ko'paytirish va ijtimoiy sheriklikni rivojlantirish jarayonlarini eng muvaffaqiyatli amalga oshirish aynan uzluksiz ta'lim konsepsiyasi doirasida ko'riladi.*

***Tayanch iboralar**: ijtimoiy sheriklik, uzluksiz ta'lim, ta'lim tizimi, o'zaro hamkorlik, ta'limda sheriklik, mehnat bozori, kompetentli mutaxassis.*

Social partnership is regarded as one of the leading social institutions closely related to the main spheres of society: politics, economy, culture and society. Social partnership acts as a system of relationships between stakeholders. For example, between workers and employers; state authorities, local self-government bodies, which is aimed at ensuring the coordination of the interests of employees and employers on the regulation of labor relations and other relations directly related to them. Also, this phenomenon is considered as a type of social interaction, which is characterized by a way of regulating social, relations between large groups of the population and the state. Social partnership presupposes equal cooperation and integration of the interests of all parties involved. In economic terms, social partnership presupposes material and moral stimulation of the interest of employees in the growth of labor productivity. The main principles of social partnership are legally enshrined positions [1]:

- equality of the parties involved;
- respect and consideration of the interests of the parties;
- interest of the parties in participating in contractual relations;
- assistance of the state in strengthening and developing social partnership on a democratic basis;
- powers of representatives of the parties;
- freedom of choice when discussing issues related to the sphere of work;

• voluntary acceptance of obligations by the parties;

• the obligation to comply with collective bargaining agreements and agreements;

• control over the implementation of the adopted collective agreements and agreements;

• responsibility of the parties, their representatives for non-fulfillment through their fault of collective agreements and agreements.

Thus, the idea of social partnership is based on voluntary and mutually beneficial cooperation aimed at achieving some common social goals by its participants. Its rules for interaction on labor relations are legally sufficiently outlined by the Labor Code of the Republic of Uzbekistan. Modern society is experiencing the impact of globalization processes taking place in the world, global local social communities are emerging, multidimensional social ties in all spheres of life are characteristic. As a consequence, the phenomenon of social partnership expands its boundaries and becomes relevant not only for the world of work. One of the principles of the development of civil society is the versatility of needs and the desire to take them into account as much as possible when making decisions.

The analysis of scientific works in the field of pedagogy allows us to state the fact that today the concept of social partnership is increasingly of interest to educational researchers and educational practitioners. Obviously, in the field of education, the term social partnership implies slightly different interacting parties, but is implemented according to similar principles. Social partnership in education implies constructive interaction of all public sectors to develop the education system in the country, create favorable conditions for various types of education, including self-education [1]. The phenomenon under consideration in the field of education translates the idea of voluntary mutually beneficial cooperation to solve common problems through the following approaches:

• equality of participants;

• mutual respect;

• interest in results;

• freedom to discuss issues of interest;

• voluntary assumption of obligations;

• a responsibility.

The interacting parties, in this case, are formed depending on the tasks expected to be solved. As a rule, the partners are an educational institution and a consumer of educational services. With the expansion of the tasks solved in the course of social partnership, the number of parties interested in social cooperation also expands. There are several options for the emergence of social partnership in the educational sphere from the standpoint of initiative [2]:

• in a preschool educational institution, the institution itself usually becomes the initiator;

• in the case of secondary education, it can be both the school and other stakeholders;

• state bodies and employers become interested in partnership with a vocational education institution.

In the logic of the development of interaction between the education system and social partners, different positions are emerging regarding the choice of a training profile. Professional orientation of the population is carried out from other "angles of view". Social partnerships in the educational field are focused on achieving common interests:

• ensuring partnerships aimed at improving the competitive status of educational institutions;

• the formation of competencies among students, allowing them to professionally competently, mobilely solve practical problems and be able to adapt to the conditions of the labor market.

Participants in educational relationships unite for the purpose of social partnership to solve the following tasks:

• implementation of joint mutually beneficial activities to improve the education system;

• creation of a regulatory framework for social partnership as a platform for the formation of the labor market and educational services;

• increasing the social security of students, creating structures to promote the employment of young specialists.

For any of the educational institutions, the main task of social partnership is to improve the quality and efficiency of education and improve those

performance indicators. However, at each of the levels of the educational process, a specific range of tasks solved by social partnership in the field of education is designated as a priority. Effective partnership, in this case, contributes to the successful adaptation and purposeful transition of students from one level to another. Educational institutions of vocational education are interested in the further employment of their graduates, therefore, the social partnership of educational institutions and employers is highlighted as significant. The most successful implementation of the processes of reproduction of competitive specialists and the development of social partnership is seen in the framework of the concept of lifelong education.

Continuing education is now recognized as the main principle for the implementation of education reforms and is in the focus of researchers. In this vein, it is legitimate to pay attention to the development of the system of nonformal (informal) education and to the development of the system of additional professional education. Modern challenges of the time exacerbate the need for real practice in competent specialists who possess not only special knowledge and professional mobility. The most important thing is to satisfy the educational needs of the individual throughout his life and to provide the economy with the required competent specialists. Social partnership within the framework of lifelong education orients educational institutions, employers and the state to take into account the constantly changing requirements of the economy.

Social partnership in the context of lifelong education is carried out not only between educational institutions of different levels and a potential employer. Close cooperation of the real sector of the economy is carried out with institutes for advanced training and additional professional education, leads to high-quality results and opens the following additional opportunities[3]:

- constant informing of the training party about the labor market;
- taking into account the requirements of employers in the development of training programs;
- implementation of new joint commercial projects to replenish the extrabudgetary fund of an educational institution.

The idea of social partnership in education is defined as one of the topical directions for the development of the system of lifelong education, focused on the future. Expanding and strengthening social partnerships in continuing professional education can be considered:

- as a factor in the stabilization of the regional labor market;
- as a way to integrate the innovative and educational activities of the partners in the partnership with the aim of positive socio-economic changes;
- as a technology for interaction of specialists in the field of professional problems in order to optimize the decisions made;
- as a certain type of relationship in which various social groups and the state as a whole are interested.

REFERENCES

1. B. Q. Mamanazarov, U. R. Rustamov, Sh. Bekzatova. Zamonaviy ta'kimda ijtimoiy hamkorlikni amalga oshirish faoliyatining mazmuni va xususiyatlari. Academic reseach in Education sciences. 2020, №3. 4-11 б.
2. Тарасенко Л.В. Моделирование социального партнерства в системе дополнительного профессионального образования // Общество: социология, психология, педагогика. 2011. № 3-4. С. 45-48.
3. Стенякова Н.Е., Груздова О.Г. Кластерная модель организации партнерства образовательных учреждений // Интернет-журнал «Мир науки» 2017, Том 5, номер 5 https://mir-nauki.com/PDF/56PDMN517.pdf.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:37.02:811.111'373.46

INGLIZ TILIDAGI LEKSIK KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHDAGI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Shoynazarova Vaziraxon,
TerDMAU o‘qituvchisi

MODERN APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF LEXICAL SKILLS IN ENGLISH

Shoynazarova Vazira, Teacher of TerDMAU

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Шойназарова Вазира, преподаватель ТерДМАУ

vaziraxon.ru@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-5570-3034

Abstrakt. *Ushbu maqola zamonaviy yondashuvlarning asosiy turlaridan biri – o‘quvchilarga yangi so‘zlarni turli kontekstlarda ko‘rish, o‘rganish va qo‘llash imkonini beradigan interfaol ta'lim vositalaridan foydalanish haqida. Onlayn platformalar talabalarga muloqot qilish, fikr almashish va yangi lug‘atni o‘zlashtirishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *platforma, video, audio va grafik materiallar*

Abstract. *This article is about one of the main types of modern approaches - the use of interactive educational tools, which allows students to see, learn and apply new words in different contexts. Online platforms help students communicate, exchange ideas and master new vocabulary.*

Keywords: *platform, video, audio and graphic materials*

Аннотация. *В этой статье речь идет об одном из основных типов современных подходов - использовании интерактивных образовательных инструментов, что позволяет студентам видеть, изучать и применять новые слова в разных контекстах. Онлайн-платформы помогают студентам общаться, обмениваться идеями и осваивать новую лексику.*

Ключевые слова: *платформа, видео, аудио и графические материалы.*

Kirish. Axborot texnologiyalarini ingliz tilidagi leksik ko‘nikmalarni rivojlantirishga integratsiyalash bugungi ta’lim jarayonida asosiy vazifalardan biriga aylangan. Ushbu yondashuv nafaqat o‘quv jarayonini zamon talablariga moslashtiradi, balki o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga ham mos keladi. Zamonaviy yondashuvlarning asosiy turlaridan biri – interaktiv ta’lim vositalarini qo‘llashdir. Bu usul orqali talabalar yangi so‘zlarni turli kontekstlarda ko‘rib, o‘rganadi va amaliyotda qo‘llash imkoniga ega bo‘ladi. Shuningdek, mobil ilovalar yordamida so‘zlarni tez-tez takrorlash va mustahkamlash imkoniyati yaratiladi. Onlayn platformalar esa o‘quvchilarga o‘zaro muloqot qilish, fikr almashish va yangi lug‘at birliklarini o‘zlashtirishda yordam beradi. Bundan tashqari, video va audio materiallar so‘zlarning to‘g‘ri talaffuzi va ma’nosini anglashga ko‘maklashadi. Shu tarzda o‘quvchilar so‘zlarni nafaqat yodlaydi, balki ularni turli vaziyatlarda to‘g‘ri ishlatishni o‘rganadi.

Metodologiya. Texnologiyalar yordamida tashkil etilgan o‘yinlar va viktorinalar leksik ko‘nikmalarni qiziqarli shaklda rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa talabalar motivatsiyasini oshiradi va ularni faol o‘rganishga undaydi. Shuningdek, adaptiv ta’lim tizimlari har bir talabaning bilim darajasiga mos materiallar taqdim etadi, bu esa o‘rganish jarayonini samaraliroq qiladi. O‘z-o‘zini baholash va progress monitoringi imkoniyatlari o‘quvchilarga o‘z rivojlanishini kuzatish imkonini beradi. Shu bilan birga, sun’iy

intellekt yordamida yaratilgan dasturlar so‘z boyligini kengaytirishning individual yo‘llarini taklif etadi. Zamonaviy texnologiyalar leksik ko‘nikmalarni shakllantirishda ko‘p o‘lchamli yondashuvni amalga oshiradi, ya’ni ko‘rish, eshitish, yozish va gapirish ko‘nikmalarini birlashtiradi. Bu esa til o‘rganishning yanada samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Shuningdek, texnologiyalar yordamida ta’lim jarayonida individual yondashuv kuchayadi, bu esa talabaning qobiliyatlarini maksimal darajada rivojlantirishga yordam beradi. Ta’limdagi bunday yondashuvlar murakkab til materiallarini oson va tushunarli tarzda o‘zlashtirishga ko‘maklashadi.

Materiallar. Axborot texnologiyalari bilan ta’minlangan muhitda talabalar so‘zlarni kontekst asosida o‘rganib, ularni kundalik muloqotda qo‘llashga tayyorlanadi. Shu bilan birga, texnologiyalar o‘quv jarayonini interaktiv va dinamik qiladi. Zamonaviy yondashuvlar bilan jihozlangan ta’limda talabalar mustaqil fikrlash va tilga bo‘lgan qiziqishni oshiradi. O‘qituvchilar uchun esa bu usullar o‘quv jarayonini samarali boshqarish va individual talabalarni qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi. Integratsiyalashgan texnologiyalar yordamida tashkil etilgan darslar talabalar bilimini chuqurroq va kengroq rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, leksik ko‘nikmalarni rivojlantirishda axborot texnologiyalarini to‘g‘ri qo‘llash muhimdir. Bu nafaqat o‘quvchilar uchun qulaylik, balki o‘rganish sifatini oshirishning samarali yo‘lidir. Ingliz tilini o‘qitishda axborot texnologiyalarini integratsiyalashning asosiy maqsadi - o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini mustahkamlash va ularning o‘rganish jarayonini qiziqarli qilishdir. Shu bilan birga, bunday yondashuvlar talabalarni zamonaviy dunyo bilan bog‘lab, ularning global kommunikatsiya ko‘nikmalarini oshiradi. Jack C. Richards ta’kidlaganidek, raqamli texnologiyalar til o‘rganishni interaktiv va shaxsiylashtirilgan jarayonga aylantiradi, bu esa talabaning leksik bilimlarini yanada mustahkamlashga yordam beradi[1].

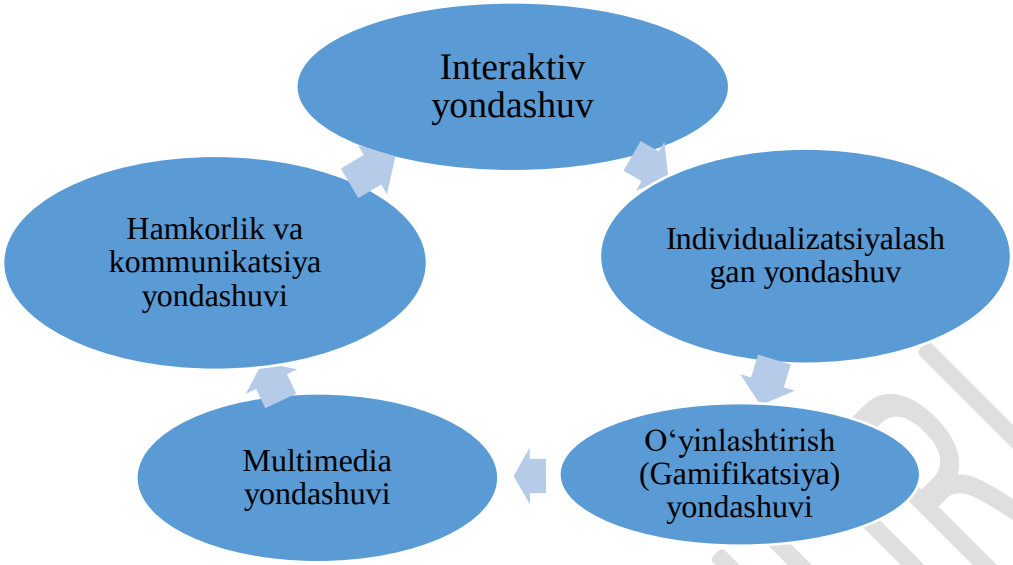
Axborot texnologiyalarini ingliz tilidagi leksik ko‘nikmalarni rivojlantirish jarayoniga integratsiyalashda bir nechta zamonaviy yondashuvlar qo‘llaniladi. Birinchidan, interaktiv yondashuv bu jarayonda asosiy o‘rin tutadi. Ushbu yondashuv yordamida talabalar mobil ilovalar, onlayn platformalar va o‘yinlar orqali so‘zlarni turli kontekstlarda o‘rganib, amaliyotda qo‘llash imkoniga ega bo‘ladi. Robert Godwin-Jones ta’kidlaganidek, interaktivlik til o‘rganishni jonli va samarali qiladi hamda talabalarni faol ishtirok etishga undaydi [2]. Shuningdek, individualizatsiyalashgan yondashuv til o‘rganish jarayonining samaradorligini oshiradi. Bu yondashuvda sun’iy intellekt va adaptiv tizimlar yordamida har bir talabaning bilim darajasi va ehtiyojlariga mos materiallar taqdim etiladi.

Norbert Schmitt bunday yondashuvni til o‘rganishning eng samarali usullaridan biri deb hisoblaydi [3]. Bundan tashqari, multimedia yondashuvi ham ahamiyatlidir, chunki video, audio va grafik materiallar talabaga so‘zlarning talaffuzi, ma’nosi va kontekstini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Bu yondashuv ko‘p sezgi organlarini jalb qilgani uchun bilimlarni yanada mustahkamlaydi. O‘yinlashtirish yondashuvi orqali esa ta’lim jarayoni qiziqarli va rag‘batlantiruvchi shaklga keladi. O‘yin elementlari talabaning motivatsiyasini oshiradi, doimiy mashq qilishga undaydi va leksik bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Buning natijasida talabalar yanada faol va ishtiyoq bilan o‘rganadilar. Bundan tashqari, hamkorlik va kommunikatsiya yondashuvi ta’lim jarayonini real kontekstga olib chiqadi. Onlayn muloqot platformalarida talabalar o‘zaro fikr almashadi, yangi so‘zlarni amalda qo‘llaydi va bir-biridan o‘rganadi. Bu yondashuv til o‘rganishni yanada samarali qiladi va tilni real vaziyatlarda qo‘llash imkonini yaratadi. Shu tariqa, ushbu yondashuvlarning barchasi birgalikda talabalar uchun o‘rganishni qiziqarli, samarali va individual ehtiyojlarga moslashtirilgan jarayonga aylantiradi. Natijada, talabalar ingliz tilidagi leksik ko‘nikmalarni tezroq va chuqurroq o‘zlashtiradilar.

[1] Schmitt, N. Researching vocabulary: A vocabulary research manual. Palgrave Macmillan. – 2010 – 83 p.

[2] Godwin-Jones, R. Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding. Language Learning & Technology, 22(3), - 2018 - 3-17pp.

[3] Schmitt, N. Researching vocabulary: A vocabulary research manual. Palgrave Macmillan. – 2010 – 73 p.

1.1.1-rasm. Olimlarning yondashuvlar borasidagi fikrlarining ko‘rinishi

Axborot texnologiyalarini ingliz tilidagi leksik ko‘nikmalarni rivojlantirish jarayoniga integratsiyalashda bir nechta muhim yondashuvlar mavjud. Birinchi yondashuv - kontekstualizatsiyalashgan yondashuv bo‘lib, unda talabalar yangi so‘zlarni real hayotiy vaziyatlar va turli matnlar kontekstida o‘rganadilar. Bu yondashuv so‘zlarning ma’nosi va ishlatilishini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Nation (2001) ta’kidlaganidek, kontekstda o‘rganilgan so‘zlar uzoq muddatli xotirada saqlanadi va amaliyotda samarali qo‘llaniladi [1]. Ikkinchi yondashuv - multimodal yondashuv bo‘lib, bu yerda matn, rasm, video va audio materiallar birlashtiriladi. Ingliz olimi R.E.Mayer fikricha, ko‘p sezgi organlari jalb qilinganda o‘rganish jarayoni samaraliroq kechadi [2]. Shu bois, multimedia vositalari leksik ko‘nikmalarni yanada mustahkamlashda muhim vosita hisoblanadi. Uchinchisi, mobil o‘rganish yondashuvi bo‘lib, u talabaga istalgan joyda va vaqtda so‘zlarni o‘rganish imkonini beradi. A.Kukulska-Hulme ta’kidlaganidek, mobil ilovalar yordamida o‘qish jarayoni moslashuvchan va uzluksiz bo‘ladi, bu esa leksik bilimlarni tezlashtiradi [3]. To‘rtinchisi - avtomatlashtirilgan o‘z-o‘zini baholash tizimlari. Bu tizimlar talabaga o‘z bilimini mustaqil ravishda tekshirish imkonini beradi, xatolarni aniqlash va to‘g‘rilash imkoniyati esa leksik ko‘nikmalarni yanada mustahkamlaydi.

H.D.Brown fikricha, o‘z-o‘zini baholash talabaning mustaqil o‘rganish qobiliyatini oshiradi va bilimlarni mustahkamlaydi [4]. Beshinchisi, ijtimoiy o‘rganish yondashuvi bo‘lib, talabalar onlayn guruhlar va platformalar orqali hamkorlikda o‘rganadilar. Rus olimi L.S.Vygotsky ta’kidlaganidek, ijtimoiy muloqot o‘rganish jarayonini kuchaytiradi va leksik ko‘nikmalarni rivojlantirishda asosiy rol o‘ynaydi [5]. Shu bilan birga, bu yondashuv talabalar o‘rtasida faol fikr almashinuvini rag‘batlantiradi va yangi so‘zlarni amaliy kontekstda qo‘llash imkonini yaratadi. Kontekstualizatsiyalashgan yondashuv yordamida talabalar so‘zlarning haqiqiy ishlatilishini bilib, tilni yanada to‘g‘ri va ravon o‘rganadilar. Multimedia vositalari esa o‘rganishni sezgirlikka asoslangan jarayonga aylantiradi, bu esa yangi so‘zlarni eslab qolishni osonlashtiradi. Mobil o‘rganish texnologiyalari esa o‘quv jarayonining doimiyligini ta’minlaydi va talabalarni o‘z vaqtida mustaqil o‘rganishga rag‘batlantiradi. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari o‘z bilimini sinash imkonini berib, so‘z boyligini yanada mustahkamlashga yordam beradi. Ijtimoiy o‘rganish esa talabalar

[1] Nation, I. S. P. Learning vocabulary in another language. Cambridge University Press. – 2001 – 62 p.

[2] Mayer, R. E. Multimedia learning (2nd ed.). Cambridge University Press. – 2009 – 238 p.

[3] Kukulska-Hulme, A. Language learning defined by time and place: A framework for next generation designs. In Mobile learning: Piloting and small scale implementation. Routledge. – 2012 - pp. 1-10.

[4] Brown, H. D. Principles of language learning and teaching (6th ed.). Pearson Education. – 2013 – 67 p.

[5] Vygotsky, L. S. Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press. – 1978 – 92 p.

o‘rtasida hamkorlik va o‘zaro yordamni kuchaytiradi, bu esa til o‘rganishni yanada samarali qiladi. Shu tariqa, ushbu yondashuvlarning har biri leksik ko‘nikmalarni rivojlantirishda o‘ziga xos ahamiyatga ega. Ularning barchasi birgalikda qo‘llanilganda, talabalar uchun o‘rganish jarayoni samarali, qiziqarli va individual ehtiyojlarga moslashgan bo‘ladi. Natijada, talabalar ingliz tilidagi so‘z boyligini chuqurroq o‘zlashtiradi va uni amalda qo‘llash ko‘nikmasini oshiradi.

Xulosa. Ushbu yondashuvlar o‘zaro uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llanganda, leksik ko‘nikmalar samarali rivojlanadi. Texnologiyalar yordamida til o‘rganish shaxsiylashtirilgan, moslashuvchan va natijaga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Shu bois, texnologiyalar asosidagi yondashuvlar ingliz tili lug‘atini o‘rgatishda kuchli didaktik asosga ega. Ular o‘qituvchilarga ham zamonaviy metodlarni joriy etish imkonini beradi. Shuningdek, talabalar til o‘rganishga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘ladilar. Yondashuvlarning kombinatsiyasi so‘zlarni yodlash, eslab qolish va amalda ishlatish samaradorligini oshiradi. Bu esa talabani mustaqil va faol o‘rganuvchiga aylantiradi. Shu tariqa, texnologiyalarga asoslangan metodlar leksik ko‘nikmalarni rivojlantirishda ulkan ahamiyat kasb etadi. Ular nafaqat bilim berish, balki uni mustahkamlash, baholash va amaliyotda qo‘llash imkonini ham beradi. Xulosa qilib aytganda, texnologiyalarni integratsiyalash asosidagi yondashuvlar leksik kompetensiyani shakllantirishning ajralmas va samarali vositasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Schmitt, N. Researching vocabulary: A vocabulary research manual. Palgrave Macmillan. – 2010 – 83 p.
2. Godwin-Jones, R. Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding. Language Learning & Technology, 22(3), - 2018 - 3-17pp.
3. Nation, I. S. P. Learning vocabulary in another language. Cambridge University Press. – 2001 – 62 p.
4. Mayer, R. E. Multimedia learning (2nd ed.). Cambridge University Press. – 2009 – 238 p.
5. Kukulska-Hulme, A. Language learning defined by time and place: A framework for next generation designs. In Mobile learning: Piloting and small scale implementation. Routledge. – 2012 - pp. 1-10.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 37.02:004

TALABALARNING INTELEKTUALL BILIMINI RIVOJLANTIRISH UCHUN ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Buvrayev Akram Rustam o‘g‘li,
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishlarida masofaviy ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi

USING MODERN TECHNOLOGIES TO DEVELOP STUDENTS' INTELLECTUAL KNOWLEDGE

Buvraev Akram Rustam oglu,
Teacher of the Department of Distance Education in Preschool and Primary Education

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ

Бувраев Акрам Рустам оглы, Преподаватель кафедры дистанционного образования в дошкольном и начальном образовании

e-mail:
buvrayev1994@gmail.com

https://orcid.org/0009-0000-2686-936X

Annotatsiya: *Ushbu maqola talabalarning intellektual bilimini oshirishda zamonaviy texnologiyalarning rolini ko‘rib chiqadi. Maqolada raqamli resurslar, interfaol o‘quv platformalari, sun'iy intellektga asoslangan vositalar va masofaviy ta’lim imkoniyatlari kabi texnologiyalarning ta’lim jarayoniga integratsiyalashuvi tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu texnologiyalarning talabalarning kognitiv qobiliyatlari, ijodkorligi va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga ta’siri muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Zamonaviy texnologiyalar, intellektual bilim, ta’lim, AKT, raqamli resurslar, interfaol platformalar, sun'iy intellekt, masofaviy ta’lim.*

Abstract*: This article examines the role of modern technologies in enhancing students' intellectual knowledge. The article analyzes the integration of technologies such as digital resources, interactive learning platforms, artificial intelligence-based tools, and distance learning opportunities into the educational process. It also discusses the impact of these technologies on the development of students' cognitive abilities, creativity, and critical thinking skills.*

Keywords*: Modern technologies, intellectual knowledge, education, ICT, digital resources, interactive platforms, artificial intelligence, distance learning.*

Аннотация*: В данной статье рассматривается роль современных технологий в расширении интеллектуальных знаний учащихся. В статье анализируется интеграция в образовательный процесс таких технологий, как цифровые ресурсы, интерактивные платформы обучения, инструменты на основе искусственного интеллекта и возможности дистанционного обучения. Также обсуждается влияние этих технологий на развитие когнитивных способностей учащихся, креативности и навыков критического мышления.*

Ключевые слова*: Современные технологии, интеллектуальные знания, образование, ИКТ, цифровые ресурсы, интерактивные платформы, искусственный интеллект, дистанционное обучение.*

Kirish. XXI asr axborot asri bo‘lib, unda bilim va ko‘nikmalarni tezkor egallash, doimiy ravishda yangilanib borish muhim ahamiyatga ega. Ta’lim tizimi ham ushbu o‘zgarishlarga moslashishi, talabalarni kelajak kasblariga tayyorlashi lozim. An’anaviy ta’lim usullari har

doim ham zamonaviy talablarga javob bera olmaydi. Shu bois, ta’lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish talabalarning intellektual salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun zaruriy shartdir. Bu texnologiyalar talabalarga global axborot resurslariga kirish, ma’lumotlarni tahlil qilish va tanqidiy baholash, muammolarni hal qilish va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Asosiy qism. Zamonaviy texnologiyalar talabalarning intellektual bilimini rivojlantirishning bir qancha yo‘nalishlarida samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi:

- **Raqamli resurslardan foydalanish:** Onlayn kutubxonalar, ilmiy jurnallar, elektron darsliklar va o‘quv videolari talabalarga keng ko‘lamli ma’lumotlarga kirish imkonini beradi. Bu ularga mustaqil tadqiqot olib borish, o‘z bilim doirasini kengaytirish va turli manbalardan ma’lumotlarni sintez qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.
- **Interfaol o‘quv platformalari:** MOOCs (Massive Open Online Courses), Coursera, edX, Khan Academy kabi platformalar orqali talabalar turli fanlar bo‘yicha onlayn kurslarni o‘zlashtirishlari mumkin. Bu platformalar videodarslar, viktorinalar, amaliy mashg'ulotlar va muhokama forumlari orqali bilimlarni mustahkamlash va faol o‘rganishni rag'batlantiradi.
- **Sun'iy intellektga asoslangan vositalar:** AI-powered vositalar, masalan, shaxsiy o‘rganish yo‘nalishlarini taklif qiluvchi adaptiv o‘qitish tizimlari, talabalarning o‘rganish tezligi va uslubiga moslashadi. Shuningdek, AI chatbotlar va virtual yordamchilar murakkab tushunchalarni tushuntirishda, savollarga javob berishda va o‘quv materiallarini mustahkamlashda yordam berishi mumkin.
- **Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR):** VR va AR texnologiyalari talabalarga realistik simulyatsiyalar va interfaol tajribalar orqali murakkab mavzularni o‘rganish imkonini beradi. Misol uchun, tibbiyot talabalari inson anatomiyasini virtual muhitda o‘rganishlari, muhandislik talabalari esa virtual laboratoriyalarda tajribalar o‘tkazishlari mumkin.
- **Jamoaviy ishlash va aloqa vositalari:** Onlayn hamkorlik platformalari (Google Docs, Microsoft Teams, Slack) talabalarga loyihalar ustida birgalikda ishlash, fikr almashish va jamoaviy muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Muhokama: Zamonaviy texnologiyalarni ta’limga integratsiya qilish bir qator afzalliklarga ega bo‘lish bilan birga, ba’zi qiyinchiliklarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Asosiy afzalliklardan biri - bu ta’lim jarayonining shaxsiylashtirilishi. Texnologiyalar har bir talabaning ehtiyojlari va o‘rganish uslubiga moslashish imkonini beradi, bu esa ularning intellektual salohiyatini maksimal darajada oshirishga yordam beradi. Biroq, texnologik infratuzilmaning yetishmasligi, o‘qituvchilarning texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha malakasining yetarli emasligi va raqamli tengsizlik kabi masalalar ham mavjud. Bu muammolarni bartaraf etish uchun hukumatlar, ta’lim muassasalari va texnologiya kompaniyalari o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish lozim. Shuningdek, texnologiyalardan foydalanishda talabalarni axborot gigiyenasi va tanqidiy fikrlashga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega, chunki internetda noto‘g'ri yoki ishonchsiz ma’lumotlar ham mavjud bo‘lishi mumkin. Bugungi global axborotlashgan jamiyatda bilimga asoslangan iqtisodiyotning shakllanishi, ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim tizimi oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo‘ymoqda. An'anaviy ta’lim usullari tobora o‘z samarasini yo‘qotib borayotgan bir sharoitda, yosh avlodni kelajakning talablariga javob beradigan, kreativ fikrlovchi, tanqidiy yondasha oladigan va mustaqil ravishda bilim ola oladigan kadrlar etib tayyorlash strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Talabalarning intellektual bilimini rivojlantirish mamlakatning innovatsion salohiyati va raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilish masalasi alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki:

Axborot hajmining misli ko‘rilmagan darajada o‘sishi: Bugungi kunda ma’lumotlarning haddan tashqari ko‘pligi sharoitida talabalarga nafaqat bilim berish, balki ularni axborotlarni saralash, tahlil qilish va ulardan samarali foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim. Zamonaviy texnologiyalar (masalan, raqamli kutubxonalar, onlayn kurslar) bu jarayonda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Mehnat bozoridagi o‘zgarishlar va yangi kasblarning paydo bo‘lishi: XXI asr ko‘nikmalari (4K: tanqidiy fikrlash, kreativlik, muloqot, hamkorlik) va raqamli savodxonlik bugungi mutaxassislar uchun asosiy talablardan hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun cheksiz imkoniyatlar yaratadi.

Masofaviy ta’limning global pandemiyalar davridagi dolzarbligi: COVID-19 pandemiyasi ta’limda masofaviy texnologiyalarning naqadar muhim ekanligini yaqqol ko‘rsatdi. Bugungi kunda ham uzluksiz ta’limni ta’minlash, geografik to‘siqlarni bartaraf etish va ta’limga teng imkoniyatlar yaratishda zamonaviy texnologiyalar muhim rol o‘ynamoqda.

Ta’lim jarayonini shaxsiylashtirish zarurati: Har bir talabaning o‘rganish sur'ati va uslubi har xil. Zamonaviy adaptiv o‘qitish tizimlari, sun'iy intellektga asoslangan platformalar har bir talabaning individual ehtiyojlariga moslashib, ularning o‘rganish motivatsiyasini oshirish va intellektual salohiyatini maksimal darajada ro‘yobga chiqarish imkonini beradi.

O‘zbekistonda ta’lim islohotlari va "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi: Mamlakatimizda ta’lim sifatini oshirish, raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish va ta’lim jarayoniga ilg'or texnologiyalarni joriy etish borasida qator davlat dasturlari qabul qilingan. Bu esa ushbu mavzuni nazariy va amaliy jihatdan o‘rganishning dolzarbligini yanada oshiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, talabalarning intellektual bilimini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish mexanizmlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa va takliflar:

Zamonaviy texnologiyalar talabalarning intellektual bilimini rivojlantirishda beqiyos imkoniyatlarni taqdim etadi. Ular o‘rganish jarayonini yanada samarali, qiziqarli va moslashuvchan qiladi. Bu esa talabalarga XXI asr ko‘nikmalarini, jumladan, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muloqot va hamkorlikni egallashda yordam beradi.

Kelajakda ta’limda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni yanada kuchaytirish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. **Ta’lim muassasalarining texnik bazasini yaxshilash:** Yuqori tezlikdagi internet, zamonaviy kompyuterlar va boshqa texnologik jihozlar bilan ta’minlash.
2. **O‘qituvchilarning malakasini oshirish:** Texnologiyalardan samarali foydalanish bo‘yicha doimiy treninglar va seminarlar tashkil etish.
3. **Raqamli o‘quv materiallarini ishlab chiqish:** Interfaol darsliklar, simulyatsiyalar va o‘yinlarga asoslangan o‘quv dasturlarini yaratishni qo‘llab-quvvatlash.
4. **Tadqiqot va ishlanmalarni rag'batlantirish:** Ta’limda sun'iy intellekt, VR/AR va boshqa ilg'or texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish.
5. **O‘quv dasturlariga texnologiya integratsiyasini kiritish:** Barcha o‘quv dasturlariga zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni majburiy element sifatida kiritish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Abduqodirov A.A.** (2014). *Pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. **To‘xliyev L.N.** (2018). *Axborot texnologiyalari va ularni ta’limda qo‘llash*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.
3. **Ismatullayeva N.A.** (2020). *Talabalarning kreativ fikrlashini rivojlantirishda zamonaviy AKT imkoniyatlari*. "Ta’lim texnologiyalari" ilmiy-metodik jurnali, №3.
4. **Rustamov M.S.** (2022). *Raqamli ta’lim muhitini shakllantirishning didaktik asoslari*. Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati.
5. **Olimov Q.T.** va boshqalar (2021). *Ta’limda masofaviy texnologiyalar: Nazariya va amaliyot*. Toshkent: O‘qituvchi.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 811.161:37.02:664:378

TEXNIKA OLIY O`QUV YURTI OZIQ-OVQAT YO`NALISHI TALABALARIGA TERMINLAR ASOSIDA RUS TILI O`QITISHNING AFZALLIKLARI

Nurmatov Farxod Choriyevich, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

ADVANTAGES OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE TO STUDENTS OF THE FOOD SCIENCE DEPARTMENT OF A TECHNICAL UNIVERSITY BASED ON TERMINOLOGY

Nurmatov Farkhod Choriyevich, Termez State University of Engineering and Agrotechnology

ПРЕИМУЩЕСТВА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ФАКУЛЬТЕТА ПИЩЕВЫХ НАУК ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА НА ОСНОВЕ ТЕРМИНОЛОГИИ

Нурматов Фарход Чориевич, Термезский государственный университет инженерии и агротехнологий

e-mail: farxodnurmatov70@gmail.com

https://orcid.org/0009-0004-3562-4409

Annotatsiya: *Ushbu maqola texnika oliy o‘quv yurtlarining oziq-ovqat yo‘nalishi talabalariga terminlar asosida rus tili o‘qitishning afzalliklarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqolada rus tilining professional sohada, xususan, oziq-ovqat sanoatida qo‘llaniladigan terminologiyani o‘zlashtirishning ahamiyati, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini oshirishdagi o‘rni va xalqaro hamkorlikdagi foydalari muhokama qilinadi. Shuningdek, ushbu yondashuvning o‘quv jarayoniga ta’siri va talabalarning kelajakdagi faoliyatiga qo‘shadigan qiymati tahlil etiladi. Maqola o‘qituvchilar, talabalar va ta’lim sohasi mutaxassislari uchun foydali bo‘lib, terminologik o‘qitishning samarali usullarini taklif qiladi.*

Kalit so‘zlar*: rus tili, terminologiya, oziq-ovqat yo‘nalishi, texnika oliy o‘quv yurti, professional kompetensiya, xalqaro hamkorlik, ta’lim metodikasi.*

Аннотация*: Статья посвящена изучению преимуществ обучения русскому языку студентов пищевых специальностей технических вузов на основе терминологии. В статье рассматривается важность освоения терминологии, используемой в профессиональной сфере, в частности, в пищевой промышленности, ее роль в повышении профессиональных компетенций студентов и ее преимущества в международном сотрудничестве. Также анализируется влияние данного подхода на образовательный процесс и добавленную стоимость будущей деятельности студентов. Статья полезна для преподавателей, студентов и специалистов в сфере образования, предлагает эффективные методы терминологического обучения.*

Ключевые слова*: русский язык, терминология, пищевая специальность, технический ВУЗ, профессиональная компетентность, международное сотрудничество, образовательная методика.*

Abstract*: This article is devoted to studying the advantages of teaching Russian to students of food specialties of technical universities based on terminology. The article discusses the importance of mastering the terminology used in the professional sphere, in particular, in the food industry, its role in improving students' professional competencies and its benefits in international cooperation. It also analyzes the impact of this approach on the educational process and the added value of students' future activities. The article is*

useful for teachers, students and education specialists, and offers effective methods of terminological teaching.

***Keywords**: Russian language, terminology, food specialty, technical university, professional competence, international cooperation, educational methodology.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida xorijiy tillarni o‘qitish, ayniqsa, texnik va professional sohalarda muhim ahamiyatga ega. O‘zbekistonning oziq-ovqat sanoati jadal rivojlanib, xalqaro bozorlarga integratsiyalashmoqda. Bunday sharoitda rus tili oziq-ovqat yo‘nalishi talabalari uchun nafaqat muloqot vositasi, balki professional bilimlarni o‘zlashtirish va xalqaro tajriba almashishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Rus tili oziq-ovqat sanoatida keng qo‘llaniladigan terminologiyani o‘rgatish orqali talabalarning kasbiy malakasini oshirish va ularni global mehnat bozorida raqobatbardosh qilish imkonini beradi. Ushbu maqola texnika oliy o‘quv yurtlarida terminlar asosida rus tili o‘qitishning afzalliklarini tahlil qilishga qaratilgan.

Asosiy qism

1. Terminologik o‘qitishning ahamiyati

Oziq-ovqat sanoati kabi texnik sohalarda rus tili o‘qitishda terminologiyaga alohida e'tibor berish zarur. Rus tili MDH mamlakatlari va boshqa ko‘plab davlatlarda oziq-ovqat sanoati sohasida ilmiy va amaliy adabiyotlarning asosiy tillaridan biridir. Terminlar asosida o‘qitish talabalarga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- **Ilmiy adabiyotlarni o‘zlashtirish**: Rus tilida chop etilgan oziq-ovqat texnologiyasi, xavfsizlik standartlari va ishlab chiqarish jarayonlariga oid adabiyotlarni tushunish va ulardan foydalanish.
- **Texnik hujjatlarni tahlil qilish**: Ishlab chiqarish jarayonlarida qo‘llaniladigan rus tilidagi texnik hujjatlar, qo‘llanmalar va standartlarni o‘qish va sharhlash qobiliyati.
- **Professional muloqot**: Xalqaro hamkorlar bilan rus tilida samarali muloqot qilish va terminologiyani to‘g‘ri qo‘llash.

2. Kasbiy kompetensiyalarni oshirish

Terminlar asosida rus tili o‘qitish talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Oziq-ovqat yo‘nalishi talabalari uchun rus tilidagi terminlarni bilish quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

- **Sohaga xos bilimlarni chuqur o‘zlashtirish**: Masalan, “ферментация” (fermentatsiya), “пастеризация” (pasterizatsiya), “консервация” (konservatsiya) kabi terminlarni o‘rganish orqali talabalar oziq-ovqat ishlab chiqarish jarayonlarini yaxshiroq tushunadilar.
- **Amaliy ko‘nikmalar**: Rus tilida yozilgan retseptlar, texnologik xaritalar va sifat nazorati bo‘yicha hujjatlarni tahlil qilish orqali talabalar amaliy tajriba orttiradilar.
- **Ishga joylashish imkoniyatlari**: Rus tilini va soha terminologiyasini biladigan mutaxassislar mahalliy va xalqaro kompaniyalarda yuqori talabga ega.

3. Xalqaro hamkorlikdagi afzalliklari

O‘zbekistonning oziq-ovqat sanoati Rossiya, Qozog‘iston, Belarus kabi rus tilida so‘zlashuvchi davlatlar bilan yaqin hamkorlik qiladi. Terminlar asosida rus tili o‘qitish talabalarga quyidagi imkoniyatlarni ochadi:

- **Xalqaro loyihalarda ishtirok etish**: Rus tilida so‘zlashuvchi davlatlar bilan birgalikda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, eksport-import va innovatsion loyihalarda qatnashish.
- **Tajriba almashish**: Rus tilidagi ilmiy konferensiyalar, seminarlar va treninglarda ishtirok etish orqali soha bo‘yicha yangi bilim va ko‘nikmalarni egallash.
- **Sertifikatlash va standartlashtirish**: Rus tilida yozilgan xalqaro standartlar (masalan, GOST, ISO) bilan ishlash va mahsulotlarni sertifikatlash jarayonlarida qatnashish.

Muhokama: Terminlar asosida rus tili o‘qitishning afzalliklari ko‘p bo‘lsa-da ba'zi kamchiliklar ham mavjud. Masalan, talabalarning til o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasi har xil bo‘lishi mumkin va ba'zilar terminologiyani o‘zlashtirishni qiyin deb hisoblaydilar. Bundan tashqari, o‘quv dasturlarida rus tili va terminologiyaga yetarlicha soat ajratilmasligi o‘qitish samaradorligini pasaytirishi mumkin. Ushbu muammolarni hal qilish uchun quyidagi takliflarni ko‘rib chiqish mumkin:

- **Interaktiv metodlar**: Multimedia vositalari, virtual laboratoriyalar va real hayotdagi professional vaziyatlarni simulyatsiya qilish orqali terminlarni o‘rganishni qiziqarli qilish.

TAMADDUN NURI

• **Amaliyotga yo‘naltirilgan darslar**: Oziq-ovqat ishlab chiqarish korxonalarida rus tilida hujjatlar bilan ishlash yoki xorijiy mutaxassislar bilan muloqot qilish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish.

• **O‘qituvchilar malakasini oshirish**: Rus tili o‘qituvchilarini oziq-ovqat sanoati terminologiyasi bo‘yicha maxsus kurslarda o‘qitish.

Xulosa va takliflar

Terminlar asosida rus tili o‘qitish texnika oliy o‘quv yurtlarining oziq-ovqat yo‘nalishi talabalariga katta afzalliklar beradi. Bu yondashuv talabalarning professional bilim va ko‘nikmalarini rivojlantiradi, xalqaro hamkorlik imkoniyatlarini kengaytiradi va ularni mehnat bozorida raqobatbardosh qiladi. Shu bilan birga, o‘quv jarayonida zamonaviy metodlar va amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvlardan foydalanish zarur.

Takliflar:

1. O‘quv dasturlariga oziq-ovqat sanoati terminologiyasiga qaratilgan maxsus rus tili kurslarini kiritish.
2. Rus tilida so‘zlashuvchi davlatlardagi oliy o‘quv yurtlari bilan talaba almashinuv dasturlarini tashkil qilish.
3. Oziq-ovqat korxonalarida rus tili va terminologiyasi bo‘yicha amaliyot o‘tash imkoniyatlarini ko‘paytirish.
4. O‘qituvchilar uchun terminologik lug‘atlar va metodik qo‘llanmalar ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xo‘jayev, A. (2020). *Xorijiy tillarni professional sohalarda o‘qitish metodikasi*. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Ivanova, T. (2018). *Русский язык в профессиональной деятельности специалистов пищевой промышленности*. Moskva: Prospekt.
3. Rahmonova, G. (2022). *Texnika oliy o‘quv yurtlarida rus tili o‘qitishning zamonaviy yondashuvlari*. *Ilm va ta’lim*, 3(2), 4-5, 45-50.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 811:37.02:37.026

TIL O‘QITISHDA MASHQLAR TO‘G‘RI TANLANISHI SAMARASI

Kuchkinov Xudaybergan Xidirovich, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

THE EFFECT OF CHOOSING THE RIGHT EXERCISES IN LANGUAGE TEACHING

Kuchkinov Khudaybergan Khidirovich,
Termez state University of engineering and agritechnologies

ЭФФЕКТ ПРАВИЛЬНОГО ПОДБОРА УПРАЖНЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ

Кучкинов Худайберган Хидирович, Термезский государственный университет инженерии и агротехнологий

kuchkinovxudaybergan@gmail.com
https://orcid.org/0009-0045-4578-4458

Annotatsiya: *Ushbu maqolada til o‘qitish jarayonida mashqlarni to‘g‘ri tanlashning ahamiyati va uning o‘quv samaradorligiga ta’siri atroflicha ko‘rib chiqiladi. Mashqlarning maqsadga muvofiq tanlanishi til ko‘nikmalarini (tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish) samarali rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynashi tahlil qilinadi. Shuningdek, turli o‘quv bosqichlari va maqsadlariga mos keladigan mashq turlari hamda ularning didaktik asoslari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Til o‘qitish, mashqlar, samaradorlik, didaktika, til ko‘nikmalari, metodika, o‘quv jarayoni.*

Аннотация*: В этой статье рассматривается важность правильного выбора упражнений в процессе обучения языку и его влияние на эффективность обучения. Анализируется, как правильный выбор упражнений играет решающую роль в эффективном развитии языковых навыков (аудирование, говорение, чтение и письмо). Также выделяются типы упражнений, подходящие для разных этапов и целей обучения, а также их дидактические основы.*

Ключевые слова*: Обучение языку, упражнения, эффективность, дидактика, языковые навыки, методология, процесс обучения.*

Abstract: *This article examines the importance of choosing exercises correctly in the language teaching process and its impact on learning effectiveness. It analyzes how the appropriate selection of exercises plays a decisive role in the effective development of language skills (listening, speaking, reading and writing). It also highlights the types of exercises that are suitable for different learning stages and goals, as well as their didactic foundations.*

Keywords: *Language teaching, exercises, effectiveness, didactics, language skills, methodology, learning process.*

Kirish. Til o‘qitish — murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, unda muvaffaqiyatga erishish ko‘plab omillarga bog‘liq. Bu omillarning eng muhimlaridan biri **mashqlarning to‘g‘ri tanlanishi va ularning o‘quv jarayoniga integratsiyalashuvidir**. Mashqlar o‘rganilayotgan til materialini amaliyotda qo‘llash, mustahkamlash va ko‘nikmalarni shakllantirish uchun asosiy vosita hisoblanadi. Noto‘g‘ri yoki yetarli darajada samarali bo‘lmagan mashqlar nafaqat o‘qitish samaradorligini pasaytiradi, balki o‘quvchilarning motivatsiyasiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun, zamonaviy til o‘qitish metodikasi mashqlarni tanlashda ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi. Tushundim. Yuqoridagi maqolaning "Kirish" qismiga "Mavzuning

dolzarbligi" bo'limini qo'shib beraman. Bu bo'limda til o'qitishda mashqlarning to'g'ri tanlanishi mavzusining bugungi kundagi ahamiyati yoritiladi. Bugungi globallashuv davrida xorijiy tillarni bilish shaxsning raqobatbardoshligini oshiruvchi, turli madaniyatlararo muloqotni ta’minlovchi va axborot resurslaridan keng foydalanish imkonini beruvchi muhim omilga aylandi. Shu sababli, til o‘qitish samaradorligini oshirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Ta’lim tizimlarida o‘quv dasturlari va metodikalar doimiy ravishda takomillashtirilib borilayotgan bir paytda, **mashqlarni to‘g‘ri tanlash va ularni o‘quv jarayoniga ratsional integratsiya qilish** o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Noto‘g‘ri tanlangan yoki samarasiz mashqlar nafaqat o‘quvchining vaqtini bekorga sarflaydi, balki o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqini ham so‘ndirishi mumkin. Aksincha, maqsadga muvofiq va o‘quvchining ehtiyojlariga mos keladigan mashqlar tilni o‘zlashtirish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi va mustahkam bilim bazasini yaratadi. Shuning uchun, ushbu mavzu zamonaviy til ta’limining metodik va didaktik asoslarini chuqur o‘rganish nuqtai nazaridan g‘oyatda muhimdir.

Til o‘qitish — murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, unda muvaffaqiyatga erishish ko‘plab omillarga bog‘liq. Bu omillarning eng muhimlaridan biri **mashqlarning to‘g‘ri tanlanishi va ularning o‘quv jarayoniga integratsiyalashuvidir**. Mashqlar o‘rganilayotgan til materialini amaliyotda qo‘llash, mustahkamlash va ko‘nikmalarni shakllantirish uchun asosiy vosita hisoblanadi. Noto‘g‘ri yoki yetarli darajada samarali bo‘lmagan mashqlar nafaqat o‘qitish samaradorligini pasaytiradi, balki o‘quvchilarning motivatsiyasiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun, zamonaviy til o‘qitish metodikasi mashqlarni tanlashda ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi.

Asosiy qism. Mashqlarning samaradorligi birinchi navbatda ularning **o‘quv maqsadlariga mos kelishiga** bog‘liq. Har bir mashq aniq bir til ko‘nikmasini (masalan, fonetik, leksik, grammatik) yoki bir nechta ko‘nikmani bir vaqtda rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Mashqlar quyidagi mezonlarga asoslanishi lozim:

1. **Maqsadga yo‘naltirilganlik:** Mashqlar o‘quvchilarning qanday bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi kerakligidan kelib chiqqan holda tanlanishi shart. Masalan, og‘zaki nutqni rivojlantirish uchun dialoglar, rolli o‘yinlar, munozaralar kabi kommunikativ mashqlar afzal.
2. **Muvofiqlik:** Mashqlar o‘quvchilarning yoshiga, darajasiga va kognitiv xususiyatlariga mos kelishi lozim. Boshlang‘ich bosqichda oddiy, takrorlanuvchi mashqlar samarali bo‘lsa, yuqori bosqichlarda murakkabroq, ijodiy va tanqidiy fikrlashni talab qiladigan mashqlar qo‘llanilishi kerak.
3. **Turlilik:** Monoton mashqlar o‘quvchilarning zerikishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, turli xil mashq turlari (masalan, to‘ldirish, moslashtirish, tarjima qilish, hikoya tuzish, insho yozish, bahs-munozara) navbatma-navbat qo‘llanilishi lozim. Bu o‘quv jarayonini qiziqarli qiladi va turli xil o‘quv uslublariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni jalb etadi.
4. **Amaliy ahamiyat:** Mashqlar o‘rganilayotgan tilni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatini yaratishi kerak. Masalan, xarid qilish, yo‘nalish so‘rash, mehmonxonaga buyurtma berish kabi kundalik vaziyatlarni simulyatsiya qiluvchi mashqlar o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi.
5. **Qayta aloqa imkoniyati:** Mashqlar bajarilgandan so‘ng o‘qituvchi tomonidan tezkor va konstruktiv qayta aloqa berilishi muhim. Bu o‘quvchilarning xatolarini tushunishiga va ularni to‘g‘rilashiga yordam beradi.

Mashqlar asosan ikki turga bo‘linadi:

Tayyorlovchi (shartli) mashqlar: Bular til birliklarini (fonetik, leksik, grammatik) o‘zlashtirishga qaratilgan. Masalan, so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishga oid mashqlar, grammatik qoidalarni qo‘llashga oid mashqlar.

Nutqiy (kommunikativ) mashqlar: Bular o‘rganilgan til birliklarini nutq faoliyatida, ya’ni muloqot jarayonida qo‘llashga qaratilgan. Masalan, dialog tuzish, mavzu bo‘yicha fikr bildirish, kichik matn yozish.

Muhokama. Mashqlarni tanlashda nafaqat ularning turi, balki bajarilish usuli ham katta ahamiyatga ega. O‘qituvchi har bir mashqning maqsadini o‘quvchilarga aniq tushuntirishi, kerak bo‘lsa namuna ko‘rsatishi va ularni mustaqil ishlashga rag‘batlantirishi lozim. Texnologiyalarning rivojlanishi bilan til o‘qitishda interaktiv mashqlar, onlayn platformalar va mobil

ilovalar ham keng qo‘llanilmoqda. Bu vositalar mashq jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi. Biroq, texnologiyalardan foydalanishda ham mashqning didaktik qiymati va o‘quv maqsadlariga mosligi asosiy mezon bo‘lib qolishi kerak.

Mashqlarni muntazam ravishda baholash va tahlil qilish ham muhim. O‘qituvchi qaysi mashqlarning samarali bo‘layotganini va qaysilarini o‘zgartirish zarurligini aniqlashi kerak. O‘quvchilarning fikr-mulohazalarini inobatga olish ham o‘qitish jarayonini optimallashtirishda yordam beradi. Ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda an’anaviy til o‘qitishdagi mashq tanlash tamoyillari zamonaviy kognitiv didaktika va axborot texnologiyalari imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirilgan holda tahlil qilinadi. An’anaviy yondashuvlarda mashqlarning grammatik qoidalar yoki lug‘at birliklarini mustahkamlashga qaratilganligi ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, ushbu ishda o‘quvchining shaxsiy-psixologik xususiyatlari, o‘rganish uslublari va kommunikativ ehtiyojlarini inobatga olgan holda individual yondashuvga asoslangan mashq tanlash modellari taklif etiladi. Shuningdek, sun’iy intellekt va adaptiv ta’lim tizimlarining til o‘qitishdagi rolini oshirish orqali mashqlarni avtomatik tarzda o‘quvchining hozirgi darajasi va taraqqiyotiga moslashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Bu, o‘qitish samaradorligini oshirish bilan birga, o‘quv jarayonini yanada shaxsiylashtirishga xizmat qiladi. Mavzuning yangiligi, shuningdek, mashqlarning nafaqat til ko‘nikmalarini rivojlantirish, balki tanqidiy fikrlash, muammolarni yechish va madaniyatlararo kompetensiyalarni shakllantirishdagi potentsialini ham o‘rganishda namoyon bo‘ladi.

Til o‘qitish — murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, unda muvaffaqiyatga erishish ko‘plab omillarga bog‘liq. Bu omillarning eng muhimlaridan biri mashqlarning to‘g‘ri tanlanishi va ularning o‘quv jarayoniga integratsiyalashuvidir. Mashqlar o‘rganilayotgan til materialini amaliyotda qo‘llash, mustahkamlash va ko‘nikmalarni shakllantirish uchun asosiy vosita hisoblanadi. Noto‘g‘ri yoki yetarli darajada samarali bo‘lmagan mashqlar nafaqat o‘qitish samaradorligini pasaytiradi, balki o‘quvchilarning motivatsiyasiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun, zamonaviy til o‘qitish metodikasi mashqlarni tanlashda ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, til o‘qitishda mashqlarning to‘g‘ri tanlanishi o‘quv samaradorligining asosidir. Ular o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini chuqur o‘zlashtirishiga, ularni amaliyotda qo‘llashiga va tilga bo‘lgan qiziqishini oshirishiga yordam beradi. O‘qituvchilar mashqlarni tanlashda o‘quv maqsadlari, o‘quvchilarning xususiyatlari va zamonaviy metodik yondashuvlarni hisobga olishlari lozim.

Takliflar:

1. **O‘quv rejalariga mos mashqlar bankini yaratish:** Har bir o‘quv bosqichi va mavzusi uchun aniq maqsadlarga yo‘naltirilgan, turli xil mashq turlarini o‘z ichiga olgan elektron yoki bosma mashqlar bankini shakllantirish.
2. **O‘qituvchilarga treninglar o‘tkazish:** Mashqlarni tanlash, ularni samarali qo‘llash va baholash bo‘yicha o‘qituvchilar uchun muntazam seminarlar va treninglar tashkil etish.
3. **Innovatsion texnologiyalarni integratsiya qilish:** Til o‘qitishda interaktiv mashqlar yaratish va ularni ta’lim jarayoniga kiritish uchun zamonaviy texnologiyalardan (masalan, sun’iy intellektga asoslangan til o‘rganish platformalari) foydalanishni kengaytirish.
4. **O‘quvchilarning ehtiyojlarini inobatga olish:** Mashqlarni tanlashda o‘quvchilarning individual ehtiyojlari va qiziqishlarini doimiy ravishda o‘rganib borish hamda mashq jarayoniga ularning faol ishtirokini ta’minlash.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jalolov S. Til o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
2. Rogova G.V. Methods of teaching English. – Ленинград. Просвещение, 1983.
3. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – Pearson Longman, 2007.
4. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge University Press, 2001.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 37.011:37.014.5:82-1:37.02

BO‘LG‘USI BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI SHE’RIY ASARLAR USTIDA ISHLASH METODLARI MEXANIZMLARINI ISHLAB CHIQISH

Mullayeva Madina Kudratovna, Urganch innovatsion universiteti stajyor-o‘qituvchisi

DEVELOPMENT OF MECHANISMS FOR METHODS OF WORKING ON POETIC WORKS FOR FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Mullayeva Madina Kudratovna, Urgench Innovative University Intern-Teacher

РАЗРАБОТКА МЕХАНИЗМОВ МЕТОДИКИ РАБОТЫ НАД ПОЭТИЧЕСКИМИ ПРОИЗВЕДЕНИЯМИ ДЛЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Муллаева Мадина Кудратовна, стажер-преподаватель Ургенчского инновационного университета

https://orcid.org/0009-0002-9248-0736

madinamullayeva@urgiu.uz

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining she'riy asarlarni o'qitish borasidagi kasbiy kompetentligini oshirish masalalari tahlil qilingan. She'riy asarlarni o'rganishda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali metod va mexanizmlarni ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etishning dolzarbligi asoslangan. Maqolada she'riy matn bilan ishlashning bosqichma-bosqich metodikasi, interfaol usullardan foydalanish va o'quvchilarda badiiy didni tarbiyalashga qaratilgan amaliy tavsiyalar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *boshlang'ich ta'lim, she'riyat, metodika, adabiy tahlil, ifodali o'qish, badiiy idrok, estetik tarbiya, interfaol usullar, pedagogik texnologiya, lirik chekinish.*

Abstract*: This article analyzes the issues of improving the professional competence of future primary school teachers in teaching poetry. The relevance of developing and implementing effective methods and mechanisms in the study of poetry, taking into account the age characteristics of students, and their practical application is based on this. The article presents a step-by-step methodology for working with poetic texts, the use of interactive methods, and practical recommendations aimed at cultivating artistic taste in students.*

Keywords*: primary education, poetry, methodology, literary analysis, expressive reading, artistic perception, aesthetic education, interactive methods, pedagogical technology, lyrical digression.*

Аннотация*: В статье анализируются вопросы повышения профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов в преподавании поэзии. На этом основана актуальность разработки и внедрения эффективных методов и механизмов в изучении поэзии с учетом возрастных особенностей учащихся и их практического применения. В статье представлена пошаговая методика работы с поэтическими текстами, использование интерактивных методов, а также практические рекомендации, направленные на воспитание художественного вкуса у учащихся.*

Ключевые слова*: начальное образование, поэзия, методика, литературный анализ, выразительное чтение, художественное восприятие, эстетическое воспитание, интерактивные методы, педагогическая технология, лирическое отступление.*

Kirish. Boshlang'ich ta'lim – o'quvchi shaxsiyatining ma'naviy va intellektual poydevorini qurishda hal qiluvchi bosqichdir. Bu davrda adabiy ta'lim, xususan, she'riyatning o'rni beqiyosdir. She'riy asarlar o'quvchilarda obrazli tafakkurni rivojlantirish, nutq madaniyatini yuksaltirish, Vatanparvarlik, tabiatga mehr, insoniy fazilatlarni shakllantirishda qudratli tarbiya vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'zbekistonning buyuk shoirlari Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf kabi ijodkorlarning asarlari yosh avlod qalbida milliy g'urur va estetik didni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida she'riy asarlarni o'rganish ko'pincha yuzaki yod olish darajasida qolib ketayotgani sir emas. Bu esa o'quvchilarning she'riyatga bo'lgan qiziqishini susaytirib, uning estetik va tarbiyaviy imkoniyatlaridan to'liq foydalanishga to'sqinlik qiladi. Shu bois, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini she'riy matnlar bilan ishlashning zamonaviy, samarali va ilmiy asoslangan metodlari bilan qurollantirish bugungi kun pedagogikasining eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Asosiy qism: Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini she'riy asarlar bilan ishlashga tayyorlash jarayoni bir necha muhim tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi lozim. Bu jarayon o'z ichiga nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar va ijodiy yondashuvni qamrab oladi.

1. Nazariy-metodologik asoslar:

Bo'lajak o'qituvchi, avvalo, she'riyatning tabiatini chuqur anglamog'i darkor. Bu quyidagi bilimlarni o'zlashtirishni talab etadi:

- Adabiyot nazariyasi: She'riyatning asosiy unsurlari – vazn (barmoq, aruz), qofiya, radif, turoq kabi tushunchalarni bilish. Badiiy san'atlar – tashbeh (o'xshatish), metafora (ko'chim), istiora, jonlantirish, mubolag'a kabi vositalarning she'riy matndagi o'rni va vazifasini tushunish.
- Yosh psixologiyasi: Boshlang'ich sinf o'quvchilarining (6-10 yosh) psixofiziologik xususiyatlari, idrok qilish darajasi, diqqatining barqarorligi, hissiy olamini bilish. Bu – o'rganiladigan asarni to'g'ri tanlash va dars metodlarini o'quvchilarning imkoniyatlariga moslashtirishga yordam beradi.

2. She'riy asar bilan ishlashning metodik mexanizmlari:

She'riy asarni o'rganish jarayonini quyidagi bosqichlarga ajratish maqsadga muvofiq:

I bosqich: Tayyorgarlik va motivatsiya

Bu bosqichning asosiy maqsadi – o'quvchilarda she'rni idrok etishga bo'lgan qiziqishni uyg'otish va hissiy zamin yaratishdir.

- Kirish suhbati: She'r mavzusiga oid qisqa savol-javob, topishmoq, maqol yoki muammoli vaziyat yaratish. Masalan, Vatan haqidagi she'rni o'rganishdan oldin "Vatan nima?" degan savol atrofida kichik suhbat uyushtirish.
- Ko'rgazmalilik: Mavzuga oid rang-barang suratlar, slaydlar, qisqa videoroliklar namoyish etish orqali o'quvchilarda she'rning obrazlarini tasavvur qilishga yordam berish.
- Lug'at ishi: She'riy matnda uchraydigan notanish so'zlarning ma'nosini rasmlar, kontekst yoki oddiy izohlar yordamida tushuntirish. Bu ishni she'rni o'qishdan oldin o'tkazish, tushunish jarayonini osonlashtiradi.

II bosqich: Birlamchi idrok va tahlil

Bu bosqich she'rni his qilish va uning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini anglashga qaratiladi.

- O'qituvchining ifodali o'qishi: O'qituvchi she'rni yoddan, ohang, ritm va hissiyot bilan, lirik qahramonning kechinmalarini ifodalab o'qib berishi shart. Bu o'quvchilarda she'r haqida birinchi yorqin va to'g'ri taassurot qoldiradi.
- Birlamchi idrokni tekshirish: "She'r sizda qanday taassurot qoldirdi?", "Qanday kayfiyat baxsh etdi?", "Nimalarni ko'z oldingizga keltirdingiz?" kabi savollar orqali o'quvchilarning ilk hissiy reaksiyasini aniqlash.
- Matn tahlili: Bu jarayon savol-javob, suhbat va amaliy topshiriqlar orqali amalga oshiriladi:
  - Mazmunni o'zlashtirish: "She'rda nima haqida gap boradi?", "Shoir nima demoqchi?"
  - Obrazlar ustida ishlash: "She'rda qanday obrazlar (tabiat, inson, jonivorlar) tasvirlangan?", "Shoir bulutni nimaga, shamolni kimga o'xshatmoqda?"
  - Badiiy vositalarni topish: O'quvchilar bilan birgalikda matndan o'xshatish, jonlantirish, sifatlash kabi oddiy badiiy san'atlarni topish va ularning ma'no va go'zallik yaratishdagi rolini tushuntirish.

III bosqich: Takroriy idrok va ijodiy faoliyat

Bu bosqichda olingan bilim va taassurotlar mustahkamlanadi va o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlari rivojlantiriladi.

• Ifodali o'qish mashqlari: O'quvchilarning o'zlari she'rni ifodali o'qishga o'rgatiladi. Bunda "zanjir" usulida, juftlikda, kichik guruhlarda o'qish kabi interfaol usullardan foydalanish mumkin.

• "So'z bilan rasm chizish": O'quvchilarga she'rning biror bandini o'qib, undagi manzarani so'zlar bilan tasvirlab berish yoki daftarlariga rasm chizishni taklif qilish.

• Ijodiy topshiriqlar: She'r asosida kichik hikoya tuzish, she'rga sarlavha topish, she'rning asosiy fikrini bir jumla bilan ifodalash.

• Sahnalashtirish: Syujetli she'rlarni rollarga bo'lib sahna ko'rinishi sifatida namoyish etish.

Muhokama: Taklif etilayotgan ushbu metodik mexanizmlar an'anaviy ta'limdan farqli o'laroq, o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirishga qaratilgan. Bu yondashuv quyidagi afzalliklarga ega:

• O'quvchiga yo'naltirilganlik: Har bir bosqich o'quvchining yoshi, qiziqishi va imkoniyatlarini hisobga oladi.

• Hissiy intellektning rivojlanishi: She'riyatdagi lirik kechinmalarni tahlil qilish o'quvchida empatiya (hamdardlik) va hissiy idrokni kuchaytiradi.

• Tanqidiy va ijodiy fikrlash: Tahlil jarayoni va ijodiy topshiriqlar o'quvchini mustaqil fikrlashga, matnning yashirin ma'nolarini izlashga undaydi.

• Anglangan o'zlashtirish: She'rni mexanik yodlash o'rniga, uni tahlil qilish, his qilish va anglash orqali o'rganish bilimlarning mustahkam bo'lishini ta'minlaydi.

Bo'lg'usi o'qituvchilarni ushbu metodlar bilan qurollantirish oliy ta'lim muassasalarining pedagogika va filologiya yo'nalishlaridagi o'quv dasturlarini amaliyotga maksimal darajada yaqinlashtirishni taqozo etadi. Seminar-treninglar, mahorat darslari va pedagogik amaliyot davomida talabalar aynan mana shunday interfaol darslarni modellashtirish va o'tkazish ko'nikmalarini egallashlari lozim.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini she'riy asarlar bilan ishlashga o'rgatish shunchaki metodikani o'rgatish emas, balki ularning o'zida so'z san'atiga mehr uyg'otish, ijodkorlik va yuksak pedagogik mahoratni shakllantirishdan iborat bo'lgan murakkab jarayondir.

Ushbu sohadagi ishlarni takomillashtirish yuzasidan quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. O'quv dasturlarini modernizatsiya qilish: Oliy pedagogik ta'limda "Boshlang'ich ta'limda adabiyot o'qitish metodikasi" fani doirasida she'riy asarlarni o'qitishga bag'ishlangan soatlarni ko'paytirish va amaliy mashg'ulotlarga urg'u berish.
2. Metodik bank yaratish: Eng yaxshi dars ishlanmalari, interfaol o'yinlar, ko'rgazmali materiallar va video darslardan iborat yagona elektron platforma (metodik bank) yaratish va uni bo'lajak o'qituvchilar uchun ochiq qilish.
3. "Ustoz-shogird" tizimini kuchaytirish: Tajribali va ijodkor o'qituvchilarning mahorat maktablarini tashkil etish, talabalarning darslarini kuzatish va tahlil qilish amaliyotini keng joriy etish.
4. Ijodiy muhitni rag'batlantirish: Talabalar o'rtasida ifodali o'qish tanlovlari, she'riyat kechalari, yosh shoirlar to'garaklarini muntazam o'tkazib borish.

Ushbu takliflarning amalga oshirilishi nafaqat bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy salohiyatini oshiradi, balki pirovardida maktablarda she'riyatning yosh avlod ma'naviy tarbiyasidagi o'rnini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedov, A., & Shodiyev, Q. (2018). *Adabiyot o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
2. Matchonov, S., va boshqalar. (2021). *Boshlang'ich sinflarda o'qish darslari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
3. Husanboyeva, K. (2019). *Adabiy ta'limda interfaol metodlar*. Toshkent: Fan.
4. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. (2020-yil 23-sentyabr).
5. *Boshlang'ich ta'limning Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi*.
6. G'afforova, T. (2009). *Boshlang'ich sinflarda o'qish darslarini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish*. Toshkent.
7. Yo'ldoshev, Q., & Yo'ldosheva, M. (2014). *Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari*. Toshkent: Fan.
8. ZiyoNet ta'lim portali. (n.d.). Retrieved from http://www.ziyonet.uz

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 81'367.3

O‘ZBEK TILI SOMATIK FRAZEOLOGIZMLARDA LINGVOMADANIY JIHATLAR

Fayzullayeva Nilufar Otabekovna, BuxDPI “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi 1-bosqich magistranti

LINGUOCULTURAL ASPECTS IN SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE UZBEK LANGUAGE

Fayzullayeva Nilufar Otabekovna, 1st year master's student of the Department of “Uzbek Language and Literature” at Bukhara State Pedagogical Institute

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Файзуллаева Нилуфар Отабековна, магистрантка 1-го курса кафедры “Узбекский язык и литература” БухГПИ

https://orcid.org/0009-0008-0471-3856
fayznilu41@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada o‘zbek tili somatik frazeologizmlarida “soch” komponenti ishtirokidagi birliklar lingvomadaniy konsept sifatida tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida “soch” elementi qatnashgan frazeologik birliklar milliy mentalitet, ijtimoiy qadriyatlar va estetik qarashlar bilan bog‘liq semantik qatlamlarni ochib beruvchi lingvokulturologik vosita sifatida ko‘rib chiqiladi. Frazeologizmlarda “soch” nafaqat jismoniy predmet, balki ayollik, iztirob, go‘zallik, donolik va ijtimoiy maqom kabi tushunchalarning ramziy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada iboralarning ma’no qiralari, ularning xalq og‘zaki ijodidagi funksional yuklamalari tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilida somatik frazeologizmlar orqali xalqning lingvomadaniy tafakkuri, estetik me’yorlari va stereotip tasavvurlarining ifodaviy vositalar bilan uyg‘unligini ochib beradi.*

Kalit so‘zlar*: somatik frazeologizm, lingvomadaniyat, konsept, soch, frazeologik birlik, semantik tahlil, madaniy konnotatsiya;*

Annotation: *This article examines Uzbek somatic phraseological units containing the component “hair” (“soch”) as a linguocultural concept. Within the scope of the research, phraseologisms involving "hair" are analyzed as linguocultural tools that reveal semantic layers associated with national mentality, social values, and aesthetic perceptions. In these expressions, "hair" functions not only as a physical attribute but also as a symbolic representation of femininity, suffering, beauty, wisdom, and social status. The study applies a systematic approach to explore the semantic nuances and functional loads of these idioms in folk oral traditions. The findings highlight how Uzbek somatic phraseologisms reflect the people’s linguocultural worldview, aesthetic norms, and cultural stereotypes through expressive means.*

Keywords: *somatic phraseologism, linguoculture, concept, hair, phraseological unit, semantic analysis, cultural connotation.*

Аннотация: *В статье рассматриваются соматические фразеологизмы узбекского языка с компонентом «волосы» («soch») как лингвокультурный концепт. В рамках исследования фразеологические единицы с участием «волос» анализируются как лингвокультурные средства, раскрывающие семантические пласты, связанные с национальным менталитетом, социальными ценностями и эстетическими представлениями. В данных выражениях «волосы» выступают не только как физический объект, но и как символ женственности, страдания, красоты, мудрости и социального статуса. В работе применяется системный подход к анализу смысловых оттенков и*

функциональной нагрузки этих единиц в устном народном творчестве. Результаты исследования демонстрируют, как посредством соматических фразеологизмов в узбекском языке отражаются лингвокультурное мышление, эстетические нормы и стереотипные представления народа.

Ключевые слова: *соматический фразеологизм, лингвокультура, концепт, волосы, фразеологическая единица, семантический анализ, культурная коннотация;*

KIRISH. Lingvokulturologiya – XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan yo‘nalish bo‘lib, tilni milliy madaniyat, milliy mentalitet, qadriyatlarga bog‘liq holda o‘rganadi. Bu yo‘nalish targ‘ibotchilari, jumladan, D. Lixachyov, V. Maslova, Yu. Stepanov, o‘zbek tilshunoslaridan Sh. R. Rahmatullayev, H. Doniyorov, R. Rahmonovlar fikricha, frazeologiya madaniy ma’lumotlarning salkam “muzey”i yoki “arkivi” sifatida qaralishi mumkin. Frazeologik birliklar uzoq tarixiy davrlarda shakllangan madaniy an’analarni ifoda etadi. Ular milliy xarakter, hayot tarzi, e’tiqod va urf-odatlarning ko‘zgusiga aylanadi. Ayniqsa, inson tana azolariga oid iboralar mental tafakkur shakllarini bevosita ko‘rsatadi. Shu tariqa, lingvokulturologik yondashuv frazeologiya tadqiqotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Frazeologizm – tilshunoslikda bir butun ma’no ifodalaydigan, leksik jihatdan bo‘linmas, ko‘pincha ko‘chma, obrazli mazmunga ega bo‘lgan tayyor birikma. V. V. Vinogradov ta’biricha, frazeologizm – bu “birikma sifatidagi yaxlit ma’no”ni namoyon etuvchi ustuvor ifoda vositasi; uni yoppasiga tarjima qilib bo‘lmaydi, chunki undagi leksik komponentlar yakka o‘zi emas, aynan butun shakli orqaligina ma’no ifodalaydi.Tilda inson tafakkuri, madaniyati va estetik qarashlari o‘z ifodasini topadi. Har bir til xalq ruhiyatining in’ikosi bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, xalq tilida chuqur ildiz otgan frazeologik birliklar orqali bu jihatlar yanada ravshan ko‘zga tashlanadi. Tilshunoslikning somatik frazeologizmlar deb ataluvchi bo‘limi aynan inson tana a’zolari bilan bog‘liq bo‘lgan iboralarning mazmuni va ularning madaniy ildizlarini o‘rganadi. O‘zbek tilida soch bilan bog‘liq frazeologizmlar nihoyatda boy va rang-barang bo‘lib, ular orqali ayollik, go‘zallik, or-nomus, sabr-bardosh, baxt va armon kabi tushunchalar obrazli tarzda ifodalanadi. “Sochini yulmoq”, “sochlariga oq tushmoq”, “sochini boshiga urmoq” kabi iboralar xalqning ruhiy kechinmalari va ijtimoiy tajribasini aks ettiribgina qolmay, balki estetik ideal va axloqiy qadriyatlar haqida muayyan tasavvur ham beradi. Maqolada o‘zbek tili somatik frazeologizmlarida “soch” konsepti qanday lingvomadaniy yondashuvlar bilan bog‘liq ekani tahlil qilinadi. Shuningdek, “soch” atrofida shakllangan obrazlar orqali xalq tafakkuri, estetik qarashlari va madaniy kodlarini ochib ham beriladi. Va biz buni qilishda tilimizdagi ibora, maqollar ba adabiyot, folklordagi soch konseptlaridan bevosita foydalanamiz.

"Konseptual" so‘zi "konsept" so‘zidan keladi, u esa g‘oya, tushuncha, mazmuniy asos degan ma’noni anglatadi.Tilshunoslikda konseptual deganda – bu so‘z yoki iboraning chuqur, madaniy va ma'naviy mazmunini nazarda tutamiz. Ya’ni, biror so‘z nafaqat lug‘aviy, balki xalq ongida qanday obraz, qadriyat bilan bog‘langanligiga aytiladi. Masalan: “Soch” – lug‘aviy ma'nosi: boshdagi tuklar. Konseptual ma'nosi: go‘zallik, ayollik, yoshlik, ehtiros, sog‘lik, ba’zida g‘am, yovuzlik (masalan: "sochi uzun, aqli qisqa" degan kamsituvchi ibora). Qisqasi, konsept biror so‘z atrofida xalq ongida shakllangan umumiy tushunchalar majmuasidir. Konseptual tahlil esa so‘zlar orqasidagi madaniy, psixologik, estetik, tarixiy ma’nolarni ochib berish demakdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR: Tilimizda inson tanasiga oid a’zolar, xususan, soch, soqol, kiprik, tuk kabi birliklar asosida shakllangan somatik frazeologizmlar xalqning estetik qarashlari, ijtimoiy munosabati va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Soch konsepti ko‘plab barqaror iboralarda uchraydi: **“**Soch oqarish” – tashvish, g‘am, keksayish belgisi; **“**Sochini yulmoq” – iztirob, qattiq achinish ifodasi; “Sochidan sudrab kelmoq” – tahqirlash yoki kuch ishlatish belgisi. Bunday iboralar tilda shunchaki tasvir emas, balki konseptual obraz vazifasini bajaradi. Ular milliy mentalitet, xalqning hayotga, go‘zallikka, e’tiqod va axloqqa munosabatini ochib beradi. Shu sababli,

bu iboralarni lingvomadaniy birliklar sifatida tahlil qilish muhimdir. Aynan, inson tana a’zolari bilan bog’liq lingvomadaniy xusussiyatlarni bir qancha tilshunoslarimiz ham o‘z ilmiy ishlarida o‘rganganlar. Masalan, Qodirova, T. maqolalar va tadqiqotlarida qadimiy turkiy madaniyatdagi sochning roli, uning qadriyatlar bilan bog‘liqligi haqida batafsil ma’lumotlar keltirganlar. Turaeva, R. lingvomadaniyatga oid ilmiy izlanishlarida soch kabi ramziy birliklar va frazeologizmlarning madaniyatdagi ifodalari haqida so‘z yuritganlar. L.S.Vygotskiy — mashhur sovet psixologi bo‘lib, madaniy-tarixiy psixologiya va psixolingvistika sohasidagi ishlari bilan tanilgan. U sochlarga oid frazalardagi lingvistik madaniyat haqida alohida ilmiy kitobi bo‘lmasa-da, o‘z kitoblarida so‘z ma’nosi, ichki nutq va bolaning madaniy rivojlanishi haqidagi maqolalarida so‘z ma’nosi, tushunchalar shakllanishi va tilning tafakkur hamda madaniyat bilan bog‘liqligi kabi masalalarni ko‘targan. Bu esa soch, soqol, kiprik kabi so‘zlar ishtirokidagi frazeologizmlarni o‘rganish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Qadimiy turkiy madaniyatda soch: to‘g‘rilik va norozilik ramzi sifatida talqin ham qilingan. "Soch" qadimiy turkiy jamiyatlarda nafaqat go‘zallik belgisi, balki ayolning ruhiy-axloqiy holatini, ijtimoiy maqomini ifodalovchi ramziy vosita bo‘lgan. Ayniqsa, turkiy ayollar sochi orqali o‘z vafodorligi, sadoqati, g‘azabi yoki iztirobini ifoda etgan. Qadimiy tamg‘alardan tortib, Orxon-Yenisey bitiklarigacha ayollar sochi bilan bog‘liq marosimlar mavjud bo‘lgan. Jumladan, turkiy ayollar, eri urushda yoki vafot etgan bo‘lsa, sochini hech qachon o‘rmaslik orqali uni kutayotganini bildirgan. Bu urf-qoidalar ayolning to‘g‘riligi va sadoqatiga e’tibor qaratilgan madaniyat mahsuli edi. Islom madaniyatida ayollar uchun sochni yopish – hayoli, poklik va kamtarlik belgisi. Sochni ochib yurish esa yengil xulqlik sifatida baholanadi. G‘arbda, ayniqsa qadimgi Gretsiyada esa soch kuch va erkaklik belgisi bo‘lib, Samson afsonasi bunga misol bo‘la oladi. Hind madaniyatida soch – ilohiy kuch, ayollik jozibasi va o‘zlikning bir bo‘lagi hisoblanadi.Turk tilshunosligida ham soch bilan bog‘liq ko‘plab iboralar mavjud. Masalan, “Saçını süpürge etmek” – o‘zini qurbon qilish, fidoyilik ma’nosini anglatgan. Qizig’i, bu iboraning variantdoshi o‘zbek tilshunosligida ham mavjuddir.

1. Qo‘li kosov, sochi supurgi – tinmay mehnat qiluvchidir. Kosov (o‘tin kesadigan asbob) va supurgi (tozalovchi vosita) – har ikkalasi mehnat, ayniqsa, ayol mehnati timsoli. Sochning “supurgiga o‘xshashi” ayolning og‘ir mehnat tufayli e’tiborsiz qolgani, tashqi ko‘rinishga vaqt topmasligi bilan bog‘liq. Bu obraz orqali ayolning to‘xtovsiz ishlashi tasvirlanadi. Bu ibora lingvomadaniyat jihatidan ahamiyatli chunki u ayollar mehnatini ifodalaydi. O‘zbek tilidagi ko‘plab iboralarda ayol sochi tasviriy vosita sifatida ishlatiladi.

2. Tepa sochi tikka bo‘ldi – jahli chiqdi. Bu ibora frazeologik birikma hisoblanadi, ya’ni ma’noviy butunlikka egadir.G‘azablangan, jahli chiqqan odam holatini bildiradi. Frazaning semantikasiga qaraydigan bo‘lsak, denotativ ma’no sochning tik turishidir, jahli chiqqanlik esa uning konnotativ ma’nosidir. Bu ibora odamning hissiy holatini soch orqali ifodalashga asoslangan. O‘zbek xalq madaniyatida jahli chiqqan odamning tepa sochi “tikka” turadi, ya’ni sochning qimirlamasligi, tik turishi ichki kayfiyat – g‘azab, asabiylik belgisi sifatida qaralgan. Bu holat yuz va bosh mushaklarining taranglashuvi orqali yuzaga keladi.

Soch orqali ichki kechinma (jahli chiqish)ni tasvirlash milliy psixologiyaga xos. Bu ibora bevosita tana a’zosi orqali ichki holatni ko‘rsatadi – bu esa somatik frazeologizmlarning lingvomadaniy belgisi hisoblanadi.

3. Sochiga oq oralamoq – ko‘p tashvish ko‘rmoqni anglatadi. Oq soch odatda qarilik, tajriba, azob-uqubat belgisi sifatida ham qaraladi. Bu ibora tashvish, g‘am, dardlar ortidan odamning yoshlikdanoq sochlari oqarib ketishini bildiradi. O‘zbek madaniyatida “oq soch” hurmat, shu bilan birga, dard belgisi hisoblanadi.

Bu ibora estetik va psixologik tasavvurlar bilan bog‘liq. Sochning oqargani hayotiy zarb, dardni bildirsa-da, xalq og‘zaki ijodida bunday soch tajriba va sabr belgisi sifatida ham qadrlanadi. Somatik frazeologizmda soch semantik markaz bo‘lib turibdi. Iboraning denotativ ma’nosi: sochning oqarganidir. Uning konnotativ ma’nosi esa: tashvish, dardni bildiradi. Bu ibora eufemizmga ham yaqinlashadi chunki unda dardli hayotni yumshoq ifodalangan.

4.“Soch yulish – qadimiy norozilik harakati bo‘lgan. Hozirgi kunda “sochini yulmoq” iborasi

qayg‘u belgisi sifatida talqin qilinadi, biroq qadim turkiy ayollarning marosimlarida bu harakat g‘azab va ijtimoiy norozilik ramzi bo‘lgan. Ayniqsa, begona yurtdan kelgan zulmkorlar yoki dushmanning zo‘ravonligi qarshisida ayollar jamoat oldida sochini yulib, ularni la’natlagan.

Bu turdagi norozilik og‘zaki folklor namunalarida, xalq qo‘shiqlarida yashirin shaklda saqlanib qolgan. Tilda “soch” bilan bog‘liq ko‘plab frazeologik birliklar mavjud bo‘lib, ular jamiyatda shakllangan ma’naviy qadriyatlar, axloqiy mezonlar va estetik qarashlarning tildagi ifodasidir. Masalan: Sochini yulmoq – g‘am-g‘ussa, fojiaga uchraganda ayollarga xos tarzda qayg‘uni ifodalovchi harakatdir. Soch yoymoq – erkinlik, betartiblik, yoki ba’zida g‘am-qusurdan befarqlikni bildirgan. Soching to‘kilsin – duo, la’nat, yoki og‘ir ranjish ifodasi sifatida ishlatiladi. Bu kabi iboralar orqali xalqning hayotiy tajribasi, qadriyatlari va estetik mezonlari tilde bevosita aksini topgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR: Xullas, tilshunoslikda til va madaniyat munosabatlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan yangi yo‘nalish – lingvomadaniyatshunoslik fanining shakllanishi bilan inson tafakkuri, qadriyatlari, urf-odatlari tilda qanday aks etishi masalasi dolzarb mavzuga aylanmoqda. Har bir millatning tili uning ma’naviy dunyosi, tarixiy xotirasi va madaniy an’analarining yorqin ko‘zgusi bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, inson tanasiga oid elementlar – qo‘l, ko‘z, yurak, soch kabi birliklar nafaqat biologik, balki madaniy, diniy va estetik tushunchalarning mazmuniy markazida turadi. "Soch" tushunchasi turli zamon va makonlarda xilma-xil ma’naviy yuklamalarga ega bo‘lgan. U go‘zallik, hayot, kuch-quvvat, sadoqat, baxtsizlik, hatto qurbonlik ramzi sifatida talqin qilingan. O‘zbek tilida sochga oid iboralar, maqollar, matallar va badiiy tasvirlar bu konseptning boy semantik qatlamlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.Виноградов, В. В. Очерки по истории русского литературного языка – Москва: Наука, 1972. – 312 с.

2.Шанский, Н. М. Фразеология современного русского языка– Москва: Высшая школа, 1985. – 160 с.

3.Раҳматуллаев, Ш. Р. Ўзбек тилининг фразеологик луғати– Ташкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1978. – 406 б.

4.Маслова, В. А. Лингвокультурология – Москва: Академия, 2001. – 208 с.

5.Лихачёв, Д. С. Поэтика древнерусской литературы– Ленинград : Наука, 1967. – 372 с.

6.G‘ulomov L. “O‘zbek frazeologiyasining nazariy muammolari”. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990.

7.Mahmudov N. “Til va tafakkur: lingvistik-falsafiy yondashuvlar”. – Toshkent: Universitet, 2005.

8.B. Tursunova. “Frazeologizmlarning ijtimoiy-lingvistik tavsifi”. – Toshkent: Fan, 2010.

9.O‘zbek xalq maqollari / tuz. O. Madrahimov. – Toshkent: Adabiyot, 1997.

10. Muhammadovich, F. O. (2024). The Typological Features Of English And Uzbek Children's Game Folklore. American Journal Of Multidisciplinary Bulletin, 2(5), 174-179.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 378.147:37.014.22

INNOVATSION TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING KASBIY KOMPTENSIYASINI SHAKLANTIRISH

Bo‘ltakov Sanjarbek Xazratqul o‘g‘li, Jizzax davlat pedagogika universiteti Maktabgacha va boshlang‘ich yo‘nalishlarda masofaviy ta'lim kafedrasi o‘qituvchisi

https://orcid.org/0009-0001-2508-746X
sanjarbekboltakov@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ИННОВАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Болтаков Санжарбек Хазраткул оглы, преподаватель кафедры дистанционного обучения в дошкольном и начальном образовании, Джизакский государственный педагогический университет

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS IN AN INNOVATIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Boltakov Sanjarbek Khazratqul oglu, Teacher of the Department of Distance Education in Preschool and Primary Education, Jizzakh State Pedagogical University

Annotatsiya: *Ushbu maqola innovatsion ta'lim muhitining talabalarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishdagi rolini tahlil qiladi. Zamonaviy mehnat bozorining talablari sharoitida oliy ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarni joriy etishning ahamiyati, ayniqsa, talabalarda nafaqat nazariy bilim, balki amaliy ko'nikma, kreativ fikrlash va muammolarni hal etish qobiliyatlarini rivojlantirish zarurati ko'rib chiqiladi. Maqolada innovatsion pedagogik texnologiyalar, loyihaviy ta'lim, interfaol usullar va raqamli resurslardan foydalanish orqali talabalarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish mexanizmlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Innovatsion ta'lim, kasbiy kompetensiya, pedagogik texnologiyalar, loyihaviy ta'lim, interfaol usullar, kreativ fikrlash, raqamli resurslar, mehnat bozori.*

Аннотация*: В данной статье анализируется роль инновационной образовательной среды в формировании профессиональной компетентности студентов. Рассматривается важность внедрения инновационных подходов в систему высшего образования в условиях современного рынка труда, в частности, необходимость формирования у студентов не только теоретических знаний, но и практических навыков, творческого мышления и способностей решения проблем. В статье освещаются механизмы повышения профессиональной компетентности студентов за счет использования инновационных педагогических технологий, проектного обучения, интерактивных методов и цифровых ресурсов.*

Ключевые слова*: Инновационное образование, профессиональная компетентность, педагогические технологии, проектное обучение, интерактивные методы, творческое мышление, цифровые ресурсы, рынок труда.*

Abstract*: This article analyzes the role of an innovative educational environment in the formation of students' professional competence. The importance of introducing innovative approaches in the higher education system in the conditions of the modern labor market is considered, in particular, the need to develop not only theoretical knowledge, but also practical skills, creative thinking and problem-solving abilities in students. The article highlights the mechanisms for increasing students' professional competence*

through the use of innovative pedagogical technologies, project-based learning, interactive methods and digital resources.

***Keywords**: Innovative education, professional competence, pedagogical technologies, project-based learning, interactive methods, creative thinking, digital resources, labor market.*

KIRISH. Bugungi tez o'zgaruvchan dunyoda va globallashuv jarayonlarida mehnat bozori mutaxassislardan yangi va murakkab ko'nikmalarni talab qilmoqda. Faqatgina nazariy bilimlarga ega bo'lish endilikda yetarli emas; amaliyotga yo'naltirilganlik, muammolarni ijodiy hal etish, jamoada ishlash, tanqidiy fikrlash va doimiy o'rganish kabi kasbiy kompetensiyalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli, oliy ta'lim muassasalari oldida turgan asosiy vazifalardan biri — bitiruvchilarni ushbu talablarga javob beradigan darajada tayyorlashdir. Innovatsion ta'lim muhitini yaratish bu boradagi eng samarali yechimlardan biridir.

Innovatsion ta'lim muhitining mohiyati

Innovatsion ta'lim muhiti — bu an'anaviy o'qitish usullaridan voz kechib, talabalarni bilim olish jarayonining markaziga qo'yadigan, ularning faol ishtirokini rag'batlantiradigan va kreativlikni rivojlantiradigan o'quv tizimidir. Bunday muhitda o'qituvchi oddiy bilim uzatuvchidan ko'ra ko'proq yo'naltiruvchi, motivator va fasilitator vazifasini bajaradi. Asosiy e'tibor axborotni shunchaki eslab qolishdan ko'ra, uni tahlil qilish, sintez qilish va yangi g'oyalarni yaratishga qaratiladi.

Innovatsion ta'lim muhitining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Talabaga yo'naltirilganlik: O'quv jarayoni talabaning individual ehtiyojlari va o'rganish uslublariga moslashtiriladi.

Faol o'rganish: Talabalar passiv tinglovchi emas, balki munozaralar, loyihalar, amaliy mashg'ulotlar va tadqiqotlarga faol jalb etiladi.

Muammoga asoslangan ta'lim: Haqiqiy hayotiy muammolar orqali bilim va ko'nikmalar egallanadi.

Texnologiyalardan foydalanish: Raqamli resurslar, onlayn platformalar, simulyatsiyalar va virtual reallikdan samarali foydalaniladi.

Hamkorlik va jamoaviy ish: Talabalarda jamoada ishlash, fikr almashish va birgalikda muammolarni hal etish ko'nikmalari rivojlantiriladi.

Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlari

Innovatsion ta'lim muhitida talabalarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda bir qator samarali mexanizmlardan foydalaniladi:

Loyihaviy va muammoga asoslangan ta'lim (project-based learning va problem-based learning): Bu usullar talabalarga real hayotiy yoki kasbiy muammolarni hal etish orqali bilim va ko'nikmalarni egallash imkonini beradi. Talabalar guruhlarga bo'linib, loyihalar ustida ishlaydilar, tadqiqotlar olib boradilar, yechimlar ishlab chiqadilar va o'z ishlarini taqdim etadilar. Bu jarayonda **tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muammolarni hal etish, jamoaviy ish** va **kommunikativ ko'nikmalar** rivojlanadi. Masalan, IT sohasida talabalar dasturiy ta'minot yaratish loyihasida ishtirok etishlari, muhandislik yo'nalishida esa yangi konstruksiyani ishlab chiqishlari mumkin.

Interfaol pedagogik texnologiyalar: An'anaviy ma'ruzalardan farqli o'laroq, interfaol mashg'ulotlar talabalarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Bularga **keys-stadi (vaziyatli tahlil), rolikli o'yinlar, munozaralar, miya hujumi (brainstorming), imitatsion o'yinlar** kiradi. Ushbu usullar talabalarda **qaror qabul qilish, bahslashish, fikrlarni asoslash, tinglash va muloqot qilish** qobiliyatlarini shakllantiradi. Bu, ayniqsa, menejment, huquqshunoslik va pedagogika kabi sohalar uchun muhimdir.

Raqamli resurslar va texnologiyalardan foydalanish: Zamonaviy ta'limda onlayn kurslar (MOOCs), virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, ta'limiy dasturlar va multimedia vositalari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular talabalarga mustaqil ravishda bilim olish, amaliy ko'nikmalarni oshirish va kasbiy dasturlar bilan ishlash imkonini beradi. Raqamli savodxonlik, axborotni izlash va tahlil qilish, shuningdek, **texnologik kompetensiya** zamonaviy mutaxassis uchun ajralmas hisoblanadi.

Amaliyot va ishlab chiqarishga integratsiya: Ta'lim jarayoniga ishlab chiqarish amaliyotlari, stajirovkalar va soha mutaxassislari bilan uchrashuvlarni muntazam ravishda kiritish talabalarga nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash imkonini beradi. Bu ularga bo'lajak kasbining real

sharoitlari bilan tanishish, soha etikasini o'rganish va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Bunday integratsiya **kasbiy yo'naltirilganlik** va **mehnat bozoriga tayyorlikni** oshiradi.

Mentorlik: O'qituvchilarning mentor yoki kouch sifatida ishtirok etishi, talabalarga o'z-o'zini rivojlantirish yo'nalishlarini belgilashda, shaxsiy maqsadlarga erishishda va qiyinchiliklarni yengishda yordam beradi. Bu talabalarda **o'z-o'zini boshqarish, intellektual salohiyatni yuzaga chiqarish, motivatsiya** va **mas'uliyatni his etish** kabi shaxsiy-kasbiy fazilatlarni shakllantiradi.

MUHOKAMA. Innovatsion ta'lim muhitida talabalarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish mavzusi bugungi kunda juda dolzarb va keng muhokamalarga sabab bo'lmoqda. Yuqoridagi maqolada ushbu muhitning ahamiyati va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish mexanizmlari yoritildi. Endi ushbu mavzu bo'yicha muhokamani chuqurlashtiramiz.

Innovatsion ta'limning afzalliklari va qiyinchiliklari -Afzalliklari**:**

Raqobatbardoshlikni Oshirish: Innovatsion yondashuvlar bitiruvchilarni mehnat bozorining real talablariga mos, amaliy ko'nikmalarga ega mutaxassislar sifatida tayyorlaydi. Ular nafaqat diplomga, balki ish beruvchilar qidiradigan "soft skills" (yumshoq ko'nikmalar) va "hard skills" (qattiq ko'nikmalar) ga ham ega bo'lishadi.

Motivatsiyani Oshirish: Faol va interfaol o'quv usullari talabalarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

Kreativlik va Tanqidiy Fikrlashni Rivojlantirish: Muammoga asoslangan va loyihaviy ta'lim yondashuvlari talabalarni nostandart yechimlar topishga, tahlil qilishga va mantiqiy xulosalar chiqarishga undaydi.

Moslashuvchanlik: Innovatsion ta'lim muhiti tez o'zgaruvchan texnologik va ijtimoiy sharoitlarga moslasha oladigan, doimiy o'rganishga tayyor kadrlarni shakllantiradi.

Qiyinchiliklar:

Moliyaviy Resurslar: Innovatsion texnologiyalar, zamonaviy laboratoriyalar va o'quv materiallari katta moliyaviy sarmoyalarni talab qiladi.

O'qituvchilarning Malakasi: An'anaviy usullarga o'rgangan o'qituvchilarni innovatsion pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishga undash va ularning malakasini oshirish muhim masala. Bu jarayon vaqt va qo'shimcha resurslarni talab qiladi.

Baholash Tizimi: An'anaviy baholash tizimi ko'pincha bilimlarni yod olishga qaratilgan bo'ladi. Innovatsion ta'lim muhitida esa talabaning ko'nikmalarini, kreativligini va muammolarni hal etish qobiliyatini adolatli baholaydigan yangi tizimlarni yaratish kerak.

Ta'lim Madaniyati: Ayrim hollarda talabalarning o'zi ham passiv qabul qiluvchi rolida qolishni afzal ko'rishlari mumkin. Ularni faol ishtirok etishga undash uchun ta'lim madaniyatini o'zgartirish talab etiladi.

XULOSA. Innovatsion ta'lim muhiti talabalarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. U nafaqat bilimlarni berishga, balki talabalarda zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan, doimiy o'rganishga tayyor, kreativ va muammolarni hal etuvchi mutaxassislarni tarbiyalashga qaratilgan. Innovatsion pedagogik yondashuvlar, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish va amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim orqali bitiruvchilarning raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Ta'lim tizimini doimiy ravishda innovatsiyalash orqali biz kelajak mutaxassislarining muvaffaqiyatini ta'minlaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alimova, D. (2021). "Innovatsion ta'lim muhitini shakllantirishda loyihaviy yondashuvning ahamiyati". Oliy ta'lim muassasalari axborotnomasi, № 3, 78-83-betlar.
2. Davlatov, A. (2022). "Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari". Pedagogik mahorat jurnali, № 1, 45-50-betlar.
3. Ergashev, S. (2020). "Kasbiy kompetensiyaning nazariy asoslari va shakllanish bosqichlari". Ta'lim va innovatsiya, № 4, 112-117-betlar.
4. Saidov, B. (2021). "Zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalar amaliy ko'nikmalarini oshirish". Ilm sarchashmalari, № 2, 88-93-betlar.
5. Ahmedov, L. (2019). "Oliy ta'limda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari". Zamonaviy ta'lim, № 5, 60-65-betlar.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 37.02:91+159.955

GEOGRAFIYA TA'LIMIDA KLASTER METODINI QO'LLASH ORQALI O'QUVCHILARNING TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

[1]Avazov Sherimmat, Toshkent davlat pedagogika universiteti "Botanika va ekologiya" kafedrasi professori
[2]Atabaeva Mavjuda, Urganch davlat universiteti Akademik litseyining geografiya fani o'qituvchisi

POSSIBILITIES OF DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING SKILLS BY USING THE CLUSTER METHOD IN GEOGRAPHY EDUCATION

[1]Avazov Sherimmat, professor of the department of "Botany and ecology" of the Tashkent state pedagogical university
[2]Atabaeva Mavjuda, teacher of geography at the Academic lyceum of Urgench state university

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ УМЕНИЙ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КЛАСТЕРНОГО МЕТОДА В ОБУЧЕНИИ ГЕОГРАФИИ

[1]Авазов Шериммат, профессор кафедры «Ботаника и экология» Ташкентского государственного педагогического университета
[2]Атабаева Мавжуда, преподаватель географии Академического лицея Ургенчского государственного университета

atabayevamavjuda@gmail.com,

https://orcid.org/0009-0005-7495-6894

Аннотация*: Maqolada geografiya ta'limi jarayonida interfaol texnologiyalar yordamida maktab o'quvchilarining tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish muammosi ko'rib chiqilgan. Klaster uning metodlaridan (usullaridan) biri. "Klaster" usulidan foydalanish asosida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning bosqichli texnologiyasi taklif etiladi.*

Kalit so'zlar*: geografiya ta'limi metodikasi, o`qituvchi, o'quvchi, interfaol texnologiya, tanqidiy fikrlash, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi, ko'nikma, chaqiriq (da'vat), anglash (tushunish), fikrlash (refleksiya), klaster, metod, usullar.*

Annotation: *The article examines the problem of developing the critical thinking skills of schoolchildren with the help of interactive technologies in the process of teaching geography. Cluster is one of its methods (techniques). A step-by-step technology for developing students' critical thinking skills based on the use of the "cluster" technique is proposed.*

Key words: *methods of teaching geography, teacher, learner, interactive technology, critical thinking, technology for developing critical thinking, skill, challenge, comprehension, reflection, cluster, method, techniques.*

Аннотация*: В статье рассматривается проблема развития умений критического мышления школьников с помощью интерактивных технологий в процессе обучения географии. Кластер - один из его методов (приемов). Предлагается поэтапная технология развития умений критического мышления учащихся на основе использования приема «Кластер».*

Ключевые слова: *методика обучения географии, учитель, учащийся, интерактивная технология, критическое мышление, технология развития критического мышления, умение, вызов, осмысление, рефлексия, кластер, метод, приёмы.*

KIRISH. Zamonaviy milliy ta’lim modernizatsiyasining yetakchi yo‘nalishi - bu kompetentlik yondashuvi. Ta’limdagi kompetentlik yondashuvi turli fanlar bo‘yicha bilimlar hajmini oshirish bilan cheklanmaydi, balki o‘quvchilarning mustaqil bilim olishlari, ularni notanish vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratishni ham o‘z ichiga oladi. Umuman olganda, ta’limdagi kompetentlik yondashuvini “nimani bilish” orqali emas, balki “qanday bilish” tushunchasi orqali aniqlash mumkin. Hozirgi o‘quvchini bilish faoliyati bilan shug‘ullanishga, axborot va muloqot maydonida maqsad sari yo‘l topishga undash nihoyatda qiyin masala. Buning boisi shundaki, o‘quvchilar ko‘pincha barcha fanlar bo‘yicha o‘quv materialini idrok etishda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelishadi. Buning asl sababi tafakkurning, eng avvalo, tanqidiy (tahliliy) tafakkur, ya’ni fikrlashning yetarli darajada rivojlanmaganligi hisoblanadi. Shuning uchun o‘quvchining aqliy sohasini va uning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish dolzarb muammoga aylangan.

ASOSIY QISM. Tanqidiy va ijodiy fikrlash tushunchalari ham o‘zaro uzviy bog‘langan. “Aqliy hujum” kabi ish shakllari haqida gap ketganda mazkur tushunchalar bir xil kontekstda qo‘llaniladi va rivojlanadi. Ijodiy fikrlash – u yoki bu masalaning tubdan yangi yoki takomillashgan yechimini topishga olib keladigan fikrlashdir. Tanqidiy fikrlash taklif qilingan yechimlarning qo‘llanish doirasini aniqlash maqsadida tekshirib ko‘rishni nazarda tutadi. Ijodiy fikrlash yangi g‘oyalarni yaratishga qaratilgan bo‘lsa, tanqidiy fikrlash esa ularning kamchiliklarini ochishga qaratilgan bo‘ladi. Masalani samarali hal qilish uchun har ikki turdagi fikrlash talab etiladi, garchi ular alohida qo‘llanilsa ham: ijodiy fikrlash tanqidiy fikrlashga xalaqit beradi va aksincha. Haqiqatan foydali, samarali yechimlarni ajratib olish uchun ijodiy fikrlash tanqidiy fikrlash bilan to‘ldirilishi kerak. Demak, tanqidiy fikrlashning maqsadi taklif qilingan g‘oyalarni sinab ko‘rish, ya’ni ularni qo‘llasa bo‘ladimi; ularni qanday takomillashtirish mumkin kabi savollarga javob topishdan iborat.

Geografiya ta’limidagi interfaol texnologiyalar o‘zaro munosabatga, bir-birini tushunishga va umumiy muammolarni birgalikda hal qilishga olib keladigan dialogik muloqotni tashkil etish va rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Interfaol geografik ta’lim tahliliy, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishini rag‘batlantiradi.

Interfaol texnologiyalar geografiya ta’limiga majmuiy yondashuvning muhim sharti va natijasi sifatida namoyon bo‘ladi [9; 10]. Zero, o‘qituvchining faqat o‘z fani, ya’ni geografiyani chuqur bilishi ko‘pincha eng maqbul ijodiy o‘rganish imkoniyatini yaratmaydi. Har bir geografiya o‘qituvchisi, qayerda ishlashidan qat’i nazar, mashg‘ulotlarning muvaffaqiyati ta’lim jarayonida faollikning vujudga kelishiga ko‘p jihatdan bevosita bog‘liqligini juda yaxshi biladi. O‘quvchilarning nafaqat geografiya, balki turli fan sohalari bo‘yicha olgan bilimlarni kundalik faoliyatda qo‘llashi tufayli amaliy ko‘nikmalari yanada aniqlashib, hayotiy ahamiyat kasb etadi.

Interfaol ta’lim jarayoniga zamonaviy o‘quv-texnika vositalarini joriy etish orqali yangi mazmunga ega bo‘lgan ko‘rsatmali ta’lim tamoyiliga amal qilinadi. Interfaol geografiya ta’limida ko‘rsatmalilik tamoyili katta ahamiyat kasb etib, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning hududiy jihatlari (yer, suv, havo, tekislik, tog‘, daryo, ko‘l, shahar, qishloq, yo‘l, dala, manzara, chegara, areal, shakl, o‘lcham, nisbat, nisbiy holat va shu kabilar) xaritalar, rasmlar, diagrammalar, jadvallar, chizmalar va boshqa ko‘rsatmali vositalar orqali ochib beriladi.

Hozirgi davrda yangi geografik bilimlar ham, qadriyatlar ham shaxsiy kompyuter yordamida egallanmoqda va o‘rganilmoqda. Geografiya bo‘yicha ishlab chiqilgan dasturlar asosiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo‘yilgan bo‘lib, shaxsiy kompyuterlar geografiya ta’limi jarayonini jadallashtirish, o‘quvchilar bilimini chuqurlashtirish hamda dunyoqarashini kengaytirishning didaktik vositasi bo‘lib xizmat qilmoqda. Bunda bir qator xaritagrafik va grafik operatsiyalarni avtomatlashtirish orqali samaradorlikka erishiladi. Bunday dasturning dolzarbligi shundaki, o‘quvchilar egallagan geografik bilimlarini real sharoitda qanday qo‘llashni bilib olishadi. O‘rganilayotgan geografik material amaliy, ijodiy-

tadqiqiy xususiyatga ega bo‘ladi. Xususan, o‘quvchilarga dastlabki xaritagrafik ishlarni bajarish jarayonidayoq ijodiy elementli topshiriqlar taklif qilinishi mumkin.

Masalan, interfaol geografiya darslarida yangi materialni o‘rganish bosqichida kompyuterdan turli xil usullarda foydalanish mumkin:

1) o‘quvchilarga Microsoft Power Point dasturi yordamida taqdimot ko‘rinishida yangi ma’lumotlarni taqdim etish;

2) o‘quvchilarga maxsus dasturlar yordamida grafik interfeys (graphical user interface) asosida yangi materialni ko‘rsatmali taqdim etish;

3) o‘rgatuvchi yoki rivojlantiruvchi dasturlarni yaratib, o‘quvchilarga yangi materialni taqdim etish;

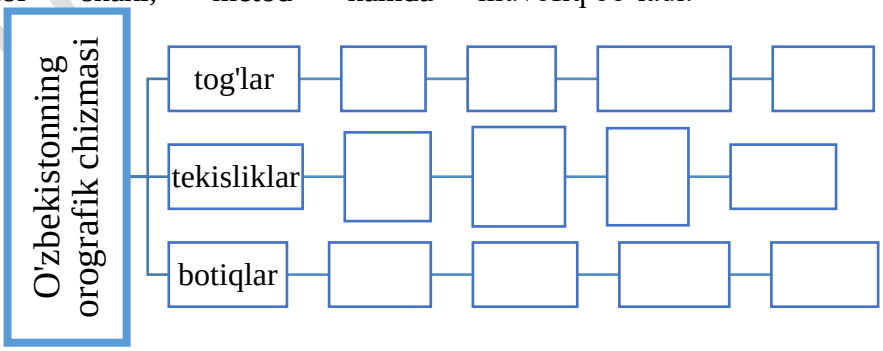
4) yangi materialning amaliy qismini Paint, Adobe Photoshop va shu kabi dasturlar yordamida ko‘rsatish.

Tanqidiy tafakkur, xususan, makoniy (hududiy) tafakkurning rivojlanishi aql-idrok (intellekt) bilan chambarchas bog‘liqdir. Ta’kidlash joizki, geografiya ta’limida ZeeMaps, Scribble Maps, Animaps kabi vositalar asosida turli mazmundagi xaritalar yaratish usullarini mashq qilish bo‘yicha topshiriqlarni bajarish jarayonida hatto past o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar ham ishtiyoq bilan ishlay oladi. Axborotni taqdim etishning grafik usullari ta’limga faoliyatli yondashuvni ta’minlaydi, o‘quvchilarda tahlil va sintez qilish ko‘nikmalari va mustaqil izlanish amallarini shakllantiradi, ta’lim jarayonini tabaqalashtirish va individuallashtirish tamoyillarini hamda makoniy va tanqidiy fikrlash jarayonlarini amalga oshirishga imkon beradi. Demak, geografiya ta’limida o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini tashkil etishda interfaol shakl, metod hamda texnologiyalardan foydalanish ularning tanqidiy tafakkuri va faolligini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

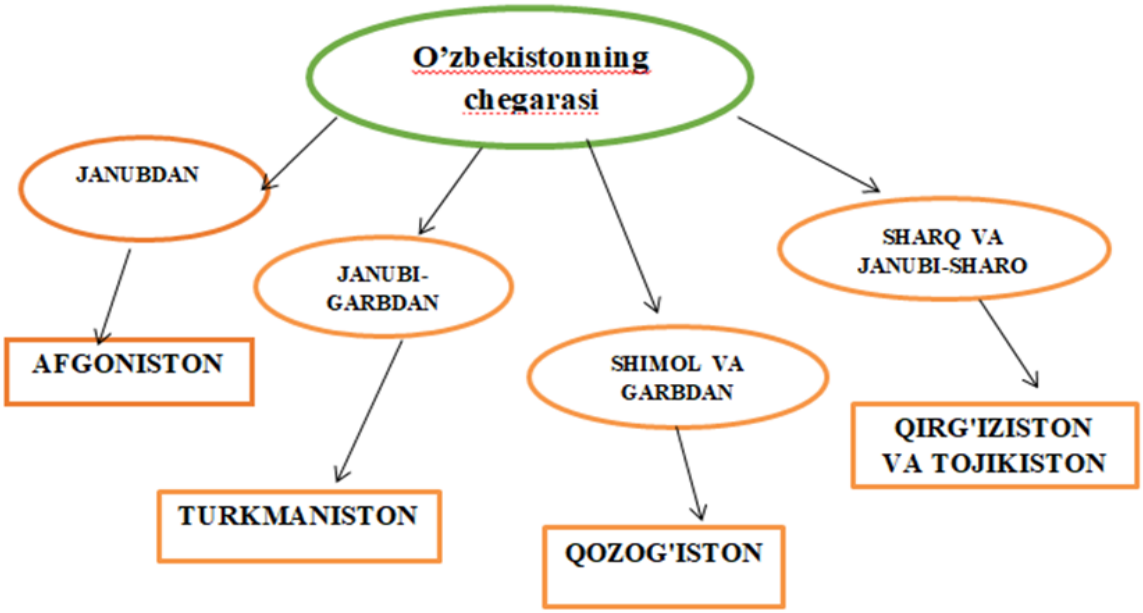
Shu sababli klasterdan darsning umumiy rejasi sifatida butun dars davomida, ya’ni uning barcha bosqichlarida foydalanish mumkin. Xususan, dars boshlanishida o‘quvchilar mavzu bo‘yicha o‘zlari ega bo‘lgan barcha axborot-ma’lumotlarni to‘plab, qog‘ozda qayd qiladilar. Dars davomida chizmaga asta-sekin yangi ma’lumotlar kiritilib (qo‘shib) boriladi. Ularni turli rangda ajratib ko‘rsatish tavsiya etiladi. Bu usul asosiy tushunchani ta’kidlash (ajratib ko‘rsatish) asosda mo‘ljal olishni, oldindan aytish, to‘ldirish va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Geografik faoliyat o‘quvchilarning hayotiy tajribasini turli jihatdan boyitadi, ularga keyingi kasbiy faoliyatida ilmiy tushunchalarni egallash va qonuniyatlarni ochishda qo‘llash mumkin bo‘lgan geografik materialni beradi. Geografik faoliyat tufayli sezish, idrok etish, tasavvur va tafakkur kabi bilish jarayonlari bir vaqtning o‘zida amalga oshadi va o‘quvchilarda ko‘plab aqliy funktsiyalar birligi vujudga keladi. “Geografiya” fanining predmeti tabiat va jamiyat o‘rtasidagi hududiy munosabatlar bo‘lganligi uchun uning ilmiy bilimlar tizimida boshqa fanlarga tegishli bilimlar tizimining elementlaridan eng ko‘p foydalaniladi: bu interfaol ta’limga asoslangan fanlararo mashg‘ulotlarni loyihalash uchun nazariy-metodik asos bo‘la oladi

Dars jarayonida qo‘llaydigan fikrlarimiz endi noqulay emas, balki "klasterlashtirilgan", ya'ni muayyan tartibda joylashtirilgan, tizimlashtirilgan bo‘ladi. Bunda dars jarayonida beriladigan bilim malakalar chizmali sxemali tarzda bo‘ladi, masalan, “O‘zbekistonning geografik o‘rni va tabiiy sharoiti, relyefi” mavzusini yoritmoqchi bo‘lsak, bunda quyidagi klasterlardan foydalansak maqsadga muvofiq bo‘ladi.

1-rasm. **O‘zbekistonning orografik chizmasi klasteri**

2-rasm. O‘zbekiston siyosiy chegarasi klasteri

Klasterni tuzish bo‘yicha bir qator tavsiyalar ishlab chiqilgan. Uni yaratishda esga tushgan hamma narsani, hatto ular qandaydir taxminlar yoki tasavvurlar bo‘lsa ham, hech ikkilanmasdan, ya’ni qo‘rqmasdan ifodalash va yozish kerak bo‘ladi. Ish davomida noto‘g‘ri yoki noaniq bo‘lgan ba’zi bir fikr-mulohazalar tuzatilishi yoki to‘ldirilishi mumkin. O‘quvchilar o‘zlarining tasavvurlari va ichki his-tuyg‘ulari izmida bo‘lib, ishonch bilan barcha g‘oyalar tugashiga qadar ishlashda davom etishi mumkin. Ma’noli birliklar – so‘zlar soni ko‘payib ketishidan qo‘rqmay, iloji boricha ular o‘rtasida ko‘proq aloqa o‘rnatishga harakat qilish kerak. Tahlil jarayonida barcha so‘zlar, tushunchalar tizimga solinadi va o‘z joyiga tushadi. Klaster usulini barcha tipdagi darslarda turli mavzularni o‘rganishda samarali qo‘llash mumkin.

Ushbu usuldan ta’limning yakka tartibdagi, guruhli va jamoaviy shakllarini tashkil etishda foydalanish mumkin. Bir tashkiliy shakldan boshqasiga o‘tishga yo‘l qo‘yiladi. Bu darsning maqsadi va vazifalari, o‘qituvchi va o‘quvchilar jamoasi imkoniyatlariga qarab belgilanadi. Masalan, klaster chaqiriq (da’vat) bosqichida yakka tartibdagi ish shaklida bo‘lib, har bir o‘quvchi daftarida o‘z klasterini yaratadi. O‘quvchining shaxsiy chizmalari va darsda olgan bilimlari asosida yangi bilimlar shakllanishi bilan o‘tilgan materialni birgalikda muhokama qilish sifatida umumiy grafik chizma chiziladi. Klasterdan darsda metodik usul, shuningdek uy vazifasi sifatida ham foydalanish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Эннис Р.Х. Таксономия места критического мышления и способностей / КМ новости. – 1985.– №1. – С.12
2. Халперн Д. Психология критического мышления / Д.Халперн. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
3. Glaser R. (1984) Education and thinking: The role of knowledge. American Psychologist, 39(2), 93-104.
4. Ноэль-Цигульская Т.Ф. О критическом мышлении [Электронный ресурс]: 2000 // http://zhurnal. lib.ru/c/cigulxskaja_t_f/criticalthink.shtml
5. Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Критическое мышление и новые виды грамотности. - М.: ЦГЛ, 2005. - С. 5-13.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 94 (575.1): 342.56

КЎҚОН ХОНЛИГИ МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРИ ВА УНИНГ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА АКС ЭТИШИ: ТАҲЛИЛ ВА ТАМОЙИЛЛАР

Мадрахимова Гулшаной Сотиболдиевна, Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Академияси "Миллий ифтихор ва ҳарбий Ватанпарварлик" кафедраси профессори

КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ КОКАНСКОГО ХАНА И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ: АНАЛИЗ И ПРИНЦИПЫ

Мадрахимова Гульшаной Сотиболдиевна, профессор кафедры "Национальная гордость и воинский патриотизм" Академии Вооруженных Сил Республики Узбекистан

CULTURAL RELATIONS OF THE KOKAN KHAN AND ITS REFLECTION IN THE MUSEUM EXPOSITION: ANALYSIS AND PRINCIPLES

Madrakhimova Gulshanoy Sotiboldievna, Professor, Department of "National Pride and Military Patriotism", Academy of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan

https://orcid.org/0009-0003-1931-0092, gulshanoymadrahimova@gmail.com

Аннотация: *Мазкур мақолада Қўқон хонлиги маданиятининг халқаро маданий алмашинувлар контекстидаги ўрнини аниқлаш, ушбу жараёнларнинг музей экспозицияларида қандай акс этаётганини тизимли таҳлил қилиш ва экспозицион фаолиятга янгича ёндашувлар киритиш орқали тарихий меросни жамоавий онг ва маданий идентитет шаклланишида фаол восита сифатида талқин этиш йўналишлари очиб берилган*

Таянч иборалар: *музей экспозициялари, дипломатик-маданий, меъморий, санъат, сарой анжомлари, хариталар.*

Аннотация: *В статье исследуется место культуры Кокандского ханства в контексте международных культурных обменов, проводится системный анализ отражения этих процессов в музейных экспозициях, а также вводятся новые подходы к экспозиционной деятельности для интерпретации исторического наследия как активного инструмента формирования коллективного сознания и культурной идентичности.*

Ключевые слова: *музейные экспозиции, дипломатическо-культурные, архитектурные, художественные, дворцовая обстановка, карты*

Abstract: *This article explores the place of the Kokand Khanate culture in the context of international cultural exchanges, systematically analyzes how these processes are reflected in museum expositions, and introduces new approaches to exposition activities to interpret historical heritage as an active tool in the formation of collective consciousness and cultural identity.*

Key words: *museum expositions, diplomatic-cultural, architectural, art, palace furnishings, maps.*

КИРИШ. Қўқон хонлиги давридаги маданий ҳаётни ҳар томонлама тадқиқ этишда давлатнинг ички ривожланиш омилларини таҳлил қилиш билан бир қаторда, унинг ташқи маданий алоқаларини ўрганиш ҳам алоҳида методологик ва илмий-амалий аҳамият касб этади. Айниқса, хонликнинг Бухоро, Хива, Хитой ва Россия каби йирик давлатлар билан

олиб борган сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлари, ушбу ҳудудда шаклланган цивилизацион мероснинг шаклланишида ва маданий идентитет эволюциясида бевосита иштирок этган. Мазкур мақола доирасида Қўқон хонлигининг ташқи алоқалар орқали маданий ўзгаришларга юз тутган йўналишлари, маданий алмашинув механизмлари ва бу ўзаро муносабатларнинг музей экспозицияларида қандай талқин қилиниши чуқур таҳлил этилган. Бу жараён, ўз моҳиятига кўра, тарихий реконструция ва экспозицион интерпретация элементларининг ўзаро уйғунлигига асосланади.

Хонликнинг қўшни давлатлар билан олиб борган маданий ва илмий алоқалари - нафақат дипломатик хатлар, элчилик миссиялари ва савдо алоқалари шаклида, балки китоблар, қўлёзмалар, бадиий буюмлар, илм-фан вакиллари ва усталар орқали амалга ошган кўп қиррали ва комплекс жараён сифатида қаралиши лозим. Айниқса, Бухоро ва Хива билан муштарак диний-таълимий тизимлар, мадрасалардаги илмий алмашинув, шоирлар ва муаррихларнинг мулоқоти хонликнинг ички маданий структураларига ўзига хос таъсир кўрсатган. Шу билан бирга, Россия империяси билан мустаҳкам иқтисодий ва сиёсий муносабатлар маданият соҳаси орқали ҳам акс этган бўлиб, рус тадқиқотчилари томонидан йиғилган Қўқон санъатига оид намуналар бугунги кунда Россия ва Ўзбекистон музей фондларида сақланмоқда. Хитой билан савдо-сотиқ орқали кириб келган ипак, чинни ва безак буюмлари эса амалий санъат ва ҳунармандчиликда янги услубий йўналишлар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Буларнинг барчаси музейшунослик нуқтаи назаридан ўрганиладиган трансмаданий излар тизимини ташкил этади.

Қўқон хонлиги XVIII–XIX асрларда Марказий Осиё ҳудудида сиёсий ва маданий марказ сифатида шаклланиб, кенг миқёсдаги халқаро ва ички маданий алоқалар орқали ўз цивилизациявий салоҳиятини мустаҳкамлади. Айниқса, бу хонликнинг маданий-сиёсий фаоллиги савдо-карвон йўллари, дипломатик алоқалар, диний-таълимий ришталар ва ҳунармандчилик орқали юзага келган маданий интеграция ва трансчегаравий мулоқотларда ўз ифодасини топди. Бугунги кунда бу жараёнларнинг музей экспозицияларида акс этиши нафақат тарихни визуал реконструкция қилиш, балки миллий хотирани концептуал қайта қуриш масаласи сифатида қаралмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР. Мазкур муаммони ўрганишда тарихийлик, тарихийлик, тизимлилик, анализ ва синтез, комплекс ёндашув, контент анализ, ретроспектив таҳлил, қиёсий таҳлил каби методларидан фойдаланилди.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА. Қўқон хонлигининг Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Бухоро, Хива, Қашғар, Россия билан олиб борган дипломатик-маданий алоқалари ҳарбий иттифоқлар, иқтисодий алмашувлар, шунингдек, илм-фан, адабиёт ва диний таълим соҳаси бўйича ҳам фаол ривожланган. Қўқон хонлигидаги маданий ҳаёт фақат ички “консолидацияга эмас, балки ташқи гуманитар экспансияга қаратилган эди. Бунда таълим, ҳунар, дин ва дипломатия воситасида хонлик ўзининг цивилизациявий майдонини кенгайтирган”[1].

Бугунги музей экспозицияларида Қўқон хонлигининг маданий алоқалари тўғрисидаги тасаввур одатда материал шаклдаги экспонатлар (масалан, буюмлар, либослар, аслаҳалар, қадимий хариталар, дипломатик хатлар) орқали ифодаланади. Бироқ бу алоқаларни фақат физик обектлар орқали эмас, балки уларнинг семантик, аксиологик ва коммуникатив контекстлари орқали талқин қилиш консептуал ёндашув сифатида кўрилмоқда.“Қўқон хонлиги экспозициясида нафақат буюмлар, балки маданиятлараро алоқанинг фалсафий ва тафаккурий заминини очиб берувчи нарратив структура зарур. Бу экспозицияни оддий кўргазмадан эстетик-маданий мушоҳада майдонига айлантиради”[2].

Қўқон хонлигининг маданий алоқалари акс этган музей экспозицияларида ҳунармандчилик буюмлари (мисгарлик, заргарлик, кандакорлик, тўқимачилик), диний-адабий қўлёзмалар, сарой анжомлари, ҳарбий жиҳозлар ва халқаро дипломатик совғалар муҳим тарихий манба сифатида талқин қилинади. Айниқса, Худоёрхон саройидаги тарихий музейда Бухоро амирлиги, Хива

хонлиги, Россия империяси, Қашғар ҳокимияти билан алоқаларни акс эттирувчи ҳужжатлар, совғалар, ҳатто қуроллар таҳлил асосида намойиш этилган. “Маданий алоқаларни фақат сиёсий фактлар эмас, балки эстетик тафаккур, материал маданият ва дипломатик одобнинг тарихий синтетик тизими сифатида англаш имконини беради”[3].

Шу билан бирга, экспозицияларда бу маданий алоқаларнинг икки ёқлама характери - яъни Қўқоннинг ўзга ҳудудларга таъсири ва ўзга ҳудудлар маданиятининг Қўқонга кириб келиши- изчил кўрсатилиши лозим. Масалан, Ҳиндистондан келган нозик ипаклар, Хитойдан кириб келган чинни буюмлар, Эрон зардўзлик анъанаси билан боғлиқ тикув ашёлари, Россия империяси воситасида олиб келинган қурол-аслаҳалар - буларнинг барчаси маданий алмашинув ва ижтимоий онг шаклланишининг кўзгусидир. “Экспозицион маданий тарихда обектлар орасидаги контекстуал муносабатлар ҳар бир экспонатни мустақил эстетик белги эмас, балки тарихий мулоқотнинг визуал белгиси сифатида талқин қилишни талаб қилади”[4].

Қўқон хонлигининг маданий алоқаларини музей экспозицияларида акс эттиришда горизонтал (маданиятлараро), вертикал (сиёсий-эстетик), замонавий (рақамли талқин), ва тарихий (фактологик асос) ёндашувлар уйғунлигига асосланган тизимий ёндашув зарур. Бу эса фақат тарихий обектларни намойиш этиш эмас, балки маданий онгда тарихий мушоҳадани уйғотишнинг эстетик моделига айланиши мумкин.

Қўқон хонлиги Бухоро, Хива, Россия ва Хитой билан бўлган маданий ва илм-фан соҳасидаги алоқалари кўп қиррали ва мураккаб тизим сифатида белгиланган. Қўқон хонлигининг ҳар бир давлат билан бўлган ўзаро таъсирлар алоҳида йўналишлар орқали тавсифланади:

Бухоро билан адабиёт ва ўзбек тилининг тараққиётидаги ўзаро таъсирлар алоҳида ўрин тутган. Қўқон ва Бухоро адабий муҳитда умумий тил ва поетик маконни шакллантирган.

Хива билан диний таълим, ислом илмлари ва меъморий санъат йўналишларида муштараклик ва алмашинувлар кучли бўлган.

Россия билан маданий, педагогик ва илмий алоқалар XIX- асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кучайиб, илмий-тарихий тадқиқотлар ва мактаб тизими ривожида акс этган.

Хитой билан савдо йўллари орқали техника, куй чолғу, ҳунармандчилик ва иқтисодий ҳамкорлик шаклланган бўлиб, бу маданий алмашинувни рағбатлантирган.

НАТИЖАЛАР. Қўқон хонлиги XVIII–XIX асрларда Марказий Осиёдаги энг фаол сиёсий ва маданий марказлардан бири сифатида шаклланди. Унинг маданий ва илмий алоқалари фақат ички ижтимоий-иқтисодий тараққиётга хизмат қилмаган, балки минтақавий цивилизацияларараро мулоқотда ҳам муҳим рол ўйнаган. Қўшни давлатлар - Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Хитой империяси ва Россия империяси билан бўлган муносабатларда дипломатик-маданий ҳамкорлик, савдо-ҳунар алмашинуви, диний-таълимий алоқалар, илмий китоблар айланиши ва таржимонлик фаолияти асосий йўналишлар бўлиб хизмат қилган. Бу алоқалар орқали Қўқон ўзининг геосиёсий мавқеини мустаҳкамлабгина қолмай, балки маданиятлараро кўприк вазифасини ҳам бажарган.

Қўқон хонлигининг Бухоро амирлиги билан алоқалари диний илмлар, тасаввуф, ҳадис ва фиқҳ доирасидаги узвий илмий ришталар билан ажралиб туради. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган кўплаб қўқонлик олимлар, ўз навбатида Қўқонда ҳам диний-маърифий муҳитни бойитган. Т. Султонов бу борада шундай дейди: “Қўқон ва Бухоро ўртасидаги маданий узвийлик- бу исломий тафаккурнинг туркий ва форсий контекстда уйғунлашган илмий ҳаракати бўлиб, бу мулоқот икки хонликнинг тарихий тараққиётини симметрик равишда боғлаб турди”[5].

Хива билан бўлган маданий алоқалар эса, айниқса ҳунармандчилик, сарой маданияти ва тарихий-хронографик анъаналар доирасида яққол намоён бўлган. Қўқон тарихчилари-шоир ва ҳофизлар - Хива тарихнавислигидан илҳом олган, ўз навбатида Хивада ҳам Қўқон маданиятига қизиқиш бўлган. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин. “Қўқонлик тарихчилар Хива

тарихчилик мактаби услубидан самарали фойдаланган, айниқса девон услубидаги ёзма манбалар алмашуви икки тарафлама хроникал тафаккур шаклланишига олиб келган”[6].

Хитой империяси билан алоқалар асосан савдо йўллари, ипак йўли орқали олиб борилган бўлса-да, бу мулоқотларда буддист санъатдан тортиб, қоғоз ишлаб чиқариш технологиясигача бўлган маданий унсурлар қўшилиб кетган. Қўқон орқали Ўрта Осиёга Хитой чиннилари, қимматбаҳо матолар, қоғоз маҳсулотлари, шунингдек, шарқ фалсафаси элементлари кириб келган. Бу алоқаларни “ўзаро технологик-маданий диффузия” деб таърифлаш мумкин. “Қўқон ва Хитой ўртасидаги савдо-маданий мулоқот хонлик ичкарисида хитойча чиннилар, ипаклар, қоғоз ва ҳатто калиграфик эстетикага доир тушунчаларнинг кириб келишига сабаб бўлган”[7].

Россия империяси билан алоқалар эса дипломатик ва илмий жиҳатдан икки йўналишда олиб борилган:

биринчидан, элчилик ва совға-салом воситасида алоқалар кучайган;

иккинчидан, Россия орқали Қўқонга Ғарб фани, картография, ҳарбий технологиялар ва рус тилидаги илмий-адабий манбалар кириб келган.

Айниқса, рус сайёҳлари ва олимларининг Қўқон ҳақидаги ёзмалари, расмлари ва хариталари бугунги кунда муҳим илмий манбалардир.“Қўқон-Россия илмий-маданий алоқалари бир томонлама бўлмаган: Қўқон ҳам ўз маданий моделини рус интеллектуал маконига олиб киришга интилган”[8].

ХУЛОСА. Қўқон хонлигининг Бухоро, Хива, Хитой ва Россия билан бўлган маданий ва илмий алоқалари фақат дипломатик даражадаги мулоқотлар эмас, балки цивилизациявий қарашлар, тафаккур моделлари ва маданий кодларнинг алмашинувига асосланган мураккаб тарихий ҳодисалардир. Бу алоқаларни таҳлил қилиш орқали Қўқон тарихини минтақавий интеграциялашган ва тафаккурий хилма-хилликка очиқ маданият модели сифатида қайта англаш мумкин бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Турғунов Ш. Қўқон хонлиги ва унинг маданий дипломатияси. – Тошкент: Фан, 2019. – 136 б. – Б. 88.
2. Ражабов А. Тарихий експозициялар ва сивилизациявий онг. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2020. – 142 б. – Б. 97.
3. Нурматов Т. Қўқон хонлигининг експозицион тарихий семантикаси. – Фарғона: Илм Зиё, 2021. – 130 б. – Б. 104.
4. Носирова А. Музей експозицияси ва маданиятлараро семантика. – Тошкент: Маънавият, 2022. – 154 б. – Б. 119.
5. Султонов Т. Марказий Осиё хонликлари: илм-фан ва сиёсат. – Тошкент: Шарқ, 2020. – 144 б. – Б. 93.
6. Мўминов М. Туркистон хонликлари тарихида тарихий тафаккур. – Фарғона: Илм Зиё, 2021. – 130 б. – Б. 106.
7. Ёқубов А. Қўқон хонлиги ташқи алоқалари тарихида Хитой омили. – Тошкент: Фан, 2019. – 124 б. – Б. 98.
8. Усмонов Ш. Қўқон ва Россия: маданий ўзаро таъсирлар тарихи. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2021. – 150 б. – Б. 104.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 159.98

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕТОДИКИ TRAIL MAKING TEST (TMT)

Турдымуратова Амангул Баймуратовна, Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, и.о. доцента кафедры "Педагогика", (PhD)

THEORETICAL BASIS OF THE TRAIL MAKING TEST (TMT) METHODOLOGY

Turdymuratova Amangul Baymuratovna acting Associate Professor, Department of "Pedagogy" Nukus State Pedagogical Institute named Ajiniyaz, (PhD)

TRIL MAKING TEST (TMT) METODOLOGIYASINING NAZARIY ASOSLARI

https://orcid.org/0009-0009-4958-4042
aturdimuratova3@gmail.com

Turdimuratova Amangul Baymuratovna, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti "Pedagogika" kafedrasi v.b. dotsenti (PhD)

Annotatsiya: *Raqamli texnologiyalar Alpha avlodining kognitiv rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, ta'lim uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Biroq, ularning ortiqcha ishlatilishi diqqatning pasayishi va kognitiv moslashuvchanlikning susayishiga olib kelishi mumkin. Mazkur tadqiqotda Trail Making Test (TMT) ta'lim jarayonida neyropsixologik diagnostika vositasi sifatida qo'llanishi o'rganiladi.*

Kalit so'zlar : *Trail Making Test, kognitiv funksiyalar, diqqat, neyropsixologik diagnostika, raqamli texnologiyalar, ta'lim muhit, ijro funksiyalari, maktab diagnostikasi.*

Аннотация: *Цифровые технологии оказывают значительное влияние на когнитивное развитие поколения Alpha, открывая новые возможности для обучения, но при чрезмерном использовании снижая концентрацию внимания и когнитивную гибкость. В данном исследовании рассматривается Trail Making Test (TMT) как инструмент нейропсихологической диагностики в образовательной среде.*

Ключевые слова: *Trail Making Test, когнитивные функции, внимание, нейропсихологическая диагностика, цифровые технологии, образовательная среда, исполнительные функции, школьная диагностика.*

Abstract: *Digital technologies have been demonstrated to exert a considerable influence on the cognitive development of Generation Alpha, presenting novel opportunities for learning. However, when utilised excessively, these technologies have been observed to contribute to a reduction in attention span and diminished cognitive flexibility. The present study examines the Trail Making Test (TMT) as a neuropsychological diagnostic tool within the educational environment.*

Keywords: *The following areas are to be considered in this study: Trail Making Test, cognitive functions, attention, neuropsychological assessment, digital technologies, educational environment, executive functions, and school diagnostics.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Современная образовательная среда подвергается значительным изменениям под влиянием цифровых технологий. Поток информации, доступный в онлайн-пространстве, распространяется мгновенно, формируя новые подходы к обучению и восприятию знаний. Особенно заметно это у поколения Alpha, которое с раннего возраста взаимодействует с высокотехнологичными устройствами.

С одной стороны, гаджеты помогают в обучении, обеспечивая интерактивные и адаптивные методы восприятия материала. Однако чрезмерное использование цифровых технологий может привести к снижению концентрации внимания, затруднению обработки информации и уменьшению когнитивной гибкости, что влияет на общий уровень познавательной активности.

Внедрение данного нами Trail Making Test (TMT) теста в образовательную среду способствует более точному выявлению когнитивных трудностей у школьников. Учитывая возросшую информационную нагрузку и активное использование цифровых технологий, многие учащиеся сталкиваются с дефицитом внимания и снижением концентрации.

В многочисленных научных исследованиях подтверждают, что чрезмерное увлечение электронными устройствами влияет на когнитивные функции учащихся, вызывая[1]:

Снижение способности к концентрации — трудности при длительной работе с текстами и аналитическими заданиями[3].

Слабую реакцию на внешние раздражители — снижение осознанности в окружающей среде, что может приводить к небезопасному поведению, например, при переходе дороги.

Ослабление мотивации к обучению — увеличение времени, проведённого за развлечениями, сокращает интерес к учебным дисциплинам.

Для выявления и устранения подобных проблем важно использовать нейропсихологические методы диагностики, которые позволяют комплексно оценивать когнитивные способности школьников.

В условиях стремительного внедрения цифровых технологий в образовательный процесс особую значимость приобретают следующие направления:

развитие концентрации внимания и гибкости мышления;

формирование навыков саморегуляции и осознанного восприятия информации;

обеспечение баланса между цифровыми и традиционными методами обучения.

Актуальность этих задач обусловлена необходимостью адаптации школьников к интенсивным информационным потокам. Применение нейропсихологических методик позволяет сохранить познавательную активность учащихся и повысить эффективность их обучения.

Одним из наиболее эффективных инструментов оценки когнитивных процессов является Trail Making Test (TMT). Благодаря высокой чувствительности к функциональным изменениям головного мозга, он широко используется в медицинской практике для диагностики нейродегенеративных заболеваний (например, болезни Паркинсона и болезни Альцгеймера), а также для выявления последствий черепно-мозговых травм[3].

ADABIYOTLAR TAHLILI (ЛИТЕРАТУРА / REVIEW). Trail Making Test (TMT) является одним из наиболее универсальных инструментов, применяемых в медицине и образовательной сфере. Его ключевое назначение – диагностика когнитивных нарушений, что делает его незаменимым в комплексном анализе нейропсихологических функций.

Исследование Tombaugh, T. N. (2004) подтверждает высокую результативность TMT в выявлении ранних признаков когнитивных расстройств, что обусловливает его ценность для ранней диагностики и мониторинга состояния пациентов [7].

В работе Pálsson, Á. (2013) изучается эволюционный путь TMT – от его первоначального использования в военной психодиагностике до современной интеграции в клиническую практику и образовательную среду. Автор отмечает, что этот тест сохраняет высокую валидность, подтвержденную многолетним применением в нейропсихологии [4].

Необходимо учитывать, что в 1930–1940-х годах традиционная психология скептически относилась к методике. Нейрохирург Эрл Уокер, коллега Халстеда, упоминал, что исследователь столкнулся с неприятием со стороны классических психологов, не готовых признать инновационный подход к изучению функций мозга (Reed, 1984, с. 290) [3].

TAMADDUN NURI

Исторический анализ показывает, что Trail Making Test прошел значительный путь развития. Его прототипом считается Partington's Pathways Test, созданный Джоном Э. Партингтоном в 1938 году. Первоначально он предназначался для измерения моторной скорости, но позднее исследования подтвердили его связь с интеллектуальными показателями, позволив использовать тест для оценки когнитивных способностей [3].

Таким образом, Trail Making Test является не только исторически значимой методикой, но и эффективным современным инструментом, активно используемым в нейропсихологических исследованиях, медицинской практике и образовательной среде.

Сегодня Trail Making Test остается востребованным инструментом нейропсихологического анализа. Он активно применяется в диагностике когнитивных нарушений, оценке исполнительных функций и мониторинге адаптационных процессов у пациентов после черепно-мозговых травм.

METOD (МЕТОДЫ/ METHODS). Методика тестирования включает два последовательных этапа, каждый из которых предназначен для оценки различных когнитивных функций.

Форма А: Испытуемый соединяет 25 чисел, расположенных в случайном порядке внутри кружков, соблюдая правильную последовательность. Этот этап направлен на оценку скорости обработки информации и визуального внимания. Среднее время выполнения варьируется от 30 до 90 секунд.

Форма В: Задание усложняется – необходимо чередовать числа (1–13) и буквы латинского алфавита (A–L), соединяя их в заданном порядке (например, 1–A–2–B). Выполнение данного этапа требует развитой когнитивной гибкости, способности быстро переключать внимание и работоспособности рабочей памяти. Время выполнения обычно составляет 75–270 секунд.

Одним из основных критериев теста является время выполнения задания, которое позволяет оценить:

Когнитивную гибкость – способность к адаптации при изменении условий задачи.

Оперативную обработку информации – темп принятия решений и точность выполнения действий.

Удержание внимания – способность сохранять концентрацию при выполнении последовательных операций [7].

Задачей данного анализа стало изучение теоретических аспектов методики TMT, а также определение ее стандартных норм, валидности и объективности. Особое внимание было уделено перспективам использования теста в образовательной среде.

Исследование Tombaugh, T. N. направлено на устранение дефицита адекватных нормативов, предоставляя данные, полученные от 911 взрослых респондентов. Эти участники были разделены по возрастным группам (от 18 до 89 лет) и уровню образования (0–12 лет и более 12 лет), что позволило провести детализированный анализ когнитивных показателей.

В исследовании Кэй Овари применялась японская модификация TMT, основанная на версии Касимы и др. (1984). В Форме В использовалась чередующаяся последовательность чисел и японских слогов, что позволило сохранить баланс между сложностью задания и культурной адаптацией.

Каждый этап тестирования проводился дважды, в разных конфигурациях, с последующим усреднением результатов. Кроме того, повторение теста в 10 сессиях с 10-минутными интервалами способствовало повышению надежности и устойчивости измерений.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/ DISCUSSION). Trail Making Test (TMT) утвердился как надежный инструмент, обладающий высокой чувствительностью при выявлении даже минимальных нарушений мозговых функций. Исследования, проведенные в Центральной Азии и зарубежных странах, подтверждают его точность и достоверность при оценке внимания, исполнительных функций и работы лобных долей мозга.

Одним из ключевых преимуществ TMT является его быстрота и удобство, что делает его эффективным инструментом скрининга

TAMADDUN NURI

при начальном выявлении нарушений когнитивных функций.

В педагогической практике TMT применяется для оценки когнитивных способностей учащихся, выявления возможных трудностей в обучении и разработки индивидуальных образовательных стратегий. Проведение теста позволяет определить уровень исполнительных функций, что помогает преподавателям адаптировать учебные программы и предоставлять дополнительную поддержку ученикам с когнитивными особенностями.

Таким образом, Trail Making Test остается незаменимым инструментом, востребованным в научной, медицинской и образовательной сфере благодаря своей универсальности, точности и высокой диагностической ценности. .

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Исследование Tombaugh, T. N. позволило провести детальный корреляционный анализ, сопоставляя демографические факторы и результаты выполнения частей A и B теста Trail Making Test (TMT). Полученные данные подтвердили, что возраст выступает ключевым предиктором когнитивной продуктивности, оказывая существенное влияние на результаты тестирования.

Часть A: Возраст объяснял 34% дисперсии результатов, тогда как уровень образования — всего 3%, что свидетельствует о незначительном влиянии образовательного фона на выполнение этой части теста.

Часть B: Возраст объяснял 38% дисперсии, а образование — 4%, причем вторая переменная становилась более значимой из-за повышенной сложности когнитивных операций.

Работа Moses J. A., Pritchard D. A., Adams R. L показала, что возраст и образование оказывают существенное влияние на выполнение отдельных тестов Halstead-Reitan Neuropsychological Battery (HRNB) у пациентов с неврологическими расстройствами. Однако корректировки Heaton et al. (1991) позволили снизить возрастную и образовательную зависимость для большинства тестов, исключая Speech Sounds test, где возраст и образование объясняли лишь 2% дисперсии скорректированных T-оценок, что имеет низкое клиническое значение [3],[2].

По данным Кэй Овари, методика Trail Making Test (TMT), особенно ее второй этап (часть B), обладает высокой чувствительностью к нарушениям функций головного мозга, что делает ее значимым инструментом в нейропсихологической диагностике.

Этот тест позволяет выявлять различные патологические изменения, включая:

Дисфункции лобных и теменных отделов мозга

Нарушения, возникающие после инсульта (CVA)

Когнитивные дефициты, связанные с деменцией (включая болезнь Альцгеймера)

Трудности в обучении у подростков, связанные с нейропсихологическими нарушениями

Интеграция современных технологий в анализ данных TMT способствует расширению диагностических возможностей, предлагая более глубокое понимание когнитивного функционирования пациента.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Trail Making Test (TMT) по-прежнему остается одним из наиболее надежных инструментов для нейропсихологической диагностики когнитивных функций. Исследование Mitrushina et al. (1999) выделило ключевые критерии, обеспечивающие высокую точность интерпретации его нормативных данных [5],[4].

Внедрение Trail Making Test в систему обучения представляется оправданным, учитывая его диагностическую ценность и подтвержденную эффективность. Результаты многочисленных научных исследований подтверждают, что его использование помогает решать ряд актуальных задач, направленных на совершенствование образовательной практики.

Основные преимущества TMT в образовательной среде:

Диагностика внимания и концентрации – тест позволяет выявить затруднения в

TAMADDUN NURI

восприятии учебного материала и организации познавательной деятельности.

Мониторинг когнитивного развития – регулярное использование TMT помогает отслеживать изменения в когнитивных функциях учащихся на протяжении образовательного процесса.

Индивидуализация коррекционных программ – анализ результатов тестирования служит основой для разработки персонализированных методик обучения, поддерживающих детей с особенностями когнитивного восприятия.

Включение Trail Making Test в образовательную среду позволит не только повысить точность диагностики когнитивных особенностей, но и адаптировать учебные подходы в соответствии с индивидуальными потребностями учащихся. Современные нейропсихологические исследования подтверждают перспективность данного метода, который активно применяется для усовершенствования коррекционных и обучающих стратегий.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУРЫ/ REFERENCES):

1.Limniou, Maria. "The Effect of Digital Device Usage on Student Academic Performance: A Case Study." *Education Sciences*, vol. 11, no. 3, 2021, p. 121. https://doi.org/10.3390/educsci11030121

2.Moses J. A., Pritchard D. A., Adams R. L. Normative Corrections for the Halstead Reitan Neuropsychological Battery // *Archives of Clinical Neuropsychology*. — 1999. — Т. 14, № 5. — С. 445–454

3.Pálsson Á. Normative Scores on the Trail Making Test for the Icelandic Population: BSc Thesis. Reykjavík: University of Iceland; 2013.

4.TombaughT.N.Trail Making Test A and B: Normative data stratified by age and education // *Archives of Clinical Neuropsychology*. — 2004. — Т. 19. — С. 203–214.

5. Owari, K. (n.d.). *The effect of exercise at different times of day on improvement of attention: Focusing on duration* Advisor: Satoshi Yoshino.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:378:78.0:17

YOSHLARDA BADIIY IJODNI RIVOJLANTIRISH JARAYONI VA UNING IJTIMOIY-FALSAFIY MASALALARI

Bekimbetova Dilfuza Oralbaevna,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" kafedrasi katta o'qituvchisi

https://orcid.org/0009-0007-5385-7613
e-mail: bekimbetovassss@gmail.com

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА У МОЛОДЕЖЫ И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВОПРОСЫ

Бекимбетова Дилфуза Оралбаевна,
старший преподаватель кафедры "Национальная идея, основы духовности и правовое образование" Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

SOCIO-PHILOSOPHICAL ISSUES OF NATIONAL TOURISM AND THE IMPROVEMENT OF UZBEKISTAN'S INTERNATIONAL IMAGE

Dilfuza Oralbaevna Bekimbetova,
Senior Teacher of the Department of "National Idea, Fundamentals of Spirituality and Legal Education" at Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Annotatsiya: *Maqolada yoshlarda badiiy ijodni rivojlantirish jarayoni, yoshlar sohasidagi siyosat, uning huquqiy asoslari, badiiy ijod rivojlanishining tizimli, qonuniy jarayon ekanligi, yoshlarning ma'naviy kamolotida estetik ong, estetik madaniyat, estetik qadriyatlar, badiiy ijodning tutgan o'rni va ahamiyati masalalari tahlil qilingan. Yoshlarda badiiy ijodni rivojlantirishning siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy hayot sohalari bilan bog'liqligi masalalari ko'rib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *Badiiy ijod, yoshlar siyosati, huquqiy asos, tizimli, qonuniy jarayon, ma'naviy kamolot, estetik ong, madaniyat, qadriyatlar, badiiy ijod va ijtimoiy-falsafiy masalalar.*

Аннотация: *В статье анализируется процесс развития художественного творчества молодежи, молодежная политика, ее правовая основа, то, что развитие художественного творчества является системным, правовым процессом, вопросы эстетического сознания, эстетической культуры, эстетических ценностей, роли и значения художественного творчества в духовном развитии молодежи. Рассматриваются вопросы связи развития художественного творчества молодежи с политическими, социальными и духовными сферами жизни общества.*

Ключевые слова: *Художественное творчество, молодежная политика, правовая основа, системный, правовой процесс, духовное развитие, эстетическое сознание, культура, ценности, художественное творчество, социально-философские вопросы.*

Resume: *The article analyzes the process of developing artistic creativity in young people, youth policy, its legal basis, the fact that the development of artistic creativity is a systematic, legal process, the issues of aesthetic consciousness, aesthetic culture, aesthetic values, the role and importance of artistic creativity in the spiritual development of young people. The issues of the connection of the development of artistic creativity in young people with political, social, and spiritual spheres of life are considered.*

Keywords: *Artistic creativity, youth policy, legal basis, systematic, legal process, spiritual development, aesthetic consciousness, culture, values, artistic creativity, and socio-philosophical issues.*

KİRİSH. O‘zbekistonda demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish jarayonida yoshlarning jismoniy va ma’naviy kamoloti masalasiga katta e’tibor qaratilmoqda. Yoshlarning ma’naviyatini, dunyoqarashini shakllantirish, ularda estetik ong va madaniyatni, badiiy ijodni rivojlantirish masalasi bugungi kunda O‘zbekistonda olib borilayotgan siyosatda katta e’tibor qaratilayotgan masaladir.

ADABIYOTLAR TAHLILI. O‘zbekistonda yoshlar sohasida olib borilayotgan siyosat o‘zining huquqiy asoslariga ega bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 79-moddasida, “Davlat yoshlarning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ekologik huquqlari himoya qilinishini ta’minlaydi, ularning jamiyat va davlat hayotida faol ishtirok etishini rag‘batlantiradi. Davlat yoshlarning intellektual, ijodiy, jismoniy va axloqiy jihatdan shakllanishi hamda rivojlanishi uchun, ularning ta’lim olishga, sog‘lig‘ini saqlashga, uy-joyga, ishga joylashishga, bandlik va dam olishga bo‘lgan huquqlarini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratadi”, deyilgan[1].

2016-yil 14-sentyabrda O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni (O‘RQ-406 son) qabul qilindi. Ushbu Qonunning 12.1-moddasi “Madaniyat organlarining yoshlarga oid davlat siyosati sohasidagi vakolatlari”, deb nomlanib, ushbu moddada yoshlarda badiiy ijodni rivojlantirish masalasiga tegishli bo‘lgan vazifalar ham belgilangan edi. Ushbu moddada, madaniyat organlari - yoshlar o‘rtasida badiiy ijodiyot, xalq va havaskorlik ijodiyoti targ‘ibotini amalga oshiradi; yoshlar o‘rtasida kino, teatr, musiqa, xoreografiya, tasviriy san’atni, sirk, xalq amaliy san’atini va estrada san’atini rivojlantirishga, ularning g‘oyaviy-badiiy va axloqiy saviyasini oshirishga ko‘maklashadi; yoshlar o‘rtasidagi ommaviy-madaniy va bayram tadbirlari g‘oyaviy mazmun bilan to‘ldirilishini ta’minlaydi, ijodiy uyushmalar va boshqa nodavlat notijorat tashkilotlari bilan yaqin hamkorlikni yo‘lga qo‘yadi; yoshlar o‘rtasida xalqaro madaniy aloqalarni rivojlantirish va mustahkamlashda, konferensiyalar va ko‘rgazmalar o‘tkazishda ishtirok etadi; ijodkor yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlaydi, ularning o‘z iqtidori va iste’dodini to‘laqonli namoyon qilishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi, deyilgan edi[2].

Biz “Inson qadri, uning huquq va manfaatlari – oliy qadriyat”, degan tamoyildan kelib chiqqan holda, mamlakatimiz aholisi uchun munosib turmush sharoitini yaratishni Yangi O‘zbekiston siyosatining ustuvor yo‘nalishi etib belgilaganmiz, - deydi Prezident Shavkat Mirziyoyev, - Bu borada, avvalambor, yoshlar va bolalarga e’tibor va amaliy g‘amxo‘rlik ko‘rsatish, ularni jismoniy va ma’naviy barkamol etib tarbiyalashga alohida ahamiyat qaratmoqdamiz [3].

TAHLIL VA NATIJALAR. Yoshlarni ma’naviy barkamol etib tarbiyalashda estetik ong va madaniyatning, estetik qadriyatlarning o‘rni hamda ahamiyati ortib bormoqda. Yangi jamiyat va farovon turmush qurish, insonga munosib go‘zal hayotni barpo etish eng avvalo fuqarolar, yoshlarda hayotga, mehnatga, insonlararo munosabatlarga, insonning ma’naviy kamolotiga nafosatli yondashuv shakllanishini talab qilmoqda. Estetik tarbiyaning vazifasi obyektiv olam go‘zalligi xilma-xil ko‘rinishlarini ajratib yoshlar dunyoqarashini nafosat tuyg‘ulari bilan boyitib borishdan iboratdir. Estetik tarbiya insonga va eng avvalo yoshlarga hayot va san’atdagi go‘zalliklardan bahramand bo‘lish, ularni baholay bilish hamda o‘zi ham go‘zalliklar yaratish tuyg‘ularini shakllantirishga yordam beradi. Estetik tarbiya badiiy tarbiya bilan doimo aloqada bo‘lib keladi. Badiiy tarbiya ijod jarayonidagi rang-barangliklar olamini inson tomonidan estetik tarzda anglash va o‘zlashtirishning bir qismidir [4].

Yoshlarning ma’naviy kamoloti va estetik tarbiyasida badiiy ijod jarayoni muhim o‘rin tutadi. Badiiy ijod – yuksak ma’naviy voqelikni aks ettiruvchi badiiy obrazlarni turli janr va ifodaviy uslubda yaratishga qaratilgan insonning aqliy faoliyatidan iborat bo‘lib, u adabiyot, me’morchilik, haykaltaroshlik, tasviriy va amaliy san’at, musiqa, raqs, teatr, kino va inson faoliyatining boshqa turlarini o‘z ichiga qamrab oladi.

Badiiy ijodda muallifning muayyan jamiyat hayotining muayyan davri muammolariga nisbatan shaxsiy nazari, o‘ziga xos badiiy talqini, his-tuyg‘ulari o‘z ifodasini topadi. Ya’ni turli

adabiyot va san’at asarida hayotning turfa ranglari hamda voqealari orasidan ibratli va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lganlari tanlab olinadi va badiiy tahlil va tasnif etiladi.

Badiiy ijod murakkab jarayon bo‘lib, inson faoliyatining idrok etish, baholash, qadrlash singari turlari bilan bog‘liq holda amalga oshadi. Buning uchun ijodkor erkin xayol, keng qamrovli tafakkur, boy ramziy tasavvur, milliy ong va yuksak maxoratga ega bo‘lishi kerak. Badiiy ijod mahsulining dolzarbligi va ijtimoiy mohiyati ana shu bilan belgilanadi. Ijodning taraqqiy etishida jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik va madaniy-ma’naviy tafakkurning yuksalgan darajasi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi[5].

Bugungi kunda O‘zbekistonda badiiy ijodni rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan bo‘lib, Prezident Shavkat Mirziyoyevning “Ma’naviyat va ijodni qo‘llab-quvvatlash maqsadli jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi hamda “O‘zbekiston ijodkorlarini qo‘llab-quvvatlash “Ilhom” jamoat fondini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarorlarida badiiy ijod va kitobxonlik madaniyatini faol qo‘llab-quvvatlash, O‘zbekistonda madaniyat va san’atni rivojlantirish masalalariga katta e’tibor qaratilgan. O‘zbekistonda yoshlar o‘rtasida badiiy ijod va kitobxonlik madaniyatini faol qo‘llab-quvvatlash hamda madaniyat va san’atni rivojlantirish masalasiga katta e’tibor qaratilmoqda.

2023-yil 11-sentyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ““O‘zbekiston-2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni qabul qilingan bo‘lib, ushbu farmonga 1-ilovadagi 39 –maqsad - “O‘zbek va jahon adabiyoti durdonalarini keng ommalashtirish, jamiyatda kitobxonlikni hamda aholiga axborot-kutubxona xizmatini ko‘rsatishni rivojlantirish”, deb nomlangan. Ushbu maqsadga ko‘ra O‘zbekistonda – kitobxon yoshlar sonini 5 million nafarga yetkazish, har yili 100 ta eng yaxshi badiiy asar hamda bolalar va o‘smirlarga mo‘ljallangan 50 ta badiiy kitoblar yaratish, “O‘zbek adabiyoti xazinasidan” ko‘p jildlik, “Jahon bolalar adabiyoti durdonalari” 100 jildligini o‘zbek tilida nashr qilish, 40 millionga yaqin kitob fondini raqamlashtirish belgilangan[6].

Shuning uchun bugungi kunda O‘zbekistonda jamiyat hayotida ezgu qadriyat va an’analarni chuqur qaror toptirishga, xususan, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlodning ma’naviy-intellektual salohiyati, ong-u tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishda, ona Vatani va xalqiga muhabbat va sadoqat tuyg‘usi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan kitobxonlik madaniyatini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida belgilangan yuksak maqsad va marralarimiz barcha sohalar qatori madaniyat va san’at jabhasida ham oldimizga dolzarb vazifalarni qo‘ymoqda, - deydi Prezident Shavkat Mirziyoyev, - Avvalo, milliy madaniyatimiz va san’atimizda xalqchillik tamoyillarini yanada oshirish, uni tom ma’noda el-yurtimizning qalbi va yuragini ifoda etadigan, eng yuksak xalqaro mezon va talablarga javob beradigan sohaga aylantirish – eng muhim vazifadir [7].

O‘zbekiston Respublikasida yoshlar, ularning ijtimoiy faolligi, ijodiy faoliyatini rivojlantirish masalasiga katta e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasida 30-iyun – Yoshlar kuni deb belgilangan. 2020-yil 30-iyunda Prezident Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini tubdan isloh qilish va yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni e’lon qilingan bo‘lib, ushbu farmonga asosan yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshiruvchi vakolatli davlat boshqaruvi organi – O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi tashkil etildi. Ushbu agentlikning vazifasi va faoliyat yo‘nalishi sifatida esa yosh avlodni madaniyat, san’at, jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish, ularning axborot texnologiyalari bo‘yicha savodxonligini oshirish, yoshlar o‘rtasida kitobxonlikni targ‘ib qilish, xotin-qizlar bandligini ta’minlash kabi vazifalar belgilandi.

Prezident farmoniga ko‘ra O‘zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar dasturi tasdiqlanib, ushbu dasturga ko‘ra O‘zbekiston yoshlari portalini tashkil etish va unda yoshlar siyosatini baholash milliy indekslari hamda yoshlarga oid qonun hujjatlari bazasini shakllantirish kabi masalalar ko‘zda tutildi.

Shuni ham qayd etish kerakki, Oliy Majlis palatalari huzurida Yoshlar parlamentlari tuzilgani, Yoshlar ishlari agentligi va Yoshlar masalalari bo‘yicha idoralararo kengash tashkil etilgani

yurtimizda soha rivoji sari qo‘yilgan yirik amaliy qadamlar bo‘ldi. Yanada muhimi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan 2024-yil yurtimizda “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”, deb e’lon qilindi va bu borada Davlat dasturi tasdiqlandi[8]. Inson qadrini ulug‘lashga xizmat qiladigan demokratik o‘zgarishlar jarayonini yangi, yanada yuksak bosqichlarga ko‘targan ushbu tashabbus zamirida, bir tomondan, ushbu yilda mamlakatimizda yoshlarga bo‘lgan e’tiborni tubdan kuchaytirish, ikkinchi tomondan, aksariyat qismini shijoatli yoshlar tashkil etadigan tadbirkorlar toifasini qo‘llab-quvvatlash maqsad-muddaolari belgilandi. Yoshlar taraqqiyoti indeksiga ko‘ra, O‘zbekiston yoshlar siyosati sohasida eng tez rivojlanayotgan mamlakatlardan biri deb e’tirof etildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Bugungi kunda O‘zbekistonda intellektual salohiyati yuqori, dunyoqarashi keng, mustaqil fikrlaydigan, badiiy ijod erkinligiga ega bo‘lgan avlodni voyaga yetkazish va tarbiyalash masalasiga katta e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida “Har kimga ilmiy, texnikaviy va badiiy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi. Intellektual mulk qonun bilan muhofaza qilinadi” deb yozilgan bo‘lib, ushbu yo‘nalishda tizimli ravishda ko‘pgina ishlar olib borilmoqda[9]. Yoshlarda ilmiy dunyoqarashni, badiiy ijodni rivojlantirish ular tomonidan milliy va umuminsoniy ma’naviy boyliklarni kengroq o‘zlashtirish, fan va badiiy ijod sohasidagi yutuqlarni kengroq egallash, ularni amaliyotga joriy qilish, O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuviga o‘z hissasini qo‘shish imkoniyatini beradi.

Globallashuv, axborotlashuv sharoitida milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash, fuqarolarda milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini yuksaltirish masalasiga e’tibor kuchaytirilmoqda. Ushbu jarayonda esa yoshlarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish va ularda badiiy ijodni rivojlantirish masalasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlarda badiiy ijodni rivojlantirish ko‘p millatli O‘zbekistonda millatlararo totuvlik va dinlararo bag‘rikenglik g‘oyalarining amal qilishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Boshqa xalqlar, millatlarning madaniyati, qadriyatlari, ma’naviy boyliklari bilan tanishish xalqlar, davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarning yaxshilanib borishiga olib keladi. Ushbu jarayonda yoshlarda badiiy ijodni rivojlantirish masalasiga e’tibor kuchayib, O‘zbekistonning ichki va tashqi siyosatida tinchlik-totuvlik va barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, O‘zbekiston 2023-yil, 31-bet.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. 14.09.2016 yil. O‘RQ-406-son. https://lex.uz/docs/3026246
3. Mirziyoyev Sh.M. Xalqchil islohotlar xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladi. 7-jild. Toshkent, O‘zbekiston 2023 yil, 162-bet.
4. Quvvatov S.I. Yosh avlodni barkamol ruhda tarbiyalashda estetik tarbiyaning tutgan o‘rni xususida. // O‘zbekiston-Finlyandiya ta’limi va barkamol avlod tarbiyasi muammolari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallar to‘plami. 2024-yil 24-25-may O‘zbekiston, Samarqand, 459-bet.
5. Badiiy ijod erkinligi kafolatlanadi. https://parliament.gov.uz/oz/articles/1459
6. https://lex.uz/ru/docs/6600413
7. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo‘lini qat’iy davom ettiramiz. 6-jild. Toshkent, O‘zbekiston 2023 yil, 462-bet.
8. Yoshlarimiz – Yangi O‘zbekistonning buguni va kelajagi. https://parliament.gov.uz/oz/articles/2097
9. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, O‘zbekiston 2023 yil, 22-bet.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 3237.001.09

O‘ZBEKISTONDA INTERNET AXBOROT MUHITINING HUQUQIY ME’YORLARI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Murtozayeva Nigora Murtoza qizi,
Samarqand davlat chet tillari instituti
Xalqaro jurnalistika yo‘nalishi talabasi

LEGAL NORMS OF THE INTERNET INFORMATION ENVIRONMENT IN UZBEKISTAN: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Murtozayeva Nigora Murtoza qizi,
Student of the Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Major in International Journalism

ПРАВОВЫЕ НОРМЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЫ ИНТЕРНЕТ В УЗБЕКИСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Муртозаева Нигора Муртоза кызы,
студент Самаркандского государственного института иностранных языков по направлении Международная журналистика

e-mail:
nigoradolat789@gmail.com
Tel:+998957603637

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida internet jurnalistikasi sohasidagi mavjud huquqiy asoslar tahlil qilinadi. Unda so‘z erkinligi, axborot xavfsizligi, bloger va jurnalistlarning huquqiy maqomi, kiberjinoyatchilikka qarshi chora-tadbirlar kabi dolzarb masalalarga ilmiy yondashuvda baho beriladi. Shuningdek, qonunchilikdagi bo‘shliqlar, amaliyotdagi muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari, xorijiy tajriba bilan solishtirgan holda o‘rganiladi. Internet jurnalistikasi faoliyatining yanada takomillashuvi uchun zarur bo‘lgan huquqiy mexanizmlar, statistika, farmon va qonunlar asosida yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Internet jurnalistikasi, qonunchilik, axborot xavfsizligi, bloger, jurnalist, so‘z erkinligi, huquqiy asoslar, kiberjinoyat.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются правовые основы интернет-журналистики в Республике Узбекистан, анализируются существующее законодательство, практические проблемы и перспективы развития этой сферы. Особое внимание уделяется вопросам свободы слова, информационной безопасности, правовому положению журналистов и блогеров, а также мерам противодействия киберпреступности. Также изучаются пробелы в законодательстве, уровень правовой грамотности журналистов и предлагаются возможные решения с учетом международного опыта.*

Ключевые слова: *интернет-журналистика, законодательство, свобода слова, информационная безопасность, блогеры, журналисты, правовые основы, киберпреступность.*

Abstract: *This article examines the legal foundations of internet journalism in the Republic of Uzbekistan, focusing on the existing legislation, practical challenges, and prospects for development. Special attention is given to issues of freedom of speech, information security, the legal status of journalists and bloggers, and measures against cybercrime. The study also highlights gaps in current laws, the legal awareness of media professionals, and offers potential solutions based on international experience.*

Key words: *internet journalism, legislation, freedom of speech, information security, bloggers, journalists, legal framework, cybercrime.*

KIRISH. So‘nggi yillarda internet texnologiyalari global axborot almashinuvini tubdan o‘zgartirdi. Ushbu o‘zgarishlar jurnalistika sohasi, xususan, internet jurnalistikasi shakllanishiga sabab bo‘ldi. Internet jurnalistikasi an’anaviy OAV shakllaridan farqli ravishda tezkorlik, interaktivlik va ommaviylik xususiyatlariga ega bo‘lib, ijtimoiy-siyosiy hayotda muhim rol o‘ynay boshladi. Shu sababli, uni huquqiy jihatdan tartibga solish ehtiyoji ham ortdi. O‘zbekistonda bu borada so‘nggi yillarda qator huquqiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida 2016-yildan boshlab axborot siyosatida ochiqlik, so‘z erkinligini kengaytirish, jurnalistlar huquqlarini ta’minlashga qaratilgan farmon va qonunlar qabul qilinmoqda [1]. Bu esa internet jurnalistikasining qonunchilik bilan tartibga solinishini ta’minlaydi.

TADQIQOT VA METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL. Mazkur maqola huquqiy tahlil, kontent tahlili, taqqoslovchi yondashuv va empirik metodlarga asoslangan. Tadqiqot davomida 100 dan ortiq huquqiy hujjat va maqolalar o‘rganildi, jumladan, LEX.UZ, Kun.uz, Adliya vazirligi veb-saytlari asosiy manba sifatida xizmat qildi [2]. Shuningdek, Toshkent shahrida faoliyat yurituvchi 20 nafar jurnalist va blogerlar o‘rtasida anonim so‘rovnoma o‘tkazildi. Respondentlarning 65 foizi o‘z huquq va majburiyatlarini to‘liq bilmasligini bildirgan. Bu esa sohaga oid huquqiy savodxonlik muammosini ochib berdi.

O‘zbekistonda internet jurnalistikasini tartibga soluvchi quyidagi asosiy huquqiy manbalar mavjud: -

1. “Ommaviy axborot vositalar to‘g‘risida”gi Qonun (1997) – 2007 yilda yang- tahrirda tasdiqlangan ushbu qonun OAV faoliyatining asosiy me’yorlarini belgilaydi [3]. -

2. “Jurnalistik faoliyatni himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun (1997) – jurnalistning axboro- olish, tarqatish va himoyalanish huquqin kafolatlaydi [4].

3. Prezidentning 2019-yil 2-fevraldagi PF-5663-sonli Farmoni – axborot sohasini modernizatsiya qilish, erkinlikni kengaytirish bo‘yicha muhim hujjatdir [5].

4. “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi Qonun (2003) – internet axborot resurslarining maqomi, ularni yuritish tartibi va mas’uliyatni belgilaydi [6]. 2018-yilgi o‘zgarishlarga ko‘ra, internet saytlar OAV sifatida ro‘yxatdan o‘tishi, ularning muassis, bosh muharrir, manzil va aloqa ma’lumotlari ochiq bo‘lishi majburiy etib belgilangan [7].

NATIJALAR. “Bloger” va “internet jurnalisti” tushunchalarining qonunchilikdagi aniqlanmaganligi ularning maqomini noaniq qiladi [8]. Oxirgi yillarda kiberjinoyat ko‘rsatkichlari keskin oshgan. 2023-yil davomida yolg‘on axborot tarqatish bilan bog‘liq 70 dan ortiq holatda blogerlar Ma’muriy javobgarlik Kodeksi asosida javobgarlikka tortilgan [9]. Bu jurnalistlarning axborotdan foydalanishda mas’uliyatini oshirish zarurligini ko‘rsatadi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, jurnalistlarning 35% qismi o‘z huquq va majburiyatlarini yetarli darajada bilishini bildirgan xolos. Bu esa qonunchilikni ommalashtirish, maxsus treninglar tashkil etish zarurligini anglatadi [10]. Germaniya, Fransiya, AQSh kabi davlatlarda internet jurnalistikasi alohida qonuniy asosga ega. Masalan, Germaniyada "Telemedia Act" internet OAV faoliyatini qat’iy tartibga soladi. AQShda esa so‘z erkinligi birinchi o‘ringa qo‘yilgan, biroq yolg‘on axborot uchun moliyaviy jazolar mavjud. O‘zbekiston bu yo‘lda bir qator huquqiy asoslarni shakllantirgan bo‘lsa-da, qonunlarni amaliyotga tatbiq qilishda xorijiy tajriba muhimdir [11].

O‘zbekiston Adliya vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda 600 dan ortiq internet nashrlar ro‘yxatdan o‘tgan [12].

Bu media makonining kengayganidan dalolat beradi. Kelgusida quyidagi yo‘nalishlarda islohotlarni chuqurlashtirish zarur:

Blogerlar faoliyatini tartibga soluvchi alohida qonun qabul qilish:

Jurnalistlar uchun huquqiy treninglar tizimini yo‘lga qo‘yish:

OAV faoliyatiga oid yagona elektron reyestr tizimini yaratish:

Yolg‘on axborot tarqatishga qarshi zamonaviy texnologik monitoring tizimlarini joriy qilish:

Buning natijasi, jurnalist hamda ilm bilan shug‘ullanayotgan shaxslar uchun qulaylikni va shu o‘rinda ishonchlilikni va’da beradi. Masalani so‘l tomonidan qaraydigan bo‘lsak, so‘nggi ikki yil davomida blogerlar tomonidan yolg‘on axborot tarqatish bilan bog‘liq 70 dan ortiq holat yuzasidan ma’muriy javobgarlik kodeksi asosida choralar ko‘rilgan. Oxirgi yillarda kiberjinoyatchilik va onlayn tahdidlarning soni ko‘payganligi sabab

internet jurnalistikadada huquqiy yondashuvni kuchaytirish zaruratini keltirib chiqardi.

XULOSA. O‘zbekistonda internet jurnalistikasi sohasida olib borilayotgan islohotlar, qabul qilinayotgan qonunlar va huquqiy tamoyillar internetda axborot tarqatish erkinligini ta’minlash bilan birga, jurnalistlar va blogerlar faoliyatini huquqiy asosda tartibga solishga xizmat qilmoqda. Mazkur tadqiqot davomida aniqlanishicha, “Jurnalistik faoliyatni himoya qilish to‘g‘risida”, “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi qonunlar, Prezident farmonlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar internet jurnalistikasining huquqiy asoslarini mustahkamlashda muhim rol o‘ynamoqda. Shuningdek, zamonaviy raqamli makonda yuzaga kelayotgan xavflar – xususan, kiberjinoyatchilik, yolg‘on xabarlar tarqatilishi va axborot xavfsizligi muammolari jurnalist va blogerlar faoliyatini yanada mas'uliyatli olib borishni talab qilmoqda. Internet OAV sifatida ro‘yxatdan o‘tgan saytlar sonining ortib borayotgani, bu boradagi normativ tartibotlarning mavjudligi va amaliyotda qo‘llanilayotganligi, O‘zbekistonda axborot siyosatining ochiqlikka asoslanayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ayrim holatlarda qonunchilikda mavjud bo‘lgan tushunmovchiliklar va ijrodagi bo‘shliqlar jurnalistlarning o‘z huquqlarini to‘liq bilmasligiga olib kelmoqda. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkin-ki, internet jurnalistikasining huquqiy asoslarini takomillashtirish, jurnalistlar va blogerlarning huquqiy savodxonligini oshirish, hamda zamonaviy xavflarga qarshi barqaror huquqiy mexanizmlarni shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir. Bu borada davlat organlari, fuqarolik jamiyati institutlari va OAV vakillari o‘zaro hamkorlikda ishlashi muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sh.M. Mirziyoyev. “Yangi O‘zbekiston – erkin va farovon jamiyat sari.” – T.: O‘zbekiston, 2021.
2. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi. https://lex.uz
3. O‘zbekiston Respublikasining “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi Qonuni, 1997-yil 26-dekabr, №541-I.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Jurnalistik faoliyatni himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni, 1997-yil 24-aprel, №402-I.
5. Prezident Farmoni PF-5663. 2019-yil 2-fevral. https://president.uz
6. “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi Qonun, 2003-yil 11-dekabr.
7. O‘zbekiston Respublikasi OAVlar ro‘yxatga olish tartibi to‘g‘risidagi nizom. Adliya vazirligi, 2018.
8. Qodirova D. Internet jurnalistikasida blogerlar maqomi. “Ilm va jamiyat” jurnali, 2022, №4.
9. O‘zbekiston Respublikasi IIV axboroti, 2023 yil. Rasmiy statistik ma’lumot.
10. Reporters Without Borders (RSF), Press Freedom Index 2023.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:37.378.378.1

KREDIT-MODUL TIZIMIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL ETISHDA LOYIHAVIY YONDASHUV

Xasanova Gulnaza Raxatjanovna,
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

https://orcid.org/0009-0003-9595-6514

e-mail: gulnoza.khasanova3110@mail.ru

ПРОЕКТНЫЙ ПОДХОД К ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Хасанова Гульназа Рахатжановна,
докторант Ургенчского государственного университета

PROJECT APPROACH TO THE ORGANIZATION OF STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING IN THE CREDIT-MODULAR SYSTEM

Khasanova Gulnaza Rakhatzhanovna,
doctoral student of Urgench State University

Annotatsiya: *Maqolada loyiha usulining asosiy jihatlari, jumladan uning ta'rifi va mohiyatli xususiyatlari, undan ta'lim amaliyotida foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Ushbu maqola loyiha usuli nima ekanligi, u qanday afzalliklarga ega bo'lishi mumkinligi va oliy ta'limda qanday qo'llanilishi mumkinligi haqida aniq tasavvur beradi.*

Kalit so'zlar: *loyiha metodi, loyiha faoliyati, muammoli ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, ta'lim shakli, mustaqil o'qish ko'nikmalari, zamonaviy ta'lim texnologiyalari.*

Аннотация: *В статье рассматриваются основные аспекты проектного метода, включая его определение и существенные характеристики, а также особенности его использования в образовательной практике. Эта статья дает четкое представление о том, что такое проектный метод, какими преимуществами он может обладать и как его можно применять в высшем образовании.*

Ключевые слова: *проектный метод, проектная деятельность, проблемное обучение, личностно-ориентированное обучение, форма обучения, навыки самостоятельного обучения, современные образовательные технологии.*

Abstract: *The article examines the main aspects of the project method, including its definition and essential features, and the specific features of its use in educational practice. This article provides a clear idea of what the project method is, what advantages it can have, and how it can be applied in higher education.*

Keywords: *project method, project activity, problem-based learning, personality-oriented learning, form of learning, independent learning skills, modern educational technologies.*

KIRISH. Bugungi kunda ta'limni takomillashtirishda talabalarda mustaqil fikrlash, o'z-o'zini anglash va boshqarish qobiliyatlarini shakllantirish muhim pedagogik maqsadlardan biriga aylanmoqda. Zero, mustaqillik va o'zini anglash qobiliyati insonning faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lishi, ijtimoiy munosabatlarda mas'uliyatli ishtirokchisi sifatida shakllanishi uchun zarur asos hisoblanadi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida yuqori darajadagi huquqiy madaniyatni shakllantirish, ijodiy faollikni rag'batlantirish, jamoaviy hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini

rivojlantirish, bag‘rikenglik, tolerantlik kabi universal insoniy qadriyatlarni singdirish ta’limning ustuvor vazifalari sifatida belgilanmoqda.

Ayniqsa, bugungi kunda oliy ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar natijasida yangi tahliliy va amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida ta’limda innovatsion texnologiyalar, jumladan, loyiha metodi (proyektli o‘qitish) keng joriy etilmoqda. Bu metod nafaqat o‘quvchilarning bilim olish jarayoniga faol va mustaqil ravishda jalb etilishiga xizmat qiladi, balki ularda hayotiy muammolarni hal etish, jamoa bilan hamkorlikda ishlash, shaxsiy mas’uliyatni his etish, o‘z nuqtayi nazarini asoslash va himoya qilish kabi muhim kompetensiyalar rivojlanishini ta’minlaydi.

Loyiha metodining afzalligi shundaki, u o‘quv faoliyatini shaxsga yo‘naltirilgan, ma’noli va amaliy mazmun bilan boyitadi. Bu esa, ta’limda individuallashtirish va subyekt-subyekt munosabatlarini shakllantirish imkonini beradi. Shu sababli, mazkur metod pedagogik jamoalarda, xususan zamonaviy oliy ta’lim tizimida alohida e’tibor va qiziqish uyg‘otmoqda.

MUAMMONING O‘RGANILGANLIK DARAJASI. Ta’lim jarayonini takomillashtirishda talabalarda mustaqillik va o‘z-o‘zini anglash qobiliyatini rivojlantirish, ijodiy faoliyat va hamkorlik qobiliyatini rivojlantirish, o‘zgalar fikriga nisbatan bag‘rikenglik, muloqotga kirisha olish ko‘nikmalarni shakllantirish kabilar ta’limning eng muhim maqsadlariga aylanganligi ta’kidlanadi.

Bugungi kunda zamonaviy oliy ta’lim tizimida o‘qituvchilar va ta’lim oluvchilarning pedagogik faoliyati mazmuni va shakllariga o‘zgartirishlar kiritilmoqda. Loyiha metodi kabi yangi pedagogik texnologiyalar barcha o‘qituvchilarda qiziqish uyg‘otmoqda.

XX asrning birinchi yarmidayoq o‘qitishning yangi yondashuvlari, usullari va texnologiyalarini birinchilardan bo‘lib ishlab chiqqan amerikalik tadqiqotchi Djon Dyui bo‘lib, u ma’lum darajada loyiha metodining dastlabki namunasini taqdim etgan. Loyihalar metodi jahon pedagogikasida o‘qitish amaliyotida amerikalik pedagog U.Kilpatrikning "Loyihalar metodi" (1918) nomli mashhur maqolasi nashr etilishidan ancha oldin qo‘llanila boshlangan.

Ilmiy-uslubiy adabiyotlarning nazariy tahlili shuni ko‘rsatdiki, olimlar loyiha faoliyatining ahamiyatini turlicha belgilaydilar. Masalan, rus tadqiqotchilari Ye.M.Muraveva, V.D.Simonenko ishlarida ta’limning asosiy didaktik birligi sifatida ta’riflangan loyihalash faoliyatining didaktik imkoniyatlari ochib berilgan. Chunki loyihaviy faoliyat ta’lim metodi va vositasi sifatida, birinchidan, amaliy faoliyat jarayonida bilimlarni egallashning o‘ziga xos usuli hisoblanadi. Ikkinchidan, loyiha faoliyati ta’lim jarayonining yaxlitligini ta’minlaydi, rivojlanish, ta’lim va tarbiyani bir butunlikda amalga oshirish imkonini beradi. Uchinchidan, loyihalash faoliyati jarayonida umumiy va maxsus qobiliyatlar, loyihalash madaniyati, abstrakt-mantiqiy fikrlash, ko‘rgazmali-obrazli xotira va boshqalar rivojlanadi. To‘rtinchidan, loyiha faoliyati bilimlarga bo‘lgan ehtiyojni rivojlantiradi, o‘qishning yuqori motivlarini va o‘z-o‘zini nazorat qilishni shakllantirishga intilishni, o‘quv baholash operatsiyalari tizimini o‘zlashtirishni, o‘z-o‘zini anglashning tartibga soluvchi komponentlarini, o‘qishga ijobiy munosabatni, o‘zlashtirilgan bilimlarni interiorizatsiya qilishni va boshqalarni shakllantiradi [2].

Ta’lim muammolariga loyihaviy yondashuv ta’lim oluvchiga uzluksiz ko‘rsatmalar, yo‘l-yo‘riqlar berishga yo‘naltirilgan o‘qitishning qadimiy tamoyillaridan biri bo‘lgan instruksionizmni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Loyihaviy yondashuv ta’limda prinsipial yangi yondashuvga yo‘naltirilgan bo‘lib, u yoki bu o‘quv loyihasini mustaqil ishlab chiqish va amalga oshirishni nazarda tutadi.

Loyihalar metodi - bu muammoni (texnologiyani) batafsil o‘rganish orqali didaktik maqsadga erishish usuli bo‘lib, u ma’lum bir tarzda rasmiylashtirilgan, to‘liq real va amaliy natija bilan yakunlanishi lozim (Ye.S.Polat ta’rifiga ko‘ra). Bu ta’lim oluvchilar uchun shaxsan ahamiyatli bo‘lgan muammoni yechish va yakuniy mahsulot ko‘rinishida rasmiylashtirish uchun o‘quvchilarning ma’lum ketma-ketlikdagi usullari va harakatlarining yig‘indisidir.

MUHOKAMA. Loyihalar metodi - bu o‘quv jarayonini o‘quvchilarning qiziqishlaridan kelib chiqqan holda qurishga imkon beradigan va o‘quvchiga o‘zining o‘quv-bilish faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish va nazorat qilishda mustaqillik ko‘rsatish imkonini beradigan, natijada

biror mahsulot yoki hodisani yaratadigan o‘qitishning kompleks usulidir.

Loyihalar metodi o‘quvchida ijodiy faoliyat tajribasini shakllantirishga qodir bo‘lgan tadqiqot metodidir. Talabalar biror loyiha ustida ishlayotganlarida ularda barqaror qiziqish, ijodiy izlanishga doimiy ehtiyoj paydo bo‘ladi. Loyihani tayyorlash jarayonida ta’lim oluvchilar mustaqil ravishda turli manbalardan yangi bilimlarni o‘zlashtiradilar, shu bilan birga o‘zlashtirilgan bilimlardan kognitiv va amaliy muammolarni hal qilish uchun foydalanishni o‘rganadilar, guruhlarda ishlash orqali kommunikativ ko‘nikmalarga ega bo‘ladilar, tadqiqot ko‘nikmalarini (muammolarni aniqlash, ma’lumot to‘plash, kuzatish, tahlil qilish va boshqalar), tizimli fikrlashni rivojlantiradilar.

Loyiha metodining asosiy maqsadi turli fan sohalaridan bilimlarni integratsiyalashni talab qiladigan amaliy vazifalar yoki muammolarni hal qilish jarayonida o‘quvchilarga mustaqil ravishda bilim olish imkoniyatini berishdan iborat. Loyihalar metodiga pedagogik texnologiya sifatida to‘xtaladigan bo‘lsak, bu texnologiya o‘z mohiyatiga ko‘ra ijodiy bo‘lgan tadqiqotchilik, izlanuvchanlik, muammoli metodlar yig‘indisini nazarda tutadi. Loyiha doirasida o‘qituvchiga ishlab chiquvchi, muvofiqlashtiruvchi, ekspert, maslahatchi roli beriladi.

Ya’ni, loyihalar metodining asosida o‘quvchilarning bilish ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda qurish, axborot makonida mo‘ljal olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish yotadi.

Ta’lim shakllari, metodlari va vositalarining xilma-xilligi bir tomondan o‘qituvchi uchun yaxshi afzallik bo‘lsa, ikkinchi tomondan darsni tashkil etishda katta qiyinchilik tug‘diradi. Loyihalar metodi o‘qitishning zamonaviy yondashuvi bo‘lib, o‘qituvchiga talabalarning real hayotdagi muammolarini hal qilish asosida o‘quv jarayonini yanada samaraliroq tashkil etishga yordam beradi. Ta’limda loyihalar metodini o‘rganishning ahamiyati juda yuqori bo‘lib, uning tushunchasini aniqlash, xususiyatlarini tavsiflash va tasnifini ajratib ko‘rsatish uchun har tomonlama tahlil talab etiladi.

Loyihalar usuli ko‘plab afzalliklarga ega bo‘lsa-da, ta’lim amaliyotida keng tarqalmagan. Buning sabablaridan biri ushbu usuldan foydalanishga qo‘yiladigan yuqori talablar bo‘lishi mumkin:

1. Tadqiqot va ijodiy jihatdan ahamiyatli bo‘lgan, integratsiyalashgan bilim va izlanishlarni talab qiladigan muammo yoki vazifaning mavjudligi.

2. Ko‘zlangan natijalarning amaliy, nazariy va bilish nuqtayi nazaridan ahamiyatli bo‘lishi.

3. O‘quvchilarning mustaqil (individual, juftlik, guruhli) faoliyati.

4. Loyihaning mazmunli qismini tuzish (bosqichma-bosqich natijalarni ko‘rsatgan holda).

5. Quyidagi ketma-ketlikni nazarda tutuvchi tadqiqot usullaridan foydalanish:

- muammoni va undan kelib chiqadigan tadqiqot vazifalarini aniqlash (qo‘shma tadqiqot davomida "aqliy hujum", "davra suhbati" usullaridan foydalanish);
- masalalarni yechish gipotezalarini ilgari surish;
- tadqiqot usullarini (statistik, eksperimental, kuzatish usullari va boshqalarni) muhokama qilish;
- yakuniy natijalarni rasmiylashtirish usullarini muhokama qilish (taqdimot, ijodiy hisobotlarni himoya qilish, ko‘rgazma va boshqalar);
- olingan ma’lumotlarni to‘plash, tizimlashtirish va tahlil qilish;
- yakunlarni chiqarish, natijalarni rasmiylashtirish va taqdim etish;
- xulosalar chiqarish, tadqiqotning yangi muammolarini ilgari surish.

Loyihalar metodining asosini o‘quvchilarning bilish ko‘nikmalarini rivojlantirish, bilimlarini mustaqil ravishda shakllantirish, axborot makonida yo‘nalish olish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni o‘stirish tashkil etadi. Loyihalar metodi, agar u muayyan fan doirasida qo‘llanilsa, didaktika va xususiy metodikalar sohasiga kiradi. U didaktik kategoriya hisoblanib, amaliy yoki nazariy bilimning ma’lum sohasini, u yoki bu faoliyatni o‘zlashtirish usullari va amaliyotlari majmui sifatida talqin qilinadi. Bu bilish yo‘li, bilish jarayonini tashkil etish usulidir. Shuning uchun, loyihalar metodi haqida gapirganda, muammoni (texnologiyani) batafsil ishlab chiqish orqali didaktik maqsadga erishish usuli nazarda tutiladi. Bu jarayon aniq, sezilarli va amaliy natija bilan yakunlanishi kerak.

O‘qituvchilar o‘z didaktik vazifalarini hal qilish uchun bu usuldan foydalanadilar. Loyihalar metodining asosida "loyiha" tushunchasining mohiyatini tashkil etuvchi g‘oya, uning amaliy yoki nazariy ahamiyatga ega muammoni yechishda olinishi mumkin bo‘lgan natijaga pragmatik yo‘naltirilganligi yotadi. Bu natijani real amaliy faoliyatda ko‘rish, tushunish va qo‘llash mumkin. U doimo talabalarning mustaqil faoliyatiga - yakka tartibda, juft bo‘lib yoki guruh bo‘lib ishlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, ma’lum vaqt davomida amalga oshiriladi. Bu usul guruhli usullar bilan uzviy bog‘liq. Loyiha usuli har doim biror muammoni hal qilishni nazarda tutadi, bu esa bir tomondan turli xil usullar va ta’lim vositalaridan foydalanishni, boshqa tomondan esa - fan, texnika, texnologiya va ijodiy sohalarning turli jabhalaridagi bilimlarni qo‘llash ko‘nikmalarini uyg‘unlashtirish zarurligini taqozo etadi. Bajarilgan loyihalarning natijalari "sezilarli" bo‘lishi kerak, ya’ni nazariy muammo aniq yechimga, amaliy muammo esa foydalanishga tayyor bo‘lgan aniq natijaga ega bo‘lishi lozim.

Taqdimot asosida o‘qituvchi talabalar ishini baholaydi (umuman guruh va yakka tartibda). Loyiha ustida ishlash to‘rt bosqichga bo‘linadi:

1) muammoni qo‘yish (rejalashtirish);
2) materiallarni to‘plash;
3) ma’lumotlarni umumlashtirish;
4) loyihani taqdim etish (prezentatsiya).

Loyiha faoliyati shunisi bilan qiziqarliki, uni talabalar va o‘qituvchilarning hamkorlikdagi o‘quv-bilish, tadqiqotchilik, ijodiy faoliyati sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Bu faoliyat umumiy maqsadga ega bo‘lib, kelishilgan usullar va faoliyat turlariga asoslanadi hamda loyiha ishtirokchilari uchun ahamiyatli bo‘lgan biron-bir muammoni hal etish bo‘yicha umumiy natijaga erishishga qaratilgan.

Loyihalashtirish bizga bilimlarning hayotdagi va ta’limdagi ahamiyatini anglashga yordam beradi. U talabalarning psixofizik, axloqiy va intellektual rivojlanishiga, qobiliyatlarini faollashtirishga qaratilgan bo‘lib, o‘z taqdirini o‘zi belgilash, ijodiy o‘zini namoyon etish va uzluksiz ta’lim olish uchun sharoit yaratadi. Bundan tashqari, o‘z faoliyatini strategik rejalashtirish va kutilgan natijalarga erishish, jamoada ishlash qobiliyati, loyiha ishtirokchilari uchun ahamiyatli bo‘lgan biron-bir muammoni hal etish bo‘yicha umumiy natijaga erishish ko‘nikmasining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Loyihali ta’lim talabalarning tadqiqot qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

- ma’lumotlarni izlash va tahlil qilish: Talabalar turli manbalardan ma’lumot to‘plash va ularni tahlil qilish ko‘nikmalarini o‘rganadilar.

- tadqiqot metodlarini qo‘llash: Talabalar ilmiy tadqiqot usullarini o‘rganib, ularni amaliyotda qo‘llashadi.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI. Pedagogika yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarning mustaqil tayyorgarlik muammosini samarali hal qilishda loyihalar metodi yordam berishi mumkin.

Loyihalar metodi talaba uchun ahamiyatli bo‘lgan aniq amaliy natijaga yo‘naltirilgan keng ko‘lamli muammoli, tadqiqot va izlanish usullaridan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Shaxsiy ijodiy loyihalarni tayyorlash va amalga oshirish nutq faoliyatining barcha turlarida ko‘nikmalarni rivojlantirish va takomillashtirish bo‘yicha ma’lum bir ish siklining yakuniy bosqichi hisoblanadi.

Yangi pedagogik texnologiyalarni izlash va qo‘llash talabalarning bir qismida yangi ma’lumotni o‘rganishga ijobiy motivatsiyaning yo‘qligi bilan bog‘liq. Bu jarayonda talabalar o‘zlarining psixologik xususiyatlari (xotira, idrok, fikrlash) tufayli sezilarli qiyinchiliklarga duch kelishadi va materialni to‘liq o‘zlashtira olmaydilar. Tadqiqotchilar fikricha, loyihalar metodi aynan motivatsiya muammosini hal qilish, yangi mavzuni o‘rganishga ijobiy kayfiyat yaratish imkonini beradi. Loyiha metodikasi ta’lim markazini o‘qituvchidan talabaga ko‘chirish, talabalar o‘rtasida hamkorlik va o‘zaro ta’sir uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Bu esa motivatsiya omili hisoblanadi, ijobiy motivatsiya esa yangi ma’lumotni muvaffaqiyatli o‘rganishning kalitidir [4].

Mustaqil tayyorgarlik jarayonida loyiha topshiriqlarini bajarish o‘quvchilarga o‘z faoliyatlarining amaliy natijalarini ko‘rish imkonini beradi: bunda faol mustaqil fikrlash, fantaziya, ijodkorlik, bilimlarni nafaqat eslab qolish va qayta tiklash, balki amalda qo‘llash qobiliyati, harakatlarni mustaqil rejalashtirish, vazifalarni hal qilishning mumkin bo‘lgan usullarini bashorat qilish, ularni amalga oshirish usul va vositalarini

tanlash qobiliyati rivojlanadi. Bundan tashqari, o‘quvchilar o‘zlarining tashkilotchilik qobiliyatlarini, yashirin iste’dodlarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Loyihalar metodidan deyarli har qanday mavzu bo‘yicha dastur materiali doirasida foydalanish mumkin, chunki mavzuni tanlash uning o‘quvchilar uchun kasbiy-amaliy ahamiyatini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. O‘qituvchining asosiy vazifasi dastur mavzusi ustida ishlash jarayonida talabalar mehnat qiladigan muammoni shakllantirishdir. Oddiy ish bilan loyiha ishi o‘rtasidagi asosiy farq shundaki, odatdagi ishda asosiy faoliyat auditoriya doirasi bilan chegaralanadi, loyiha ishida esa asosiy qism auditoriyadan tashqarida amalga oshiriladi. Shu nuqtayi nazardan, loyiha ishlari talabalarning mustaqil tayyorgarligining eng muhim shakllaridan biri bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot usullaridan foydalangan holda auditoriyadan tashqari vaqtlarda loyiha ishlarini bajarish (muammoni aniqlash, undan kelib chiqadigan tadqiqot vazifalarini belgilash, yechim gipotezasini ilgari surish, tadqiqot usullarini muhokama qilish, yakuniy natijalarni rasmiylashtirish, olingan ma’lumotlarni tahlil qilish) o‘quvchilarning ilmiy, ijodiy fikrlashini faollashtiradi.

Loyihalar usuli o‘qituvchilar orasida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali usullaridan biri sifatida ham e’tirof etilgan. Ye.N.Polatning fikricha, loyihalar usulining asosida o‘quvchilarning bilish ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘z bilimlarini mustaqil shakllantirishni va axborot maydonida yo‘nalish olishni o‘rganish, shuningdek tanqidiy fikrlashni rivojlantirish yotadi. Loyihalar usulining yaxshi tomoni shundaki, u talabalar va o‘qituvchining birgalikda maqsad qo‘yishini nazarda tutadi, talabalarga tanlash huquqini beradi, fikrlash va mulohaza yuritish qobiliyatini rivojlantiradi. Talabalar faol ishtirokchilarga aylanadilar, pedagog esa ularning faoliyatini yo‘naltiradi va ularga yordam beradi. Loyiha faoliyati refleksiv faoliyatni o‘z ichiga oladi, chunki bu faoliyat turi yangi yechimlar va ma’lumotlarni mustaqil ravishda izlashga ham qaratilgan.

Xulosa. Xulosa tarzida shuni ta’kidlashimiz mumkinki, ushbu maqolada biz oliy ta’lim muassasalarida talabalarning mustaqil ish shakli sifatida loyiha metodikasidan foydalanishni tahlil qildik. Ushbu loyiha maqsadlarini amalga oshirish jarayonida quyidagi xulosalarga keldik: Loyihalar usuli real amaliy natijalarga erishishga qaratilgan keng ko‘lamli muammoli, tadqiqot va izlanish usullaridan foydalanishni nazarda tutadi. Loyihalar metodi bir muammoni hal qilishda turli soha talabalarining bilimlarini uzviy bog‘lash va olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llash imkonini beradi. Loyihalar metodi o‘zining didaktik mohiyatiga ko‘ra kommunikativ kompetensiyani shakllantirish vazifalarini hal qilish imkonini beradi. Loyihalar metodi - ta’limning rivojlantiruvchi, shaxsga yo‘naltirilgan xususiyatining mohiyati bo‘lib, muammoni batafsil ishlab chiqish orqali didaktik maqsadga erishish usulidir. Loyihaviy yondashuvning afzalligi shundaki, u darsdan tashqari muhitda ham amalga oshirilishi mumkin, bu esa uni boyitadi va mustaqil ta’lim faoliyati samaradorligini oshiradi, talabani ta’lim muassasasidagi o‘quv jarayoni doirasidan tashqariga chiqaradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Белогрудова В.П., Об исследовательской деятельности учащихся в условиях проектного метода. – ИЯШ, 2004, №1;
2. Плешанова Д.Л., Метод проектов как технология личностно-ориентированного подхода. –Сб. материалов научной конференции «Чтения Ушинского», выпуск 2/nauchn.red. О.С.Егорова/, Ярославль: изд-во ЯГПУ им. К.Д.Ушинского, 2006;
3. Полат Е.С., Новие педагогические информационние технологии в системе образавония.-М., 2000 г.;
4. Сокова Г.А., Из опыта использования проектной методики на уроках английского язика в 7-ом классе. –ИЯШ, 2002, №4
5. Галскова Н.Д., Теория и практика обучения иностранним языкам [Текст] / Н.Д. Галскова, Н.Д. Никитенко. – Начальная школа: метод. пособие. – М.: Айрис-пресс, 2004.
6. Дюи Дж., Демократия и образование [Текст]: пер. с англ. / Дж. Дюи. – М.: Педагогика пресс, 2000.
7. Пенковских Е.А., Метод проектов в отечественной и зарубежной педагогической теории и практике [Текст] / Е.А. Пенковских // Вопросы образования. – 2010. – №4.

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 37.01

O‘ZBEK TILI DARSLARIDA MATNNI O‘QIB TUSHUNISH ORQALI O‘QUVCHILARNI KASBGA YO‘NALTIRISH MASALASI

Saparbayeva Indira Shadibekovna, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti 2-bosqich tayanch doktoranti

PROFESSIONAL GUIDANCE OF STUDENTS THROUGH READING AND UNDERSTANDING OF TEXTS IN UZBEK LANGUAGE CLASSES

Saparbayeva Indira Shadibekovna, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz 2nd year basic doctoral student of the institute

ВОПРОС ПРОФОРИЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ЧТЕНИЯ И ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА НА УРОКАХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Сапарбаева Индира Шадибековна, докторант 2-го курса Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

https://orcid.org/0009-0002-8967-8776
e-mail: i.saparbaeva57@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘zbek tili darslarida matnni o‘qib tushunish orqali o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirishning samarali usullari tahlil qilinadi. 7-sinf O‘zbek tili darsligi (ta’lim o‘zga tillarda olib boriladigan maktablar uchun) asosida o‘quvchilarni kasblar haqida ma’lumot bilan tanishtirish, ularning qiziqish va qobiliyatlarini aniqlash hamda ijtimoiy-axloqiy yondashuvni shakllantirish yo‘llari yoritiladi. Maqolada kasbiy matnlar, rolli o‘yinlar, diskussiya va ijodiy topshiriqlar kabi metodlar orqali kasbga yo‘naltirishning didaktik, lingvistik va tarbiyaviy afzalliklari ko‘rsatib berilgan. Natijada, darsliklar til o‘rgatish vositasi bo‘lish bilan birga, o‘quvchilarni kelajakda ongli kasb tanlashga yo‘naltiruvchi muhim omil sifatida talqin etiladi.*

Kalit so‘zlar: *kasbga yo‘naltirish, o‘zbek tili darsligi, matn tahlili, ta’lim, metodika, rolli o‘yin, zamonaviy kasblar, ijodiy topshiriq.*

Abstract: *This article analyzes effective methods of guiding students toward career choices through reading comprehension activities in Uzbek language lessons. Based on the 7th-grade Uzbek language textbook (for schools where instruction is conducted in other languages), the study explores approaches to introducing students to various professions, identifying their interests and aptitudes, and fostering a socially and morally responsible perspective. The article highlights the didactic, linguistic, and educational benefits of career orientation using methods such as working with profession-related texts, role-playing, discussions, and creative tasks. As a result, textbooks are interpreted not only as tools for teaching language but also as key factors in helping students make conscious career choices in the future.*

Keywords: *career orientation, Uzbek language textbook, text analysis, education, methodology, role-playing, modern professions, creative task.*

Аннотация: *В данной статье анализируются эффективные методы профессиональной ориентации учащихся посредством чтения и понимания текста на уроках узбекского языка. На основе учебника узбекского языка для 7-го класса (для школ, где обучение ведется на других языках)*

освещаются пути ознакомления учащихся с информацией о профессиях, выявления их интересов и способностей, а также формирования социально-этического подхода. В статье показаны дидактические, лингвистические и воспитательные преимущества профориентации посредством таких методов, как профессиональные тексты, ролевые игры, дискуссии и творческие задания. В результате учебники интерпретируются не только как средство обучения языку, но и как важный фактор, направляющий учащихся к осознанному выбору профессии в будущем.

Ключевые слова: *профориентация, учебник узбекского языка, анализ текста, обучение, методика, ролевая игра, современные профессии, творческое задание.*

KIRISH. Bugungi ta’lim tizimi o‘quvchini faqat bilim oluvchi emas, balki kelajak kasb egasi sifatida tarbiyalashga xizmat qilishi lozim. Ayniqsa, umumta’lim fanlari orasida o‘zbek tili darslarining tarbiyaviy va yo‘naltiruvchi roli alohida ahamiyatga ega. Dars jarayonida o‘quvchining dunyoqarashi, qiziqishlari, qobiliyatlarini aniqlash hamda uni istiqbolli kasblar tomon yo‘naltirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. O‘zbek tili darslarida beriladigan matnlar – nafaqat tilni o‘rganish vositasi, balki tarbiyaviy, kasbiy va axloqiy g‘oyalarni singdiruvchi manbaga aylanmoqda. O‘quvchi matnni chuqur tahlil qilish jarayonida kasblar haqida ma’lumot oladi; o‘z qiziqishini anglaydi; mehnatga, kasbiy rivojlanishga o‘zida ijobiy munosabat hosil qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Darsliklarda va qo‘shimcha materiallarda kasb-hunar sohalariga bag‘ishlangan matnlar mavjud bo‘lishi lozim. Bunday matnlarda turli kasblarning tarixi, ahamiyati, talablari va ularning jamiyatdagi roli haqida ma’lumotlar berilishi kerak. Masalan, matnlarni amaliy vaziyatlarga bog‘lab o‘qitish ham o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirishda samarali vosita hisoblanadi. Tibbiyot sohasidagi matnlar bilan ishlashda o‘quvchilarga “kasallik belgilari” yoki “dori vositalari haqida ma’lumot” kabi vaziyatlarda suhbat olib borishga o‘rgatish mumkin. Texnika sohasidagi matnlar bilan ishlashda esa o‘quvchilarga loyihalash, texnik muammolarni hal qilish kabi vaziyatlarda ishlash ko‘nikmasini shakllantirish mumkin. Bu terminlarni o‘rganish orqali o‘quvchilar kasbga oid nutq madaniyatini rivojlantiradilar va kelajakda bu sohada ishlashga tayyorlanadilar.

Kasbga yo‘naltirish dars davomida to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, bilvosita amalga oshiriladi. Bunda quyidagi metodlar muhim: Savol-javob orqali qiziqishni aniqlash. “Siz ushbu qahramon kasbini tanlarmidingiz?”, “Bu kasbning foydali tomonlari nimada?” Tahliliy ishlanmalar: matndagi kasb egasi haqida klaster tuzish. Ijodiy topshiriqlar: “Agar siz shu kasbda ishlasangiz, kuningiz qanday o‘tardi?”, “Kasbingiz haqida hikoya yozing”. Rolli o‘yinlar: o‘quvchilar kasb egasi obraziga kirib, suhbat quradi. O‘quvchilarning yoshiga mos kasbiy mazmundagi matnlar tanlash. Kasbga yo‘naltiruvchi matnlar yosh davriga mos, qiziqarli va tushunarli bo‘lishi lozim. Boshlang‘ich sinflarda – oddiy hunar egalari (qandolatchi, haydovchi), yuqori sinflarda esa – murakkabroq kasblar (muhandis, jurnalist, arxitektor) haqida matnlar tanlanadi.

Matnni o‘qib tushunish orqali kasbga yo‘naltirishning usullari:

1. Mavzu bo‘yicha diskussiya. Matn o‘qib tushuntirilgandan so‘ng, o‘quvchilar bilan mavzu bo‘yicha diskussiya o‘tkazish mumkin. Masalan, “Muhandislik kasbi haqida” matni o‘qilgandan so‘ng, o‘quvchilarga quyidagi savollarga javob berish taklif etilishi mumkin: – Sizningcha, muhandislik kasbi qanday talablarni qo‘yadi? Bu kasbda muvaffaqiyatga erishish uchun qanday sifatlarga ega bo‘lish kerak?

Bunday diskussiyalar orqali o‘quvchilar kasbga oid fikrlash ko‘nikmasini rivojlantiradilar.

Loyihalar va rolli o‘yinlar. O‘quvchilarga kasbga oid loyihalar ishlab chiqish yoki rolli o‘yinlar o‘tkazish taklif etilishi mumkin. Masalan, tibbiyot sohasida “Shifokor va bemor” mavzusidagi rolli o‘yin. Biznes sohasida: “Yangi biznes-reja” loyihasini ishlab chiqish. Bu usullar orqali o‘quvchilar kasbga oid amaliy ko‘nikmalarni egallaydilar[1].

Kasbga oid she’riy va nasriy matnlardan foydalanish. Kasbga oid she’riy va nasriy matnlardan foydalanish ham o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirishda samarali vosita hisoblanadi. Masalan: Abdulla Avloniyning “Shoir” she’rida adabiyot sohasiga oid fikrlar bayon qilingan. Muhammad Yusufning asarlarida pedagogika va ma’naviyat

sohasiga oid g‘oyalarni o‘rganish mumkin. Bu matnlarni tahlil qilish orqali o‘quvchilar kasbga oid ruhiy-ma’naviy tamoyillarni o‘rganadilar[2].

TAHLIL VA NATIJALAR. 2022-yilda nashr etilgan 7-sinf o‘zbek tili darsligi (ta’lim o‘zga tillarda olib boriladigan maktablar uchun)da 49–64-betlar oralig‘ida joylashtirilgan “2030-yil. Kelajak kasblari” bo‘limi kasbga yo‘naltirish g‘oyasini didaktik, lingvistik va tarbiyaviy jihatdan uyg‘un tarzda ilgari suradi. Darslikdagi “Dunyodagi kasblar”, “Kasb qanday tanlanadi?”, “Kasblar ham eskiradimi?”, “Kelajak kasblari”, “XXI asr dasturchilari”, “Qutqaruvchi”, “G‘aroyib kasblar”, “Kasbidan kamol topganlar” kabi matnlar orqali o‘quvchilar turli kasb turlari haqida bilim oladilar; yangi, innovatsion kasblar (sun’iy intellekt muhandisi, ekolog, dron muhandisi va h.k.) bilan tanishadilar; shaxsiy qiziqish, qobiliyat va ijtimoiy ehtiyojni hisobga olgan holda kasb tanlash mezonlari haqida fikr yuritadilar. Shunindek, bu matnlar asosida zamonaviy kasblar haqida ma’lumot oladi; Shaxsiy qiziqish va imkoniyatlarini tahlil qilishga o‘rganadi; Mehnatga ijobiy munosabatni shakllantiradi; Kasb tanlashda ijtimoiy va axloqiy mezonlarga asoslanishni anglab yetadi.

Mazkur bo‘limda tanlangan matnlar - “Kelajak kasblari”, “Kasb qanday tanlanadi?”, “Kasblar ham eskiradimi?”, “XXI asr dasturchilari”, “Qutqaruvchi”, “Kasbidan kamol topganlar” o‘quvchini faol fikrlashga, orzu qilishga, harakat qilishga va o‘z salohiyatini aniqlashga undaydi. Ayniqsa, topshiriqlar, savol-javoblar, ijodiy yozuvlar va o‘z fikrini bildirish imkoniyatlari orqali kasbga yo‘naltirishga xizmat qiluvchi integrallashgan yondashuv amalga oshiriladi. Matn tanlovi, topshiriqlar tizimi, so‘z boyligini oshirish va ijodiy fikrni qo‘llab-quvvatlash orqali bu darslik nafaqat til o‘rgatish, balki kasb tanlashga yo‘naltirishga ham xizmat qilmoqda. Misol tariqasida, “Kelajak kasblari” matnida quyidagilar ochib beriladi: “2030-yilga kelib, eng talabgir kasblar qatoriga IT muhandislari, genetiklar, nano-biologlar, robototexnika bo‘yicha mutaxassislar kirishi kutilmoqda”. Bu orqali o‘quvchilar hayotiy yo‘nalishini belgilashda zamonaviy kasblar haqida xabardor bo‘lishadi, ilg‘or texnologiyalar asosidagi mehnat sohasi ularning tasavvur doirasiga kiradi. Darslikda matndan so‘ng beriladigan topshiriqlar quyidagi vazifalarni bajaradi: 1.Tahliliy fikrlashni rivojlantiradi. Masalan: “Siz qanday kasb tanlagan bo‘lardingiz va nima uchun?” 2.Ijodiy fikrlash va nutq ko‘nikmasini oshiradi. Masalan, “Orzudagi kasbingiz haqida hikoya yozing”. 2.O‘quvchini o‘zini tanishga undaydi. Masalan: “Qobiliyatingiz va imkoniyatlaringiz haqida o‘ylang”.

Darslikda lug‘atlar bilan ishlash, so‘z boyligini oshiruvchi mashqlar, mustaqil fikrga undovchi savollar mavjud bo‘lib, ular o‘zga tillarda o‘qiydigan o‘quvchilar uchun qulay va tushunarli uslubda yozilgan. Yuqoridagi matnlar orqali kasbga yo‘naltirish faqat axborot berish emas, balki kasbga ijtimoiy-axloqiy yondashuv, mehnat madaniyati va qadrini tushuntirish, o‘quvchini o‘z tanlovi uchun javobgarlik his qilishga undash kabi pedagogik maqsadlarga erishiladi.

Matnni o‘qib tushunish orqali kasbga yo‘naltirishning ahamiyati quyidagilardan iborat: 1.O‘quvchilarning qiziqishlarini aniqlash. Matnni o‘qib tushunish jarayonida o‘quvchilar turli kasblar haqida ma’lumot oladilar va o‘zlari uchun qiziqarli kasblarni aniqlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. 2.Kasbga oid bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish. Kasbga oid matnlarni o‘qib tushunish orqali o‘quvchilar kasbga oid terminlar, tushunchalar va ko‘nikmalarni o‘rganadilar.

3.Amaliy qobiliyatni rivojlantirish. Rolli o‘yinlar, loyihalar va diskussiyalar orqali o‘quvchilar kasbga oid amaliy ko‘nikmalarni egallaydilar.

4.Jamiyatda o‘z o‘rnini topishga tayyorlash. O‘quvchilar kasbga oid bilim va ko‘nikmalar bilan jihozlangan holda jamiyatda o‘z o‘rnini topishga tayyorlanadilar[4].

XULOSA. Yangi o‘zbek tili darsliklari til o‘rganish vositasi bo‘lish bilan birga, o‘quvchining kelajakdagi kasbiy hayotiga tayyorgarlik ko‘rishida ham muhim vosita sifatida qaralishi lozim. O‘zbek tili darslarida matnni o‘qib tushunish orqali o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish zamonaviy ta’limning dolzarb masalalaridan biridir. Kasbga oid matnlardan foydalanish, amaliy vaziyatlarni tahlil qilish, kasbga oid lug‘at bilan ishlash va boshqa usullar orqali o‘quvchilarni kasb-hunar sohasiga jalb qilish mumkin. Bu jarayon o‘quvchilarning qiziqishlarini aniqlash, ularni kasbga oid bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish va jamiyatda o‘z o‘rnini topishga tayyorlashda katta ahamiyatga ega. Shunday qilib, o‘zbek tili darslarida matnni o‘qib tushunish jarayonini kasbga yo‘naltirish vositasi sifatida qo‘llash orqali

o‘quvchilarni kelajakda samarali mutaxassislar sifatida yetuklashtirish mumkin. Zero, muhtaram prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Maktabdan kasb va tilni bilib chiqqan bola jamiyatimizning katta yutug‘i, bilmagani muammo”, – [5] deb bejizga aytmagan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Соснина, Л. Кәсіптік бағдар беру мәтіндері ақпараттық оқу дағдыларын қалыптастыру құралы ретінде. Новокузнецк – 2019.
2. Saparbayeva I. O‘zbek tili darslarida matnni o‘qib tushunishda she’riy matnlardan foydalanishning ahamiyati. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish: muammolar va innovatsion yechimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Urganch, 2025-y.
3. Xidoyatova D., Tulasheva M., Rasulov N., Matlatipova N., Allambergenova N., Beganchova O. O‘zbek tili (Ta’lim rus, qoraqalpoq va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik). Toshkent – 2022.
4. Bo‘ranova Sh, Saparbayeva I. O‘zbek tili darslarida matnni o‘qib tushunishga qaratilgan mashq va topshiriqlar ustida ishlash. O‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligi taraqqiyoti, xalqaro hamkorlik masalalari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Nukus **2024-y.**
5. Sh.Mirziyoyevning 2025-yil 20-yanvardagi nutqi.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 378.4

KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA INDIVIDUAL STRATEGIYALARNING SAMARADORLIGI

Tursunova Mukhabat Ikromovna, Samarkand State Institute of Foreign languages, teacher of the Chair of English philology

THE EFFECTIVENESS OF INDIVIDUAL STRATEGIES IN DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE

Tursunova Muxabbat Ikromovna, Samarqand davlat chet tillar instituti, "Ingliz filologiyasi" kafedrasi o'qituvchisi

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ В РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Турсунова Мухаббат Икромовна, Самаркандский государственный институт иностранных языков, преподаватель кафедры "Английская филология"

https://orcid.org/0009-0001-8176-1391
e-mail: tursunovamuxabbat2319@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda individual strategiyalarning roli va samaradorligi tahlil etiladi. Har bir o'quvchining shaxsiy o'ziga xosliklari, bilim darajasi, qiziqishlari hamda kommunikativ ehtiyojlarini inobatga olgan holda ishlab chiqilgan individual strategiyalar samarali natijalar berishi ta'kidlanadi. Tadqiqot davomida turli yoshdagi va darajadagi o'quvchilar bilan olib borilgan amaliy ishlar asosida individual strategiyalarning muloqotga tayyorgarlik, fikr bildirish, faol tinglash va ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ijobiy ta'siri ko'rsatib beriladi. Shuningdek, maqolada o'qituvchilar va mutaxassislar uchun kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan samarali individual strategiyalarni tanlash va qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *Kommunikativ kompetensiya, individual strategiyalar, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, muloqot ko'nikmalari, ta'lim jarayoni, faol tinglash, fikr bildirish.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль и эффективность индивидуальных стратегий в развитии коммуникативной компетенции. Подчеркивается, что индивидуальные стратегии, разработанные с учетом личных особенностей учащихся, уровня знаний, интересов и коммуникативных потребностей, дают положительные результаты. На основе практической работы с учащимися разных возрастов и уровней образования показано, что индивидуальные подходы способствуют формированию умений вести диалог, выражать мнение, активно слушать и взаимодействовать в социальной среде. Также в статье представлены методические рекомендации для преподавателей и специалистов по выбору и применению эффективных индивидуальных стратегий, направленных на развитие коммуникативной компетенции.*

Ключевые слова: *Коммуникативная компетенция, индивидуальные стратегии, личностно-ориентированный подход, навыки общения, образовательный процесс, активное слушание, выражение мнения.*

Annotation. *This article examines the role and effectiveness of individual strategies in the development of communicative competence. It emphasizes that strategies tailored to students' personal characteristics, level of knowledge, interests, and communicative needs yield positive results. Based on practical work with learners of various ages and proficiency levels, the study demonstrates how individual approaches contribute to the development of dialogue skills, opinion expression, active listening, and social*

interaction. The article also provides methodological recommendations for educators and specialists on selecting and applying effective individual strategies aimed at enhancing communicative competence.

Key words: *Communicative competence, individual strategies, learner-centered approach, communication skills, educational process, active listening, expressing opinions.*

KIRISH (INTRODUCTION). Bugungi globallashuv va axborot almashinuvi tezkorlik bilan kechayotgan davrda kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishi har bir shaxsning ijtimoiy faolligi, kasbiy muvaffaqiyati hamda shaxslararo munosabatlar sifatini belgilovchi muhim omilga aylanmoqda. Ta’lim jarayonida ushbu kompetensiyani samarali shakllantirish nafaqat til o‘rganish, balki kengroq ma’noda muloqotga kirisha olish, fikrni aniq va ravon ifoda etish, boshqalarni tinglash va tushunish qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

Shu nuqtai nazardan, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ishlab chiqilgan yondashuvlar va strategiyalar kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Har bir shaxsning o‘ziga xos bilish uslubi, psixologik holati, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olib, ularga mos individual strategiyalarni qo‘llash — ta’lim samaradorligini oshiradi, muloqotda faol ishtirok etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Kommunikativ kompetentsiya umumiy madaniyatni va uning kasbiy faoliyatdagi o'ziga xos namoyon bo'lishini sintez qiladigan ajralmas sifatdir. Kommunikativ kompetentsiyaning shartlaridan biri ma'lum qoidalar va talablarni bajarishdir. Ochiqlik qoidasi yangi ochilgan holatlar ta'siri ostida o'z nuqtai nazarini qayta ko'rib chiqishga tayyorligini, shuningdek, suhbatdoshning nuqtai nazarini qabul qilish va hisobga olish qobiliyatini anglatadi. Faol va konstruktiv tinglash qoidasi samarali aloqaning asosiy shartlaridan biridir. Fikr-mulohaza qoidasi. Aynan shu qoida oxir-oqibat kommunikativ jarayonning asosiy maqsadi - o‘zaro tushunishni ta’minlaydi [1].

Ushbu maqolada aynan shu individual strategiyalarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyati, ularning qo‘llanish mexanizmlari va samaradorligi tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (MATERIALS AND METHODS). “Kommunikativ kompetentsiya” tushunchasiga mualliflik yondashuvi asosida quyidagicha ta'rif berildi: kommunikativ kompetentsiya – bu o‘zida samarali muloqotga kirishish va o‘zaro bir-birini tushunishga imkon beruvchi bilim, ko‘nikma, malaka hamda shaxsiy sifatlar majmui [2]. Kompetensiya – bu shunday psixologik imkoniyatlar majmuiki, muayyan sharoitda unda shaxsdagi bilim, ko‘nikma va malakalar amalga oshadi va muvaffaqiyatli uyg'unlashadi. Kommunikativ kompetentsiya deganda, o‘quvchi o‘z ona tili bilan o‘rganilayotgan mamlakat tilida og'zaki va yozma shaklda o‘zaro va madaniyatlararo muloqotni amalga oshirish qobiliyati va tayyorgarligi tushuniladi. I.L.Bimning fikriga ko‘ra, kommunikativ kompetensiya til o‘rganishda nutq faoliyati turlaridan gapirish, tinglab tushunish, yozish va o‘qishni o‘z ichiga oladi. Muloqot paytida har bir qobiliyatning o‘z o‘rni mavjudligi va ularni teng holatda ishlatish kerakligi aytib o‘tgan [3].

Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar bu soha ta’lim jarayonining ajralmas qismi ekanligini ko‘rsatadi. C. Del Hymes tomonidan ilgari surilgan “communicative competence” tushunchasi til bilimining faqat grammatik jihatlargagina emas, balki ijtimoiy kontekstda to‘g‘ri muloqot qilish qobiliyatiga ham asoslanishini ta’kidlaydi. Uning izidan J. Richards, M.Canale va M.Swain kabi tadqiqotchilar kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismlarini aniqlab, ularni ta’limda qo‘llash bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqqanlar.

Vygotskiy va Brunerning sotsiomadaniy yondashuvlari asosida esa shaxsning rivojlanishida muloqotning markaziy o‘rin tutishi, til va tafakkurning o‘zaro bog‘liqligi e’tirof etilgan. Bu yondashuvlar o‘quvchilar bilan individual ishlash zaruratini ilmiy asoslab beradi. Shuningdek, Gardner va Lambertning motivatsiya nazariyalari shaxsiy xususiyatlarning kommunikativ faollik va muvaffaqiyatga ta’sirini yoritib beradi.

O‘zbek olimlari, jumladan, M.Nazarov, Z.Mamarasulova va D.Yuldashevalar tomonidan ham kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi, o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga mos metodik yondashuvlar va strategiyalarni ishlab chiqish yo‘nalishida bir qator ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilgan. Ularning ishlarida til

o‘rgatish jarayonida interfaol metodlar, rolli o‘yinlar, munozaralar va muammo asosidagi o‘qitish texnologiyalarining samaradorligi yoritilgan.

Xorijiy va mahalliy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda individual strategiyalarni qo‘llash — shaxsiy yondashuvga asoslangan, samaradorligi ilmiy isbotlangan pedagogik yondashuv hisoblanadi. Ushbu adabiyotlar ushbu maqola mavzusining nazariy asosini tashkil etadi va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishda metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi [4].

Ushbu tadqiqotda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda individual strategiyalarning samaradorligini aniqlash maqsadida sifat va miqdoriy tadqiqot metodlari uyg‘unlashtirildi. Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1. Tadqiqot obyekti va predmeti. Tadqiqot obyekti – umumiy o‘rta ta’lim maktablari va kasb-hunar ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan o‘quvchilar.

Tadqiqot predmeti – individual strategiyalar asosida o‘quvchilarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayoni.

2. Tadqiqot metodlari

- Kuzatuv – ta’lim jarayonida o‘quvchilarning muloqotdagi ishtiroki, faolligi va o‘zaro munosabatlari kuzatildi.
- So‘rovnoma va intervyular – o‘quvchilar, o‘qituvchilar va psixologlar ishtirokida savolnomalar tuzilib, ularning fikrlari tahlil qilindi.
- Pedagogik tajriba – nazorat va tajriba guruhlari tashkil etilib, tajriba guruhida individual yondashuvga asoslangan kommunikativ topshiriqlar qo‘llandi.
- Diagnostik testlar – o‘quvchilarning kommunikativ ko‘nikmalari (tinglash, fikr bildirish, muloqotga kirishish)ni baholash uchun maxsus testlar ishlab chiqildi.

3. Tadqiqot davomiyligi va ishtirokchilar soni. Tajriba ishlari 3 oy davomida olib borildi. Tadqiqotda jami 60 nafar o‘quvchi (30 nafari tajriba, 30 nafari nazorat guruhi), 5 nafar o‘qituvchi va 2 nafar maktab psixologi ishtirok etdi.

4. Ma’lumotlarni tahlil qilish. Olingan natijalar miqdoriy (foizlar, grafiklar, taqqoslama jadvallar) hamda sifat jihatdan (mazmuniy tahlil, ishtirokchilar fikrini sharhlash) qayta ishlanib, yakuniy xulosalar chiqarildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR (DISCUSSION AND RESULTS). Tadqiqot davomida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi darajasini aniqlash, uni individual strategiyalar asosida rivojlantirish imkoniyatlarini baholash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tadqiqotda nazorat va tajriba guruhlari bilan ishlash orqali taqqoslama tahlil usuli qo‘llandi.

1. Boshlang‘ich holat tahlili. Dastlabki diagnostika natijalariga ko‘ra, har ikki guruhdagi o‘quvchilarning ko‘pchiligi muloqotda sust ishtirok etishi, o‘z fikrini aniq bayon qilmasligi, faol tinglash ko‘nikmasining yetarli darajada shakllanmaganligi kuzatildi. Bu holat umumiy dars usullarining barcha o‘quvchilarga bir xil yondashuv asosida olib borilishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatdi.

2. Tajriba davomida qo‘llangan individual strategiyalar. Tajriba guruhida quyidagi individual yondashuvlar asosida strategiyalar qo‘llanildi:

- Har bir o‘quvchining psixologik portreti asosida mos muloqot usullarini tanlash;
- Qiziqishlar asosida kichik guruhlar tashkil qilish va ular orqali topshiriqlar berish;
- O‘quvchilarning so‘zlashuv darajasiga mos ravishda bosqichma-bosqich kommunikativ vazifalar berish;
- O‘zaro fikr almashish, rolli o‘yinlar va muhokamalarni o‘z ichiga olgan faol metodlardan foydalanish.

3. Yakuniy tahlil natijalari. Tajriba tugaganidan so‘ng o‘tkazilgan yakuniy testlar va so‘rovnomalar shuni ko‘rsatdiki:

- Tajriba guruhidagi o‘quvchilarning 83% ida kommunikativ kompetensiyaning sezilarli darajada rivojlangani aniqlandi;
- Nazorat guruhida bu ko‘rsatkich atigi 52% ni tashkil etdi;
- Tajriba guruhida o‘quvchilarning o‘z fikrini ifodalashga bo‘lgan ishonchi, muloqotdagi faolligi va faol tinglash ko‘nikmalari ancha oshgan;
- O‘qituvchilar va psixologlarning fikriga ko‘ra, individual strategiyalar o‘quvchilarning o‘zini erkin his qilishiga, shuningdek muloqotga tayyorlik holatini kuchaytirishga xizmat qilgan.

XULOSA (CONCLUSION). Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda individual strategiyalarni qo‘llash yuqori samaradorlikka ega.

Har bir o‘quvchining shaxsiy xususiyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlariga mos yondashuv muloqot ko‘nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Tajriba natijalari individual yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarda faol tinglash, fikr bildirish va o‘zaro muloqotga kirishish ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshirganini tasdiqlaydi. Shu bois, ta’limda individual strategiyalardan foydalanish kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning muhim vositasi sifatida tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Азимова З.Э. Ўқувчиларнинг шахслараро муносабатлари интеграл диагностикаси. Дисс… канд. пед. наук. – Тошкент, 2009. –25 б.
2. Лутфетдинова Раъно Хуснитдиновна. Продуктив ўқиш воситасида бошланғич синф ўқувчиларида коммуникатив компетенцияни шакллантириш. педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Наманган. 2022. –11 б.
3. Axmadaliyeva X.A. Ingliz tili darslarida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini takomillashtirish (Akademik litseylar misolida). Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferat, Farg‘ona. 2023, – 13 b.
4. Vygotsky, L.S. Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press. 1978.- p.65.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 81-139

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI SOHASIDAGI TALABALARDA CHET TILIDAGI KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA LOYIHALAR USULIDAN FOYDALANISH

Tadjimova Shaxnoza Rashidovna, Ajiniyoz nomidagi NDPI doktoranti

https://orcid.org/ 0009-0008-3973-6310
e-mail: shakha4114@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ В РАЗВИТИИ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Таджимова Шахноза Рашидовна, докторант НГПИ имени Ажинияза

USING THE PROJECT METHOD IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGIES

Tadjimova Shakhnoza Rashidovna, Doctoral student of NSPI named after Ajiniyaz

Annotatsiya: *Mazkur maqolada axborot texnologiyalari yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarda chet tilidagi kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda interfaol o‘qitish usullarining, xususan, loyihalar usulining o‘rni yoritilgan. Talabalarning mustaqil ish shaklida tayyorlagan amaliy loyihasi misolida bu metodning samaradorligi asoslab berilgan. Maqolada loyiha faoliyatining o‘quvchilar nutq faoliyati, muloqot ko‘nikmalari va jamoada ishlash kompetensiyalarini shakllantirishdagi o‘rni ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *chet tili, kommunikativ kompetensiya, interfaol usullar, loyiha metodi, axborot texnologiyalari, mustaqil ish*

Abstract: *This article explores the role of interactive teaching methods, particularly the project-based method, in developing foreign language communicative competence among students majoring in information technology. The effectiveness of this method is demonstrated through a student-led independent project to create a university newspaper. The article highlights how project-based learning contributes to the development of speaking skills, communication abilities, and teamwork competence.*

Keywords: *foreign language, communicative competence, interactive methods, project-based learning, information technology, independent work.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль интерактивных методов обучения, в частности, проектного метода, в развитии иноязычной коммуникативной компетенции у студентов информационно-технологических направлений. На примере самостоятельной работы студентов по созданию университетской газеты доказывается эффективность данного метода. В статье подчеркивается влияние проектной деятельности на развитие речевых навыков, коммуникативных умений и навыков командной работы.*

Ключевые слова: *иностранный язык, коммуникативная компетенция, интерактивные методы, проектный метод, информационные технологии, самостоятельная работа.*

KIRISH. Globallashuv sharoitida mehnat bozorida eng ko‘p talab qilinadigan mutaxassislari axborot-texnologiya sohasidagilar bo‘lmoqda, bu esa bunday mutaxassislar ega bo‘lishi kerak bo‘lgan kompetensiyalar to‘plamiga bo‘lgan talablarning o‘shishiga olib keladi (masalan, shaxsiy fikrini aniq ifodalash, o‘zaro samarali munosabatda bo‘lish, suhbatdosh bilan til topishish va boshqalar). Ushbu to‘plamdagi asosiy kompetensiyalardan biri chet tilidagi kommunikativ kompetensiya bo‘lib, u kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun asos sifatida qaraladi. Ushbu kompetensiyaning shakllanganligi texnika oliy ta’lim muassasasi bitiruvchisining madaniyatlararo darajada chet tilida muloqot qilish, kasbiy yo‘naltirilgan muloqot vaziyatida boshqa mamlakatlar vakillari bilan muvaffaqiyatli hamkorlik qilish qobiliyatini nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Davlat standartiga muvofiq, chet tilidagi kommunikativ kompetensiya har qanday chet tilini o‘qitish mazmunining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, chet tilida muloqotni so‘zlashuv tilidan past bo‘lmagan darajada amalga oshirish qobiliyatini nazarda tutadi. Ye.N.Solovova ushbu tushunchani quyidagicha ta’riflaydi: "O‘quvchilarga kommunikativ maqsadga muvofiq va muvaffaqiyatli nutqiy xatti-harakatlarni amalga oshirishga qodir va tayyor bo‘lish imkonini beradigan til ko‘nikmalari, nutq qobiliyatlari va ijtimoiy-madaniy bilimlarni egallashning ma’lum bir yosh uchun zarur va yetarli darajasi"[8]. S.N.Pavlova ko‘plab tadqiqotchilarning fikrlarini tahlil qilib, chet tilidagi kommunikativ kompetensiya tushunchasiga "chet tilidagi muloqotga tayyorlik va qobiliyat, chet tildagi nutqni og‘zaki va yozma shaklda idrok etish va tushunish, o‘z fikriy niyatlarini chet tilida adekvat va o‘z vaqtida ifodalash" degan xulosaga kelgan [7]. S.A.Chichilanova texnika oliy ta’lim muassasasi talabalarining chet tilidagi kommunikativ kompetensiyasini "bir tilli yoki ikki tilli muloqotning psixologik omillariga qarab o‘z nutqiy xatti-harakatlarini kommunikativ jihatdan maqbul va maqsadga muvofiq ravishda o‘zgartirishga imkon beradigan til, nutq, ijtimoiy-madaniy bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashning ma’lum darajasi" deb hisoblaydi [9]. Yuqoridagi tushunchalarni umumlashtirgan holda shuni aytishimiz mumkinki, chet tiladgi kommunikativ kompetensiya - bu chet tilida muloqot qilish, chet tilidagi nutqni tushunish, o‘z fikr va mulohazalarini boshqa tilda to‘g‘ri ifodalash qobiliyatidir. Ushbu tushunchalarga tayanib va Yu.A.Bushmanovaning fikriga qo‘shilgan holda, biz axborot texnologiyalari (AT) sohasidagi bo‘lajak mutaxassisning chet tilidagi kommunikativ kompetensiyasini AT talabalarining texnik ingliz tili orqali chet tilidagi muloqotga kirishish qobiliyati va tayyorligi sifatida aniqladik [4, 12-b.], bu kompyuter bilan kasbiy muloqotga va uning professional AT mutaxassislari hamjamiyatidagi muloqotiga yordam beradi.

Shubhasiz, ta’lim jarayonida chet tili kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish samaradorligi ko‘p jihatdan to‘g‘ri tanlangan o‘qitish usullariga bog‘liq. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, aynan interfaol o‘qitish usullari chet tili kommunikativ kompetensiyasini rivojlanishda katta imkoniyatlarga ega. Xususan, O‘zbek va Qoraqalpoq talim muassasalarida ingliz tilini o‘rgatish bo‘yicha olib borilgan Flipped Classroom (teskari sinf) modeli tajribasi ham interfaol yondashuvlarning samarali usuli sifatida o‘zini ko‘rsatdi, bu model talabalarni mustaqil fikrlashga, tayyorlov materiallari bilan ilgari tanishishga va mashg‘ulot vaqtida faol muloqotga undaydi [2]. Interaktivlik ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilari uchun o‘zaro ta’sir qilish qobiliyatini anglatadi (o‘qituvchi - talaba, o‘qituvchi - talabalar guruhi, juftlikda, kichik guruhlarda yoki individual ishlash). Interfaol ta’lim talabalarning bilish faoliyatini shu tarzda tashkil etishni ifodalaydi-ki, ular bilish jarayoniga maksimal darajada jalb etilishi, tushunish va mulohaza yuritishi, ushbu ta’lim jarayonida mavjud bo‘lgan barcha narsalarni almashish orqali yangi tajriba orttirish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak [5, 19-21-b.]. Interfaol metodlar o‘quvchilarni passivdan faol ishtirokchilarga o‘zgartiradi, nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga imkon berish uchun hayotiy va professional jihatdan dolzarb ssenariylar qo‘llaniladi [3].

Interfaol ta’lim usullarga munozaralar, ishbilarmonlik va rolli o‘yinlar, simulyatsiyalar, intervyular, loyihalar usuli, taqdimotlar (ma’ruzalar) tayyorlash, nutqlar va boshqalar kiradi. Bu usullar real holatni modellashtiradi, kommunikativ vaziyatlar, aniq kommunikativ vazifani hal qilishning muqobil usullarini topishga yordam beradi.

Interfaol o‘qitishning eng samarali usullaridan biri loyihalar usuli bo‘lib, u o‘quvchilarga amaliy

masalalarni yechish jarayonida mustaqil ravishda bilim olish imkoniyatini beradi. U nafaqat kuchli, balki zaifroq o‘quvchilarga ham o‘zini ko‘rsatish va muvaffaqiyatga erishish imkonini beradi, chunki jarayon muammoli masalalarni yechishda nafaqat leksik vositalarni va grammatik tuzilmalarni beixtiyor eslab qolish, balkim talabalarning ijodiy fikrlashi, tasavvurni rivojlantirishi rag‘batlantiriladi, fikrlarni erkin ifoda etish uchun sharoit yaratiladi [6]. Nukus davlat texnika universiteti 1-kurs IT-yo‘nalishi talabalaridan so‘rovnoma olish jarayonida 52 talabadan 42 tasi mustaqil ishlardan eng samarali va eng qiziqarlisi sifatida loyihalar usulini tanlashgan. Bu degani ushbu usul talabalarimiz uchun eng qiziqarli mashg‘ulot turlaridan biriga aylandi, uni yaratish jarayonida talabalar o‘z sohalari bo‘yicha yangi narsalarni o‘rganishga katta qiziqish bildiradilar. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, loyihalar ustida ishlash jarayonida talabalar birgalikda ishlash, mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish, vaqtni boshqarish va ishni rejalashtirish, fikr almashish va tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o‘z qarashlarini himoya qilish va natijalarini taqdim etish ko‘nikma va malakalariga ega bo‘ladilar.

Loyihalash metodini semestr, mavzular sikli yoki ma’lum bir bo‘lim oxirida, talabalar yetarli bilim va so‘z boyligiga ega bo‘lganda qo‘llash tavsiya etiladi. U fan, texnika, texnologiya va ijodning turli sohalaridagi bilimlarni birlashtirishni talab qiladigan muammoni hal qilishga qaratilgan bo‘lib, bu nafaqat turli xil o‘qitish usullari va vositalarini qo‘llashni, balki samaradorlikka e’tibor qaratishni ham o‘z ichiga oladi: loyiha ishining natijasi aniq mahsulot bo‘lishi kerak. Ya’ni, agar loyiha nazariy bo‘lsa, unda qo‘yilgan vazifaning asosli yechimini ishlab chiqish, amaliy ish bo‘lsa, o‘quv jarayonida yoki real hayotda qo‘llash uchun yaroqli mahsulotni yaratish mumkin.

NATIJALAR. Loyihalar usulining misoli sifatida Nukus davlat texnika universiteti 1 kurs talabalarining orasida mustaqil ishlash uchun berilgan Universitet gazetasini yaratish topshirig‘ini keltiramiz. Bunda talabalarga 20 soat vaqt ajratilgan va ular kichik guruhlarga (4-5 talabadan iborat 8 guruhga) ajratilgan. Ushbu gazetada kamida 4 bo‘lim (sport yangiliklari, universitet yangiliklari, universitet faxriylari, mashhurlar bilan suxbat va boshqalar) bo‘lishi va guruhlarning barcha a’zolari qatnashishi shart edi. Bu mustaqil ish semester oxirida qabul qilindi va natijasi nafaqat o‘qituvchilarga balkim talabalarning o‘zlariga ham yoqdi. Baholashda gazetaning dizayni, bo‘limlari, ichidagi ma’lumotlar, talabalarning qatnashganlik darajasi va loyiha ishini himoya qilingalik kriteriyalariga e’tibor qaratildi.

Keyingi misol sifatida “Inventions” mavzusida talabalarga “Eng foydali ixtiro” va “Eng bema’no ixtiro” mavzusida poster yaratish topshirig‘I berilgan. Lekin bu topshiriq faqatgina 3 guruxda jami 38 talabada sinaldi. Talabalar juftlikda ishlashdi. Bu topshiriqni bajarish uchun talabalar izlanishi, nima uchun eng foydali va eng bema’no elanligni dalillash kerak edi. Posterni qo‘lda chizish va juftlikda himoya qilish topshirig‘i qo‘yildi. Bu mustaqil ishga 10 soat vaqt ajratildi. Ushbu topshiriqni bajarish o‘quvchilarning juftlikda ishlash, mustaqil ravishda materiallar qidirish, yig‘ish va uni tahlil qilish, tanqidiy fikrlash, ijodiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

MUHOKAMA VA XULOSALAR. Ushbu usuldan foydalanish tajribasi shuni ko‘rsatadiki, loyihalar talabalar tomonidan qabul qilinadi, ular loyihalarni katta ishtiyoq va zavq bilan bajaradilar. Loyiha ustida ishlash jarayonida ularda muammolarni hal qilish (turli xil vazifalar orqali), jamoada ishlash (guruhda ishlash va juftlikda ishlash orqali), tadqiqot ko‘nikmalari (loyihalarni tayyorlash orqali), taqdimot ko‘nikmalari (sinfda amaliyot o‘tkazish orqali), tanqidiy fikrlash (matnlar, internet va boshqalardagi g‘oyalar bilan ishlash orqali), intellektual xabardorlikni rivojlantirish (mavzular bo‘yicha bir nechta nuqtai nazarlar orqali) va mulohaza yuritish ko‘nikmalari (dalillarni rejalashtirish va fikr bildirish orqali) kabi ko‘chma ko‘nikmalar rivojlantirildi. Talabalar kuzatish, aniqlash va tanib olish, taqqoslash, ma’nolarni muhokama qilish, noaniqlik bilan kurashish yoki ularga toqat qilish va o‘z nuqtayi nazarlarini himoya qilish haqida xabardor bo‘lishdi. O‘qitilayotgan 52 talabalarning 35 foizida (18 nafar talaba) oldin o‘ziga ishonch, boshqa talabalar oldida gapirish qo‘rqinchi baland bo‘lgan bo‘lsa, interaktiv usullarni doimiy ravishda qo‘llash ushbu ko‘rsatkichni 15 foizga (12 talabaga) kamaytirdi.

Shunday qilib, chet tili mashg‘ulotlarida chet tili kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning interfaol usullari har doim talabalarda katta qiziqish uyg‘otadi, murakkab axloqiy muammolarni hal qilishga, o‘z nuqtayi

nazarini asoslash va ifodalashga o‘rgatadi, ma’lumotlarni izlash va tizimlashtirish, guruhda muloqot qilish va qaror qabul qilish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alimbetova M. The impact of authentic texts in second language instruction. – 2024.
2. Bennett G., Borasheva A., Ruzmatova D. Implementing flipped classrooms in Uzbek and Karakalpak EFL teacher education // Vinogradova P., Shin J.K. (eds.) Contemporary foundations for teaching English as an additional language: Pedagogical approaches and classroom applications. New York: Routledge, 2020. P. 212–217.DOI: https://doi.org/10.4324/9780429398612.
3. Nuratdinova J. TEACHING ENGLISH WITH INTERACTIVE METHODS FOR AGRICULTURAL STUDENTS //TAMADDUN NURI JURNALI. – 2024. – T. 12. – №. 63. – C. 18-21.
4. Бушманова Ю.А. Развитие иноязычной коммуникативной компетенции будущих программистов в информационно-коммуникационной профессиональной среде. Автореф.дисс … канд.пед.наук: 13.00.02. Екатеринбург. 2015. - С.12

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 42:809

AYRIM FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA LEKSIK VARIANTLANISH

Botirova Rayxona Abdurofiq qizi, SamDU tayanch doktoranti

LEXICAL VARIATION IN SOME PHRASEOLOGICAL UNITS

Batirova Raykhona Abdurafiq kizi, PhD student at SamSU

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ В НЕКОТОРЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ

Батырова Райхона Абдурафик кызы, базовый докторант СамГУ

https://orcid.org/0009-0008-4198-5893
e-mail: rayxonabotirova39@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada kishilarning ruhiy holati, xarakter-xususiyatini ifodalovchi "ko'ngil", "yurak", "qalb", "dil" leksemali iboralar tahlil qilinadi. Bu frazemalar til sathidagi tutgan o'rniga ko'ra o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, o'zaro variantlilik munosabatini yuzaga keltiradi. Variantlilik ushbu frazemalar o'rtasida eng ko'p kuzatiladigan hodisa bo'lib, frazemalarning semantik va uslubiy xususiyatlari bilan bog'liqdir.*

Kalit so'zlar: *frazema, ibora, variantlilik, sinonimlik, fe'l frazema, sifat frazema, so'zlashuv uslubi, badiiy uslub.*

Аннотация: *В статье анализируются фразеологизмы с лексемами "кўнгил" (душа), "юрак" (сердце), "қалб" (сердце), "дил" (сердце), выражающие психическое состояние и черты характера людей. Эти фраземы имеют особое значение в соответствии с их местом на языковом уровне и образуют между собой отношения вариативности. Вариативность является наиболее часто наблюдаемым явлением среди этих фразем и связана с их семантическими и стилистическими особенностями.*

Ключевые слова: *фразема, фразеологизм, вариативность, синонимия, глагольная фразема, адъективная фразема, разговорный стиль, художественный стиль.*

Abstract: *The article analyzes phraseological units with the lexems "ko'ngil" (soul), "yurak" (heart), "qalb" (heart), "dil" (heart) expressing the mental state and character traits of people. These phrasems have special significance accordingto their place at the language leveland form a relationshipof variation between themselves. Variation is the most frequently observed phenomenon among these phrases and is related to their semantic and stylistic features.*

Keywords: *phrase, phraseologism, variability, synonymy, verbal phrase, adjective phrase, colloquial style, literary style.*

KIRISH. Ma'lumki, *ko'ngil, qalb, dil, yurak* sinonim so'zlari "insonning ruhiy kechinmalari, ma'naviy dunyosi his qilinadigan joy, ramziy markaz" [10.357] ma'nolarini anglatadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu yaqin ma'noli leksemalar asosida shakllangan sinonim va variantdosh frazemalar anchagina: *ko'ngli to'q, yuragi yorildi, diliga tugdi, qalbini yoritmoq* kabi. Bunday leksemalar frazemalarning semantik tayanch komponenti vazifasida kelib, morfologik jihatdan sifat (*ko'ngli bo'sh, dili vayron*) va fe'l frazemalarni

(*“ko‘nglini bo‘shatmoq”, “ko‘nglini uzmoq”*) shakllantiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Frazeologik variantlar o‘zbek tilining kuchli tasviriy-uslubiy vositalaridan sanaladi. Bu hodisa o‘zbek tilshunosligida dastlab Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari” nomli doktorlik dissertatsiyasi va shu asosda e’lon qilingan monografiyasida o‘zbek tilidagi frazemalarni lug‘aviy birlik sifatida o‘rganishni asoslab berdi. Ishda frazemalardagi ko‘p ma’nolilik, ma’nodoshlik, antonimlik, shakldoshlik va variantdoshlik [3] hodisalari juda chuqur va asosli materiallar bilan tadqiq etilgan. B.Yo‘ldoshevning “Frazeologik uslubiyat asoslari” nomli o‘quv qo‘llanmasida frazeologik sinonimlarni frazeologik variantlardan [7] farqlash belgilarini ko‘rsatib bergan, shuningdek, A.Mamatov [1], M.Vafoyeva [6], U.Rashidovalarning [5] ilmiy tadqiqotlarida ham bu masalaga to‘xtalib o‘tadi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR. “Ko‘ngil”, “yurak”, “qalb”, “dil” komponentli frazemalardan shaxslarning ruhiy holatini tasvirlashda foydalaniladi. Bu iboralar qo‘rquv (“yuragi shuv etdi”, ko‘ngliga xavotir oraladi), xafalik (ko‘ngli ranjidi, ko‘ngli buzildi), rahmdillik (ko‘ngli iyidi, yuragi yumshadi), xotirjam bo‘lish, tinchlanish (ko‘ngli joyiga tushdi), bezovta bo‘lish (yuragiga g‘ulg‘ula tushdi, ko‘ngli g‘ashlandi), ruhan azoblash (ko‘nglini ezdi, yuragini ezdi), diltang bo‘lish (yuragi siqildi, ko‘ngliga qil sig‘maydi), sevinib, juda kuchli hayajonlanish (yuragi toshdi, yuragi yorildi, ko‘ngli shodlandi, ko‘ngliga sevinch oftobi mo‘raladi, bahri dili ochildi) kabi shaxslarning ruhiy-emotsional holatlarini ifodalaydi.

Adabiy tildagi “ko‘ngli yumshadi” frazemasi kitobiy uslubga xos bo‘lib, “rahmdilligi uyg‘ondi” [O‘TFL,287] ma’nosini anglatadi: Jalil vaziyatni yumshatishga urinmasa ham Asadbek xayoliga kelgan fikrdan *ko‘ngli* biroz *yumshagani* tufayli yigitga boshqa tanbeh berish niyati yo‘q edi (T.Malik). Badiiy matnlarda “ko‘ngli yumshadi” frazemasining inversiyaga uchragan holati ham ko‘p kuzatiladi, bu esa matnda ohangdorlikni yuzaga keltiradi: Zaynab shunday deb chiqmoqchi edi, Abdusamad yo‘lini to‘sdi. Kesakpolvon “Asadbekning asl qizi”, deb yanglishmagandi. *Yumshoq ko‘ngilli* Abdusamad singlisining yo‘liga g‘ov bo‘lolmadi (T.Malik).

Bu frazemaning so‘zlashuv va badiiy uslubda qo‘llanuvchi “yuragi yumshadi”, “qalbi yumshadi”, “dili yumshadi” kabi variantlari ham mavjud. Bu variantdosh frazemalarning semantik tayanch komponentlari – yurak, dil, qalbning sinonimi bilan almashinuvi hamda grammatik tayanch komponent umumiy leksema qurilishidan iborat.

Frazemalarni frazeologik variant deyish uchun Sh.Rahmatullayev ta’kidlaganidek, quyidagi belgilar kuzatiladi:

1. Variantlar deb qaraluvchi qurilishlar turli-tuman leksik, grammatik o‘zgarishlar tufayli biri ikkinchisidan o‘sib chiqqan bo‘lishi, barchasi bir manbaga, bir asosga birlashuvi lozim.

2. Variantlar deb qaraluvchi qurilishlar asosida ayni bir obraz yotishi lozim (bu obrazning variantlarga ko‘ra so‘nish-so‘nmasligidan, qay darajada o‘qilishidan qat’i nazar).

3. Variantlar deb qaraluvchi qurilishlar ayni bir ma’noni anglatishi lozim (ular o‘zaro ma’noning kuchli-kuchsizligida, nutqiy, stilistik belgilarida farq qilishi mumkin).

4. O‘zaro o‘sib chiqqan variantlar qurilishida umumiy leksik komponent bo‘lishi shart (ikki va undan ortiq iboraning qurilishida umumiy leksik komponentning mavjud bo‘la olishidan qat’i nazar) [3.145].

Adabiy tildagi “ko‘ngli yumshadi” frazemasiga nisbatan “yuragi yumshadi” iborasi so‘zlashuv uslubida keng qo‘llanadi: “Tabibboshining rangi bo‘zardi. Lablari titradi. Binoyi kiyingan, xushsurat bu yigit kirib kelganida tabibboshining *tosh yuragi yumshagan* edi” (T.Malik). Berilgan misolda “*tosh yuragi yumshagan*” frazemasi ikki qarama-qarshi ibora (yuragi tosh – yuragi yumshoq)ning qismlarini birlashtirgan holda bir matn doirasida qo‘llaydi. Ikki frazema qismlarining birlashtirib ishlatilishi iboraning obrazliligini, emotsional-ekspressivligini oshirgan. Xuddi shunday holatni quyidagi misolda ham uchratish mumkin. “Dili xufton” hamda “dili yorishmoq” frazemalarining komponentlari yaxlitlanib “xufton dili (birdan) yorishib ketdi” ko‘rinishida qo‘llanadi: “O‘tgan kuni peshinda bir yigit kelib: “Sharif akamgila xat berib yubordila”, deganida *xufton dili* birdan yorishib ketdi. Ammo “Besh ming berib yubor”, degan gapni o‘qib ajablandi” (T.Malik).

Shaxsning rahmdillik holatini ifodalovchi “qalbi yumshadi” hamda “dili yumshadi” iboralari asosan badiiy uslubda qo‘llaniladi: “Abdurahmon tabibnikida davolanayotgan kezlari uning *qalbi* bir oz *yumshaganday bo‘lib edi*. Keyin yana asliga qaytdi” (T.Malik); “Qizimning eriga ko‘ngli yo‘q, – deb o‘yladi Manzura. – Farzand ko‘rsa balki *dili yumshar*...” (T.Malik);

Yuqorida qayd etilgan variantdosh frazemalar asosida ayni bir obraz, ya’ni kishining his-tuyg‘u va kechinmalari manbai yotadi. Bu frazemalar bir-biridan nutqiy, uslubiy belgilariga ko‘ra farqlanadi. Yana shunisi xarakterliki, bu frazemalar “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati”da ham, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ham o‘z aksini topmagan.

Tilda “yurak”, “qalb”, “ko‘ngil”, “bag‘ir”, “dil” komponentlari bilan shakllangan frazemalar hech qanday ma’no o‘zgarishisiz o‘zaro almashinib turli variantlar hosil qilishini kuzatish mumkin: *yuragi sezmoq// qalbi sezmoq// ko‘ngli sezmoq; yuragi o‘rtanmoq// qalbi o‘rtanmoq// ko‘ngli o‘rtanmoq; yuragiga chiroq yoqmoq// ko‘ngliga chiroq yoqmoq // bag‘riga chiroq yoqmoq // qalbiga chiroq yoqmoq; yuragiga cho‘g‘ solmoq // qalbiga cho‘g‘ solmoq; ko‘ngli g‘ashlanmoq// yuragi g‘ashlanmoq//dili g‘ashlanmoq* kabi. Yuqoridagi frazemalarning variantlashuvida semantik tayanch so‘zlar – kishining sezgisi, ruhiy kechinmalari sodir bo‘ladigan va saqlanadigan joy ma’nosini ifodalashi asos bo‘lib keladi.

Badiiy matnda personajlar tavsifini berishda ijodkorlar frazeologik birliklar yoki ularning variantlaridan keng foydalanishadi: “Agar Zaynabning *yuragi kengroq* bo‘lganida bunday bachkanaliklarga e’tibor bermagan bo‘lardi. Kengga keng dunyo, torga tor dunyo deganlariday, hozir uning ko‘ngliga hatto qil ham sig‘maydi” (T.Malik); “Chaqiring ularni, qadamlariga hasanot. Tortinmay chaqiravering, uyimiz keng, uy torlik qilsa, Xudo xohlasa *bag‘rimiz kengdir”* (T.Malik); “Bilardim, lekin boshqalarga o‘xshab kuyib-yonmasdim. Xudo insof bersin, derdim. – *Ko‘nglingiz keng* ekan” (T.Malik).

Ko‘rinib turibdiki, yuqoridagi uchta misoldagi variantdosh frazemalar kishilarning fe’l-atvori bilan bog‘liq bo‘lib, bu sifat frazemalar “uncha-munchaga tashvish tortmaydigan, g‘am chekmaydigan, mehr-muruvvatli” ma’nosi bilan qatnashgan. Lekin yurak, qalb, ko‘ngil, bag‘ir kabi so‘zlar bilan shakllangan frazemalarni har doim ham bir-biri o‘rnida qo‘llab bo‘lmaydi: “Qizning *qalbini zabt etgan* yigitning kasbi zargar ekan” (T.Malik); “Gumon ba’zan Zaynabning xiyonatiga ishontirmoqchi bo‘lardi, *yurakni zabt etgan* mehr esa bunga yo‘l qo‘ymasdi” (T.Malik). Berilgan misollardagi “yurakni zabt etgan”, “qalbini zabt etgan” frazemalari o‘zaro erkin almashinib qo‘llana oladi, ammo bu frazemalarning “bag‘ir” komponenti bilan shakllangan varianti mavjud emas.

Adabiy tildagi “diltang bo‘lmoq, ziq bo‘lmoq” ma’nolarini anglatuvchi “ko‘ngli xufton bo‘ldi” // “dili xufton bo‘ldi – dilini xufton qildi” fe’l frazemalari badiiy uslubda keng qo‘llaniladi: “Mahkumalar orasidagi go‘zallarning aksari bu xizmatdan bo‘yin tovlamas, aksincha, chorlanmay qolishsa *ko‘ngillari xufton bo‘lardi”* (T.Malik); “Ular Abdurahmon tabibnikida shifo topayotgan Asadbekning iymonga kirishiga ishonib, Yaratganga shukurlar aytishgan edi. Undan sal ilgariroq gap talashib qolishganda Asadbek iymonga da’vat etilishiga javoban yarim hazil, yarim chin ohangida “Ko‘ramiz, sening iymoning kuchlimikin yoki mening shaytonim qudratliroqmikin?” deb javob qaytarib, Jalilning *dilini xufton qilgan edi*. O‘shanda ham Jalil tavbaga undagan, biroq do‘sti gapni hazilga burib yuborgan edi” (T.Malik).

“Ko‘ngli xufton bo‘ldi” frazemasining “bo‘ldi” fe’l komponentining qisqaruvi iborani sodda, ixcham shaklga ega qilgan, natijada “ko‘ngli xufton” sifat frazeologizmi shakllangan: “Ba’zan esa qandaydir arzimagan ish katta bir tashvish ko‘rinishida unga arz qilinadi-yu, *xufton ko‘ngli* battar zulumot qa’riga cho‘kadi” (T.Malik).

“Ko‘ngli xufton” frazemasi “Shaytanat” asarida badiiylik mezoniga mos ravishda uslubiy noziklik bilan okkazional qo‘llanishi kuzatiladi: “O‘zining *ko‘ngli* esa yana *xufton qorong‘uligiga yuz burdi*. Chunki u “oqqush qo‘shig‘i”ning asl ma’nosini bilardi: aytadilarkim, oqqush o‘limi yaqinlashganini payqab, balandlarga parvoz etarkan-da hayotidagi so‘nggi qo‘shig‘ini kuylarkan...”(T.Malik)

“Mushtariy biroz jim turdi. Xuddi sukunatga quloq tutib opasi aytmoqchi, hilolning shivirlashlarini eshitgandek bo‘ldi. So‘ng boshini ko‘tarib Cho‘lponoyga tikildi: – Olloh, Olloh, ayriliq shomining zimziyoligi qanchalar dilni xufton-u jonni sargardon etguvchi emish.

Cho‘lponoy singlisining dardli gaplarini eshitib, kulimsiradi-da, qoshlari, yuzlarini silay turib, dedi: -Vah, vah! Visol tongining ravshanligi qanchalar dilga yoqimlig-u jonni quvontirguvchi emish...”(T.Malik)

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, ko‘ngil, yurak, qalb, dil komponentli frazemalar shaxslarning ruhiy holati, xarakter-xususiyatini ifodalab, shakliy va mazmuniy xususiyatlari bilan bog‘liq holda o‘zaro turli munosabatlarga kirishadi. Maqola mavzusi doirasida uni frazeologik variantdoshlik hodisasi misolida ko‘rib o‘tdik. Ko‘ngil, yurak, qalb, dil leksemalari asosida shakllangan frazemalar o‘rtasidagi variantlilik hodisasi yozuvchiga badiiy tasvirni keng miqyosda yoritib berishda, qahramonlar fikrini yorqin va ta’sirli bo‘lib ifodalanishiga yordam beradi. Shuningdek, ko‘ngil, yurak, qalb, dil so‘zlari bilan shakllangan frazemalarning turli variantlarda qo‘llanishi takroriylikning oldini olib, ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Маматов Абдуғафур. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш асослари. АКД, -Тошкент, 2000. -Б,316.
2. Раҳматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликларда мавжудлик категорияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1963. №4.-В.32-36.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. –Тошкент: Фан, 1966. –264 б.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. –382 б.
5. Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили. Филол.ф.ф.д.диссертацияси. – Самарқанд, 2018. –140 б.
6. Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. Филол.фан.ном.диссертацияси. – Тошкент, 2009. -127 б.
7. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри. 1998. – 200 б.
8. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. Фил.фан.док. дисс.автореферати. –Тошкент, 1993. – 50 б.
9. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Т.: “Муҳаррир” нашриёти. 2013.-300 б.
10. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. Sh.Rahmatullayev va boshqalar. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 636 bet.
11. O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati. I jild. N.Mahmudov tahriri ostida.-T.:G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.-504 bet.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 01.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UO‘K: 398

BA’ZI QUSHLAR NOMLARINING PAYDO BO‘LISHI HAQIDA QORAQALPOQ VA QOZOQ ETIOLOGIK MIFLARI

Jumanazarova Gulbadam Dosnazarovna,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

jumanazarova89@mail.ru

KARAKALPAK AND KAZAKH ETIOLOGICAL MYTHS ABOUT THE ORIGIN OF THE NAMES OF SOME BIRDS

Jumanazarova Gulbadam Dosnazarovna,
basic doctoral student, Karakalpak Research Institute of Humanities of Karakalpakstan Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan

КАРАКАЛПАКСКИЕ И КАЗАХСКИЕ ЭТИОЛОГИЧЕСКИЕ МИФЫ О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАЗВАНИЙ НЕКОТОРЫХ ПТИЦ

Жуманазарова Гулбадам Досназаровна,
базовый докторант, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

Annotatsiya: *Ushbu maqolada qozoq va qoraqalpoq xalq miflaridagi ba’zi qushlar nomlarining paydo bo‘lish sabablari haqida fikr yuritiladi. Boyo‘g'li, ko‘kek kabi qushlar haqidagi afsonalar ikki xalq folklorida ham bor. Qoraqalpoq va qozoq xalqining og'zaki adabiyotida qushlar belgisi va unga bog'liq ismlarning paydo bo‘lishi to‘g'risidagi afsonalar odamlarning o‘sha davrlardagi fikrlash tarziga asoslangan. Shuningdek, qoraqalpoq va qozoq xalqlari folkloridagi afsonalarning ahamiyati, o‘xshashlik taraflari va mazmun-mohiyati haqida fikrlar ifoda etilgan.*

Kalit so‘zlar: *adabiyot, folklorshunoslik, nazariya, tadqiqotlar, ilmiy meros, uslub*

Abstract: *This article discusses the reasons for the emergence of the names of some birds in Kazakh and Karakalpak folk myths. Legends about birds like bayugly and kokek also exist in ancient folklore. In the oral literature of the Karakalpak and Kazakh people, legends about the appearance of the double sign and related names are based on the way of thinking of people of that time. The significance, similarities, and essence of legends in the folklore of the Karakalpak and Kazakh peoples are also discussed.*

Key words: *literature, folklore, theory, research, scientific heritage, method****Аннотация:*** *В этой статье рассматриваются причины появления названий некоторых птиц в казахских и каракалпакских народных мифах. Легенды о таких птицах, как баюглы и кокек, существуют также в древнем фольклоре. В устной литературе каракалпаков и казахов легенды о появлении двойного знака и связанных с ним названий основаны на образе мышления людей того времени. Также обсуждаются значение, сходство и суть легенд в фольклоре каракалпаков и казахов.*

Ключевые слова: *литература, фольклор, теория, исследования, научное наследие, методика.*

.

KIRISH. Qushlarning paydo bo‘lishi yoki ularning belgilari haqidagi afsonalarning paydo bolish sabablarini tahlil qilish, odatda, afsona obyekti bolgan jonzotning xatti-harakati, tashqi ko‘rinishi, xulq-atvoriga mos ravishda, shu jonzot haqidagi kuzatishlar natijasida amalga oshiriladi. Chunki bu davrda tabiat hodisalari va odamlarni o‘rab turgan tirik tabiat haqida oqilona fikr yuritilmaganligi sababli ularning ongi, ko‘pincha, o‘sha davrda mavjud bo‘lgan his-tuyg‘ular, uyushmalar va amaliy tajribaga tayangan holda fikr yuritardi.

Zag‘izg‘on haqidagi afsonaga g‘oyaviy mazmunan yaqin bo‘lgan va qoraqalpoqlar orasida keng tarqalgan afsonalardan biri “Atshok qanday paydo bo‘lgan?” afsonasidir. Bu afsonada atshok yakka otliq timsolida uchraydi. Yolg‘iz farzand bo‘lgani uchun juda erka, o‘ynoqi, otasi ish buyursa, quloq solmas yoki ishlarni chala bajarar edi. Bir kuni otliq etik tikib berish uchun etikdo‘zni uyiga taklif qiladi. Usta bolaga bir juft etik tikib, bolaga kiydiribdi. Etikchi bolaning ikkinchi tuflisini yamab, dalada qolgan otni eslab, bolaga: “O‘g‘lim, otimizni bir ko‘rib ol!” dedi. Oyog‘ida bir etik bilan yana dalaga keldi-da: — Amaki, ot yo‘q! - dedi. O‘g‘lining odatlaridan xabardor bo‘lgan ota: —“ Ha, oti yo‘q bo‘lsin-a, oti yo‘q bo‘lsin!” dedi. O‘sha paytda xudoning amri bilan, bolani ikki ayog‘i ikki xil qushga aylanib uchib ketibdi. U hamisha “atshok-atshok” degani uchun “Atshok” deb atalgan [1:36-37]. Afsonaning yana bir milliy varianti qozoq folklorida uchraydi.

"Bir avliyo jiyanini eshik oldida o‘tlab yurgan otni olib kelishga yuboradi. Bola juda dangasa, eshik oldiga chiqib, qaytib keladi: "Amaki, ot yo‘q". Amakisi yana jo‘natadi: “Amaki, ot yo‘q”. Shu gapni uchinchi va to‘rtinchi marta aytganidan so‘ng: “Oti yo‘q, nomsiz ko‘kek bo‘l”, deb qarg‘adi, o‘shanda bola ko‘kekka aylanib, chirqillab uchib ketadi. Inson qiyofosini yoqotgan odam Yaratganning bir jonzotiga o‘xshashi uchun, "Oti yo‘q, ko‘kek", avvaldan bor bo‘lgan sassiq ko‘kekka o‘xshabdi. Kimdir uni ko‘kek deb atasa, yana kimdir esa "oti yo‘q, nomsiz ko‘kek" deb shaqirar ekan. Qadimgi turkiy tilda”[2:96].

Bu afsonada amaki va jiyan obrazi qoraqalpoqcha variantdagi ota va o‘g‘il obrazi bilan almashtirilgan bo‘lsa-da, asl mazmuni saqlanib qolgan. Har ikki xalq og‘zaki adabiyotida qadimgi odamning totemistik tushunchalari, ya’ni bir narsaning ikkinchi narsaga aylanishi bilan bog‘liq mifologik kod odamlarning ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq ijtimoiy kodga aylangan. Qoraqalpoqlar orasida saksak, bedana kabi qushlar haqida ham rivoyatlar mavjud bo‘lib, ularda o‘sha davrning ijtimoiy axloqiy tamoyillarini buzganlik uchun jazo sifatida qushlarga aylanib ketish mazmuni mavjud. Masalan, bu afsonalarda sak-sak ikki aka-uka bo‘lib, bir-biri bilan tinmay janjallashib yurganligi uchun qushga aylanib, bedana ham otasi, ham ustozi bo‘lgan shaxsga hurmatsizlik qilib, obro‘sini tushirib yuborgani uchun qushga aylantirilib jazolanadi. Bu afsonalarda ham ularni qushga aylantiruvchi subyekt shaytondir, ya’ni qurbonlar ajdodlarining la’natiga uchrab, shaytonning g‘azabiga uchraganlari uchun jazolanadilar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Qushlarning kelib chiqishi haqidagi afsonalar siklida ikkita qarama-qarshi “salbiy” va “ijobiy” ko‘rinishdagi obrazlardan biri Boyo‘g‘li obrazidir. Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida bu qush haqida ikki xil rivoyat mavjud bo‘lib, ular yuqoridagi ikki xil fikrni ifodalaydi. Ulardan biri boyo‘g‘lining qanday paydo bo‘lganligi haqida hikoya qiladi. Afsonaga ko‘ra, qadimda bir boy odam bo‘lgan. Boyning bir o‘g‘il, bir qizi bor edi. Boy o‘g‘il-qizini kamchilik ko‘rsatmay katta qildi. Bolalar va qizlar ulg‘aygan sari ota-onasining gapiga quloq solmaslik, o‘z bilganidan qolmaydigan odati paydo bo‘ldi. Bir kuni boy o‘g‘li va qizidan qattiq jahli chiqibdi. Shunda yigit-qiz “Vatanimizga boraylik, qushdek uchib ketaylik” deb tush ko‘rishdi. Ularning otalari bu “tush”ni eshitib, g‘azablanib, “Alloh aytganlaringizni qilsin”, deb Xudoga nola qiladi. Otaning nolasini eshitgan Xudo ikkalasini ham qush-ga aylantirdi. Ota uyga qaytganida bolalari ko‘zlari o‘tkir, yuzlari xunuk qushlarga aylangan edi. O‘shandan beri ular odamlardan qochib, kimsasiz yerlarga, uylarning tomlariga uya qo‘yishadi.[3:8-9].

Boyo‘g‘li, qoraqalpoqlarning, qolaversa, aksariyat turkiy tilli xalqlarning dunyoqarashiga ko‘ra, odamlarga baxtsizlik keltiruvchi qushlar sifatida tanilgan. Qoraqalpoqlar boyo‘g‘lining chaqirig‘ini o‘lim yoki katta baxtsizlik deb talqin qilib, ularni o‘zlari qurgan joylaridan quvib chiqarar edilar. Bu bugungi kunda qoraqalpoqlar genezisida o‘z o‘rniga egaligi qadimiy turkiylarda bu qushni zulmat, o‘lim olami bilan bog‘laganligidan bo‘lsa kerak. Shuningdek, boyo‘g‘li qoraqalpoqlar orasida la’natlangan qush sanalib, uni o‘ldirish halokatga

olib keladi, degan qarashlar mavjud. Uning la'natlangan qush sifatida qiyofalanishi hozirgi Sibir xalqlari, jumladan, turkiy xalqlarning shamanistik tushunchalari bilan bog‘liq. Sibir xalqlari folklorida shamanizmga oid tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, shamanlarga o‘lja hisoblangan hayvonlarni ovlash ta'qiqlanadi. Agar shaman bu tabuni buzsa, uning ruhi o‘ldirilgan hayvonlarning ruhlariga dushman bo‘lib qoladi va bu shamanni ajalga olib keladi, deb ishoniladi. E.N.Duvakin, Sibir xalqlarining shamanlar haqidagi afsonalarini o‘rganar ekan, Semyon Yarotskiy ismli shamanning quyidagi ma'lumotlarini keltiradi: «Кондие – сову убивать нельзя. Сова – это Дямада. Если сову кто убьет, то её надо головой в сторону леса класть и говорить: Я не виноват. Это я не нарочно» [4:40]. Afsona matni boyo‘g‘lining ukkilar bilan bir qatorda shaman qushlari, ularning yordamchilari bo‘lganligini to‘liq tasdiqlaydi. Boyo‘g‘li obrazining donolik timsoli sifatida qoraqalpoq folklorining boshqa nasriy janrlarida paydo bo‘lishini Yevropa, Yaqin Sharq va Kichik Osiyo xalqlari bilan madaniy aloqalar natijasida tashqaridan qabul qilingan obraz deb hisoblash mumkin. Chunki, qoraqalpoqlar orasida donishmandlik namunasi sanalgan podshoh Sulaymon haqidagi afsonalarda u o‘z hikmati, donoligi bilan bu podshohni ham yenggan siymo sifatida tanilgan. Qoraqalpoqlar orasida boyo‘g‘li bilan bog‘liq bo‘lgan yana bir afsona mavjud bo‘lib, u nima uchun Yapaloq qush odamlar orasida yomonotliq bo‘lganligining sababini tushuntiradi. Afsona “O‘zining asl inson qiyofasidan ajralib, taqdir taqozosi bilan qushga aylangan qush” an'anaviy etiologik dastur bilan boshlanadi. Afsonaning qahramonlari Ukki, Yapaloqqush va Boyo‘g‘lidir. Ularning davrida zolim podshoh hukmronlik qilib, odamlarning suyaklaridan saroy qurishni buyurgan. Shu sababdan har bir oilaning kenja farzandini saroyga olib ketishgan. Ukki amakisidan ayrilishni istamay, ukasi Boyo‘g‘lini yashirdi. Zolimning noibi Kyrgyi Ukkidan ukasini topshirishni talab qiladi. Ukki rad etadi. Shunda Qirg‘iy Yapaloqqushning oldiga chiqadi va unga ko‘p boylik va mol-mulk va'da qiladi. Qirg‘iyning so‘zlariga ishongan Yapaloqqush unga kenja ukasi Boyo‘g‘lining yashiringan joyini ko‘rsatadi va Qirg'iy uni qo‘lga oladi. Ana shundan so‘ng xalq unga g‘azab bilan qaray boshlaydi va Yapaloqqush sahroda yolg‘iz yashashga majbur bo‘lib, yolg‘iz hayot kechira boshlaydi. Xalq orasida “Japalak ko‘rsang otib ol, yovuzlikdan o‘zingni tortib ol” degan maqol ana shu voqeadan keyin tug‘ilgan. [5:26-27]

Bayo‘g‘lining qanday paydo bo‘lganligi haqidagi qozoq xalq afsonalarida mazmuni qoraqalpoqcha variantga o‘xshashligini ko‘rishimiz mumkin. Bu afsonada boyning qizining farzandi yo‘q, faqat o‘g‘li bor ekan. "Olis o‘tmishda bir boy bor edi. Lekin farzandi yo‘q edi. Xudoga iltijo qilib, mozorlarda tunab, xudodan yolvorib so‘rab yetmish yoshga to‘lganida o‘g‘illi bo‘lgan. O‘g‘il yoshligidan hech kimning gapiga quloq solmay, bilganini qilib, yomon odam bo‘lib ulg‘aydi. Ota-onasi bolasining injiqliklaridan, erka va dangasaligidan, gap uqmasligidan charchab noliydi. Qancha kuyinmasin, boshqa yo‘l topa olmay, “Qushga o‘xshab qol, uyalaring toshdan bo‘lsin” – deb qarg‘aydi. Otadan qarg‘ish olgan bola “boyo‘g‘li” degan qushga aylanib qoladi. Shundan xalq orasida “Ota qarg‘ishi o‘q” degan moqol bor [6:96].

Bu afsonaning ikkinchi variantida bir yovuz boy va uning o‘zidan ham battar qattiqqo‘ol xotini bor edi. Ularning yolg‘iz, kibrli erka va takabbur o‘g‘illari bo‘ladi. Boy qarib, elni boshqara olmay, hokimiyatni o‘z o‘g‘liga topshiribdi. Hukumatni o‘z qo‘liga olgan o‘g‘il otasining kuchiga berilib, otasidan ham mug‘ombir, ochko‘z va shafqatsiz bo‘lib qoldi. Boyning o‘g‘lidan aziyat chekkan kambag‘allar, bu qiyinshiliklarga ortiq chidolmasligini aytishadi. Odamlar orasidan yoshi katta bir otaxon chiqib: “Xalqning dardini o‘ylamaydigan, faqat o‘zini o‘ylaydigan xudbin hukmdorning keragi yo‘q, yaxshi odam bo‘lib, davlatni boshqarmasangiz, qanotli bo‘lib qolgaysiz”, – deydi. Shundan so‘ng boyning o‘g‘li qushga aylanib, boyning o‘g‘li deb atalib, bora-bora “boyo‘g‘li” deb atala boshlaydi. O‘sha shafqatsizlikdan to shu kungacha ko‘pchilik boyo‘g‘lini ko‘rsa, “Otangda oltmish o‘chim bor, onangda ellik o‘chim bor”, – deya ushirib quvib yuborar ekan. [7:97].

NATIJA. Ikkala xalqdagi boyo‘g‘li etiologiyasi qush nomining kelib chiqish sabablarini ko‘rsatadi. Darhaqiqat, boyo‘g‘li odamlardan uzoqroqda uya soladi va kunduzi ko‘rinmaydi. Kechqurun odamlarning uylari yonidagi terak shoxlariga yoki ko‘cha bo‘yidagi daraxtlarga o‘tirib, baland ovozda ovoz chiqarsa, odamlar uni yovuzlik

xabarchisi sifatida quvib chiqaradilar. Qancha vaqt o‘tgan bo‘lmasin, insonlarning bunday e’tiqodlari ularning ongida bolalikdan muhrlanib qolgan va shu shaklda keyingi avlodga yetib borishda davom etgan bo‘lsa kerak.

Qoraqalpoqlarda boyo‘g‘liga oid “boyo‘g‘li hatlagan” degan gap bor. Bu ibora, ko‘pincha, do‘stlar orasida hazil sifatida ishlatiladi. Birovning bel og‘rig‘i bilan kasal bo‘lib, ishga, ziyofatga bormasa, ko‘pchilikning oldiga chiqmasa, “boyo‘g‘li tepdi”, deyiladi. Shunday qilib, bu og'riqni anglatadi. Chunki qoraqalpoqlar boyo‘g‘lini la’natlangan qush sanashgan. Qora uyning tomiga qo‘nib, chiyillashsa, o‘sha uyda falokat bo‘ladi, deb ishonilgan. Qishloqda chiyillashsa, odamlar “yosh bolalar og‘riydi, yurtda kasalliklar ko‘payadi”, deb qo‘rqishgan. Bu qush eski uylarda va xarobalarda yashaydi. Shuning uchun ham odamlar yosh bolalarni “boyo‘g‘li ustingizdan hatlaydi” deb eski uylarga, kulbalarga yuborishmagan. Mollarda bir kasallik bor-ki, ular orqalari tufayli tik turolmaydilar. U davolanmaydi. Agar ot yoki qoramol bo‘lsa, so‘yish kerak. Eshak bo‘lsa, yotgan joyida o‘ladi. Xalq bu kasallikni “boyo‘g‘li ustidan hatlagan” degan ibora bilan taqqoslaydi. [8:30]

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq va qozoq xalqlari og‘zaki adabiyotida qush belgilarining paydo bo‘lishi va ular bilan bog‘liq ismlar haqidagi afsonalar o‘sha davrdagi kishilar tafakkuriga javoban yaratilgan. Har ikki xalqning etiologik miflari turli ijtimoiy darajadagi kishilarning hayotiy talablari, ularning atrofidagi markazni tan olish haqidagi qarashlari, diniy e’tiqodlari, ijtimoiy munosabatlari, urf-odat va an’analari, albatta, folklor tasavvurining mevasi sanaladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Әтшөк. Қарақалпақ фольклоры 77-том «Миф ҳәм мифлескен әпсаналар». – Нөкис «Илим», 2014. – Б. 36-37.

2. Көкек. Бабалар сөзи 78- том « Қазақ мифтери». – Астана «Фолиант», 2011. – Б. 96.

3. Қарақалпақ халық әпсаналары. Дүзиўши: Т.Қанаатов. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 2000. – Б. 8-9.

4. Дувакин Е.Н. Шаманские легенды народов Сибирии //Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук.– Москва. 2011.

5. Қарақалпақ халық әпсаналары. Дүзиўши: Т.Қанаатов. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 2000. – Б. 26-27.

6. Байұлы. Бабалар сөзи 78- том « Қазақ мифтери». – Астана «Фолиант», 2011. – Б. 96.

7. Байұлы. Бабалар сөзи 78- том « Қазақ мифтери». – Астана «Фолиант», 2011. – Б. 97.

8. А.Фахратдинов. Мәнили гәплер ҳәм халық әпсаналары. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1989.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 904

ҚОЯТОШ ЁДГОРЛИКЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА САЙЁҲЛИК ОБЪЕКТИГА АЙЛАНТИРИШНИНГ МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИ

Савриев Жасур Фахриддинович, Навоий инновациялар университети доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

e-mail: savriyevjasur99@gmail.com
tel.: +99890 647 20 26

PROBLEMS AND SOLUTIONS OF PRESERVING ROCK MONUMENTS AND CONVERTING THEM INTO A TOURIST OBJECT

Savriev Jasur Fakhriddinovich, Associate Professor of Navoi Innovation University, Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD)

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ СОХРАНЕНИЯ СКАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ И ПРЕВРАЩЕНИЯ ИХ В ТУРИСТИЧЕСКИЙ ОБЪЕКТ

Савриев Жасур Фахриддинович, доцент Навоийского инновационного университета, доктор философии по историческим наукам (PhD)

Аннотация: *Сармишсой қоятош расмлари чорвачилик, деҳқончилик, диний маросимлар, этнография, урф-одатлар, ижтимоий ҳаёт тарихига оид бебаҳо ёдгорликлардир. Қоятошлардаги расмлар давр мазмуни, ғоясини англаш, тасаввур қилиш ва шулар асосида муайян фикр ва хулосага келишга хизмат қилади. Ушбу мақолада мазкур тарихий макон ва бошқа манзилларни асраш ва улардан оқилона фойдаланишни йўлга қўйиш ҳақида фикр юритилади.*

Калит сўзлар: *Кармана, Ҳазора, зардуштийлар даври, Мавлоно Ориф Дегарон мақбараси, Работи Малик, Сардоба, Қосим Шайх мажмуи, Нурота, Ҳазрати Нур, Чашма, Ғозғон, Деҳибаланд, Хатирчи, Шайх Гадойселкин, Сармишсой, ёдгорликлар.*

Abstract: *Sarmishsay rock paintings are invaluable monuments of animal husbandry, agriculture, religious ceremonies, ethnography, customs, and the history of social life. The paintings on the rocks serve to understand the content, ideas of the era, to imagine, and to come to a certain opinion and conclusion based on them. This article discusses the preservation of this historical site and other sites and their rational use.*

Key words: *Karmana, Hazora, Zoroastrian era, Maulana Arif Degaron mausoleum, Rabati Malik, Sardoba, Kasim Sheikh complex, Nurota, Hazrat Nur, Chashma, Ghazgon, Dehibaland, Khatirchi, Sheikh Gadoyselkin, Sarmishsoy, monuments.*

Аннотация: *Наскальные рисунки Сармишсая являются бесценными памятниками. В них изображены животноводство, сельское хозяйство, религиозные обряды, этнография, обычаи и история общественной жизни доисторических времён. Рисунки на скалах помогают понять содержание, идеи эпохи, представить и прийти к определенному мнению и выводу на их основе. В этой статье обсуждается сохранение этого исторического места и других мест и их рациональное использование.*

Ключевые слова: *Кармана, Хазора, зороастрийская эпоха, мавзолей Мауланы Арифа Дегарона, Рабати Малик, Сардоба, комплекс Касым Шейха, Нурота, Хазрат Нур, Чашма, Газгон, Дехибаленд, Хатырчи, Шейх Гадойселкин, Сармишсой, памятники.*

КИРИШ. Юртбошимиз 1999 йил ноябрь ойида Навоий вилоятига ташриф буюриб, вилоят фаоллари, кенг жамоатчилик билан учрашганда: “Сиз ҳар куни кўриб, кезиб юрган Кармана тарихини биласизларми? Унга ёндош қадимий Учтут шахтаси, Сармишсой қоятош расмларини-чи?” деган эдилар. Юрт раҳбарининг куюнчаклик билан қилган бу мурожаати барча тарихчи олимларни ҳамда кенг жамоатчилик вакилларини ҳушёр тортдирди[1]. Шундан сўнг Президент раҳнамолигида ўнлаб маданий мерос объектлари қайтатидан сайқал топиб реконструкция ва концервация ишларига эътибор қаратилди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Карманадаги (Ҳазора қишлоғи) зардуштийлар даврига оид Мавлоно Ориф Дегарон мақбараси, XI-XIII асрларга оид Работи Малик ва Сардоба, XVI асрга оид Қосим Шайх мажмуи, Нуротадаги Ҳазрати Нур, Чашма, Ғозғон ва Деҳибаланддаги XII-XVI асрларга оид ёдгорликлар, Хатирчидаги XVI асрга тааллуқли Шайх Гадойселкин ва Сармишсойлар бунга мисол бўла олади.

МУҲОКАМА. Мана, 20 йилдан ортиқроқ вақт мобайнида, Сармишсой қоятош расмларини ўрганиш билан дунё қоятош расмларини ўрганиш ассоциацияси (ИКИМОС)[2] шуғулланяпти. Шу билан бир қаторда қоятош расмлар ёшини аниқлаш борасида Ўзбекистон-Польша халқаро экспедицияси 2004 йилдан буён тадқиқот ишларини олиб бормоқда. Вилоятда икки марта - 2004 йил октябрь ва 2008 йил апрель ойларида ЮНЕСКО ҳузуридаги МИЦАИ халқаро Марказий Осиё тадқиқотлар институти, ЎзР ФА ҳузуридаги Археология институтининг «Сармишсой» қоятош расмларини ўрганиш гуруҳи ва Навоий тоғ-металлургия комбинати ҳамкорлигида «Сармишсой маданий меросини ўрганиш, асрашга оид янгича ёндашув» мавзусида илмий-амалий конференция ўтказилди. Ҳар иккала анжуманда Италия, Япония, Польша, Венгрия, АҚШ, Буюк Британия, Франциядан келган 50 дан ортиқ таниқли олимлар қатнашди:

Абдужаббор Кабиров, ЎзР ФА Тарих институти профессори: «1976 йилги «Сармишсой қоятошларидаги расмлар» рисоламда инсоният тарихий ривожланишида Ўрта Осиёда 2 та маскан – Амударё бўйлари ва Сармишсой қоятошларидаги қадимги одамлар қолдирган излар алоҳида ўрин тутади, деб ёзган эдим. Эндиликда бу хулосам ўз тасдиғини топмоқда».

ИКИМОСнинг ҳақиқий аъзоси доктор Кристина Тодоречи Сармишсой» қоятошлари расмлари ёшини ўрганиш борасида ИКИМОСнинг яна бир ҳақиқий аъзоси, доктор Муҳиддин Хўжаназаров билан ҳамкорликда ишладик, деб таъкидлайди[3]. Дунё қоятошлари суратларини ўрганиш, ёшини аниқлаш борасидаги тажрибаларга таяниб якуний хулосага келдик. Анна Паолини, ЮНЕСКОнинг Ўзбекистон Республикасидаги вакили: “Дунё қоятош расмларини аниқлаш Ўзбекистон-Польша халқаро экспертлари хулосасига қўшиламан: Сармишсой қоятоши расмлари 7 минг йиллик тарихга эга!” Сармишсойда тош даври макон ва манзилгоҳлари, қадимги мозорлар ва суғориш тармоқларининг

---

[1] Жумаев П. Тошда битилган достон.//**www.milliytiklanish.uz** 11.(72) 2010 й.17 март.

[2] ИКИМОС- бу халқаро ташкилот бўлиб, унинг аъзолари бутун дунё бўйича маданий-тарихий жойларни сақлаш ва муҳофаза қилиш бўйича шаклланган профессионал гуруҳ ҳисобланади. У 1965 йилда Венеция хартияси қабул қилинганидан кейин ташкил этилган. Кенгаш БМТ бутунжаҳон мероси рўйхатига киритиш учун таклиф этиладиган объектларни бахолашни амалга оширади. Бугунги кунда IKOMOSнинг 7500 дан ортиқ аъзолари мавжуд. Кенгашнинг ҳар бир аъзоси, маданий меросни сақлаш, архитектура, ландшафт дизайни, археология, шаҳарсозлик, муҳандислик, маданий меросни умумлаштириб, санъат ва архив соҳаларида юқори малакага эга ҳисобланади.

[3] Жумаев П. Тошда битилган достон.//**www.milliytiklanish.uz** 11 (72) 2010 й.17 март.

қолдиқлари, кўҳна қишлоқ харобалари сақланган бўлиб, улар тош давридан бошлаб то ўрта асрларга қадар даврланади. Кўп минг йиллик тектоник ҳаракатлар натижасида кварц ва гранит қатламлари сланец тошларни сиқиб қўйган, натижада лента тузилишидаги тоғ бурмаланишлари пайдо бўлган. Расмларнинг баъзилари йиллар ва табиий жараёнлар силсиласида, баъзилари айрим одамларнинг беэътиборлиги оқибатида вайрон этилган. Лекин дараларга чиқиш қийин бўлган айрим қоялар саҳнидаги расмлар асл ҳолича сақланиб қолган. Уларда қадимги аждодларимизнинг кундалик маиший ҳаётидан тортиб, келажак орзуларигача акс этган, дейиш мумкин. Расмни кўриб, гўё тошга битилган достон, дейсиз.

НАТИЖАЛАР. Расмлар тўплами бошланадиган улкан қоянинг ўрта қисмида бир тасвир бор. Унда қадим одами ғалати тарзда акс эттирилган. У бошқалардан фарқли ўлароқ баланд бўйли, бошида каттакон саватга ўхшаш қалпоғи бор. Сал нарида «ҳаво кемаси» учишга шайдек.

Бу ўзга сайёраликларнинг тасвирига ўхшайди. Бундай расмлар илмий манбаларда дунё қоятош расмлари ичида фақат тўрт жойда учраши қайд этилган. Сармишсой қоятош расмлари қадимги замон кишилари ҳаётидан олинган тарқоқ ва оддий лавҳалар бўлиб қолмасдан, балки уларда ўша давр одамларининг эътиқоди, яшаш тарзи акс эттирилган. Қоятош расмлари чорвачилик, деҳқончилик, диний маросимлар, этнография, урф-одатлар, ижтимоий ҳаёт тарихига оид бўлиб, бир тасвирда жамоа бўлиб ов қилиш, яна бир тасвирда ўлган одамни кўмиш маросими, яна бирида тош ваннада ювиниш ҳолати акс эттирилган. Қоя тошлардаги расмлар гарчи тартибсиз фақат хоҳиш-истакка кўра яратилган бўлса-да, расмлар даврининг мазмуни, ғоясини англаш, тасаввур қилиш ва шулар асосида муайян фикр ва хулосага келиш мумкин. Аслида мана шу тартибсизликнинг ўзи ҳам бениҳоя қимматли. Чунки бу бадиий тасвир санъатининг ибтидолигини кўрсатиб берувчи ёрқин далил сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, қадимда Ўрта Осиё халқларининг кўпчилигида жониворларга, тошларга сиғиниш одати бўлган. Бунга шу ҳудуддаги Сангижумон, Тошбулоқ, Тошқиз, Қирққозон каби тошларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Сармишсойдаги қоя тошларига қадим аждодларимиз сиғинган, диний ирим-сиримларни бажо келтирган. Қояга расм ўйиш ҳам ана шундай ирим-сиримлардан бири бўлиши мумкин. Бу расмлар бахт келтирувчи, чорвани кўпайтирувчи рамзлар бўлганлиги аниқ[4]. Сармишсойда қоядаги тош расмлардан ташқари бошқа ёдгорликлар ҳам учрайди. Бу ерда қадимги манзилгоҳ излари, одамлар яшаган ғорлар, ҳар хил даврга оид сопол буюмлар қолдиқлари, шунингдек уларнинг тош қуроллари, тепа ва кўрғончалар, қурум қолдиқлари топилган. Қолаверса ўрта асрларга тааллуқли 13 та сув тегирмонининг излари топилиши сойнинг анча кенг бўлиб оққанлиги, ирригация тармоғи қуришни пухта эгаллаган тўқ ва бадавлат аҳоли яшаганлигидан дарак беради. Сармишсойнинг табиати жуда гўзал ва мафтункор. Ўсимлик дунёсида ҳали фанда қайд этилмаган наботот турлари мавжуд. У ердан авваллари сониясига 5-6 куб метр сув оқиб ўтган. Бу сув ана шу расмлар, қоятошлар оралаб 5-6 чақирим пастга оқиб тушгач, сой икки томони тоғлар билан қуршалган сайҳонликка чиқади.

2004 йил «Сармишсой»да табиий археологик мажмуа музей-қўриқхонаси ташкил этилди. Бу аждодларимиздан мерос йирик маънавий бойликни асраш, эъзозлаш илмий аҳамиятини ўрганиш, қадрлаш ҳамда уларни келажак авлодларга бутунлигича етказишдек эзгу ишларга омил бўлди. Музей-қўриқхонага табиатни муҳофаза қилиш жонкуяри Бахтиёр Темиров раҳбар этиб тайинланди, Қўриқхона ходимлари музей ҳудуди, ландшафти ва тарихий ёдгорликлари рўйхатини тузиб чиқди, унинг харитасини белгиладилар. Тегишли ташкилотлар билан шартномалар имзоладилар. Сармишсойни туризм ва экотуризм масканига айлантириш бўйича Ўзбекистон «Миллий

[4] Анна Паолини. Юнесконинг Ўзбекистон республикасидаги вакилининг “Миллий тикланиш” газетасининг Навоий вилояти бўйича махсус мухбири Парда Жумаевга берган интервюси.//**www.milliytiklanish.uz** 11.(72) 2010 й.17 март.

тикланиш» демократик партияси ва Ўзбекистон Экологик ҳаракати биргаликда фаолият кўрсатишга қарор қилди. 2004 йил июнь ойида Навоий шаҳрининг “Фарҳод маданият саройи”нинг маданият марказида бўлиб ўтган давра суҳбатида Сармишсойни ҳам тарихий обида, ҳам табиат мўъжизаси сифатида асраб-авайлаш, уни халқимизнинг бой ва бетакрор тарихини бутун дунёга намойиш қилиш объектига айлантириш юзасидан ЎзМТДП ва Экоҳаракат вакиллари бир қатор амалий таклифларни илгари суришди. ЎзМТДП Навоий вилоят кенгаши Ижроия қўмитаси раиси Йўлдошмурод Жўлиевнинг таъкидлашича, мустабид тузум даврида шаҳардаги саноат корхоналари ва муассасалар томонидан ана шундай сўлим жойларнинг ёппасига эгалланиши ва бетартиб дам олиш жойига айлантириш хунук оқибатларга олиб келди. Жумладан, Сармишсойга кириш жойида қадимий одамлар манзилгоҳи – улкан ғор портлатилиб, синган қоялар шу ерда бунёд этилган дам олиш оромгоҳи пойдеворига ишлатилиб юборилди. Фақат истиқлол шарофати билан Сармишсойни ободонлаштириш, бебаҳо тарихий қоя тош расмларини асраб-авайлаш изчил йўлга қўйилди [5] . Сармишсойни халқаро туризм тизимига киритиш мақсадида вилоят ҳокими 2009 йил 11 августда қарор қабул қилди.

Қарорда Сармишсой музей-қўриқхонасини Навоий шаҳри билан боғловчи йўлни замонавий автотранспорт талабларига жавоб берадиган қилиб қуриш, халқаро туризм талабларига мос сервис хизматини йўлга қўйиш ва бу борада вилоят маданият ва спорт ишлари ва туризм бошқармаси, табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси, қадимий ёдгорликларни асраш ташкилотлари, вилоят тарихий ўлкашунослик музейи олдида турган вазифалар белгилаб берилди. Бошланган ижобий ишларни янада ривожлантириш зарурлиги таъкидланди. Бу учун партиядан сайланган маҳаллий кенгашлар депутатлари масъулиятни ўз зиммаларига олиб юқоридаги қарор ижросини таъминлашга бош-қош бўлишлари кераклиги яна бир бор эслатиб ўтилди. Бу ерни хорижий сайёҳлар мунтазам келадиган масканга айлантириш учун давлат ташкилотларига партиянинг ҳам яқиндан кўмаклашиши керак эканлиги бўйича қарори қабул қилинди. Шу боис ЎзМТДП халқимизнинг 5-7 минг йиллик тарихини қамраб олган Сармишсойни ғурур ва ифтихор билан чет эллардан келадиган сайёҳларга намойиш қилиш учун бутун куч ва имкониятларини ишга солди. Сармишсойни нафақат туризм, шу билан бирга экотуризм масканига айлантиришда Экологик ҳаракат билан ҳамкорликда иш олиб бориш партиянинг дастурий доимий мақсадларига айланиб улгурди. Ўзбекистон маданияти ва санъати форуми ва жамғармаси ва ЮНЕСКО ҳамкорлигида 2008 йилдан буён ташкил этиб келинаётган “Асрлар садоси” анъанавий маданият фестивалининг 2013 йил 4-5 май кунлари Сармишсой дарасида ўтказилиши бу ҳудуднинг янада обод ва кўркам бўлишига туртки бўлди. Ушбу гўзал масканда “Асрлар садоси” анъанавий олтинчи маданият фестивалига қизғин ҳозирлик кўрилди[6]. Хусусан ҳудуднинг табиий гўзаллигини янада бойитиш мақсадида сой ва йўл бўйларига турфа манзарали кўчат дарахтлари ўтказилди ва гуллар экилди.

Миллий маданиятимизнинг асл намуналарини кенг намойиш этиш, хорижий ва маҳаллий сайёҳларни муносиб кутиб олиш ва уларга намунали хизмат кўрсатиш юзасидан ташкилий ишлар уюшқоқлик билан олиб борилди. Навоий темир йўл вокзали ва Навоий халқаро аэропорти атрофлари байрамона безатилиб магистраль ва ички автомобиль йўлларида кенг кўламли таъмирлаш, ободонлаштириш ишлари бажарилди. Дарага элтувчи Кармана, Нурота ва Қалқонота йўли тўлиқ қайта таъмирланиб замонавий йўл белгилари ҳамда чироқлар ўрнатилди [7] .

[5] Жумаев П. Тошда битилган достон.//**www.milliytiklanish.uz** 11.(72) 2010 й.17 март.

[6] Усмонова Н.,Раҳимов Н. Сармишсой: Асрларнинг боқий садоси.//**http://www.turkiston.uz/** 8.(05) 2013.№34.

[7] Диссертантнинг вилоят ўлкашунослик музейи директори Р.Эгамов билан олиб борган суҳбати.

Замонавий автобус бекатлари барпо этилди. Йўл бўйидаги аҳоли турар жойлари ҳам обод қилинди. Бу бунёдкорлик ишларида бириктирилган вилоятдаги йирик корхоналардан Навоий ИЭС, Навоий Қурилиш Монтаж МЧЖ, Навоий Азот МЧЖ, Навоий Қизилқумцемент ОАЖ ҳамда Навоий Кон Металлургия комбинатларининг махсус ишчи ходимлари фаол иштирок этишди. Навбаҳор, Нурота ва Кармана туманларида улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилиб, кўплаб савдо ва хизмат кўрсатиш масканлари барпо этилди. “Қизилқумцемент” корхонасининг “Шаббода” ва Навоий тоғ кон металлургия комбинатининг “Тоғли” болалар ормгоҳлари фестиваль муносабати билан чинакам мўъжизалар масканига айлантирилди. У ерда мозийни ўзида акс эттирувчи ҳар хил мозаикали расмлар оромгоҳнинг кириш ва чиқиш йўлаклари бўйлаб турли хил манзараларни ўзида акс эттирди. Сармишсой ва унинг қоятош расмлари жойлашган ҳудуди атрофлари тўлиқ муҳофаза деворлари билан ўраб олинди. Байрам муносабати билан Республикадаги энг ноёб архитектура ёдгорликларнинг рамзий макетлари бутун кенг майдон бўйлаб вилоятлар кесимида жойлаштирилди. Тошкентдаги рамзий Кўкалдош мадрасасининг дарвозаси асосий кириб келиш йўлаги бўйлаб ўрнатилди. Сирдарёнинг маҳобатли кўпригининг рамзий макетидан ўтиб, Жиззахнинг баланд тоғли кўриниши Сармишсой қоятош суратларига ёндош ўрнатилиб алоҳида манзара жонлантирилди.

Сўнгра Самарқанднинг Регистони, Қашқадарёнинг Оқсаройи, Сурхоннинг Ат-Термизий мақбараси, Бухоро Арки-ю, Карманинг Работи-Малик ва Сардобаларининг барчаси асл ҳолатига ўхшатиб кичик ҳажмда ҳақиқий қурилиш материалларидан тайёрланиб тикланди.

ХУЛОСА. Бу жараёнларнинг бевосита иштирокчисига айланган, вилоят ўлкашунослик тарихи музейи директори Рамазон Эгамовнинг таъкидлашича, “Асрлар садоси” анъанавий маданият фестивалини ўтказиш учун бежиз Сармишсой дараси танланмаган. Асрлар садоси фестивалидан кўзланган асосий мақсад бу қадимий урф-одат ва анъаларимиз, миллий маданиятимиз ва санъатимизнинг турли йўналишларини, аждодларимиз томонидан яратилган илмий кашфиётларни халқимиз кенг жамоатчилик, хорижий меҳмонларга яқиндан таништириш ҳамда асраб авайлашдан иборат бўлган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР:

1. Анна Паолини. Юнесконинг Ўзбекистон Республикасидаги вакили. Интервью.//www.milliytiklanish.uz 11.(72) 2010 й.17 март.
2. Жумаев П. Тошда битилган достон.//www.milliytiklanish.uz 11.(72) 2010 й.17 март.
3. Усмонова Н., Раҳимов Н. Сармишсой: Асрларнинг боқий садоси.//http://www.turkiston.uz/ 8(05) 2013. №34.
4. ИКИМОС – 1965 йилда Венеция хартияси қабул қилинганидан кейин ташкил этилган халқаро ташкилот.
5. Диссертантнинг вилоят ўлкашунослик музейи директори Р.Эгамов билан олиб борган суҳбати.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 9,902,902.3

O‘ZBEKISTONNING TARIXIY-GEOGRAFIK HUDUDLARIDA ENEOLIT DAVRI AHOLI TURAR JOYLARIDA ARXEOLOGIK IZLANISHLAR

Tilovboyeva Mardona Aybekovna, Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE SETTLEMENTS OF THE ENEOLITHIC PERIOD IN THE HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL REGIONS OF UZBEKISTAN

Tilovboyeva Mardona Aibekovna, Independent researcher at Urgench State University

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЭНЕОЛИТИЧЕСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ В ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ РЕГИОНАХ УЗБЕКИСТАНА

Тиловбоева Мардона Айбековна, независимый исследователь Ургенчского государственного университета

https://orcid.org/0009-0009-7252-8342
e-mail: mardonatilovboyeva@icloud.com

Annotatsiya: *Maqolada O‘zbekiston tabiiy-iqtisodiy hududlari turar joylarida olib borilgan arxeologik izlanishlar natijalari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar*: Baratov P., Itina M.A., Jo‘raqulov M.D., Xolmatov N.I., Tolstov S.P., Timodeyev V.M., Bijanov E.B., Sagdullayev A.S., Islomov U.I., O‘rta Osiyo, O‘zbekiston, Amudaryo, Zarafshon, Chirchiq, Qashqadaryo, Surxondaryo, Qamishli, Darvozaqir, Sazag‘on, Lavlakon, Bo‘zsuv, Yangiqadam, Isatay, Kaskajar.*

Abstrakt: *The article analyzes the results of archaeological research conducted in the residential areas of the natural and economic regions of Uzbekistan.*

Key words: *Baratov P., Itina M.A., Jo‘raqulov M.D., Xolmatov N.I., Tolstov S.P., Timodeev V.M., Bijanov E.B., Sagdullayev A.S., IslomovU.I., Central Asia, Uzbekistan, Amu Darya, Zarafshan, Chirchiq, Kashkadarya, Surkhandarya, Qamishli, Darvozakir, Sazagon, Lavlakon, Bozsuv, Yangiqadam, Isatay, Kaskajar.*

Аннотация*: В статье проанализированы результаты археологических исследований, проведённых в жилых районах природно-экономических регионов Узбекистана.*

Ключевые слова: *Баратов П., Итин М.А., Журакулов М.Д., Холматов Н.И., Толстов С.П., Тимодеев В.М., Бижанов Е.Б., Сагдуллаев А.С., Исламов Й.И., Центральная Азия, Узбекистан, Амударья, Зарафшан, Чирчик, Кашкадарья, Сурхандарья, Камышлы, Дарвозакыр, Сазаган, Лявлакон, Бозсу, Янгикадам, Исатай, Каскажар.*

KIRISH. O‘zbekiston O‘rta Osiyo mintaqasi markazida joylashib, o‘ziga xos geografik xususiyati, iqlim sharoiti, tabiiy resurslari, aholining joylashib, ekin-tekinlikka qulay tekisligi 71%ni, dasht va tog‘li o‘lkalar esa 21%ni tashkil qiladi [1.B-7]. O‘zbekistonning tarixiy-geografik hududlarining sernam va serunum bo‘lishi, iqlimining qulayligi, Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Chirchiq, Qashqadaryo, Sherobod daryolarining sohili bo‘ylari odamzotning eng qadimgi etnik makonlari hisoblanadi. Shu bilan birga, vatanimiz tabiiy resurslarga boy bo‘lgan. Shu sababdan odamzot tosh davridan o‘rnashib, chaqmoqtosh va kvarsit toshlardan mehnat qurollarini yasab, jamiyatni tadrijiy rivojlantirishi asosida eneolit davri jamiyati rivojlanishi davom etgan. Mazkur maqolada

O‘zbekiston xo‘jalik-madaniy hududlarida olib borgan aholining tarixiy tajribasini o‘rganish maqsad qilingan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI. O‘rta Osiyo Janubiy Turkmaniston hududi Kopetdog‘ oldi hududida joylashgan Anov yodgorligida XX asr boshida Amerikalik geolog R.Pampelli va nemis arxeologi E.Shmidt hamkorligida guruh qazishma ishlarini olib borishi jarayonida eneolit davriga oid ilk manbalarni olishga muyassar bo‘lganlar[2.C-234**].** O‘zbekiston xo‘jalik-madaniy hududlarida neolit davri urug‘-jamoalarining jamiyatni iqtisodiy va etnomadaniy munosabatlarini rivojlantirish barobarida erishgan natijalari ta’sirida eneolit davri jamiyati rivojlanishda davom etdi. XX asrning 50-yillaridan boshlab, Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari Xorazm vohasida Qamishli-1 va 2 manzilgohlarida qazishma ishlarini olib borib, eneolit davriga mansub ishi natijasida eneolit davriga oid manbalar olingan, ilmiy adabiyotlar sahifasiga Qamishli madaniyatini qayd qilganlar [3.C-42]. Tadqiqotchi Qamishli 1,2 manzilgohlarining madaniy qatlamlarida olingan ashyolarni neolit davri aholisi xo‘jalik an’analari takrorlanadi degan xulosasiga qo‘shilish mumkin, lekin qaysi manzilgoh ovchilik va termachilik vakillari ijodi ekanligiga oid xulosasi kuzatilmaydi. Aynan shu yili M.A.Itina rahbarligidagi arxeologik guruh Amudaryo Dovdon irmog‘i quyi havzasi janubida shimoli-janubiy O‘zboy hududlarida Boli-ishem 8.10 va Tog‘oloq qudug‘i atroflarida N110, 114 manzilgohlarida arxeologik ishlarni olib borish natijasida olingan ashyolar eneolit davriga oid bo‘lgan [4. C-258-309]. Janubiy Orolbo‘yi hududiga g‘arbiy tomondan ulanib ketgan Ustyurt hududi neolit davriga mansub (mil.avv.IV-III ming yilliklar) Isatay-3, Churuq-1, Oqtumshuq manzilgohlari neolit davri urug‘ jamoalari olib borgan etnik munosabatlariga oid ashyolar olingan [5.C-18-79]. Tadqiqotchi eneolit davrida turar joylarda istiqomat qilgan ovchilar va termachilarning kundalik mashg‘ulotlarini olib borishi masalasi e’tibordan qoldirilgan. Tadqiqotchining neolit davriga mansub Kaskajar qabrida joylashtirilgan marhumning suyaklari, kulolchilik ashyolari, mehnat qurollari qoldiqlarini nazarga olib, eneolit davri urug‘-jamoa avlodlari eneolit davrida ajdodlari olib borgan xo‘jalik an’analarini davom ettirganligi masalasida jur’at qilmaydi [6.C-250-252]. Nazarimcha, Churuq-1 manzilgohi ovchi-termachilari avlodlari moslashgan geografik muhit, ekologiyasi sharoitida qulay, tabiiy resurslar hamda tabiat hadyasidan uddaburon va epchil foydalanib eneolit davrida rivojlantirganlar, degan xulosaga kelish mumkin. Quyi Zarafshon vodiysi, O‘rta Zarafshon, Toshkent vohasi va Farg‘ona vodiysi xo‘jalik-madaniy markazlarida neolit davri urug‘-jamoalari xo‘jalik sohalarida erishgan natijalari ularning avlodlari tomonidan yangi geografik sharoitda moddiy va ma’naviy madaniyatni rivojlantirish barobarida amaliy mashg‘ulotlari to‘g‘risida tadqiqotchilarning maqolalarida kuzatilmaydi. Quyi Zarafshon vodiysida Darvozaqir-1,2, Qizilqumda Lavlakon-26, O‘rta Zarafshonda Sazag‘on, Toshkent vohasida Bo‘zsuv, Markaziy Farg‘onada Yangiqadam, Xonobod manzilgohlari urug‘-jamoalari manfaatlariga xizmat qilgan[7.B-28], [8.C-41-70], [9.B-304].

Ustyurtda Aydabel, Kaskajal, Isatay; Sulton Uvays tog‘i atroflarida Qamishli-1,2; Tuyamo‘yin hududida Ko‘lbuloq, Qarriqizil, Sulton Sanjar; Sariqamish bo‘yi havzasida Tumek-kijijik; Quyi Zarafshonda Darvozaqir-2, Chorbakli-59; O‘rta Zarafshonda Sazag‘on-2, Lolab, Jangal; Qizilqum (ichki qismi)da Lavlakon; Toshkent vohasida Bo‘zsuv, Qo‘shilish; Farg‘ona vodiysida Sariqsuv, Zambar, Taypoq, Yangiqadam manzilgohlari.

O‘zbekiston hududi xo‘jalik-madaniy hududlarida eneolit davri arxeologik belgilari (arxeologik izlanish materiallari asosida) quyidagilardan iborat:

– Geografik sharoit, tabiiy muhiti;
– Manzilgohlarning joylashish xususiyatlari;
– Mehnat qurollari, tosh, yog‘och tayoqlar;
– Uy-joylarning bir xil tuzilishi;
– Paleofauna-flora suyaklari topilishi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Obyektivlik, tarixiy xronologik tahlil, nazariy-qiyosiy izohlash, umumlashtirish, mantiqiy xulosa, arxeologiya, etnografiya, geografiya materiallaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR sifatida quyidagi tahlil va natijalarga erishdi. O‘tgan asrda Xorazm ekspetidsiyasi xodimlari Xorazm vohasida Oqchadaryo havzasida eneolit davriga oid Qamishli 1,2, Sariqamishbo‘yi havzasi quyi soy balandligi hamda shimoliy va janubiy Uzboy hududlarida Tog‘oloq, Bola-ishem manzilgohlari arxeologik jihatdan o‘rganilishi natijalarini asos qilib olgan

adabiyotlarda qayd qilingan. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi xodimlari nashrlarida tarixiy ma'lumotlarni nazariy-qiyosiy tahlilidan kelib chiqib Amudaryo o'ng sohili shimoliy Oqchadaryo (Sulton Uvays tog'i sharqiy hududlari) eneolit davri manzilgohlarida arxeologik izlanishlar olib borilgan, ammo Yonboshqal'a va Sho'roxon qishlog'i shimoli-sharqiy hududlari, Tuyamo'yin hududlarida neolit davri urug'-jamoalarining avlodlari tarixi ochiq qolgan. Quyi Amudaryo g'arbiy tomonida Ustyurt hududida neolit davri aholisining eneolit davrida olib borgan xo'jalik turmush an'analari to'g'risida tadqiqotchilarning asarlarida kuzatilmaydi. Zarafshon vodiysi quyi havzasida Y.G'ulomov rahbarligida Mahondaryo arxeologik ekspeditsiyasi xodimlarining katta va kichik tuz konlar atroflarida o'rnashgan Darvozaqir 1,2 manzilgohlari eneolit davrida olib borgan xo'jaligi tarixiga oid ma'lumotlar nashrlari sahifalaridan o'rin olgan emas.

XULOSA VA TAKLIFLARDAN QUYIDAGI MAZMUNLAR IZOHLANDI:

XX asrning 30-yillari oxirida Xorazm ekspeditsiyasi Amudaryo o'ng sohili Yonboshqal'a janubi-g'arbiy arxeologik jihatidan o'rganilganligi Jonbos-4 manzilgohi urug'-jamoalarining bir guruh vakillari Sulton Uvays tog'i etaklarida vujudga kelgan Qamishli 1 manzilgohiga asos solganlar, uning aholi soni zichligi oshganligi sabab, bir guruh a'zolari atrofdan suv havzasi sohili etagiga ulangan tepalikka Qamishli-2 manzilgohini bunyod qilib, kundalik amaliy mashg'ulotlarini davom ettirgan Ustyurt, Qizilqum, Toshkent, Farg'ona, Surxondaryo viloyatlarida tosh asri ovchi va termachilari ularning xo'jalik sohalarida olib borgan amaliy mashg'ulotlari haqida ma'lumotlar kuzatilmaydi.

Yuqorida zikr qilingan tarixiy ma'lumotlardan quyidagi takliflarni ilgari surishga imkon bergan:

1. Amudaryo o'ng sohili hududi geografik xususiyatini qo'shni hududlar geomorfologiyasi bilan qiyosiy izohlangan;
2. Amudaryo o'ng va so'l sohili muayyan hududlarida neolit davri urug'-jamoalari arxeologik jihatdan o'rganilgan, ammo Tuyamo'yin janubiy vodiysi Quyi Zarafshon, Toshkent va Farg'ona hududlarida neolit davri urug'-jamoalari avlodlari tarixida mavjud bo'lgan adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlarning nazariy-qiyosiy asosda o'rganish;
3. Xorazm vohasi va Quyi Zarafshon vodiysi, Qizilqum hududlari oralig'i geologik-geografik jihatlari asosida neolit davri urug'-jamoalarining iqtisodiy-etnik-madaniy munosabatlari aloqadorligi masalalarini yoritish kabi takliflar qayd qilindi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi — Toshkent.: O'qituvchi, 1996.
2. Pumpelly R. Explorations in Turkestan-Washington, 1908.Vol-1.
3. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта–М.: ИВЛ, Наука,1962.
4. Итина М.А. Памятники первобытной культуры верхнего Узбоя. М.: Наука, 1958.
5. Бижанов Е.Б. Неолитические памятники юго-восточного Устюрта // Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта — Ташкент, Фан. 1978.
6. Бижанов Е.Б. Первое неолитическое поселение на Устюрте// СА-М: Наука,1985.
7. Xolmatov N. O'zbekiston neolit davri jamoalarining moddiy madaniyati —Toshkent, Fan, 2007.
8. Джуракулов М.Д., Холматов Н.У. Мезолит и неолит Среднего Зерафшана. —Ташкент, Фан, 1991.
9. Исламов У.И., Тимодеев В.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. — Ташкент, Фан, 1986.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 93/94

TARIXIY OBYEKTLARNI QAYTA TIKLASH VA REKONSTRUKSIYA QILISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH VA 3D MODELLASHTIRISH

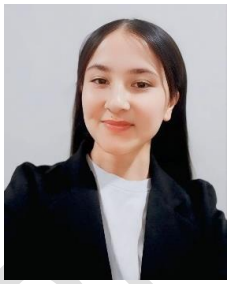
Rahimova Zeboxon O‘ktam qizi, Urganch davlat universiteti “Tarix” ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES AND 3D MODELING IN THE RESTORATION AND RECONSTRUCTION OF HISTORICAL MONUMENTS

Rakhimova Zebo O‘ktam kizi, 2nd year student of the “History” department, Urgench State University

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И 3D МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРИ РЕСТАВРАЦИИ И РЕКОНСТРУКЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ

Рахимова Зебо Уктам кызы, студент 2-курса Ургенчского государственного университета по направлении “История”

https://orcid.org/0009-0001-3014-7105
e-mail: rahimovazeboxon04@gmail.com

Annotatsiya: *Bugungi kunga kelib zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi va ulardan turli sohalarda unumli foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada yurtimizda tarixiy inshootlarning qiyofasini qayta tiklashda 3D modeldan foydalanilgan holda amalga oshirilgan ishlar borasida so‘z boradi va mavzu yuzasidan ba’zi xulosalar beriladi.*

Kalit so‘zlar: *3D model, virtual rekonstruksiya, raqamlashtirish, arxeologiya obyektlari, Blender, vizual tarix, 3Ds Max, Lumion, sun’iy intellect.*

Abstract: *To date, the development of modern technologies and their effective use in various fields have gained relevance. This article will talk about the work carried out using the 3D model in the reconstruction of the image of historical structures in our country and give some conclusions on the topic.*

Key words: *3D model, virtual reconstruction, digitization, objects of Archaeology, Blender, visual history, 3ds Max, Lumion, artificial intellect.*

Аннотация: *На сегодняшний день развитие современных технологий и неумолимое использование снега в различных отраслях промышленности приобретает все большее значение. В данной статье речь пойдет о работе, проведенной с использованием 3D-модели при воссоздании облика исторических сооружений в нашей стране, и будут сделаны некоторые выводы по теме.*

Ключевые слова: *3D модель, виртуальная реконструкция, оцифровка, археологические объекты, блендер, визуальная история, 3ds Max, Lumion, искусственный интеллект.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Hozirgi kunda ilm-fan rivoji namunasi o‘laroq zamonaviy texnologiyalar va kompyuter dasturlaridan barcha sohalarda samarali tarzda foydalanib kelinmoqda. Jumladan, kompyuter dasturi sanalmish 3D dasturlar ayniqsa ilm-fanning eng muhim jabhalarida o‘zining 3D modellar yarata olish imkoniyatlari bilan o‘z rolini namoyon etib kelmoqda. Ilm-fanning barcha sohalari singari arxeologiyada ham zamonaviy texnologiya va kompyuter dasturlari yutuqlaridan oqilona foydalanish yo‘lga qo‘yilgan. Xususan, arxeologik tadqiqotlarda mavjud texnik qurilmalardan izlanishlar samarasi yo‘lida,

kompyuter dasturlaridan esa qidiruv natijalarini raqamlashtirish, virtual rekonstruksiya qilish, ayniqsa 3D modellashtirish va vizual tarixni yaratish yo‘lida muvaffaqiyatli ishlar amalga oshirilmoqda.

Arxeologiya sohasida qilinayotgan ishlarning negizida sohaga bo‘lgan e’tiborni ham alohida ta’kidlab o‘tish joizdir. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yilning 19-dekabrdagi “Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori ilovasida belgilangan 2019-2021-yillarda moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish, asrash, ilmiy tadqiq etish, targ‘ib qilish va ulardan oqilona foydalanishni tubdan takomillashtirish bo‘yicha respublikamizdagi 50 ta eng muhim arxeologiya obyektlarining innovatsion texnologiyalar asosida 3D modelini yaratish belgilangan edi[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). O‘zbekiston boy madaniy-tarixiy merosga ega bo‘lib, so‘nggi yillarda tarixiy yodgorliklarni raqamlashtirish va ularni 3D model shaklida saqlash, tadqiq qilish va virtual tomosha qilish uchun ko‘plab ilmiy va amaliy loyihalar amalga oshirilmoqda.

Yurtimizda “Yangi O‘zbekiston. Yangi nigoh” dasturi doirasida tarixiy obida, yodgorliklarni 3D formatda raqamlashtirish bo‘yicha yangi loyiha o‘z faoliyatini boshladi. Bu loyiha asosan Samarqandda amalga oshiriladi. Raqamlashtirish uchun tarixiy yodgorlilarimizdan Go‘ri Amir maqbarasi, Bibixonim masjidi, qadimiy Afrosiyob manzilgohi, Ulug‘bek rasadxonasi, Registon maydoni va Juma maqbarasi tanlab olingan. Rivojlangan texnologiyalar yordamida tarixiy obidalarimizning raqamli rekonstruksiyasini amalga oshirish va VR formatida namoyish etish imkoniyatini beradi. Davlatimizda Nurulin Timur tomonidan Yerqo‘rg‘on qadimiy manzilgohi (mil. avv.IX-VIII asrlar-mil. VI asrlarga oid qadimiy shahar xarobasi) [2] va So‘g‘d me’morchiligiga oid Oqtepa Yunusobod qal’asining (V-XIII asrlarga oid yodgorlik) [3] 3d rekonstruksiya qilingan[4]. Tadqiqotchi D.I.Jerebyatevning ilmiy ishida uch o‘lchovli modelning tarix va arxeologiya sohasida qo‘llanilish masalasi yoritilgan[5].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Bugungi kunda moddiy-madaniy merosni asrash va targ‘ib etishda zamonaviy texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda: 3D skanerlash texnologiyalari yordamida tarixiy obidalar elektron shaklda saqlanmoqda. Raqamli muzeylar va virtual ekskursiyalar orqali dunyoning istalgan nuqtasidan tarixiy yodgorliklarni ko‘rish imkoniyati yaratilmoqda. Restavratsiya robotlari yordamida nozik va murakkab tiklash ishlari amalga oshirilmoqda. Sun’iy intellekt asosida qadimiy yozuvlar va naqshlarni tiklash loyihalari amalga oshirilmoqda. O‘zbekistonda ham Toshkent, Samarqand va Buxoroda ko‘plab raqamli arxivlar yaratish ishlari olib borilmoqda[6].

Neolit davrining nodir yodgorligi hisoblanmish Yonbosh-4 manzilgohi zamonaviy dasturlar yordamida rekonstruksiya ishi amalga oshirilmagan. Zamonaviy dastur va texnologiyalar asosidagi rekonstruksiya masalasida keyingi davrlarda barpo etilgan Xorazm qal’alarining ayrimlari e’tiborga olingan xolos. Bu maqolada esa rekonstruksiya masalasi uchun Yonbosh-4 manzilgohi obyekt sifatida qabul qilib olinishiga sabab, manzilgoh neolit davri manzilgoh-makonlari orasida o‘sha davrga nisbatan ancha takomillashgan konstruktiv turar-joy hisoblanadi. Turar joyning qurilish konstruksiyasi, qurilish materiallarining o‘lcham jihatdan kattaligi, ayniqsa qum tepalikda bu darajadagi kulbani qad ko‘tarilishi o‘sha davr uchun yuksak natijadagi turar joy sanaladi. Turar joyning rekonstruksiya ishida kompyuter dasturlari orasidan grafika, dizayn, vizual yo‘nalishda ishlovchi 3Ds Max va Lumion dasturlaridan foydalanildi. Ushbu dasturlar obyektni konstruktiv holatini yaratishga va uni vizual ko‘rinishga keltirishga yordam beradi. Buning uchun S.P.Tolstov keltirib o‘tgan rekonstruksiya ishi 3Ds Max dasturiga o‘tkaziladi[7].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Kompyuter grafikasi va tasvirlarni qayta ishlash texnologiyalarining rivojlanishi bilan arxeologik obyektlarni vizualizatsiya qilish va ularni chuqurroq o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldi. Bu texnologiyalar arxeologik topilmalarni, obyektlarni va yodgorliklarni aniqroq hujjatlashtirish va tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Shu bilan birga, yangi kompyuter usullari yordamida yodgorliklarning virtual rekonstruksiyalari, uch o‘lchamli modellar va

raqamli xaritalar yaratish mumkin bo‘lib, ular arxeologik tadqiqotlarni ancha osonlashtiradi va samaradorligini oshiradi. Shu o‘rinda eng muhim xususiyatlardan biri bu vizual tarix yoritilgan video rolik yarata olishga qodir kompyuter dasturlarini ta’kidlab o‘tish joizdir. Bu borada nafaqat chet ellik, balkim, O‘zbekistonlik arxeologlar keng miqyosda AutoCad, MicroStation, AutoCad Map, Easy Cad, 3DsMax, Autodesk Maya, ArchiCAD, 3DWorldStudio, Unity 3DQuest 3D, 3DVia Studio (Virtual Tools), Unigine, 3D Game Studio va boshqa shu kabi maxsus dasturlardan foydalanib kelishmoqda. Bu dasturlarga qo‘shimcha sifatida Revit, Blender, Unreal Engine, Lumion dasturlarini ham sanab o‘tish lozim. Tadqiqotchi D.I.Jerebyatevning ilmiy ishida 3D (uch o‘lchovli) modellashtirishning tarix va arxeologiya sohasidagi ahamiyati haqida ma’lumotlar keltirib o‘tilgan[8].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Madaniy yodgorliklar va tarixiy obidalar insoniyat tomonidan yaratilgan madaniy qadriyatga ega boylik qoldiqlaridir. Moddiylashib borayotgan bugungi jamiyatda madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish nihoyatda dolzarb va muhim hisoblanadi. Tarixiy merosni saqlash va tiklash jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish mutaxassislarga aniqroq, tezkor va samarali yechimlarni taklif qilmoqda. 3D modellashtirish, dronlar, lazerli skanerlash, sun’iy intellekt va virtual reallik kabi innovatsion usullar yordamida yuz yillik binolarning asl nusxasini tiklash, buzilish xavfini oldini olish va ularni virtual muhitda abadiylashtirish mumkin. Kelajakda sun’iy intellektning rivojlanishi, arxeologik topilmalarning 3D baza tizimlariga kiritilishi va kengaytirilgan reallik texnologiyalarining keng tarqalishi bilan tarixiy merosni saqlash butun yangi darajaga ko‘tariladi. Bu nafaqat o‘tmishni tiklash, balki uni yangi avlod uchun yanada qiziqarli va tushunarli qilish imkoniyatini beradi. Bu mavzu doirasida kelgusida ko‘proq amaliy tadqiqotlarni keng miqyosda amalga oshirish zamon talabiga aylanmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Matqurbanov F. Arxeologik tadqiqotlarda 3d modellashtirishda 3d dasturlarning ahamiyati/ Ta’limda raqamli texnologiyalarni tatbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari” jurnali/ 31-to‘plam 1-qism. May 2024, 81-b.
2. Nurulin T.S. Yerqo‘ro‘on qadimiy manzilgohini 3d rekonstruksiya qilish//O‘zbekiston arxitekturasi va qurilishi.-Toshkent, 2022.-N2-3.-s.27-38.
3. Nurulin T.S. Oqtepa Yunusobod qal’asini virtual rekonstruksiya qilish//O‘zbekiston arxitekturasi va qurilishi. Toshkent, 2021.N2-3.-S.24-31.
4. Koshanova Sh. Tarixiy yodgorliklarni saqlash va qayta tiklashda 3d texnologiyasi ahamiyati/ Academic Research in Educational Sciences” jurnali/July 2022 392-b.
5. Жеребятьев Д.И. Методы исторической реконструкции памятников истории и культуры России средствами трехмерного компьютерного моделирования. Автореф.дисс. канд. ист. наук.-Москва.2013.-28 с.
6. Ro‘ziqulov A. O‘zbekistonning moddiy-madaniy merosini targ‘ib va tadqiq etish tamoyillari. Moddiy-ma’naviy meros va umumbashariy qadriyatlar Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallar to‘plami (2025-yil 16-may) 17-kitob. Toshkent-2025.
7. Matqurbanov F.R. Xorazm vohasi neolit davri nodir yodgorligining zamonaviy texnologiyalar yordamida tarixiy ko‘rinishi (Yonbosh-4 misolida)/ Xorazm Ma’mun Akademiyasi Axborotnomasi/2024-6/3, 83-84-b.
8. Sadullayev B. Matqurbanov F. Arxeologik tadqiqotlarda ilg‘or texnologiyalardan foydalanish hamda 3D modellashtirish. *Tamaddun Nuri Jurnali* October 2024, 178-b.

Qabul qilindi:15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 94.(575.1)

SURXON VOHASI AHOLISINING IJTIMOIY HAYOTIDA MAHALLANING O‘RNI

Ro‘ziboyev Nurbek O‘ktamovich, Termiz davlat universiteti “Etnografiya, etnologiya va antropologiya” ixtisosligi tayanch doktoranti

THE PLACE OF THE NEIGHBORHOOD IN THE SOCIAL LIFE OF THE RESIDENTS OF THE SURKHAN OASIS

Ro‘ziboyev Nurbek U‘ktamovich, Termez State University, PhD student in the specialty “Ethnography, Ethnology and Anthropology”

МЕСТО МАХАЛЛИ В СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ ЖИТЕЛЕЙ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА

Розибоев Нурбек Уктамович, Термезский государственный университет, докторант по специальности “Этнография, этнология и антропология”

https://orcid.org/0009-0005-9165-9496
e-mail: nurshox97@mail.ru

Annotatsiya: *Mahalla kichik ma’muriy hudud bo‘lishi bilan birga, turmush tarzi, qadriyatlar, an’analar, urf-odatlar umumiyligi bilan bog‘langan kishilar jamoasi birligi, o‘zbek qishloqlarida turli marosim va to‘ylarni o‘tkazish uchun oqsoqollar muhim rol o‘ynagan. Qishloq oqsoqoli obro‘li, halol inson bo‘lib boshqalarga o‘z ta’sirini o‘tkazganligi haqida batafsil ma’lumot berilgan.*

Kalit so‘zlar: *“Mahalla — ham ota, ham ona”, “Mahalla shahar ichidagi shaharcha”, “Kuchli davlatdan — kuchli jamiyat sari”, “o‘rin-joy”, qavm yoki jamoat.*

Abstract*: Mahalla is a small administrative area, but also a community of people connected by a common lifestyle, values, traditions, customs, elders played an important role in holding various ceremonies and weddings in Uzbek villages. Detailed information is provided on the fact that the village elder was a respected and honest person who influenced others.*

Keywords: *“Mahalla — both father and mother”, “mahalla is a town within a city”, “From a strong state to a strong society”, “place”, people or community.*

Аннотация: *Махалля — это небольшая административная единица, но также сообщество людей, связанных общим образом жизни, ценностями, традициями, обычаями, старейшины играли важную роль в проведении различных обрядов и свадеб в узбекских селах. Подробная информация о том, что старейшина села был уважаемым и честным человеком, который влиял на других.*

Ключевые слова: *“Махалля — и отец, и мать”, “махалля — город в городе”, “От сильного государства к сильному обществу”, “место”, люди или сообщество.*

KIRISH (INTRODUCTION). Ma’lumki, azaldan o‘zbek mahallalari chinakam milliy qadriyatlar maskani bo‘lib keladi. O‘zaro mehr-oqibat, ahillik va totuvlik, ehtiyojmand, yordamga muhtoj kimsalar holidan xabar olish, yetim-yesirlarning boshini silash, to‘y-tomosha, hashar va ma’rakalarni ko‘pchilik bilan bamaslahat o‘tkazish, yaxshi kunda ham, yomon kunda ham birga bo‘lish kabi xalqimizga xos urf-odat va an’analar avvalambor mahalla muhitida shakllangan va rivojlangan. Xalqimizga xos o‘zini o‘zi boshqarish tizimining bu noyob usuli qadim-qadimdan odamlarning nafaqat tilida, balki dilida, butun hayotida chuqur joy egallagani bejiz emas. Biz

“Mahalla — ham ota, ham ona” degan hikmatli naqlni ana shu hayotiy haqiqatning ifodasi sifatida qabul qilamiz. Mahalla haqida gapirganda, ko‘pchilik ana shunday chuqur ma’noli so‘zlarni eslashi va tilga olishi tabiiy. Ular shu tariqa nainki o‘zlarining dard-u tashvishlarini hal qiladigan ta’sirchan ijtimoiy fuqarolik idorasi, ayni vaqtda ona yurt ramzi bo‘lgan mahallaga o‘zining munosabatini izhor etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD / (MATERIALS AND METHODS). “Mahalla” atamasi arabcha bo‘lib, “o‘rin-joy”, qavm yoki jamoat ittifoqlikda, o‘zaro bir-birlarini qo‘llab-quvvatlab yashaydigan joyni anglatadi. Alisher Navoiy o‘zining “Hayratul abror” asarida mahallani “Mahalla shahar ichidagi shaharcha”dir deb ta’riflaydi. Mahallaning xalq ma’naviyati bilan bog‘liq jihatlari haqida so‘z yuritib, ularni ko‘z o‘ngimizdan o‘tkazib, atroflicha tahlil qilar ekanmiz, hech ikkilanmasdan aytish kerakki, biz har qaysi xonadon, butun el-yurtimizdagi ma’naviy iqlim va vaziyatni anglamoqchi bo‘lsak, bu boradagi haqiqiy manzaraning yorqin ifodasini avvalo mahalla hayotida xuddi oynadek yaqqol ko‘rish imkoniga ega bo‘lamiz. Shu sababli biz ma’naviy hayotimizni, milliy ong va qadriyatlarimiz, e’tiqod va tafakkurimiz, urf-odat va an’analarimizni asrab-avaylash, ma’naviy olamimizni yuksaltirishga intilar ekanmiz, bularning barchasi mahalla idorasiga yanada ko‘proq imkoniyat berish, uning huquqiy va amaliy vakolatlarini kengaytirish bilan bevosita aloqador ekanini o‘zimizga yaxshi tasavvur qilamiz.

NATIJALAR (RESULTS). Yangi jamiyat bunyodkori bo‘lmish yangi insonni tarbiyalashda hozirgi paytda mahallalarimizda samarali faoliyat olib borayotgan, bu noyob tuzilmani tom ma’noda o‘zini o‘zi boshqarish idorasiga aylantirishga katta hissa qo‘shib kelayotgan mahalla oqsoqollari va faollarining ijobiy ta’siri tobora ortib bormoqda. Aynan ana shu insonlarning odamlar ko‘ngliga yo‘l topib, ularning dard-u tashvishiga sherik bo‘lib, o‘z vaqtida berayotgan amaliy yordamlari, to‘g‘ri va o‘rinli maslahatlari tufayli oila va mahalla muhitida, butun diyorimizda tinchlik va osoyishtalik, o‘zaro mehr-oqibat tuyg‘ulari kuchayib borayotganini el-yurtimiz yuksak qadrlaydi. Ayniqsa, yosh yigit va qizlarimizning mustaqil hayotga kirib borishi, yosh oilalarning jamiyatdan o‘ziga munosib o‘rin topishida bu fidoyi va mehribon, jonkuyar odamlarning qanchalik muhim rol o‘ynayotganini hurmat bilan e’tirof etishimiz lozim. Jamiyatimiz ma’naviyatini yuksaltirish bilan bog‘liq jarayonlarning murakkab tomoni shundaki, bugungi kunda boshimizdan kechirayotgan ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot yo‘lida uchraydigan juda ko‘p muammolarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan faqat o‘z kuchimiz va salohiyatimizga tayanib hal etishga to‘g‘ri kelmoqda. Shu maqsadda mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab yurtimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli ishlarning amaliy natijasi o‘laroq, adabiyot va san’at, madaniyat, matbuot sohasi mafkuraviy tazyiqdan butunlay xalos bo‘lganini qayd etish joiz. Kuz va bahor oylarida yurtimizning barcha go‘shalarida umumxalq hasharlari o‘tkaziladi. Uylar, binolar atrofi tozalanadi, ko‘cha va maydonlar, guzarlar, bog‘-u rog‘lar ko‘rkam tusga kiradi. Ayniqsa, qishloq joylardagi umumxalq hasharlari saylga, bayramga aylanib ketadi. Bir kun ariq qazilsa, boshqa kuni yo‘llar tozalanadi, daraxtlarga shakl berish, oqlash ishlari ikki-uch kunlab davom etadi. Bolalik davrimizda bu ishlarni ko‘p ham tushunmasdik. Ko‘pni ko‘rgan otaxonlar, mahalla-ko‘yning jonkuyarlari odamlarni hasharga aytib, kelmaganlarni koyib qo‘yganlari esimda. Shundanmi, hashar desa hamma birdek ishga kirishib ketardi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ /DISCUSSION). Oradan yillar o‘tib bu ishlar o‘z-o‘zidan bo‘lmasligini, to‘y-ma’raka, katta tadbir va yig‘inlar oldidan hashar o‘tkazish xalqimizning ming yillik qadriyati ekanini tushundik. Bu ishlarning ortida esa ularni boshqarib, yo‘naltirib turuvchi mahalla borligini angladik. O‘zi obod, odamlari ahil mahallaga borib qolsam, oqsoqollar aytgan gaplarning ro‘yobini ko‘rgandek bo‘laman.

Turli tanlov va musobaqalar esa mahallalararo sog‘lom raqobat muhitini yaratib, boy tajribalarning ommaviylashuviga sabab bo‘lmoqda. “Mahallam tarixini o‘rganaman” kabi qator ko‘rik-tanlovlarning o‘tkazilishi mahalla faoliyatini o‘rganish va ularga amaliy-uslubiy yordam ko‘rsatishda qo‘l kelmoqda. Ko‘riktanlovlardan maqsad esa turli illatlarni bartaraf etish, nosog‘lom muhit yuzaga kelgan oilalarni aniqlash va yordam berish, notinch oilalar bilan yakka tartibda ishlash, individual suhbatlar o‘tkazish, xotin-qizlar, ayniqsa, yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzi talablarini,

ibratli urf-odat va an’analarni targ‘ib etish hamda ommalashtirishdan iborat.

Mahalla o‘zbeklarning tarixan shakllangan yagona maqsad bilan yashab, faoliyat ko‘rsatadigan makoni hisoblanadi. U o‘zbek xalqining turmush tarzi, ruhiyati, ijtimoiy hayotining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi, milliy an’analarini, urf-odatlarini, axloqiy-ma’naviy qadriyatlarini avloddan-avlodga yetkazuvchi muqaddas maskan bo‘lib kelgan. Mahalla insonlarning millati, yoshi, jinsi, din, irqi, tili, e’tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar ularni ezgulik yo‘lida jipslashtiruvchi va birlashtiruvchi katta oila hisoblanadi. Bu oila insonlarning bir-birlariga bo‘lgan o‘zaro hurmati, muhabbati, mustahkam do‘stligi asosida yashaydi, faoliyat ko‘rsatadi. Mahallalar o‘z bag‘rida milliy ong g‘oyalarni shakillantirib mahalla fuqarosi qalbida vatanparvarlik , insonparvarlik ,muqaddas ona tuproqni e’zozlash, mehr-shafqatli bo‘lish o‘z iste’dodini vatan mustaqilligi, ozodligi yo‘lida sarflash tushunchasi bilan tarbiyalaydi.

XULOSA (CONCLUSION). Demak, mahalla kishilarning tarixan shakllangan, yagona maqsad bilan yashab, faoliyat ko‘rsatadigan makoni hisoblanad. U o‘zbek xalqining turmush tarzi, ruhiyati, ijtimoiy hayotining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi, milliy an’analarni, urf-odatlari, axloqiy-ma’naviy qadiryatlarini avloddan-avlodga yetkazuvchi muqaddas maskan bo‘lib kelgan. Mahalla insonlarining millati, yoshi, jinsi, dini, irqi, tili, e’tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar ularni ezgulik yo‘lida jipslashtiruvchi va birlashtiruvchi katta oila hisoblanadi. Bu oila insonlarning bir-biriga bo‘lgan o‘zaro hurmati, muhabbati, mustahkam do‘stligi asosida yashaydi, faoliyat ko‘rsatadi.

Darhaqiqiqat, Sharq xalqlari uchun muhim xususiyat xursandchilik kunlari ham, boshga ish tushgan onlarda ham bir-biriga hamdard va hamnafas bo‘lishdir. Insonlar o‘rtasidagi bunday bog‘liqlik va hamjihatlikning muhim vositasi – mahalladir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES):

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent: O‘zbekiston, 2017. -26 b.
3. S.Tursunov, B.Jo‘rayev. Mahalla – mustaqil yurt tayanchi. – Toshkent: Muharrir, 2012. 12-b.
4. Jalilov.Sh. Mahalla yangilanish davrida. T.: Mehnat. 1995 y.72 bet.
5. Jalilov Sh. Mahalla – o‘zini-o‘zi boshqarishishning huquqiy kafolati. T.: №-1. 1999. 320-bet.
6. Jalilov Sh. Kuchli davlatdan – kuchli jamiyat sari. Tajriba, tahlil amaliyoti. T.: O‘zbekiston, 2001 y. 192 bet.
7. Jalilov Sh. Fuqarolik jamiyatining poydevori. T.: —O‘zbekiston, 2003-y. 203-bet.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 93/94

КУЛЬТУРНО-НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ УЗБЕКИСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭПОХУ РАННЕГО РЕНЕССАНСА (IX–XI ВВ)

Исломов Абдулазиз Латиф оглы, магистрант Кокандского государственного университета

IX–XI ASRLARDA O‘ZBEKISTON VA OZARBAYJONNING MADANIY-ILMIY MEROSI (ILK RENESSANS DAVRI)

Islomov Abdulaziz Latif o‘g‘li, Qo‘qon davlat universiteti magistranti

THE CULTURAL AND SCIENTIFIC HERITAGE OF UZBEKISTAN AND AZERBAIJAN DURING THE EARLY RENAISSANCE (9TH–11TH CENTURIES)

Islomov Abdulaziz Latif ugli, Master’s student at Kokand State University

https://orcid.org/0009-0000-7737-624X
e-mail: abdulazizislomov742@gmail.com

Аннотация: *В статье рассматривается культурно-научное взаимодействие между территориями современного Узбекистана и Азербайджана в IX–XI веках — в период, известный как Ранний Ренессанс мусульманского Востока. Особое внимание уделяется сходству в литературных и архитектурных традициях, что свидетельствует о тесных историко-культурных связях между двумя регионами.*

Ключевые слова: *Узбекистан, Азербайджан, Ранний Ренессанс, IX–XI века, культура, наука, исламская цивилизация, Великий шелковый путь, Ибн Сино, Бахманьяр, историко-культурные связи.*

Annotatsiya: *Maqolada IX–XI asrlarda, ya’ni musulmon Sharqining Ilk Renessans davrida hozirgi O‘zbekiston va Ozarbayjon hududlari o‘rtasidagi madaniy-ilmiy aloqalar ko‘rib chiqiladi. Adabiyot va me’morchilik an’analaridagi o‘xshashliklarga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, bu ikki mintaqa o‘rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarning yaqinligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston, Ozarbayjon, Ilk Renessans, IX–XI asrlar, madaniyat, fan, islom sivilizatsiyasi, Buyuk Ipak yo‘li, Ibn Sino, Baxmanyar, tarixiy-madaniy aloqalar.*

Annotation: *The article explores the cultural and scientific interaction between the territories of modern Uzbekistan and Azerbaijan during the 9th–11th centuries — a period known as the Early Renaissance of the Muslim East Special attention is given to the similarities in literary and architectural traditions, highlighting the close historical and cultural ties between the two regions.*

Keywords: *Uzbekistan, Azerbaijan, Early Renaissance, 9th–11th centuries, culture, science, Islamic civilization, Great Silk Road, Ibn Sina, Bahmanyar, historical and cultural ties.*

ВВЕДЕНИЕ (KIRISH /INTRODUCTION). Эпоха IX–XI веков в истории мусульманского Востока по праву считается временем Раннего Ренессанса — периода расцвета науки, философии, искусства и образования. На этом фоне особое место занимают культурно-научные достижения народов, населяющих территорию современного Узбекистана и Азербайджана. Их взаимодействие в те столетия было частью более широкой исламской цивилизации, в которой свободно циркулировали идеи, книги и учёные.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR / MATERIALS AND METHODS). Территория Узбекистана в IX–XI веках находилась под властью таких династий, как Саманиды и Караханиды. Самарканд, Бухара и Хива стали

крупными центрами науки, где работали выдающиеся учёные — аль-Фаргани, аль-Хорезми, Ибн Сино (Авиценна). Эти города притягивали учёных и студентов со всего Востока, включая выходцев с Кавказа и, в частности, из Азербайджана. В это же время на территории современного Азербайджана развивались Ширваншахское государство и другие княжества, которые активно участвовали в научной и культурной жизни региона. Видные азербайджанские мыслители, такие как Бахманьяр ибн Марзбан (ученик Ибн Сины), а также многочисленные поэты и философы, вносили вклад в формирование общего культурного пространства Востока. Особенно важно отметить, что между регионами существовали прочные связи через трансрегиональные торговые пути, в том числе Великую шелковую дорогу.

Эти пути не только обеспечивали экономический обмен, но и способствовали распространению научных знаний, философских учений, литературных произведений и религиозных идей. Кроме того, как Узбекистан, так и Азербайджан являлись важными центрами перевода и распространения древнегреческого, индийского и иранского научного наследия. Переводческие школы, библиотеки и мадраса способствовали формированию интеллектуальной элиты, свободно перемещающейся по всему исламскому миру. Культурное наследие этого периода выражается также в архитектуре, каллиграфии, литературе и музыкальном искусстве. Орнаменты, стили и формы архитектурных сооружений Бухары и Шемахи, сходства в эпической литературе (например, между узбекским «Алпомишем» и азербайджанским «Кёроглы») свидетельствуют о глубинных культурных пересечениях. Начиная с IX века, наблюдаются более тесные связи в сфере науки и культуры. Труды теолога, одного из составителей наиболее достоверных хадисов Абу Мухаммед аль-Бухари (810-870 гг.) изучались теологами всего мусульманского Востока. Неоднородность социально-экономического и духовного развития мусульманских стран, смешивание первоначальных правовых идей ислама с правовыми системами стран, вошедших в халифат, дальнейшая эволюция теории в связи с социальными потребностями не позволяли богословам выработать универсальную правовую систему, пригодную в одинаковой степени для всех регионов халифата. В этой связи работы известного во всем мусульманском мире толкователя Корана Имама аль-Бухари оказались уникальным пособием практически для всех регионов халифата Бухара и Самарканд, как признанные центры исламской науки, подготовили не одно поколение исламских теологов, в том числе и из Азербайджана. К работам аль-Бухари были написаны ряд комментариев, в том числе теологом Абубакром Ахмедом Бардиджи (уроженец Бардиджа, города в Азербайджане на р.Куре, ныне село у г.Барда)[1]. Другой узбекский ученый, географ Мухаммед аль-Хорезми (IX век) в работе «Китаб сурат ал-арз» («Книга картины Земли») заложил основы классических географических трудов, разделив землю на 7 климатических поясов. Впоследствии его труд брали за основу и азербайджанские географы[2].

ОБСУЖДЕНИЕ (MUHOKAMA /DISCUSSION). Трудно переоценить значение работ Абу Али Хусейна Ибн Сины (Авиценны) (980-1037 гг.) на развитие науки в Азербайджане. Практически по всем направлениям науки работы Ибн Сины изучались азербайджанскими учеными. Не случайно, 12 рукописей произведений Ибн-Сины (самая древняя относится к 1143 году) хранятся в Институте Рукописей НАН Азербайджана. Лучшим учеником Ибн Сины считается азербайджанский ученый Абулхасан Бахманйар ибн Марзбан аль-Азербайджани (993-1066 гг). Ибн Сина сам отобрал смышленого мальчика себе в ученики и впоследствии писал: «Он мне любим как сын и даже больше. Я дал ему образование, воспитание и довел его до такого уровня». Средневековый историк философии Захирадин Бейхаки отмечал, что большинство полемических трудов Ибн Сины составлены на основе вопросов Бахманйара. В Рукописном фонде Института Востоковедения им. Бируни АН Узбекистана хранится одна рукопись такого труда. Азербайджанец Абдулгамид ибн Иса Хосровшахи (уроженец села Хосровшах у

Тебриза) (1184-1252 гг.) написал комментарий к работе «Шифа» Ибн Сины - «Мухтасар китаб аш-Шифа». В XV веке в Азербайджане написано много комментариев к трудам Ибн Сины[3].

РЕЗУЛЬТАТЫ (NATIJALAR /RESULTS). В середине XI века Азербайджан и Узбекистан были одними из важнейших центров научной мысли Востока. В городах Азербайджана Шемахе, Тебризе, Ардебиле, Мараге, Гяндже, Нахчыване, в городах Узбекистана – Бухаре, Ургенче, Самарканде, Ходженте и других - возникли «Дома мудрости», библиотеки, обсерватории[4].

Здесь осуществлялось изучение научного наследия Древней Греции и Индии, велись работы в области точных и естественных наук. Хорезм в эту эпоху рассматривался как «местопребывание людей науки и место остановки караванов мудрецов», а Бухара «место собрания улемов, родина благородных и средоточие наук». По мнению исследователей, это во многом объясняется тем, что в городах Мавераннахра пересекались наиболее важные караванные пути. Не случайно, что мусульманская богословская философия Азербайджана обращалась к трудам узбекского теолога Мухаммеда аль-Газзали (1058 – 1112 гг). В то же время «Словарь тюркских наречий» Махмуда Кашгари имел огромное значение для изучения языков и диалектов всех тюркских народов. Вопросы теории государственности у тюркских народов дает труд «Знание, дающее счастье» другого уроженца Средней Азии Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни[5].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (XULOSA/CONCLUSION). Таким образом, эпоха Раннего Ренессанса (IX–XI вв.) стала важнейшим этапом в развитии культурно-научного наследия Узбекистана и Азербайджана. В этот период формировались фундаментальные научные школы, расцветали литература, философия, медицина, астрономия и математика. Деятельность таких выдающихся личностей, как аль-Фаробий, Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, а также классиков тюркской и персидской литературы, сыграла решающую роль в развитии восточной и мировой цивилизации. Тесные культурные и научные связи между народами, населяющими территории современного Узбекистана и Азербайджана, свидетельствуют о высоком уровне интеллектуального обмена и единстве духовных ценностей. Это богатое наследие служит прочной основой для дальнейшего укрепления двустороннего сотрудничества в гуманитарной сфере и формирует важные ориентиры для построения Третьего Ренессанса в современном Узбекистане и Азербайджане. Изучение и популяризация достижений той эпохи сегодня не только способствует сохранению исторической памяти, но и вдохновляет на развитие науки, культуры и образования на основе великих традиций прошлого.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Беруний Абу Райхон. Памятники минувших поколений (الآثار الباقية عن القُرُون الخالية) — Ташкент: Фан, 1968. – 364 с.
2. Ибн Сино (Авиценна). Канон врачебной науки / Пер. с араб., вступ. ст. и прим. А. П. Юшкевича. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – 412 с.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.:Наука,1963. – 592 с.
4. Массон М.Е., Раппопорт Ю.А. Города Средней Азии на Великом шелковом пути. – М.: Наука, 1965. – 287 с.
5. Насриддинов А.Х. Цивилизация ислама и научное наследие Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 2012. – 248 с.
6. Юсуфова Г.И. Средневековая архитектура Азербайджана (IX–XII вв.). – Баку: Элм, 2002. – 264 с.
7. Заманова С.А. Бахманьяр Бахтияр и философская мысль Азербайджана. – Баку: Наука, 2017. – 198 с.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.85:92.136

TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING PAYDO BO‘LISHI

Axmadjonova Gulnoza Rustamjon qizi, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi “Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA” kafedrasi o‘qituvchisi

THE EMERGENCE OF THE JADIDIST MOVEMENT IN TURKESTAN

Axmadjonova Gulnoza Rustamjon qizi, Lecturer, Department of “Islamic History and Source Studies IRCICA”, International Islamic Academy of Uzbekistan

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ТУРКЕСТАНЕ

Ахмаджонова Гулноза Рустамжоновна, преподаватель кафедры “Исламская история и источниковедение IRCICA” Международной исламской академии Узбекистана

https://orcid.org/0009-0001-9547-4414
e-mail:
g.r.axmadjonova@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan jadidchilik harakati, uning ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy-ma’rifiy mohiyati yoritilgan. Jadidlarning yangi uslubdagi maktablar ochish, xalqni savodli qilish, matbuot va adabiyot orqali uyg‘otish yo‘lidagi xizmatlari batafsil bayon etilgan. Muallif jadidlar faoliyatining asosiy yo‘nalishlari – ta’lim, matbuot, siyosat va adabiyotga alohida e’tibor qaratib, ularning tarixiy xizmatlarini zamonaviy kontekstda qayta baholaydi. Maqolada Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Cho‘lpon kabi jadid ziyolilarning milliy uyg‘onishdagi o‘rni, ularning merosi bugungi kun uchun ham muhim saboq ekani ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *ma’rifat, usuli jadid maktablari, milliy uyg‘onish, taraqqiyot, darsliklar, matbuot, gazeta, jurnal, adabiyot va san’at, teatr, milliy ong, vatanparvarlik, axloqiy tarbiya, ayollar huquqlari, ta’lim islohoti, mustamlakachilikka qarshi kurash, Turkiston Muxtoriyati, qatag‘on, ziyolilar, ilm-fan, savodsizlikka qarshi kurash, o‘zbek tili.*

Abstract: *This article covers the Jadid movement that emerged in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries, its socio-political and spiritual-enlightenment essence. The Jadids’ services in opening new-style schools, educating the people, and awakening them through the press and literature are described in detail. The author pays special attention to the main areas of Jadid activity - education, press, politics, and literature, and reassesses their historical services in a modern context. The article emphasizes the role of Jadid intellectuals such as Behbudiy, Avloniy, Fitrat, and Cholpon in national awakening, and that their legacy is an important lesson for today.*

Key words: *education, new-style schools, national revival, development, textbooks, press, newspapers, magazines, literature and art, theater, national consciousness, patriotism, moral education, women's rights, education reform, fight against colonialism, Turkestan autonomy, repression, intelligentsia, science, fight against illiteracy, Uzbek language.*

Аннотация: *В статье рассматривается движение джадидов, возникшее в Туркестане в конце XIX - начале XX вв., его общественно-политическая и духовно-просветительская сущность. Подробно описываются заслуги джадидов в открытии школ нового образца, просвещении народа и пробуждении его через печать и литературу. Автор уделяет особое внимание основным*

направлениям деятельности джадидов – образованию, печати, политике и литературе, и переоценивает их исторические заслуги в современном контексте. В статье подчеркивается роль таких джадидских интеллектуалов, как Бехбудий, Авлоний, Фитрат и Чулпон, в национальном пробуждении, и то, что их наследие является важным уроком для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: *просвещение, новометодные школы, национальное возрождение, развитие, учебники, пресса, газеты, журналы, литература и искусство, театр, национальное сознание, патриотизм, нравственное воспитание, права женщин, реформа образования, борьба с колониализмом, Туркестанская автономия, репрессии, интеллигенция, наука, борьба с неграмотностью, узбекский язык.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Tarix — bu faqat o‘tmish kitobi emas, u xalq ruhining aksidir. Har bir uyg‘onish, har bir harakat — insoniyat qalbining g‘oyat muhim daqiqalaridir. Ana shunday daqiqalardan biri Turkiston tuprog‘ida XIX asr oxiri — XX asr boshlarida bo‘lib o‘tgan jadidchilik harakatidir. Bu harakat — zulmat ichra yo‘l izlagan ziyolilar yuragi, millatni uyg‘otishga qaratilgan ma’rifiy kurash edi[4].

XIX asr oxirlariga kelib, Turkiston o‘lkasi Rossiya imperiyasi tasarrufiga o‘tgan edi. Bu davrda mahalliy xalq eski usuldagi maktablarda diniy asosda ta’lim olardi. Hayot tarzida o‘zgarish kam, ilm-u hunar taraqqiy etmagan, zamonaviy tafakkurga yo‘l berilmagan edi. O‘lkada savodsizlik avj olgan, xalq jaholat domida qolgan bir zamonda, o‘zini xalq xizmatiga bag‘ishlagan ziyolilar safi asta-sekin vujudga kela boshladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). “Jadid” so‘zi arab tilidan olingan bo‘lib, “yangi” degan ma’noni anglatadi. Jadidchilik harakati — bu eski, an’anaviy, ammo zamonga javob bermaydigan ta’lim tizimiga qarshi chiqqan, yangi, zamonaviy usullarni joriy etishga urinib ko‘rgan ziyolilarning ijtimoiy-ma’rifiy faoliyatidir. Bu harakat avvalo ta’lim sohasida boshlangan bo‘lsa-da, keyinchalik adabiyot, siyosat, matbuot, teatr, san’at, iqtisodiyot va boshqa jabhalarda ham o‘z aksini topdi.

Jadidchilik harakatining sabablari va jadidchilikning yuzaga kelishiga bir necha omillar sabab bo‘ldi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Dastlabki sabablardan biri sifatida imperializm bosimi – Rossiya imperiyasi ostida xalq huquqlari cheklangan, mahalliy madaniyat va til tahdid ostida qolgan edi. Keyingi sabablar esa savodsizlik va jaholat – aholining katta qismi oddiy o‘qish-yozishni ham bilmas edi. Dunyoqarashning torligi – eski maktablar ilm-fanning zamonaviy yutuqlaridan yiroq bo‘lib, diniy doiradagi cheklangan ta’limni taklif qilardi va Yevropa taraqqiyoti – Turkiya, Rossiya va G‘arbdagi taraqqiyotdan xabardor bo‘lgan ziyolilar o‘z yurtini uyg‘otishga intildilar[5].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Aslida jadidlar kimlar edi? Jadidlar — ma’rifatparvarlar, islohotchilar, millatning o‘zligini uyg‘otgan fidoyilar edi. Ular xalqni johillik, qoloqlik va zulmatdan chiqarib, ilm-fan, adabiyot, til, madaniyat orqali yuksak jamiyat sari yetaklashni orzu qilgan buyuk siymolar edi. Jadidlar yangi usuldagi maktablar ochib, zamonaviy ta’lim joriy qildilar. Gazeta va jurnallar chiqarib, xalqni dunyoda bo‘layotgan voqealardan xabardor qildilar. Milliy teatr va adabiyotni rivojlantirdilar. Qadimiy qadriyatlarimizni asrab-avaylab, uni zamon bilan uyg‘unlashtirishga urindilar. Millatning mustaqilligini, o‘z yo‘lini topishini orzu qildilar. Jadidlar har bir bola ilmli bo‘lishini, ona tilimizda darsliklar, she’rlar, kitoblar yozilishini, ayollar ham ta’lim olishini, huquqiy erkinlikka ega bo‘lishini, Turkiston mustaqil va taraqqiy etgan jamiyat bo‘lishini, millat o‘z tarixini, madaniyatini anglashi va qadrlashini istar edilar[4].

Jadidchilik harakati rahnamolari orasida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Ismoil G‘aspirali, Fitrat, Cho‘lpon, Qodiriy kabi buyuk siymolar bor edi. Ular maktablar ochdi, gazeta-jurnallar nashr etdi, drama va she’rlar orqali xalqni uyg‘otdi. Ular diniy fanlarni inkor etmadi, balki ularga zamonaviy fanlarni qo‘shishni taklif qildilar.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Yangi usuldagi maktablar ochilishi — milliy uyg‘onishning ilk qadamlaridan edi. Millatni uyg‘otish, elni yuksaltirish uchun eng avvalo ilm zarur, degan edi jadidlar. Jaholat bilan kurashning, millatni zulmatdan nur sari boshlashning yo‘li

maktab edi. Ammo bu maktab, odatdagiday emas, balki yangi usuldagi, zamonaviy bilimlar bilan qurollangan maktab bo‘lishi kerak edi. Turkistonning ko‘hna maktablarida bolalar faqatgina Qur’on o‘qish, diniy ilmlarni yod olish, arabcha yozishni o‘rganar, lekin hayotiy bilimlardan bebahra edilar. Darslar tasbeh ohangida, kalima yodlash shaklida o‘tar, aqlni ishga solish, tafakkur qilishga imkon yo‘q edi. Bu maktablarda hayot emas, faqatgina rasmiy taqlid yashardi. Jadidlar tushunib yetdilarki, bu ko‘hna uslub bilan millat taraqqiy etolmaydi. Ilm-fan, texnika, matematika, geografiya, tibbiyot, tarix — bularsiz zamonaviy dunyoda yashash, o‘z o‘rnini topish mumkin emas. Shu sabab, ular “usuli jadid”, ya’ni yangi uslubdagi maktablarni joriy etishga bel bog‘ladilar. 1901-yilda Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan Samarqandda ochilgan birinchi yangi usuldagi maktab bu harakatning amaliy boshlanishi bo‘ldi. Bu maktabda o‘qitish uslubi yangicha edi: taxtalar, doskalar ishlatildi, sinf tizimi joriy etildi. Bu maktablarda turk, rus, arab tillari, ona tili, geografiya, matematika, tarix, arifmetika, tabiiyot fanlari, biologiya kabi fanlar o‘qitilar edi. O‘qitish uslubi, darsliklar, ta’lim tizimi butkul yangi edi. Darslar ovoz chiqarib o‘qish, savol-javob asosida olib borildi. Kitoblar yangi yozuvda, tushunarli tilda yozildi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy aytar edi: *“Maktab ochmak — xalqni uyg‘otmakdur. Uyg‘ongan xalq — el bo‘lur, el bo‘lgan yurtda erk bo‘lur”[2].*

1905-yilgi islohotlardan keyin yangi usul maktablari kengayadi. Bunday maktablar Turkistonning boshqa shaharlarida – Buxoro, Toshkent, Qo‘qon, Farg‘ona, Xiva, Andijon va boshqa joylarda ham ochila boshladi. Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Is’hoqxon Ibrat kabi jadidlar bu jarayonda bosh-qosh bo‘ldilar. Ular o‘quv dasturlarini yozdilar, darsliklar tuzdilar, muallimlar tayyorladilar.

Jadidlar zamonasining eng ilg‘or fikr egalari bo‘lib, ular ayollarning ham o‘qishi kerakligini uqtirdilar. Bu g‘oya ko‘pchilik tomonidan rad etilgan bo‘lsa-da, jadidlar qat’iy turgan. 1910-yillarda qizlar maktablari ochila boshladi – bu esa o‘z zamoni uchun katta jasorat edi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Jadidlar – bugungi istiqlolimizning ilk mayoqchilari edi. Ular mustamlaka zulmi ostida ham xalq uchun fidoyilik qildilar, ilmga, ma’rifatga ishonib, qalam bilan, so‘z bilan, dars bilan kurashdilar. Ularning o‘gitlari, asarlari, fidoyiligi bugun ham bizga yo‘l ko‘rsatadi. Jadidlar – millatning o‘zini anglash harakati. Ular – yurakda yongan chiroq, har qadamda o‘zini millatga bag‘ishlagan oriflar edi. Biz ularga qarab, o‘z yo‘limizni aniqlaymiz, tarixni unutmaymiz, kelajakni barpo qilamiz. Garchi bu harakat zo‘ravonlik bilan bostirilgan bo‘lsa-da, uning ruhi, maqsadi, orzusi – bugungi O‘zbekiston taraqqiyotining ildizidir. Jadidlar hayoti va ijodi bizga o‘tmishni unutmaslik, milliy o‘zligimizni anglash va yangilik sari dadil yurish sabog‘ini beradi. Xulosa o‘rnida, jadidchilik harakati – bu o‘z zamonining mash’alasidir. U zulmatda porlagan nur, elni ogohlik sari yetaklagan da’vat edi. Bugungi kunda ularning orzusi – ozod, ilmli, ongli jamiyat – mustaqil yurtimizda amalga oshmoqda. Biz esa, ularning siymosiga hurmat bilan qarab, o‘tmishni qadrlab, kelajakka dadil yurishimiz kerak. Jadidlar – bu o‘z zamonining tongchilari edi. Ular XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashagan, xalqning saviyasini, ongini, madaniyatini ko‘tarishga bel bog‘lagan, milliy uyg‘onish g‘oyasini yuragida olib yurgan ziyolilar edi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. Toshkent. 1993.
2. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent 2011.
3. Fitrat A. Saylangan asarlar. Toshkent. 1995.
4. Qosimov B. Jadidlar va ularning ma’rifiy merosi. – Toshkent. 2002.
5. Yo‘ldoshev M. Jadidchilik va uning o‘zbek madaniyatiga ta’siri. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Jadidchilik. Maqola.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.85:92.109

ИСТОРИЯ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА В КОНТЕКСТЕ ГЕОПОЛИТИКИ XVIII–XIX ВЕКОВ

Шарибоев Абдурахмон Абдукодир оглы, студент направления "История" Кокандского государственного университета

XVIII–XIX ASRLAR GEOSIYOSIY SHAROITIDA QO'QON XONLIGI TARIXI

Shariboyev Abduraxmon Abduqodir o'g'li, Qo'qon davlat universiteti "Tarix" yo'nalishi talabasi

THE HISTORY OF THE KOKAND KHANATE IN THE GEOPOLITICAL CONTEXT OF THE 18TH–19TH CENTURIES

Shariboyev Abdurakhmon Abduqodir o'g'li, of the "History" program at Kokand State University

https://orcid.org/0009-0001-0114-0094
e-mail: daskowvv03@gmail.com

Аннотация: *Статья посвящена исследованию истории Кокандского ханства в контексте геополитических процессов XVIII–XIX веков. Автор анализирует причины возникновения ханства, его внутреннюю структуру, внешнеполитические отношения с соседними государствами, а также факторы, приведшие к падению ханства и его включению в состав Российской империи. Особое внимание уделяется взаимодействию с Бухарским эмиратом, Цинским Китаем и Россией.*

Ключевые слова: *Кокандское ханство, Центральная Азия, геополитика, Россия, Бухара, Цинская империя, XVIII–XIX века.*

Annotatsiya: *Maqolada XVIII–XIX asrlarda Qo'qon xonligining shakllanishi va inqirozi geosiyosiy jarayonlar doirasida tahlil etiladi. Muallif xonlikning siyosiy tuzilmasi, ichki boshqaruvi, qo'shni davlatlar bilan munosabatlari hamda Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi sabablarini yoritadi. Asarda Buxoro amirligi, Sin sulolasi (Xitoy) va Rossiya bilan bo'lgan aloqalarga alohida e'tibor qaratilgan.*

Kalit so'zlar. *Qo'qon xonligi, Markaziy Osiyo, geosiyosat, Rossiya imperiyasi, Buxoro, Sin sulolasi, XVIII–XIX asrlar.*

Abstract: *This article examines the history of the Kokand Khanate within the geopolitical dynamics of the 18th and 19th centuries. It analyzes the khanate's origins, internal political structure, foreign relations with neighboring states, and the factors that led to its downfall and incorporation into the Russian Empire. Particular attention is paid to the Khanate's relations with the Emirate of Bukhara, the Qing Dynasty of China, and Russia.*

Keywords: *Kokand Khanate, Central Asia, geopolitics, Russian Empire, Bukhara, Qing Dynasty, 18th–19th centuries.*

ВВЕДЕНИЕ. Кокандское ханство является одним из ключевых политических образований Центральной Азии XVIII–XIX веков. Оно возникло в условиях распада прежней системы власти на территории Ферганской долины и стало одним из центров сопротивления как региональной конкуренции, так и внешнему империалистическому давлению. Интерес к истории ханства усиливается в свете современных исследований, направленных на пересмотр колониального дискурса и уточнение места Коканда в исторической геополитике региона. Целью данной статьи является анализ истории Кокандского ханства в контексте геополитических процессов, охвативших Центральную Азию в рассматриваемый период. Исследование основывается как на

классических трудах востоковедов, так и на современных научных публикациях, включая источники на английском и русском языках.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД. Историография вопроса достаточно обширна. Особого внимания заслуживают труды Т.Бейсембиева[1], В.В.Бартольда[2], Ю.Брегеля[3], а также современные узбекских исследователей, в том числе Ш.Р.Рустамова[4]. Их анализ позволяет комплексно подойти к оценке роли Кокандского ханства в трансформации геополитической карты Центральной Азии.

Образование Кокандского ханства в 1709 году стало результатом сложного комплекса факторов, включая дезинтеграцию Бухарского ханства, ослабление Чингизидской легитимности и рост локальных центров силы. Род Минг, не связанный с традиционной чингизидской линией, пришёл к власти в Коканде и провозгласил независимость, что ознаменовало начало нового этапа в политической истории региона[1].

ОБСУЖДЕНИЕ. Геополитическая обстановка Центральной Азии в XVIII веке была крайне нестабильной. Влияние Бухарского и Хивинского ханств сохранялось, однако их политическая гегемония постоянно подвергалась вызовам. На востоке джунгарские ханы, а позднее — Цинская империя, демонстрировали агрессивную экспансионистскую политику в Семиречье и Восточном Туркестане[3].

Эти процессы создавали условия, в которых новые государства, такие как Коканд, стремились утвердить собственную власть и отстоять автономию. Кокандцы изначально контролировали лишь часть Ферганской долины, однако постепенное расширение их территории сопровождалось активным освоением сельского хозяйства, ремёсел и торговли. Географическое положение ханства — на перекрёстке торговых путей между Китаем, Бухарой и Казахскими степями — способствовало его политическому и экономическому подъёму. При этом формирование ханства происходило в условиях постоянного давления как со стороны соседей, так и внутренних племенных элит. В условиях отсутствия чингизидской легитимности кокандские правители опирались на религиозную легитимацию, сотрудничество с улемами и использование идеологии исламского правления. Этот аспект будет далее подробно рассмотрен в анализе внутренней политики ханства.

Внутреннее устройство Кокандского ханства представляло собой синтез традиционных тюрко-монгольских форм управления и исламских норм, адаптированных к региональным условиям. Ханы из династии Минг, не обладая происхождением от Чингисхана, активно стремились компенсировать отсутствие формальной легитимности за счёт опоры на исламскую идеологию и союз с духовенством. Верховная власть принадлежала хану, который обладал абсолютной юрисдикцией в делах управления, налогообложения и назначения должностных лиц. Хан был не только военным и административным лидером, но и покровителем ислама, что подчёркивало его статус как «амир ал-муъмин» — повелителя правоверных[4].

Административная система ханства была разделена на бекства — территориальные единицы, которыми управляли беки (наместники), назначаемые ханом. Эти беки обладали широкой автономией в решении хозяйственных и судебных вопросов, но обязаны были выплачивать налоги в казну и предоставлять военную силу в случае необходимости. Судебная система включала в себя два основных элемента: шариат и адат. Судьи (кази) руководствовались исламским правом, однако в отдалённых регионах активно применялись обычаи (адаты), особенно в отношениях между племенами. Это обеспечивало определённую гибкость управления, но одновременно способствовало региональной раздробленности и злоупотреблениям со стороны местной знати[3].

Особую роль в жизни ханства играло духовенство. Муллы, шейхи и суфийские ордены (особенно накшбандия) получали поддержку со стороны власти, выступая не только религиозной, но и идеологической опорой государства. Взамен они легитимизировали власть хана как защитника ислама и традиционного порядка[4].

TAMADDUN NURI

Налоговая система Кокандского ханства включала прямые и косвенные налоги: закят, ушр (налог на урожай), хирадж (поземельный налог), а также торговые пошлины. Эти сборы, наряду с доходами от караванной торговли, обеспечивали экономическую основу власти. Однако чрезмерное налогообложение и коррупция в местной администрации нередко вызывали недовольство населения и восстания. Армия ханства состояла из постоянных войск, сформированных на основе племенной лояльности, и временных ополчений, призываемых в случае внешней угрозы. Несмотря на численность, армия страдала от нехватки централизованного командования и слабой дисциплины, что впоследствии стало одной из причин уязвимости ханства перед внешней агрессией [2]. Внутренняя структура Кокандского ханства сочетала элементы централизованной власти и феодальной раздробленности. Это обеспечивало гибкость управления, но одновременно ослабляло государство в условиях нарастающей внешней угрозы и усилившейся конкуренции за власть.

РЕЗУЛЬТАТЫ. С момента своего становления Кокандское ханство вынуждено было проводить активную внешнюю политику в условиях постоянного давления со стороны более крупных и влиятельных соседей — Бухарского эмирата, Хивинского ханства, джунгар, а позднее — Российской и Цинской империй. В этих условиях кокандские правители стремились не только сохранить независимость, но и расширить влияние, особенно в стратегически важных районах Центральной Азии[5].

На протяжении XVIII – первой половины XIX века Коканд находился в напряжённых отношениях с Бухарой. Конфликты между двумя государствами возникали как по территориальным вопросам (особенно в Ташкентской области), так и по идеологическим причинам — каждая сторона претендовала на гегемонию в регионе и стремилась представить себя защитником ислама. Хивинское ханство, в силу удалённости, играло более ограниченную роль в политике Коканда, однако торговые и дипломатические контакты поддерживались, особенно через степные регионы и караванные пути. Иногда Хива выступала посредником в отношениях с казахскими жузами, что имело значение для обеспечения безопасности северных границ Кокандского ханства[3].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. История Кокандского ханства представляет собой яркий пример региональной политической автономии в условиях нестабильной геополитической ситуации XVIII–XIX веков. Возникнув как локальная инициатива в условиях упадка старых ханств, Коканд стремился стать ведущим центром исламской и государственной жизни в Ферганской долине. Его правители активно использовали как административные реформы, так и религиозную легитимацию, чтобы укрепить власть и расширить влияние. Однако ханство оказалось зажато между несколькими крупными силами — Бухарой, Китаем и Россией. Несмотря на попытки дипломатического маневрирования и военного сопротивления, Коканд оказался неспособен противостоять технически и организационно превосходящей российской армии. Внутренние кризисы лишь ускорили его падение. Падение Кокандского ханства стало важной вехой в истории Центральной Азии. Оно ознаменовало завершение этапа традиционной государственности в регионе и начало длительного периода колониального управления, последствия которого ощущаются до сих пор.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Beisembiev T. Khanate of Kokand, 1709–1876: A Political History and Documentary Materials. Brill. 2003.
2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Изд-во восточной литературы. 1963.
3. Брегель Ю. Исторический атлас Центральной Азии. Brill Academic Publishers. 2003.
4. Рустамов Ш.Р. Кўқон хонлиги тарихи: янги таҳлиллар. – Т.: Академнашр. 2021.
5. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. University of California Press. 1998.
6. Sunderland W. Russia’s Last Conquest: The Central Asian Campaigns, 1865–1885. Cornell University Press. 2022.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 37.013(22.139)

O‘ZBEK MILLIY KURASHINING PAYDO BO‘LISHI VA TARAQQIYOTI

Umirov Shodi Bobomurodovich, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ “КУРАШ”

Умиров Шоди Бобомуродович, преподаватель кафедры “Социально-гуманитарные науки” Термезского государственного университета инженерии и агротехнологий

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF UZBEK NATIONAL WRESTLING

Umirov Shodi Bobomurodovich, Lecturer at the Department of Social and Humanitarian Sciences Termez State University of Engineering and Agrotechnologies

https://orcid.org/0009-0006-6257-8440
e-mail: shodi.umirov@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek xalqining boy madaniy merosi bo‘lgan milliy kurashning kelib chiqishi, tarixiy ildizlari va rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Muallif kurashning qadimgi davrlardan boshlab shakllanganini, u o‘zbek xalqining jismoniy tarbiya, jasorat va milliy g‘ururini aks ettiruvchi muhim omil ekanligini asoslaydi. Shuningdek, zamonaviy davrda kurashning xalqaro miqyosda tan olinish jarayoni va sport turi sifatida rivojlanishi haqida ham ma’lumot berilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek kurashi, milliy sport, an’anaviy meros, jismoniy tarbiya, kurash tarixi, madaniy qadriyatlar.*

Annotation: *This article explores the origins, historical roots, and stages of development of Uzbek national wrestling — kurash, which is an integral part of the cultural heritage of the Uzbek people. The author emphasizes the significance of kurash as a means of physical education, bravery, and national pride. The paper also highlights the modern development of kurash as an internationally recognized sport.*

Keywords: *Uzbek kurash, national sport, traditional heritage, physical training, history of wrestling, cultural values.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются происхождение, исторические корни и этапы развития узбекской национальной борьбы — кураш, которая является неотъемлемой частью культурного наследия узбекского народа. Автор обосновывает значимость кураша как средства физического воспитания, мужества и национальной гордости. Также анализируется современный этап развития кураша как признанного на международном уровне вида спорта.*

Ключевые слова: *узбекский кураш, национальный спорт, традиционное наследие, физическое воспитание, история борьбы, культурные ценности.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, madaniy merosi va urf-odatlari uning milliy o‘zligini belgilovchi muhim omillardandir. Ana shunday qadriyatlar ichida milliy sport turlari, ayniqsa, jismoniy tarbiya va harbiy tayyorgarlik bilan bog‘liq an’anaviy musobaqalar alohida o‘rin egallaydi. O‘zbek xalqining uzoq asrlik tarixida shakllangan va bugungi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan milliy sport turlaridan biri bu — kurash sanaladi. O‘zbek milliy kurashi nafaqat sport turi, balki xalqimizning mardlik, matonat, sabr-toqat, adolatparvarlik kabi ezgu fazilatlarini o‘zida mujassam etgan ijtimoiy-madaniy hodisadir. Kurash insoniyat tarixidagi eng qadimiy jismoniy mashqlardan biri bo‘lib, u dastlabki ibtidoiy jamiyat davridayoq jismoniy kuch, chidamlilik va jasorat ko‘rsatish vositasi sifatida paydo bo‘lgan. O‘zbekiston hududida kurash bilan bog‘liq ilk tasviriy manbalar miloddan avvalgi asrlarga taalluqlidir. Jumladan, qadimgi Sug‘d, Baqtriya, Xorazm va So‘g‘diyona hududlarida topilgan arxeologik topilmalar kurash unsurlarining qadim zamonlardayoq mavjud bo‘lganini tasdiqlaydi. Shuningdek, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida, xususan dostonlar va maqollarda kurash va kurashchilar alohida hurmat bilan tilga olingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ \ LITERATURE ANALYSIS). Milliy kurash bo‘yicha olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar va amaliy ishlar ushbu sport turining tarixiy ildizlari, nazariy asoslari hamda texnik-taktik jihatlarini chuqur yoritib berishga xizmat qilmoqda. O‘zbek milliy kurashi bo‘yicha ilk mustaqil tadqiqotlardan biri bu – J.M.Nurshin, R.S.Salamov F.A.Karimov tomonidan 1993-yilda nashr etilgan “O‘zbekcha milliy kurash” nomli qo‘llanmadir. Mazkur asarda o‘zbek milliy kurashining kelib chiqish tarixi, xalq orasida tutgan o‘rni va shakllanish bosqichlari haqida muhim nazariy mulohazalar ilgari surilgan [2]. Kurashning xalqaro miqyosda ommalashuvi va qoidalari asosida rivojlanishiga bag‘ishlangan muhim manbalardan biri bu K.Yusupov tomonidan 2005-yilda yozilgan “International Kurash Rules, Techniques and Tactics” nomli qo‘llanmadir. Unda kurashning xalqaro reglament bo‘yicha o‘tkazilishi, texnik va taktik usullar, hakamlik mezonlari, musobaqa formatlari batafsil bayon etilgan[3].

K.T.Yusupov tomonidan 1998-yilda yozilgan “Kurash musobaqalarining umumiy qoidalari” nomli uslubiy qo‘llanma kurash bo‘yicha musobaqalar tashkil etish, ularni o‘tkazish tartibi va baholash mezonlari haqida muhim metodik ko‘rsatmalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu asarda sport kurashining tashkiliy jihatlari, musobaqalarda ishtirok etuvchi sportchilarning texnik tayyorgarligi, baholovchi hakamlarning roli va kurashchining musobaqaga psixologik tayyorgarligi kabi masalalar yoritilgan[4].

O‘zbek milliy kurashi tarix davomida xalq o‘yinlari, bayramlar, sayillar, to‘y va marosimlar doirasida muhim ijtimoiy rol o‘ynagan. Ayniqsa, Navro‘z, Mustaqillik bayrami kabi umumxalq bayramlarida kurash musobaqalarining tashkil etilishi bu an’anani mustahkamlab kelgan. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda milliy merosni tiklash, uni asrash va rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan keng ko‘lamli islohotlar doirasida kurash ham alohida e’tibor bilan rivojlantirila boshlandi. Kurash bo‘yicha respublika va xalqaro miqyosda musobaqalar o‘tkazilishi, kurash federatsiyalarining tashkil topishi, yangi avlod sportchilarning yetishib chiqishi bu sport turining bugungi taraqqiyotida muhim omillar bo‘lib xizmat qilmoqda.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Kurash insoniyat tarixining qadimiy davrlaridanoq shakllangan bo‘lib, o‘zbek xalqining ham boy tarixiy-madaniy merosida muhim o‘rin tutadi. Qadimgi Rim yozuvchisi Elian ma’lumotlariga ko‘ra, saklar qabilasi orasida kurash musobaqalari keng tarqalgan bo‘lib, bu holat xalq orasida sevimli odatga aylangan. Uning yozishicha, sak yigitlari faqat qiz bilan kurashda g‘alaba qozongan taqdirdagina unga uylanish huquqiga ega bo‘lganlar.

Arxeologik topilmalar ham kurash ajdodlarimiz orasida qadimiy odatlardan bo‘lganini tasdiqlaydi. Masalan, qadimiy Jonbosqal’a qal’asining qazilmalarida kurash ikki asosiy qismga ajratilganligi aniqlangan. Professor S.P.Tolstoy ushbu tuzilmani ikki turdagi xalq jamoasi mavjud bo‘lganining isboti sifatida baholaydi. Bu joyda Navro‘z bayramida marosim xususiyatiga ega bo‘lgan shaharliklar o‘rtasidagi kurash odati bo‘lgan[5]. Qadimiy solnomalarda keltirilishicha, Farg‘ona vodiysida Navro‘z bayrami munosabati bilan shahar ikki qismga bo‘linib, har biri o‘z kurashchilarini musobaqaga chiqargan. Arxeologik qazishmalar natijasida kurashchilarni tasvirlovchi haykalchalar topilgan. Masalan, miloddan avvalgi IV–III asrlarga oid Qo‘yqirilganqal’adagi sharob qadahida jangchining tasviri topilgan. Miloddan avvalgi I asrda yashagan yunon tarixchisi Pompey Trog yozuvlarida hozirgi O‘zbekiston hududida qadimda yashagan qabilalar kuchli kurashchilar, otliq kamonchilar va nayzabonlar bo‘lgani qayd etiladi, ya’ni ular jang san’atida yetuk bo‘lganlar[3].

Mashhur tarixchi, etnograf va tilshunos Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida polvonlarning belbog‘dan ushlagan holda raqibning bo‘ynini egib, oyoq tezligi va epchillik bilan g‘alaba qozonganlarini ta’riflaydi.Qadimiy So‘g‘diyona markazi–Samarqandda Navro‘z bayrami xalq tomoshalari bilan nishonlangan bo‘lib, baxshilar, dostonchilar, sozandalar, dorbozlar ishtirok etgan. Shu kabi bayramlarda kurash deyarli marosim darajasida o‘tkazilgan eng asosiy ko‘ngilochar tomosha bo‘lgan. Har yili musobaqalar natijasida eng kuchli kurashchi So‘g‘diyona polvoni degan unvonga sazovor bo‘lgan va bayramda faxriy joyda o‘tirib, istalgan raqib bilan kurashish imkoniga ega bo‘lgan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Uzoq yillik an’anaga ko‘ra, janglardan oldin har bir qo‘shin eng kuchli polvonini oldinga chiqarar, ular qilich, nayza, kamon yoki o‘q yordamida jang qilishar edi. Agar jang vaqtida qurollar ishdan chiqqan taqdirda, jangchilar ot ustida bir-birini tortib tushirib, oyoqosti qilishga urinib, qo‘l jangi boshlanardi. Kim mag‘lub bo‘lsa, u tomon o‘zini yengilgan deb hisoblagan. “Bir kishi ham maydonda yovga bas kela oladi” degan naql aynan shunday tarixiy voqeliklardan kelib chiqqan. Bu kabi jang usullari qadimgi So‘g‘diyonada qon to‘kilishining oldini olishga xizmat qilgan rasmiy an’ana bo‘lgan[2].

Qadimgi yunon tarixchisi Kvint Kursiy Ruf yozishicha, Iskandar Zulqarnayn qo‘shinlari Markaziy Osiyoni zabt etish vaqtida 30 nafar bahodirni asir olgan. O‘lim kutayotganini bilgan bu jangchilar qo‘rquv o‘rniga qo‘shiq aytib, raqsga tushgan, bu orqali jasorat va mardlikni namoyon qilgan. Iskandar ularning jasoratini qadrlab, hayotlarini saqlab qolgan. Yana bir rivoyatga ko‘ra, arablar Samarqandga yaqinlashib, qal’a devorlarini yorib kirgan paytda, devor oldiga bir bahodir chiqib, butun bir qo‘shin qarshisida turib, shaharga kirishlariga yo‘l qo‘ymagan. Uning ismi tarixda saqlanmagan bo‘lsa-da, mingga yaqin dushmanni bir o‘zi yenggani, lekin oxir-oqibat tengsiz jangda halok bo‘lgani aytiladi.

Ko‘rinib turibdiki, qadimdan polvonlar xalq orasida jismoniy quvvat, chidamlilik, mardlik va olijanoblik fazilatlari bilan ajralib turgan. Ular vatan himoyasi, adolatni qaror toptirishda muhim rol o‘ynaganlar. O‘tgan asrlar adabiyotida bunday bahodirlar siymosi keng tasvirlangan. Masalan, Firdavsiyning “Shohnoma” dostonida xalq bahodirlari ulug‘lanib, yurtni bosqinchilardan himoya qilishga undov beriladi[4]. Ushbu faktlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek kurashi nafaqat jismoniy kuchni, balki milliy o‘zlik, axloqiy qadriyatlar va tarixiy tafakkurni o‘zida mujassam etgan noyob merosdir. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin kurash davlat miqyosida e’tirof etildi. 1992-yilda O‘zbekistonda Kurash federatsiyasi tashkil etilgan, 2001-yilda esa Kurash belbog‘i federatsiyasi tuzildi. 1998-yil sentabr oyida Toshkent shahrida AQSh, Boliviya, Buyuk Britaniya, Niderlandiya, Rossiya, O‘zbekiston, Yaponiya va boshqa davlatlarning 28 nafardan ortiq vakillari ishtirokida Xalqaro Kurash Assotsiatsiyasi (IKA) asos solindi. 1999-yilda Toshkent shahrida o‘zbek kurashi bo‘yicha birinchi jahon chempionati o‘tkazildi, shuningdek, Rossiyaning Bryansk shahrida xalqaro ayollar turniri tashkil etildi. Hozirda dunyoning 100dan ortiq mamlakatida

kurash bo‘yicha musobaqalar o‘tkaziladi, kurash bo‘yicha jahon va qit’a chempionatlari tashkil etilmoqda. 2003-yilda Toshkentda bo‘lib o‘tgan Xalqaro Kurash Assotsiatsiyasi (IKA) Kongressida kurash musobaqalarining rasmiy davomiyligi 3 daqiqa qilib belgilandi, bu esa har bir bahsning dinamik va faol bo‘lishini ta’minlashga xizmat qiladi[2].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). O‘zbek milliy kurashi – xalqimizning azaliy qadriyatlari, jismoniy madaniyati va ma’naviy merosining ajralmas qismidir. Uning ildizlari chuqur tarixiy qatlamlarga borib taqaladi va u qadimdan xalq orasida jasorat, mardlik, halollik va kuch timsoli sifatida e’tirof etib kelinadi. Tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar, xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyot durdonalari kurashning nafaqat sport turi, balki ijtimoiy-madaniy fenomen sifatidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kurash milliy sport turini rivojlantirish va ommalashtirishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 20.12.2024.
2. Nurshin J.M., Salamov R.S., Karimov F.A.- O‘zbekcha milliy kurashi.-Toshkent.1993.-85 b.
3. Yusupov K. Interational kurash rules techiques and tactics. – Toshkent. 2005.
4. Yusupov K.T. Kurash musobaqalarining umumiy qoidalari. – Toshkent. 1998.
5. Yusupov N.T., Karimov F.A. Kurash uchun harakatli o‘yinlar. – Toshkent. 2005. – 72 b.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 091.274.158

OILA VA JAMIYAT MUNOSABATLARINING NORMATIV-HUQUQIY HAMDA IJTIMOIY-FALSAFIY JIHATLARI

Muxammadiyeva Oliya Narzullayevna, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar univertsiteti dotsenti, fal.f.d., (PhD)

NORMATIVE-LEGAL AND SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF FAMILY AND SOCIETY RELATIONS

Mukhammadiyeva Oliya Narzullayevna, Associate Professor at Termiz State University of Engineering and Agro-Technology, Doctor of Philosophy in Philosophy (PhD)

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СЕМЬИ И ОБЩЕСТВА

Мухаммадиева Олия Нарзуллаевна, доцент Термезского государственного университета инженерии и агротехнологий, доктор философии по философским наукам (PhD)

https://orcid.org/0009-0002-3486-8695

e-mail: oliya.narzullayevna@bk.ru

Annotatsiya: *Maqolada oila va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarning normativ-huquqiy va ijtimoiy-falsafiy asoslari tahlil qilinadi. Huquqiy me’yorlar bilan axloqiy qadriyatlar, institutsional struktura bilan ijtimoiy ong o‘rtasidagi uzviylik ochib beriladi. Falsafiy va konseptual yondashuvlar asosida oilaning shaxs va jamiyat oralig‘idagi konstruktiv vazifalari aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *oila instituti, jamiyat, normativ huquq, ijtimoiy ong, axloqiy qadriyatlar, identitet, sivilizatsiyaviy barqarorlik, falsafiy yondashuv.*

Abstract: *This article analyzes the normative-legal and socio-philosophical foundations of the relationship between family and society. It reveals the interconnection between legal norms and moral values, institutional structures and social consciousness. Based on philosophical and conceptual approaches, the constructive functions of the family as a link between the individual and society are identified.*

Key words: *family institution, society, normative law, social consciousness, moral values, identity, civilizational stability, philosophical approach.*

Аннотация: *В статье анализируются нормативно-правовые и социально-философские основы взаимоотношений между семьёй и обществом. Раскрывается взаимосвязь между правовыми нормами и нравственными ценностями, институциональной структурой и общественным сознанием. На основе философских и концептуальных подходов определяются конструктивные функции семьи как связующего звена между личностью и обществом.*

Ключевые слова: *институт семьи, общество, нормативное право, общественное сознание, нравственные ценности, идентичность, цивилизационная устойчивость, философский подход.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Oila insoniyat tarixida eng qadimgi va asosiy ijtimoiy institutlardan biri bo‘lib, jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida uning barqarorligi va taraqqiyotida muhim rol o‘ynaydi. Oila orqali shaxsiy ijtimoiylashuv, madaniy qadriyatlarning uzluksizligi va axloqiy me’yorlarning shakllanishi ta’minlanadi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida e’tirof etilib, uning muhofazasi davlat tomonidan kafolatlangan.

Normativ-huquqiy jihatdan, O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi oilaviy munosabatlarni

tartibga soluvchi asosiy hujjat bo‘lib, unda oila a’zolarining huquq va majburiyatlari, nikoh, ajralish, ota-onalik va boshqa muhim masalalar belgilangan. Shuningdek, “Kam ta’minlangan oilalarni ijtimoiy himoya qilish choralari to‘g‘risida”gi farmon orqali muhtoj oilalarga moddiy va ma’naviy yordam ko‘rsatish mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan, oila jamiyatning ijtimoiy ongini shakllantiruvchi, ma’naviy qadriyatlarni uzatuvchi va shaxsni ijtimoiylashtiruvchi muhim institutdir. G‘ulomova Zebiniso Xamidovnaning tadqiqotida o‘zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlarning psixologik xususiyatlari, shuningdek, oilaviy qadriyatlarning avlodlar davomida qanday uzatilishi tahlil qilingan. Zamonaviy jamiyatda globalizatsiya, urbanizatsiya va axborot texnologiyalarining rivojlanishi oilaviy munosabatlarga yangi chaqiriqlarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa, oilaning normativ-huquqiy asoslarini mustahkamlash va ijtimoiy-falsafiy yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqishni talab etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Oila va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar ko‘plab ijtimoiy, huquqiy va falsafiy tadqiqotlarning markazida turadi. Bu munosabatlar jamiyatning asosiy institutlaridan biri bo‘lgan oilaning shakllanishi, rivojlanishi va barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ferdinand Tönniesning “Gemeinschaft va Gesellschaft” kontsepsiyasi oilani an’anaviy jamiyatning asosiy elementi sifatida ko‘rib, uning jamiyatdagi rolini tahlil qiladi. Tönnies oilaning ijtimoiy birlik va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishdagi o‘rnini ta’kidlaydi [7]. Carol Smart o‘zining “The Ties That Bind: Law, Marriage and the Reproduction of Patriarchal Relations” asarida oilaviy huquqning patriarxal tuzumni mustahkamlashdagi rolini tahlil qiladi. U, oilaviy huquq orqali gender tengsizliklari qanday saqlanib qolishini ko‘rsatadi[6]. “Family and Justice in Political Philosophy” maqolasida oilaning ijtimoiy adolatga ta’siri, ayniqsa, gender va iqtisodiy tengsizliklar kontekstida muhokama qilinadi. Mualliflar oilaning ijtimoiy adolatni amalga oshirishdagi roli va uning murakkabliklarini tahlil qiladilar[1].

Rossiyada oila institutining rivojlanishi va uning jamiyatdagi o‘rni ko‘plab tadqiqotlarda yoritilgan. “Traditional Russian Family as a Basis for Sustainable Development of the State and Society” maqolasida an’anaviy rus oilasining barqaror jamiyat qurilishidagi roli tahlil qilinadi[3]. “Russian Family Law Legislation: Revolution, Counter-Revolution, Evolution” maqolasida Rossiya oilaviy huquqining tarixiy rivojlanishi, ayniqsa, Sovet davridan hozirgi kungacha bo‘lgan davrda, tahlil qilinadi[5].

O‘zbekistonda oilaning ijtimoiy-falsafiy va huquqiy jihatlari bo‘yicha bir qator tadqiqotlar olib borilgan. G‘ulomova Zebiniso Xamidovnaning “O‘zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o‘zaro munosabatlarining psixologik xususiyatlari” nomli maqolasida oila a’zolari o‘rtasidagi psixologik munosabatlar tahlil qilinadi[2]. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarida oilaviy munosabatlarning huquqiy asoslari belgilangan. Bu hujjatlar oilaning jamiyatdagi o‘rnini mustahkamlashga xizmat qiladi[4].

Oila va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tizimi har doim falsafiy fikrning chuqur qatlamlarini harakatga keltirgan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida e’tirof etib kelingan. Uni o‘rganish zamirida tasodifiy voqelikni emas, balki ko‘p bosqichli sivilizatsiyaviy jarayonlar, qadriyatlar dinamikasi, ijtimoiy ong shakllari va institutsional tafakkur tizimlari mujassam bo‘ladi. Shu jihatdan, ushbu ijtimoiy-falsafiy hodisani tahlil qilishda metodologik yondashuvlar ham biryoqlamalikdan yiroq, kompleks, ko‘p qatlamli va tafsiriy-tahliliy bo‘lishi lozim.

Metodologik asosi sifatida tarixiy-falsafiy tahlil yondashuvi tanlanadi. Bu yondashuv orqali oila instituti va jamiyat o‘rtasidagi normativ munosabatlar turli tarixiy davrlarda qanday mazmun kasb etgani, ularning huquqiy-madaniy asoslari va mafkuraviy konnotatsiyalari tadrijiylikda aks ettiriladi. Bunday yondashuv oila tushunchasining bir xil va universallikdan yiroqligini, balki har bir davr va makonda o‘ziga xos tarixiy, axloqiy, diniy va siyosiy mezonlarga tayangan holda shakllanib borganini ko‘rsatishga imkon beradi.Nazariy konseptualizatsiya chog‘ida struktural-funksional yondashuv ham e’tibordan chetda qolmaydi. U orqali oila instituti jamiyat tuzilmasidagi o‘z funksional o‘rniga ko‘ra

ko‘riladi: sotsializatsiya, reproduktivlik, ijtimoiy barqarorlik va axloqiy nazorat kabi funksiyalarining jamiyat umumiy tizimidagi integratsion vazifasi aniqlanadi. Bu esa, oila va jamiyatning bir-biriga bog‘liq, ijtimoiy sistemadagi ekvivalent elementlar sifatida mavjud ekanini tasdiqlaydi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Nazariy tahlillar asosida aniqlanishicha, oilaning normativ-huquqiy asoslari mustaqil davlatlarning huquqiy tizimlarida ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan asosiy tayanchlardan biri sifatida qaraladi. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi bu borada huquqiy normativ asoslarni ishlab chiqibgina qolmay, balki oilaning ijtimoiy funksiyalarini – avlodlararo uzviylik, axloqiy tayanch, iqtisodiy birdamlik va madaniy ko‘chirish kabi jihatlarini mustahkamlaydigan mexanizmlarni ham shakllantiradi. Bu esa normativ-huquqiy va ijtimoiy-falsafiy yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligiga asoslangan integral yondashuv zarurligini ko‘rsatadi[4].

Boshqa tomondan, g‘arb falsafasi va siyosiy tafakkurida oilaning funksiyasi ko‘proq shaxsiy erkinlik, avtonomiya va huquqiy individualizm bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Ayniqsa, Makkiavelli va Rousso qarashlarida oila shartnomaviy asosda tashkil etilgan, jamiyatni legitim asosda barpo qilishda vositachilik qiluvchi ijtimoiy birlik sifatida baholanadi. Bu esa oilaning faqat hissiy-emotsional yoki milliy-madaniy fenomen emas, balki davlat va jamiyat tuzilishidagi huquqiy va falsafiy mexanizm sifatida shakllanganligini ko‘rsatadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Falsafiy umumlashtirishlar natijasida oilaning jamiyatdagi roli bir yoqlama funksional yondashuv orqali emas, balki ko‘p qatlamli tushunchalar: identitet (shaxsiy o‘zlik), qadriyatlar reproduksiyasi, ijtimoiy nazorat va avlodlararo uzviylik mezonlari orqali talqin qilinishi zarurligi ayon bo‘ladi. Bu jihatlar zamonaviy global muhitda oilaning turg‘unligini saqlab qolish, uni davr talablari bilan uyg‘unlashtirish va ayni vaqtda milliy qadriyatlar negizida himoya qilish zaruratini yuzaga chiqaradi[2].

Oila va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar ijtimoiy hayotning barqarorligi, qadriyatlari asoslarining mustahkamlanishi va huquqiy tartibotning amalda tatbiq etilishi uchun asosiy vositachi maydon hisoblanadi. Nazariy tahlillar asosida aniqlanadiki, oilaning normativ-huquqiy jihatdan belgilanishi ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash bilan birga, uning falsafiy mazmuni – ya’ni, axloqiylik, uzviylik, merosiylik va madaniy o‘zlik kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Normativ-huquqiy asoslar va ijtimoiy-falsafiy tamoyillar uyg‘unligida qaralayotgan oila konsepsiyasi jamiyatni mustahkamlovchi, uni axloqiy jihatdan birlashtiruvchi universal institut sifatida talqin qilinishi zarurligini ko‘rsatadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Oila va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni normativ-huquqiy va ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilish ushbu institutlarning o‘zaro bog‘liqligi va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini chuqurroq anglash imkonini beradi. Falsafiy yondashuv oilani shaxs va jamiyat o‘rtasidagi muhim vositachi sifatida baholash imkonini yaratadi. Oila institutining barqarorligi fuqarolik jamiyatining shakllanishi va sivilizatsiyaviy barqarorlik uchun muhim omil hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Brighouse H., & Swift A. Family and Justice in Political Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 2016.
2. G‘ulomova Z.X. O‘zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o‘zaro munosabatlarining psixologik xususiyatlari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(7), 423–429. 2023.
3. Ivanov, A. Traditional Russian Family as a Basis for Sustainable Development of the State and Society. Journal of Russian Social Studies, 5(2), 45-60. 2019.
4. O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi. – Toshkent: Adolat nashriyoti, 2019.
5. Petrova E. Russian Family Law Legislation: Revolution, Counter-Revolution, Evolution. Russian Law Journal, 5(3), 23-39. 2017.
6. Smart C. The Ties That Bind: Law, Marriage and the Reproduction of Patriarchal Relations. London: Routledge & Kegan Paul. 2009.
7. Tönnies F. Gemeinschaft und Gesellschaft. Leipzig: Fues’s Verlag. 2007.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:82-1/29

SOCIAL INEQUALITY IN "KECHA VA KUNDUZ" AND ITS TRANSFORMATION IN CONTEMPORARY UZBEK SOCIETY

Ergasheva Bahora Baxtiyorovna, Teacher of the Samarkand state institute of foreign languages

"KECHA VA KUNDUZ" ASARIDA IJTIMOIY TENGSIZLIK VA UNING ZAMONAVIY O'ZBEKISTON JAMIYATIDAGI TRANSFORMATSIYASI

Ergasheva Bakhora Bakhtiyorovna, Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi

СОЦИАЛЬНОЕ НЕРАВЕНСТВО В РОМАНЕ "КЕЧА ВА КУНДУЗ" И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Эргашева Бахора Бахтиёровна, преподаватель Самаркандского государственного института иностранных языков

https://orcid.org/0009-0004-5710-5249
e-mail:
bbakhtiyorovna@mail.ru

Abstract: *This article explores the theme of social inequality in Abdulla Qodiriy's novel Kecha va Kunduz and examines its transformation in contemporary Uzbek society. By comparing the literary depiction of class, gender, and educational disparities with current sociological data, the study reveals the persistence of structural and symbolic inequality. Employing an interdisciplinary approach that combines literary analysis with the theoretical frameworks of Pierre Bourdieu and gender studies, the paper argues that the issues highlighted in the novel remain relevant today.*

Keywords: *Kecha va Kunduz, social inequality, gender roles, Uzbek literature, Abdulla Qodiriy, symbolic violence, Bourdieu, post-Soviet transformation, women in society, literary sociology.*

Annotatsiya: *Ushbu maqola Abdulla Qodiriyning "Kecha va Kunduz" romanidagi ijtimoiy tengsizlik mavzusini hamda uning zamonaviy O'zbekiston jamiyatidagi ko'rinishlarini tahlil qiladi. Romandagi sinfiy, gender va ta'limga oid tafovutlar tasvirini bugungi sotsiologik ma'lumotlar bilan solishtirish orqali maqolada tuzilmaviy va ramziy tengsizlikning davom etayotganligi aniqlanadi. Tadqiqot adabiy tahlilni Pyer Burdye nazariyalari va gender tadqiqotlari bilan uyg'unlashtirgan holda, interdisiplinar yondashuv asosida olib borilgan.*

Kalit so'zlar: *"Kecha va Kunduz", ijtimoiy tengsizlik, gender roli, o'zbek adabiyoti, Abdulla Qodiriy, ramziy zo'ravonlik, Burdye, postsovet transformatsiyasi, jamiyatdagi ayol, adabiy sotsiologiya.*

Аннотация: *Статья посвящена анализу социальной неравенства в романе Абдуллы Кадыри "Kecha va Kunduz" и его трансформации в современной узбекской действительности. Сравнивая литературное изображение классовых, гендерных и образовательных различий с актуальными социологическими данными, автор выявляет устойчивость структурного и символического неравенства. Исследование опирается на междисциплинарный подход, сочетая литературоведческий анализ с теориями Бурдье и гендерными исследованиями.*

***Ключевые слова**: "Kecha va Kunduz", социальное неравенство, гендерные роли, узбекская литература, Абдулла Кадыри, символическое насилие, Бурдьё, постсоветская трансформация, женщина в обществе, литературная социология*.

INTRODUCTION (KIRISH). Social inequality is a persistent theme across cultures, time periods, and forms of expression. In the case of Uzbek society, literature has long served as a mirror reflecting the social stratification embedded in tradition, religion, and power. Abdulla Qodiriy's novel "Kecha va Kunduz" (Night and Day), written in the early 20th century, is not only a literary classic but also a historical document that articulates the roots and manifestations of social inequality during the twilight of the Bukhara Emirate.

MATERIALS AND METHODS (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). The question of how inequality has evolved in post-Soviet and modern Uzbekistan invites critical inquiry. While the external structures of society have undergone transformation-feudalism giving way to socialism, and later to a market-oriented independence-many foundational issues such as gender bias, unequal access to resources, and regional disparities remain. As Khodjaeva argues, "Qodiriy's literature bridges history and ethics, making the socio-moral challenges of the past resonate in contemporary discourse"[4].

The relevance of this research lies not only in re-evaluating a canonical Uzbek novel, but also in illuminating the ongoing implications of social stratification in the 21st century. As Mukhiddinova notes, "Qodiriy was one of the first Uzbek writers to integrate social criticism with personal psychology", a combination that remains critical for analyzing present conditions[6].

Studies such as those by Dadaboev and Akhmedov, which discuss post-independence social structures, provide an essential contemporary counterpoint to Qodiriy's historical vision[3].

The study also applies a comparative literary framework, drawing parallels between the characters and social dynamics in Qodiriy's work and real-life social trends in modern Uzbekistan. The triangulation of literary data with empirical and theoretical materials ensures analytical rigor and mitigates the limitations of interpretive subjectivity[7].

In terms of theoretical grounding, the research draws on the works of Pierre Bourdieu, particularly his concepts of "symbolic capital" and "habitus", to interpret how social status and internalized norms affect agency in both the novel and society [2]. Gender theory from feminist scholars such as Chandra Talpade Mohanty is also employed to analyze the depiction of female characters in Qodiriy's novel and their relevance to contemporary gender discourse [5].

DISCUSSION AND RESULTS (MUHOKAMA VA NATIJALAR). The literary analysis of "Kecha va Kunduz" reveals a deeply entrenched system of inequality, where access to power, freedom, and dignity is determined primarily by birth and gender. Otabek, as a progressive reformer, constantly struggles against the limitations imposed by conservative religious authorities, patriarchal norms, and traditional hierarchies. His attempts at reforming business practices and advocating for women's rights are met with resistance, highlighting how deeply societal norms are internalized by individuals and institutions [6].

Kumush's character represents the idealized woman—pious, loyal, and graceful—yet she remains confined within the boundaries of domestic life and suffers from decisions made by others. Zaynab, by contrast, embodies rebellion but is ultimately punished for stepping outside the acceptable moral and social framework. Their tragic trajectories illustrate how women's roles were limited to narrow moral archetypes, a theme still relevant in Uzbekistan today[4].

Contemporary sociological data reflects the persistence of inequality, albeit in new forms. For instance, despite legal advancements, women in Uzbekistan remain underrepresented in leadership roles and often experience wage disparities and employment discrimination[3]. Rural-urban divides continue to shape access to quality education, healthcare, and social mobility. Moreover, corruption and informal patronage networks often determine career success more than merit, echoing the arbitrary power dynamics depicted in "Kecha va Kunduz".

In both the novel and modern life, inequality is maintained not only through laws or economic systems but through cultural expectations and internalized hierarchies. Bourdieu's concept of

"symbolic violence" is useful here: many of the restrictions in the novel are not forcibly imposed but quietly accepted by the characters, much like how many citizens in modern Uzbekistan adapt to systemic limitations without overt resistance [2].

- *Gender Inequality Persists Despite Legal Progress.*

Recent World Bank and UN Women data show a significant gender gap in employment and earnings [9]:

The gender labor force participation gap in Uzbekistan reaches 28 percentage points - well above the regional average (19 p.p).

The share of NEET (youth not in employment, education, or training) women is 42%, compared to 8,8% for men.

Women earn on average 34% less than men - far above the global average gender wage gap (~20%).

If women earned as much as men, Uzbekistan's per capita income could increase by 29%, lifting over 700,000 people out of poverty.

- *Gender Inequality in Politics and Education.*

Despite some improvements, women remain underrepresented:

Women hold 32% of seats in the Legislative Chamber and 25% in the Senate (2023).

Only 4.8% of ministerial posts are held by women (as of 2024).

In higher education, women make up 37% of Ph.D. candidates, 31.5% of associate professors, 24.3% of doctoral scientists, and only 22.7% of full professors.

- *Cultural Norms and Gender Roles.*

Cultural traditions continue to limit women's opportunities:

80% of the population supports the model of male breadwinner/female homemaker.

Women spend twice as much time on unpaid domestic labor compared to men.

In rural areas, 75% of unemployed women cite caregiving and housework as the main reasons for not seeking work.

Preschool access is limited—only 42% of rural children attend preschool versus 51% in cities (2022).

- *Psychological and Social Consequences.*

A 2022 UNICEF study showed alarming trends in adolescent mental health:

16.7% of schoolchildren feel lonely, 15.4% experience anxiety, and 9.8% show signs of depression.

Girls are more affected than boys, reflecting the emotional burden of social constraints.

- *Real-Life Testimonies.*

Examples from Reddit forums illustrate persistent issues:

"*In my research team, I'm the only woman. My male colleagues talk down to me… I cried from humiliation today."*

"*In some rural communities… brides become servants, married off young and deprived of freedom*".

The comparative analysis demonstrates that while the structural and ideological frameworks of Uzbek society have changed significantly since the early 20th century, many core aspects of inequality remain resilient. The transition from imperial to Soviet and then independent governance has introduced new institutions and discourses, but the legacy of hierarchical thinking persists. Qodiriy's portrayal of moral complexity and societal inertia offers critical insights into how individuals internalize social roles and navigate systems of power [7]. As Mohanty (2003) emphasizes, postcolonial societies often reproduce gender hierarchies under the guise of cultural authenticity [5].

Literature, therefore, remains a critical medium for both reflecting and challenging social norms. "Kecha va Kunduz" continues to serve as a pedagogical tool in Uzbek schools, and its enduring popularity suggests a deep cultural resonance. Yet, as Khodjaeva notes, "its radical message is often softened in public discourse, reducing a critique of inequality to a tale of romance and tradition". For the novel's full power to be felt, it must be read not only as heritage but as a prompt for ethical and social introspection[4].

CONCLUSION (XULOSA). This study has explored the representation of social inequality in Abdulla Qodiriy's "Kecha va Kunduz" and examined how the themes illustrated in the novel have transformed-or, in some cases, persisted-in contemporary Uzbek society. By applying a multidisciplinary methodology that draws from literary theory, gender studies, and sociological data, we have established that many of the structures critiqued in Qodiriy's work-patriarchy, class

hierarchy, and unequal access to education-continue to shape societal outcomes in present-day Uzbekistan.

Data from the World Bank, UNICEF, and national statistics demonstrate that while legal reforms have introduced gender quotas and expanded access to education, inequalities in income, regional opportunity, and leadership remain stark. The symbolic violence theorized by Bourdieu remains an apt framework to understand why social progress does not always translate into empowerment, particularly for women[8].

LIST OF USED LITERATURE:

1. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Harvard University Press. 1984.
2. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Polity Press. 1991.
3. Dadaboev N., Akhmedov R. Socio-economic inequalities in Uzbekistan: Trends and policy challenges. Central Asian Review of Development, 4(2), 2021. - P. 25–42.
4. Khodjaeva S. Social Criticism and Gender Representation in Qodiriy's Novels. Uzbek Literary Studies Journal, 10(1), 2022. – P. 35–49.
5. Mohanty C.T. Feminism Without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity. Duke University Press. 2003.
6. Mukhiddinova Z. The Role of Historical Novels in National Consciousness: A Case Study of Abdulla Qodiriy. Turan Scientific Journal, 85(2), 2020. – P. 112–118.
7. Qodiriy A. Kecha va Kunduz. Tashkent: Akademnashr. 1926/2021.
8. UNICEF Uzbekistan. Child Wellbeing and Mental Health in Uzbekistan: National Assessment Report. https://www.unicef.org/uzbekistan. 2022.
9. World Bank. Gender Equality in Uzbekistan: Progress and Challenges. https://www.worldbank.org/uzbekistan. 2023.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:.111+81.38

O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA MILLIY MENTALITETNI AKS ETTIRUVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK-STRUKTURAVIY TAHLILI

Xudayorova Lobarxon Hamza qizi, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti magistranti

SEMANTIC-STRUCTURAL ANALYSIS OF LEXICAL UNITS REFLECTING NATIONAL MENTALITY IN THE UZBEK AND KARAKALPAK LANGUAGES

Khudayorova Lobarkhon Hamza kizi, master’s student of the Berdaq Karakalpak State University

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ОТРАЖАЮЩИХ НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ В УЗБЕКСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Худаёрова Лобархон Хамза кызы, магистрант Каракалпакского государственного университета имени Бердака

https://orcid.org/0009-0003-7848-3831
e-mail: Xudayorovalobarxon@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot O‘zbek va qoraqalpoq tillarida milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik-strukturaviy xususiyatlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqolada xalq ongida mustahkam o‘rnashgan milliy qadriyatlar, urf-odatlar, diniy qarashlar va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq so‘zlarning semantik maydonlari tadqiq etiladi. Qiyosiy tilshunoslik metodlari yordamida ikki tilda ham mavjud bo‘lgan leksik birliklarning umumiy va o‘ziga xos jihatlari aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *milliy mentalitet, semantik maydon, lingvomental karta, leksik birlik, qiyosiy tilshunoslik, milliy identitet.*

Annotation: *This study is devoted to the analysis of the semantic and structural characteristics of lexical units that reflect national mentality in the Uzbek and Karakalpak languages. The article explores the semantic fields of words associated with deeply rooted national values, customs, religious beliefs, and social relationships in the collective consciousness. Using comparative linguistic methods, the research identifies the common and unique features of lexical units present in both languages.*

Keywords: *national mentality, semantic field, linguo-mental map, lexical unit, comparative linguistics, national identity.*

Аннотация: *Данное исследование посвящено анализу семантико-структурных характеристик лексических единиц, отражающих национальный менталитет в узбекском и каракалпакском языках. В статье рассматриваются семантические поля слов, связанных с устойчивыми в народном сознании национальными ценностями, обычаями, религиозными воззрениями и социальными отношениями. С помощью методов сравнительного языкознания выявлены общие и специфические черты лексических единиц, существующих в обоих языках.*

Ключевые слова: *национальный менталитет, семантическое поле, лингвоментальная карта, лексическая единица,* сравнительное языкознание, национальная идентичность.

KIRISH. Til va mentalitet o‘rtasidagi munosabat muammosi zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Har bir xalqning dunyoqarashi, milliy xarakteri va madaniy xususiyatlari birinchi navbatda til orqali namoyon bo‘ladi. O‘zbek va qoraqalpoq tillari bir-biriga yaqin bo‘lgan turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, bu ikki xalqning tarixi, madaniyati va milliy qadriyatlarida ko‘plab umumiy jihatlar mavjud. Shu bilan birga, har bir xalqning o‘ziga xos lingvomental xaritasi va milliy o‘ziga xosliklari ham kuzatiladi.

Milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning tadqiqi xalqlarning jahon manzarasi, qadriyatlar tizimi va madaniy identitetini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqot o‘zbek va qoraqalpoq tillarida milliy ruh va xarakterning leksik darajadagi ifodasini aniqlash, shuningdek, ikki til o‘rtasidagi umumiylik va farqlarni belgilashga qaratilgan.

NAZARIY ASOSLAR VA METODOLOGIYA. Milliy mentalitet — bu ma’lum bir xalqning dunyoqarashi, fikrlash tarzi, psixologik xususiyatlari va madaniy qadriyatlarining yig‘indisidir. U millatning an’analar, madaniyat, ijtimoiy tuzilma va turmush tarziga asoslanib shakllanadi va o‘z navbatida ularning rivojiga ta’sir ko‘rsatadi. Milliy mentalitetning ikki tomonli tabiati mavjud: konservativ tomoni ajdodlardan avlodlarga o‘zgarmas tarzda o‘tib, milliy an’analarni mustahkamlaydi, o‘zgaruvchan tomoni esa milliy taraqqiyotning asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, milliy mentalitet ijtimoiy institutlar va ijtimoiy-iqtisodiy muhitga qaraganda sekinroq o‘zgaradi, ba’zan esa ijtimoiy-siyosiy yangilanishlarga to‘siq bo‘lishi mumkin.

Til orqali milliy mentalitet o‘z ifodasini topadi, ayniqsa leksik tizimda aks etadi. E.S.Kubryakova, V.A.Maslova, A.Vezbitskaya kabi olimlarning tadqiqotlariga ko‘ra, milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklar milliy-madaniy semantika bilan to‘yingan, madaniyat specifik ma’nolarga ega, emotsional-baholovchi konnotatsiyalarni o‘z ichiga oladi va etnolingvistik boylikka ega bo‘ladi.

1.Semantik maydon nazariyasi leksik birliklarni ma’no yaqinligi asosida guruhlashtirish va ularning o‘zaro bog‘lanishlarini o‘rganishga qaratilgan metoddir. Bu nazariya J.Trier, L.Vayzgerber, A.A.Ufimtseva kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksemalarning tizimli tahlilida keng qo‘llaniladi. Semantik maydon — bu bitta umumiy ma’no bilan birlashtirilgan va tilda ma’lum bir sohani qamrab oluvchi so‘zlarning iyerarxik tashkiloti bo‘lib, u tilshunoslar uchun psixologik haqiqat sifatida qabul qilinadi.

Milliy mentalitet va uning lingvistik ifodasini o‘rganishda quyidagi tadqiqot metodlari qo‘llaniladi:

Semantik tahlil — leksik birliklarning ma’no tuzilishini o‘rganish;

Komponent tahlil — so‘zlarning semantik tarkibini aniqlash;

Qiyosiy tahlil — ikki tildagi leksemalarni solishtirish;

Kontekstual tahlil — leksik birliklarning qo‘llanish kontekstlarini tahlil qilish;

Etimologik tahlil — so‘zlarning kelib chiqish tarixini o‘rganish.

Shunday qilib, milliy mentalitet til orqali, xususan leksik birliklar va ularning semantik maydonlari orqali ifodalanadi, bu esa millatning madaniy va psixologik xususiyatlarini aks ettirishda muhim vositadir. Semantik maydon nazariyasi milliy mentalitetni lingvistik jihatdan tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot metodlari esa bu jarayonni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

2. Milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik maydonlari. Milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik maydonlari millatning axloqiy, diniy-ma’naviy, ijtimoiy munosabatlar va milliy xarakter xususiyatlarini ifodalaydi. Ushbu semantik maydonlar o‘zbek va qoraqalpoq tillarida o‘xshashlik va farqlarga ega bo‘lib, milliy qadriyatlar tizimini lingvistik jihatdan aks ettiradi.

Axloqiy qadriyatlar semantik maydoni ikki tilda ham rivojlangan bo‘lib, milliy axloq va odob-axloq tushunchalarini o‘z ichiga oladi. Masalan, “or-nomus” kontsepti o‘zbek tilida “or” inson shaxsining qadr-qimmati, “nomus” esa ayolning iffati va pokligini ifodalasa, qoraqalpoq tilida “ar” shaxsiy qadr-qimmat, “namus” poklik tushunchasini anglatadi. Shuningdek, “Sharaf” va “izzat” (o‘zbek tilida) hamda “abıroy” va “izzet” (qoraqalpoq tilida) hurmat va obro‘ni bildiradi. “Uyat” kontsepti ham ikki tilda o‘xshash semantik strukturaga ega bo‘lib, noto‘g‘ri ish qilish hissiyoti va xijolat holatini ifodalaydi.

Diniy-ma’naviy qadriyatlar semantik maydonida “qut” (barakot) tushunchasi o‘zbek tilida barakot, saodatli hayot, xayr-duo va taqdirga ishonchni anglatadi. Qoraqalpoq tilida esa “qut” omad va barakot, “Bereket” mo‘l-ko‘lchilikni bildiradi. Diniy amaliyot bilan bog‘liq leksemalar, masalan, “ibodat”, “duo”, “zikr”, “tasbeh” ikki tilda ham o‘xshash shaklda mavjud bo‘lib, islom dini ta’sirini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy munosabatlar semantik maydonida qarindoshlik aloqalari va hurmat-muloqot madaniyati asosiy o‘rin tutadi. O‘zbek tilida “qarindosh”, “urug‘”, “tuqqan”, “jiyan” kabi so‘zlar qoraqalpoq tilidagi “tuwg‘an”, “urıw”, “jiyen”, “qan-qarin” so‘zlariga mos keladi. Hurmat va muloqot madaniyatida esa “hurmat”, “takrim”, “iltifot”, “mehr” o‘zbek tilida, “hurmet”, “sıylav”, “iltifat”, “meyrim” qoraqalpoq tilida mavjud.

Milliy xarakter xususiyatlari semantik maydonida esa ehtiyojmandlik va sabr-toqat tushunchalari muhimdir. Qoraqalpoq tilidagi “zarlıq” (ehtiyoj), “jaqsızlıq” (yomon ahvol), “qıyınshılıq” (qiyinchilik) so‘zlari o‘zbek tilidagi “ehtiyoj”, “tanqislik”, “qiyinchilik” so‘zlariga yaqin. Sabr-toqat va chidamlilikni ifodalovchi so‘zlar ham ikki tilda o‘xshash: o‘zbek tilida “sabr”, “toqat”, “chidamlilik”, “matonat”; qoraqalpoq tilida “sabır”, “şıdam”, “beriklilik”, “matanlıq”.

Qiyosiy tahlil natijasida umumiy jihatlar sifatida asosiy axloqiy, diniy va oilaviy qadriyatlar leksik birliklari ikki tilda ham mavjudligi, shuningdek, Islom dini ta’siri ostida diniy leksikaning o‘xshashligi va oilaviy munosabatlarga oid tushunchalarning yaqinligi ko‘rsatiladi. Farqli jihatlar esa qoraqalpoq tilida o‘ziga xos leksemalar mavjudligi (masalan, “zarlıq”, “aqsaqallıq”, “jañılıs”) va o‘zbek tilida rivojlangan murakkab muloqot madaniyati leksikalari (“takrim”, “iltifot”, “mehr”) bilan bog‘liq. Shuningdek, fonetik-morfologik farqlar ham mavjud: “hurmat” — “hurmet”, “mehribonlik” — “meyrim” kabi.

Ushbu lingvistik tahlil milliy mentalitetning lingvistik ifodasini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi va milliy identitetni shakllantirishda tilning o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatadi. O‘zbek xalqining lingvomental kartasi milliy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar, diniy-ma’naviy tushunchalar va ijtimoiy munosabatlarning leksik birliklari orqali tizimli tarzda ifodalanadi.

3. O‘zbek xalqining lingvomental kartasi. O‘zbek xalqining lingvomental kartasi uning milliy mentalitetini aks ettiruvchi leksik tizimining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘zida mujassam etadi. Bu tizimda mehribonlik va mehmondo‘stlik tushunchalari keng rivojlangan bo‘lib, xalqning ochiqligi, samimiyligi va mehmondo‘stlik madaniyati til orqali ifodalanadi. Shuningdek, ma’rifat va bilimga hurmat semantik maydoni boy bo‘lib, o‘zbek tilida ta’lim, ilm-fan va ma’rifatga oid leksik birliklar millatning intellektual qadriyatlarini aks ettiradi. Ijtimoiy iyerarxiya va hurmat madaniyati murakkab tizim sifatida tilga singdirilgan bo‘lib, bu tizimda hurmat ko‘rsatish, odob-axloq qoidalari va ijtimoiy mavqega oid so‘zlar muhim o‘rin tutadi. Bundan tashqari, badiiy-estetik qarashlar leksik ifoda orqali o‘zbek xalqining san’atga, go‘zallikka bo‘lgan munosabatini ochib beradi.

Shunday qilib, o‘zbek tilining lingvomental kartasi milliy mentalitetning ijtimoiy, madaniy va estetik jihatlarini leksik birliklar orqali tizimli tarzda ifodalaydi, bu esa milliy identitetni shakllantirishda va madaniyatlararo muloqotda muhim ahamiyatga ega.

4. Qoraqalpoq xalqining lingvomental kartasi. Qoraqalpoq xalqining lingvomental kartasi uning milliy mentalitetini aks ettiruvchi leksik tizimining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘zida mujassam etadi. Bu tizimda tabiat bilan uyg‘unlik tushunchalari kuchli ifoda topgan bo‘lib, xalqning atrof-muhit bilan bog‘liqligi va tabiatga hurmati til orqali yaqqol namoyon bo‘ladi. Shuningdek, qoraqalpoq tilida chidamlilik va bardoshlilik semantik maydoni rivojlangan bo‘lib, bu maydon millatning qiyinchiliklarga sabr-toqat bilan qarashini, og‘ir sharoitlarga chidash qobiliyatini ifodalaydi. Lingvomental kartada kollektiv mas’uliyat va birgalikda ishlash tushunchalari ham boy leksik vositalar bilan ifodalangan, bu esa qoraqalpoq xalqining jamiyat ichidagi o‘zaro yordam va hamjihatlik qadriyatlarini aks ettiradi. Bundan tashqari, an’anaviy hayot tarzi bilan bog‘liq leksik boyliklar qoraqalpoq tilida keng tarqalgan bo‘lib, ular xalqning madaniy merosi va tarixiy tajribasini til orqali saqlab qolishga xizmat qiladi[23].

Milliy identitetning leksik ifodasi ikki xalq – o‘zbek va qoraqalpoq xalqlari tilida quyidagi asosiy jihatlar bilan namoyon bo‘ladi. Birinchidan, umumiy turkiy-islomiy identitet asosida diniy,

axloqiy va ijtimoiy tushunchalarning o‘xshashligi mavjud bo‘lib, bu ikki xalqning madaniy va diniy qadriyatlarini birlashtiradi. Ikkinchidan, mintaqaviy o‘ziga xoslik tabiiy-geografik sharoitlar ta’sirida shakllangan leksik farqlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Uchinchi jihat esa tarixiy tajriba aks etishidir: har bir xalqning o‘ziga xos tarixiy yo‘li leksik farqlarda ifodalanadi, bu esa milliy o‘zlikni yanada mustahkamlaydi[2.]

Amaliy tatbiqda milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik tahlili til o‘qitishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tahlil madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirishga xizmat qilib, ona tili va yaqin qarindosh tillarni o‘qitishda qo‘shimcha material sifatida foydalanish imkonini beradi. Shuningdek, tarjima nazariyasi va amaliyotida milliy madaniyat va til o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq anglash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Madaniyatlararo dialogni rivojlantirishda esa bu tadqiqot natijalari o‘zbek va qoraqalpoq xalqlari o‘rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlashga, milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishga, shuningdek, etnik tolerantlik va o‘zaro tushunishni kuchaytirishga xizmat qiladi[23].

Shunday qilib, qoraqalpoq xalqining lingvomental kartasi uning tilida aks etgan milliy mentalitetning leksik va semantik jihatlarini o‘zida mujassam etgan bo‘lib, milliy identitetning shakllanishi va madaniyatlararo muloqotda muhim vosita hisoblanadi.

XULOSA. O‘zbek va qoraqalpoq tillarida milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik-strukturaviy tahlili quyidagi xulosalarni beradi:

1. **Ikki til o‘rtasida kuchli genetik va tipologik yaqinlik** mavjud bo‘lib, bu milliy mentalitetning asosiy komponentlarida o‘xshashlik yaratgan.
2. **Umumiy islomiy-turkiy madaniy substrat** ikki xalqning qadriyatlar tizimida ko‘plab umumiy jihatlar mavjudligini belgilaydi.
3. **Har bir xalqning o‘ziga xos lingvomental xaritasi** tabiiy-geografik, tarixiy va ijtimoiy omillar ta’sirida shakllangan.
4. **Milliy identitetning leksik ifodasi** har ikki tilda ham boy va murakkab tizim sifatida namoyon bo‘ladi.
5. **Semantik maydonlar tahlili** milliy mentalitetning chuqur qatlamlarini ochishga imkon beradi.

Bu tadqiqot o‘zbek va qoraqalpoq tillarining milliy-madaniy boyligini namoyish etib, yaqin qarindosh xalqlar o‘rtasidagi madaniy aloqalarni o‘rganishga hissa qo‘shadi. Bunday tadqiqotlar kelajakda ham davom ettirilishi va kengaytirilishi zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. — М.: Издательский центр Академия, 2001.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. — М.: Языки русской культуры, 1999.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание. — М.: Языки славянской культуры, 2004.
4. Ҳамидов Ҳ. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
5. Бердимуратов А. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. — Нөкис: Билим, 2010.
6. Қосимова Н. Ўзбек тилида миллий менталитет. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.
7. Дауылов М. Қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.
8. Рахматуллаев Ш. Этимологический словарь узбекского языка. — Ташкент: Университет, 2003.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 821.51

ПЕЙЗАЖЛЫҚ ОБРАЗ ЖАСАЎДАҒЫ ЖАЗЫЎШЫ ШЕБЕРЛИГИ

Сейтниязов Турсынбай, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты еркин излениўшиси

МАНЗАРА ОБРАЗИ ЯРАТИШДАГИ ЁЗУВЧИ МАҲОРАТИ

Сейтниязов Турсынбай, Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти мустақил изланувчиси

A WRITER'S SKILL IN CREATING LANDSCAPE IMAGES

Tursinboy Seytniyazov, Independent researcher Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

МАСТЕРСТВО ПИСАТЕЛЯ В СОЗДАНИИ ПЕЙЗАЖНОГО ОБРАЗА

Сейтниязов Турсынбай, самостоятельный исследователь Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

https://orcid.org/0009-0007-5151-0739
e-mail: seytniyazovtursinbay@gmail.com

Аннотация: *Мақалада қарақалпақ прозасындағы пейзажлық сүўретлеўдиң өзгешелиги ҳәм қаҳарман көзқарасы ҳаққында илимий теориялық жақтан пикирлер берилген. Қарақалпақ әдебиятындағы пейзажлық сүўретлеўге инсан характериниң тәсири, сондай-ақ, қаҳарман көзқарасының тәбият пенен байланысы анализленген.*

Таяныш сөзлер: *әдебият, тәбият, пейзаж, проза, образ, характер, көз қарас.*

Аннотация: *Мақолада қорақалпоқ прозасидаги пейзаж тасвирининг ўзига хослиги ва қаҳрамон нуқтаи назари ҳақида илмий-назарий фикрлар берилган. Қорақалпоқ адабиётидаги пейзаж тасвирига инсон характерининг таъсири, шунингдек, қаҳрамон нуқтаи назарининг табиат билан боғлиқлиги таҳлил қилинган.*

Таянч сўзлар: *адабиёт, табиат, пейзаж, наср, образ, характер, қараш.*

Annotation: *The article presents scientific and theoretical perspectives on the specifics of landscape depiction in Karakalpak prose and the character's perspective. The influence of human character on landscape depiction in Karakalpak literature, as well as the connection between the hero's perspective and nature, has been analyzed.*

Keywords: *literature, nature, landscape, prose, image, character, perspective.*

Аннотация: *В статье представлены научно-теоретические взгляды на особенности пейзажного изображения в каракалпакской прозе и взгляд героя. Проанализировано влияние человеческого характера на пейзажное изображение в каракалпакской литературе, а также связь взгляда героя с природой.*

Ключевые слова: *литература, природа, пейзаж, проза, образ, характер, взгляд.*

КИРИСИЎ. Пейзажлық образлар көркем шығарманың, әсиресе, эпикалық шығармалардың ажыралмас бир бөлеги есапланады. Әсиресе, пейзажлық сүўретлеўлер арқалы ўақытты, соның ишинде жыл мәўсимлерин билдириў жазыўшыдан усы мәўсимниң тәбияттағы белгилерин терең билиўин талап етеди. Мәўсимди инсанлардың, ҳәттеки, пүткил халықтың турмысы, тәғдирине байланыстырып сүўретлеў

Т.Қайыпбергеновтың романларында жийи ушырасады. “Ең жақсы тилек – өмириңниң қысы болмасын. Ең жаман тилек – өмириң мудамы қыс болып өтсин”.

МЕТОДЛАР БӨЛИМИ. Тәбияттың қысы ҳеш гәп, қалыңырақ кийинесең, от жақсаң жылыйсаң. Қарақалпақ елиниң өмири мудамы қыс еди, ала аўызлықтың қысы еди» («Түсиниксизлер» 267-бет). Қыс адамлардың турмыс тәризи ушын ең қолайсыз мәўсим екени белгили. Бирақ инсанлар бул мәўсимнен аман-есен шығып алыўдың жолын биледи, оған ертеден таярлық көреди. Ал усы қолайсыз қаталлық адамлардың өмиринде гезлессе, олардың өмири қысқа усап кетсе не болады? Усы тәғдир пүткил халықтың басына түссе ше? Жазыўшы тарийхый өсип раўажланыў дәўиринде жүдә көп қыйыншылықлар көрип, еркинликке ерисе алмай киятырған қарақалпақ халқының өмирин қысқа мегзетеди. Бул автордың да, романның бас қаҳарманы Ерназар Алакөздиң де рухый толғанысларын еди. Жазыўшы кең дүньяқарасқа ийе. Ол халқымыздың басына XVIII-XIX әсирлерде түскен трагедиялық жағдайларды қысқа мегзетеди. Усы трагедияларға себепши биринши, сол дәўирлерге тән болған халықлар, миллетлер аралық қарым-қатнаслар, олардың бир-бирин қәдирлемеў, мисе тутпаў сиясаты болса, екиншиден, урыўлар арасындағы алаўызлық еди. Бир миллеттиң ишинде бир неше урыўлар болып, олардың ҳәр қайсысы өзлериниң көмешине күл тартып, бир урыў екиншисиниң үстинен үстемлик етиўге умтылып атырған дәўирде ғәрезсизлик, еркинлик ҳаққында гәп болыўы мүмкин емес еди. Жазыўшы тарийхтың усы ашшы сабақларын бүгинги әўладтың есине салыў ҳәм олардың бул тәғдирди қайталамаўы ушын да жоқарыдағыдай пикир жүритеди. Ал өз дәўириниң патриоты ҳәм өзин халқының баслаўшысыман деп түсинген Ерназар Алакөз болса, бул трагедиялардың төркини бийлердиң сатқынлығында деп түсинеди. Халықтың еркинлиги, ғәрезсизлиги бийлердиң бир мақсет жолында биригиўи деп түсинген Ерназар Алакөз оларға Аҳиднамаға қол қойдырып, бир алманы бөлисип жеп те көреди. Өз дәўириниң усындай прогрессив көзқарасына ийе болған Ерназар Алакөздиң пүткил халықтың тәғдирин қысқа мегзетиўи оған шын кеўилден жаны ашығанлығының көриниси еди.

ТАЛҚЫЛАЎ ҲӘМ НӘТИЙЖЕЛЕР. Көркем шығармада жыл мәўсимлери анық көрсетилип, усыған сәйкес тәбият көринислериниң сүўретлениўи де көркем шығармада белгили бир функцияны орынлайды. Мәселен, XVIII әсирдиң екинши ярымында Сырдәрья бойында жасап атырған қарақалпақлар Маман бийдиң басшылығында өзлериниң ата журтына, Әмиўдәрьяның аяғына келип қонысланады. Бул жерде жаңа өмирге жаңа үмит басланады. Маман бий халықтың өсип-өниўи ушын елде бойдақ еркек, жесир ҳаял болмаўы керек, олар мәжбүрий болса да хожалық болыўы тийис, деген пәрман шығарады. Төменде елдеги усы өзгерислер бәҳәр мәўсими фонында сүўретленеди. «Әмиўдәрья аяғындағы қопалықлар арасына қонысланған қарақалпақ аўыллары үстинде де бәҳәр басланғалы әдеўир болды. Аспан ашық. Қуяшлы. Теңиз беттен әжайып бир самал еседи, жүдә жумсақ самал. Ҳәтте, жерди терлетип, үстиңги қатламын көпшитип жиберген. Күн сайын куў қамысларға жарыса олардың түбине ийне ушлы сүйриклер шығып атыр» («Маман бий әпсанасы» 399-бет).

Бул жерде жоқарыдағы сүўретлеўдиң кериси. Бунда тәбият көринисин сүўретлеўден рәмзий мағана нәзерде тутылған. Дурыс онда бәҳәрдиң басланғаны анық айтылады. **«Аспан ашық. Қуяшлы. Теңиз беттен әжайып бир самал еседи, жүдә жумсақ самал».** Булар көп қыйыншылықлар менен ата мәканына жетип келген халықтың арзыў әрманының жақсылыққа жорылыўының мазмуны. Бәҳәр өнип-өсиў, жасарыў паслы. Бул мәўсимде барлық тиришилик ийелери өнип-өсиўге бет бурады. Жоқарыдағы текстте халықтың жаңа өмири, жаңа қонысқа көшип келип атырғандағы рухый ҳалаты **(Қарақалпақ аўыллары үстинде де бәҳәр басланғалы әдеўир болды)**, Маман бийдиң пәрманына сәйкес өнип өсиўди баслағаны **(Күн сайын куў қамысларға жарыса олардың түбине ийне ушлы сүйриклер шығып атыр)** рәмзий мағанада көрсетип берилген. Демек, жазыўшы усы уллы идеяны төрт гәп пенен тәбият көринислерин сүўретлеў арқалы жеткерип берген. Тәбият образын жаратыўда анық мәўсим атын

көрсетип-ақ үлкен мазмунлық ўазыйпаны шешиўге болатуғынын жоқарыдағы еки текстлик мысал арқалы көрип өттик.

Тәбият мәўсимлер алмасыўы жер ҳәм аспан денелеринде өзиниң изин қалдырып отырады. 1-март бәҳәр паслының басланыў күни болғаны менен тап усы күннен баслап бәҳәр барлық белгилери менен кирип келеди дегенди аңлатпайды. Бул адам өмириниң басқышларының алмасыўына усап кетеди. Адамларда да нәрестелик, балалық, жаслық, егеделик, ғаррылық деген басқышлардың алмасыў ўақты анық бир күн менен белгиленбеген. «Әлемге бәҳәр келип, қыстың өкшеси тайған менен, аңсатлықта бир-бирине орын бермей атыр. Гә қар, гә жаўын нәўбетлесип, ашшы қуяш шыққан бултсыз күнлери таў кәнарлары сел болып ағады, сәл салқын тартса, баяғы қәддине түседи» («Маман бий әпсанасы» 72-бет). Бул сүўретлеў арқалы мәўсимлер алмасыў пайытында ҳаўа райында бақланатуғын кескин өзгерислерди көрсетиў мақсет етилген сыяқлы көринеди. Лекин, автор бул сүўретлеўлер арқалы қарақалпақлар турмысындағы кескин өзгерислерге де ишара берип тур. Жаңакент қорғанының қурылысы басланар пайыттағы гүллән қарақалпақ бийлери бул жерге жыйналады. Олар елдиң турмысында кескин бурылыс жасаўы мүмкин болған бул қурылысты өз көзлери менен көриў ушын асығып киятыр. Бирақ барлық бийлер де бул қайырлы истиң басланыўынан қуўанып атырған жоқ. Тәбияттың бул өзгермели минезин сүўретлеп бериў менен усы қорғанның қурылысына басшылық етиў арқалы жас Маман бийдиң абройының өсип кетиўин қызғанатуғын бийлердиң (мәселен, Жандос бий) ишки рухый кеширмелериниң уйытқып («**Гә қар, гә жаўын нәўбетлесип**») атырғаны көрсетип берилген. Бул жерде мәўсим оның гөззаллығы ямаса ҳаўа райының өзиншелигин сүўретлеўден гөре рәмзий мазмунды аңлатыў ушын сүўретленгенин көриў мүмкин.

Тәбият пасыллларының алмасыўын анық байқайтуғын оның (тәбияттың) тийкарғы перзентлери болған өсимликлер ҳәм ҳайўанатлар дүньясы. «Бәҳәр қуяшы қыздыра баслағанын сезип, түнги салқынлар менен қыраўлардан қорқып отырмастан, әптапқа алақанын жайып ашылатуғын қум баўрайларының қызғалдақлары киби, алысқа сапар тартқан көш балалары сәске пайытында кими жолым үйлерден, кими қослардан шығып, ойынға киристи» («Ағабий», 172-бет). Шынында да тәбиятта туўылатуғын ҳәм өнип-өсетуғын өсимликлер дүньясы қашан буртик жарыў, қашан жапырақлаў ямаса қашан гүллеў кереклигин тәбиййи инстинкти арқалы сезеди ҳәм сол ўақытта бундай процесслер жүз береди. Ал адамзат жәмийеттиң перзенти болғанлықтан да онда бул сезимлер жоқ. Ол өзи қәлеген ямаса санасына келген нәрсени ислеўи, сөйлеўи мүмкин. Жоқарыдағы текстте дала қызғалдақлары менен көш балаларын салыстырып қойыпты. Уқсаслықлар барма? Қызғалдақлар бәҳәр келиўи менен түнги салқын ҳәм қыраўлардан қорықпастан әтирапқа өзиниң гөззал келбети менен бой көрсетип шыға келеди. Балаларда да усыған уқсаслық бар. Олар да мәўрити ме, мәўрити емес пе, өзлериниң балалық қумары – ойынға шығып кете береди. Демек, адамлар нешше айлап көш тартып киятырғанына қарамастан бул жерде ҳақыйқый жәмийетке тийисли болған тәртип-қағыйда өмир сүреди.

Жылдың ҳәр бир мәўсиминиң адамзат турмысында тутатуғын өз орны бар. Олардың ҳақыйқый тәбиййи жағдайындағы көриниси менен көркем шынлыққа айланғандағы көриниси бир-бирине жақын. Бәҳәрге тән болған жағымлылық, жазға тән болған өмирдиң де ыссы ҳәўирлери, гүзге тән болған өмирдиң де кексейиўи, қысқа тән болған тәғдирдиң қаталлығы – мине, булардың барлығы көркем шынлықта айрықша хызмет атқарады. Бирақ усы пасыллардың ишинде бәҳәр паслы романларда көбирек сүўретленеди. Буның тийкарғы мәниси де әйне пасылдың тәбиййи өзиншелигине байланыслы.

«Бәҳәр! Жылдың бул мәўсими гүллән нәзикликтиң, жоқары мүхаббеттиң, жаслықтың басы, қуўанықтың сағасы. Сонлықтан ба, «бәҳәр!» дегенде «әҳ!» деп я өкинишли, я қуўанышлы күнин еслеп, жамбасына бир урмайтуғын инсан бар ма дүньяда?» («Маман бий әпсанасы» 147-бет).

Романда бәҳәр паслының айрықша көтериңкилик пенен сүўретленип турғанының да өз алдына себеби бар. Жазыўшының, сондай-ақ романның бас қаҳарманы Маман бийдиң

көзқарасынша 1743-жылдың бәҳәри айрықша келди. Бул бәҳәр адамлардың қәлбинде пүткил қарақалпақ халқының тәғдиринде қайтадан туўылыў паслындай туйғы оятты. Ең баслысы халық бир мақсет жолында бирикти. Олар әсирлер даўамында тәғдирдиң қатал сынақларына дус келе берип шаршап кеткенликтен, енди келешегинен үлкен үмит күткен ҳалда бирикти. Өмири қыс болып келген халық ендиги жағында турмысының бәҳәрге айланатуғынына исенди. «Усындай халық әрманын қағазға түсирип уллы Русь патшасына жоллаған қаракалпақ елшилериниң кеўиллери бәҳәр нурларына толып мине, Оренбургқа жетти» (147-бет). Бул үзиндилерде бәҳәр сөзине айрықша итибар қаратылады, оған мазмунды жүклейди.

ЖУЎМАҚ. Жуўмақластырып айтқанда, тәбияттың мәўсимлик ўақытты аңлатыўы ҳәр қыйлы сүўретлеў усыллары арқалы жүз береди. Тәбият образында мәўсимниң аты көрсетилмейди, бирақ өсимликлер, ҳайўанатлар, қуслар дүньясының, ҳәр қыйлы мәкан ҳәм кеңисликлерди, аспан, жер, суўдағы өзгерислер (муз, қар, жаўын, қыраў түсиўи, жер үстиниң көгис түске ениўи ҳ.т.б.) сүўретлеў арқалы гәп қайсы мәўсим ҳаққында болып атырғаны түсиниледи. Бул усыл көбирек пикир образлылығына қурылады, рәмзий, аллегориялық мазмунды береди.

Айырым тәбият образында мәўсим аты да берилмейди, оннан анық қайсы мәўсим ҳаққында сөз баратырғаны да анық түсинилмейди. Өйткени, мәўсимди аңлататуғын сүўретлеўлер де (дарақтың бүртик жарыўы, дәрья, көллерде муз қатыўы х.т.б.) қатнаспайды. Бул жерде гәп мәўсимлер аралығы ҳаққында барады. Бунда да жазыўшының тийкарғы мақсети тәбият образының сүўретлениўи емес, ал алдағы болатуғын қандай да бир ўақыяға ишара сыпатында сүўретленеди. Мәўсим жеке инсанның ямаса халықтың тәғдирине байланыстырылып сүўретленеди. Егер бәҳәр сүўретленсе инсан өмиринде жаңаланыўдың басланғанын, жаз сүўретленсе адамлар турмысының жақсы, тыныш кешип атырғаны, гүз сүўретленсе инсанның кексейгени, оның өмириндеги ең қызғын демлери артта қалғаны, қыс сүўретленсе инсан тәғдиринде ең қыйын жағдайлардың ушырасып атырғаны есапланады. Ал мәўсимлерди пүткил халық тәғдирине байланыслы сүўретлеў – бул өз алдына усыл. Бундай сүўретлеўди өз шығармасында сол халық ҳаққында пикир айта алатуғын тәжирийбеге, дүньяқарасына ийе, абройлы жазыўшылар ғана қоллана алады.

Тәбиятты сүўретлеў арқалы мәўсимлик ўақытты аңлатыў – бул өз алдына сөз етиўди талап ететуғын усыл. Ҳәр бир мәўсимниң атамасы болғанындай, олардың өзине тән өзиншеликлери де бар. Әне, усы мәўсим атамасы анық көрсетилип сүўретленген тәбият көриниси көбирек қаҳарман ямаса персонажлардың психологиялық жағдайына, олардың характериниң ашылыўына тиккелей тәсир жасайды. Биз жоқарыда бундай сүўретлеў усылларының бир қанша формасын көрип өттик. Сондай-ақ мәўсимди аңлатыўшы тәбийий ҳәдийселер менен адамлардың характерин, олардың қыймыл-ҳәрекетлерин усатыўшы сүўретлеўлерди де көрип өттик.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: М.: 1994, Т.1., 8-с.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, 2002, 175-бет.
3. Богач Д.А. Проблемы понимания образа природы в литературоведческой науке, в журн. Вестник Челябинского государственного университета, 2017 №6 филологические науки, 22-29-бетлер.
4. Фарино Е. Введение в литературоведение/Е.Фарино – СПб., 2004, 639-бет.
5. Рахимджонов Н., Бадиият – бош мезон, Ташкент, Академнашр, 2016, 3-4-бетлер.
6. Сейтов Ш, Шырашылар, Нөкис, Қарақалпақстан, 1986, 48-бет.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:801.82:81.176

“HEART” – “YURAK” SO‘ZINING INGLIZ ADABIYOTIDAGI TALQINI VA O‘ZBEK TILIDAGI BADIIY TARJIMASI (JEYN OSTINNING “PRIDE AND PREJUDICE” ASARI MISOLIDA)

Mo‘soyeva Hayitgul O‘roqovna, Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

THE INTERPRETATION OF THE WORD “HEART” – “YURAK” IN ENGLISH LITERATURE AND ITS ARTISTIC TRANSLATION INTO UZBEK (BASED ON JANE AUSTEN’S “PRIDE AND PREJUDICE”)

Mo‘soyeva Hayitgul O‘roqovna, Independent researcher at Samarkand State Institute of Foreign Languages

ТОЛКОВАНИЕ СЛОВА “HEART” – “СЕРДЦЕ” В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ЕГО ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА ЖЕЙН ОСТИН “ГОРДОСТЬ И ПРЕДУБЕЖДЕНИЕ”)

Мусоева Хайитгул Уроковна, независимый исследователь Самаркандского государственного института иностранных языков

https://orcid.org/0009-0007-6599-1043
e-mail:
guli.dovurova7@gmail.com

Annotatsiya*: Ushbu maqolada ingliz adabiyotida keng qo‘llaniladigan “heart” so‘zining semantik, stilistik va madaniy ma’nolari hamda uning o‘zbek tiliga badiiy tarjimadagi ifodalanish usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida Jeyn Ostinning “Pride and Prejudice” asaridagi misollar va ularning o‘zbek tilidagi tarjimalari turadi. Tahlil jarayonida “heart” so‘zining obrazli, emotsional va metaforik mazmuni tarjimada qanday saqlanib qolganligi yoki yo‘qotilganligi ko‘rib chiqiladi. Maqolada grammatik va stilistik tahlil orqali madaniyatlararo tarjimada hissiy noziklikni ifodalash muhimligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *yurak, emotsional noziklik, metafora, badiiy tarjima, semantik tahlil, stilistik siljish.*

Abstract: *This article analyzes the semantic, stylistic, and cultural nuances of the word “heart” in English literary texts and its artistic translation into Uzbek. The study focuses on examples from Jane Austen’s novel “Pride and Prejudice” and their corresponding renderings in Uzbek, particularly examining how emotional and metaphorical meanings are preserved, lost, or adapted in translation. Through grammatical and stylistic analysis, the research highlights the importance of conveying emotional subtlety (“emotional nuance”) and metaphorical depth in cross-cultural literary translation. The findings reveal that while the Uzbek translations capture the core meaning, certain emotional and stylistic layers of the original are occasionally omitted or transformed in accordance with the target culture’s expressive norms.*

Key words: *heart, emotional nuance, metaphor, literary translation, semantic analysis, stylistic shift.*

Аннотация: *В данной статье анализируются семантические, стилистические и культурные нюансы слова “сердце” в английских литературных текстах и его художественный перевод на узбекский язык. Исследование сосредоточено на примерах из романа Джейн Остин*

“Гордость и предубеждение” и их соответствующих переводах на узбекский язык, с особым вниманием к сохранению, утрате или адаптации эмоциональных и метафорических значений при переводе. Посредством грамматического и стилистического анализа подчёркивается важность передачи эмоциональной тонкости (“эмоционального оттенка”) и метафорической глубины в межкультурном литературном переводе. Результаты показывают, что, несмотря на сохранение основного значения в узбекских переводах, некоторые эмоциональные и стилистические слои оригинального текста иногда опускаются или трансформируются в соответствии с нормами выразительности культуры перевода.

Ключевые слова: *сердце, эмоциональный оттенок, метафора, литературный перевод, семантический анализ, стилистическое смещение.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Tarjimashunoslikda badiiy matnlarni tahlil qilish jarayonida leksik birliklarning semantik, stilistik va madaniy o‘ziga xosliklarini chuqur o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, adabiy matnlarda tez-tez uchraydigan obrazli so‘zlar va metaforalar tarjima jarayonida o‘z ifodasini qanday saqlab qolgani yoki o‘zgargani muhim tadqiqot obyektiga aylanadi. Shu nuqtayi nazardan, ingliz tilidagi “heart” so‘zining turli kontekstlardagi ishlatilishi va uning o‘zbek tiliga badiiy tarjimasi orqali qanday ifodalangani alohida tahlilga loyiqdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Jeyn Ostin (1775-1817) ingliz adabiyotidagi eng nufuzli yozuvchilaridan biri. Uning asarlari, xususan, “Pride and Prejudice” (“Andisha va g‘urur”) realizm, ijtimoiy sharh va nafis adabiy uslubni uyg‘unlashtirib, ingliz romanchiligini shakllantirdi. Jeyn Ostinning “Pride and Prejudice” (“Andisha va g‘urur”) romani nafaqat qiziqarli syujeti va esda qolarli personajlari, balki stilistik vositalardan mohirona foydalangani uchun ingliz adabiyotining poydevori hisoblanadi. Muallifning hissiy noziklik, ijtimoiy kuzatuv va lingvistik nafislikni uyg‘unlashtirish qobiliyati uning ishini abadiylashtirdi va adabiy tahlil va hayratni ilhomlantirishda davom etmoqda. Jeyn Ostinning “Pride and Prejudice” (“Andisha va g‘urur”) asari – ijtimoiy sharhlar va xarakterlarni o‘rganishning eng yaxshi asari – “yurak” so‘zini turli xil va stilistik jihatdan boy kontekstlarda qo‘llaydi[2].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). Jeyn Ostin “Pride and Prejudice” asarida qishloq dvoryanining qizi Elizabet Bennet bilan o‘zining kelib chiqishi, boyligi ila mag‘rur boy pomeshchikning o‘g‘li Fitsuilyam Darsi o‘rtasidagi sarguzashtlarni hikoya qiladi. Asar 1813-yilda nashr qilinib, adabiyot dunyosida katta shov-shuvga sabab bo‘ldi. Ushbu asar haqida o‘sha paytdagi “Britaniya tanqidchisi” jurnali shunday yozgan edi: “Asar shu paytgacha o‘quvchilar hukmiga havola qilingan bu turdagi hamma romanlardan yuqori turadi”. Jeyn Ostinning “Pride and Prejudice” asarini o‘zbek tiliga “Andisha va g‘urur” nomi bilan Muhabbat Ismoilova tarjima qilgan. Tarjimon Muhabbat Ismoilova 1951-yilda Toshkent shahrida tug‘ilgan. U 1969–1974-yillar davomida Toshkent davlat chet tillar institutining ingliz filologiyasi fakultetida tahsil olgan[3].

Jeyn Ostinning “Pride and Prejudice” asaridagi “heart” – “yurak” so‘zli birikmalar stilistik bo‘yoqdorlikka ega bo‘lib, asarning turli boblarida turlicha shakllarda ifodalanadi: ***1)*** *I will send a few lines by you* ***to assure him of my hearty consent to*** *his marrying whichever he chooses of the girls (1-bob, 4-sahifa).* **2**) *To be fond of dancing was a certain step towards falling in love; and* ***very lively hopes of Mr. Bingley’s heart were entertained*** *(3-bob, 10-sahifa).* **3)** We can all begin freely – a slight preference is natural enough; but **there are very few of us who have heart enough** to be really in love without encouragement *(6-bob, 26-sahifa).* **4)** ‘Well,’ said Charlotte, ‘I wish Jane **success with all my heart** *(6-bob, 27-sahifa).* **5)** I remember the time when I liked a red coat myself very well—and, indeed, **so I do still at my heart** *(7-bob, 36-sahifa).* ***6)*** *I* ***wish with all my heart*** *she were well settled (8-bob, 44-sahifa).* **7)** That is capital’, added her sister, and **they both laughed heartily** *(8-bob, 44-sahifa).* **8)** But his sisters **gave it their hearty assent** *(8-bob, 44-sahifa).* **9)**Elizabeth **thanked him from her heart** *(8-bob, 45-sahifa).* **10)With all my heart;** I will buy Pemberley itself if Darcy will sell it’ *(8-bob, 46-sahifa)[4].*

Jeyn Ostin tomonidan yaratilgan inglizcha asl jumla: ***1)****I will send a few lines by you* ***to assure***

him of my hearty consent to *his marrying whichever he chooses of the girls(1-bob, 4-sahifa).*

Muhabbat Ismoilova tomonidan o‘zbekcha tarjimasi: 1)Xohlaysizmi, men eng yoqtirgan qizimizni unga turmushga berishimizni va’da qilib xat yozib, sizdan berib yuboraman?

Grammatik tahlil:

I will send – kelajak zamondagi fe’l (future simple tense);

a few lines – aniqlangan miqdordagi ko‘plik ot (few + countable noun);

by you – vosita holi (agent/means) – bu yerda “siz orqali”;

to assure him – maqsad ko‘rsatuvchi infinitiv konstruksiya (to + verb), “uni ishontirish uchun” [5];

of my hearty consent – “my” egalik olmoshi + “hearty consent” ot birikmasi, bu yerda “yurakdan rozilik” ma’nosida;

to his marrying – gerund (marrying) – fe’lning otlashgan shakli, “uning uylanishi” degan ma’noni beradi;

whichever he chooses of the girls – murakkab bog‘lovchi ifoda, bu yerda “qizlardan qaysi birini tanlasa” degani;

“Hearty consent” iborasi stilistik jihatdan hissiy, ijobiy kayfiyatda, rozilikning chin dildan ekani ta’kidlangan. “Hearty” so‘zi bu yerda metaforik ishlatilgan – “heart” (yurak) so‘zidan olingan. Bu konstruksiya matnga sadoqat, quvonch va oila qadriyatlariga hurmat hissini qo‘shadi. Jumladagi umumiy ohangda yengil, kulgili, ironiya aralashgan bo‘lib, bu Jeyn Ostin uslubiga xosdir [6].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/ RESULTS). Jeyn Ostin tomonidan asarda keltirilgan yana bir inglizcha asl jumla: **2)** *To be fond of dancing was a certain step towards falling in love; and* ***very lively hopes of Mr. Bingley’s heart were entertained*** *(3-bob, 10-sahifa).*

Muhabbat Ismoilova tomonidan o‘zbekcha tarjimasi: 2)*Hamma qizlar o‘zlarining yaqin kunlarda mister Binglining yuragini zabt eta olishlariga umid qilishardi.*

Ushbu jumlaning quyidagi grammatik va stilistik tahlili tarjimada “heart” – “yurak” so‘zining qanday semantik va hissiy o‘zgarishga uchraganini ochib beradi. Grammatik tahlil: To be fond of dancing – infinitiv konstruktsiya (ot vazifasida): “raqsga qiziqish”;

was a certain step towards falling in love – bu qism sabab-oqibat aloqasini bildiradi;

very lively hopes – kuchli, jonli umidlar (intensiv sifatcha “very lively”);

of Mr. Bingley’s heart – egalik konstruktsiyasi (genitive case): “Binglining yuragi(ning)”;

were entertained – passiv shakldagi fe’l: “umidlar mavjud edi” yoki “bildirilgan edi”; Heart bu yerda shunchaki biologik a’zo emas, balki romantik tuyg‘ular, muhabbat istagi ramzi sifatida ishlatilgan. Inglizcha matnda “Mr. Bingley’s heart” iborasi shaxsiy, ichki tuyg‘ular markazi sifatida ko‘rsatilgan. Tarjimada esa “yuragini zabt etish” iborasi metafora orqali berilgan – bu o‘zbek adabiy tilida muhabbatni bildiruvchi o‘ziga xos uslubiy vositadir[3].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION): Xulosa sifatida aytganda, tarjimada “heart” so‘zining denotativ ma’nosi (“yurak”) ko‘pincha saqlanadi, ammo uning konnotativ – ya’ni hissiy, obrazli va stilistik jihatlari ba’zan yo‘qotiladi yoki mahalliy madaniyatga xos iboralar orqali ifodalanadi. Tarjimada yuzaga kelgan stilistik susayishlar (“stylistic weakening”) yoki madaniy kompensatsiyalar (“cultural compensation”) tarjimonning maqsadli auditoriyaga moslashtirishga bo‘lgan intilishini ko‘rsatadi. Bu esa adabiy tarjimada muallif uslubini iloji boricha saqlab qolish va emotsional noziklikni (emotional nuance) to‘liq yetkazish zarurligini ta’kidlaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES):

1. Alsadi Hanan A Contrastive Study of Conceptual Metaphor between Arabic and English. PhD Dissertation, Al-Yarmouk University, Irbid, Jordan. 2011.
2. Austen Jane. Pride and Prejudice. – New York. 1813. – 476 p.
3. Galperin I. R. Stylistics. Higher School Publishing House. 1977.
4. Ismoilova M. Andisha va g‘urur. – Toshkent. 2017. – 404 b.
5. Leech G. & Short. Style in Fiction. Longman. 1981. – 182 p.
6. Sharif A. Metaphorical Conceptualization of Happiness and Anger in English and Arabic: A Comparative Study. MA Thesis, Yarmouk University, Irbid, Jordan. 2007

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.82:81.301

GRAMMAR TOPIC EXPLORATION FOR EFL LEARNERS

Saidakhmedova Dilfuzakhon Solikhon qizi, ESP teacher at Termez University of Economics and Service

ИЗУЧЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ТЕМ ДЛЯ ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ

Саидахмедова Дилфузахон Солихон кызы, преподаватель английского языка для специальных целей (ESP) Термезского университета экономики и сервиса

INGLIZ TILINI CHET TILI SIFATIDA O‘RGANUVCHILAR UCHUN GRAMMATIK MAVZULARNI TADQIQ ETISH

Saidaxmedova Dilfuzaxon Solixon qizi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan ingliz tili o‘qituvchisi

https://orcid.org/0009-0001-3723-3014
e-mail: saidakhmedovadilfuzakhon@gmail.com

***Abstract**: A comprehensive and structured approach to teaching grammatical skills is advocated, emphasizing the application of well-rounded tasks and effective input materials. It is suggested that authentic resources, aligned with the foundation for classroom activities, ensuring the input is slightly above learners' current L2 competency. Realia, gestures, and the activation of prior knowledge are employed by teachers to ensure comprehensibility.*

***Keywords**: Restrictive, non-restrictive, form-focused instruction (FFI), WIDA, threshold.*

Annotatsiya: *Grammatik ko‘nikmalarni o‘rgatishga har tomonlama va tuzilgan yondashuv himoya qilinadi, bunda har tomonlama vazifalar va samarali kirish materiallaridan foydalanish muhimligi ta’kidlanadi. Ta’kidlanishicha, dars mashg‘ulotlari uchun asos bo‘ladigan haqiqiy resurslardan foydalanish tavsiya etiladi, bu esa o‘quvchilarning joriy L2 malaka darajasidan biroz yuqori bo‘lishini ta’minlaydi. O‘qituvchilar tushunarlilikni ta’minlash uchun realiya, imo-ishoralar va oldingi bilimlarni faollashtirishdan foydalanadilar.*

Kalit so‘zlar: *cheklovchi, cheklovchi bo‘lmagan, shaklga yo‘naltirilgan ta’lim (FFI), WIDA, chegara.*

Аннотация: *Отстаивается всесторонний и структурированный подход к обучению грамматическим навыкам, подчеркивающий применение всесторонних заданий и эффективных входных материалов. Предполагается, что аутентичные ресурсы, соответствующие основе для классных занятий, должны использоваться для обеспечения того, чтобы входные данные были немного выше текущего уровня владения учащимися L2. Учителя используют реалии, жесты и активизацию предыдущих знаний для обеспечения понятности.*

Ключевые слова: *ограничительный, неограничительный, обучение, сфокусированное на форме (FFI), WIDA, порог.*

INTRODUCTION (ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). The importance of combining both form-focused and meaning-focused teaching strategies in language education sessions is

underscored. This can be achieved by initiating with form-focused exercises for new vocabulary or grammar, followed by meaning-focused communicative assignments for contextual practice, ultimately fostering well-rounded and fluent language skills. For instance, as a task-based approach, TBLT emphasizes communicative language use, encouraging students to achieve their goals during the task through interactive activities. To teach grammatical skills teachers need to apply a well-rounded, structured cycle of tasks with useful information. While applying the input knowledge materials should be effective. Under Krashen's (1981, as cited in Stroch,2018) recommendations, authentic resources that are purposefully chosen to be just a little bit above learners' present L2 competency level serve as the foundation for classroom activities. Teachers make use of realia, and gestures, and push pupils to draw on prior knowledge to guarantee that input is understandable.

MATERIALS AND METHODS (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR). From the point of EFL students' needs assessment: lacks, wants, and needs this research paper indicates the one specified grammatical form: restrictive and nonrestrictive clauses for the threshold level and its recommended books to conduct English classes:

English grammar by Hudson.

English Grammar: A Function-based Introduction (Volume 2) by Givon.

The chosen group studies General English language in "Englify" school and this group consists of 10 students, 3 of whom are female and 7 male. Most of them are over 20, from 20 to 35. Their level is intermediate, in the CEFR requirement it is B1+ (threshold), and on the IELTS scale, is from 4.5 to 5.5. according to the WIDA system, it is level 3 (developing). Their native language is Uzbek, and their second is Russian. They are learning the English language as a foreign language. The instructional settings of each student differ because some of them work in their special field and others study at non-linguistic institutions. The target level is to reach upper-intermediate (B2 vantage). Learners are actively engaged in the class, trying their best to learn English. Some of their strength are cooperation, peer work, honesty and motivation. Even though they are B1 learners still have inhibition, and fossilization in their language use. However, learners cannot use complex grammar and comprehend academic skills properly. Using complex grammatical features might be a little bit problematic for this reason some things need to be considered such as teaching grammar engagingly and actively[2].

The grammatical content "Restrictive vs non-restrictive clauses" has been chosen for B1 learners to enhance their knowledge of the complex structure and its usage. Teaching relative clauses is crucial, as it enables students to provide more detailed descriptions, express their ideas clearly, and communicate effectively. Restrictive and nonrestrictive clauses are two forms of relative clauses that provide further information about a noun in the main phrase. The sentence's meaning is altered when restrictive clauses are removed since they identify the precise word they modify. These are not separated by commas and are essential to comprehending the intended meaning[1].

Nonrestrictive clauses, on the other hand, provide extra, auxiliary information. They can be eliminated without changing the sentence's essential meaning; they are separated by commas. Both kinds are important for elaborating and bringing sentence elements to life. To provide this topic two books have been considered in the plan. The first one is *English grammar* by Hudson and the second is *English Grammar: A Function-based Introduction (Volume 2)* by Givon.

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA). While teaching L2 learners form-focused and meaning-focused instructions stands a high role. One of the reasons for using form-focused instruction is that it provides comprehensible input. According to Schmidt (1990, as cited in Storch,2018) noticing hypothesis language form is directly addressed in L2 classrooms through form-focused instruction (FFI). FFI seeks to draw learners' attention to particular qualities so that they can be processed and eventually acquired. Conducting form-focused instruction in B1 learners while demonstrating clauses shows a high percentage of effective teaching, because using the correct function, construction input contains clear sentences. Meaning-structured instruction provides real structures to use in their sentences [2].

Under Krashen's (1981, as cited in Stroch,2018) recommendations, authentic resources that are purposefully chosen to be just a little bit above learners' present L2 competency level serve as the foundation for classroom activities. Teachers make use of realia, and gestures, and push pupils to draw on prior knowledge to guarantee that input is understandable. Task-based design is a component of more recent meaning-focused approaches, where curriculum and classroom activities are organised around real-world tasks like debates or website creation and encouraging intentional communication is still the key goal. Using these two instructions matters most in class, while using FFI students are treated as students not users of the particular language with objective structured exercises[3].

RESULTS (РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR). Understanding the difference between restrictive and nonrestrictive clauses is essential for clear writing. Restrictive clauses pinpoint specific nouns, while nonrestrictive clauses add optional details. Grasping this distinction empowers writers to convey their message precisely.

The primary function of a restrictive clause is to connect the noun or noun phrase it modifies to existing knowledge in the speaker's mind. On the other side, nonrestrictive clauses are separated from the head nouns by pauses or intonation and are usually shown by commas. The two books which are taken for conducting this grammar topic showed the general information about clauses, especially restrictive and nonrestrictive. The "English Grammar: Function-based" book clearly illustrates the main functions of both clauses with example sentences, even explanations of each word were given in the book which is useful for EFL and ESL teachers to use as a good source for their lessons. Furthermore, Givon's work explores how restrictive and nonrestrictive clauses affect a sentence's meaning and coherence. He helps readers grasp this important distinction by providing thorough explanations and detailed examples, which enables them to express with accuracy and clarity[4].

Consequently, the book written by Hudson "English Grammar" also pointed out the RRC and NRC with general information with exercises. He classified the clauses into three main parts: noun clause, adverbial clause and relative clause. For each part, he gave a short and brief explanation

however rules are well-structured and easy to understand compared to the former book. These two books serve different purposes, as Givon's book tells by name it is for a functional approach, and Hudson's book is suitable to use as a guide when both teachers and students want to know structure and grammar rules.

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). To teach grammatical skills effectively, teachers need to implement a comprehensive and structured cycle of tasks that provide useful information. When applying input knowledge materials, these should be engaging and effective. According to Krashen (1981, as cited in Stroch,2018), authentic resources that are deliberately selected to be slightly above students' current L2 proficiency form the basis for classroom activities. Teachers utilise realia, gestures, and encourage students to draw on prior knowledge to ensure the input is comprehensible. Task-based learning, a component of more recent meaning-focused approaches, organises curriculum and classroom activities around real-world tasks like debates or website creation, with the main aim being to promote intentional communication. Following these guidelines is crucial in class; using Focus on Form Instruction (FFI) treats students as language learners rather than users, emphasising structured exercises with specific objectives.

REFERENCES (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ADABIYOTLAR RO'YXATI):

1. *Hudson R. English grammar. Routledge. 2003.*
2. *Givon T. English grammar: A function-based introduction (Volume 2). John Benjamins Publishing Company. 1993.*
3. Storch N. Meaning-focused versus form-focused instruction. In J. I.Liontas (Ed.), The TESOL encyclopedia of English language teaching. 2018. – Pp. 1–6.
4. John Wiley & Sons, Inc. https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0690

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 94:339(575.1)"XIX/XX"

AMUDARYO KECHUVLARI TAVSIFI (XIX ASRNING OXIRI – XX ASRNING BOSHLARI)

Allamuratov Shuxrat Ashurovich, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

DESCRIPTION OF THE AMUDARYA CROSSINGS (LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES)

Allamuratov Shuhrat Ashurovich, docent Termez University of Economics and Service, Doctor of Philosophy in historical sciences(PhD)

ОПИСАНИЕ ПЕРЕПРАВ ЧЕРЕЗ АМУДАРЬЮ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Алламуратов Шухрат Ашурович, доцент Термезского университета экономики и сервиса, доктор философии по истории (PhD)

https://orcid.org/0009-0006-6815-9319

e-mail:
shuxrat_allamuratov@tues.uz

Annotatsiya: *Ushbu maqolada XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Amudaryodagi kechuvlar tavsifi, ularning turlari, ular orqali olib o'tilayotgan yuklar uchun to'lovlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, Amudaryo kechuvlarining mintaqadagi quruqlik hamda suv yo'llarini bog'lovchi vosita ekanligi ham tahlil etilgan.*

Kalit so'zlar: *kechuvlar, boj yig'imi, kechuv uchun kira narxi, yuk tashish.*

Annotation: *This article provides a description of the Amudarya river crossings in the late 19th and early 20th centuries, including their types and the fees charged for transporting goods across them. It also analyzes the role of these crossings as a link between land and water routes in the region.*

Key words: *ferries, fees, tariffs for ferries, freight transportation.*

Аннотация: *В данной статье приведено описание переправ через Амударью в конце XIX – начале XX века, рассмотрены их типы и сведения о сборах за перевозку грузов. Также проанализирована роль переправ как связующего звена между сухопутными и водными путями региона.*

Ключевые слова: *переправы, сборы, тарифы в переправы, грузовые перевозки.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mintaqada ichki va tashqi aloqalarining rivoji, karvonlarning uzluksiz harakati bevosita Amudaryo kechuvlari orqali o'tuvchi savdo yo'llariga bog'liq bo'lgan. Shuning uchun Rossiya imperiyasi Afg'oniston va Hindiston bozoriga kirib borish uchun Amudaryo orqali o'tuvchi kechuvlarga alohida e'tibor qaratishgan. Chunki Rossiyadan keltirilgan tovarlarning asosiy qismi Amudaryo orqali Afg'onistonga yetkazilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlaridagi Amudaryo kechuvlari haqidagi ma'lumotlar O'zbekiston Milliy arxivi (keyingi o'rinlarda – O'z MA) ning I-1, I-2, I-3, I-126-fondlarida uchraydi. Shuningdek, mavzuga doir ma'lumotlar E.A.Qobulov, F.B.Ochildiyev, Sh.Allamuratovlarning dissertatsion tadqiqotlari, monografiyalari va bir qator maqolalarida uchraydi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Dastlab kapitan Bikov tomonidan Vaxsh va Panj daryolari qo‘shilish joyidan Amudaryo bo‘ylab Xorazmgacha bo‘lgan oraliqdagi kechuvlar o‘rganib chiqiladi. U o‘rganish jarayonida kechuvlardan turli vaziyatlarda samarali foydalanish uchun quyidagi talablar va vazifalarni sanab o‘tgan:

– yilning barcha fasllarida yuk ortish va tushirish ikkala qirg‘oqda ham qulay bo‘lishi; -yilning har qanday vaqtida qirg‘oqlarda mahalliy va rus kemalari to‘xtaydigan qulay pristan bo‘lishi; -yil davomida, har qanday ob-havo sharoitida kemalar va paroxodlar (barjalari bilan ham) qirg‘oqlar orasida bir-biriga xalaqit bermasdan to‘siqsiz harakatining amalga oshirilishi; -kechuvga mahalliy qayiq va kemalardan tashqari boshqa qo‘shni kechuvlarning kemalari ham suzib kelishining mumkin bo‘lishi; -kechuvda sanitar tozalik va xo‘jalik servis (xizmat) ishlari yaxshi yo‘lga qo‘yilishi kerak edi[1].

Yuqorida keltirilgan talab va vazifalardan shuni ko‘rish mumkinki, daryoda kechuv joylarini tanlash asosan sohildagi qulay joy, yaqin aholi punkti yoki yaqin aloqa yo‘llariga bog‘liq bo‘lgan. Bunday joylarni tanlashda qayiq va kemalarning qatnash imkoniyatlari va ikkala qirg‘oqda qulay pristanlar joylashishi ham ustunlik bergan. Bu esa kechuvlarda har qanday yuklarni qirg‘oqlar orqali tez almashish imkonini yaratib, ularning savdo yo‘llarini bog‘lovchi ko‘prik vazifasini o‘tashiga xizmat qilgan.

Amudaryo qirg‘oqlari va kechuvlarida asosiy aloqa vositasi kema hamda qayiqlar bo‘lgan. Kemalar asosan Chorjo‘y, Karki, Kalif, Cho‘chqaguzar va Pattakesar kabi muhim kechuvlarda bo‘lib, ular ikki qirg‘oq orasida odamlar hamda yuklarni tashishda xizmat qilgan. Panj va yuqori Amudaryo kechuvlarida aylana shakldagi yassi tagli qayiqlardan ham foydalanilgan. Kechuvda bir qirg‘oqdan boshqa qirg‘oqqa o‘tishga 20 daqiqa sarflanardi[2]. Kapitan Bikov ma’lumotlariga ko‘ra, kechuvlardagi har bir katta kemada 6-7 kishi, o‘rtacha kemada 3-4 nafardan 5 nafargacha ishchilar bo‘lgan. Kechuvlardagi jami daromadning 25 foizi (1/4 qismi) kemachilar foydasiga qoldirilib, qolgan barcha tushumlar beklar orqali hukumat g‘aznasi uchun yig‘ib olingan[1].

Boshqa bir rus harbiysi M.V.Grulyov yozgan manbada bu haqda quyidagi ma’lumotlar keltirilgan: “Kemani boshqarish uchun 5-7 kishi kerak bo‘lib, ular kemachi deyilgan. Kemalar noqulay va og‘ir eshkak yordamida boshqarilib, hatto kerakli manzilgacha arqonlar bilan tortib kelingan. Kemachilar o‘z ish haqlari uchun tushumning 1/5 qismini olishgan. Qayiqlar faqat yuk va odam tashish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ularning yuk ko‘tarish quvvati 50-75 botmon bo‘lgan. Qayiqni boshqarish uchun 3-4 kishi kerak bo‘lib, ular qayiqchi deyilgan”[3]. Qayiqlar hajmi va kattaligiga qarab otlar, artilleriya hamda yuklarni tashiy olgan, ular 60 puddan 80 pudgacha yuk, 16 nafar piyoda askar, 20 nafar yo‘lovchini ko‘tarishi mumkin edi; 4,5 sarjin uzunlikdagi, yuqori qismi 1 arshinu 10 vershok enlilikdagi va borti 1,5 arshin chuqurlikdagi qayiqlar 10 kishi bilan oqim bo‘ylab quyiga suzishi mumkin bo‘lgan[1].

Kechuvlar doimo davlat tomonidan nazoratda bo‘lgan. To‘lovlar va yig‘imlar hamma joyda har xil bo‘lib, ular avvalgi tartiblar yoki beklar xohishiga qarab belgilangan. Biroq XIX asr oxirlariga oid arxiv manbalarida qayd etilishicha, Buxoro amiri qushbegisi tomonidan kechuvlarda yuk tashish va yo‘lovchi o‘tkazganligi uchun belgilangan narx bo‘lib, u nazorat qilib borilgan. Kechuvdan o‘tkazib qo‘ygani uchun qayiqchilar har bir odamdan 15 tiyin, qo‘y va echkidan 5 tiyin, ot, tuya va qoramoldan esa 15 tiyindan kira haqi olishgan[4]. Buni kapitan Bikov ham tasdiqdaydi. Shu davrga oid manbalar, rus harbiylarining hisobot asarlarida yo‘lovchi va yuklarni tashish narxi turli davrlar hamda kechuvlarda har xil ko‘rsatilgan. Masalan, XIX asrning 80-yillarida o‘lkada kuzatuv ishlarini olib borgan kapitan Arxipov esdaliklariga ko‘ra, kechuvlardan qayiqda o‘tkazish bir yo‘lovchi uchun chorak (1/4) tanga, eshakdan yarim tanga, aravadan 1 tanga, ot va tuyalardan 1 tanga kira haqi olingan [5,C.195]. Boshqa bir rus harbiysining hisobot asarida Kalif kechuvida yuk ortilgan tuyadan 1 Buxoro tangasi yoki 20 rus tangasi, yuk ortilgan otdan yarim tanga, yuksiz esa 6,5 rus tangasi yoki 20 Buxoro puli; Cho‘chqaguzar kechuvida ot va tuyalar uchun 1 tanga, eshak uchun yarim tanga, yo‘lovchi uchun 16 chek, ya’ni 6,5 tanga olinganligi qayd etilgan[6].

XIX asr oxirlarida quyi Amudaryo kechuvlarida, xususan, Amudaryo bo‘limida paromdan ham foydalanilgan. Ularda kechuvdan o‘tkazishda quyidagi narx belgilangan: 1 kishiga – 2,5 tanga, ot – 10 tanga, yuk ortilgan ot – 15 tanga, tuya – 10 tanga, yuk ortilgan tuya – 20 tanga, eshak – 5 tanga, yuk ortilgan eshak – 8 tanga, qoramol – 5 tanga, mayda chorva mollar – 2,5 tanga [7].

TAMADDUN NURI

Yuqorida ta’kidlanganidek, Buxoro kechuvlarida nazorat beklar orqali amalga oshirilgan. Bu davrda daryo orqali tashilgan yuklardan olinadigan “boj” yig‘imi miqdori ham bir xil emas edi: asosan bir tuyaga ortilgan yukdan 1 tanga (15 tanga), 100 bosh qo‘ydan 7 tanga olingan[8]. Yig‘imlar odatda afg‘onlar va buxoroliklar o‘rtasida teng taqsimlangan.

Beklarga kechuvlardagi boj yig‘imi yaxshigina daromad keltirishiga qaramasdan, ular kechuvlarda shart-sharoitlarni yaxshilashga e’tibor qaratmagan. Bu esa yuk va yo‘lovchilar harakatiga salbiy ta’sir qilardi. Masalan, Saroy qishlog‘idan Panj daryosi bo‘ylab mayda qayiqlar harakatlanish mumkin edi, lekin yuk tashish hamon gupsarlardan iborat bo‘lgan sollar orqali amalga oshirilgan. Bu usul odamlar va yuk tashish uchun xatarli bo‘lgan. Yo‘lovchilardan kechuvda qayiq va gupsarlar uchun bir xil to‘lov olingan[8].

Buxoro amirligi umumiy bojxona tizimiga kiritilgunga qadar Amudaryoda kechuvlar soni ko‘p edi, ulardan foydalanish beklar ixtiyorida bo‘lib, kechuvlardan o‘z foydasiga to‘lovlar undirishgan. Amudaryo va Panj daryolarida chegara nazorat joylarining o‘rnatilishi tufayli butun qo‘riqlash chizig‘ida erkin harakatlanishga chek qo‘yildi, faqat bojxona punktlari yoki chegara postlarida kechuvlar belgilandi. O‘rta Osiyoning tashqi chegaralari va u yerda bojxona nazoratini o‘rganish bo‘yicha ekspeditsiya boshlig‘ining 1893-1894-yillardagi hisobotiga ko‘ra, Amudaryo va Panj daryolaridagi doimiy kechuvlar Buxoro va Afg‘onistonni bog‘lovchi muhim savdo yo‘llarida joylashgan edi[9].

Kapitan Bikov Qabadiyon, Pattakesar, Sho‘rob, Cho‘chqaguzar, Qorakamar, Kalif, Xo‘ja Salor, Oqqum, Xatab, Karki va Xoja Chambaz kechuvlarni o‘rganib chiqib, ularni savdo aloqalaridagi ahamiyati jihatidan uch toifaga ajratgan:

– Birinchi toifaga Amudaryo havzasining shimoliy va janubiy madaniy hududlarini birlashtirgan quyidagi kechuvlarni kiritish mumkin: Qabadiyon, Pattakesar, Sho‘rob va Cho‘chqaguzar. Ular shimoliy Afg‘onistonga boradigan yo‘llarda joylashgan.

– Ikkinchi toifaga qadimgi savdo yo‘llarida joylashgan quyidagi kechuvlarni kiritish mumkin: Chorjo‘y, Kalif va Karki. Buxoro shaharlari Kalif orqali Afg‘oniston va Qobul bilan, Karki orqali esa Maymana, Hirot va Qandahor bilan bog‘langan.

– Uchinchi toifaga qolgan kechuvlarni kiritish mumkin. Ular asosan mahalliy aholining ehtiyojlarini qondirgan[1,C.1-2].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). XIX asr va XX asrning boshlarida Amudaryo kechuvlari o‘zining oddiy foydalanish tartiblariga qaramay mintaqaning ichki va tashqi davlatlar bilan bo‘ladigan aloqalarida muhim ahamiyat kasb etgan. Sababi mintaqada yildan yilga o‘sib borayotgan ichki va tashqi savdo aloqalarini nazoratga olish, Amudaryobo‘yi hududlaridan boy xomashyoni tashib ketish, shuningdek, Afg‘oniston bilan chegaralarni muhofaza qilish bevosita Amudaryo suv yo‘li hamda kechuvlariga bog‘liq edi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Капитан Быков. Очерк переправ через реку Амударьи (рекогносцировка 3- Западно-Сибирского Линейного батальона Штабс-капитана Быкова). – Ташкент, 1879. – 83 с.
2. Мазов С. Восточная Бухара, Бадахшан и северный Афганистан // Туркестанский сборник. Том 404. – СПб., 1883. – С. 5-26.
3. Грулев М.В. Аму-Дарья (Очерк среднего течения). – Ташкент: ШТВО, 1900. – 92 с.
4. O‘z MA, I-126-fond, 1-ro‘yxat, 1096-ish, 1-varaq; O‘sha fond va ro‘yxat. 1088-ish, 1-2 varaqlar.
5. Капитан Архипов. Военная рекогносцировка равнинной части Бухарского ханства, произведенная в 1883 г. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Выпуск X.- СПб., 1884. – С. 171-238.
6. Советник Петров. Путевые заметки классного топографа тит. Петрова 1884г. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Выпуск XXI. – СПб., 1886. – С. 53-102.
7. O‘z MA, I-7-fond, 1-ro‘yxat, 163-ish, 31-varaq.
8. Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Ташкент: ЦСУ Туркреспублики, 1922. –72 с., прил. – 45 с.
9. Allamuratov Sh.A. Amudaryo suv yo‘li va kechuvlari tarixi (XIX-XX asr boshlari). Monografiya. – Toshkent: – Innovatsiya-Ziyo, 2023. – 220 b.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 378.1

MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA O'QITISH ORQALI GEOGRAFIYA O'QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENTLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

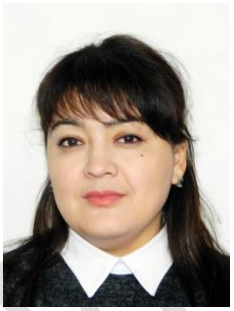
Urinova Nilufar Saydirasilovna, Chirchiq davlat pedagogika universiteti "Geografiya" kafedrasi katta o'qituvchisi

WAYS TO IMPROVE THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A GEOGRAPHY TEACHER THROUGH TRAINING BASED ON MODULAR EDUCATIONAL TECHNOLOGY

Urinova Nilufar Saydirasilovna, Senior Lecturer, Department of "Geography", Chirchik State Pedagogical University

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФИИ ПОСРЕДСТВОМ ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ МОДУЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Уринова Нилуфар Сайдирасиловна, старший преподаватель кафедры "География" Чирчикского государственного педагогического университета

https://orcid.org/0009-0009-7841-3271
e-mail: n.urinova@chspu.uz

Annotatsiya: *Ushbu maqolada geografiya fanini o'qitishda modulli texnologiyaning o'qituvchi kompetentligini oshirishdagi roli yoritilgan. Modulli yondashuv orqali o'qituvchi nafaqat o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, balki o'zining kasbiy, texnologik, metodik va reflektiv kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniga ega bo'ladi. GIS, elektron xaritalar va boshqa AKT vositalaridan foydalanish o'qituvchining axborot-kommunikatsiya savodxonligini oshiradi. Shuningdek, modul asosidagi topshiriqlar, keyslar, loyihalar, hamda o'z-o'zini baholash elementlari orqali ta'lim sifati va o'qituvchi salohiyati yuksaladi. Maqolada zamonaviy ta'limda modulli texnologiyaning dolzarbligi va geografiya o'qituvchisi uchun uning amaliy ahamiyati ilmiy-nazariy asosda tahlil etilgan.*

Kalit so'zlar: *modulli texnologiya, geografiya ta'limi, kompetensiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, o'qituvchining kasbiy rivoji, refleksiya, keys-metod, metodik tayyorgarlik.*

Abstract: *This article highlights the role of modular technology in teaching geography in increasing teacher competence. Through a modular approach, the teacher will have the opportunity not only to form independent thinking, analysis and practical skills in students, but also to develop his own professional, technological, methodological and reflective competencies. The use of GIS, electronic maps and other ICT tools increases the teacher's information and communication literacy. Also, the quality of education and teacher potential are improved through modular assignments, cases, projects, and self-assessment elements. The article analyzes the relevance of modular technology in modern education and its practical significance for a geography teacher on a scientific and theoretical basis.*

Keywords: *modullar technology, geography education, competence, information and communication technologies, teacher professional development, reflection, case method, methodological preparation.*

Аннотация: *В данной статье освещается роль модульной технологии в преподавании географии в повышении компетентности учителя. Благодаря модульному подходу учитель получит возможность не только формировать самостоятельное мышление, анализ и практические навыки у учащихся, но и развивать собственные профессиональные, технологические, методические и рефлексивные компетенции. Использование ГИС, электронных карт и других средств ИКТ повышает информационную и коммуникационную грамотность учителя. Также качество образования и потенциал учителя повышаются за счет модульных заданий, кейсов, проектов и элементов самооценки. В статье на научно-теоретической основе анализируется актуальность модульной технологии в современном образовании и ее практическая значимость для учителя географии.*

Ключевые слова: *модульная технология, географическое образование, компетентность, информационно-коммуникационные технологии, профессиональное развитие учителя, рефлексия, кейс-метод, методическая подготовка.*

KIRISH. Ta’lim sifatini oshirishda o‘qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish eng muhim omillardan biri sanaladi. Ayniqsa, geografiya fanining mazmunan murakkab va integrativ xususiyati o‘qituvchidan metodik jihatdan puxta tayyorgarlikni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, modul asosida o‘qitish texnologiyasi geografiya fani o‘qituvchilari uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Geografiya o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirish murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u pedagogning nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari va shaxsiy fazilatlari uyg‘unligiga tayanadi. Zamonaviy ta’lim sharoitida bu kompetentligini belgilovchi asosiy omillar qatoriga metodik, pedagogik-psixologik, axborot-kommunikatsion hamda fanlararo integratsion yondashuvlar kiradi.

Shu bilan birga, pedagogik-psixologik kompetentlik o‘quvchilarning yoshi, individual xususiyatlari, o‘quv motivatsiyasi kabi jihatlarni chuqur tahlil qilish va ularga mos yondashuvni qo‘llash orqali ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, fanlararo integratsion kompetentlikning ahamiyati ortib bormoqda. Geografiya mazmunan boshqa fanlar — tarix, biologiya, iqtisodiyot va ekologiya bilan chambarchas bog‘liq bo‘lganligi sababli, o‘qituvchi bu aloqalarni to‘g‘ri aniqlay olishi va o‘quvchilarga integrativ tafakkur asosida taqdim eta olishi kerak. Ushbu kompetensiyalar uyg‘unligi o‘qituvchining kasbiy salohiyatini belgilab beradi hamda o‘quvchilarda mustahkam va amaliy bilimlar shakllanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Modul asosida o‘qitish texnologiyasining geografiya fanida qo‘llanilishi bo‘yicha bir qator ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsa-da, ushbu yo‘nalish hali ham o‘zining to‘liq ilmiy asosini topgan, chuqur tadqiq etilgan soha deb bo‘lmaydi. Xususan, umumiy pedagogika va didaktika doirasida modul asosidagi ta’lim metodikasi ustida G‘.Yoqubov, R.Komilov, Z.Yuldasheva, T.Qodirova singari olimlar tomonidan asosiy nazariy g‘oyalar ilgari surilgan bo‘lsada, bu yondashuvning aynan geografiya fanidagi o‘ziga xos jihatlari alohida ilmiy tadqiqot sifatida yetarlicha yoritilmagan.

Bugungi global ta’lim jarayonida modul asosida o‘qitish texnologiyasi ko‘plab rivojlangan mamlakatlar tajribasida muvaffaqiyatli tatbiq etib kelmoqda. Bu yondashuvning afzalliklari sifatida o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, muloqot va amaliy faoliyatga tayyorlik kabi ko‘nikmalarning shakllanishi e’tirof etiladi. Xususan, Singapur ta’lim tizimida modulli ta’lim texnologiyasi keng qo‘llaniladi va bu yondashuv ta’lim jarayonining markazida turadi. Ushbu tizim o‘quvchilarga o‘z qiziqishlari va ehtiyojlariga qarab modullarni tanlash imkonini berib, individual yondashuvni ta’minlaydi. Modulli ta’lim Singapurda raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan holda amalga oshiriladi, masofaviy va aralash o‘qitish shakllari keng joriy qilingan. Finlyandiya ta’lim tizimida modul asosida o‘qitish integratsiyalashgan fanlararo yondashuv bilan uyg‘unlashtirilgan bo‘lib, geografiya kabi fanlar muammolarini hal qilishga yo‘naltirilgan loyihalar orqali o‘rgatiladi. Germaniya, Kanada va Janubiy Koreya tajribasida esa modulli o‘qitish darslarning chuqurroq o‘zlashtirilishi, o‘qituvchining mustaqil metodik faoliyat yuritishiga qulay sharoit yaratishi bilan ajralib turadi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qaror va

farmonlari asosida, kasbiy ta’limda kompetensiyaga asoslangan va modulli dasturlar ishlab chiqilmoqda.

TADQIQOT MUHOKAMASI VA NATIJALARI. Modulli o‘qitish – bu o‘quv dasturining ma’lum qismini mustaqil o‘zlashtirishga mo‘ljallangan didaktik birliklar (modullar) asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonidir[2,92].

Har bir modul aniq maqsadga yo‘naltirilgan, mustaqil o‘rganishga qulay, baholash mezonlariga ega yakuniy nazoratni o‘z ichiga oladi.

Geografiyada bu texnologiya mavzularni tizimli tahlil qilish, xaritalar bilan ishlash, mintaqaviy tahlillar va statistik malakalarni mustahkamlash imkonini beradi

Modulli o‘qitish texnologiyasi geografiya o‘qituvchisi kompetentligini har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali mexanizmdir. Darslarni modul asosida tashkil qilish o‘qituvchining nafaqat metodik tayyorgarligini, balki tahliliy, axborot-kommunikatsion va ijodiy salohiyatini ham rivojlantiradi[6,67].

Modulli texnologiya orqali geografiya o‘qituvchisining kompetentligini oshirish yo‘llari:

1. Modul mazmunini kompetensiyaga yo‘naltirish;
2. Amaliy va interaktiv topshiriqlarni kiritish;
3. Mustaqil o‘rganishga yo‘naltirish;
4. Metodik ta’minot yaratish;
5. Baholash tizimini kompetensiyaga asoslash;
6. Modul doirasida refleksiya va tahlilni tashkil etish;
7. Innovatsion metodlar integratsiyasi;
8. Hududiy va iqlimiy xususiyatlarni hisobga olgan modullar.

Hozirgi zamon ta’limida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini oshirish dolzarb masalalardan biridir. Xususan, geografiya fanida bu kompetensiyalarni rivojlantirish uchun modulli texnologiyadan foydalanish samarali yondashuv hisoblanadi. Modulli o‘qitish texnologiyasi – o‘qituvchi va o‘quvchini faol o‘quv jarayoniga jalb etishga, bilimlarni mustaqil o‘zlashtirishga, hamda amaliy ko‘nikma va reflektiv fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi[1,70].

Geografiya fani o‘z tabiatiga ko‘ra amaliyotga yaqin, tahlilga boy, turli interaktiv vositalardan foydalanishni talab qiluvchi fan hisoblanadi. Shu bois, modulli texnologiya yordamida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (GIS, elektron xaritalar, masofaviy o‘rganish tizimlari) foydalanish orqali o‘qituvchining texnologik va axborot kompetensiyasi rivojlanadi. Shuningdek, modul tarkibiga kiritiladigan real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar, keyslar, loyiha asosidagi o‘qitish uslublari o‘qituvchining muammoni aniqlash, yechim topish, mustaqil fikrlash, va tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Modul asosida bilim berish o‘qituvchining metodik tayyorgarligini ham kuchaytiradi. Har bir modul tarkibiga kiritilgan didaktik materiallar, interaktiv metodlar, baholash vositalari o‘qituvchining darslarni zamonaviy va sifatli tashkil etish salohiyatini oshiradi. Shu bilan birga, modulli texnologiyada o‘z-o‘zini tahlil qilish (refleksiya) elementlari mavjud bo‘lib, bu o‘qituvchining refleksiv kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega [5,45].

Modullarda muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlardan foydalanish o‘qituvchining kasbiy tafakkurini rivojlantiradi. Kundalik hayotda yechim izlashni talab qiladigan topshiriqlar o‘qituvchini mustaqil fikr yuritishga, chuqur tahlil qilishga va turli pedagogik yondashuvlar o‘rtasida samarali tanlov qilishga o‘rgatadi.

Shuningdek, modullar doirasida refleksiya va o‘z-o‘zini baholash elementlarini joriy etish orqali o‘qituvchi o‘z faoliyatini tahlil qilish, yutuq va kamchiliklarini aniqlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa uning reflektiv kompetentligini shakllantirib, pedagogik jarayonda doimiy o‘sish va takomillashuvga yo‘naltiradi[3,56].

Modul asosida o‘tiladigan darslarda axborot-kommunikatsion texnologiyalar, xususan GIS dasturlari, interaktiv xaritalar, onlayn test platformalari, vizualizatsiya vositalaridan foydalanish orqali o‘qituvchining raqamli savodxonligi oshadi. Bu esa o‘z navbatida o‘qituvchining AKT kompetentligini mustahkamlab, zamonaviy darsni samarali rejalashtirishga xizmat qiladi [4,33].

Umuman olganda, modulli texnologiya orqali geografiya o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayoni izchil va tizimli yondashuvni talab etadi. Mazkur yondashuv o‘qituvchini faqat dars beruvchi emas, balki ta’limiy jarayonni boshqaruvchi, tahlil qiluvchi va

yangilikka yo‘naltiruvchi pedagog sifatida shakllantiradi.

XULOSA. Modul asosida o‘qitish geografiya fani o‘qituvchisi kasbiy kompetentligini rivojlantirishda zamonaviy va samarali yondashuv sifatida e’tirof etiladi. Bu texnologiya nafaqat dars mazmunining tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etilishini, balki o‘qituvchining metodik, reflektiv, AKT, kommunikativ va integratsion kompetensiyalarining shakllanishi va mustahkamlanishini ham ta’minlaydi. Ayniqsa, interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, loyihaviy faoliyat va refleksiv tahlil kabi yondashuvlar o‘qituvchiga o‘z ustida izchil ishlash, dars jarayonini tahlil qilish va yangilikka intilishga keng imkoniyat yaratadi.

Bugungi ta’limda o‘qituvchi shunchaki bilim beruvchi emas, balki o‘quvchini faol ishtirokchi sifatida shakllantiruvchi, o‘zini muntazam yangilab boruvchi, tahliliy va innovatsion fikr yurituvchi shaxs bo‘lishi talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, modul asosida o‘qitish texnologiyasi geografiya o‘qituvchisining kasbiy salohiyatini oshirish, pedagogik jarayonga yangicha yondashuv kiritish va zamonaviy ta’lim talablariga moslashishda muhim o‘rin egallaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Azizxo‘jayeva, N.N. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.* Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006-y,70-b.
2. Azizxo‘jayev, A.A. *Pedagogik texnologiyalar asoslari* (2-nashr). Toshkent: TDPU. 2020-y. 92-bet.
3. Karimova, D.M. Modulli o‘qitish texnologiyasining zamonaviy ta’limdagi ahamiyati. *Ta’lim va Innovatsion Tadqiqotlar,* 2022-y. 56-bet.
4. Xudoyberganov, Q.X. Geografiya ta’limida AKT vositalarining o‘rni. *Geografik axborotnoma,* 2021-y, 33-bet.
5. Jonbekova, M.K. Reflektiv ta’lim: O‘qituvchining kasbiy o‘sishida yangi yondashuvlar. *O‘zbekiston pedagogik jurnali,* 2023-y, 45-b.
6. Yo‘ldoshev, Q.Q., Tursunov, B.B. *Axborot texnologiyalari va ularning ta’lim jarayoniga integratsiyasi.* Toshkent: Fan. 2021-y, 67-bet.
7. Уринова, Н. (2023). Методика формирования географического профессионального компетентность студентов. *Предпринимательства и педагогика*, *2*(2), 162-166.
8. Saidirasilovna, U.N. (2025). Preparing Future Geography Teachers Through Problem-Based Learning Technology: A Short Review. *ASEAN Journal for Science Education*, *4*(1), 39-44.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 34550.88.12

Научный руководитель: Бердиева Шахноза Набиджановна, (PhD)

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Акбаров Бобур Баходир оглы, студент Термезского государственного педагогического института

TA'LIMNING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI KONTEKSTIDA RUS TILINI O'QITISHNING INNOVATSION USULLARI

Akbarov Bobur Bahodir o'g'li, Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION OF EDUCATION

Akbarov Bobur Bakhodir oglu, student of Termez State Pedagogical Institute

https://orcid.org/0009-0005-1904-1409
e-mail: akbarovbobur.123.@gmail.com

Аннотация: *В статье рассматриваются современные инновационные методы преподавания русского языка, обусловленные цифровой трансформацией образования. Анализируются возможности использования онлайн-ресурсов, геймификации, смешанного обучения и обучающих платформ. Делается акцент на повышение мотивации и эффективности усвоения учебного материала благодаря применению новых форматов преподавания.*

Ключевые слова: *инновации, русский язык, цифровое образование, геймификация, смешанное обучение, EdTech.*

Annotatsiya: *Maqolada ta'limning raqamli transformatsiyasi tufayli rus tilini o'qitishning zamonaviy innovatsion usullari ko'rib chiqiladi. Onlayn resurslardan foydalanish, o'yinlashtirish, aralash ta'lim va o'quv platformalaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Ta'limning yangi shakllarini qo'llash orqali o'quv materialining motivatsiyasi va samaradorligini oshirishga e'tibor qaratilmoqda.*

Kalit so'zlar: *innovatsiyalar, rus tili, raqamli ta'lim, gamifikatsiya, aralash ta'lim, EdTech.*

Abstract: *The article examines modern innovative methods of teaching Russian, due to the digital transformation of education. The possibilities of using online resources, gamification, blended learning and learning platforms are analyzed. Emphasis is placed on increasing motivation and efficiency of learning material through the use of new teaching formats.*

Keywords: *innovations, Russian language, digital education, gamification, blended learning, EdTech.*

ВВЕДЕНИЕ. Современная образовательная среда стремительно меняется под влиянием цифровых технологий. Преподавание русского языка уже не ограничивается классно-урочной системой и традиционными методами. Возникает необходимость адаптации содержания и форм обучения под реалии XXI века. Настоящая статья посвящена инновационным методам преподавания русского языка, которые способствуют вовлечению, развитию критического мышления и повышению качества образования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

1.Цифровизация учебного процесса. Внедрение цифровых технологий в обучение позволяет сделать образовательный процесс более интерактивным и индивидуализированным. Сегодня широко используются:

- платформы (ЯКласс, Skyeng, Uchi.ru, Moodle);

- видеоуроки (YouTube, Rutube, TeachVideo);

- подкасты и аудиоуроки;

- онлайн-доски (Padlet, Miro, Jamboard).

Цифровые форматы позволяют обучающимся работать в собственном темпе, возвращаться к трудным темам, развивать самостоятельность.

2. Геймификация как мотивационный ресурс. Применение игровых методов в обучении — важный инструмент вовлечения. Элементы геймификации включают:

- балльные системы (например, «рейтинги знаний»);

- викторины и конкурсы (Quizizz, Kahoot, Wordwall);

- квесты и сценарные игры на основе изученного материала.

Геймификация способствует эмоциональному отклику, помогает преодолевать страх перед ошибками и делает обучение привлекательным[1].

3. Смешанное обучение. Смешанное обучение (blended learning) сочетает традиционные занятия и самостоятельную работу онлайн. Модель «перевёрнутого класса» становится особенно популярной: учащиеся сначала изучают материал дома с помощью видео или текстов, а на уроке выполняют практические задания и анализируют полученные знания.

Преимущества: экономия времени на объяснение; развитие самостоятельности; индивидуальный подход к учащимся.

4. Использование искусственного интеллекта (ИИ). ИИ открывает новые горизонты для обучения русскому языку. Среди полезных инструментов:

- автоматическая проверка орфографии и пунктуации (Grammarly, LanguageTool);
- генерация заданий и упражнений с помощью ИИ (например, ChatGPT);
- создание интерактивных диалогов и ситуационных упражнений.

ИИ может стать помощником учителя, ускоряющим обратную связь и адаптирующим сложность заданий под уровень ученика.

5. Мобильное обучение (Mobile learning). Смартфоны и планшеты — неотъемлемая часть жизни учащихся. Использование мобильных приложений делает обучение более гибким:

- приложения для изучения лексики (LingQ, Quizlet);
- словари и справочники;
- чат-боты для практики речи.

Мобильное обучение способствует микрообучению — освоению информации в небольших дозах, что удобно и эффективно[2].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Инновационные методы преподавания русского языка создают условия для формирования современного обучающего пространства, где активность, креативность и мотивация выходят на первый план. Цифровые ресурсы и технологии, интегрированные в учебный процесс, позволяют повысить качество и доступность образования. Однако важна грамотная педагогическая адаптация этих методов для достижения наилучших результатов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. — М.: Народное образование, 2006.
2. Смирнова Е.И. Геймификация в обучении: теория и практика. — СПб.: Лань, 2021.
3. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — М.: Академия, 2020.
4. Проект Цифровая школа: https://цифроваяшкола.рф.
5. Семёнова Т.В. Смешанное обучение в школе: как организовать. — М.: Просвещение, 2019.

[1]Селевко Г.К. «Современные образовательные технологии». — М.: Народное образование, 2006.

2.Смирнова Е.И. «Геймификация в обучении: теория и практика». — СПб.: Лань, 2021.

3. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. «Новые педагогические и информационные технологии в системе образования». — М.: Академия, 2020.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.8.1292

ABZASNING SHE'RIY MATNLARDA VOQELANISHI

Qobilova Nargiza Eshimovna, O'zbekiston Milliy universiteti "O'zbek tilshunosligi" kafedrasi katta o'qituvchisi, (Phd)

THE FOUNDATION OF PARAGRAPH IN POETRY

Qobilova Nargiza Eshimovna, National University of Uzbekistan Senior Lecturer Department of Uzbek Linguistics, PhD

ПРИСУТСТВИЕ АБЗАЦА В ПОЭЗИИ

Кабилова Наргиза Эшимовна, Национальный университет Узбекистана, старший преподаватель кафедры "Узбекское языкознание", (PhD)

https://orcid.org/0044-0008-8800-1973

e-mail: 902462141@mail.ru

Annotatsiya: *Mazkur maqolada abzas va uning tadqiqi masalasi, shuningdek, abzasning she'riy matnlarda voqelanishi misollar yordamida yoritilgan. Abzasning nafaqat nasriy matnlarda, balki she'riy matnda ham o'z o'rniga egaligi tahlilga tortiladi.*

Kalit so'zlar: *abzas, bayt, satr, visual grafik birlik, persepsiya.*

Abstract: *This article discusses the issue of paragraph and its study, as well as the occurrence of paragraph in poetic texts using examples. The place of paragraph not only in prose texts, but also in poetic texts is analyzed.*

Keywords: *paragraph, byte, line, visual graphic unit, perception.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается вопрос абзаца и его изучение, а также встречаемость абзаца в поэтических текстах на примерах. Анализируется место абзаца не только в прозаических текстах, но и в поэтических текстах.*

Ключевые слова: *абзац, байт, строка, визуальная графическая единица, перцепция.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O'zbek tilshunosligida mustaqillik yillarida matnni, xususan, badiiy matnni antroposentrik tadqiq etishga jiddiy e'tibor qaratildi. Matn tadqiqiga bu tarzda yondashuv lisoniy imkoniyatni kontekst yordamida muallifning pragmatik maqsadi va o'quvchining matnni idrok etishi kabi nolisoniy hodisalar bilan bog'lab o'rganish kabi vazifalarga yechim topishni taqozo etadi. Bu borada matn birliklarining, xususan, abzasning kommunikativ aloqani mustahkamlashdagi ahamiyatini asoslash kabi ilmiy-tadqiqotlarni amalga oshirish dolzarb ahamiyatga ega bo'lmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ \ LITERATURE ANALYSIS). Tilshunoslikda abzas nazariyasi ilk bor Aleksandr Bain[1] tomonidan ilgari surilgan va dastlab ritorik aspektda tadqiq qilingan. Xususan, Utley Thomas Haskell, Francis Christensen, A.L.Becker, Paul C.Rodgers, Richard L.Larson, Lewis Edwin Herbert, Adams Sherman Hill kabi olimlar tadqiqotlarida bu xususida fikr boradi. Keyinchalik abzas struktur tilshunoslik, psixolingvistika, matn tilshunosligi nuqtayi nazaridan tahlilga tortiladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Abzas she'riy matnlarda baytlardan iborat. Baytlarning necha satrdan iborat bo'lishi shoirning uslubi va maqsadi bilan bog'liq. She'rlarda baytlar bir satrdan va bir necha satrlardan iborat bo'lishi mumkin.

She'rlarda bayt nima? Oddiy qilib aytganda, bayt she'riyatdagi misralar birligidir. Nasrda abzaslardan, qo'shiqlarda misralardan foydalanganimiz kabi, baytlar ham she'r tuzilishini beruvchi birliklardir. Ular o'quvchini bir fikrdan ikkinchisiga yo'naltiradi[11].

She'rda necha bayt borligi haqida hech qanday qoidalar yo'q. She'r bitta baytdan iborat bo'lishi yoki baytlarga to'la bir kitobni tashkil qilishi mumkin. Bularning barchasi she'rning g'oyasini, xabarni yoki hissiyotni yetkazish uchun

qancha band kerakligiga bog‘liq. Bayt – birgalikda o‘qiladigan, odatda umumiy mavzu va g‘oya atrofiga birlashtirilgan satrlar guruhi.

Baytlarning tuzilishi satrlar soni, metr (har bir satrda bo‘g‘inlarning urg‘u berish usuli) va qofiyalanishi bilan belgilanadi. Metr she’rda ritm yaratishning muhim qismidir. Har bir satr ichida bo‘g‘inlar shunday urg‘ulanadi. Har bir bo‘g‘inga urg‘u qo‘yilgan o‘n bo‘g‘inli satr da-DUM da-DUM da-DUM da-DUM da-DUM kabi eshitiladi[12].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). O‘zbek she’riy matnlarida abzaslar bir satrdan va o‘ndan ortiq satrdan iborat bo‘lishi mumkin. She’riy matnda quyidagi shakllarda voqelanadi:

1. Bir satrdan iborat abzas.

Eshitilar gullarning bo‘yi. (Faxriyor)

Ba’zan butun she’r bir satrda voqelanadi. Bu jahon she’riyatida monostich deb nomlanadi.

2. Ikki satrdan iborat abzas.

Bo‘g‘ziga tiqilgan haqiqatdan ham
odam o‘lishi mumkin. (Faxriyor)

3. Uch satrdan iborat abzas.

Saraton.
Darmonday qurigan suvlar.
*Buloqlarning ko‘zlari o‘yiq***.** (Faxriyor, “Sangijumonda yoz manzaralari”)

4. To‘rt satrdan iborat abzas.

Uzilib yotar bir enlik umid,
qasamlardan bo‘shagan shisha,
sariqqa chalingan vido mavzumi,
*yirtib tashlangan andisha***.** (Faxriyor)

5. Besh satrdan iborat abzas.

Keldigim, kelmaging bunchalar qiyin?
Kuldigim, kulmaging bunchalar qiyin?
Bildigim, bilmaging bunchalar qiyin?
Suydim, allayor-allayor,
kuydim, allayor-allayor! (Faxriyor)

6. Yetti satrdan iborat abzas.

Qoqigul.
Quyoshning singlisi, oltinsoch malak.
Zaminning qishlarda to‘ngan ko‘ksini
ilitmoq uchun
quyoshga hasharga chiqqan gulginam –
mo‘jaz quyosh,
mo‘jiza quyosh. (Faxriyor)

She’riy matnlarda abzaslar bir qator tashlab yozish orqali ifodalanadi.

She‘riy matnda abzas bir so‘zning turli takroridan iborat bo‘lishi ham mumkin. Bunda shoir bir so‘zni turli usulda yozib bir abzasni shakllantiradi. Bu ham shoirning pragmatik maqsadi bilan amalga oshadi. Masalan:

Shamol-l…
Sha-mo-ol…
Sha-mo-ol…l…l… (Ikrom Otamurod, “Sen”)

She’riy matnlarda abzas vizual grafik birliklardan iborat bo‘lishi mumkin. Masalan:

Na kelmoq tayini
va na kelmaslik aniqligi.
Bir paytning o‘zida kelish-kelmaslik
birligi qiynar seni.
Kuz fol ochar bargrezon bilan,
Daraxt yaproqlarin yuladi bir-bir va yerga tashlar:

k k k k
e e e e
l l l l
a m a m
d a d a
i y i y
. d . d
. i . i
. . . .
. (Faxriyor, “Ayolg‘u”)

Vizual grafik birliklarning she’riy matnlarda voqelanishi xususida X.Yunusova shunday fikr bildiradi: “Vizual poetik matnlar shakliy va mazmuniy yaxlitlikdan iborat butunlikdir. Chunki poetik matnlardagi mazmun shakllar vositasida yuzaga chiqadi. Ular tilshunoslikda maxsus atamalar: grafema, grafoleksema, grafomorfema, grafik butunlik, grafik obraz, grafik bezak hamda mualliflik orfografiyasi va punktuatsiyasi kabi nomlar bilan ataladi. Poetik matnlarda sintaktik struktura o‘ziga xos ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Bunday tuzilish qoidalarga mos kelmasa-da, matn mazmunini yoritishda muhim ahamiyatga ega. Chunki bunday konstruksiyalar kitobxonning e’tiborini tortadi, shuningdek, matnning mazmunan boyishiga, ko‘pqirra bo‘lishiga olib keladi. Muallif bilan resepiyent o‘rtasida erkin ijod maydonini yaratadi” [9].

Bizningcha ham vizual grafik birliklar, tasvirlar o‘quvchiga persepsiya jarayonida ko‘mak beradi. Bunday namunalarni bolalar adabiyotida ko‘plab kuzatish mumkin. Bunday abzaslarni O.V.Marina va A.S.Kuznetsovalar kreol abzas (Креолизованный абзац) deya ta’riflaydi va quyidagi misolni keltiradi[10]:

TAMADDUN NURI

O‘zbek she’riyatida ham bu uslubdan unumli foydalanilganini misollarda ko‘rish mumkin:

(Faxriyor, “Ayolg‘u”)

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Abzaslar she’riy matnlarda ham o‘ziga xos ahamiyatga ega. Abzasda garchi mantiqiy fikrlash birinchi o‘rinda tursa-da, ana shu mantiqiy fikr natijasida til birliklari ma’lum grammatik qoidalar asosida o‘z ifoda shakliga ega bo‘ladi. Abzas matnning har qanday ko‘rinishida ishtirok etadi. Abzaslar sintaktik birlik hisoblanadi va muayyan qolip asosida shakllanadi.

She’riy matnlarda abzaslar bir qator tashlab yozish orqali ifodalanadi. Fikrni abzaslarga ajratib ifodalash ilmiy matnning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi. Abzaslar matnda uslubiy farqlanadi. Ilmiy matn monologik nutq tipiga xos bo‘lganligi uchun unda fikrlarning abzaslarga ajratilishi so‘zlashuv uslubi matnidan farq qiladi. Ilmiy matnda bir mantiqiy fikrdan ikkinchi mantiqiy fikrga o‘tish muallifdan ularni alohida abzaslar orqali ifodalashni talab qiladi. So‘zlashuv uslubi bir necha kommunikantlar orasidagi o‘zaro munosabatdan iborat bo‘ladi va har bir so‘zlovchining nutqi alohida abzas shaklida namoyon bo‘ladi. Rasmiy matnlarda, masalan, qonun hujjatlarida birgina gap ham bir necha abzaslarga bo‘lingan holda berilishi mumkin. Bu ham, albatta, tegishli ta’kid, fikr bo‘laklarini ajratib ko‘rsatish maqsadi bilan bog‘liq bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Bain A. English composition and rhetoric. A manual. – New York, 1867.
2. Christensen F. Symposium on the Paragraph // College Composition and Communication, 1966. XVII.
3. Becker A.L., Symposium on the Paragraph // College Composition and Communication, 1966. XVII //.
4. Rodgers P.C. Alexander Bain and the Rise of the Organic Paragraph // Quarterly Journal of Speech, 1965.
5. Larson L.R. Structure and Form in Non-Fiction Prose, in Teaching Composition // 10 Bibliographical Essays, ed. Gary. – Tate: Fort Worth, Texas Christian University Pres, 1976.
6. Herbert L.E. The history of the English paragraph. – Chicago: University of Chicago Press, 1894; Hill A.Sh. Foundation of rhetoric. – London, 1898.
7. Yunusova X.R. Vizual poetik matnlarning pragmakognitiv tadqiqi: Filol. fan. nom. diss. avtoref. –Farg‘ona, 2022. – B. 25.
8. Марьина О.В., Кузнецова А.С. Виды абзацев в текстах русской прозы рубежа XX – XXI вв.// Культура и текст №3 (34), 2018, – С.141-151.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 372.881.111.1

ДОКУМЕНТАЛИЗМ КАК МЕТОД ВОСПРОИЗВОДСТВА ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Саидкулов Сирожиддин Бахтиёр оглы, Денауский институт предпринимательства и педагогики

HUJJATLILIK HAQIQATNI TAKRORLASH USULI SIFATIDA

Saidqulov Sirojiddin Baxtiyor o'g'li, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

DOCUMENTALISM AS A METHOD OF REPRODUCING REALITY

Saidkulov Sirojiddin Bakhtiyar oglu, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

https://orcid.org/0009-0007-1904-8409
e-mail: sirojiddinsayid643@gmail.com

Аннотация: *В статье рассматривается документализм как особый метод литературного воспроизводства действительности, основанный на фактическом материале, документальных свидетельствах и достоверных источниках. Раскрываются особенности формирования и развития метода в контексте мировой, русской и узбекской литератур, а также акцентируется внимание на его этической и социальной значимости. Автор анализирует принципы документализма как способа фиксации и интерпретации реальности в условиях постправды и информационной неопределённости. Метод документализма позиционируется как средство восстановления доверия к литературному слову и как форма работы с исторической и коллективной памятью.*

Ключевые слова: *документализм, факт, воспроизведение действительности, литература факта, нон-фикшн, документальная проза, свидетельство, художественная правда, метод, литературоведение.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada hujjatlilik (dokumentalizm) voqelikni badiiy tasvirlashning maxsus usuli sifatida tahlil qilinadi. U faktlar, hujjatli dalillar va ishonchli manbalar asosida yaratiladigan adabiy uslub sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada hujjatlilik metodining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari jahon, rus va o'zbek adabiyoti misolida yoritiladi. Shuningdek, ushbu metodning ijtimoiy-axloqiy ahamiyati va posthaqiqat davridagi o'rni alohida ta'kidlanadi. Hujjatlilik uslubi adabiy so'zga ishonchni tiklash vositasi sifatida, hamda tarixiy va jamoaviy xotira bilan ishlash shakli sifatida talqin qilinadi.*

Kalit so'zlar: *hujjatlilik, fakt, voqelikni tasvirlash, faktologiya, non-fikshn, hujjatli proza, guvohlik, badiiy haqiqat, metod, adabiyotshunoslik.*

Abstract: *The article examines documentary as a special method of literary reproduction of reality, based on factual material, documentary evidence and reliable sources. The features of the formation and development of the method in the context of world, Russian and Uzbek literatures are revealed, and attention is focused on its ethical and social significance. The author analyzes the principles of documentary as a way of recording and interpreting reality in the context of post-truth and information uncertainty. The method of documentary is positioned as a means of restoring trust in the literary word and as a form of working with historical and collective memory.*

Keywords: *documentary, fact, reproduction of reality, literature of fact, non-fiction, documentary prose, testimony, artistic truth, method, literary criticism.*

ВВЕДЕНИЕ. Документализм как метод художественного и научного воспроизведения действительности занимает в литературоведении особое место. Он представляет собой синтез исследовательской точности и художественного осмысления, обращённого к реальным событиям, людям и эпохам. В XXI веке, на фоне переосмысления границ между правдой и вымыслом, художественным и фактическим, документализм стал не только востребованным, но и этически значимым методом обращения к реальности. Он используется как в беллетристике, так и в научной литературе, драматургии, публицистике, биографистике и мемуаристике.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ. Актуальность обращения к документализму обусловлена несколькими факторами: ростом недоверия к информации, стремлением к восстановлению исторической правды, повышенным интересом общества к личным историям и свидетельствам. Таким образом, документализм становится не только художественным приёмом, но и методологией фиксации реального опыта, граничащей с социологией, психологией и историей.

Термин «документализм» происходит от латинского *documentum*, означающего «доказательство», «свидетельство»[1]. В литературоведческом дискурсе документализм определяется как совокупность методов, направленных на создание нарратива, основанного на фактическом материале, без искажения или вымысления событий[2]. При этом автор сохраняет за собой право на художественную организацию текста, не нарушая при этом достоверности.

Документализм следует отличать от «документальной литературы» как жанра. Последняя ориентирована на формы хроники, мемуаров, очерков, репортажей. Метод документализма, в свою очередь, может быть применён и внутри художественного жанра – например, в романе, повести, пьесе, если автор опирается на подлинные события, документы и свидетельства[3].

Корни документального подхода можно усмотреть ещё в античной историографии и биографике (Плутарх, Светоний), где реальность описывалась с элементами литературной стилизации. В Средневековье и Новое время хроники, жития и дневники также включали документальные элементы. Однако как осознанный метод документализм сформировался в XX веке — в эпоху стремительных социальных трансформаций и мировых войн[4].

Литература XIX века (Толстой, Достоевский, Гюго, Золя) насыщена фактографией и социальной аналитикой. Несмотря на доминирование художественного вымысла, многие произведения создавались на основе подлинных событий, судеб и архивных материалов. Однако лишь в начале XX века начинается осознанная установка на документ как первоисточник сюжета. На этом этапе формируется понимание документа не просто как источника информации, а как акта свидетельства, наделённого моральной и эстетической функцией[5].

В СССР активно развиваются очерки, производственные романы, «живая газета», где документальность становилась требованием идеологии. На Западе, особенно в Германии, развивалась **документальная драма**, базирующаяся на протоколах судебных заседаний, интервью и официальных текстах (Рольф Хоххут, Эрвин Пискатор)[6].

Вторая половина XX века знаменует приход **литературы факта**. Жанры «нон-фикшн» (англ. *nonfiction*), **новой журналистики**, **документального романа** стали использоваться для осмысления травматического опыта (война, геноцид, репрессии, катастрофы). Писатели работают с интервью, дневниками, свидетельствами, не скрывая авторской позиции и эмоциональной вовлечённости[7].

Метод документализма опирается на следующие принципы:

- **Фактуальность** – использование подлинных данных, подтверждённых документами, свидетельствами, архивами.
- **Множественность голосов** – особенно актуально для документальной прозы XXI века (Алексиевич), где текст строится как хор голосов очевидцев[8].

- **Авторская интерпретация** – автор выступает в роли исследователя, куратора, монтажёра смыслов, но не вымышляет.
- **Социальная функция** – документализм способствует восстановлению исторической справедливости, даёт голос «невидимым» группам.
- **Этическая ответственность** – текст не имеет права манипулировать фактами или использовать личные трагедии в развлекательных целях.

Документализм в узбекской литературе особенно актуализируется после обретения независимости. В мемуарной прозе, очерках, публицистике активно используются архивные материалы, устные свидетельства и исторические документы.

- **Шараф Рашидов**, «Страницы жизни»: автобиографическая хроника, сочетающая официальную и личную перспективу.
- Публицистика писателей 1990–2000-х годов, освещающая темы репрессий, миграции, культурной трансформации (Х.Сафар, О.Хошимов и др).

Документализм сегодня – это не просто способ фиксации фактов, а способ постижения мира. Он интегрируется в **сравнительное литературоведение**, **нарратологию**, **культурологию**, выступая как способ анализа коллективной и индивидуальной памяти. Метод документализма важен для реконструкции исторического контекста, построения нарратива вокруг травмы, идентичности и памяти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Таким образом, документализм как метод воспроизводства действительности стал важнейшим способом литературного и культурного осмысления современной реальности. Он требует от автора высокой степени эмпатии, точности, интеллектуальной честности и социальной ответственности. Метод документализма позволяет создавать не просто правдивые тексты, но и тексты, обладающие силой свидетельства, способные оказывать воздействие на общественное сознание. Его значение в современной литературе и гуманитарном знании невозможно переоценить.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бройтман С.Н. Документальность в литературе. - М.: ИМЛИ РАН, 2009. - 96 с.
2. Бережков Л.П. Документалистика и её роль в историческом познании. - М.: Наука, 1997. – С. 24.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. - М.: Высшая школа, 2002. - С. 312–318.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 372.881.131.4

РУС ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ МЕТОДИКАСИ

Нурмаматов Бобур Ботирович, Термиз давлат педагогика институти "Рус тили ва адабиёти" кафедраси ўқитувчиси

МЕТОДОЛОГИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Нурмаматов Бобур Ботирович, преподаватель кафедры "Русский язык и литература" Термезского государственного педагогического института

METHODOLOGY OF THE RUSSIAN LANGUAGE AND LITERATURE

Nurmamatov Bobur Botirovich, lecturer of the Department of "Russian Language and Literature" Termez State Pedagogical Institute

https://orcid.org/0009-0007-1604-1409

e-mail: jzerokhaos@gmail.com

Аннотация: *Рус тилини ўқитиш методикаси мактабгача ёшдаги болаларга тил ўргатишдан бошланади. Рус тилини ўргатишнинг биринчи усули амалиётдир. Психология-педагогика жараёни жамият эҳтиёжларига мувофиқ келади. Бу эҳтиёжларнинг асосида коммуникация воситалари турибди. Коммуникация воситалари талабаларнинг тил хусусиятларига қараб уларни рус тилини ўрганиш усулларини белгилайди. Рус тилини ўргатиш методикаси адабий қисмлар, тил кўникмалари, грамматик тушунчалар, тил тизимининг вақт ўтиши билан ўзгариши (ассимиция) ва бошқа тилшунослик соҳаларидан иборат. Методология, педагогика, психология ва фалсафа фанлари кесишган жойда жойлашган. Ушбу фанлар умумий қизиқишга эга.*

Калит сўзлар: *тил деталлари, рус тили, усуллар, методология, адабиёт.*

Abstract: *The methodology of teaching the Russian language begins with the initial stage of education — learning the language by preschool and primary school children. The main teaching method is a practical approach. Psychological and pedagogical processes are closely related to the needs of society, which are based on the means of communication. These means, taking into account the linguistic characteristics of students, determine the choice of teaching methods. The methodology includes literary material, language skills, grammatical concepts, historical development of the language (including assimilation processes) and other elements of linguistic science. The methodology of teaching the Russian language intersects with pedagogy, psychology and philosophy, forming a scientific base through their interrelation.*

Keywords: *language structure, Russian language, teaching methods, methodology, literature.*

Аннотация*: Методика преподавания русского языка начинается с начального этапа обучения — изучения языка детьми дошкольного и младшего школьного возраста. Основной метод обучения — практический подход. Психолого-педагогические процессы тесно связаны с потребностями общества, в основе которых лежат средства коммуникации. Эти средства, с учётом языковых особенностей учащихся, определяют выбор методов преподавания. Методика включает литературный материал, языковые навыки, грамматические понятия, историческое развитие языка (в том числе процессы ассимиляции) и другие элементы лингвистической науки.*

Методология преподавания русского языка пересекается с педагогикой, психологией и философией, формируя научную базу через их взаимосвязь.

***Ключевые слова**: структура языка, русский язык, методы обучения, методология, литература.*

КИРИШ. Тил инсон тасарруфидаги энг қизиқ воситалардан биридир. Тилни тўғри фойдаланиш учун тилнинг хусусиятлари ва деталларини ўрганиш керак (Егорова, 2008). Методика талабаларнинг тил тушунчаси ва таҳлил кўникмаларини синовдан ўтказиш учун мўлжалланган (Львов, 2007). Лингвистик таҳлил тил даражаларининг фарқини аниқлайди (Galay, 2012). Методология талабаларнинг билим ва кўникмалар даражасига таъсир кўрсатади. У муваффақият ва хатолар сабабларини аниқлайди. Рус тили ўргатишда тўрт асосий қоида бор: биринчиси – «нега», иккинчиси – «нимани ўргатиш керак», учинчиси – «қандай ўргатиш», тўртинчиси – «бошқа усулдан фойдаланиш мумкинми?»

Методология, педагогика ва фалсафа ижтимоий фанлар бўлиб, шахсият йўналишларини ўрганади. Улар тил асослари, ўқитиш мақсадлари ва вазифаларини таҳлил қилади. Рус тили методологияси фалсафа, психология, педагогика ва лингвистика методологиялари билан ҳамкорлик қилади. Бу ҳақда Бабайцева «Рус маданияти» китобида батафсил ёзган (Барабанова, 2014). Тилшунослик бошқа фанлар билан бевосита боғлиқ. Методология ва фалсафа ўзаро боғлиқдир. Тил ва фикрлаш фанлари яқиндир. Жамият ва фанлар ўртасида алоқа бор. Бу натижалар методологияни такомиллаштиришга ёрдам беради (Барабанова, 2014).

Рус тили методологияси педагогика, психология ва фалсафа соҳалари кесишган дисциплина ҳисобланади. Ушбу фанлар умумий қизиқишга эга (Барабанова, 2014).

1844 йили Буслаев «Рус тили ўқитиш ҳақида» машҳур асарини ёзган. Бу асарда биринчи марта миллий педагогика тарихида методологик тизим тақдим этилган (Барабанова, 2014). Буслаев «ўқитиш усули» ва «ўқитиш методи»ни ажратиб кўрсатади. У асосан талабаларнинг сўзлашувда тўғри маълумотдан фойдаланиш қобилиятини ўрганган. Буслаев билим ва кўникмалар, ўқиш ва машқ қилиш каби гуруҳларни ажратган.

Иккинчидан, Буслаев ўқувчиларнинг ўқиш қобилияти тил ўрганишда муҳим эканини таъкидлайди. У икки усулни ажратади: ўқувчи ҳақиқатни ўқитувчи ёрдамида топади (эвристик усул) ёки мавжуд тил билимлари ўрганилади (догматик усул). Оддий ҳолда биринчи усул афзал кўрилган.

1911 йилда Алферова «Ўрта мактабда она тили» китобини нашр этган, 1952 йили Щерба «Рус тили» дарсликларини ёзган. Бу китобларда нутқ, тинглаш, ўқиш ва ёзиш орқали тил тизимини ривожлантириш зарурлиги ёритилган. Щерба методологиясини шундай ташкил этган. У рус тили ўқитишнинг энг яхши усуллари — грамматикани ўқиш, адабий мисолларни ўқиш ва тизимли машқлар эканини таъкидлаган. У умрбод совет университетлари сифатини ошириш, дарсликлар тайёрлаш ва мактаб дастурларини такомиллаштиришда ишлаган. Щерба ва унинг шогирдлари рус луғатчилари тайёрлашда асосий ишни бажарган (Ларин, 1977).

Тадқиқот доирасида рус тили ва адабиёти ўқитиш усуллари бўйича нашр этилган академик манбалар, илмий мақолалар, кандидатлик диссертациялари ва китоблар ўрганилди.

АДАБИЙ ШАРҲ. Рус тили – рус халқи миллий тили сифатида нутқ шаклланиши ва такомиллашувининг асосидир. Тил нафақат аниқ нутқ воситаси, балки фикрлаш воситаси ҳамдир. Тил ривожланиши фикрлашни тарғиб этади, фикрлаш эса тилни ривожлантиради. Таҳлил объектларни қисмларга ажратишни, синтез эса уларни бутунлай ўрганишни билдиради. Тил ва нутқ феноменларини ўрганишга умумий таҳлил ва синтез усуллари таъсир кўрсатади. Сўзнинг фонетик таркиби, қисмлари таҳлили, синтактик таҳлил каби усуллар объектларни қисмларга бўлишга асосланади. Рус тили дунёдаги энг бой тиллардан бири эканлиги маъқулланган факт. К.Г.Паустовский ёзган: «Ватанга ҳақиқий муҳаббат тилга муҳаббатсиз бўлмайди». «Дастлабки дастурда...» рус тилини ўрганиш мақсадларидан бири фуқарони ва ватандошни

тарбиялаш, рус тилини маънавий, ахлоқий ва маданий қиммат сифатида тушуниш эканлиги кўрсатилган. Дарслар учун материаллар, аудиовизуал воситалар ва машқ турлари танлаганда талабаларни рус лексикаси ва идиоматик ифода бойликларини очишга, тилнинг барча хусусиятларини ўз ифодасига эга бўлишга рағбатлантириш мақсад қилинган.

РУС АДАБИЁТИ ЎҚИТИШ БИЛАН БОҒЛИҚ ПРИНЦИП. Рус тили ўқитишда бадиий асарлардан фойдаланилади. Талабалар тил моделлари — тасвирлов, аргументатив ва ҳикоялаш турларини яратишни ўрганадилар. Бу принцип талабаларнинг қобилиятларига қараб индивидуал ёндашув орқали амалга оширилади. Компетенцияга асосланган бундай дифференциал ёндашув мисоли сифатида «диктовкада осон хатога йўл қўйиладиган сўзлар рўйхатини тузиш» вазифаси келтирилади. Кейин талабаларга:

1. Бу сўзлар қайси сўз туридан эканлигини аниқлаш;
2. Сўздан иборат жумлани тузиш;
3. Сўздан бошқа сўзларни тузиш (қанчалик кўп бўлса шунчалик яхши) топшириқлари берилади.

Бу машқлар диққатни ривожлантириш учун жуда фойдали. Уларнинг даражаси: механик кўчириш, сўз турини аниқлаш ва ижодий синтез — янги сўзлар яратиш.

ГРАММАТИКА ВА ИМЛО УСУЛИ. Унга ёзиш ва каллиграфия ўргатиш, грамматик тушунчалар ва имлони шакллантириш киради. Талабалар тилни ўрганиладиган предмет сифатида англайди, таҳлил ва синтез қилади. Улар тўғри жумлалар қуришни ва ёзиш кўникмаларини ривожлантиради, бу кўникмалар нутқдан фарқ қилади. Тил ривожланиши методикаси болалар луғатини бойитиш ва оғзаки ҳамда ёзма кўникмаларни ривожлантиришга йўналтирилган.

ХУЛОСА. Тадқиқот усули — умумий методик тизимнинг муҳим қисмидир, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ўзаро алоқани ташкил этади, уларнинг биргаликдаги фаолиятининг усуллари жамланмасидир. Рус тили ўргатиш назарияси ва амалиётида ягона классификация йўқ. Айрим олимлар билиш фаолияти хусусиятларига асосланган дидактик таснифдан фойдаланади. Лернер беш усулни ажратади: тушунтирувчи-иллюстратив, репродуктив, муаммони парчалаш усули, қисман излаш (эвристик) ва тадқиқот усули. Унга кўра, билим манбалари ва ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорлиги ташкил этилиши усуллари асосий роль ўйнайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Алферова, А.Д. (1911). Родной язык в средней школе. Опыт методики
2. Бабайцева В. (1997). Русский язык. Москва.
3. Барабанова, М. (2014). Методика преподавания русского языка. Москва: Тула.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 821

THE PSYCHOLOGICAL BENEFITS OF READING ENGLISH LITERATURE

Allaberganova Umida Maqsud qizi, The student of Foreign Language and Literature Field at Urgench State Pedagogical Institute

INGLIZ ADABIYOTINI O‘QISHNING PSIXOLOGIK AFZALLIKLARI

Allaberganova Umida Maqsud qizi, Urganch davlat pedagogika instituti Chet tili va adabiyoti fakulteti talabasi

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ЧТЕНИЯ АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аллаберганова Умида Максуд кызы, студентка факультета Иностранных языков и литературы Ургенчского государственного педагогического института

e-mail: allaberganovaumida538@gmail.com
tel.: +998919123930

Abstract: *Reading English literature offers significant psychological benefits that contribute to personal growth and emotional well-being. Through engagement with diverse characters, complex narratives, and rich cultural contexts, readers develop empathy, critical thinking, and emotional resilience. English literary works allow individuals to explore a wide range of human experiences, providing a safe space for self-reflection and emotional processing. Furthermore, literature serves as a tool for stress reduction and cognitive stimulation, promoting mental flexibility and creativity.*

Keywords: *English literature, psychological benefits, emotional well-being, empathy, critical thinking, emotional intelligence, cognitive development, personal growth, mental health, stress reduction, self-reflection, cultural understanding, educational benefits, therapeutic reading, holistic development.*

Annotatsiya: *Ingliz adabiyotini o‘qish shaxsiy rivojlanish va hissiy farovonlikka hissa qo‘shuvchi muhim psixologik afzalliklarni taqdim etadi. Turli xarakterlar, murakkab syujetlar va boy madaniy kontekstlar bilan tanishish orqali o‘quvchilar hamdardlik, tanqidiy fikrlash va hissiy barqarorlikni rivojlantiradilar. Ingliz adabiyoti insonlarga turli insoniy tajribalarni o‘rganish, o‘zini anglash va hissiy jarayonlarni boshdan kechirish uchun xavfsiz maydon yaratadi. Bundan tashqari, adabiyot stressni kamaytirish va kognitiv stimulyatsiya vositasi sifatida xizmat qilib, aqliy moslashuvchanlik va ijodkorlikni rivojlantiradi.*

Kalit so‘zlar*: Ingliz adabiyoti, psixologik afzalliklar, hissiy farovonlik, hamdardlik, tanqidiy fikrlash, hissiy intellekt, kognitiv rivojlanish, shaxsiy o‘sish, ruhiy salomatlik, stressni kamaytirish, o‘zini anglash, madaniy tushuncha, ta’limiy afzalliklar, terapevtik o‘qish, har tomonlama rivojlanish.*

Аннотация: *Чтение английской литературы приносит значительные психологические преимущества, способствующие личностному росту и эмоциональному благополучию. Вовлекаясь в разнообразные образы, сложные повествования и богатые культурные контексты, читатели развивают эмпатию, критическое мышление и эмоциональную устойчивость. Произведения английской литературы позволяют людям исследовать широкий спектр человеческого опыта, предоставляя безопасное пространство для саморефлексии и эмоциональной переработки. Кроме того, литература служит инструментом для снижения стресса и когнитивной стимуляции, способствуя умственной гибкости и творчеству.*

Ключевые слова: *английская литература, психологические преимущества, эмоциональное благополучие, эмпатия, критическое мышление, эмоциональный интеллект, когнитивное развитие, личностный рост, психическое здоровье, снижение стресса, саморефлексия, культурное понимание, образовательные преимущества, терапевтическое чтение, всестороннее развитие.*

INTRODUCTION. While numerous methods are available to support mental health, reading literature—particularly English literature—offers unique psychological benefits that extend beyond mere entertainment. Through its rich narratives, complex characters, and diverse cultural settings, English literature invites readers to explore the depth of human experiences, emotions, and relationships. Engaging with literary texts allows individuals to develop empathy, enhance critical thinking, and gain emotional insight, fostering both personal and intellectual growth. Additionally, literature serves as a powerful tool for stress reduction and cognitive stimulation, offering a therapeutic escape from daily pressures.

LITERATURE REVIEW. The psychological advantages of reading literature have been examined extensively across disciplines such as psychology, education, and literary research. Many experts highlight literature's role in promoting both emotional and cognitive growth. Mar, Oatley, and Peterson (2009) argue that engaging with fictional stories helps readers build empathy by allowing them to experience a variety of emotional situations through the perspectives of characters. This interaction fosters a deeper appreciation of others' emotions, motivations, and cultural backgrounds[1].

Kidd and Castano (2013) also provide evidence that reading literary fiction can enhance Theory of Mind—the capacity to recognize and interpret one's own and others' mental states. This improvement contributes to better social interactions and emotional intelligence, both of which are crucial for psychological well-being and healthy relationships[2].

Bibliotherapy, or the use of literature for therapeutic purposes, has been recognized for its potential to alleviate mental distress. Billington et al., (2010) found that reading can help lower anxiety, relieve stress, and offer a comforting sense of escape. Engaging with literary texts creates a secure environment for readers to reflect on their emotions and experiences, supporting personal growth and resilience[3].

Additionally, literature challenges readers intellectually by presenting intricate plots and moral dilemmas that require analysis and critical thinking. English literary works encourage readers to assess situations from multiple angles and make thoughtful judgments (Kuijpers et al., 2014). These cognitive skills are not only valuable academically but also enhance one's ability to address real-life problems effectively[4].

RESEARCH METHODOLOGY. This research uses a qualitative approach to investigate how reading English literature contributes to psychological well-being. The study relies on the examination of existing scholarly work, psychological models, and case studies that explore the emotional and cognitive effects of engaging with literary texts.

DATA COLLECTION. The data for this study were gathered from secondary sources, such as academic journals, scholarly books, and peer-reviewed articles within the fields of psychology, education, and literature. Key studies were selected through academic search engines like JSTOR, Google Scholar, and ResearchGate to ensure comprehensive coverage of the topic[5].

DISCUSSION. The analysis confirms that reading English literature offers important emotional and mental benefits. By exploring various characters and situations, readers enhance their ability to understand others' feelings and viewpoints, which contributes to stronger emotional intelligence and better social skills.

ANALYSIS AND RESULTS. The examination of scholarly literature and psychological studies uncovers several key psychological advantages linked to the reading of English literary texts. These benefits affect various aspects of the human psyche, including emotional depth, cognitive sharpness, and social understanding, showcasing literature's profound psychological impact.

1. Empathy Development and Emotional Insight.

Reading English literature immerses individuals in the thoughts and emotions of a wide range of characters. By navigating diverse

emotional journeys and cultural settings, readers cultivate a deeper ability to recognize and value different human experiences. This process contributes to the growth of empathy and emotional insight—essential traits for interpersonal relationships and emotional intelligence.

2. Enhancement of Critical Thinking Abilities

Literary texts often feature intricate storylines, ethical complexities, and ambiguous character actions. These characteristics prompt readers to engage in interpretation, assess conflicting viewpoints, and form reasoned judgments. Such active reading practices nurture critical thinking and enhance mental agility and interpretive skills.

3. Stress Management and Emotional Stability

Literature serves as a form of therapeutic engagement, offering relief from daily pressures. Immersing oneself in a fictional world can ease anxiety and support emotional balance by allowing the reader to process their feelings indirectly. This contributes to overall mental well-being and emotional resilience.

4. Cognitive Engagement and Flexibility

Reading English literary works requires mental effort, such as following complex plots, deciphering literary devices, and understanding character arcs. These mental tasks sharpen memory, boost cognitive flexibility, and support analytical thinking, which are vital for intellectual growth and lifelong cognitive health[6].

CONCLUSION. In summary, reading English literature offers significant psychological benefits. It enhances empathy, emotional intelligence, and critical thinking while providing a therapeutic escape from daily stress. Literature supports emotional well-being, cognitive growth, and personal development, making it a valuable resource for both education and therapy.

RECOMMENDATIONS.

1. Education: Integrate diverse English literature into school curricula to foster emotional and cognitive skills.

2. Therapy: Use bibliotherapy in mental health practices to support emotional processing and personal growth.

3. Public Awareness: Promote reading as a healthy way to manage stress and improve well-being.

4. Research: Conduct more studies on how different literary works affect psychological outcomes.

5. Access: Ensure broad public access to English literature through libraries and digital platforms.

REFERENCE:

1. Mar, R.A.., Oatley,K., & Peterson,J.B. (2009). Exploring the link between reading fiction and empathy: Ruling out individual differences and examining outcomes.
2. Kidd,D.C., & Castano,E. (2013). Reading fiction improves theory of mind.
3. Billington,J., Dowrick,C., Hamer,A., Robinson,J., & Williams,C. (2010). An evaluation of the impact of a bibliotherapy project. Journal of Psychiatrix and Mental Health Nursing.
4. Kuijpers, M.M., Hakemulder,F., Tan,E.S., & Doicaru,M.M. (2014). Exploring absorbing reading experiences: Developing and validating a self-report scale to measure story world absorption.
5. Braun,V., & Clarke,V. (2006). Using thematic analysis in psychology.
6. Burke,M. (2011). Literature as social cognition: The cognitive value of reading fiction.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 94(575.171):001

XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИДА ХОРАЗМДАГИ ТАРИХИЙ, АДАБИЙ ЖАРАЁНЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШДА САЙЁРА САМАНДАР, УМИД БЕКМУҲАММАД АСАРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ

Ахмедова Назокат, Абу Райҳон Беруний номли Урганч давлат университети таянч докторанти

НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАБОТ САЙЁРЫ САМАНДАР И УМИДА БЕКМУХАММАДА В АНАЛИЗЕ ИСТОРИЧЕСКИХ И ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ В ХОРЕЗМЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Ахмедова Назокат, базовый докторант Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни

THE SCIENTIFIC SIGNIFICANCE OF THE WORKS OF SAYORA SAMANDAR AND UMID BEKMUKHAMMAD IN THE ANALYSIS OF HISTORICAL AND LITERARY PROCESSES IN KHORAZM IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Akhmedova Nazokat, a doctoral student of Urganch State University named after Abu Rayhon Beruni

https://orcid.org/0009-0004-3076-5706

email:nazokat.ahmedova27@mail.ru

Аннотация: *Ушбу мақолада XIX аср охири, XX аср бошларида Хоразмдаги тарихий, адабий жараёнларни таҳлил этишда Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад асарларининг илмий аҳамияти ёритиб берилади. Фан ва жамият, бугунги ва келажак авлод учун муҳим илмий мерос сифатидаги асарларининг долзарблиги, муҳим жиҳатлари таҳлил этилади.*

Калит сўзлар: *фан, жамият, тарих, хонлик, мустамлакачилик, миллий уйғониш, адабиёт, жадидшунослик, монография, рисола.*

Abstract: *This article highlights the scientific significance of the works of Sayora Samandar and Umida Bekmukhammad in the analysis of historical and literary processes in Khorezm in the late 19th and early 20th centuries. It analyses the relevance and important aspects of their works as an important scientific legacy for science and society, for present and future generations.*

Keywords*: science, society, history, khanate, colonialism, national awakening, literature, Jadidism, monograph, treatise.*

Аннотация: *В данной статье освещается научное значение работ Сайёры Самандар и Умида Бекмухаммада в анализе исторических и литературных процессов в Хорезме в конце XIX - начале XX веков. Анализируется актуальность и важные аспекты их работ как важного научного наследия для науки и общества, сегодняшнего и будущего поколений.*

Ключевые слова*: наука, общество, история, ханство, колониализм, национальное пробуждение, литература, джадидоведение, монография, трактат.*

КИРИШ. Хоразм тарихшунослигида, қолаверса воҳада кечган тарихий, адабий жараёнларни кенг қамровда таҳлил, тадқиқ қилишда сўнгги бир йил ичида фан, жамият учун муҳим асарлар яратилди. Бундай асарлар қаторида Умид Бекмуҳаммаднинг “Хоразм жадидчилик ҳаракати энциклопедияси” Сайёра Самандар билан ҳаммуаллифликда яратган 6 та монография, 5 та рисоласи, юзлаб мақолалари тарих ва филологияда энг кам тадқиқ этилган мавзу – Хоразм жадидчилиги, жадид намояндаларнинг фаолияти, адабий мероси, жадид адабиётида хоразмлик ижодкорларнинг тутган ўрнини ёритишда муҳим илмий аҳамиятга эга бўлди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Мазкур мавзуни ёритишда С.Самандар, У.Бекмуҳаммад монографиялари, рисолаларидан, шу даврга оид тарихий, адабий жараёнлардаги воқеликларни таққослаш учун “Таржимон”, “Инқилоб қуёши” газеталаридаги мақолалардан фойдаланилди. Ушбу манбаларни бир-бирига таққослаган ҳолда, қолаверса тарихий жараёнлардан келиб чиқиб ҳаққоний, холис хулосаларга келинди.

МУҲОКАМА. “XIX аср охири ва XX аср бошлари Хоразм тарихидаги мустамлакачилик даври бўлиб, 1873 йил май ойидаги Россия империяси босқини туфайли Хива хонлиги мағлуб бўлган ва давлат ярим мустамлакага айланганди. Натижада Муҳаммад Раҳимхон II (1873-1910), Асфандиёрхон (1910-1918) ҳамда Саид Абдуллахон (1918-1920)ларнинг ҳукмдорлик даврида жамиятда кечган жараёнлар тарихда муҳим из қолдирган воқеликларга бой бўлди. Яъни, мустамлака даври бўлишига қарамай Ферузхоннинг хонликда адабиёт ва санъат, китобхонликни ривожлантиргани, воҳада маданиятнинг тараққий этишига олиб келди. Қолаверса, Ферузхон ва Асфандиёрхонлар Миллий уйғонишни юзага келтирган жадид мактаблари ташкилотчилари ва уларнинг ҳомийлари бўлишган. Бош вазир Исломхўжа (1872-1913)нинг ислоҳотлари эса давлатни тараққий этдириш сари ташланган дадил қадамлар эди” [1].

Айнан ана шу даврдаги жадид адабиётида Аваз Ўтар, Бобоохун Салимов, Сўфизода, Ҳусайинбек Матмуродовларнинг ҳуррият, тил, мактаб, ватан мавзуларидаги жадидона ғоялар акс этган шеърлари яратилди. Афсуски, 1920 йил 8 мартигача Хоразмда матбуот йўқлиги боисидан ушбу шоирларнинг шеърлари ўзлари ва хаттотлар томонидан яратилган қўлёзмалар, девонлар, хотира асарлардагина сақланиб қолди.

Хуллас, архив маълумотлари, ўша даврга оид матбуот нашрлари, мемуарлар, илмий ва бадиий адабиётлардаги маълумотларни бир-бирига таққослаган, шулар асосида холис, ҳаққоний хулосалар чиқарилган тадқиқотлар шу боисдан ҳам катта илмий аҳамиятга эга.

Бу борада сўнгги бир йил ичида шу даврдаги тарихий, адабий жараёнларни таҳлил, тадқиқ қилиб кўплаб монографиялар, рисолалар, мақолалар яратган Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг ҳамкорлиги жадидшуносликни янги босқичга олиб чиқди дейиш мумкин. “Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Умид Бекмуҳаммаднинг Ўзбекистонда биринчи маротаба яратилган “Хоразм жадидчилик ҳаракати энциклопедияси” (2024 йил), ҳамда филология фанлари номзоди, доцент Сайёра Самандар билан ҳаммуаллифликда нашр қилдирган “Хоразм жадидчилиги: ислоҳотлар, таълим ва адабиёт” (2024 йил), “Бобоохун Салимов – жадид, давлат арбоби ва шоир” (2024 йил), “Хоразм жадид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси” (2024 йил), “Хоразм жадидларининг мустамлакачилик даврида қатағон қилиниши” (2025 йил), “Хоразм жадид мактаблари” (2025 йил), “Исмоил Гаспрали ва Хоразм” (2025 йил) номли монографиялари, “Хоразм жадид адабиётига янгича нигоҳ” (2025 йил), “Бекжон Раҳмон – жадид маърифатпарвари ва давлат арбоби” (2025 йил), “Полвонниёз Юсупов жадид, давлат арбоби ва муаррих” (2025 йил), “Таржимон” газетасининг Хоразмдаги тарихий жараёнларни тадқиқ этишдаги ўрни” (2025 йил), “Матбаачилик асосчиси ва жадид маърифатпарвари” (2025 йил) сингари рисолалари тарихнинг ҳали тадқиқ қилинмаган давридаги муҳим жараёнларни ўзида акс этдиргани билан аҳамиятли нашрларга айланди”[2].

“Дурдона”, “Milleniumus print” нашриётларида чоп этилган ушбу асарлар фақат Ўзбекистондагина эмас, АҚШ, Грузия,

Озарбайжон, Россия, Қозоғистон, Чехия, Германия , Туркиялик олимларга ҳам етиб борди ва улар томонидан ҳам жадидшуносликдаги муҳим илмий асар сифатида эътироф қилинди.

Масалан, АҚШлик филолог, доцент Азизуллоҳ Арол ўзининг Бобоохун Салимов ҳақидаги мақоласида, Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандарларнинг “Бобоохун Салимов – жадид, давлат арбоби ва шоир” монографиясида илмий истеъмолга киритилмаган муҳим ҳужжатлар, хотиралар, шеърлар киритилгани билан аҳамиятли эканини таъкидлайди[3].

Ёки Тбилиси давлат университети доценти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори Мзиса Бускивадзе, 2025 йил 31 май куни Маъмун университетида ўтказилган “Жадидчилик: ўзгариш ва тараққиёт” мавзусидаги халқаро конференцияда, Аваз Ўтар, Бобоохун Салимов, Сўфизода, Хоразмда фаолият кўрсатган ижодкорларнинг жадид адабиётида муҳим из қолдиргани ҳақидаги таҳлиллар Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг “Хоразм жадидчилиги: ислоҳотлар, таълим ва адабиёт”, “Хоразм жадид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси” монографиялари, “Хоразм жадид адабиётига янгича нигоҳ” номли рисоласида акс этгани, ушбу нашрларнинг фан, жамият учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди.

Айнан жадидчилик ҳаракати бошланган Қримлик тадқиқотчи, “Ненкежик” журнали бош муҳаррири Зера Бекирова эса, ушбу халқаро конференцияда, ҳаммуаллифларнинг “Хоразм жадид мактаблари” монографияси нафақат жадидшунослик ва тарихшуносликда, балки педагогика соҳасидаги энг муҳим тадқиқот бўлганини таъкидлаб ўтди. Шунингдек Зера Бекирова, ушбу асар турк, татар, қрим татар тилларига таржима қилинса, жадидшуносликдаги бу тадқиқот бошқа ҳудуд олимлари учун ҳам муҳим таянч асар бўлишига эътибор қаратганди.

Негаки, Хоразмдаги жадид мактаблари фаолияти, улардаги дарс жараёнлари, педагоглар, айниқса аёл ўқитувчиларнинг таълим тараққиётига қўшган ҳиссаси, рус тузем, эски (анъанавий) мактаблари, мадрасалар кўрсатган даврдаги янги усулда таълим беришнинг афзаллиги, хорижда таҳсил олган ўқувчилар, уларнинг ҳаёти, тақдири илк бора Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг монографиясида архив материаллари, мемуарлар, “Таржимон” газетасидаги мақолалар асосида тадқиқ этилган.

“Маълумки, 1876 йилда Хоразмда Ферузхоннинг ҳиммати, ташаббуси билан Эронлик Иброҳим Султон, унинг бешариқлик шогирди Отажон Абдолов томонидан тошбосма ташкил этилган ва бу янгилик натижасида кўплаб ижодкорлар асарлари нашр этилиб, хаттотлар иши енгиллаштирилган. Шу билан бирга ўз даври учун замонавий ноширлик-матбаа маркази йўлга қўйилган. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандарларнинг “Матбаачилик асосчиси ва жадид маърифатпарвари” рисоласида Отажон Абдоловнинг соҳага киритган янгилиги билан бирга, жадид маърифатпарвари сифатидаги фаолияти, шу билан бирга “Инқилоб қуёши” газетасининг чоп этилиши, унда ёритилган адабий асарлар ҳам илк бора илмий истеъмолга киритилган”[4].

“Бекжон Раҳмон – жадид маърифатпарвари ва давлат арбоби”, “Хоразм жадид адабиётига янги нигоҳ” номли рисолаларда, Хоразмдаги адабий жараён, умуман жадид адабиётида Аваз Ўтар, Бобоохун Салимов, Бекжон Раҳмон, Ҳусайинбек Матмуродов, Сафо Муғанний, Комил Девонийларнинг ўрни, улар асарларининг моҳияти, шунингдек 1910-13 йилларда Хоразмдаги жадид мактабида педагоглик қилган Сўфизода, 1921-23 йилларда Хоразмда фаолият кўрсатган Ҳамза Ҳакимзоданинг драматурглик, педагоглик фаолияти ва улар томонидан яратилган асарлар ҳам таҳлил этилган.

Маълумки, одатда илмий асарлардан ҳам кўра бадиий асарларга, мемуарларга сўзбоши, сўнгсўз ёзиш анъанага айланган. Бироқ Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг ҳар бир монография, рисолалари жадидшуносликдаги илмий янгиликларга бойлиги, мавзу чуқур таҳлил этилгани, тадқиқот жараёнида холис, ҳаққоний хулосалар чиқарилгани учун Хондамир Қодирий, Баҳром Ирзаев, Жавлон Жовлиев, Мўминхон Ҳошимхонов, Дилбар Бекчанова сингари республикамизнинг таниқли ижодкор, олимлари, Қримлик Зера Бекирова, Бокулик Алмаз Улвийлар томонидан сўзбоши, яна кўплаб олимлар, ижодкорлар томонидан

хориж, Ўзбекистон матбуотида ижобий тақризлар нашр этилган. Табиийки, бу ҳолат монографиялар, рисолаларнинг илм-фан, ҳамда жамият учун аҳамияти, мавзу мантиқан кенг қамровда таҳлил этилгани учун ҳам таниқли шахслар сўзбоши, сўнгсўз ёзганликларини кўрсатади.

НАТИЖА. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг юқоридаги энциклопедия, монография, рисолалари нашр этилганидан “Жадид”, “Ҳуррият” газеталари, “Тамаддун нури” журналлари, хориждаги ахборот агентликлари, Ўзбекистон Фанлар академиясининг интернет сайтида ижобий тақризлар, хабарлар чоп этилди. Шу билан бирга бир йил давомида битта энциклопедия, 6 та монография, 5 та рисоланинг кенг қамровдаги таҳлил, илмий истеъмолга киритилмаган архив ҳужжатлари, қўлёзмалар, мемуарлар, матбуотдаги мақолалар асосида тадқиқ қилиниши илмий жамоатчилик, адабий муҳитда илмий янгиликларга бой тадқиқот манбаси сифатида эътироф этилди. Ушбу китоблар ноёб илмий манба сифатида Хоразм Маъмун академияси музей экспозицияси, Абдулла Қодирий уй-музейи, Қримдаги Исмоил Гаспрали уй-музейидан экспонат сифатида жой олди. Шунингдек, нафақат Ўзбекистон республикасидаги давлат ва шахсий кутубхоналар, балки Прага, Тбилиси, Боку, Калифорния, Истанбул, Берлин шаҳарларидаги кўплаб таниқли олимлар, ижодкорларнинг ҳам муҳим илмий манбаси сифатида, уларнинг шахсий кутубхоналаридан ҳам ўрин олди.

ХУЛОСА. Энг асосийси ҳаммуаллифларнинг ушбу асарлари Хоразм жадидшунослигидаги муҳим изланишлар самараси, кенг қамровда яратилган таҳлилий асарлар, муҳим илмий янгиликларни ўзида акс этдирган тадқиқот манбаси сифатида кенг илмий жамоатчилик, адабий муҳитдаги асар сифатида баҳоланди. Ҳозирда ҳаммуаллифлар томонидан ушбу асарларни янада янги топилган манбалар асосида 5 жилдга жамлаш, уни инглиз, турк, қрим-татар, немис тилларига таржима қилдириш жараёни олиб борилмоқда. Табиийки, бу интилишлар Хоразм жадидшунослигини дунё бўйлаб муҳим тадқиқот сифатида янада эътироф қилиниши, фан ва жамиятимиз учун илмий аҳамиятини янада оширишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадидчилиги, ислоҳотлар, таълим ва адабиёт. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2024 йил, 12-бет.
2. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадид мактаблари. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2025 йил, 28-бет.
3. Азизуллоҳ Арол. Жадидчилик: ўзгариш ва тараққиёт. Халқаро конференция мақолалар тўплами, 2-қисм, Дурдона нашриёти, Бухоро-2025 йил, 153-бет.
4. Дилбар Бекчанова. Хоразм матбаачилиги ва матбуот тарихига теран нигоҳ. У.Бекмуҳаммад, С.Самандарларнинг “Матбаачилик асосчиси ва жадид маърифатпарвари” рисоласига сўзбоши, Дурдона нашриёти, Бухоро-2025 йил, 4 бет.
5. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2024 йил, 220-бет.
6. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. “Бобоохун Салимов-жадид, давлат арбоби ва шоир. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2024 йил, 210-бет.
7. Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадидчилик ҳаракати энциклопедияси. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2024 йил, 320-бет.
8. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. Хоразм жадидларининг мустамлакачилик даврларида қатағон қилиниши. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2025 йил, 230-бет

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 93/94

TURKIY XALQLARNING YOZUV MADANIYATIDA ARAB VA UYG‘UR YOZUVLARINING ROLI VA ULARNING SIYOSIY-IQTISODIY JARAYONLARGA TA’SIRI

Eshchanov Zakir Xudayarovich, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

https://orcid.org/0009-0005-3433-5719
e-mail: zakir.eshchanov1980@gmail.com

THE ROLE OF ARABIC AND UIGHUR SCRIPTS IN THE WRITTEN CULTURE OF TURKIC PEOPLES AND THEIR IMPACT ON POLITICAL AND ECONOMIC PROCESSES

Eshchanov Zakir Khudayarovich, basic doctoral student at Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

РОЛЬ АРАБСКОЙ И УЙГУРСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В ПИСЬМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

Эшчанов Закир Худаярович, базовый докторант Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни

Annotatsiya: *Mazkur maqolada turkiy xalqlarning yozuv madaniyatida arab va uyg‘ur yozuvlarining shakllanishi, tarqalishi va ularning siyosiy hamda iqtisodiy jarayonlardagi o‘rni tarixiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Uyg‘ur yozuvi ilk o‘rta asrlarda so‘g‘d yozuvi asosida shakllanib, Sharqiy Turkiston va unga tutash hududlarda siyosiy va savdo hujjatlari yuritishda muhim vosita bo‘lgan. Islom dini kirib kelishi bilan arab yozuvi Movarounnahr va boshqa turkiy hududlarda davlat boshqaruvi, soliq va mulk hujjatlari, diniy va ilmiy asarlarni yozishda asosiy grafika sifatida keng tarqaldi.*

Kalit so‘zlar: *turkiy xalqlar, uyg‘ur yozuvi, arab yozuvi, siyosiy tarix, iqtisodiy jarayonlar, yozuv madaniyati, manbashunoslik.*

Аннотация: *В статье рассматривается формирование и распространение арабской и уйгурской письменности в культуре тюркских народов, а также их роль в политических и экономических процессах с исторической точки зрения. Уйгурская письменность, возникшая на основе согдийской графики, использовалась для ведения политических и торговых документов в Восточном Туркестане и сопредельных регионах. С приходом ислама арабская графика стала доминирующей в государственном управлении, налогообложении, имущественных отношениях и религиозной литературе в Мавераннахре и других тюркских землях.*

Ключевые слова: *тюркские народы, уйгурская письменность, арабская письменность, политическая история, экономические процессы, письменная культура, источниковедение.*

Abstract: *This article examines the formation and dissemination of Arabic and Uighur scripts in the written culture of Turkic peoples, analyzing their significance in political and economic processes from a historical perspective. The Uighur script, developed on the basis of the Sogdian script, served as a key medium for political and commercial documentation in Eastern Turkestan and adjacent regions. With the advent of Islam, the Arabic script became predominant in state administration, taxation, property records, and religious as well as scholarly works across Transoxiana and other Turkic territories.*

Keywords: *Turkic peoples, Uighur script, Arabic script, political history, economic processes, written culture, source studies.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Turkiy xalqlarning yozuv madaniyati ularning tarixiy taraqqiyoti, siyosiy-huquqiy tizimlari va iqtisodiy aloqalarining shakllanishida muhim rol o‘ynagan omillardan biri hisoblanadi. Yozuv, ayniqsa, siyosiy hokimiyatni ifodalash, davlat idoralarining faoliyatini hujjatlashtirish va iqtisodiy munosabatlarni rasmiylashtirishda vosita sifatida xizmat qilgan. Tarixiy manbalarga tayanilsa, milodiy VIII asrda uyg‘ur yozuvi ilk bor Uyg‘ur xoqonligi davrida shakllangan bo‘lib, bu yozuv So‘g‘d grafikasiga asoslangan va turkiy tillarga moslashtirilgan holda rasmiy ishlatila boshlangan [Golden, 1992]. Uyg‘ur yozuvi ayniqsa Sharqiy Turkiston, Gansu va Mo‘g‘uliston hududlarida davlat hujjatlari, savdo shartnomalari va diplomatik yozishmalarda keng qo‘llangan [Tenishev, 1984].

Islom dini VIII asrda turkiy xalqlar yashagan hududlarga kirib kelganidan so‘ng arab yozuvi alohida ahamiyat kasb eta boshladi. IX–X asrlarda, ayniqsa Somoniylar davrida (819–999) Movarounnahr va Xurosonda arab yozuvi rasmiy hujjatlar, shariat qonunlariga asoslangan qarorlar va iqtisodiy yozuvlarda qo‘llanila boshlandi [Bartold, 1963]. Ushbu davrda arab yozuvi faqat diniy matnlar bilan cheklanmay, balki davlat boshqaruvi va iqtisodiy faoliyatda ham asosiy grafika sifatida qaralgan. Ayniqsa X asrda Buxoro, Samarqand, Xorazm kabi markaziy shaharlarda soliq daftarlaridan tortib, mulk senedlarigacha bo‘lgan barcha rasmiy hujjatlar arab yozuvida yuritilgan [Nishonov, 1993].

Arab va uyg‘ur yozuvlari faqat grafika tizimi sifatida emas, balki o‘z davrining siyosiy va iqtisodiy ehtiyojlariga moslashgan yozma madaniyat mahsuli sifatida ham tarixda alohida o‘rin egallaydi. Ular orqali nafaqat tarixiy hodisalar, balki o‘sha davrdagi huquqiy tizim, mulkchilik munosabatlari, savdo yo‘llari va mafkuraviy qarashlar ham hujjatlashtirilgan. Shunday qilib, yozuvlar tarixiy manba sifatida turkiy xalqlar sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichlarini aniqlashda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi[Rashidov, 2001].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Turkiy xalqlarning yozuv madaniyatini, xususan arab va uyg‘ur yozuvlarining shakllanishi va ularning siyosiy-iqtisodiy jarayonlardagi o‘rnini o‘rganishda ko‘plab tarixiy va lingvistik manbalar tahlil qilingan. Ular ichida V.V.Bartoldning “Turkiston islom davrida” (1963) asari asosiy o‘rin tutadi. Muallif arab yozuvining Movarounnahrga kirib kelishi va uning siyosiy hokimiyat bilan aloqasi haqida puxta dalillarga asoslangan fikrlar bildiradi. Bartold arab yozuvi Somoniylar davrida davlat rasmiy grafikasiga aylanganini ta’kidlaydi [Bartold, 1963]. P.B.Goldenning “An Introduction to the History of the Turkic Peoples” (1992) nomli fundamental tadqiqotida uyg‘ur yozuvining paydo bo‘lishi, uning so‘g‘d yozuvidan o‘zlashtirilgan grafikalarga asoslangani va uyg‘ur xoqonligi davrida keng qo‘llangani haqida muhim tarixiy ma’lumotlar mavjud [Golden,1992]. Golden shuningdek uyg‘ur yozuvining mo‘g‘ullar davrida diplomatik va savdo aloqalarda ham rasmiy maqomga ega bo‘lganini qayd etadi.

O‘zbekiston tarixchilari orasida Ziyo Nishonovning “O‘zbekiston tarixi” (1993) kitobida arab yozuvining mahalliy boshqaruv tizimida tutgan o‘rni, ayniqsa, qozilik sudlari va mulk hujjatlaridagi roli keng yoritilgan [Nishonov,1993]. Shuningdek, S.Rashidovning “Sharq yozuvlari tarixidan lavhalar” (2001) asari arab va uyg‘ur yozuvlarining madaniy xotira va tarixiy identitetni shakllantirishdagi ahamiyatini o‘rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi, deb ta’kidlangan [Rashidov,2001]. Tilshunos olim E.Tenishev o‘zining turkiy yozuvlar tarixiga oid asarlarida uyg‘ur yozuvi orqali ifodalangan diniy, savdo va siyosiy matnlar tahliliga keng o‘rin bergan [Tenishev,1984]. Bu tahlillar orqali yozuv faqat grafika emas, balki tarixiy tafakkur va jamiyat tuzilmasining ifodasi sifatida qaraladi. Mazkur adabiyotlar uyg‘ur va arab yozuvlarining tarixiy shakllanishi, geografik tarqalishi, siyosiy jarayonlar bilan bog‘liqligi, va iqtisodiy vosita sifatida tutgan o‘rni haqida mukammal va ishonchli dalillarni taqdim etadi. Ushbu tadqiqot tarixiy yondashuv asosida olib borilgan bo‘lib, unda manbashunoslik, tarixiy-komparativ tahlil, siyosiy-iqtisodiy kontekstualizatsiya va sotsiomadaniy tafsir metodlari qo‘llanilgan. Manbashunoslik yondashuvi asosida arab va uyg‘ur yozuvida

yaratilgan tarixiy hujjatlar, toshbitiklar, diniy va huquqiy matnlar o‘rganildi. Bu manbalar yozuvlarning huquqiy hujjatlashtirish, boshqaruv va iqtisodiy munosabatlardagi real amaliy funksiyalarini aniqlash imkonini berdi. Tarixiy-komparativ tahlil metodi orqali arab va uyg‘ur yozuvlari grafika tizimi, siyosiy va ilmiy maqomi nuqtayi nazaridan solishtirilib, ularning o‘ziga xosligi va umumiy jihatlari tahlil qilindi. Siyosiy-iqtisodiy kontekstualizatsiya yozuvlarning davlat hokimiyatini legitimlashtirish, iqtisodiy hujjatlarni yuritish va xalqaro savdo aloqalarida vosita sifatida xizmat qilgan tarixiy sharoitlarini aniqlashga xizmat qildi. Sotsiomadaniy tafsir esa yozuvlarning madaniy merosga aylanishi, tarixiy xotirani saqlash va identitet shakllanishidagi rolini ochib berdi. Bu metodlar yozuv tizimlarining ko‘p qirrali tarixiy ahamiyatini chuqur tahlil qilish va ilmiy xulosalarning asosli bo‘lishini ta’minladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Mazkur tadqiqot davomida arab va uyg‘ur yozuvlarining turkiy xalqlar tarixidagi o‘rni aniq tarixiy dalillar va manbaalarga tayanilgan holda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bu ikki yozuv tizimi turkiy jamiyatlarning siyosiy tuzumi, iqtisodiy faoliyati hamda madaniy taraqqiyotida ko‘p funksiyali vosita bo‘lib xizmat qilgan.

Birinchidan, uyg‘ur yozuvi VIII asrda So‘g‘d yozuvi asosida shakllanib, Uyg‘ur xoqonligi (744–840) va undan keyingi davrlarda Sharqiy Turkiston, Gansu va Mo‘g‘uliston hududlarida keng tarqalgan. U nafaqat diniy matnlar, balki davlat farmonlari, savdo bitimlari va diplomatik yozishmalarni hujjatlashtirishda qo‘llangan [Golden, 1992]. Mo‘g‘ul imperiyasi davrida ham bu yozuv saqlanib qolgan va ba’zi rasmiy idoralarda davom ettirilgan [Tenishev, 1984].

Ikkinchidan, arab yozuvi VIII asrda islom dini bilan birga Movarounnahrga kirib kelib, IX–X asrlarga kelib rasmiy grafika sifatida mustahkamlandi. Ayniqsa Somoniylar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davrida arab yozuvi davlat boshqaruvi, shariat asosidagi qonunchilik, soliq tizimi va ilmiy faoliyatda asosiy vositaga aylangan [Bartold, 1963; Nishonov, 1993]. Arab yozuvi orqali yuritilgan qozilik qarorlari va diplomatik hujjatlar huquqiy tartibotni shakllantirish va davlat hokimiyatini hujjatlashtirishga xizmat qilgan.

Uchinchidan, har ikki yozuv tizimi savdo aloqalari va iqtisodiy munosabatlarda ham alohida o‘rin tutgan. Uyg‘ur yozuvi Ipak yo‘li bo‘ylab savdo yurituvchi karvonlar o‘rtasidagi yozma shartnomalar va bojxona ro‘yxatlari orqali faol ishlatilgan bo‘lsa, arab yozuvi IX–XIX asrlarda O‘rta Osiyo shaharlari (xususan, Buxoro, Samarqand, Xiva)da iqtisodiy hujjat yuritishning asosiy vositasi bo‘lgan [Rashidov, 2001].

To‘rtinchidan, yozuv tizimlari jamiyatdagi tarixiy xotira va madaniy identitetni shakllantirishda muhim madaniy instrument sifatida xizmat qilgan. Ular orqali diniy, siyosiy va iqtisodiy bilimlar avloddan avlodga o‘tib, yozma an’analarning uzluksizligi ta’minlangan. Bugungi kunda O‘zbekiston hududidagi arxivlarda saqlanayotgan arab yozuvidagi hujjatlar, shuningdek uyg‘ur yozuvidagi ba’zi yodgorliklar bu merosning tarixiy ahamiyatini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, arab va uyg‘ur yozuvlari turkiy xalqlar taraqqiyotida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni rasmiylashtirish, siyosiy hokimiyatni legitimlashtirish va madaniy qadriyatlarni saqlash vositasi sifatida tarixiy ahamiyat kasb etgan. Yozuvlar vositasida davlatlar o‘z mustaqilligini, ideologiyasini va xalqaro aloqalardagi huquqiy pozitsiyasini mustahkamlashga erishgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Arab va uyg‘ur yozuvlari turkiy xalqlarning tarixiy taraqqiyotida ikki bosqichli, ammo o‘zaro bog‘liq yozuv madaniyatining shakllanishiga asos bo‘lgan. Uyg‘ur yozuvi dastlabki bosqichda — VIII asrda — milliy-davlat tuzilmalar doirasida shakllanib, ayniqsa Sharqiy Turkiston va unga tutash mintaqalarda siyosiy va iqtisodiy faoliyatni hujjatlashtirishda muhim grafika tizimi sifatida xizmat qilgan. Bu yozuv xitoy va mo‘g‘ul aloqalarida ham qo‘llanib, turkiy xalqlarning xalqaro aloqalardagi yozma madaniyatini boyitgan.

Arab yozuvi esa turkiy jamiyatlar uchun turkiy tarixiy bosqichda — IX asrdan boshlab — keng qo‘llanila boshladi va bu yozuvning tarqalishi diniy g‘oyalar bilan siyosiy hokimiyatning o‘zaro uyg‘unlashuvi bilan kechdi. Bu jihat arab yozuvida yuritilgan qozilik qarorlari, mulk senedlari va davlat farmonlari orqali ayniqsa aniq ko‘zga tashlanadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, arab yozuvi turkiy hududlarda nafaqat islom mafkurasining asosiy

ifodachisi, balki davlat va iqtisodiy tizimni yozma asosda boshqarish vositasiga aylangan.

Ikkala yozuv tizimining tarixiy ahamiyatini muhokama qilganda, ularning har biri o‘z davrining siyosiy va ijtimoiy ehtiyojlariga javob berganini ko‘rish mumkin. Uyg‘ur yozuvi turkiy mustaqil xoqonliklar uchun siyosiy mustahkamlikni hujjatlashtirgan bo‘lsa, arab yozuvi islomiy boshqaruv asosidagi markazlashgan siyosiy strukturalarning rasmiy grafikasiga aylangan. Ular orqali mulkiy munosabatlar, soliq siyosati va savdo bitimlari huquqiy mustahkamlik kasb etgan, bu esa o‘z navbatida iqtisodiy faoliyatning rivojlanishiga zamin yaratgan. Yana bir muhim jihat — yozuv tizimlarining tarixiy xotira va madaniy identitet shakllanishidagi roli. Uyg‘ur yozuvi buddaviy va manixey matnlarni saqlab qolish vositasi sifatida xizmat qilgan bo‘lsa, arab yozuvi diniy, ilmiy va siyosiy bilimlarning yozma tarzda avlodlararo uzluksizligini ta’minlagan. O‘zbekiston arxivlarida saqlanayotgan arab yozuvidagi hujjatlar orqali turkiy xalqlarning nafaqat siyosiy va iqtisodiy faoliyati, balki ijtimoiy hayoti, mentaliteti va huquqiy tafakkuri haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Yuqoridagi tarixiy-tahliliy yondashuv va tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Uyg‘ur yozuvi VIII asrda So‘g‘d yozuvi asosida shakllanib, Uyg‘ur xoqonligi davridan boshlab siyosiy farmonlar, savdo bitimlari va diniy matnlarni hujjatlashtirishda undan faol foydalanilgan. Bu yozuv turkiy xalqlarning ilk yozma davlat tizimlarida asosiy vosita bo‘lgan; Arab yozuvi esa IX asrdan boshlab islom dini ta’siri bilan Movarounnahrda keng tarqalgan va Somoniylardan boshlab rasmiy boshqaruv grafikasiga aylangan. U orqali nafaqat diniy, balki mulkiy, iqtisodiy va huquqiy aloqalar rasmiylashtirilgan; Har ikki yozuv tizimi — uyg‘ur va arab — o‘z davrining siyosiy va iqtisodiy ehtiyojlariga mos tarzda xizmat qilgan. Ular orqali davlat legitimatsiyasi, savdo-sotiq faoliyati va huquqiy me’yorlar yozma asosda amalga oshirilgan; Ushbu yozuvlar, ayniqsa arab yozuvi, bugungi O‘zbekiston tarixiy manbaalari, sud arxivlari, mulk hujjatlari va diniy asarlarning asosiy qismini tashkil etadi. Bu esa ularni tarixiy meros sifatida o‘rganish zaruratini kuchaytiradi; Arab va uyg‘ur yozuvlari turkiy xalqlarning yozuv madaniyatida muqobil emas, balki bosqichma-bosqich rivojlangan, o‘zaro to‘ldiruvchi tizimlar sifatida tarixga muhrlangan. Ular turkiy jamiyatlar tarixiy xotirasi va identitetining yozma asosini shakllantirgan; Shu bilan, arab va uyg‘ur yozuvlarini o‘rganish nafaqat tarixiy merosni anglash, balki hozirgi zamon siyosiy-madaniy o‘zlikni mustahkamlashda ham muhim metodologik va g‘oyaviy ahamiyatga ega ekani ayon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Bartold, Vasiliy Vladimirovich. Turkiston islom davrida. Toshkent: Fan nashriyoti, 1963. pp. 32–89.
2. Golden, Peter B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. pp. 101–138.
3. Nishonov, Ziyo. O‘zbekiston tarixi. Toshkent: O‘zbekiston, 1993. pp. 56–98.
4. Rashidov, Sirojiddin. Sharq yozuvlari tarixidan lavhalar. Toshkent: O‘zbekiston, 2001. pp. 45–72.
5. Tenishev, Edxard R. Yozuvlar tarixi va ularning turkiy tillar bilan bog‘liqligi. Moskva: Nauka, 1984. pp. 112–134.
6. Kliashtorny, Sergey G. Runic Inscriptions of Eurasian Steppes and the Origin of the Old Turkic Runic Writing. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. pp. 87–110.
7. Vaissière, Étienne. Sogdian Traders: A History. Handbook of Oriental Studies, Section Eight: Central Asia, vol. 10, Brill, 2005. pp. 41–63.
8. Soucek, Svatopluk. A History of Inner Asia. Cambridge University Press, 2000. pp. 129–151.
9. Bregel, Yuri. An Historical Atlas of Central Asia. Leiden: Brill, 2003. pp. 73-88.
10. Inomov, Shamsiddin. O‘zbek yozuv islohoti tarixi. Toshkent: Akademnashr, 2017. pp. 18–43.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 821

O‘Z USLUBINI YARATOLGAN ADIB

Umirzaqova Oynura Hamid qizi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Beruniy tumani 56-umumta’lim maktabining Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

A WRITER WHO CREATED HER OWN STYLE

Umirzakova Oynura Hamid kizi, teacher of native language and literature at secondary school № 56, Beruni district, Republic of Karakalpakstan

ПИСАТЕЛЬ, СОЗДАВШИЙ СВОЙ СТИЛЬ

Умирзакова Ойнура Хамид кызы, учитель предмета Родной язык и литература 56-й общеобразовательной школы Берунийского района Республики Каракалпакстан

https://orcid.org/0009-0003-6520-2199
e-mail: oynura umirzaqova@gmail.com

Annotasiya: *Ushbu maqolada serqirra ijod sohibi, adib Tog‘ay Murodning yozuvchi sifatidagi badiiy mahorati va o‘zbek adabiyotida o‘zining betakror uslubi orqali nom qozonganligi uning asarlari tahlili orqali yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar*: uslub, obraz, bog‘lovchi, fe’l, takroriy so‘zlar, maqol va iboralar.*

Abstract: *This article highlights the artistic skills of the prolific writer Togay Murod as a writer and his unique style in Uzbek literature through an analysis of his works.*

Keywords: *style, image, conjunction, verb, repeated words, proverbs and expressions.*

Аннотация: *В этой статье освещаются художественные навыки известного писателя Тогая Мурода и его уникальный стиль в узбекской литературе посредством анализа его произведений.*

Ключевые слова*: стиль, образ, союз, глагол, повторяющиеся слова, пословицы и выражения.*

KIRISH. «Yozuvchining o‘quvchiga aytadigan dardi qancha kuchli bo‘lsa, asar tili shuncha biyron bo‘ladi».[1] Haqiqatdan ham, kitobxon o‘nlab, yuzlab kitoblarni, badiiy adabiyotlarni erinmasdan qunt bilan mutolaa qilishi mumkin, ammo shular orasidan sanoqlisigina uning qalbidan o‘rin egallaydi, yurak-yuragiga yetib boradi. Buning siri albatta, asarning tili, yozilish uslubi va undagi kechinmalarning tasviriy sa’viyasidadir. Bugungi kunning zukko kitobxoni tan olgan shunday tili biyron asarlar sirasiga «O‘tgan kunlar», “Ikki eshik orasi», «Yulduzli tunlar», «Mehrobdan chayon» kabi bir qancha kitoblarni kiritishimiz mumkin. Chunki bu asarlarning yoshi asrlarga teng bo‘lsa-da, halihanuz mutolanavislar qo‘lidan tushmay kelayotganligini inkor qilishning iloji yo‘q. Bu kitoblar to‘g‘risida qaysi bir kitobxon bilan fikrlashib qolsangiz ham albatta, asarning tili, yozilish uslubi, voqealarning ta’sir kuchi va uning tasvirlanish mahorati haqida to‘lib-toshib gapiradilar. Shu o‘rinda savol tug‘iladi. Uslub o‘zi nima? Taniqli rus faylasufi publitsist va munaqqid V.G.Belinskiy «Yozuvchining mazmun bilan shaklga quyma bir holat bag‘ishlay olish qobiliyatini va shu bilan birga hamma-hamma narsaga o‘z shaxsi, o‘z ruhini takrorlanmas, original muhrini tushirib o‘ta olish xususiyati»ni uslub deb belgilagan. O‘zbek adabiyotining buyuk dramaturgi Abdurauf Fitrat «Adabiyot qoidalari» asarida esa uslub atamasiga quyidagicha ta’rif beradi: «Bu kun Elbek, Choipon, Botu, Qodiriy, Sh.Sulaymon kabi o‘zbek adib-shoirlari bor. Bularning ifodalari, albatta, o‘zbekchadir. Biroq, u adib-shoirlarimizning asarlari o‘qulg‘anda ifodalarining bir-biridan o‘zgacharak bo‘lg‘ani ko‘runib turadir. Demak, bulardan har birining o‘ziga maxsus bir ifoda yo‘suni bor. Mana shul ifoda yo‘sunig‘a uslub deyiladir. Shoir-yozg‘uchi san’atkorlikda ko‘tarila

borg‘an sayi(n) o‘ziga maxsus bir uslub yarata boshlaydir. Shoirning xayol, o‘y, tushunish shakllari tugal, komil bo‘lg‘ach, o‘ziga yarasha bir uslub borliqqa chiqqan bo‘ladir. Uslubning adabiyotdagi o‘rni juda katta, juda muhimdir. Bir asardagi fikrlar, ma’lumotlarning eski, boshqa shoirlar tomonidan aytilg‘an bo‘lishi mumkindir. Ularning eskiligini bizga sezdirmasdan, bildirmasdan ifoda qilib, uni bizga o‘quta olg‘an kuch uslubdadir». Demak, uslub – bu har qanday ijodkorning o‘z dunyoqarashi va uni keng ommaga qay darajada yetkaza olish qobiliyatidir. Ijodkor qanchalik teran fikrlashga va badiiy mulohazakorlik mahoratiga ega bo‘lsa, uning asarlarida o‘z fikrlarini yuzaga chiqarishi ham shunchalik ifodali va jozibador bo‘ladi. Adib kitobxonga yetkazib bermoqchi bo‘lgan g‘oyaviy maqsadlarini aniq bir shakliy va ifodaviy (o‘z tafakkuri orqali) talqinlari orqali yuzaga chiqara olmas ekan, undagi badiiy qobiliyat qanchalik kuchli bo‘lmasin kitoblari va yozgan asarlari kitobxonlar mehrini qozonishiga umid qilish qiyindir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. O‘zbek adabiyoti zarvaraqlarida yuqorida nomlari eslab o‘tilgan asarlar mualliflaridan tashqari ham yana bir qancha, o‘z badiiy ijod yo‘liga ega bo‘lgan yozuvchi-shoirlarimiz ham yo‘q emas, albatta. Bular ichida o‘zining soddagina ijodiy merosiga egaligi bilan alohida e’tiborga molik bo‘lgan 1948-yilda azim Surxon vohasining Denov tumanida tug‘ilgan yuksak badiiy mahoratga ega adib Tog‘ay Murodni ham yodga olsak arziydi. Ma’lumki, qay bir yozuvchi to‘g‘risida gap ketganda ham avval boshda o‘sha shaxsning hayot yo‘li va faoliyati haqida ma’lumotlar keltirib o‘tiladi va keyingina ijodi haqida gapiriladi. Lekin hozir to‘g‘ridan to‘g‘ri yozuvchining ijodiy mahorati xususidagi tahlillar to‘g‘risida gapirishni va Tog‘ay Murodning yuksak iste’dodiga bo‘lgan qarashlaringiz natijasida uning hayoti va faoliyati bilan mustaqil tanishib olishingizni lozim topdik.

MUHOKAMA. Sermahsul ijodkor Tog‘ay Murod adabiyot gulshaniga shu paytgacha hech bir yozuvchi qalamida takrorlanmagan bir o‘zgacha uslub bilan kirib keldi. Uning adabiyotshunoslar tomonidan «ilk asarlaridan biri» deya talqin qilingan «Yulduzlar mangu yonadi» nomli qissasini birinchi marta mutolaa qilishga kirishgan o‘quvchi «Men qissa janridagi asarni o‘qiyapmanmi yoki doston?» - degan shubhaga boradi. Nafaqat bu asar, balki «Oydinda yurgan odamlar», «Ot kishnagan oqshom», «Otamdan qolgan dalalar» asarlarini ham adib xuddi xalq og‘zaki ijodi namunalarining, ayniqsa, dostonlarning yozilish san’atidan, tavsif va ta’sir qilish o‘rinlarida xuddi dostonlardagidek ohang va tildan ruhlanib qog‘ozga tushirgandek tuyuladi. Ming marta takrorlagandan bir marta isbotlagan afzal, albatta. Yozuvchi «Oydinda yurgan odamlar» qissasida Oymomo obraziga to‘xtalarkan, «Bug‘doyrang bo‘ldi, Barchin yuzli bo‘ldi, saraton yulduzli bo‘ldi, parishon zulfli bo‘ldi»[1] deya takrir san’atidan mohirona foydalanib, ortiqcha badiiy to‘qimalarga yo‘l bermasdan qisqa va lo‘nda, aniq va ravshan tasvirlagan. Odatda xalq dostonlarida («Alpomish», «Ravshan», «Rustamxon»...) ayollar tasvirlanuvchi jumlalarda bir-biriga qofiyadosh yoki ohangdosh so‘zlarning ishlatilishi Tog‘ay Murod asarlarida ham sezilarli ahamiyat kasb etgan. Bundan tashqari asardagi «Hamisha qayqayib-qayqayib yurmish oti, hamisha ko‘krak kerib-ko‘krak kerib yurmish oti boshi xam bo‘lib-xam bo‘lib qadamladi. Yerga tumshuq berib-tumshuq berib qadamladi. Yerga ko‘z tikib-ko‘z tikib qadamladi», - jumlalarida adib takroriy so‘zlardan takror va takror foydalanib voqeaning ta’sir kuchini shu darajada sezilarli yetkazib bera olganki, gapni «hamisha qayqayib, ko‘krak kerib yurmish oti boshi xam bo‘lib, tumshuq kerib...» deya sodda shaklga olib kelib o‘qisak ta’siri yo‘qoladigandek go‘yo. Qoplonbekning ota-onasidan ajralgandagi holatini yozuvchi «endi yolg‘iz suyanchig‘idan-da ajraldi. Yolg‘iz yupanchidan-da ajraldi. Yolg‘iz panohidan-da ajraldi», - demasdan lo‘ndagina qilib: «Endi yolg‘iz suyanchig‘i, yupanchi-yu panohidan-da ajraldi»,- deb qo‘yaqolganida ham bo‘lardi, ammo Sokolovning «Uslublar nazariyasi» (1968) kitobida ta’kidlanganidek: «Uslubning barcha elementlari qandaydir bir badiiy qonunga bo‘ysunadi. Aynan ushbu badiiy qonunga binoan har bir o‘ziga xos uslub o‘ziga xos elementlarga ega. Ya’ni biz shu uslubdan bitta elementni olib tashlasak yoki almashtirsak, u holda u buziladi yoki butunlay yo‘q qilinadi»[1]. Asarni mutolaa qilish jarayonida diqqat bilan kuzatib borsangiz Tog‘ay Murod bironta joyida ham kesimlar o‘rnida *-u, -yu, -da* bog‘lovchilaridan foydalanmagan. Uning asarlaridagi aynan fe’l so‘z turkumiga urg‘u berilishi, aynan fe’llarning takroriy tarzda

qo‘llanilishining o‘zi ham adib qalamining betakror uslubga ega ekanligini isbotlab beradi.

NATIJALAR . «Otamdan qolgan dalalar» romanini ham muallif aynan shu yuqorida aytib o‘tilgan takroriy so‘zlar, takroriy birikmalar tilida yozib, ixcham va ravshan, esda qolib ketarli darajaga erishadi. Misol uchun: «El Oqpodshoni bo‘g‘ib-bo‘g‘ib o‘ldiradi. El Oqpodshoni bo‘g‘izlab-bo‘g‘izlab o‘ldiradi. El Oqpodshoni pichoqlab-pichoqlab o‘ldiradi».

Yozuvchining yutug‘i faqatgina uning ajabtovur uslubdan foydalanishida emas, uning yutug‘i asarlarida faqatgina adabiy til bilangina chegaralanib qolmasdan o‘zi tug‘ilib o‘sgan vohasiga oid shevalardan ham foydalanib siz-u bizga yetkazmoqchi, ong-u shuurimizga singdirmoqchi bo‘lgan g‘oyani oson va tushunarli qilib yetkazib bera olganidadir. Ijodkorning «Ot kishnagan oqshom» qissasini o‘qish jarayonida kitobxon yozuvchining xalq maqollaridan, matal va iboralardan ham mohirona foydalanganligining guvohi bo‘ladi. Yozuvchi biror voqeani aytib o‘tish asnosida gapni cho‘zib, chaynalib o‘tirmasdan: «Bo‘lmaganga bo‘lishma», «Kal o‘zini ovutar, qo‘ltig‘ini sovutar», «Aslini demay so‘z demaslar, naslini bilmay qiz bermaslar», «Ko‘ngling bilan eshit, quloq aldaydi, aqling bilan ko‘r, ko‘z aldaydi» kabi maqol va matallarni o‘rni-o‘rnida qo‘llab ham qisqalik, ham odillikka erishadi. Chunki xalq maqol-matallari ajdodlardan-avlodlarga o‘tib kelayotgan, ota-bobolarimizning kundalik hayotida ko‘rgan-kechirganlari natijasida yuzaga kelgan haqiqatlardir. Jumladan, Tog‘ay Murod «Oydinda yurgan odamlar» qissasida Qoplonbekning tilidan aytilgan: «Olisning palovidan yaqinning sho‘rvasi yaxshi» maqolini «Otamdan qolgan dalalar» romanida «Olisning sho‘rvasidan yaqinning yovg‘oni yaxshi» shaklida qo‘llaydi va ikkala asarda ham shu jarayondagi vaziyatni xolisona ifodalashga muvaffaq bo‘ladi.

Tog‘ay Murod kesimlar silsilasida so‘roq gaplarni ham takror qo‘llash orqali g‘alizliklarni ravshanlashtirishga erishadi. Masalan, «So‘fi Olloyor kim bo‘ldi? Nima uchun kindik qoni tommish yurti, bola-baqrasini tashlab ketdi? Nima uchun borajak manzilini aytmadi?» («Oydinda yurgan odamlar»)

«Endi senga nima deyin? Ot g‘arq terga botsa, suv ichirib otxonaga bog‘lab bo‘lmaydi deyinmi? Mabodo ichirsa, hiyla yo‘l yurish lozim bo‘ladi, bo‘lmasa otga suv tushadi deyinmi? ... (gapda «deyinmi?» savolini sakkiz marotaba ishlatadi) va hokazo («Ot kishnagan oqshom»).

XULOSA. Bir so‘z bilan aytganda, Tog‘ay Murod adabiyot bo‘stoniga Surxon vohasining o‘zgacha bir ruhini, dunyoqarashini olib kirdi. Asarlarida ortiqcha shuhratparastlikka, shaxslararo tengsizlikka yo‘l qo‘ymaydi. Xo‘sh, bu bilan nima demoqchimiz? Ya’ni, Tog‘ay Murodning asarlaridagi bu o‘zgacha til uning Surxondaryo vohasida tug‘ilganligiga ishorami? Aynan Surxondaryolik yozuvchilarning ijodiy mahorati shu uslub bilan bog‘liqmi? Yo‘q. Surxondaryo vohasidan yetishib chiqqan Shukur Xolmirzayev, Erkin A’zam, Usmon Azim, Sirojiddin Sayyid kabi yozuvchi va nosir-dramaturglarimizning asarlariga nazar tashlaydigan bo‘lsak Tog‘ay Murod asarlaridagi til va ohangning bu yozuvchilar ijodida takrorlanmasligining guvohi bo‘lamiz. Maqolamiz ibtidosidagi O‘tkir Hoshimovning ta’biriga ko‘ra Tog‘ay Murod o‘z dardini, ya’ni asarlaridagi g‘oyaviy mazmunni avlodlarga o‘zining betakror, biyron tili orqali meros qilib qoldirish baxtiga muyassar bo‘ldi. Oddiy va jaydari obrazlar orqali o‘z xalqining o‘zligini o‘zgalarga ham qiyinchiliksiz anglata oldi. Tog‘ay Murod adabiyot sarchashmasida eng ko‘p takroriy so‘zlardan va fe’llardan ustamonlik bilan foydalangan va yangicha bir uslubni yarata olgan yozuvchi sifatida gavdalandi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat, 2009.
2. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар (роман). Шарқ нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти. Тошкент — 1994 йил.
3. www.ziyouz.com кутубхонаси. От кишнаган оқшом (қисса). Тоғай Мурод.
4. Yulduzlar mangu yonadi/Qissalar. — T.: Sharq, 2009. — 320 b.
5. Тоғай Мурод. Ойдинда юрган одамлар. Қиссалар, ҳикоялар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. — 160 б.
7. O‘tkir Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar.
8. Sokolov. Uslublar nazariyasi. 1968.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 370.2

THE SIGNIFICANCE OF DIGITAL ANIMATION VIDEOS TO INSPIRE STUDENTS` COMMUNICATIVE COMPETENCE

Umarova Muhayyo Turgunboy kizi, researcher Fergana State University

TALABALARNING KOMMUNIKATIV KOMPOTENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA DIGITAL ANIMATSION VIDEOLARNING AHAMIYATI

Umarova Muhayyo Turg‘unboy qizi, Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВЫХ АНИМАЦИОННЫХ ВИДЕОРОЛИКОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Умарова Мухайё Тургунбой кызы, базовый докторант Ферганского государственного университета

https://orcid.org/0000-0003-3330-3924
email:muhayyohon_1998@mail.ru

Abstract: *Communicative competence is the main purpose of achieving language proficiency. A number of methods and approaches have been suggested to implement in teaching methodology to develop communicative competence. Animated dubbing is one of the innovative pedagogical approaches, which can give opportunities for students to feel native speakers by substituting their voices. The study has suggested that animation can create a real language atmosphere for developing students` communicative competence.*

Keywords: *Visual technology, Dubbing animation, Linguistic model, Discourse model, Socio-cultural model, Strategic models, communicative competence, EFL students.*

Annotatsiya: *Kommunikativ kompetensiya til bilishning asosiy maqsadi hisoblanadi. Kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish, o‘qitish metodikasini amalga oshirish uchun bir qator usul va yondashuvlar taklif qilingan. Animatsion dublyaj – bu innovatsion pedagogik yondashuvlardan biri bo‘lib, u o‘quvchilarga o‘z ovozlarini almashtirish orqali ona tilini his qilish imkoniyatini beradi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, animatsiya talabalarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish uchun haqiqiy til muhitini yaratishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *vizual texnologiya, dublyaj animatsiyasi, lingvistik model, diskurs modeli, ijtimoiy-madaniy model, strategik modellar, kommunikativ kompetentsiya, EFL talabalari.*

Аннотация: *Коммуникативная компетентность является основной целью достижения языковой компетентности. Было предложено несколько методов и подходов для внедрения в методику обучения для развития коммуникативной компетентности. Анимированный дубляж является одним из инновационных педагогических подходов, который может дать возможность студентам почувствовать себя носителями языка, заменив их голоса. Исследование показало, что*

анимация может создать настоящую языковую атмосферу для развития коммуникативной компетентности студентов.

Ключевые слова: *визуальные технологии, дубляжная анимация, лингвистическая модель, модель дискурса, социокультурная модель, стратегические модели, коммуникативная компетентность, студенты EFL.*

INTRODUCTION. In the era of globalization and technology, acquiring an international language can be considered as an important equipment of communicating regardless of any nation or country. English is one of these worldwide languages that people are required to learn and teach. In the education system of Uzbekistan, English is applied as a vital course in all spheres. However, developing all integrated skills properly and effectively seems to be a bit challenging for some Uzbek students. Particularly, the ability of communicating and interacting globally demands a lot of effort and practice. For that reason, the field of learning and teaching English needs a bit development in terms of improving learners' communicative competence. Integrating all English skills, communicative competence is the crucial part of language proficiency. As a learner, one needs to develop language communicative competence in order to achieve language aims, such as working globally or studying internationally. In fact, the term of "Communicative competence" has been defined differently by various linguists. Developed in some decades before, the communicative competence in second language acquisition can be described as the process of using the language in accordance with the socio-cultural norms of the society where the language is used. With this regard, communicative competence is the basis of the communicative language teaching method based on the standards of native English speakers, who differ from non-native speakers in socio-cultural and educational aspects[1].

To make learning process easier, different strategies of teaching English have been applied in language education. One effective way to develop language competence can be through modern technology, namely media. Media is an effective tool which can create visual and audial opportunities for language learners. With the help of media students can feel the real English atmosphere and even participating in it. From that point, the cause of media is to facilitate conversation and learning [2].

Animation is derived from the Latin word "anima" which means soul, life, spirit. Animated video is a process of recording and playing back a series of static images to get an illusion of movement able to animate an image[3]. As animation combines audio and visual represents of images, this can be the best project to be used in language education. According to research, the use of animations in learning process is more effective than learning in a simple way, as it turns the learning and teaching process into a pleasant environment. With this feature, animation can attract all students` attention to the learning material. As a result, students can assess the material by developing their analytical and critical thinking. Wang confirms that the use of animation in learning a language makes the process more colorful and interactive as well as increasing students` vocabulary[4]. Learning vocabulary is not only learning new words in one language, but also acquiring knowledge how to spell and pronounce them in a target language. So, students can take advantages from animation in terms of correct pronunciation and spelling of new words. Moreover, animated videos can give information about using facial expressions and body language when learning new vocabulary. Students can be able to observe the animation and identify how to express and pronounce English text directly from the native English atmosphere, where students learn English pronunciation better. In other words, learners know how to pronounce pronunciation from native speakers so that over time they will get used to saying it clearly and correctly. In practice, they can improve their speaking and listening skills as well. Based on data that has been obtained from students at schools in Indonesia, it can be said that the media is needed to overcome the problems that have been stated above, especially the media in

learning speaking ability[5]. In this research, animated videos were chosen as learning media in English speaking ability.

Based on the data analysis conducted with tenth grade students study club at al-ma'muroh dormitory in academic year 2021/2022, teaching speaking skill using animation video could increase students' interest and confidence while speaking as well as adding vocabulary they did not know[6]. In addition, a good speaker comes from a good listener. In order to achieve high communicative competence, the students must mastery listening skill and vocabulary knowledge first[7]. Regarding this, animated videos can give opportunity to listen the native conversation of the target language, so students can feel the real language atmosphere by realizing pronunciation rules and mistakes.With the conclusion of Sapee, (2020) as animated videos are authentic materials, it can give an entertainment to enjoy the real objects of learning process for students. It can be added that different techniques of using animation have been established to strengthen a second language acquisition. Animated dubbing video is one of the important techniques to regard this process.

RESEARCH METHOD. The using of dubbing animation in developing communicative competence was progressed in an academic environment during winter and spring semester of 2023/2024 respectively. Language, cultural objectives along with tasks and assessment were matched with the curriculum and course requirements. The course teacher was responsible for outcomes of dubbing animation. At the beginning of the semester, theoretical lesson about animation was provided for students in order to have an imagination on how to create and use of animation in the classroom. This training included an introduction to the animation visual aid, its types and functions in teaching English. During the semester, students experienced with dubbing animation videos, which were suggested by teacher in order to make more practice.

RESULTS. EFL students are required to learn and achieve a deeper understanding of communicative competence through animated videos as authentic materials. The development of communicative competence also includes students' creative thinking and problem-solving skills. As animated dubbing creates an opportunity for students to work on their intellectual potentials, they achieve a higher result in critical thinking and problem-solving. Meanwhile, communicative competence can be achieved through appropriate learning methods and authentic materials. Teaching dubbing animation to the EFL students is an accordance with developing their communicative competence along with high results in their creativity.

DISCUSSION. Creating friendly atmosphere to develop students` communicative competence is a key to achieve an educational aim. From this prospective, watching videos as an amusing teaching technique on one hand has significant role in learning language naturally and on the other hand is more influential on speaking than traditional strategies. The study also indicated the importance of videos, particularly dubbing ones to acquire the language naturally. Animated videos could give a chance for students to feel the real atmosphere of the language. Since the main aim of teaching speaking is to achieve proper level of communicative competence can improve prosodic features language that leads to better pronunciation.

CONCLUSION. Learning through the media is becoming popular in all spheres, as students are engaged with technological devices in modern society. It is confirmed that animated dubbing videos can be the most acceptable learning medium to integrate all aspects of the language, including organizational, social, cultural ones. The study indicated the importance of teaching through visual aids to develop students' communicative competence in educating future professionals. However, the low level of digital literacy has to be considered to implement this method among students. In the competitive and collaborative world, having a good communication skill is a must for each language learner who wants to achieve higher results in their society. It is assumed that visual aids, namely dubbing animated videos will contribute to the successful communication.

REFERENCES:

1. K.K.Samimy and C.Kobayashi. Toward the development of intercultural communicative competence: Theoretical and pedagogical Implications for Japanese English teachers. JALT Journal. vol. 26 (2), 245-261 (2004).
2. F.Munir. The Effectiveness of Teaching Vocabulary by Using Cartoon Film toward Vocabulary Mastery of EFL Students. Teach Journal of English Language Teaching and Linguistics 1, 13–37 (2006). doi: www.jeltl.org.
3. Buchari, Sentinuwo, & Long. Designing 3 Dimensional Animated Video Bnagun for Motor Vehicle Testing Mechanism in Departments of Transportation, Culture, Tourism, Communication. Journal of informatics engineering university of sam ratulangi. Vol, 6, 20-21. (2015)
4. Wang, Zhaogang. An Analysis on the Use of Video Materials in College English Teaching in China. International Journal of English Language Teaching. vol. 2, 23–28 (2014). DOI:10.5430/ijelt.v2n1p23
5. B. Santuri. Development Animated Dubbing Video as Learning Media in English Speaking at Senior High School: Journal of Development Research. vol. 6, no. 1. 76-83 (2022). doi: https://doi.org/10.28926/jdr.v6i1.167
6. Kh. Maskhuroh. The use of animation video as an audio-visual media to teach speaking skill. Islamic institute of Darussalam Blokagung Banyuwangi. (2022).
7. U. Atas. The effects of using games and visual aids in learning foreign language vocabulary. ELT Research Journal. vol 8(1). 2-21. (2019).

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 340.1

JASLAR – XALQÍMÍZDÍŃ HÁM WATANÍMÍZDÍŃ ALTÍN FONDÍ

Karamanova Benazir Karamanovna, Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, yuridika fakulteti oqıtıwshısı

YOSHLAR – XALQIMIZ VA VATANIMIZNING OLTIN FONDI

Karamanova Benazir Karamanovna, Qoraqalpoq davlat universiteti o‘qituvchisi

YOUTH – THE GOLDEN FUND OF OUR PEOPLE AND OUR HOMELAND

Karamanova Benazir Karamanovna, teacher at Karakalpak State University

МОЛОДЁЖЬ – ЗОЛОТОЙ ФОНД НАШЕГО НАРОДА И ОТЕЧЕСТВА

Караманова Беназир Карамановна, преподаватель Каракалпакского государственного университета

https://orcid.org/0009-0000-1006-3230

e-mail: benazirkaramanova@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada O‘zbekiston Respublikasida yoshlar siyosatining davlat darajasidagi ahamiyati, «Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida»gi Qonun mazmuni, O‘zbekiston Respublikasi 2022-2026-yillarga yo‘naltirilgan Taraqqiyot strategiyasi va «O‘zbekiston-2030» strategiyalarida yoshlar masalasi borasida so‘z etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Yangi O‘zbekiston, yoshlar, siyosat, Taraqqiyot strategiyasi, qonun, yoshlar kuni, Beshta muhim tashabbus, Uchinshi Renessans.*

Abstract: *The article examines the significance of youth policy at the state level in the Republic of Uzbekistan, the content of the Law «On State Youth Policy», and youth issues in the 2022-2026 Development Strategy of the Republic of Uzbekistan and the «Uzbekistan-2030» Strategy.*

Keywords: *New Uzbekistan, youth, politics, Development Strategy, law, Youth Day, Five Important Initiatives, Third Renaissance.*

Аннотация: *В статье рассматривается значение молодежной политики на государственном уровне в Республике Узбекистан, содержание закона «О государственной молодежной политике», вопросы молодежи в Стратегии развития Республики Узбекистан на 2022-2026 годы и Стратегии «Узбекистан-2030».*

Ключевые слова: *Новый Узбекистан, молодежь, политика, Стратегия развития, закон, день молодежи, Пять важных инициатив, Третий Ренессанс.*

KIRISIW. BMShniń 72-sessiyasında turıp Prezidentimiz tariyxta birinshi ret: «Planetamızdıń erteńgi kúni, abadanlıǵı perzentlerimiz qanday insan bolıp kamalǵa keliwi menen baylanıslı. Biziń

tiykarǵı wazıypamız - jaslardıń óz potencialın kórsetiwi ushın zárúr sharayatlar jaratıwdan ibarat», dep pútkil dúnyanıń 2 milliard jaslarına ǵamxorlıq zárúrligin bayanlaǵan edi. Sonday-aq BMShnıń Jaslar huqıqları boyınsha xalıq aralıq konvenciyasın islep shıǵıwdı usınıs etiwi hám onıń qabıl etiliwi – bul tarawdıń dúnya kóleminde de áhmietliligin dálillewi sózsiz.

Hár qanday mámlekettiń tariyxıy rawajlanıw jolınan belgili bolǵanınday, eldiń jedel rawajlanıwı, belgili bir jetiskenliklerge erisiwi, xalıqtıń abadanlıǵı sol mámlekette jaslardıń tálim-tárbiyasına hám keleshegine beriletuǵın itibar dárejesine tıǵız baylanıslı. Usı mániste, Ózbekstanda jaslar máselesi mámleketlik siyasattıń eń tiykarǵı baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı.

Búgingi kúni Ózbekstan Respublikası xalqınıń 60 procentin jaslar quraydı. Demek, Ózbekstan – jaslar mámleketi. Sonlıqtanda Prezidentimiz sózi menen aytqanda «Jaslar – xalqımızdıń, Watanımızdıń altın fondı» esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: «Jaslarımızdıń óz betinshe pikirleytuǵın, joqarı intellektual hám mánawiy bilimge iye bolıp, dúnya kóleminde óz teńqurlarına hesh qaysı tarawda bos kelmeytuǵın insanlar bolıp kamal tabıwı, baxıtlı bolıwı ushın mámleketimiz hám jámiyetimizdiń bar kúsh hám imkaniyatların jumsaymız» [1, 14], - degen edi.

METODOLOGIYA. Bir qatar ilimiy maqalalarda [4] jaslar siyasatınıń huqıqıy tiykarlanıwı boyınsha máseleler sóz etiledi.

Búgingi kúnge shekem parlament tárepinen jaslarǵa baylanıslı 40 tan aslam nızam húJjetleri qabıl etilgen bolıp, 30 dan aslam xalıqaralıq huqıqıy húJjetler ratifikaciyalanǵan.

Shavkat Mirziyoyevtiń Ózbekstan Respublikası Prezidenti sıpatında birinshi qol qoyǵan nızam húJjeti - 2016-jıl 14-sentyabrdegi «Jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasat haqqında»ǵı Nızam ekeninde de simvolikalıq mazmun-mánis jámlengen. Bul nızam 4 bap, 33 statyadan ibarat [5].

«Jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasat haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamınıń qabıl etiliwi jaslardıń huqıqları menen nızamlı máplerin bekkemlewge, jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasattı júzege shıǵarıwda mámleketlik uyımlar hám basqa da shólkemlerdiń juwapkershiligin kúsheytiwge, bul salada salamat, bárkamal áwladtı tárbiyalaw, jaslardıń óz dóretiwshilik hám intellektuallıq potencialın júzege shıǵarıw ushın elimizde zárúr imkaniyatlar hám sharayatlar jaratıwǵa, elimizdiń jasların XXI ásir talaplarına tolıq juwap beretuǵın hár tárepleme bárkamal shaxslar etip jetilistiriwge qaratılǵan ilajlardıń nátiyjeliligin arttırıwǵa xızmet etedi.

NÁTIYJE HÁM TALQILAW. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtıń: «...házirgi waqıtta jaslar tárbiyası biz ushın óz aktuallıǵı hám áhmiyetin hesh qashan joǵaltpaytuǵın másele bolıp qalmaqta», - dep atap ótiwi de jaslar máselesiniń bárqulla aktuallıǵın kórsetedi.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 7-fevral kúngi «Ózbekstan Respublikasın bunnan bılayda rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası haqqında»ǵı 4947-sanlı Pármanında áhmiyetli bes baǵdar belgilep berildi. Sociallıq salanı rawajlandırıw boyınsha tórtinshi baǵdarda «Jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasattı jetilistiriw» máselesi boldı.

2017-jıl 5-iyulde «Jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasat nátiyjeliligin ámelge asırıw hám Ózbekstan Jaslar awqamı jumısın qollap-quwatlaw haqqında»ǵı Ózbekstan Prezidenti Pármanı boyınsha, jas áwladtı qollap-quwatlaw, olardıń huqıq hám nızamlı máplerin qorǵaw sistemasın túpkilikli reforma etiw maqsetinde Ózbekstan «Kamolot» jaslardıń jámietlik háreketine tiykarlanǵan Ózbekstan jaslar awqamı dúzilgen bolıp, ol jaslar siyasatınıń aktual mashqalaların sheshiwde mámleketlik uyımlar, mámleketlik emes, kommerciyalıq emes shólkemler hám puqaralıq jámiyetiniń basqa da institutları menen birge islesiwdi támiyinlep beriwshi «Jaslar - keleshek qurıwshısı» súreni astında qánigelesken jumıslardı alıp bardı. Solay etip, Ózbekstan jaslar awqamınıń dúzilgen kúni bolǵan 30-iyun «Jaslar kúni» reinde bayramlanıp kelmekte.

2020-jıldan baslap Ózbekstan jaslar forumı ótkerilmekte. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 30-iyundegi «Ózbekstan Respublikasında jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasattı túp-tiykarınan reformalaw hám jańa basqıshqa kóteriw ilajları haqqında»ǵı PP-6017-sanlı Pármanına muwapıq Ózbekstan Respublikası Jaslar isleri agentligi shólkemlestirildi [6].

Jańa Ózbekstan – demokratiya, insan huqıq hám erkinlikleri boyınsha ulıwma táriyip etilgen norma hám principlerge qatań ámel qılǵan halda, dúnya sherikligi menen doslıq birge islesiw principleri tiykarında rawajlanǵan, ullı maqseti xalqımız ushın erkin, abat hám abadan turmıs jaratıp beriwden ibarat bolǵan mámleket [3, 52].

Jańa Ózbekstan sharayatında insan qádiri, mámleket – xalıqqa xızmet eitiwi kerekligi is júzinde alıp barılmaqta. 2017-2021-jıllarǵa belgilengen «Ózbekstan Respublikasın jáne de rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası» sheńberinde 300 ge jaqın nızam, 4 mıńnan aslam Prezident párman hám qararı qabıl etiliwi turmısımızda «Mámleket – insanlar ushın» degen xalıqshıl ideyanıń izshillik penen ámelge asırılıwın kórsetedi.

Ózbekstan Respublikasında Insan huqıqları boyınsha Milliy strategiya qabıl etildi. «Kóp jıllardan berli qıyın mashqala bolıp kelgen májbúriy hám balalar miyneti tolıq saplastırıldı» [3, 135].

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 28-yanvardaǵı «2022-2026-jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekstannıń rawajlanıw strategiyası haqqında»ǵı PF-60-sanlı Pármanı menen Jańa Ózbekstannıń kelesi 5 jılǵa mólsherlengen Rawajlanıw strategiyası tastıyıqlandı. Ol 7 ústin baǵdardı belgilep berdi. Tórtinshi áhmiyetli baǵdardaǵı 70-maqset «Jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasattı jáne de jetilistiriw» dep ataladı.

2023-jıl 11-sentyabrde qabıl etilgen «Ózbekstan-2030» strategiyasında 30 -37-maqsetler jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasat hám sport baǵdarındaǵı reformalarǵa arnalǵan.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tárepinen 2019-jıl 19-martta jaslarǵa itibardı bunnan bılayda kúsheytiw, olardı mádeniyat, kórkem óner, sportqa qızıqtırıw, olarda xabar texnologiyalarıńnan maqsetke muwapıq paydalanıw uqıp-kónlikpelerin qáliplestiriw, jaslar arasında kitap oqıwdı keńnen rawajlandırıw, hayal-qızlar bántligin támiyinlewge qaratılǵan, sonday-aq jaslardıń mánawiyatın jetilistiriw, olardıń bos waqıtların ónimli shólkemlestiriw boyınsha bes áhmiyetlı baslama alǵa súrildi:

1) jaslardıń muzıka, súwretlew óneri, ádebiyat, teatr hám kórkem ónerdiń basqa túrlerine qızıǵıwların asırıwǵa, talantların júzege shıǵarıwǵa xızmet etedi; 2) jaslardı fizikalıq jaqtan shınıqtırıw, sport tarawındaǵı qábiletin júzege shıǵarıwları ushın zárúr sharayatlar jaratıwǵa baǵdarlandı; 3) xalqımız hám jaslarımız ortasında kompyuter texnologiyaları hám internetten nátiyjeli paydalanıwdı shólkemlestiriwge qaratıldı; 4) jaslardıń ruwxıy dúnyasın jetilistiriw, olar arasında kitapxanlıqtı keń en jaydırıw boyınsha sistemalı islerdi shólkemlestiriwge baǵdarlandı; 5) hayal-qızlardı jumıs penen támiyinlew máselelerinen ibarat. Usı baslamalar jaslarımız tárepinen úlken minnetdarshılıq penen kútip alındı. Bul jaslarǵa bolǵan ǵamxorlıq olardıń hár tárepleme kámil insanlar bolıwın, insanıylıq paziyletlerine sadıq bolıwların bekkemleydi [7, 142-143].Házirgi waqıtta mámleketimiz xalqınıń 32 payızın yaki 10 millionın 30 jasqa shekemgi bolǵan jaslarımız quraydı» [1, 13]. Olardıń bilim alıwı, belgili bir kásip-ónerdi iyelewi ushın zamanǵa say sharayatlar, imkaniyatlar jaratılǵan. Áhmiyetli ilajlardıń biri jaslardıń bos waqıtların mazmunlı hám paydalı ótkeriwdi shólkemlestiriw bolıp tabıladı. Jaslar qanshelli ruwxıy bay bolsa, olardıń túrli jat illetlerge qarsı immuniteti de sonsha kúshli bolatuǵını anıq.

BMSh Bas Assambleyasınıń 72-sessiyasında Ózbekstan tárepinen «Jaslar huqıqları haqqındaǵı» Konvenciyanı islep shıǵıw baslaması alǵa súrilgeni – jawızlıqqa qarsı – máriypet principi tiykarında alıp barılıp atırǵan keń kólemdegi jumıslardıń úzliksiz bir bólegi bolıp, ol jer júzindegi 2 milliardtan zıyat jaslardıń haq-quqıqların qorǵawda baslı áhmiyetke iye [2, 387].

2000-jıldıń «Salamat ávlad jılı», 2001-jıldıń «Analar hám balalar jılı», 2008-jıldıń «Jaslar jılı»,

2010-jıldıń «Bárkamal áwlad jılı», 2014-jıldıń «Salamat bala jılı», 2016-jıldıń «Salamat Ana hám bala jılı», 2021-jıl – «Jaslardı qollap-quwatlaw hám xalıq salamatlıǵın bekkemlew jılı», 2024-jıl – Jaslar hám biznesti qollap-quwatlaw jılı dep belgileniwleri elimizde jaslarǵa bolǵan úlken ǵamxorlıqtı kórsetedi.

Prezidentimizdiń «Jaslar menen islesiw Prezidentten baslap ministrge shekem, hákimnen baslap máhálle baslıǵına shekem hámmemizdiń eń tiykarǵı jumısımızǵa aylanıwı zárúr. Hár bir hákim, hár bir ministr, hár bir máhálle baslıǵı «Búgin men jaslar ushın ne isledim? Erteń perzentlerimiz mápi ushın jáne ne islewim kerek?» degen sorawlarǵa juwap beretuǵın, usınday isenim menen jasaytuǵın waqıt keldi» [8], - degen sózleri de máseleniń áhmiyetin jáne de dáliylleydi.

Elimizde jaslarımızdıń tereń bilim alıwı, belgili bir kásipti iyelewi, sport hám isbilermenlik penen shuǵıllanıwı, shet tillerdi úyreniwi, eń baslısı, hár tárepleme salamat, bárkamal insanlar bolıp kamalǵa keliwi ushın bárshe múmkinshilikler jaratılǵan. Nátiyjede, jaslarımız mádeniyat, ilim, bilimlendiriw, sport hám basqa da tarawlarda dúnya kóleminde joqarı nátiyjelerge erisip, teńler arasında teń bolıp kelmekte.

Tariyxtan málim Ózbekstan aymaǵı eki ullı oyanıw dáwirine – Birinshi (máripiy – IX-XII ásirler) hám Ekinshi (Temuriylar – XIV-XV ásirler) Renessansqa besik bolǵan. Jaslarımızǵa, pútkil xalqımızǵa maqtanısh hám mártebe bağıshlawshı bul tariyxıy shınlıq dúnya ilim-texnikasında óz dáliylin tapqan. Jańa Ózbekstanda jaratılǵan imkaniyatlar jáne bir Oyanıw procesine baslama berdi. Sonıń ushın «Jańa Ózbekstan» hám «Úshinshi Renessans» sózleri turmısımızda óz-ara uyǵın hám únles bolıp jańlamaqta, xalqımızdı ullı maqsetlerge qaray ruwxlandırmaqta.

«Maqsettiń anıqlıǵı – háreketler nátiyjesin támiyinleytuǵın eń baslı ólshem» [3, 51]. «Búgingi kúnde biz márt hám jigerli xalqımızǵa, kúsh-ǵayratlı jaslarımızǵa isengenimiz ushın óz aldımızǵa úlken-úlken maqsetler qoymaqtamız, sheklerdi joqarı qoymaqtamız. Keleshekte Úshinshi Renessans tiykarın jaratatuǵın jańa Xorezmiyler, Beruniyler, Ibn Sinalar, Mırza Ulıǵbek hám Áliysher Nawayılar qay jerden payda boladı! Bul úlken wazıypalardı kim orınlaydı! Men qayta-qayta tákirarlawdan sharshamayman. Álbette, bul iygilikli ideyalardı sizler - búgingi Jańa Ózbekstan jasları ámelge asırasız», - degen edi Prezidentimiz [9].

Jıl sayın jaslardıń hár tárepleme rawajlanıwı ushın jáne de qolaylı shárt-sharayatlar hám de imkaniyatlar payda bolmaqta.

JUWMAQ HÁM USINISLAR. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev atap ótkenindey: «Biziń háwes qılsa arzıytuǵın ullı tariyxımız bar, háwes qılsa arzıytuǵın ullı babalarımız bar. ... háwes qılsa arzıytuǵın ullı keleshegimiz de boladı. Áne usınday jarıq keleshekti, eń dáslep, ... hesh kimnen kem bolmaytuǵın náwqıran-áwladımız, pútkil Ózbekstan jasları quradı».

Mámleketimizde jaslarǵa berilgen imkaniyatlardıń huqıqıy tiykarların tereń túsiniwleri, olardıń huqıqıy mádeniyatın ósiriw – Watanǵa sadıq, «xalqımızdıń altın fondı» sıpatında rawajlanıwlarına xızmet etedi.

Joqarıda bayan etilgen pikirlerimizden kelip shıǵıp tómendegilerdi usınıs etemiz:

- Jaslar ushın Watanǵa sadıqlıq, tınıshlıǵımız hám ǵárezsizligimiz qádirine jetiwlerin úgit-násiyatlawshı huqıqıy mádeniyattı qáliplestiriwshi kishi kólemli, túsinikli hám tásirli jazılǵan kitaplardı kóbeytiw;

- Biyparwalıq, egoistlik sıyaqlı illetlerden, buzǵınshı ideyalardan jıraq bolıwda tálim-tárbiyanıń ajıralmaslıǵına itibardı kúsheytiw, bunda ata-ananıń roliniń ayrıqsha áhmiyeti;

- Jaslardıń bos waqıtlarınan ónimli paydalanıwdıń eń jaqsı ilajları boyınsha konkurslar shólkemlestiriw;

- «Ózbekstan - 2030» strategiyasında jaslar máselesinde belgilengen maqsetlerdiń ámelge asıwında, olardıń mazmunın ashıp beriwshi shıǵarmalar jazıw tańlawların shólkemlestiriw;

- Ózbekstan Respublikası Jaslar Parlamenti jumısların jaslardıń keń qatlamına jetkeriw.

DEREKLER:

TAMADDUN NURI

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
2. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқниг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2019.
3. Мирзиёев Ш.М. Жаңа Өзбекстанның раўажланыў стратегиясы тийкарында демократиялық реформалар жолын қатаң даўам еттиремиз. 6-том. – Ташкент: O‘zbekiston баспасы, 2023.
4. Исматиллаев У. Бола ҳуқуқлари кафолати жамият келажагини белгилайди // Ҳуқуқ ва бурч. – Тошкент, 2014. – Б. 22-25; Абдуллаев А., Ниязметов А., Атаджанов Б. Ёшлар таълим олишларининг ташкилий-ҳуқуқий асослари // ҚМУ Хабаршысы. – Нөкис, 2015. - № 1 (26). – Б. 56-59; Қутлымуратов Ф., Қутлымуратова Н., Сейтова Л. Ер жетпегенлер ортасында қараўсызлық ҳәм ҳуқықбузыўшылықтың алдын алыў // Бердақ атындағы ҚМУ Хабаршысы. – Нөкис, 2015. - № 1. – Б. 90-93 ҳ.т.б.
5. Халқ сўзи газетаси. 2016 йил, 15-сентябрь. – № 182 (6617).
6. https://lex.uz/uz/docs/4880123?ONDATE=24.12.2024&ONDATE2=20.01.2022&action=compare.
7. Karamanova G., Dauletnazarova G. Ózbekstannıń eń jańa tariyxı. – N.: Golden Print Nukus, 2023.
8. https://yuz.uz/news/shavkat-mirziyoev-yoshlar-kelajagi-bilan-bogliq-har-qanday-vazifa-birlamchi-ahamiyatga-ega
9. https://kknews.uz/kk/232566.html

TAMADDUN NURI

TAMADDUN NURI / THE LIGHT OF CIVILIZATION ISSN 2181-8258 IF-9.347 DOI 10.69691
2025-yil, 6-son (69) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

Qabul qilindi: 15.05.2025 **Chop etildi: 30.06.2025** UDK: 394

AMUDARYO QUYI OQIMI CHAP QIRG‘OIG‘IDA YASHOVCHI O‘ZBEKLARNING TO‘Y OLDI BERILADIGAN YORDAM AN’ANALARI

Muratbaeva Sarbinaz Rustemovna, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti mustaqil tadqiqotchisi

https://orcid.org/0009-0007-9410-7413
e-mail: sarbinazmuratbaeva@gmail.com

THE TRADITIONS BEFORE THE WEDDING OF THE UZBEKS LIVING ON THE LEFT BANK OF THE LOWER AMUDARYA

Muratbaeva Sarbinaz Rustemovna, Karakalpak Research Institute of Humanities of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, independent researcher

ТРАДИЦИИ ПРЕДСВАДЕБНОЙ ПОМОЩИ УЗБЕКОВ, ЖИВУЩИХ НА ЛЕВОМ БЕРЕГУ НИЖНЕГО ТЕЧЕНИЯ АМУДАРЬИ

Муратбаева Сарбиназ Рустемовна, независимый исследователь Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук АНРУз

Annotatsiya: *Maqolada Amudaryoning quyi oqimi chap qirg‘og‘ida yashovchi, asosan, hududning Qo‘ng‘irot, Sho‘manoy tumanlarida istiqomat qiluvchi o‘zbeklarning urf-odatlari, an’analari tahlil qilingan. Ayniqsa, bu hududda yashovchi o‘zbeklarning jabiw, ko‘rpa ilma an’anasi singari to‘y oldi yordam turlari o‘rganildi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbeklar, an’ana, to‘y oldi yordami, jabiw, ko‘rpa ilma, urf-odatlar.*

Annotation: *The article analyzes the customs and traditions of Uzbeks living on the left bank of the lower Amu Darya, mainly in the Kungrad and Sho’manoy districts of the region. In particular, the types of pre-wedding care, such as the tradition of frogs, blankets, and ilmas of the Uzbeks living in this region, were studied.*

Keywords: *Uzbeks, tradition, pre-wedding assistance, jabiw, kurpa ilma, traditions.*

Аннотация: *В статье анализируются обычаи и традиции узбеков, проживающих на левом берегу низовьев Амударьи, в основном в Кунградском и Шуманайском районах. В частности, были изучены такие виды предсвадебной помощи, как традиция «жабу», «курпа илма» узбеков, проживающих в этом регионе.*

Ключевые слова: *узбеки, традиция, предсвадебная помощь, жабу, курпа илма, обычаи и обряды.*

KIRISH. Etnografik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Amudaryoning quyi oqimida istiqomat qiluvchi o‘zbeklar hozirgi zamon nuqtayi nazaridan yangidan o‘rganilishi kerak bo‘lgan masalalar qatoriga kiradi. Ularning madaniy hayoti, diniy e’tiqodlari va ijtimoiy amaliyotlari haqida mavjud ma’lumotlar ozchilikni tashkil etadi. Shu bois ushbu hududda yashovchi o‘zbeklarning, xususan ularning an’anaviy dunyoqarashi, oilaviy an’analari va madaniy amaliyotlarini zamonaviy antropologik va etnografik tadqiqotlar nuqtayi nazaridan chuqurroq o‘rganish katta ahamiyatga ega.

Amudaryoning quyi oqimi chap qirg‘og‘ida yashovchi o‘zbeklarning, ya’ni Qo‘ng‘irot tumani o‘zbeklarining qarindosh-urug‘chilik munosabatlarining jadval va ma’lumotnomalaridan

iborat oilaviy turmushga oid materiallar 1946-yilda boshlangan Shimoliy o‘zbek etnografik otryadi tomonidan to‘plandi. Bu dala tadqiqot ishlari S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik etnografik ekspeditsiyasi tarkibidagi Shimoliy o‘zbek etnografik otryadi tomonidan o‘tkazilgan[2:319-321].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Mazkur otryad tomonidan 1946-yilda Yangi Urganch, Gurlan, Mang‘it, Qipchoq, Xo‘jayli, 1947-yilda Qo‘ng‘irot tumanlarida, 1948-yil Qo‘ng‘irot va Qipchoq tumanlarida marshrutli razvedka ishlari boshlandi. O‘zbek xalqining bir qismi bo‘lgan Amudaryoning quyi oqimidagi o‘zbeklar uning etnografik jihatdan eng kam o‘rganilgan guruhlari hisoblanadi [2:319].

Shuningdek, Qoraqalpog‘iston mintaqasida istiqomat qiladigan o‘zbeklarning oilaviy marosimlari borasida keng miqyosda tadqiqot ishlarini olib borgan rus olimasi K.L.Zadixina mazkur otryadga boschilik qiladi. Kelin va yosh qizlarning kiyimlari va ro‘mollarining ranglari va yoshiga qarab kiyimlarning o‘zgarishi, nikoh yoshidagi qizlarning soch turmaklari semantikasi, xina qo‘yish odatlari, shuning bilan birga bolalik davriga oid «aydar» (kokil soch) qo‘yish (3-5 yosh), sunnat qilish (5-12 yosh) va ularning bir davrdan ikkinchi davrga o‘tishi bilan bog‘liq odat ekanligini qayd etgan[3]. Keyingi davr tadqiqotchilaridan M.I.Xodjanov[4] Qoraqalpog‘istonda istiqomat qiluvchi o‘zbeklarning oilaviy marosimlarini tadqiq qilsalar, G.M.Xojaniyazova[5] Qo‘ng‘irot, Sho‘manoy tumanlarida istiqomat qiluvchi o‘zbeklarning hayotida yordam an’analarini qoraqalpoqlarda o‘zaro yordam an’analari bilan qiyosiy o‘rganishga harakat qilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR. *«Jabıw»* ma’nosiga ko‘ra, kelin to‘y beruvchi oilaga qarindosh-urug‘lar, qo‘ni-qo‘shnilar, yaqin do‘stlar tomonidan beriladigan yordam bo‘lib, bo‘lajak to‘yning xarajatlarini birgalikda *«jabıw»* maqsadida amalga oshiriladi va ushbu *«jabıw»* degan nom bilan saqlanib qolgan. *«Jabıw»* yig‘ib to‘y berish, bir asrga yaqin vaqt davomida mahalliy aholi hayotida saqlanib kelayotgan o‘zaro yordamning bir shakli hisoblanadi. Bu an’ana Qo‘ng‘irot va Sho’manoy tumanlarida yashovchi o‘zbeklarda paydo bo‘lgan [5:66].

Taxminan XX asrning 30-40-yillarida «jabıw»ga eng avval qarindosh-urug‘lar *«don»* berishgan. Ya’ni bug‘doy, jo‘xorining donini to‘y beruvchi uyga yordam evaziga bera boshlagan[5:67].

«Jabıw»ning asosiy ishtirokchilari ayollar bo‘lib, ishtirokchilar tomonidan to‘ydan oldingi an’analarni amalga oshirish uchun beriladigan o‘zaro yordam hisoblanadi. Unda hech qanday to‘y masalalari muhokama qilinmaydi. «Jabıw»da ishtirok etuvchilar tomonidan olib kelingan mato va pullar to‘y beruvchi xonadonda o‘rtada qo‘yilgan maxsus daftarda qayd etiladi. Bu yerda asosan, yordam olib kelingan mato va pullar bo‘ladi. Chunki, uylanayotgan yigit tomonidan qizga beriladigan *qalin pul** xarajati, urf-odatlarni amalga oshirishda foydalaniladigan mato, ro‘mol masalasi yordam hisobidan yig‘iladi.

To‘y oldi beriladigan o‘zaro yordamning bir ko‘rinishi jabiw haqida informatorning ma’lumotiga ko‘ra, *«kelin tushirib, to‘y berganda qishlog‘imizda «jabıw»ga aytish an’anasi keng saqlangan. Ushbu an’anaga qarindosh-urug‘lar, do‘st-birodarlar va yaqin qo‘shnilarga xabar qilinadi va bevosita ushbu an’ananing ishtirokchilari ayollarimizdir. «Jabıw» yig‘ishda har bir xo‘jalik o‘z ahvolidan kelib chiqib, kimdir 4 ta kostyum-shim, 2 ta yaxshi ko‘ylaklik mato, qo‘shimcha pul olib kelsa, kimdir butunlay yordamini moliyalashtirib beradi. Bu esa «katta to‘y»ni boshlash arafasida turgan uyning muhtojini bitirganligini va o‘zining besh o‘g‘lini uylantirganda «jabıw» yig‘ganini aytib o‘tdi»* [ADY:8].

«Jabıw» an’anasi bo‘yicha informator: *«Jabıw»ga aytish «katta to‘y» beruvchi uyga juda ko‘p yordam hisoblanadi. Chunki «jabıw»da tushgan mablag‘ga ba’zilar «quda tushadi», tushgan mato-ro‘mollarga «eshik ochdi», «dasturxon ochdi» kabi «to‘y oldi» an’analarini bajarishda qulaylik tug‘dirishini ko‘rsatadi»*[ADY:9].

«Jabıw»da ishtirok etuvchilar asosan to‘yi bo‘layotgan uyning oldindan o‘rtadagi munosabatiga qarab boradi. Agar uy belgilangan

* Qalin puli - uylanayotgan yigit tomonidan qiz tomon ota-onasining roziligi uchun beriladigan pul.

to‘y va marosimlarda yaxshi ishtirok etadigan, borish-kelishi yaxshi bo‘lsa, uy «jabıw»ga taklif etiladigan mehmonlari ham ko‘p bo‘lib ishtirok etadi. Ularga «jabıw» beruvchi uy tomonidan yoyilgan mehmondo‘stlik dasturxoniga ketgan xarajatdan juda ko‘p miqdorda pul, mato, ro‘mollar yordam evaziga olib kelinadi. Shuning uchun «jabıw»ga ko‘p odamning kelishi to‘y beruvchi xo‘jalikka katta foyda keltiradi.

Bundan tashqari, *«qiz uzatish»* to‘ylarida ya’ni *«qiz to‘y»ida* qiz tomon qizining turmushga chiqqan joyiga sep, ya’ni qizning turmushga chiqqan joyida ishlatiladigan buyumlarning bir qismini beradi. Qizning sepiga qo‘shib ko‘rpa, ko‘rpacha va yostiqlar ham beriladi. Qo‘ng‘irot va Sho‘manoy tumanlarida istiqomat qiluvchi o‘zbeklarning an’analarida qizning uyiga 12, 16 metrlik ko‘rpachalik maxsus mato yoki ko‘rpacha uchun paxta *(50, 60 kg chamasida)* olib borishi kuzatiladi. Informatorning takidlashicha: *«Qiz sepiga ko‘rpacha-ko‘rpa qo‘shganimizda ikki tomon, ya’ni yigit bilan qiz tomonning kattalari o‘zaro kelishishadi. Ular qiz tomonga ma’qul bo‘lgan mato yoki paxtani sep uchun yordam tariqasida yetkazadilar*[ADY:10]*»* deb bu an’ananing ma’nosini keltirsalar, «*kórpe ilme»* to‘yonasi degan nom bilan o‘zaro yordam berish an’anasi tariqasida qo‘ni-qo‘shnilar, qarindoshlarning hamrohligida bu ko‘rpa va ko‘rpachalarni yordam tariqasida birgalikda tikish amalga oshiriladi.

Mana shu «*kórpa ilme»* to‘yonasiga ko‘ra Qo‘ng‘irot va Sho‘manoy tumanlarida istiqomat qiluvchi o‘zbeklarda quda tomonidan (yigit tomonidan) 4-5 ayol uzatiluvchi qizning uyiga «hormasin»ga keladi. Qizning sepi bo‘lgan ko‘rpa, ko‘rpacha tikayotgan qishloq ayollariga yoki qarindoshlariga *dasturxon* olib kelinadi. Dasturxonda ko‘pincha bir tovuqni so‘yib, undan palov pishirib, yoniga shirinliklar, ichimliklarni qo‘shib olib keladi. Asosiy mas’ul, tikuvchi etib belgilangan ayolga ignang o‘tkir bo‘lsin, qo‘ling og‘rimasin degan maqsadda to‘yona beriladi. Bundagi asosiy mukofot, ko‘ylaklik yaxshi ikkita mato hisoblanadi (to‘y va marosimlarda sovg‘ani juftlab olib yurish irim qilinadi). Shunga o‘xshash udum Xorazm o‘zbeklari hayotida ham uchraydi. Ya’ni ularda ham *«ko‘rpa bichar»* tadbiri o‘tkaziladi. To‘ydan oldin kuyov va qizning onasi farzandlari uchun bolaligidan niyatlab olib qo‘ygan matolardan yangi oila uchun ko‘rpa-to‘shaklar, ko‘rpachalar tikkan[1:39-40].

Tumanlar kesimida ko‘rsatilgan ushbu ko‘rpacha tikishga aytiladigan o‘zaro yordam masalasi Qo‘ng‘irot, Sho‘manoy tumanlaridagi o‘zbeklar hayotida «*kórpa ilme»* to‘yonasi mavjudligi bilan ajralib turadi va bu yordam turi bevosita xotin-qizlar tomonidan bajariladi. Ba’zi joylarda esa, bu qoidaga e’tibor bermay, *«pullik xizmat»*dan foydalangan holda ko‘rpa va ko‘rpachalarni tikib sotuvchi yoki buyurtma asosida tikuvchilarga topshiriq berib, kelishilgan xarajatga tikish holatlari ham uchraydi [6:126-128].

Bu yordam turidan boshqa «qiz uzatish» to‘yida qizning sepini, kerakli anjomlarini qarindosh-urug‘lari, yaqin do‘stlari ko‘magida tayinlash bugungi kunda urfga aylangan. Qizning sepiga zamonaviy jihozlar, televizor, kir mashinasi, chang yutgich *(pilesos)*, duxovka, mikroto‘lqinli pech, gilam kabi qimmatbaho buyumlarni qarindosh-urug‘lar yordami evaziga yoki moliyaviy, yoki do‘kondan sotib olib kelib, yordam beradi. Shu o‘rinda informatorning ma’lumot berishicha: *«Yaqinda qiz uzatib to‘y berdim. Ukalarim birlashib, moliyaviy yordam berishdi. Qaynisingillarim esa qizimning sepiga katta-katta anjomlar olib berib, o‘z yordamlarini ko‘rsatishdi. Do‘stlarim bo‘lsa, sandiqqa (arjaga) solinadigan kosa-choynak, ozroq yirik kiyimlariga yordam berdi»*[ADY:7], deb ko‘rsatadi.

XULOSA. Yuqorida sanab o‘tilganlardan shunday xulosa qilish mumkinki, Amudaryoning quyi oqimi chap qirg‘og‘ida, ya’ni Qo‘ng‘irot va Sho‘manoy tumanlarida yashovchi o‘zbeklarning oilaviy marosimlari, ularning an’analarini tadqiq qilish va Qoraqalpog‘iston hududida yashovchi bu etnik guruhlarning o‘ziga xos urf-odatlarini o‘rganish dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Chunki, ularning turmish tarzi, ijtimoiy institutlari, etnomadaniy xususiyatlari har qanday tadqiqotchini o‘ziga jalb qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Маткаримова Н.М. Хоразм воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XX аср ва мустақиллик даври) // тарих фанидан ф.ф.д. (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Нукус, 2020. – Б. 39–40.

2. Задыхина К.А. Узбеки дельты Аму-Дарьи // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.I. – М., 1952. – С. 319–321.
3. Задыхина К.Л. Пережитки возрастных классов у народов Средней Азии // ТИЭ. Научный сборник. – 1951. – Т.14. – С. 166–167, 168–169, 170–171, 173.
4. Ходжанов М.И. Қорақалпоғистонда яшовчи ўзбекларнинг никоҳ тўйидан олдин бажариладиган урф-одатлар // Академик С.Камалов туўылғанының 100 жыллығына бағышланган. Орайлық Азияны изертлеўлер контекстинде Қарақалпақстан тарийхы. Халықаралық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нокис, 2024. – Б. 204-207.
5. Хожаниязова Г.М. Қарақалпақларда немеўрин, жабыў, орамал салыў дәстүрлери // Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлимининг Ахборотномаси. – Нукус: Илим, 2023. – №4 (273). – Б. 66–70.
6. Хожаниязова Г.М. Қарақалпақларда өзара жәрдем дәстүринде көрпеше тигиў қәдеси // Ғәрезсизлик дәўири гуманитар илимлериниң актуал мәселелери: Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. – Нөкис: Илим, 2023. – Б. 126–128.
7. Avtorning dala yozuvlari (ADY) – №8 2025. Sho‘manoy tumani, informator Avezbayeva Nargiza.
8. Avtorning dala yozuvlari (ADY) - №1 2025. Sho‘manoy tumani, informator Mamiyeva Feruza.
9. Avtorning dala yozuvlari (ADY) - №4 2025. Qo‘ng‘irot tumani, informator Mamutova Dilorom.
10. Avtorning dala yozuvlari (ADY) - №3 2025. Sho‘manoy tumani, informator Matrzayeva Jadira.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 93/94

QADIMGI XORAZMDA DEHQONCHILIKNING PAYDO BO‘LISHI VA SUG‘ORISH TIZIMLARINING SHAKLLANISHI: ARXEOLOGIK VA GEOMORFOLOGIK TADQIQOTLAR ASOSIDA

Babayazov Umidbek Pulatovich, Urganch davlat universiteti “Tarix” kafedrasi o‘qituvchisi

https://orcid.org/0009-0001-8487-5757
e-mail: u.babayazov@gmail.com

THE EMERGENCE OF AGRICULTURE AND FORMATION OF IRRIGATION SYSTEMS IN ANCIENT KHOREZM: BASED ON ARCHAEOLOGICAL AND GEOMORPHOLOGICAL STUDIES

Babayazov Umidbek Pulatovich, Teacher at the Department of History Urganch State University

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ ИРРИГАЦИОННЫХ СИСТЕМ В ДРЕВНЕМ ХОРЕЗМЕ: НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Бабаязов Умидбек Пулатович, преподаватель кафедры “История” Ургенчского государственного университета

Annotatsiya: *Maqolada qadimgi Xorazmda dehqonchilikning paydo bo‘lishi, sun’iy sug‘orish tizimlarining shakllanishi va ularning rivojlanish bosqichlari arxeologik va geomorfologik tadqiqotlar asosida tahlil qilingan. S.P.Tolstov, Ya.G‘.G‘ulomov va V.M.Masson tomonidan olib borilgan izlanishlar asosida Tozabog‘yob, Amirobod va Kaltaminor madaniyatlarining dehqonchilik tarixidagi o‘rni ochib berilgan. Sug‘orish inshootlari, qadimiy kanallar, aholi joylashuvi va daryo o‘zanlarining antropogen o‘zgarishlari haqida ilmiy asoslangan natijalar bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Qadimgi Xorazm, dehqonchilik tarixi, sun’iy sug‘orish, Tozabog‘yob madaniyati, Amirobod madaniyati, Kaltaminor madaniyati, arxeologik tadqiqotlar, geomorfologiya, kanal, daryo o‘zani.*

Abstract: *This article examines the emergence of agriculture and the development of artificial irrigation systems in ancient Khorezm, based on archaeological and geomorphological studies. It highlights the contributions of S.P.Tolstov, Ya.G.Gulyamov, and V.M.Masson, emphasizing the role of Tozabagyab, Amirobod, and Kaltaminor cultures in the history of irrigated farming. The paper discusses ancient canals, settlement patterns, and anthropogenic changes in riverbeds with scientifically grounded evidence.*

Keywords: *Ancient Khorezm, agricultural history, artificial irrigation, Tozabagyab culture, Amirobod culture, Kaltaminor culture, archaeological research, geomorphology, canal, riverbed.*

Аннотация: *В статье рассматривается становление земледелия и формирование ирригационных систем в древнем Хорезме на основе археологических и геоморфологических исследований. Особое внимание уделено работам С.П.Толстова, Я.Г.Гулямова и В.М.Массона, в которых раскрывается значение культур Тазабагъяб, Амирабад и Кельтаминар в истории*

орошаемого земледелия. Освещены вопросы строительства каналов, расселения населения, а также антропогенных изменений русел рек.

Ключевые слова: *Древний Хорезм, история земледелия, искусственное орошение, культура Тазабагъяб, культура Амирабад, культура Кельтаминар, археологические исследования, геоморфология, канал, русло реки.*

KIRISH. Qadimgi Xorazm vohasi O‘rta Osiyodagi qadimiy madaniyat o‘choqlaridan biri bo‘lib, uning rivojlanishida irrigatsiya tizimlariga asoslangan dehqonchilik muhim o‘rin tutadi. Qadimiy davrlardan boshlab bu hududda sun’iy sug‘orish asosida dehqonchilik yuritilganligi, mavjud arxeologik yodgorliklar, yozma manbalar va tabiiy-geografik sharoitlar orqali o‘z isbotini topgan. Ayniqsa, S.P.Tolstov tomonidan olib borilgan keng ko‘lamli Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi va Ya.G‘.G‘ulomovning fundamental tadqiqotlari ushbu jarayonning chuqur tahlilini bermoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Qadimgi Xorazmda dehqonchilik va sug‘orish tizimlari tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar orasida S.P.Tolstov, Ya.G‘.G‘ulomov va V.M.Massonlarning ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu mualliflar Xorazmning irrigatsiya madaniyatini arxeologik va geomorfologik ma’lumotlar asosida tahlil qilib, Tozabog‘yob, Amirobod, Kaltaminor madaniyatlari doirasida dehqonchilikning shakllanish bosqichlarini yoritib bergan. Ayniqsa, G‘ulomov tomonidan sug‘orish tizimlarining tarixiy taraqqiyoti, daryo o‘zanlarining o‘zgarishi va ularning jamiyat hayotiga ta’siri chuqur o‘rganilgan. Ushbu adabiyotlar tadqiqot mavzusining ilmiy asoslarini belgilab beradi va zamonaviy izlanishlar uchun muhim manba vazifasini o‘taydi.

METODOLOGIK ASOSLAR. Tadqiqotda qadimgi Xorazmda dehqonchilikning paydo bo‘lishi va rivojlanishini o‘rganishda tarixiy, arxeologik va geografik yondashuvlardan foydalanildi. Arxeologik topilmalar, yozma manbalar va geomorfologik kuzatuvlar asosida sug‘orish tizimlarining shakllanishi, qadimgi dehqonchilik madaniyatining xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, Xorazm vohasining boshqa qadimiy madaniyat o‘choqlari bilan o‘zaro bog‘liqligi taqqoslama asosda o‘rganildi.

TAHLIL. Qadimgi Xorazmda dehqonchilikning paydo bo‘lishi va rivojlanishi masalalari S.P.Tolstov tomonidan ham keng tadqiqot doirasiga tortilgan. Unda sun’iy sug‘orishga asoslangan dehqonchilikning tashkil qilinishi, sug‘orish tizimlarining rivojlanish dinamikasi, kanallarning tarmoqlanishi va ularning atroflarida aholining joylashishi, daryo suvi kamaya borgach, sun’iy sug‘orish tizimidagi o‘zgarishlar arxeologik va geomorfologik tadqiqot asosida ilmiy talqin qilib berilgan. S.P.Tolstov fikricha, dastlab qadimgi Xorazmda qair dehqonchiligi tashkil qilingan. Bu dehqonchilik turi bronza davridagi Tozabog‘yob madaniyatida, keyinchalik ilk temir davriga oid Amirobod madaniyatining ilk bosqichlarida kuzatilgan. Ilk sug‘orish tizimlari Amirobod madaniyati aholisi tomonidan qo‘llanilgan. Bozor 8 manzilgohi hududidan daryo o‘zanidan chiqarilgan, uzunligi 1 kilometrgacha bo‘lgan kanallar topilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida bu yerda 200 gektarga yaqin yer sug‘orilganligi anqilangan[6,cc.74–75]. Marg‘iyona hududida arxeologik tadqiqot ishlarini olib borgan olim V.M.Masson ham S.P.Tolstov tomonidan ilgari surilgan g‘oyani asoslaydi: “Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasining tarixiy ildizlari Tozabog‘yob madaniyatining irrigatsiya dehqonchiligiga borib taqaladi... Amirobod madaniyati esa moddiy madaniyat va sug‘orma dehqonchilikda Tozabog‘yob an’analarini davom ettiradi... Quyisoy madaniyati komplekslarida Marg‘iyona va Kaspiy bo‘yi viloyatlari aholisining kulolchilik dastgohlarida yasalgan sifatli keramikasi uchrashi va bularning barchasi birgalikda mil.avv. VI–IV asrlarda Amirobod madaniyatining dehqonchilik xo‘jaligi asosida qadimgi Xorazm sivilizatsiyasining shakllanishiga olib keldi”[5,cc.88-90]. Xorazm sivilizatsiyasining boshlang‘ich nuqtasini Tozabog‘yob madaniyatidagi dehqonchilik shakllanishi bilan bog‘laydi. Ularning rivojlanish jarayonlarini esa, ilk temir davri deb ko‘rsatadi.

NATIJALAR. Xorazm arxeologik ekspeditsiya a’zolari qadimgi Xorazm vohasining iqtisodiy taraqqiyotini o‘rganish uchun qadimgi davrdagi sug‘orish inshoootlari tarixini maxsus tadqiq etishgan. Bu mavzu bo‘yicha

Ya.G‘.G‘ulomov doktorlik ishini himoya qilgan. 1959-yilda “Xorazmning sug‘orilish tarixi (qadimgi zamonlardan hozirgacha)”[3,Б.319] nomli monografiyasini nashr qilgan.

Monografiyada Amudaryoning quyi havzalarida sun’iy sug‘orish tizimining vujudga kelishi va taraqqiyoti yoritib berilgan. Xorazmda sug‘orish tizimining paydo bo‘lishining ilk bosqichlaridan to XX asrgacha bo‘lgan jarayonlar arxeologik tadqiqot natijalari, yozma manbalardagi ma’lumotlar, geografik tuzilishi Xorazm xalqi turmush tarzi bilan taqqoslagan holda bayon qilingan. Qadimgi Xorazm hududida ovchilik va baliqchilik bilan bog‘liq o‘zlashtirma xo‘jaliklarning tarqalgan hududlari, bronza davri jamoalari faoliyatlari, sug‘orish tizimlari taraqqiyoti, dehqonchilik madaniyatining o‘ziga xos tomonlari va rivojlanib borish bosqichlari misollar bilan keng yoritib berilgan. Bunda eng qadimgi davrdan XX asrgacha bo‘lgan jarayonda xorazmliklarning ijtimoiy turmush tarzini yaqqol ta’riflash mumkin.

Asarda qadimiy sug‘orish tizimini o‘rganish asosida XX asrda qayta tiklangan kanallar haqida ma’lumot berib o‘tilgan. Unda Qoraqalpog‘istonda qadimiy sug‘oriladigan yerlarda irrigatsiyani tiklash uchun xalq qurilishlari tajribasidan foydalanilganligi va Burgutqal’a, Tozabog‘yob, Qirqqiz qadimiy kanallarining qayta tiklanishi natijasida hududlarga yana suv borib, qayta o‘zlashtirilganligi haqida yozib qoldirgan.

Ya.G‘.G‘ulomov asarida Amudaryoning quyi oqimi va uning deltalari haqida to‘liq geografik ma’lumotlar berilgan. Amudaryo suvlarining loyqaligining dehqonchilik uchun ahamiyati ko‘rsatilib, uning tarkibidagi minerallar Nil daryosidan ham ko‘pligini dalillar bilan isbotlagan. Amudaryoning qadimiy irmoqlari yozma manbalar, asosan Beruniy ma’lumotlari va arxeologik tadqiqotlar asosida aniqlanib, joylashgan joylari haqida ma’lumotlar berilgan. Amudaryo va uning toshqinlari, homiylari haqidagi afsonalar bilan taqqoslangan holda xorazmliklarning turmush tarzi, diniy e’tiqodlari bayon qilingan. Shu bilan birga Xorazmning tabiiy geografik holati haqida ham ma’lumotlar berilgan. Bular Xorazmning tabiiy geografiyasini o‘rganishda muhim hisoblanadi.

XULOSA. Qadimgi sug‘oriladigan hududlarda ibtidoiy dehqonchilik madaniyatining shakllanishi neolit davri jamoalari faoliyati bilan chambarchas bog‘liq. Xususan, Kaltaminor madaniyatiga mansub Jonbosqal’a 4 yodgorligida olib borilgan arxeologik qazilmalar davomida topilgan moddiy madaniyat namunalari — sopol buyumlar, toshdan yasalgan mehnat qurollari va uy-joy inshootlarining qoldiqlari — neolit davri jamoalarining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini yoritishga xizmat qilmoqda[7,cc.89-91]. Ushbu topilmalar boshqa mintaqalardagi neolit yodgorliklari bilan solishtirilganda, Kaltaminorliklarning dehqonchilikka yo‘nalgan xo‘jalik faoliyati boshlanganligini ko‘rsatadi.

Suvyorgan kanali va uning atrofidagi tabiiy-geografik muhit, shuningdek, u yerda joylashgan yodgorliklar qadimgi dehqonchilik madaniyatining shakllanishiga doir muhim manba hisoblanadi[2,cc.35-39]. Tadqiqotlarda dastlabki dehqonchilik faoliyatining bronza davri bilan bog‘liqligi ta’kidlanadi. Bu fikr Jonbos 6 makonidan topilgan tosh yorg‘uchoqlar — tuproq ishlovchi ibtidoiy mehnat qurollari bilan asoslangan.

Kaltaminor madaniyatining keyingi bosqichlarda Suyorgan madaniyati tarkibida rivojlanishini davom ettirgani aniqlangan. Xususan, miloddan avvalgi II ming yillikda qadimgi Xorazm Kopetdog‘ etaklaridagi ilk dehqonchilik madaniyati bilan dasht bronzasi madaniyati o‘rtasida vositachilik qiluvchi muhim ko‘prik vazifasini bajargan[1,cc.61-65]. Bu holat Xorazm mintaqasining madaniy va xo‘jalik taraqqiyotida markaziy o‘rin tutganligini ko‘rsatadi.

Qadimgi dehqonchilik madaniyatining vujudga kelishi va rivojlanishiga sabab bo‘lgan omillar Xorazm vohasi tajribasi asosida Misr (Nil daryosi), Mesopotamiya (Frot va Dajla), Kopetdog‘, Zarafshon va boshqa qadimiy dehqonchilik o‘choqlari bilan solishtirilib tahlil qilingan. Xususan, bu hududlarda yirik daryolarning yassi tekisliklarda oqib o‘tishi va ularning mavsumiy toshqinlari dehqonchilik uchun qulay muhit yaratgan. Nil, Dajla, Frot, Amudaryo, Sirdaryo hamda Zarafshon daryolari havzasi shu kabi zonalar sifatida e’tirof etilgan.

Amudaryoning quyi oqimiga to‘g‘ri keladigan hududlarda tabiiy geografik sharoit dehqonchilik faoliyatini yuritishda bir qator cheklovlar keltirib chiqargan. Xususan, bu yerlarning ayrim qismlarida daryo tez-tez o‘z o‘zanini o‘zgartirgan va kuchli toshqinlar yuzaga

kelgan. Bunday holatlar ekinlarni barqaror yetishtirish imkoniyatini cheklab, suv bosgan yerlarda doimiy dehqonchilik faoliyatini yuritishni deyarli imkonsiz qilgan[4,cc.82-85].

Natijada qadimgi aholining diqqat markazi ko‘proq barqaror va nisbatan xavfsizroq bo‘lgan hududlarga — ya’ni qadimgi daryo o‘zanlari, qurib qolgan ko‘llarning tubi, tuprog‘i unumdor pasttekisliklarga qaratilgan. Bunday joylarda sug‘orish tizimini tashkil qilish nisbatan osonroq bo‘lgan, tuproq unumdorligi esa dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Андрианов Б.В. Историческая география Южного Приаралья в древности и средние века. — М.: Наука, 1969. – С .61–65.
2. Бердимурадов А. Земледелие в древнем Хорезме. — Нукус: Каракалпакстан, 1972. – С.35–39.
3. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). – Тошкент: Фан, 1959. – Б.319.
4. Кесь А.С. Историческая география низовьев Амударьи. — М.: Наука, 1970. – С.82–85.
5. Массон В.М. Цивилизация древнего Хорезма (этапы и пути самоидентификации) // ИМКУ. Вып. 30. – Самарканд, 1999. – С.88–90.
6. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва: Наука, 1962. – С. 74–75.
7. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.89–91.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 94:339(575.2)

TERMIZ DARYO PORTINING SHAKLLANISHI TARIXIGA DOIR

Djurayeva Ulmas Choriyevna, Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

TOWARDS A HISTORICAL STUDY OF THE FORMATION OF THE TERMEZ PORT

Dzhurayeva Ulmas Chorievna, Teacher at Termez State University, Doctor of Philosophy in historical sciences (PhD)

К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ТЕРМЕЗСКОГО РЕЧНОГО ПОРТА

Джураева Ульмас Чориевна, Термезский государственный университет, доктор философии по истории (PhD)

https://orcid.org/0009-0001-9483-8001
e-mail: ulmas.jureyave@bk.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqola Termiz daryo bandargohining rivojlanish tarixi* haqida bo‘lib*, maqolada asosiy e’tibor XX asrning 20-50-yillarida barpo etilgan aynan hozirgi Termiz daryo porti, uning mamlakat hayotida tutgan o‘rni tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *kechuv, pristan, Amudaryo flotiliyasi, O‘rta Osiyo kemachilik boshqarmasi, Termiz daryo porti.*

Annotation: *This article is devoted to the history of the development of the Termez river port, the main focus of which is the analysis of the activities of the current Termez river port, built in the 20-50s of the twentieth century, and its role in the life of the population, the country based on historical sources.*

Key words*: crossing, pier, Amu Darya flotilla, Central Asian shipping company, river port Termez.*

Аннотация: *Данная статья посвящена истории развития Термезского речного порта, основным направлением которой является анализ деятельности нынешнего Термезского речного порта, построенного в 20-50-х годах XX века, и его роли в жизни населения, страны на основе исторических источников.*

Ключевые слова: *переправа, пристань, Амударьинская флотилия, Среднеазиатское пароходство, речной порт Термез.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Markaziy Osiyo transport tizimida suv transporti ham o‘ziga xos ahamiyatga ega. Suv transportida tabiiy suv yo‘llari, bandargohlar – port va pristanlardan foydalaniladi. Shuning uchun suv yo‘lining yo‘nalishi ko‘pincha zaruriy yo‘nalishlarga to‘g‘ri kelavermaydi. Unga yoqilg‘i ko‘p sarflanmaydi va katta hajmli yuklarni ham tashiyveradi. Mamlakatimizda suv transporti asosan Amudaryo, qisman Sirdaryo kemachiligidan iboratdir. Bu suv transportida mamlakatimizda yagona bo‘lgan Termiz daryo portining o‘rni muhim sanaladi. Ushbu maqolada mamlakatimizdagi Termiz bandargohining qadimdan rivojlanish tarixi, Termizga Amudaryo flotiyasining kirib kelishi va uning negizida keyinchalik shakllangan kemachilik boshqarmalari hamda Termiz daryo yuk porti tarixini ilmiy tahlil qilishni lozim topdik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). XIX asr ikkinchi yarmi - XX asrdagi Termiz daryo bandargohining shakllanishi haqidagi ma’lumotlar O‘zbekiston Milliy arxivi, Surxondaryo viloyat davlat arxivi fondlarida uchraydi. Shuningdek, mavzuga doir ma’lumotlar S.N.Tursunov, E.A.Qobulov, Sh.Allamuratovlarning dissertatsion tadqiqotlari, monografiyalari va bir qator maqolalarida uchraydi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Jumladan, Termiz bandargohining shakllanishi antik davrlardan boshlanib, hozirgi kunga qadar undan foydalanib kelinmoqda. Hozirgi kunda Termiz daryo porti Amudaryoning yuqori oqimidigi Termiz shahrida, Surxondaryo daryosining Amudaryoga quyilish joyining o‘ng qirg‘og‘ida (avvalgi Pattakesar) joylashgan[3]. Bandargoh

joylashgan Pattakesar kechuvi Buxoro amirligining Sharq davlatlari bilan Amudaryo suv yo‘li orqali olib borgan savdo aloqalarida muhim o‘ringa ega edi. Ushbu Pattakesar kechuvi – Termizning Amudaryo qirg‘og‘iga tutashgan, Buxoro amirligining Afg‘oniston bilan chegara chizig‘idagi savdo-iqtisodiy jihatdan qulay bo‘lgan strategik hudud bo‘lib, birinchidan, Pattakesar Samarqanddan Qobul va Hindistonga boradigan asosiy savdo yo‘lidagi muhim kechuv joyi; ikkinchidan, Pattakesar nafaqat asosiy savdo markazi, balki Rossiya imperiyasining Buxoro amirligidagi Afg‘oniston bilan chegara chizig‘idagi muhim harbiy – strategik manzili bo‘lgan[4].

Shuning uchun ham Rossiya imperiyasi o‘zining buyuk strategik maqsadlarini amalga oshirish, O‘rta Osiyoning ichki hududlariga kirib borish, Afg‘oniston va Hindiston bozorini zabt etish, quruqlik yo‘llari bilan bir qatorda suv yo‘llari va undagi kechuvlar hamda bandargohlarga alohida e’tibor qaratishgan. Sababi Rossiyadan keltirilgan tovarlarning bir qismi daryo orqali Termiz (Pattakesar)dan Afg‘onistonga yetkazilgan[6].

Rossiya imperiyasi Buxoro amirligi ustidan o‘z protektoratini o‘rnatgandan so‘ng Amudaryoda o‘z manfaatlari ustunligini ta’minlash choralarini ko‘rdi. Ayniqsa, Rossiya imperiyasi bilan Buxoro amirligi o‘rtasida 1873-yil 28-sentyabrda tuzilgan shartnomadan keyin unga e’tibor yanada ortdi. Ma’lumki, shartnomaning 4-moddasida “Kerak va qulay bo‘lgan Amudaryoning Buxoro qirg‘oqlarida ruslar o‘zining pristan (to‘xtash joyi) va tovar omborlari qurishga haqlidir”, deb yozilgan[7].

Termiz, Karkidagi garnizonlarining hayotiy ehtiyojlarini va Amudaryoda Petro-Aleksandrovsk, Termiz, Karki, Chorjo‘y oralig‘ida qo‘shin, davlat hamda shaxsiy yuklar, yo‘lovchilarni tashish uchun 1887-yil 13-noyabrda Amudaryo harbiy flotiliyasi tashkil etilgan[8]. 1893-yil 15-yanvarda Termiz Buxoro amiri tomonidan Rossiya podshosi ixtiyoriga berilganidan so‘ng bu yerda harbiy qismlarni joylashtirishni boshlab, bu yerda Rossiya hukumati mustahkam o‘rnashib olish uchun barcha tadbirlarni amalga oshira boshladi. Shuningdek, harbiylar bilan birgalikda bu yerga savdogarlar ham kelib joylashdi va uylar qurib, o‘z do‘konlarini ochishdi[10]. Amudaryo flotiliyasi kemalari 1897-yildan esa Termizgacha ham qatnov reyslari boshlagan[11]. Shunday qilib, yangi zamonaviy tipdagi kemachilik va daryo bandargohlarining rivojlanishida Amudaryo harbiy flotiliyasining o‘rni katta bo‘ldi. Harbiy flotchilar chegarani qo‘riqlash bilan birga Xiva, Buxoro, Afg‘oniston bilan savdo qilingan yuklarni tashib keltirishda ham katta xizmat qildi.

1917-yilga kelib O‘rta Osiyo suv havzalarida yuk ortish quvvati 7 ming tonna bo‘lgan 20 dona kema (paroxod) va 50 dona barja mavjud edi. Shu bilan birga Amudaryoda yuk ortish quvvati 24 ming tonna bo‘lgan 1500 qayiqlar bor edi[12]. Amudaryo harbiy flotiliyasi milliylashtirilib, uning bazasida Aloqa yo‘li xizmati komissari F.E.Dzerjinskiy buyrug‘i bilan 1923-yilda “O‘rta Osiyo paroxodchiligi” aksionerlik jamiyati tashkil qilindi. Yangi O‘rta Osiyo paroxodchilik boshqarmasiga eski kemachilik tizimidan 9 dona bug‘ bilan yuradigan teploxod 15 dona shatakka olib yuriladigan barjalar va 4 dona yordamchi kemalar meros bo‘lib qolgan edi[13]. 1927-yilga kelib esa, Termiz shahrida yangi xalqaro daryo porti quriladi[14]. Shundan keyin Termiz daryo porti uchun alohida davr boshlandi. Ma’lumki, daryo portlari deb kemalardan yuklarni va yo‘lovchilarni tushirish va aksincha yuklash va boshqa ish jarayonlarini bajarish uchun maxsus jihozlangan gidrotexnika va qirg‘oq inshootlari majmuasiga aytiladi. Daryo portlari tarkibiga yuk tushirish va yuklash kabi mexanizmlar va transport vositalari bilan jihozlangan gidrotexnika va qirg‘oqdagi ishlab chiqarish inshootlari kiradi. Bu inshootlar yuklarni tushirish, yo‘lovchilarni qirg‘oqdagi transport vositalaridan kemaga o‘tqazish yoki aksincha ishlarni bajarish, flotlarga texnik xizmat ko‘rsatish kabi vazifalarni bajarishga mo‘ljallangan. Portlarda yuklarni bir kemadan ikkinchisiga yuklash, yuklarni qabul qilish, saqlash va kema qatnash davri oralig‘ida tarqatish kabi boshqa ish jarayonlari ham bajariladi[15].

XX asrning 30-yillari boshida daryo porti Termiz daryo yuk porti (paroxodstvo) deb nomlandi. O‘sha paytlarda bu yerda buksir, portfloti bo‘lib, uning tarkibida 22 dona barja, 8 dona bug‘ bilan ishlovchi teploxodlar bor edi. Biroq bu yillarda tajribali komanda a’zolari va shturmanlar kabi kadrlar tayyorlash yetarli darajada emas edi. Daryoda xizmat qiluvchilar va dengizchilar Toshkentda 1930-yilda ochilgan Dengiz texnikumida tayyorlanar edi. Texnikum keyinchalik 1939-yilda Chorjo‘y shahriga ko‘chirildi[12].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Shunday qilib, Termiz daryo porti orqali sobiq Sovet Ittifoqi Respublikalari o‘zaro va Afg‘oniston bilan iqtisodiy munosabatlari ancha kuchaydi. Ichki va tashqi savdoning rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shdi. Hatto, mahalliy xomashyolarni tashish, yuk almashinuvini zamonaviy tashkil etish

usullarining joriy etilishiga imkon yaratdi. Shuningdek, Termiz daryo porti janubiy hududlardagi xomashyo mahsulotlarini tezroq temir yo‘l tarmoqlariga yetkazib, tashib ketish bilan ham shug‘ullanardi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. – Тошкент, Шарқ, 2004.
2. Алламуратов Ш.А. История амударьинского судостроения //Бюллетень науки и практики. – 2020. – Т. 6. – №. 10.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2004.
4. Allamuratov S.A. The role of the Amudarya waterway and the Surkhan oasis crossings in trade relations of the Emirate of Bukhara. Actual problems of modern science, education and training. Vol. 5, Issue 1 //October. (in English). – 2020.
5. Алламуратов Ш.А. Бухоро амирлигининг Амударё сув йўли ва кечувлари орқали савдо муносабатлари //Взгляд в прошлое. – 2021. – Т. 4. – №. 4.
6. Кабулов Э.А. Место долины Сурхан в торговых сношениях России с восточными странами //Universum: общественные науки. – 2015. – №. 1-2 (12).
7. Логофет Д.Н. Страна бесправия. (Бухарское ханство и его современное состояние) – СПб., В. Березовский, 1909.
8. Третеский В.Г. Аму-Дарья и её флотилия. – Чарджуй, тип. Х.М. Баранова, 1906.
9. Allamuratov S. A. The role of the Amudarya fleet in the economic life of the emirate of Bukhara at the end of the 19th century-the beginning of the 20th century //Ўтмишга назар журнали. – 2019. – Т. 21. – №. 2.
10. Ўз МА, И-1396 – жамғарма, 2 – рўйхат, 515 – иш, 89 – варақ.
11. Daryo transporti / Vikipediya, ochiq ensiklopediya // URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Daryo_transporti
12. Бакиев М., Кириллова Е., Янгиев А. ва бошқ. Сув йуллари ва портлар. – Тошкент, 2007.
13. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 420 – жамғарма, 1 – рўйхат, 141 – иш, 264-266 – варақлар.
14. Термезский речной порт/ Википедия, открытая энциклопедия // URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Термезский_речной_порт
15. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 28 – жамғарма, 1 – рўйхат, 8 – иш, 4-6 – варақлар.
16. Allamuratov S. Amudaryo suv yo‘lining shakllanishiga doir ayrim mulohazalar //Tamaddun nuri jurnali. – 2024. – T. 11. – №. 62. – C. 84-86.
17. Allamuratov S.A., Toshimov B. B.O.G.L. Qadimgi davr manbalarida amudaryo suv yo ‘li haqidagi ma’lumotlar //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2024. – T. 4. – №. 6. – C. 13-18.
18. Ashurovich A. S. Military-Strategic Goals Of The Russian Empire On The Amu Darya //American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769). – 2023. – T. 1. – №. 7. – C. 151-155.
19. Ashurovich A.S. The Role Of The Amudarya In Trade Relations of the Emirate of Bukhara (Based on The Documents of the National Archive of Uzbekistan) //Current Research Journal of History. – 2023. – T. 4. – №. 09. – C. 9-15.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 091.274.113

IBN SINO AXLOQIY QARASHLARIDA YAXSHI VA YOMON XULQLAR HAQIDA

Uralov Dilshodbek, Alfraganus universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti v.v.b.

ON GOOD AND BAD CONDUCT IN IBN SINA'S ETHICAL VIEWS

Uralov Dilshodbek, Acting Associate Professor of the Department of Social Sciences at Alfraganus University

О ХОРОШЕМ И ПЛОХОМ ПОВЕДЕНИИ В НРАВСТВЕННЫХ ВЗГЛЯДАХ ИБН СИНЫ

Уралов Дильшодбек, и.о. доцента кафедры "Социальные науки" университета Альфраганус

https://orcid.org/0009-0006-6318-6000
e-mail: duralov589@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Ibn Sinoning axloqiy qarashlarida keltirilgan insonga xos bo'lgan yaxshi va yomon xulqlar, ularning jamiyat hayoti va insonning shaxs sifatida shakllanishidagi o'rni va ahamiyati haqida batafsil ma'lumot keltirilgan. Shuningdek, yaxshi xulqlarning shakllanishida muhit, oiladagi tarbiya va mehnatning roli, yomon xulqlar shakllanishiga ta'sir etadigan omillar falsafiy tahlil etilgan.*

Kalit so'zlar: *yaxshi xulqlar, yomon xulqlar, axloqqa zid harakatlar, yaxshilik, yomonlik, kamtarlik, johillik, xasislik, saxiylik, kamolot.*

Abstract: *The article provides detailed information about good and bad deeds inherent in man, presented in the moral views of Ibn Sina, their role and significance in social life and the formation of man as an individual. It also provides a philosophical analysis of the role of the environment, family upbringing and work in the formation of good deeds, as well as the factors influencing the formation of bad deeds.*

Key words: *good manners, bad manners, immoral actions, kindness, evil, humility, ignorance, greed, generosity, perfection.*

Аннотация: *В статье дается подробная информация о хороших и плохих поступках, присущих человеку, представленных в моральных воззрениях Ибн Сины, их роли и значении в общественной жизни и формировании человека как личности. Также дается философский анализ роли окружающей среды, семейного воспитания и труда в формировании хороших поступков, а также факторов, влияющих на формирование плохих поступков.*

Ключевые слова: *хорошие манеры, плохие манеры, безнравственные поступки, доброта, зло, смирение, невежество, жадность, щедрость, совершенство.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Ta'lim dastlab jamiyat tomonidan yaratilgan inson idealining amaliy timsoli va davlat gullab-yashnashining eng muhim shartidir. Global xarakterga ega bo'lgan ma'naviy inqiroz, davlat mafkuralarining o'zgarishi va boshqa geosiyosiy muammolar sharoitida yosh avlodni kattalar hayotiga tayyorlash masalalari bugungi kunda jamoat xavfsizligi muammolarini hal qilishning ahamiyati bilan taqqoslanadigan fundamental ahamiyatga ega bo'lmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Turli tarixiy davrlarda turli vakillar tomonidan to'plangan ilmiy dalillar (Forobiy, Ibn Sino, Avloniy, J.Komenskiy, L.Tolstoy, A.A.Guseynov, B.Ziyamuhamedov, O.Qosimova, A.Erkaev va boshqalar) ta'lim, ma'naviy-axloqiy tarbiya mazmunini aniqlash masalasini yechishga sinergetik yondashuvni o'rgatgan. Ana shu yondashuvdan kelib chiqqan holda, ta'lim-tarbiya jarayonining zamonaviy ijtimoiy-madaniy talablarga javob beradigan yangi

modelini yaratish jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlar, milliy pedagogika maktablari an'analari va zamonaviy ta'limning rivojlanish tendensiyalari uyg'unligi bugungi kun zaruriyati hisoblanadi. Mamlakatimizda ayni paytda yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tizimini qayta ko'rib chiqish va chuqur o'zgartirish ishlari olib borilmoqda. Shunday islohotlardan biri – Sharq mutafakkirlari merosini nafaqat tadqiqot, balki ma'naviy-ma'rifiy maqsadlarda ham o'rganishdir. Jamiyat ehtiyojlari va uning rivojlanish istiqbollarini hisobga olgan holda Sharq Uyg'onish davri olimlarining asarlariga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Bu davr – buyuk qomusiy olimlar davri edi: Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy va boshqalar[4].

Ibn Sinoning axloqqa oid asarlari qatorida: «Risala fi-l-ahd», «Risola Hay ibn Yaqzon» («Hay ibn Yaqzon haqida risola»), «Salomon va Ibsol» va boshqa shu kabi axloq normalari va tamoyillari haqida batafsil ma'lumot beradigan asarlarini misol keltirishimiz mumkin.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ibn Sino fikriga ko'ra, inson axloqiy fazilatlarining takomillashuvida, yaxshi do'st katta rol o'ynaydi. Yaxshi do'st, – deydi u, – kishining hamma yaxshi va yomon sifatlarini aks etuvchi oynadir. Yaxshi do'st o'z vaqtida butun nuqsonlarni ko'rsatadi, maslahati va xatti-harakati bilan bu kamchiliklarni yo'qotishga yordam qiladi. Ibn Sino do'stlikni uch turga ajratadi: har qanday vaqtda, qiyinchiliklarga qaramay, o'z o'rtog'ini xavfda qoldirmaydigan chin do'st; manfaatlarning uyg'unligi va g'oyaviy yaqinligiga asoslangan do'stlik; o'zining egoistik ehtiyoji va manfaatini qondirishga asoslangan do'stlik[1].

Inson, Ibn Sino fikriga ko'ra, tug'ilgandan salbiy xislatlarga ega bo'lgan, uni tuzatish aqlning ishidir, o'z axloqiy fazilatlarni o'zgartirishga intiluvchi odam, shuningdek, boshqalarning axloqi va xulq-atvori bilan ham tanish bo'lishi kerak, toki ular bilan tansihib , o'zini boshqa odamlarga o'xshash ekanligi va o'zgalarning fazilti unda ham bor ekanligiga ishonch hosil qilsin. "Agar inson boshqa kishilarda yaxshi xususiyatlarni ko'rsa, – deb yozadi Ibn Sino, – uni egallashga harakat qilishi kerak[3].

Agar unda yaxshi xususiyatlar azaldan zohir bo'lib tursa, uni saqlab qolishga tirishishi va aksincha, yashiringan holda bo'lsa, bu xususiyatlarni jonlantirib, umumiylik tusini berishi kerak. Kamchiliklardan qochib, xatolarga yo'l qo'ymasligi kerak". Agar u kishilarda yomon fe'l va nuqsonlarni sezsa, bu kamchiliklar uning o'zida ham ochiq yoki yashiringan holda bo'lishi mumkinligini tushunishi kerak. Agar unda kamchilik ochiq ko'rinib turgan bo'lsa, o'zini qo'lga olib bu kamchiliklarni bartaraf qilishlari kerak, aksincha, agar nuqson yashiringan holda bo'lsa, uning kurtak otishiga yo'l qo'ymay, yo'qotishi kerak. Kishi yomon axloqiy fazilatlardan qutulsa, yaramas va past intilishlarga yo'l qo'ymaydi"[4].

Agar yaxshilik qandaydir maqsadni ko'zlab yoki majburiy ravishda qilinayotgan bo'lsa, bu holda u haqiqiy yaxshilik bo'lmay qoladi. Chunki komil yaxshilik doimo biror majburiyatsiz qilinsa, biror narsaning evazi ko'zlanmasa, u haqiqiy, sof yaxshilik sanaladi. Demak, chinakam yaxshilik tabiiy bo'lishi kerak. Kishida yaxshilik qilish niyatining paydo bo'lishining o'zi o'sha kishining kamolotga erishganligini ko'rsatadi. "Yaxshilik hammaga bevosita sevimli, — deydi Ibn Sino o'zining "Risola fi-l-ishq asari"da, — agar shunday bo'lmaganda edi, har kim o'zi istagan, yoki orzu qilgan yoki o'zicha yaxshilik deb tasavvur qilgan biror narsasini o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan bo'lardi". Rohatga olib keladigan narsa yaxshilik, azob sari yetaklaydigan narsa yomonlikdir. Ibn Sinoning bu fikrlari gedonizmga taqalsa-da, azob-uqubatni ulug'lovchi "yashamoq –azoblanmoq" degan iboraga amal qiluvchi diniy etikaviy ta'limotlarga butunlay qarama-qarshidir[5].

Lazzatni Ibn Sino ikki turga –hissiy va ruhiyga bo'ladi. Hissiy lazzatga yeyish-ichish, kiyim-kechak, boylikka erishish kabilar kiradi. Buni Ibn Sino past – quyi lazzat deb hisoblaydi. Ikkinchi turi ruhiy lazzat bo'lib, bu hozirgi istiloh bilan shug'ullanish va ilmiy asarlar ta'lif qilish orqali insonlarga foyda keltirish kabilar kiradi, deydi. Buni Ibn Sino lazzatning oliy formasi deb hisoblaydi. Ruhiy lazzatni Ibn Sino oqil lazzat deb hisoblaydi va uni hissiy lazzatdan ustun qo'yadi. Oqil lazzatga, uningcha, ichki quvvat orqali yetishish mumkin bo'ladi.

Past tabiat odam shunday odamki, deydi Ibn Sino, uning ichki quvvati o'lik bo'ladi, ular bunday quvvat to'g'risida tasavvurga ham ega emaslar. Inson doimo ruhiy lazzat bilan takomilga erishishi kerak, o'zining amaliy faoliyatini shunga bog'lashi

lozim. Axloqiy komil, ma'naviy boy odam yuqori lazzatdan bahramand bo'lsa, past odam hissiy lazzatga intiladi. Bu xil hissiy lazzatga intiluvchilar saxiylik, tashakkur kabi boshqa motivlar kishida zavq, lazzat uyg'otishi mumkin ekanligini tushunib yetmaydi. Shuning uchun ham Ibn Sino fikricha, hissiy lazzatga bo'ysungandan ko'ra aql ovoziga quloq solish zarur [2].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ibn Sino o'z asarlarida do'stlik, hamjihatlik va birodarlikka oid g'oyalarini targ'ib qiladi, kishi hayotida chin do'stlik e'tiqod sifatida ulug'lanishini ko'rsatadi. Do'stlikka ta'rif berib u quyidagilarni yozadi: "Do'stlik insonga xos bo'lgan shunday bir xislatdirki, bunda boshqa birovga yaxshilik istaladi, bunda inson yaxshilikni avvalo do'stlari uchun istaydi. Do'st bu yaxshi ko'ruvchidir. Do'st o'z do'stining xursandligida ham, baxtsizlik kezlarida ham, qayg'u va shodligiga sherik bo'ladi"[2].

Do'stlikning tashqi ko'rinishi alomatlariga to'xtalib, Ibn Sino uni uch turga bo'ladi: birinchisi, suhbatlashish bo'lib, bu do'stlikning shunday holatidirki, bunda ikki kishi hozirligining vaqt uzunligini bildiradi. Ikkinchisi, quvonch bo'lib, bu uchrashuvdagi lazzatni bildiradi. Uchinchisi, bog'lanish bo'lib, bu nikoh orqali bog'lanishni bildiradi[6].

"Insonlar ichida seni yaxshi ko'ruvchilar bo'lsa, bu senga va sening yaqinlaringga yaxshilikni istovchilar bo'ladi, — deydi Ibn Sino, — mabodo shundaylar topilib qolsa, u holda iltifot muntazam ravishda chin ko'ngildan hamda beminnat bo'lishi kerak. Haqiqiy do'st sening do'stingga do'st, dushmaningga dushman bo'ladi. U do'st dushmanidan uzoqlashadi, do'stiga yaqinlashadi. Buning aksi bo'lishi mumkin emas. Chunki buning aksi bo'lsa, dushmanlik sanaladi". Har bir mavjud narsa o'z mohiyatiga ko'ra kamolotga intiladi. Mana shu kamolotga intilishning o'zi mohiyatiga ko'ra yaxshilikdir. Ibn Sino o'zining "Donishnoma" asarida yaxshilikning ikki tomonini ko'rsatib yozadi: "Birinchi yaxshilik qiluvchiga tegishli bo'lsa, ikkinchisi, yaxshilik qilinuvchiga tegishlidir. Ikkinchi yaxshilik qilinuvchi uchun yaxshilik hisoblanadi. Lekin yaxshilik qilinuvchining mukammal emasligidan darak beradi. Chunki u mukammal bo'lganda edi, u yaxshilikni qabul qilishga muhtojlik sezmas edi".

Agar yaxshilik uni amalga oshiruvchi uchun qandaydir maqsadni ko'zlab qilinayotgan bo'lsa yoki majburiy ravishda qilinayotgan bo'lsa, u holda yaxshilik bo'lmay qoladi, chunki komil yaxshilik doimo majburiyatsiz, biror narsaning evaziga qilinmagan yaxshilikdir, bundan chiqdi u chinakam yaxshilik sanaladi. Ibn Sino yaxshilikni foydasiz yoki foydali, rohat va huzur-halovatga olib kelish va kelmaslik bilan ham baholaydi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ibn Sino axloqiy qarashlarida inson xulqining yaxshi yoki yomon bo'lishi, avvalo, aql, iroda va qalbning uyg'unligi bilan belgilanadi. Uning nazarida axloq – bu faqat tashqi odob emas, balki ichki ruhiy holat va ongli tanlovdir. Yaxshi xulqlar – me'yor, adolat, sabr, halollik kabi fazilatlar orqali namoyon bo'lsa, yomon xulqlar haddan oshish, nafsga berilish, jaholat va adolatsizlik kabi illatlar orqali ifodalanadi. Ibn Sino odamzodning kamoloti axloqiy tarbiya bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlab, axloqiy komillikni jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun zaruriy shart deb hisoblaydi. Shu bois, uning axloqiy merosi bugungi kun axloqiy-insoniy qadriyatlarni mustahkamlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Jonmatova X. Abu Ali Ibn Sino ta'lim-tarbiya to'g'risida. – T.: O'zbekiston, 1980.
2. Baratov M. Abu Ali Ibn Sino – buyuk mutafakkir. – T.: Fan, 1980.
3. Мусурмонов Р. Взгляды восточных мыслителей на воспитание ребёнка и семейные отношения в узбекских семьях / Вестник науки и образования 2020. № 4 (82). Часть 1. Российский импакт-фактор: 3,58. Научно-методический журнал.
4. Irisov A. Ibn Sino – ma'rifatparvar adib. – T.: O'zbekiston, 1980.
5. Toshboeva U. Abu Ali Ibn Sinoning pedagogik g'oyalari. Zamonaviy dunyoda ilmiy tadqiqotlar: nazariya va amaliyot/ ilmiy anjuman materiallari. 2022.
6. Abdurashidovna, S.D. (2023). Sohibqiron Amir Temur merosini o'rganish–milliy taraqqiyotimiz omili. Ijodkor o'qituvchi, 3(28).

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 82-1

SHERMUHAMMAD MUNISNING “AYLANSUN” G‘AZALI TAHLILI

Otamuratova Sadoqat To‘lqinbek qizi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi 2-kurs doktoranti

https://orcid.org/0000-0003-2079-6188
e-mail:sadoqat otamuratova@gmail.com

ANALYSIS OF SHERMUHAMMAD MUNIS’S GHAZAL “AYLANSUN”

Otamuratova Sadokat Tulkinkbek qizi, 2nd-year Doctoral Student, Department of Uzbek Language and Literature Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

АНАЛИЗ ГАЗЕЛИ ШЕРМУХАММАДА МУНИСА “АЙЛАНСУН”

Отамуратова Садокат Тулкинбек кызы, докторант 2-го курса кафедры “Узбекский язык и литература” Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Shermuhammad Munis qalamiga mansub “Aylansun” g‘azali poetik jihatdan tahlil qilinadi. Asarda yor vaslining tasviri orqali tasavvufiy ramzlar, muhabbatda ixlos va fidoyilik, istig‘for va niyoz kabi mavzular badiiy talqinda yoritilgan. G‘azalda tashbeh, tajnis, ramziy obrazlar orqali ichki ruhiy holat va ilohiy ishq ruhi ifoda etilgan. Shoirning ohangida so‘fiyona lirika va fors-tojik g‘azalchilik an’analari seziladi.*

Kalit so‘zlar: *Shermuhammad Munis, g‘azal, tasavvuf, yor vasli, ilohiy ishq, poetika, tahlil.*

Annotation: *This article presents a poetic analysis of the ghazal “Aylansun” by Shermuhammad Munis. Through the depiction of the beloved’s beauty and presence, the poet conveys themes of spiritual love, devotion, repentance, and supplication using Sufi symbols. The ghazal features rich use of metaphors, similes, paronomasia, and symbolic imagery that reflect the lyrical subject’s inner mystical state. Munis’s poetic style shows strong influence of Persian-Tajik ghazal traditions blended with a distinctly Uzbek lyrical tone.*

Keywords: *Shermuhammad Munis, ghazal, Sufism, beloved, divine love, poetics, analysis.*

Аннотация: *В данной статье проводится поэтический анализ газели “Айлансун”, принадлежащей перу Шермухаммада Муниса. Через описание образа возлюбленного автор раскрывает темы духовной любви, преданности, мольбы и покаяния, используя суфийские символы. Газель отличается использованием таких художественных средств, как метафора, сравнение, паронимия и символизм, отражающих внутреннее состояние лирического героя. В творчестве поэта прослеживаются традиции суфийской лирики и персидско-таджикской поэтики.*

Ключевые слова: *Шермухаммад Мунис, газель, суфизм, образ возлюбленного, божественная любовь, поэтика, анализ.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O‘zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotida Shermuhammad Munisning ijodi muhim o‘ringa ega. U nafaqat tarixchi va tarjimon, balki sermahsul shoir sifatida ham adabiyotimizda chuqur iz qoldirgan. Ayniqsa, uning g‘azallari o‘zbek adabiyotida so‘fiyona lirikaning yorqin namunalaridan hisoblanadi. Munis g‘azallarida

ilohiy ishq, yor vasli, kamtarlik, tavba va riyozat singari tasavvufiy tushunchalar obrazlar orqali nozik poetik yo‘sinda ifodalanadi.

Mazkur maqolada shoirning “Aylansun” g‘azali badiiy tahlil qilinadi. G‘azal matnining baytma-bayt sharhi orqali undagi tasviriy vositalar, ramziy ma’no qatlamlari, so‘fiyona ifoda va lirik kechinmalar ochib beriladi. Tahlil davomida g‘azaldagi har bir obraz, so‘z va ifoda vositasining mazmun va shakl birligi yoritiladi. Shuningdek, bu asar orqali Munis g‘azallariga xos bo‘lgan umumiy adabiy-estetik tamoyillar ham ochib ko‘rsatiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). Ushbu maqola Shermuhammad Munisning “Aylansun” g‘azalini tahlil qilish orqali tasavvufiy-estetik tafakkur, badiiy obrazlar va g‘azal poetikasini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda quyidagi metodlar asosida ish olib borildi:

Adabiy-tahliliy metod – g‘azal baytlari mazmunan tahlil qilinib, ularning tasvir vositalari, poetik tuzilishi va ramziy ma’nolari sharhlandi.

Qiyosiy metod – Munis asarlari boshqa mumtoz adiblar (Navoiy, Bedil, Fuzuliy) g‘azallari bilan umumiylik va farqlar jihatidan qiyos qilindi.

Bu metodlar orqali g‘azalning badiiy-estetik xususiyatlari chuqur o‘rganilib, Munisning shoir sifatidagi o‘ziga xosligi aniqlanadi.

Asosiy matn manbasi – Shermuhammad Munisning “Devon”idan to‘g‘ridan-to‘g‘ri olingan g‘azal asos qilib olindi va har bir bayt matnga tayangan holda sharhlab borildi.

Bu adabiyotlar orqali maqolada nazariy asoslar, tarixiy kontekst, tasavvufiy tushunchalar va poetik ifoda vositalari o‘zaro uyg‘un holda tahlil qilindi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). “Aylansun” g‘azali Munis ijodidagi tasavvufiy yo‘nalishning yorqin namunasidir. Garchi g‘azal yor vasli haqida bo‘lsa-da, u shunchaki dunyoviy sevgi emas, balki ruhiy-ma’naviy oshuftalik, ilohiy ishq yo‘lida kamtarlik va fano holatini ifodalaydi. G‘azaldagi “karam”, “tasadduq”, “niyoz”, “ehson” kabi so‘zlar nafaqat ma’no, balki ruhiy talqinni ham o‘z ichiga oladi. Shoirning har bir tasviri sof estetik go‘zallikdan tashqari, ichki ma’naviy tajribaga tayangan.

Tasavvuf adabiyotidagi bu kabi g‘azallarni tahlil qilish orqali biz faqat adabiy go‘zallikni emas, balki tarixiy-ma’naviy tafakkur darajasini ham o‘rganamiz. Munis bu borada Alisher Navoiy an’analarini davom ettirgan, ammo o‘z uslubiga ega bo‘lgan shoir sifatida qadrlanadi. Shermuhammad Munisning ushbu g‘azali o‘zbek mumtoz she’riyatida keng tarqalgan tasavvufiy ishq va ilohiy visol g‘oyalarini ifodalovchi asarlardandir. Garchi g‘azal tashqi jihatdan dunyoviy sevgiga bag‘ishlangandek tuyulsa-da, undagi ramz va istilohlar chuqur tasavvufiy ma’nolarni o‘z ichiga oladi. Bu esa g‘azalni shariat → tariqat → ma’rifat → haqiqat yo‘li doirasida tahlil qilish imkonini beradi.

Mayi vaslingni ehson aylasang men xastag‘a har dam,

Bori joni jahonim naqdi ehsoningdin aylansun.

Bu baytda may – tasavvufda ishq va fano ramzi sifatida qo‘llaniladi. May bu yerda jismoniy mastlik emas, balki ruhan mast bo‘lish, ya’ni Robbiga bo‘lgan chuqur muhabbatni bildiradi. Shoir (ya’ni so‘fiy) bu ilohiy visoldan (mayi vasl) bahramand bo‘lishni iltijo qiladi. Xastalik – u majoziy kasallik bo‘lib, ruhiy tashnalik, ilohiy haqiqatga yetishish yo‘lida chekilgan iztiroblarni bildiradi.

Ravonbaxshi abaddur obi hayvoning hazinlarg‘a,

Hazinlar xasta joni obi hayvoningdin aylansun.

Qur’oni karimda zikr qilingan “obi hayvon” (ya’ni tiriklik suvi) tasavvufda haqiqat ilmi, ma’rifat yoki Allohning nuriga ishora qiladi. So‘fiy uchun bu – nafsiy illatlardan xalos qiladigan, qalbni poklaydigan va ruhni yashnatadigan suvdur. “Hazinlar” – Allohni istab iztirob chekkan bandalar, “xasta jon” esa ishq yo‘lida xastalanib, “yoqilgan” ruhdir. Bu baytda, Munis – ilohiy nur (obi hayvon) bilan qalbiy taskin so‘raydi.

Alardur gar mufarrah bu hayot afzodurur elga,

Dur-u yoqut la’li guharfoshingdin aylansun.

Bu yerda yor kalomi “dur-u yoqut”, ya’ni bebaho gavharlarga qiyos qilinmoqda. Tasavvufda Kalomulloh, ya’ni Allohning so‘zi – Qur’on yoki ilhom – eng oliy haqiqat hisoblanadi. Yorning kalomi (ya’ni ilohiy Kalom) elga “mufarrah”, ya’ni

TAMADDUN NURI

quvonch, najot va ma’naviy hayot bag‘ishlovchi vosita sifatida ko‘rsatilmoqda.

Dimog‘ oroyi ahli ishq erur zulfi parishoning,

Parishon zulflar zulfi parishoningdin aylansun.

Zulfi parishon (taralmagan soch) – ko‘pincha so‘fiylarning ichki iztiroblari, beqaror ruhiy holati va fanolik (o‘zini unutish, yo‘qotish) ramzidir. Tasavvufda Alloh ishqiga giriftor bo‘lgan kimsalar dunyodan uzilgan, nafsdan voz kechgan va faqat Haqni izlab parishonlik holatida bo‘ladi. Bu yerda Munis Haqqa oshufta holatda bo‘lishni istaydi.

Chiqib maydon aro gar guy-u chavgon o‘ynasang ey sho‘x,

Quyosh birla yangi oy guy-u chavgoningdin aylansun.

“Guy-u chavgon” (to‘p va tayoq bilan o‘ynaladigan o‘yin) tasavvufda ilohiy ishq maydonidagi muvozanat, harakat, talpingan yurakning urilishi timsolidir. Yor (haqiqat) bu maydonga tushsa, quyosh va oy (olamdagi eng go‘zal va yuksak zotlar) ham unga taqlid qiladi. Ya’ni, Haqiqat jamolining jilvasi olamni o‘ziga bo‘ysundiradi.

Olur jon chashmi fattoning qiyo boqmoq bilan eldin,

Ko‘zi qotil sanamlar chashmi fattoningdin aylansun.

“Chashmi fatton” (aldamchi ko‘z) – joziba va ilohiy jalol ramzi. Allohning jamoliga ishq bilan boqish ham qalbni yondirar, ham jonni olib qo‘yar – bu “qotil ko‘zlar” fano holatining belgisi sifatida tushuniladi. Bu qarash ruhni xudodan boshqa narsalardan tozalaydi.

Niyoz-u ajz ila Munis tilar joningdin evurulsa,

Karam qilkim, tasadduq bo‘lsun-u joningdin aylansun.

So‘fiy adib sifatida Munis bu yerda o‘zini Alloh huzurida nihoyatda ojiz, faqir va muhtoj banda deb tasvirlaydi. “Ajz” – kamtarlik, “niyoz” – iltijo, “tasadduq” –Allohdan fazl bilan beriladigan ruhiy ne’matdir. Bu – so‘fiy tilida “fano va baqo”ni so‘rash, Allohga to‘liq taslim bo‘lish ramzidir.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Munisning “Aylansun” g‘azali tahlili asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

G‘azalda yor obraziga bo‘lgan muhabbat orqali ilohiy ishq ifodasi berilgan bo‘lib, bu so‘fiyona lirikaning asosiy xususiyatlaridan biridir.

Har bir baytda ramziy ma’no qatlamlari chuqur yotadi: “mayi vasl”, “obi hayvon”, “tasadduq”, “guy-u chavgon” kabi tasvirlar tasavvufiy tafakkur bilan uyg‘unlashadi.

Lirik qahramon ojizlik, niyoz, istig‘for, tavba kabi ruhiy holatlar orqali yorga – aslida esa Haqqa – yetishishni istaydi.

G‘azal tuzilishi, qofiya va radif tanlovi, ohangdorligi fors-tojik g‘azal an’analariga mos keladi, ammo Munis buni o‘zbekona ruhda, xalqona tasvirlar bilan boyitgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Shermuhammad Munisning “Aylansun” g‘azali uning tasavvufiy-estetik dunyoqarashining yorqin ifodasidir. Asarda yor obrazi vositasida ilohiy ishqqa yetishish, ruhan poklanish va fano holatiga erishish g‘oyalari ifodalanadi. G‘azalda ishlatilgan badiiy vositalar – tashbeh, istiora, tajnis va ramzlar – bu g‘oyalarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Tahlil natijalariga ko‘ra, Munis bu g‘azalda o‘z davrining adabiy-uslubiy mezonlariga rioya qilgan holda, o‘ziga xos, ma’naviy jihatdan boy she’riyat namunasi yaratgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Shermuhammad Munis. Saylanma. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. Toshkent, 1980.
2. Shermuhammad Munis. O‘zbek mumtoz she’riyati antologiyasi. 31-tom. Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
3. N.Jumayev. Munis g‘azaliyoti. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. Toshkent, 1991.
4. Najmiddin Komilov. Tasavvuf. Toshkent, Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 378:1

TALABALARDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR

Xudayberganova Nargisa Qurbonbayevna, Urganch Ranch texnologiya universiteti “Pedagogika va aniq fanlar “kafedrasi katta o‘qituvchisi

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO DEVELOPING A HEALTHY LIFESTYLE IN STUDENTS

Khudayberganova Nargisa Kurbanbayevna, Senior Lecturer, Department of “Pedagogy and Exact Sciences”, Urgench Ranch Technological University

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ

Худайберганова Наргиса Курбанбаевна, старший преподаватель кафедры “Педагогика и точные науки” Ургенчского технологического университета Ranch

https://orcid.org/0009-0001-0774-3400
e-mail: nargisa.82.nargisa@gmail.com

Annatotsiya: *Mazkur maqolada talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga oid pedagogik va psixologik yondashuvlar, sog‘lom hayot tarzining mazmuni va mohiyati tushuntiriladi hamda yoshlarni hushyor, bilimli va har tomonlama yetuk shaxs sifatida tarbiyalash masalalari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Talaba shaxsi, sog‘lom turmush tarzi, individuallik, pedagogik jarayon, ta’lim-tarbiya, inson kamoloti, faol hayot tarzi, to‘g‘ri ovqatlanish, ruhiy sog‘lik, stress, mediatsiya, ijtimoiy aloqalar, pedagogik aspektlar.*

Аннатоция: *В статье раскрываются педагогические и психологические подходы к формированию здорового образа жизни у студенческой молодежи, содержание и сущность здорового образа жизни, освещаются вопросы воспитания молодежи как бдительной, эрудированной и всесторонне зрелой личности.*

Ключевые слова: *Личность студента, здоровый образ жизни, индивидуальность, педагогический процесс, образование, развитие человека, активный образ жизни, правильное питание, психическое здоровье, стресс, медиация, социальные отношения, педагогические аспекты.*

Annotation: *The article reveals pedagogical and psychological approaches to the formation of a healthy lifestyle among student youth, the content and essence of a healthy lifestyle, and highlights issues of educating young people as vigilant, erudite and comprehensively mature individuals.*

Key words: *student personality, healthy lifestyle, individuality, pedagogical process, education, human development, active lifestyle, healthy nutrition, mental health, stress, mediation, social relations, pedagogical aspects.*

KIRISH. Mamlakatimizda hozirgi kunda barcha sohalardagi rivojlanish va o‘zgarishlar, insonlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish masalasi har qachongidan-da dolzarb ekanligini talab etmoqda. Ma’lumki, bugungi kunda inson salomatligi, jismoniy kamoloti va sog‘lom turmush tarzi madaniyatiga ega bo‘lish jamiyatimizda eng muhim ijtimoiy qadriyatlardan biri sanaladi. “Millat sog‘lig‘ini mustahkamlash va xalq genofondini asrab-avaylash faqat sog‘lom turmush tarzini keng joriy etish orqali ijobiy hal etilishi mumkin”[1] degan fikr bejizga aytilmagan. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyatning barcha ijtimoiy tuzilmalari, oila, ta’lim muassasalari, mahalla

hamda o‘zini o‘zi rivojlantirish tizimi oldiga fuqarolar ongida sog‘lom turmush tarzining mazmun-mohiyatini tushuntirish, yosh avlodni bilimli va har tomonlama yetuk shaxs sifatida tarbiyalash kabi dolzarb vazifalarni qo‘yadi.

Sog‘lom turmush tarzining mohiyati shuni anglatadiki, bu insonning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy sog‘lig‘ini ta’minlashga yo‘naltirilgan kompleks jarayonidir. Talaba yoshlar jamiyatning kelajagi bo‘lib, ularning sog‘lom turmush tarzini tashkil qilish juda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda talabalar orasida sog‘liqqa salbiy ta’sir ko‘rsatadigan omillar, masalan, stress, jismoniy faollikning kamligi, to‘g‘ri ovqatlanmaslik va boshqa ijtimoiy muammolar kundan kunga ko‘paymoqda. Mavzuning ahamiyati shundaki, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish nafaqat talabalarning jismoniy sog‘lig‘iga, balki ularning ruhiy holatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bugungi kunda ta’lim tizimida talabalarda sog‘lom odatlarni rivojlantirish, stressga qarshi kurashish, jismoniy faollikni kuchaytirish va sog‘lom ovqatlanishni rag‘batlantirish kabi yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratish zarur. Shu bois, pedagogik-psixologik yondashuv asosida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish usullari va vositalarini o‘rganish, ularning ijobiy samarasini baholash hamda bu jarayonda pedagog va psixologlarning tutgan o‘rnini aniqlash dolzarb ilmiy-amaliy vazifa sanaladi.

“Talabalarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ularning akademik faoliyatiga, ijtimoiy munosabatlariga va umumiy hayotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi”[2]. Shuning uchun, ushbu maqolada talabalarda sog‘lom turmush tarzini tashkil qilishning pedagogik-psixologik asoslari va ularni amalga oshirish usullari haqida so‘z yuritiladi. Sog‘lom turmush tarzining ahamiyati shundaki, jismoniy, ruhiy va ijtimoiy sog‘liq kabilarni o‘z ichiga oladi. Talabalarning hayotida sog‘lom turmush tarzini tashkil qilishning zarurligi quyidagilarni talab qiladi.

1.Sog‘lom turmush tarzining komponentlari, jismoniy faoliyat, ya’ni sport, harakat, faol hayot tarzi. To‘g‘ri ovqatlanish bu vitaminlar, minerallar, balans va to‘g‘ri ovqatlanish odatlari. Ruhiy salomatlik esa stressni boshqarish, meditatsiya bilan shug‘ullanish hamda ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish orqali mustahkamlanadi.

2. Pedagogik jihatdan esa**,** sog‘lom turmush tarzini o‘quv jarayoniga integratsiya qilish, dars mashg‘ulotlarida to‘g‘ri ovqatlanish va jismoniy faollikka rag‘bat uyg‘otish muhim sanaladi. Bu esa, o‘z navbatida, talabalar uchun sog‘lom hayot tarzini shakllantirishga qaratilgan maslahatlar berish, treninglar o‘tkazish hamda tegishli seminarlar tashkil etishni nazarda tutadi.

3.Psixologik **jihatdan**: Motivatsiya bu, talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish uchun ichki va tashqi motivatsiya manbalari. Stress boshqarish, talabalarning psixologiyasi, stressni yengish usullari.

4.Ijtimoiy muhit. Gruppaviy faoliyatlar: jamoa o‘yinlari, sport musobaqalari. Talabalar o‘rtasida ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va moslashuv jarayonini yengillashtirish. Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning umumiy ijtimoiy va shaxsiy foydalari.

ADABIYOTLAR SHARHI. Sog‘lom turmush tarzi tushunchasiga oid tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, N.A.Kuznetsova va A.V.Kostyukovning izlanishlari talabalarning jismoniy faolligini oshirish va sog‘lom ovqatlanish odatlarini shakllantirish muhimligini ta’kidlaydi. Ularning fikriga ko‘ra, sog‘lom turmush tarzini rivojlantirish nafaqat salomatlik, balki talabaning o‘quv faoliyati samaradorligiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, S.V.Solovevaning tadqiqotlari psixologik omillarga e’tibor qaratadi. U sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda ruhiy salomatlik muhim rol o‘ynashini ta’kidlab, stressni boshqarish, ijtimoiy moslashuv va emotsional barqarorlikni ta’minlash uchun psixologik treninglar o‘tkazishni tavsiya qiladi.

Pedagogik yondashuv nuqtayi nazaridan olib qaralganda, talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda interaktiv o‘quv metodlari, seminar va treninglarning samaradorligini asoslab beruvchi tadqiqotlar mavjud bo‘lib, bu borada Ye.I.Lebedevaning ishlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Ushbu metodlar talabalarning faol ishtirokini ta’minlab, ularning bilimlari va ko‘nikmalarini oshirishga yordam beradi. Jamoaviy faoliyat – talabalar orasida jamoaviy faoliyatlarni tashkil etish A.A.Kuznetsov, sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Jamoaviy sport tadbirlari, fitnes-gruppalar va boshqa faoliyatlar talabalarning ijtimoiy munosabatlarini mustahkamlashga yordam beradi. Sog‘lom

ovqatlanish – talabalarning to‘g‘ri ovqatlanishiga oid tadqiqotlarda O.V.Smirnova, ovqatlanish odatlarining sog‘liqqa ta’siri va ularni o‘zgartirish uchun pedagogik strategiyalarni rivojlantirish zarurligi ta’kidlangan. Talabalarda sog‘lom turmush tarzini tashkil qilish pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda jismoniy faollik, to‘g‘ri ovqatlanish, stressni boshqarish va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash muhimdir. Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilish talabalarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish uchun samarali usullar va strategiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bu esa oliy ta’lim muassasalarida talabalarning umumiy sog‘lig‘ini yaxshilashga xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda adabiyotlarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ushbu mavzu ijtimoiy-psixologik, tibbiy-gigiyenik, iqtisodiy, pedagogik va motivatsion jihatdan chuqur o‘rganilmoqda. Ammo sog‘lom turmush tarzining ayniqsa pedagogik-psixologik va metodologik jihatlari, uni shakllantirishga ta’sir etuvchi omillar va shart-sharoitlar hali ham dolzarb hisoblanadi. Bu borada ta’lim-tarbiya jarayonida quyidagi uch muhim unsurga alohida e’tibor qaratish lozim:

-sog‘lom turmush tarzi haqida yetarli bilimlarga ega bo‘lish;

-sog‘lom hayot tarzining salomatlikni mustahkamlashi va umrni uzaytirishiga ishonch hosil qilish;

-bu turmush tarziga rioya qilishga ongli va irodaviy harakat bilan intilish.

Talabalar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish borasida ko‘plab pedagoglar, psixologlar va faylasuf olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Xususan, rus olimlaridan V.A.Suxomlinskiy, K.D.Ushinskiy, T.I.Aliyeva, T.G.Galaktionova, Z.A.Gritsenko, S.V.Yevtyushkin, I.G.Jukova, faylasuf va sotsiolog olimlardan I.A.Butenko, Yu.A.Yeliseeva, R.A.Trofimova, A.I.Shalimovalar shug‘ullangan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. **Tadqiqotning maqsadi** – talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik va psixologik jihatlarini o‘rganish va aniqlashdan iborat. **Tadqiqot vazifalari** quyidagilardan iborat:

-talabalar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda uchraydigan muammolarni aniqlash;

-pedagogik yondashuvlar va psixologik metodlarni tahlil qilish;

-sog‘lom turmush tarzini talabalar orasida samarali targ‘ib etish bo‘yicha strategiyalar ishlab chiqish.

TADQIQOT USULLARI.

Ushbu tadqiqot doirasida quyidagi metodlardan foydalaniladi:

- mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, maqolalar va kitoblarni o‘rganish orqali nazariy tahlil olib borish;
- talabalar orasida sog‘lom turmush tarziga bo‘lgan munosabatni aniqlash maqsadida so‘rovnomalar tashkil etish va ularni tahlil qilish;
- ularning ovqatlanish odatlari, jismoniy faolligi va ruhiy holati haqida ma’lumot to‘plash;
-pedagog va psixologlar bilan intervyu o‘tkazish, ularning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish bo‘yicha fikrlarini olish;
- eksperimental metod, pedagogik treninglar va seminarlar o‘tkazib, ularning samaradorligini baholash.

Tadqiqot obyekti va subyektini ajratib olamiz. Obyekt: Oliy ta’lim muassasasida ta’lim oluvchi talabalar. Subyekt: Oliy ta’lim muassasalaridagi pedagoglar, psixologlar va talabalar.

Tadqiqot jarayoni quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi.

1 - bosqich: Adabiyotlarni tahlil qilish va mavzu bo‘yicha nazariy asoslarni shakllantirish.

2 - bosqich: So‘rovnoma va intervyular orqali ma’lumot to‘plash.

3 - bosqich: To‘plangan ma’lumotlarni tahlil qilish va pedagogik usullarni ishlab chiqish.

4 - bosqich: Eksperimental tadqiqot o‘tkazish, natijalarni baholash va xulosalar chiqarish.

Ma’lumotlarni tahlil qilish. Toplangan ma’lumotlarni statistik tahlil usullari bilan tahlil qilish. Natijalarni diagrammalar va grafiklar orqali ko‘rsatish mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR. Tadqiqot davomida talabalarda sog‘lom turmush tarzini tashkil qilishning pedagogik va psixologik omillari o‘rganildi. Talabalarning jismoniy faolligi, ovqatlanish odatlari, ruhiy holati va ijtimoiy munosabatlari kabi aspektlar tahlil qilindi.

1. Jismoniy faollik: Tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, talabalarning jismoniy faolligi aksariyat hollarda

kam. Faqat 30% talabalar muntazam sport bilan shug‘ullanishadi, boshqalari esa jismoniy faollikni kamaytirishga moyil. Bu holat talabalarning sog‘lom turmush tarziga ta’sir ko‘rsatadi.

2. Ovqatlanish odatlari: Ovqatlanish odatlari bo‘yicha so‘rovnoma natijalari talabalarning 60%dan ortig‘i fast-fud va shinam ovqatlarni iste’mol qilishini ko‘rsatdi. Bu esa ularning sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ovqatlanishda vitaminlar va minerallarga boy mahsulotlarning yetishmasligi sog‘liq muammolarini keltirib chiqaradi.

3. Ruhiy holat: Talabalarning ruhiy holati ham tadqiqotda muhim ahamiyatga ega. Psixologik so‘rovlardan olingan ma’lumotlarga ko‘ra, talabalarning 40%dan ortig‘i stress va depressiya belgilarini his qilishmoqda. Bu holat ularning ta’lim jarayonidagi samaradorligini pasaytiradi.

4. **Ijtimoiy munosabatlar:** Talabalar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlar sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatishicha, ijtimoiy aloqalarning rivojlanishi talabalar ruhiy holatining barqarorlashuvi va ularning jismoniy faolligining oshishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik va psixologik jihatdan o‘rganilishi, ularning jismoniy, ruhiy hamda ijtimoiy salomatligini yaxshilashga qaratilgan samarali strategiyalarni ishlab chiqish imkonini yaratadi. Tadqiqotdan olingan natijalar esa oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom turmush tarzini rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA VA TAVSIYALAR (CONCLUSION). Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish uchun samarali pedagogik va psixologik strategiyalarni ishlab chiqish tavsiya etiladi. “Sog‘lom turmush tarzining pedagogik-psixologik jihatdan o‘rganilishi bugungi zamonaviy oliy ta’lim tizimida katta ahamiyat kasb etadi”[4]. Bu yondashuv talabalarning jismoniy, psixik va ijtimoiy salomatligini mustahkamlashga qaratilgan kompleks metodlarni ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Mazkur tadqiqot natijalari esa oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom turmush tarzini yo‘lga qo‘yishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan muhim ilmiy-amaliy asos sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, talabalar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ta’lim jarayonining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Sog’lom turmush tarzi shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish uchun ham zarur. Sog‘lom ovqatlanish, jismoniy faollik va psixologik salomatlik kabi mavzularni o‘z ichiga olgan maxsus kurslar va seminarlar tashkil etilishi zarur. Stressni boshqarish, emotsional ongni rivojlantirish hamda ijobiy psixologiyani qo‘llash bo‘yicha psixologik trening va seminarlar o‘tkazish muhim ahamiyatga ega. “Sog‘lom turmush” mavzusida festivallar va boshqa ommaviy tadbirlarni tashkil etish orqali talabalar orasida sog‘lom hayot tarziga qiziqishni kuchaytirish mumkin. Sog‘lom turmush tarzi nafaqat fizik salomatlik, balki psixik barqarorlik va ijtimoiy moslashuvni ham ta’minlaydi.Talabalarda sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish ta’lim sohasida muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon nafaqat akademik muvaffaqiyatni ta’minlaydi, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishni ham qo‘llab-quvvatlaydi. O‘qituvchilar, ta’lim muassasalari va ota-onalar birgalikda bu jarayonni rivojlantirishga hissa qo‘shishlari zarur. Natijada, talabalar bilimli, ijodkor va ijtimoiy faol shaxslar sifatida yetishadilar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sog‘lom turmush tarzi: nazariya va amaliy metodlar. Kalinina,N.V. Pedagogika. Moskva: 2015-94-112 b.
2. Psixologiya sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda. Sidorenko,A.I. Psixologiya. Sankt-Peterburg: 2018-77-80 b.
3. Talabalarda sog‘lom ovqatlanish madaniyatini rivojlantirish. Sharipov,Sh.A. O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti. Toshkent: 2020-102 b.
4. Jismoniy faollik va uning ijtimoiy ahamiyati. Ibragimov,M.X. Fan va texnologiya. Toshkent: 2017-56-59 b.
5. Pedagogik psixologiya: sog‘lom turmush tarzini shakllantirish. Alimova,L.F. O‘zbekiston ta’lim akademiyasi. Toshkent:2019-89 b.
6. Stressni boshqarish: talabalar uchun qo‘llanma. Boboyev,A.B. Oliy ta’lim muassasalari nashriyoti. Toshkent: 2021-59 b.
7. Sog‘lom turmush tarzi va uning psixologiyasi. Nauka. Kuznetsova,Ye.V. Moskva: 2016-114 b.
8. Sog‘lom hayot: nazariy va amaliy asoslar. Tursunova,N.A. O‘zbekiston sog‘liqni saqlash vazirligi. Toshkent: 2020 –172 b.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 372.8

O‘QISH TURLARI VA UNDA AUTENTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Mamedova Farangiz Mirmusoyevna, Samarqand chet tillar instituti stajyor o‘qituvchisi

TYPES OF LEARNING AND TECHNOLOGY OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN IT

Mamedova Farangiz Mirmusoyevna, intern teacher at the Samarkand Institute of Foreign Languages

ВИДЫ ОБУЧЕНИЯ И ТЕХНОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Мамедова Фарангиз Мирмусоевна, преподаватель-стажер Самаркандского института иностранных языков

https://orcid.org/0009-0000-7986-2858
e-mail:
farangiz 05@gmail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘qish jarayonining turlari va autentik materiallardan foydalanish texnologiyasi muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘qish turlari, autentik materiallar, o‘qish jarayoni, chuqurlashtirilgan o‘qish, keng qamrovli o‘qish.*

Annotation: *This article discusses the types of reading process and the technology of using authentic materials in it.*

Key words: *types of reading, authentic materials, reading process, intensive reading, extensive reading.*

Аннотация: *В этой статье рассматриваются виды процесса чтения и технология использования аутентичных материалов в нём.*

Ключевые слова: *аутентичные материалы, процесс чтения, интенсивное чтение, экстенсивное чтение.*

KIRISH. O‘qish – nutq faoliyatining retseptiv turi hisoblanib, ko‘rish sezgilari orqali yozma axborotni qabul qilib, uning mazmunini tushunish faoliyatidir. Albatta bunda eshitish analizatorlari va talaffuz a’zolari ham faol ishtirok etadi, bu esa o‘qish faoliyatining tinglab tushunish, gapirish bilan ham uzviy bog‘liqligidan dalolat beradi [1;48-bet]. O‘qish kompetensiyasi bu shunchaki til ko‘nikmasi emas, balki shaxsning axborotni qabul qilish, uni qayta ishlash va amalda qo‘llash imkoniyatini kengaytiradigan muhim omil hisoblanadi.O‘qish (kompetensiyasi) haqida gapirganda, bu faqat matnni o‘qish va tushunish bilan cheklanilmaydi. O‘qish kompetensiyasi o‘quvchining matnni samarali tarzda o‘qib, undagi ma’lumotlarni tahlil qilish, baholash va ulardan foydalana olish qobiliyatini anglatadi. O‘qish – bu so‘zni tanib olish, tushunish, ravonlik va motivatsiyani o‘z ichiga olgan jarayon hisoblanadi. O‘qish, shuningdek, retseptiv psixolingvistik jarayon bo‘lib, unda talabalar o‘qilgan matndan ma’no yaratadilar[2;54,71-93].

ADABIYOTLAR TAHLILI: Talabalar ingliz tilini o‘rganish, ayniqsa, ta’lim jarayonida muhim ahamiyatga ega ekanligi va qanday usulda o‘rganishni yaxshi bilishlari kerak. Talabalar o‘rtasida o‘qishni singdirish maqsadida o‘qishning uchta turi mavjud: og‘zaki o‘qish, keng qamrovli o‘qish va chuqurlashtirilgan o‘qish turlaridir[3;174]. Quyidagi jadvalda o‘qish turlariga alohida ta’riflar berilganligini ko‘rishimiz mumkin (1.1jadvalga qarang).

1.1 jadval. O‘qish turlariga ta’riflar

Chuqurlashtirilgan (Intensive reading)	Keng qamrovli (Extensive reading)
Siz butun matnni tushinishingiz kerak.	Barcha so‘zlarni tushinishingiz shart emas.
Muayyan ma’lumotlarni topish uchun o‘qish.	Umumiy ma’lumot uchun o‘qish.
Imtihon uchun o‘qish, maqolalar.	Kitoblar.
Grammatik shakllarga va nutq birliklariga ahamiyat bergan holda o‘qish.	Zavq uchun o‘qish.

O‘qish kompetensiyasining maqsadiga ko‘ra turlariga doir ma’lumotlar quyidagi chizmada tasvirlangan (1.2 - chizmaga qarang).

1.2. Xorijiy tildagi yozma nutqning o‘qish kompetensiyasi turlari

Talabalarning e’tiborini o‘qish orqali ingliz tilini o‘rganishga jalb qilish o‘qituvchining vazifalaridan biri hisoblanadi. Afsuski, bugungi kunda talabalarning aksariyati ingliz tilidagi materiallarni o‘qishga qiziqish bildirmaydi, buning o‘rniga ular har xil videolar, zamonaviy qo‘shiqlar va kulgili suratlarni ko‘rishni afzal ko‘rishadi. Talabalarga tilni o‘zlashtirishda yordam berishda hamda talabalarning real vaziyatda ishtirok etish qobiliyati o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etish maqsadida har xil turdagi haqiqiy materiallardan foydalanish muhim omil sanaladi. Haqiqiy, ya’ni hayotda uchraydigan materiallar talabalarning o‘qishini rivojlantirishda foydali ekanligi isbotlangan va ularga ko‘proq bilim olishga yordam berishi aniqlangan. Ko‘pgina kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, autentik materiallardan foydalanish o‘qish qobiliyatini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, ularni o‘qishga undaydi. Autentik materiallar – bu til o‘rganishda yoki o‘qitishda real hayotda ishlatiladigan, maxsus o‘quv maqsadida yaratilmagan materiallar hisoblanib, ular tilni tabiiy va kontekstda tushunishga yordam beradi. Autentik materiallarning turlari quyidagilarni qamrab oladi:

1. Matnli materiallar:
- Gazeta va jurnal maqolalari, reklama e’lonlari;
- Rasmiy hujjatlar (arizalar, shartnomalar).

2. Audio va video materiallar:
- Intervyular, yangilik dasturlari;
- Podkastlar;
- Filmlar, seriallar va reklama roliklari.

3. Vizual materiallar:
- Billboardlar va bannerlar;
- Ijtimoiy tarmoqlardagi postlar.

Xairuddinning fikricha haqiqiy materiallardan foydalanish talabalarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularni o‘qishga undashga xizmat qiladi. Demak, hayotiy yoki hayotda tez-tez uchraydigan materiallardan foydalanish talabalarning o‘qish mashg‘ulotini kuchli ishtiyoq bilan bajarishlariga va darsning sifatli va mazmunli olib borilishiga olib keladi[4;160].Bundan tashqari, I.M.Tuxtasinov va N.N.Normatovalarning fikriga ko‘ra vaqt taqsimotini hisobga olish zarur bo‘lib, davlat ta’lim standartlarida nutq faoliyati turlarini rivojlantirishda qo‘yilgan maqsadlarga erishishda DTS har bir auditoriya mashg‘ulotida nutq faoliyati turlari uchun vaqt taqsimoti quyidagi nisbatda bo‘lishini ko‘zda tutadi: tinglab tushunish –25%; gapirish – 25%; o‘qish –30%; yozish – 20% ni tashkil etishi lozim [5; 463–466].

TAHLIL VA NATIJALAR. Berardo (2006) va Namaziandostlarning ta’kidlashicha, autentik materiallardan foydalanish talabalarga o‘zlarini real kontekstda qo‘llanilgan haqiqiy til bilan tanishtirishga yordam beradi va autentik materiallar talabalarni rag‘batlantirishga yordam beradi, agar talabalar o‘qiganlarini tushunsa, bu ularga muvaffaqiyat hissini beradi va natijada, keyingi o‘qishni kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan, hikoyalar, komikslar, jurnallar va gazetalarni o‘qish[6;60-69].Ingliz tilini o‘qitish maqsadida haqiqiy materiallardan foydalanish talabalarning o‘qishni tushunish qobiliyatini rivojlantirishga, o‘qilgan ma’lumotni o‘zlashtirishga yordam beradi, talabalarga o‘quv maqsadlarini belgilashga yordam beradi va takrorlash usullaridan foydalanishni tezlashtiradi[7;86-91].

XULOSA VA TAKLIFLAR. Ingliz tili o‘qituvchilari o‘qishni o‘rgatishda tegishli hissa qo‘shsa, talabalarda yaxshi o‘qish odatini shakllantirishlari mumkin. O‘qituvchilar yaxshi o‘qish odatini shakllantirish uchun o‘z o‘quvchilarini zavq bilan o‘qishga undashlari kerak, bu keyinchalik yaxshilangan akademik o‘qish qobiliyatiga aylanadi. **O‘**qishni tushunish nafaqat oliy o‘quv yurtlarida, balki o‘zaro kundalik hayotda muvaffaqiyatli munosabatda bo‘lishda, bilim egallash uchun ham qimmatli mahorat hisoblanadi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, matnni yetarlicha tushuna olmaslik talabalarning kerakli ma’lumotni anglay olmasligiga, o‘qigan ma’lumotlarini xotirada yaxshi saqlay olmasligiga sabab bo‘ladi va bu omil keyinchalik hayotlarining turli bosqichlarida ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin, o‘qishdagi qiyinchiliklar talabalarning turli jihatlariga, shu jumladan ularning ta’lim taraqqiyotiga, o‘zini o‘zi qadrlashiga, o‘qish va o‘rganishga bo‘lgan munosabat, o‘qish motivatsiyasi, kasb tanlash, ijtimoiy-iqtisodiy holat va kelajakda o‘qish muvaffaqiyatini belgilaydi. Menimcha, har bir talaba o‘qishni tushunish mahoratiga ega bo‘lishi shart, misol uchun: ko‘chalardagi har xil afishalar, reklamalar, ko‘rsatmalar, ishga ariza shakllari va gazetalardagi e’lonlarni tushinish uchun ham o‘qishni tushinish lozim hisoblanadi. Shuningdek, talabalarning ishga kirishi, uni saqlab qolishi va o‘z kasbi bilan muvaffaqiyatli shug‘ullanish, har xil kundalik faoliyat va hattoki, mustaqil yashashlari uchun ham o‘qish qobiliyati muhim o‘rinni egallaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Yoqubov I. Ingliz tili o‘qitish metodikasi ma’ruzalar matni. Toshkent - 2010 . –48-172 bet.
1. Olifant,T., Cekiso,M., Boakye,N., & Madikiza,N. (2020). Investigating Reading Comprehension Strategies Used by Teachers during English First Additional Language Reading Instruction. Journal for Language Teaching, 54, 71-93. https://doi.org/10.4314/jlt.v54i2.4 . (Access date: 31.05.2025).
2. Muradkasimova K.Sh. Ingliz tilini o‘qitishda talabalarning ko‘nikmalarini baholash. Ped.fan.fal.dok.dis. (PhD). –T., 2017. – 174 b.
3. Khairuddin,Z. (2013). A study of students’ reading interests in a second language. International Education Studies, 6(11), 160–170. https://doi.org/10.5539/ies.v6n11p160 (Access date: 31.05.2025).
4. Tuxtasinov,I., & Normatova,N. (2024). Talabalarda kasbga yo‘naltirilgan ingliz tilidagi og‘zaki muloqotni rivojlantirishda yuqori samaradorlik va vaqt unumdorligiga erishish. *Tamaddun Nuri Jurnali*, *5*(56), 463–466.
5. Berardo, S. A. (2006). *The use of authentic materials in the teaching of reading*. The Reading Matrix, 6(2), 60-69.
6. Namaziandost, E., & Shahriari, H. (2020). *Effects of Authentic Materials on EFL Learners’ Reading Comprehension Ability*. Theory and Practice in Language Studies, 10(5), 86-

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 81-81.13

O‘QUVCHILARDA NUTQIY KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA DARSDAN TASHQARI O‘QUV MANBALARIDAN FOYDALANISH

Rajabova Zarafshon Davronovna, Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

THE USE OF EXTRACURRICULAR EDUCATIONAL RESOURCES IN THE DEVELOPMENT OF SPEECH SKILLS IN STUDENTS

Rajabova Zarafshan Davronovna, Samarkand State University base doctoral student

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВНЕКЛАССНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В РАЗВИТИИ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Раджабова Зарафшон Давроновна, базовый докторант Самаркандского государственного университета

https://orcid.org/0009-0006-3840-5347

e-mail: rajabova@gmail.com

Annotatsiya*: Ushbu maqolada o‘quvchilarda nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari, xususan, darsdan tashqari o‘quv manbalari orqali til o‘rganish samaradorligini oshirish yo‘llari tahlil qilingan. Muallif darsdan tashqari materiallar (badiiy asarlar, audio-video resurslar, bloglar va ijtimoiy tarmoqlar) asosida o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini shakllantirish imkoniyatlarini yoritadi.*

Kalit so‘zlar*: nutqiy ko‘nikma, darsdan tashqari faoliyat, multimediya manbalar, til o‘rganish, interaktiv resurslar.*

Abstract: *This article analyzes modern approaches to developing students’ speech skills, in particular, ways to increase the effectiveness of language learning through extracurricular educational resources. The author highlights the possibilities of forming students’ oral and written speech based on extracurricular materials (works of art, audio-video resources, blogs and social networks).*

Keywords: *speech skills, extracurricular activities, multimedia resources, language learning, interactive resources.*

Аннотация: *В данной статье анализируются современные подходы к развитию речевых навыков у учащихся, в частности способы повышения эффективности изучения языка с помощью внеклассных образовательных ресурсов. Автор освещает возможности формирования устной и письменной речи учащихся на основе внеклассного материала (художественные произведения, аудио-видео ресурсы, блоги и социальные сети).*

Ключевые слова: *речевые навыки, внеклассные мероприятия, мультимедийные ресурсы, изучение языка, интерактивные ресурсы.*

KIRISH. O‘zbek maktablarida ingliz tili o‘qitishning o‘ziga xos murakkabliklari mavjud bo‘lib, ularni bartaraf qilish chet tili o‘qitish metodikasi oldida turgan muhim masalalardan hisoblanadi. O‘rta umumta’lim maktabida chet tillarini, shu jumladan ingliz tilini o‘rganishning

yetakchi maqsadi, bir tomondan, o‘rganilayotgan tilda og‘zaki va yozma nutqning muloqot va ko‘nikmalarini shakllantirish, ikkinchi tomondan, lingvokulturologik kompetentsiyani rivojlantirishdir. Boshqacha qilib aytganda, biz ikkinchi darajali lingvistik shaxsni rivojlantirish haqida gapiramiz. I.B.Ignatova yozganidek, bu faqat mashg‘ulotlar jarayonida doimiy nutq amaliyoti natijasida mumkin[1]. Chet tilini o‘rganish germenevtik xususiyatga ega, ya’ni matn ustida ishlash bilan chambarchas bog‘liq va uslubiy kontekstda biz ta’limning aniq uslubiy maqsadlari va vazifalarini, shuningdek umumiy uslubiy va xususiy didaktik printsiplarni hisobga olgan holda tanlanishi kerak bo‘lgan o‘quv matni haqida gapiramiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Zamonaviy ta’limda o‘quvchilarning nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim o‘rin tutadi. Til faqat darsliklar orqali emas, balki keng ijtimoiy va madaniy muhitda shakllanadi. Shuning uchun darsdan tashqari o‘quv manbalaridan foydalanish o‘quvchilar til madaniyatini boyitishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, bugungi raqamli dunyoda turli interaktiv, multimediya, matnli va og‘zaki resurslardan samarali foydalanish orqali o‘quvchilarning so‘z boyligi, fikr bayon qilish, suhbatdosh bilan muloqotga kirishish kabi qobiliyatlari rivojlanadi.

1. Nutqiy ko‘nikmaning asosiy tarkibiy qismlari. O‘quvchilarda nutqiy kompetensiya quyidagi ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi:

-**Tinglab tushunish** (reproduktiv eshitish, asosiy ma’lumotni ajratish);

- **Og‘zaki nutq** (o‘z fikrini ifoda etish, suxandonlik);

- **Yozma nutq** (matn tuzish, mazmunli bayon qilish);

- **O‘qib tushunish** (mantiqiy tahlil qilish, fikr chiqarish).

2. Darsdan tashqari o‘quv manbalarining turlari. Quyidagi vositalar o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini darsdan tashqarida mustahkamlash uchun foydalidir:

a) Badiiy adabiyotlar va ertaklar. O‘quvchilar yoshiga mos kitoblar (hikoyalar, ertaklar) ularning til sezgirligini rivojlantiradi.

Matn tahlili orqali mavzuni tushunish, personaj fikrini baholashga o‘rganadilar.

b) Audio-podkast va videodarsliklar. - Eshitish orqali tushunish, talaffuzni o‘rganish va suhbat ohangiga e’tibor beriladi.

- Multfilmlar, intervyular, til o‘rgatuvchi videolar foydali bo‘ladi.

c) Internet bloglari va veb-resurslar.

- O‘quvchilar blog yozishni o‘zlari ham boshlashi mumkin;

- Qiziqarli matnlar asosida muhokama va fikr almashish tashkil qilinadi.

d) Teatrlashtirilgan sahna ko‘rinishlari.

- Tilga taalluqli dramatik chiqishlar, rol o‘ynash orqali muloqot madaniyati shakllanadi;

- Emotsional nutq, harakat va ifoda uyg‘unligi paydo bo‘ladi.

3. Amaliy yondashuvlar va metodikalar.

- **“Bir kun – bir so‘z” metodi:** O‘quvchi har kuni yangi so‘z yoki iborani o‘rganadi va uni og‘zaki yoki yozma nutqda ishlatadi.

- **“Kitobxonlik klubi”**: O‘quvchilar bir asarni tanlab, har hafta muhokama qilishadi.

- **“Bloglar va og‘zaki hikoyalar”**: Talabalar o‘z kundaliklarini videoga yozib, ijtimoiy tarmoqlarda baham ko‘rishadi.

- **“Nutqiy rol o‘yinlari”**: Savol-javoblar, intervyular va improvizatsiya mashqlari orqali og‘zaki muloqotga o‘rganish.

Tajriba va kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki:

- Darsdan tashqari manbalarni muntazam ishlatgan o‘quvchilar nutqiy faoliyatda faolroq bo‘ladi;

- Ularning **so‘z boyligi**, **nutq izchilligi** va **emotsional ifoda** qobiliyatlari ancha yuqori bo‘ladi;

[1] Игнатова И.Б., Андреева С.М. Коммуникативная культура языковой личности студентов-филологов./ М-во образования и науки Рос. Федерации. Белгород: Белгор. гос. ун-т. 2004. 197с.

- O‘quvchining mustaqil fikr yuritish, ijodiy yondashuv ko‘nikmalari rivojlanadi.

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish (O.S.Axmanova, I.A.Zimnaya, I.B.Ignatova, O.N.Proxorova, T.V.Samosenkova va boshqalar) chet tili darslarida o‘quv matni bilan ishlash turli shakllarda bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatdi: o‘qish, tarjima qilish, takrorlash, tinglash, o‘qilgan matn bo‘yicha suhbat va uni muhokama qilish. Shu bilan birga, o‘qitish jarayonida kommunikativ nutq qobiliyatlari va ko‘nikmalarini rivojlantirish vositasi va kognitiv faoliyatning elementi sifatida o‘qishga yetakchi o‘rin beriladi.

Buning nazariy ahamiyati: tadqiqot orqali ingliz tilida darsdan tashqari o‘qishni tashkil etish usuli sifatida interaktiv ish daftarining uslubiy salohiyati aniqlandi. Shu bilan birga, ikki tilli o‘quvchilar tomonidan chet tilidagi matnni idrok etish xususiyatlari aniqlandi. Amaliy ahamiyati: tadqiqot uchun ishlab chiqilgan interaktiv ish daftarchasi shunga o‘xshash qo‘llanmalarni yaratishda namuna bo‘lishi mumkin va o‘zbek maktablarida ingliz tilida darsdan tashqari o‘qish darslarida qo‘llanilishi mumkin.

Ingliz tilini o‘rganishda muhim jihat sifatida o‘qish “O‘qish – bu nutq faoliyatining retseptiv turi bo‘lib, u matndagi ma’lumotlarni olishni, shu jumladan muallifning niyatini o‘qish jarayonida qayta yaratishni o‘z ichiga oladi”[2]. Chet tilini o‘qitishda o‘qishni maqsad va vosita sifatida ko‘rish mumkin. Butun ishning tuzilishi ushbu jarayonni qaysi nuqtadan aniqlashimizga bog‘liq[3,264-277-betlar].

Ingliz tilini o‘rganuvchi o‘zbek o‘quvchilar tomonidan chet tilidagi matnlarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun quyidagi ko‘nikmalarni rivojlantirish kerak:

1.2-rasm

Ishchi daftar deganda “mustaqil ish uchun ham, o‘qituvchi rahbarligida ishlash uchun ham har xil turdagi vazifalarni o‘z ichiga olgan bosma asosga ega bo‘lgan ko‘pfunksional didaktik qo‘llanma” tushuniladi[7,27-bet]. Hozirgi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning faol joriy etilishi munosabati bilan an’anaviy ish daftarini interfaol o‘quv qo‘llanmasiga birlashtirish masalasi paydo bo‘lmoqda.

O‘quvchilarda nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishda darsdan tashqari o‘quv manbalari muhim vosita hisoblanadi. Bu manbalar orqali o‘quvchilar tilga nisbatan muhabbat va qiziqishni his qiladi, mustaqil o‘rganish ko‘nikmasi shakllanadi. Shuning uchun o‘qituvchilar zamonaviy darsdan tashqari metodikalarni o‘z amaliyotiga keng joriy qilishi zarur.

FOYDLANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G‘ulomov S. Til o‘rgatish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Jalolov J. Ingliz tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent, 2014.
3. Allwright, D. & Bailey, K. Focus on the Language Classroom. – Cambridge University Press, 1991.
4. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi me’yoriy hujjatlari.
5. www.ziyonet.uz – ta’lim portali.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 101.1

BOBURNING ESTETIK FALSAFASI

Hamdamov Behzod Xabibovich, Buxoro davlat tibbiyot instituti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi

THE AESTHETIC PHILOSOPHY OF BABUR

Khamdamov Bekhzod Khabibovich, Assistant Department "Social Sciences" Bukhara State Medical Institute

ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ БАБУРА

Хамдамов Бехзод Хабибович, ассистент кафедры "Социальные науки" Бухарского государственного медицинского института

https://orcid.org/0009-0000-2081-7614

Abstract: *This article explores the aesthetic philosophy of Zahiriddin Muhammad Babur, analyzing his understanding of beauty not merely as external form but as an expression of moral purity, inner harmony, and spiritual refinement. In Baburnama and his poetic works, Babur reveals a deep sensitivity to beauty in nature, human character, and the symbolic language of Sufi mysticism.*

Key words: *Babur, aesthetics, beauty, ethics, Sufism.*

Аннотация: *Статья посвящена философскому анализу эстетических взглядов Захириддина Мухаммада Бабура. Для Бабура красота — это не только внешняя форма, но прежде всего отражение внутренней чистоты, нравственности и духовного совершенства. В "Бабурнаме" и поэтическом наследии автора ярко выражена эстетическая чувствительность — через образы природы, любви, возвышенных чувств и суфийских символов.*

Ключевые слова: *Бабур, эстетика, красота, нравственность, суфизм.*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning estetik qarashlari falsafiy tahlil etilgan. Bobur uchun go'zallik bu nafaqat tashqi ko'rinish, balki ma'naviy poklik, axloqiy yuksaklik va qalb go'zalligidir. Uning "Boburnoma" asari va she'riy merosida tabiat manzaralari, insoniy fazilatlar, sevgi va ishq holatlari orqali estetik sezgi chuqur ifodalangan.*

Kalit so'zlar: *Bobur, estetika, go'zallik, axloq, tasavvuf, tabiat, ma'naviylik.*

KIRISH. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) — buyuk sarkarda, adib, davlat arbobi va g'oyat nozik didli estetik shaxs bo'lgan. U nafaqat davlat qurdi, balki ma'naviy va madaniy meros yaratdi. Boburning estetika haqidagi qarashlari uning she'riyatida, "Boburnoma" asarida, shuningdek, amaliy hayotida yaqqol namoyon bo'ladi. Uning estetik tafakkuri go'zallikni faqat tashqi qobiq emas, balki Allohga eltuvchi ichki nur, qalb holati, ruhiy uyg'unlik sifatida talqin qiladi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Bobur uchun go'zallik — bu shakldan iborat emas, balki mazmundagi jilo. U go'zallikni insonning axloqiy sifati bilan bog'laydi. Tashqi go'zallik vaqtinchalik, ichki go'zallik esa abadiy hisoblanadi. U yozadi:

"Ko'ngil pok bo'lmasa, chehra jamolga to'la bo'lsa ham, yurak iztirobda qolur".

Bu fikr, tasavvufdagi asosiy g'oyalardan biri — qalbni poklash orqali go'zallikka yetishish bilan chambarchas bog'liq. Go'zallik — bu ichki poklikning in'ikosi[4, 93 b].

Boburning "Boburnoma" asarida ko'plab joylar va tabiat manzaralari tasviri uchraydi. Bu tasvirlar shunchaki geografik emas, balki estetik va ruhiy holat ifodasi sifatida berilgan. U tog'lar, daryolar, mevalar, gullar, ob-havo haqida hayrat va muhabbat bilan yozadi:

"Shahar atrofi bog'-rog', husni beqiyos, bahorda qaldirg'ochlar chiyillab uchadi, bu manzara qalbni osoyishta qiladi".

Bobur uchun tabiat — bu Allohning go'zallikdagi zuhuridir. U tabiatni sevgan, undan ilhom olgan, unga e'tibor bilan qaragan. Tabiat — estetik sezgi va ilohiy tafakkur uyg'unlashgan maydondir[6,75b].

Bobur san’atni faqat zavq manbai emas, tarbiya vositasi, ruhni tarbiyalovchi kuch deb hisoblagan. Shuning uchun u estetikani jamiyatni yuksaltirish vositasi sifatida baholagan [1,275 b].

Boburning “Boburnoma” asarida go‘zallik, ayniqsa, tabiat go‘zalligi alohida o‘rin egallaydi. Tog‘lar, daryolar, gullar, hayvonot olami, ob-havo va iqlimga bo‘lgan hayrat bilan to‘la ta’riflar – uning ichki kechinmalari, ruhiy holatini aks ettiradi. Bu tasvirlar orqali Bobur tabiatni ilohiy go‘zallik manbai sifatida talqin qiladi. Tabiat, uning nazarida, Allohning jamoli, ya’ni go‘zalligining aksidir. Shu bois, u tabiatga hayrat va mehr bilan qaraydi, undan ruhiy ozuqa oladi.

Bobur estetikani inson axloqi bilan bog‘laydi. U uchun go‘zallik – bu nafaqat chehrada, balki insonning fe’l-atvori, qalbi va niyatida namoyon bo‘ladi. U ko‘ngil pokligini har qanday tashqi jamoldan ustun qo‘yadi. Axloqiy go‘zallik, halollik, samimiyat, sabr, vafodorlik – bularning barchasi Bobur uchun estetik qadriyatlar sifatida muhimdir. Uning nazarida, axloqsiz odamning tashqi go‘zalligi befoyda; qalbi toza inson esa har qanday tashqi ziynatdan ustundir.

Boburning she’riyati estetik tuyg‘ularning nozik ifodasidir. Unda tasavvufiy obrazlar – may (sharob), yor (sevgili), yo‘l (suluk), g‘am, hijron kabi ramzlar orqali ichki holatlar, ruhiy holatlar estetik shaklda ifodalanadi. U sevgi, ayriliq, g‘am, umid, xotirjamlik kabi kechinmalarni go‘zallik orqali ifodalaydi. Bu – nafaqat adabiy estetik, balki falsafiy estetik ifodadir. Bobur ishqni ilohiy darajaga olib chiqadi; bu ishq orqali inson haqiqatga, Allohga yaqinlashadi.

Bobur san’at, adabiyot, me’morchilik va bog‘bonlikni ham estetik ifoda vositasi sifatida qadrlaydi. Hindistonda hukmronlik qilgan davrida barpo ettirgan bog‘lar, saroylar, me’moriy obidalar – bular uning nafaqat siyosiy, balki estetik qarashlarini ham aks ettiradi. U atrof-muhitni go‘zallashtirishni inson ruhini poklash vositasi deb bilgan. Shuningdek, musiqa, adabiyot va go‘zallikni ruhiy tarbiya quroli sifatida qadrlagan [2,55b].

Bobur tasavvufga yaqin bo‘lgan mutafakkir sifatida go‘zallikni ruhiy poklik va Allohga yaqinlik sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, har bir go‘zallik – bu ilohiy jamolning in’ikosi. Go‘zallik orqali inson o‘zining ichki dunyosini anglaydi, kamolot sari intiladi. Estetik sezgi – bu qalbning uyg‘oqligi, ruhning nozikligi belgisi hisoblanadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida estetika va axloq bir-biridan ajralmas tushuncha sifatida qaraladi. Uning nazarida, go‘zallik — bu nafaqat tashqi ko‘rinish, balki ichki komillik, halollik, samimiyat va ruhiy poklik bilan uyg‘unlashgan holatdir. Bobur estetikani doimo axloqiy mezonlar bilan baholaydi. Go‘zal bo‘lish — bu faqat chiroyli chehra yoki go‘zal kiyim emas, balki yaxshi niyat, ezgulikka intilish va yurak pokligidir.

Bobur o‘z she’riyatida inson axloqini eng oliy nafislik darajasiga ko‘taradi. U “go‘zallik” tushunchasini bir tomonlama — tashqi ko‘rinishga oid emas, balki kompleks tushuncha sifatida ko‘radi. Tashqi husn, agar axloq bilan uyg‘un bo‘lmasa, ma’nosiz va yolg‘on ko‘rinadi. Aksincha, axloqan go‘zal inson har qanday tashqi kamchiliklardan ustundir.

“Ko‘ngli xira odamning chehrasi bejirim bo‘lsa ham, yurakni tortmas”.

Bu kabi satrlar Boburning axloqiy-estetik idealini yaqqol ko‘rsatadi: go‘zallik yurakdan boshlanadi, tashqi qiyofa esa faqat zohiriy ko‘rinishdir.

Shuningdek, Bobur hukmdor sifatida ham axloq va estetikani o‘z faoliyatida uyg‘unlashtirgan. Uning qurdirgan bog‘lari, saroylari, me’moriy obidalari nafaqat nafislik, balki tartib, muvozanat, halollik va nafosat mezonlariga asoslangan. U atrof-muhitni go‘zallashtirishni faqat ko‘z quvonchi uchun emas, balki inson qalbini tozalovchi vosita sifatida ko‘radi. Shuning uchun uning barpo etgan obidalari estetik go‘zallik bilan birga axloqiy g‘oyalarni ham aks ettiradi [4,142b].

Bobur uchun ishq, sevgi, tabiat — bularning barchasi estetik tajriba bo‘lishi bilan birga, axloqiy sinovdir. U sevgi haqida yozar ekan, unda doimo sadoqat, fidoyilik, sabr va halollikni ulug‘laydi. Bu tasvirlar orqali u axloq va go‘zallikning birligiga urg‘u beradi.

“Ishq yo‘lida yurakni bag‘ishlamoq — bu go‘zal amal, ammo samimiy bo‘lmasa, u yolg‘ondan o‘zga emas”.

Shunday qilib, Bobur estetikani ma’naviylikdan ajratmaydi. U uchun estetik kechinmalar — bu axloqiy holatlarning in’ikosi. Go‘zallik samimiyliksiz yashamaydi, axloq esa nafisliksiz to‘liq bo‘la olmaydi. Uning nazarida, chinakam go‘zallik — bu qalb va fe’l-atvorning uyg‘unligidir.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ishq mavzusi markaziy o‘rinni egallaydi. Uning she’riyatida ishq oddiy tuyg‘u emas, balki inson qalbini tarbiyalovchi, ruhni poklovchi, ma’naviy kamolotga yetaklovchi yuksak holat sifatida talqin etiladi. Bobur ishqni estetik holat sifatida anglaydi — bu holat nafaqat yurakda kechadigan his-tuyg‘ular, balki go‘zallikni idrok etish, ichki uyg‘unlikni topish, haqiqatga yaqinlashish vositasidir.

Bobur tasvirlagan ishq ko‘p hollarda tasavvufiy yo‘sinda talqin qilinadi. Uning sevgi haqidagi she’rlari ilohiy ishq — ya’ni Allohga bo‘lgan muhabbat, chin yurakdan fidoyilik, o‘zini inkor qilish kabi tushunchalar bilan uyg‘unlashadi. U may, yor, hijron, sabr, yo‘l kabi so‘fiyona obrazlar orqali inson ruhining go‘zallikka bo‘lgan intilishlarini estetik shaklda ifodalaydi. Ishq, uning nazarida, bu insonni o‘zidan chiqarib, Allohga yetaklovchi kuchdir [5,74-77b].

Bobur uchun ishqning estetik holati — bu chiroyli ifoda, so‘zning nafisligi, tuyg‘uning halolligi bilan chambarchas bog‘liq. Uning she’rlari yurakdan tug‘ilgan bo‘lib, undagi har bir misra estetik did, ichki sezgi va poetik tafakkur mahsulidir. Ishqni tasvirlar ekan, Bobur inson qalbining eng nozik torlarini chertadi: u muhabbatni dard, hijron, ko‘z yoshi, iltijo, umid va halovat bilan birga ko‘rsatadi.

Uning ijodida ishq doim go‘zallik bilan bog‘liq. Yor — bu faqat inson emas, balki haqiqat, ma’no, nur, ilohiylik ramzi. Yor go‘zalligi orqali Alloh jamoli aks etadi. Shuning uchun Bobur ishqni tasvirlar ekan, u nafaqat shaxsga bo‘lgan tuyg‘uni, balki abadiyatga, poklikka, mukammallikka intilishni ham tasvirlaydi. Bu holat — estetik tajriba bo‘lib, insonni ruhiy yuksalishga olib boradi[3,94b].

Bobur sevgi haqida yozar ekan, uni har doim axloqiy qadriyatlar bilan uyg‘un holda talqin etadi. Ishq — sadoqatni, sabrni, fidoyilikni, o‘zini qurbon qilishni talab etadi. Bu jihatlar esa uni oddiy his-tuyg‘udan yuksak estetik va ma’naviy holat darajasiga ko‘taradi. Ishqning bunday talqini, uni nafislik, go‘zallik, ruhiy uyg‘unlik va Allohga yaqinlik bilan bog‘laydi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Bobur ijodida estetika va axloq o‘zaro bog‘liq, bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalardir. U bu ikki qadriyatni ajralmas holda talqin etgan: go‘zallik axloqqa tayanmasa, soxta; axloq estetikasiz — quruq nazariya bo‘lib qoladi. Bobur bu ikki tushunchani uyg‘unlashtirgan holda, bizga insoniy komillikning namunasi bo‘lgan estetik-axloqiy idealni taklif qiladi Boburning estetik falsafasi – bu go‘zallikni qalb, axloq va ruh orqali anglashdir. U estetikani faqat ko‘z bilan emas, qalb bilan ko‘rishni taklif etadi. Uning nazarida, haqiqiy go‘zallik – bu poklik, samimiyat, sabr, sevgi va uyg‘unlikda mujassam bo‘lgan holatdir. Shu bois, Bobur Sharq mutafakkirlarining buyuk vakili sifatida estetikani insoniy kamolot va ma’naviy yuksalish bilan bog‘laydi. Boburda ishq — bu estetik holat bo‘lib, unda inson qalbi eng nozik, eng go‘zal va eng sof ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Ishq — bu qalbni tarbiyalovchi, ruhni sayqallovchi, haqiqat sari yetaklovchi kuchdir. Uning she’riyatida ishq orqali go‘zallik, ma’no va Alloh jamoli o‘zaro uyg‘unlashadi. Shu bois Bobur ijodi ishq estetikasi orqali nafaqat tuyg‘ularni, balki komil inson obrazini yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Bobur, Z.M. Boburnoma. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2015. — 384 b.
2. Bobur. Devon (she’riy meros). — Toshkent: Fan, 2004. — 256 b.
3. Qodirova,M. Bobur poetikasida tasvir va estetik ideal. — Toshkent: Yozuvchi, 2009.-172 b.
4. Ermatov,U.H. Sharq mumtoz adabiyotida ishq falsafasi.-Toshkent: Ma’naviyat, 2007.-190 b.
5. Gafurova, M.A. Tasavvuf va ma’naviyat. — Toshkent: O‘zbekiston, 2010. — 208 b.
6. Nasr, Seyyed Hossein. Knowledge and the Sacred. — Albany: SUNY Press, 1989. — 348 p.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 091.274.139

ZAMONAVIY DAVRDA RADIKAL G‘OYALAR TAHDIDINING IJTIMOIY TARMOQLARDA NAMOYON BO‘LISH XUSUSIYATLARI

Baymatov Alisher Kaxramonovich, Termiz davlat pedagogika instituti “Falsafa, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” kafedrasi o‘qituvchisi

https://orcid.org/0009-0001-2443-6410
e-mail: alisher baymatov69@gmail.com

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF THE THREAT OF RADICAL IDEAS ON SOCIAL NETWORKS IN THE MODERN ERA

Baymatov Alisher Kaxramonovich, Termez State Pedagogical Institute, teacher of the Department of Philosophy, Fundamentals of Spirituality and Legal Education

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ УГРОЗЫ РАДИКАЛЬНЫХ ИДЕЙ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Байматов Алишер Кахрамонович, преподаватель кафедры “Философия, основы духовности и правовое образование” Термезского государственного педагогического института

Annotatsiya: *Bugungi globallashuv zamonida ijtimoiy tarmoqlar kuchli qurolga aylanib, butun dunyo miqyosida ma’naviy tahdidlarni targ‘ib qilishda muhim omil vazifasini o‘tamoqda. Aynan ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlarning ongiga, qalbiga va ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatish juda ham ortib boryapti. Ayniqsa butun insoniyatni qiynayotgan radikal g‘oyalarning keng tarqalishiga ham “o‘rgimchak to‘ri”ning o‘rni katta hisoblanadi. Maqolada zamonaviy dunyoda ijtimoiy tarmoqlarning yuksalishi va uning jamiyatning ma’naviy hayotiga salbiy ta’sir etish xususiyatlari ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *radikalizm, ijtimoiy tarmoq, virtual olam, jamiyat, beqarorlik, zo‘ravonlik, terrorizm, ekstremizm, axborot texnologiyalari, din.*

Abstract: *In today’s era of globalization, social media has become a powerful weapon and plays an important role in promoting spiritual threats worldwide. It is precisely through social media that the influence on the minds, hearts, and psyches of young people is increasing. The “spider web” also plays a significant role in the widespread spread of radical ideas that plague all of humanity. The article reveals the rise of social networks in the modern world and its negative impact on the spiritual life of society.*

Keywords: *radicalism, social media, virtual world, society, instability, violence, terrorism, extremism, information technology, religion.*

Аннотация: *В современную эпоху глобализации социальные сети стали мощным оружием и играют важную роль в распространении духовных угроз по всему миру. Именно через социальные сети усиливается влияние на умы, сердца и психику молодых людей. “Паутина” также играет*

значительную роль в повсеместном распространении радикальных идей, от которых страдает все человечество. В статье раскрывается рост популярности социальных сетей в современном мире и их негативное влияние на духовную жизнь общества.

Ключевые слова: *радикализм, социальные сети, виртуальный мир, общество, нестабильность, насилие, терроризм, экстремизм, информационные технологии, религия.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Hozirgi zamonaviy dunyoda global o‘zgarishga uchramagan biror sohani topish qiyin. Ayniqsa, insonlar orasidagi muloqotning kuchayib ketishiga bu jarayonning bevosita ta’siri kuchlidir. Ayni rivojlanayotgan jamiyatni axborot texnologiyalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi, chunki u hayotimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurgan. Bir necha yillar oldin internet haqida, virtual muloqot haqida tasavvurga ham ega bo‘lmagan odamlar hozir muloqotning eng oson va har taraflama qulay yo‘liga o‘tishdi. Axborot-texnologiyalarining rivojlanishi esa “ijtimoiy tarmoq” tushunchasining paydo bo‘lishi va shakllanishiga zamin yaratdi. Adabiyotlarda “Ijtimoiy tarmoq – odamlarning muloqot qilish, o‘xshash qiziqishlari yuzasidan boshqa odamlar bilan ijtimoiy munosabatlarni yaratish uchun foydalanadigan onlayn platforma”[1] deb ta’rif berilgan. Ilk bora insonlar o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatida ijtimoiy tarmoqlarning elektron pochta ko‘rinishi paydo bo‘ldi. Bu hol kompyuter tarmoqlari orqali bog‘lanishning dastlabki ko‘rinishi edi. Dastlab ikki kishi o‘rtasida ma’lumotlar almashish uchun kashf etilgan elektron axborot almashuv keyinchalik guruhlar o‘rtasidagi, aholi o‘rtasidagi muloqot vositasiga aylandi.

ADABIYOT TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

Ijtimoiy tarmoqlarda radikal g‘oyalarning tarqalishini juda ko‘p olimlar o‘z ilmiy ishlarida asoslab berishganligini ko‘rishimiz mumkin. Bular qatorida, R.Solomonoff, A.Rapoport, P.Erdos, A.Reni, Jems Bars kabi dunyo olimlari o‘zining maqolalarida radikal g‘oyalarning mazmun-mohiyatini ochib berishgan. Bundan tashqari, A.Ernazarov, V.Jumanov, H.Rajabov kabi o‘zbekistonlik tatqiqotchilar maqolalarida radikalizm g‘oyalarini xavfli tomonlarini ilmiy jihatdan ochib berishgan. Biz maqolamizda ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan radikal g‘oylarni jamiyatdagi ta’sirini ilmiy tahlil qilish yordamida ochib berishga harakat qildik.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ijtimoiy tarmoqlar haqida ilk bor o‘z tatqiqotlarini olib borgan olimlar R.Solomonoff va A.Rapoport XX asrning o‘rtalarida muloqotning virtual ko‘rinishi haqida o‘z fikrlarini ommaga havola etishgan. Ijtimoiy tarmoqlarni shakllantirish borasida vengriyalik olimlar P.Erdos va A.Renilar o‘z fikr-mulohazalarini bayon qilishgan. 1954-yil Manchester maktabi namoyondalaridan biri sotsiolog Jems Barns “ijtimoiy tarmoq” atamasini birinchi marta mustaqil tushuncha sifatida fanga olib kirdi. O‘sha paytda ijtimoiy tarmoqni internetga aloqasi bo‘lmagan deb hisoblab, unga shunday ta’rif berilgan. “Ijtimoiy tarmoq – ijtimoiy obyektlar hisoblanadigan (odamlar va tashkilotlar) tugunlar guruhi va ular orasidagi aloqalar (ijtimoiy munosabatlar)dan tarkib topgan ijtimoiy tuzilmadir”[2]. Soddaroq qilib tushuntirganda, ijtimoiy tarmoq – ma’lumotlar, bir taraflama yoki ikki taraflama aloqalarga ega bo‘lgan odamlar guruhidir. Bugungi kunda internet tarmog‘ida insonlar o‘rtasidagi so‘zlashuv aloqa vositasining avj olishi va rivojlanib ketishini tatqiqotchilar ijtimoiy tarmoqlarning tezkor faoliyati bilan bog‘lashadi[1]. Aslida ham shunday. Siz xohlagan vaqtingizda virtual olam orqali tez va qulay muloqotni o‘rnatishingiz mumkin. Suhbatdoshingiz bilan yozishib, gaplashib, uni ko‘rishingiz ham mumkin. Buning uchun telefon yoki kompyuter va internet bo‘lsa bas.

Shu jihatdan, hozirgi zamonda mashhur bo‘lgan ijtimoiy tarmoqlarda o‘z sahifasiga ega bo‘lmagan insonni topish qiyin. Ayniqsa, yoshlar orasida bu holatning yuqori darajasini ko‘rish mumkin. Ma’lumotlarga qaraganda, dunyo yoshlari, jumladan, yurtimizda o‘sib kelayotgan yosh avlod

asosiy vaqtining taxminan 50 foizi asosan virtual muloqotga sarflanmoqda. Shuning uchun ham hozirgi yoshlar o‘z hayotlarini ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur qila olmaydilar.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan radikal g‘oyalar jamiyatga quyidagi salbiy ta’sirlarni ko‘rsatishi mumkin:

Jamiyatda nifoq va adovatni kuchaytirish – diniy, etnik yoki mafkuraviy kelishmovchiliklarni kuchaytirib, jamiyat ichida bo‘linishga sabab bo‘lishi mumkin[3]. Chunki radikal g‘oyalar ta’siriga tushub qolgan insonlar boshqacha fikrlovchilarni yovuz dushman sifatida ko‘rishadi. Ular bilan murosa qilmasdan keskin choralar ko‘rishga harakat qiladilar. Bu esa jamiyatda beqarorlikka sabab bo‘ladi.

Zo‘ravonlik va terrorizm xavfini oshirish – radikal g‘oyalarga asoslangan tashviqotlar zo‘ravonlik harakatlariga turtki berishi mumkin[4]. Bu kabi g‘oyalar odatda “biz” va “ular” degan keskin ajratishni ilgari suradi. Ular o‘zlaridan boshqalarni dushman sifatida ko‘rsatadi va ularni “yo‘q qilish”, “jazolash” zarurligini targ‘ib qiladi. Bunday yondashuv odamlarni zo‘ravonlik harakatlariga ruhlantiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, odamlar dastlab ideologik jihatdan radikal qarashlarni qabul qiladi, so‘ngra asta-sekin amaliy harakatlarga, ya’ni ekstremistik yoki terroristik harakatlarga o‘tadi. Tashviqot bu jarayonning boshlang‘ich va eng muhim bosqichi hisoblanadi [2].

Axborot manipulyatsiyasi va yolg‘on xabarlar tarqalishi – radikal guruhlar odamlarni manipulyatsiya qilish uchun noto‘g‘ri yoki buzib ko‘rsatilgan axborotlardan foydalanishi mumkin[5]. Radikal targ‘ibotchilar muayyan diniy matnlarni yoki tarixiy voqealarni noto‘g‘ri talqin qilib, zo‘ravonlikni “muqaddas vazifa”, “jihod”, “adolatni tiklash” deb ko‘rsatadi. Bu esa oddiy odamlar ongiga zo‘ravonlikni singdiradi va uni amalga oshirishga undaydi.

Ijtimoiy beqarorlik va ishonchsizlik muhitini yaratish – radikalizm jamiyatda xavfsizlikni pasaytirib, fuqarolar o‘rtasida ishonchsizlikka sabab bo‘ladi[6]. Radikal harakatlar ko‘pincha ma’lum bir diniy, etnik yoki mafkuraviy guruhlar nomidan sodir bo‘ladi. Bu esa jamiyatda “hamma bir-biriga ishonmaslik” holatini yuzaga keltiradi. Misol uchun, radikal guruhlar bilan bog‘langan diniy kiyimdagi shaxsga nisbatan gumon kuchayadi, bu esa sog‘lom fuqarolik munosabatlarini buzadi. Ishonchsizlik sababli odamlar ijtimoiy aloqalardan, fuqarolik faoliyatidan chetlashadi. O‘quv muassasalari, ish joylari yoki diniy tashkilotlar ichida ham bir-biriga nisbatan gumon, yotlashish, izolyatsiya paydo bo‘ladi. Bu esa jamiyatdagi birlik va birdamlikka putur yetkazadi.

Radikal g‘oyalarning tarqalishiga qarshi samarali kurashish uchun bir qator kompleks yondashuvlarni amalga oshirish muhimdir. Avvalo, ma’rifiy ishlar va media savodxonligini oshirish orqali foydalanuvchilar, ayniqsa yosh avlod axborotni tahlil qilish, soxta ma’lumotlarni aniqlash hamda yolg‘on axborotdan himoyalanish ko‘nikmalarini egallashi kerak. Bunday savodxonlik ularni raqamli makonda ongli va mas’uliyatli ishtirokchi bo‘lishga undaydi. Shuningdek, huquqiy chora-tadbirlarni kuchaytirish ham muhim ahamiyatga ega. Davlat organlari radikal g‘oyalarni targ‘ib qiluvchi internet sahifalarini aniqlab, ularni bloklashi, shuningdek, noqonuniy faoliyat bilan shug‘ullanayotgan shaxslarni qonuniy javobgarlikka tortish mexanizmlarini yanada takomillashtirishi lozim. Radikal kontentni tezkor aniqlash va bartaraf etish borasida ijtimoiy tarmoqlar administratsiyasi bilan yaqin hamkorlik o‘rnatilishi zarur. Bunda platforma operatorlari bilan axborot almashinuvi, shubhali materiallar bo‘yicha xabardorlik tizimini joriy etish samarali natijalar beradi[4].

Bundan tashqari, radikal g‘oyalarga qarshi muqobil mafkuraviy targ‘ibot olib borilishi lozim. Inson huquqlari, bag‘rikenglik, tinchlik va ijtimoiy birdamlikni targ‘ib qiluvchi materiallar orqali ijtimoiy ongda ijobiy qadriyatlar mustahkamlanadi. Eng muhimi, jamoatchilik ishtirokini kengaytirish zarur. Mahalliy jamoalar, diniy ulamolar, ta’lim muassasalari va nodavlat tashkilotlar radikalizmga qarshi kurashda faol ishtirok etishi, aholining xabardorligini oshirish va ijtimoiy birdamlikni ta’minlashga xizmat qilishi kerak. Shu tarzda,

jamiyatda radikal g‘oyalarga nisbatan immunitet shakllanadi va barqarorlikka erishish imkoniyati ortadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Zamonaviy dunyoda ijtimoiy tarmoqlar jamiyat uchun katta imkoniyatlar yaratish bilan birga, radikal g‘oyalar xavfini ham oshirmoqda. Ushbu xavfni kamaytirish uchun davlat, jamiyat va alohida shaxslar o‘zaro hamkorlikda harakat qilishi zarur. Mediasavodxonlikni oshirish, qonuniy choralar ko‘rish va ijtimoiy tarmoqlarni monitoring qilish orqali radikal g‘oyalarni cheklash va jamiyat barqarorligini saqlab qolish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Rajabov H.I Global tarmoq manzarasi. Globallashuv sharoitida axborot tahdidlariga qarshi kurashishning zamonaviy texnologiyalarini yaratish muammolari: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – B. 206.
2. Ernazarov A.E, Jumanov V.I. Ijtimoiy tarmoqlar turlari va ularning zamonaviy ta’lim tizimidagi ahamiyati. //Journal of marketing, business and management (JMBM)// 8-son. 2020. – B. 16.
3. Neumann P. R. Radicalized: New Jihadists and the Threat to the West. I.B. Tauris. 2016.
4. Bartlett J., & Miller, C. The Edge of Violence. Demos. 2012.
5. Conway M., Scrivens R., & Macnair, L. Right-Wing Extremists’ Persistent Online Presence. Perspectives on Terrorism. 2019.
6. Silverman C. Lies, Damn Lies, and Viral Content. Columbia Journalism Review. 2016.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 81'373.45:81'232:37.02

TASK-BASED LANGUAGE TEACHING (TBLT) IN TEACHING ENGLISH AND GERMAN: COMPARATIVE STUDY

Sayfutdinova Mexrinozbonu Zakhiddin qizi, Student of the Faculty of English Language and Literature Andijan State Institute of Foreign Languages

https://orcid.org/https://orcid.org/0009-0007-0731-6226
e-mail: mexrinoz sayfutdinova04@gmail.com

INGLIZ VA NEMIS TILLARINI O'QITISHDA TOPSHIRIQQA ASOSLANGAN YONDASHUV (TBLT): QIYOSIY TADQIQOT

Sayfutdinova Mexrinozbonu Zaxiddin qizi, Andijon davlat chet tillar instituti Ingliz tili va adabiyoti fakulteti talabasi

ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ И НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКАМ НА ОСНОВЕ ВЫПОЛНЕНИЯ ЗАДАНИЙ (TBLT): СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Сайфутдинова Мехринозбону Захиддин кызы, студентка факультета английского языка и литературы Андижанского государственного института иностранных языков

Abstract: *Task-Based Language Teaching (TBLT) represents a contemporary, learner-centered methodology that prioritizes real-world task completion as a means of acquiring language skills. This paper examines the theoretical underpinnings of TBLT and compares its implementation in English and German language education, with a particular focus on the Uzbek educational context. While TBLT promotes communicative competence in both languages, English benefits from greater resource availability and global usage, whereas German instruction faces obstacles such as structural complexity and limited methodological support. The study explores how factors like teacher readiness, curriculum design, student motivation, and assessment practices influence the effectiveness of task-based instruction. It also emphasizes the need for localized adaptations and targeted teacher training to ensure successful integration. The findings suggest that when thoughtfully applied, TBLT can significantly enhance learner engagement and language proficiency across diverse linguistic contexts.*

Keywords: *task-Based Language Teaching (TBLT), foreign language pedagogy, communicative approach, English language instruction, German language education, multilingual classrooms, learner motivation; task design, teacher training, curriculum development, assessment strategies.*

Annotatsiya: *Vazifalarga asoslangan til o'qitish (Task-Based Language Teaching – TBLT) – bu zamonaviy, o'quvchiga yo'naltirilgan metod bo'lib, tilni egallash jarayonida real hayotdagi topshiriqlarni bajarishni asosiy vosita sifatida ko'radi. Ushbu maqolada TBLT metodining nazariy asoslari tahlil qilinadi hamda uning ingliz va nemis tillarini o'qitishdagi amaliy qo'llanilishi, ayniqsa O'zbekiston ta'lim tizimi kontekstida, solishtirilib o'rganiladi. TBLT har ikkala tilda ham kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilsa-da, ingliz tili keng tarqalganligi va ko'plab resurslarga ega bo'lishi sababli ustunlikka ega. Nemis tili esa grammatik jihatdan murakkabligi va metodik qo'llanmalar cheklanganligi*

sababli bir qator muammolarga duch keladi. Tadqiqot davomida o‘qituvchining tayyorgarligi, o‘quv dasturlarining moslashuvchanligi, talabalar motivatsiyasi va baholash uslublari TBLT samaradorligiga qanday ta’sir qilishi tahlil qilinadi. Mahalliy sharoitga moslashtirish va o‘qituvchilarni maxsus tayyorlash zarurligi alohida ta’kidlanadi. Xulosa qilib aytganda, to‘g‘ri qo‘llanilgan taqdirda, TBLT talabaning til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi hamda ularning kommunikativ kompetensiyasini sezilarli darajada yaxshilaydi.

***Kalit so‘zlar**: vazifalarga asoslangan til o‘qitish (TBLT), chet tilini o‘qitish metodikasi, kommunikativ yondashuv, ingliz tilini o‘qitish, nemis tilini o‘rgatish, ko‘p tilli sinflar, o‘quvchi motivatsiyasi, topshiriq dizayni, o‘qituvchilarni tayyorlash, o‘quv dasturlarini ishlab chiqish, baholash strategiyalari.*

***Аннотация:** Обучение иностранным языкам на основе заданий (TBLT) представляет собой современную, ориентированную на учащегося методику, которая делает акцент на выполнении реальных коммуникативных задач как способе овладения языком. В данной статье рассматриваются теоретические основы TBLT и проводится сравнительный анализ его применения в преподавании английского и немецкого языков, особенно в контексте системы образования Узбекистана. Несмотря на то, что метод способствует развитию коммуникативной компетенции в обоих языках, обучение английскому языку выигрывает за счёт широкой доступности ресурсов и глобального распространения, тогда как преподавание немецкого сталкивается с такими трудностями, как грамматическая сложность и ограниченная методическая поддержка. В исследовании анализируются такие факторы, как подготовленность преподавателей, структура учебной программы, мотивация учащихся и методы оценки, влияющие на эффективность применения метода. Также подчеркивается необходимость адаптации подхода к местным условиям и целенаправленного повышения квалификации преподавателей. Полученные результаты показывают, что при грамотном внедрении TBLT значительно повышает вовлечённость учащихся и уровень владения языком в многоязычной образовательной среде.*

***Ключевые слова:** обучение на основе заданий (TBLT), методика преподавания иностранных языков, коммуникативный подход, обучение английскому языку, преподавание немецкого языка, многоязычные классы, мотивация учащихся, проектирование заданий, подготовка преподавателей, развитие учебных программ, стратегии оценивания.*

INTRODUCTION. In recent years, foreign language education has shifted toward learner-centered, communicative approaches. Task-Based Language Teaching (TBLT) is a prominent example, promoting the use of real-life, goal-oriented tasks instead of traditional grammar-based instruction. TBLT engages learners in meaningful communication, encouraging both fluency and accuracy through active use of language rather than rote memorization.

TBLT has been widely applied in English as a Foreign Language (EFL) teaching, where its emphasis on interaction and real-world relevance supports student motivation and language development. However, its implementation in other languages—such as German—has received less attention, especially in countries like Uzbekistan where English dominates foreign language education. Given the structural and sociolinguistic differences between English and German, exploring how TBLT functions in each context reveals important insights for educators working in multilingual settings.

MAIN PART. TBLT stems from communicative language teaching and emphasizes tasks that reflect real-world language use. According to Ellis (2003), tasks should focus on meaning, involve some communicative gap, and lead to a practical outcome. The approach is rooted in theories such as Krashen’s Input Hypothesis (importance of understandable input), Long’s Interaction Hypothesis (language learning through interaction), and Vygotsky’s Sociocultural Theory

(learning through social engagement and scaffolding).

TBLT prioritizes communication over grammatical perfection and supports a shift in the teacher's role—from instructor to facilitator. Students become active participants in their learning, gaining confidence and independence through task-based interaction. When well-structured and aligned with learners' proficiency, TBLT enhances both communicative competence and engagement.

Although TBLT principles are universal, their classroom application differs between English and German. English's simpler grammar and word order make it more accessible for beginners. German, on the other hand, presents challenges due to complex features such as noun cases, gendered articles, and verb placement rules. This requires more scaffolding and linguistic support during tasks.

CONCLUSION. TBLT offers a powerful framework for language teaching, emphasizing real-world communication and active learning. While English instruction benefits from global support, accessible resources, and trained educators, German teaching faces challenges due to limited materials, structural complexity, and lack of training opportunities.

To improve TBLT implementation in both contexts, especially in underrepresented languages like German, several changes are needed: flexible curricula, practical teacher training, resource development, and the integration of relevant, goal-based tasks. Adapting assessment to reflect communicative outcomes is also essential.

When applied thoughtfully, TBLT not only enhances linguistic skills but also boosts learner motivation and confidence, preparing students to use language effectively in real-world situations.

REFERENCES:

1. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.
2. Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Willis, J., & Willis, D. (2007). *Doing Task-Based Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
4. Long, M. H. (2015). *Second Language Acquisition and Task-Based Language Teaching*. Oxford: Wiley-Blackwell.
5. Skehan, P. (1998). *A Cognitive Approach to Language Learning*. Oxford: Oxford University Press.
6. Carless, D. (2007). The suitability of task-based approaches for secondary schools: Perspectives from Hong Kong. *System*, 35(4), 595–608. https://doi.org/10.1016/j.system.2007.09.003.
7. Müller-Hartmann, A., & Schocker-v. Ditfurth, M. (2010). *Introduction to English Language Teaching*. Stuttgart: Klett.
8. Littlewood, W. (2007). Communicative and task-based language teaching in East Asian classrooms. *Language Teaching*, 40(3), 243–249.https://doi.org/10.1017/S0261444807004363.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 82-31

“JIMJITLIK” ROMANIDA BADIIY PSIXOLOGIZM

Zeripboyeva Shaxlo Qudrat qizi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san’at fakulteti talabasi

ARTISTIC PSYCHOLOGISM IN THE NOVEL “JIMJITLIK”

Zeripboeva Shahlo Qudrat qizi, Student Of The Faculty of Philology and art of Urgench State University named after Abu Rayhon Beruniy

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПСИХОЛОГИЗМ В РОМАНЕ “ЖИМЖИТЛИК”

Зерипбоева Шахло Кудратовна, студентка факультета Филология и искусство Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруний

https://orcid.org/0009-0006-1570-140X
e-mail: shaxlozeripboyeva36@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Said Ahmadning “Jimjitlik” romanidagi badiiy psixologizm masalasi adabiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Avvalo, badiiy psixologizmning umumiy nazariy asoslari aniqlanadi, so‘ng qahramonlar ichki holatining tasviri, ruhiy iztiroblar, ichki monologlar, badiiy vositalar orqali psixologik portretlar yaratilishi tahlil qilinadi. Shu orqali Said Ahmadning badiiy tafakkuridagi ruhiyatiga xos yondashuvlar ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *badiiy psixologizm, ichki monolog, ruhiy kechinma, Said Ahmad, “Jimjitlik”, vijdon, tasvir vositalari.*

Abstract: *This article provides a literary-theoretical analysis of the artistic psychologism in Said Ahmad’s novel Jimjitlik. First, the general theoretical foundations of artistic psychologism are defined. Then, the depiction of characters’ inner states, mental struggles, inner monologues, and the creation of psychological portraits through artistic tools are examined. Thus, the psychological approach in Said Ahmad’s literary thinking is revealed.*

Key words: *artistic psychologism, inner monologue, psychological experience, internal speech, Said Ahmad, “Jimjitlik”, conscience, expressive devices.*

Аннотация: *В данной статье проводится литературно-теоретический анализ художественного психологизма в романе Саида Ахмада “Жимжитлик”. Сначала определяются общие теоретические основы психологизма, затем анализируются внутренние состояния персонажей, душевные переживания, внутренние монологи и создание психологических портретов с помощью художественных средств. Таким образом раскрываются особенности подхода Саида Ахмада к отображению внутреннего мира человека.*

Ключевые слова: *художественный психологизм, внутренний монолог, душевное переживание, внутренняя речь, Саид Ахмад, “Жимжитлик”, совесть, художественные средства.*

KIRISH. O‘zbek adabiyotida inson ruhiy olamini chuqur tahlil qilish, kechinmalarni nozik badiiy vositalar orqali tasvirlash jarayoni mustaqillik yillaridan boshlab yangi bosqichga ko‘tarildi. Psixologik tahlilga asoslangan asarlar nafaqat voqelikni, balki voqelik ortidagi ichki qarama-qarshilik, insoniy vijdon, ikkilanish, iroda va iymon kabi murakkab tushunchalarni talqin qilishga intildi. Shu jarayonda badiiy psixologizm adabiy-estetik hodisa sifatida alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Adabiyotda inson ruhiyati tasviri hamisha muhim masala sanaladi. Adabiyotshunoslik lug‘atida badiiy psixologizmga quyidagicha ta’rif berilgan: “Badiiy psixologizm – badiiy asarda to‘laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri: personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap-

so‘zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jami”[5;48]. Mazkur termin adabiy tanqidda qahramon ruhiyati, ichki kechinmalarining badiiy ifodalanishini, tafakkur va sezgi bilan bog‘liq holatlarning estetik tasvirini anglatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Said Ahmad ijodi, xususan, uning “Jimjitlik” romani badiiy psixologizmning yorqin namunasidir. Asarda voqealar rivojidan ko‘ra, insonning ichki dunyosi, uning kechinmalari, vijdon azobi va ichki sukunat kitobxonning e’tiborini ko‘proq tortadi. Romandagi “jimjitlik” timsoli tashqi sukunatdan ko‘ra ko‘proq ichki qarama-qarshiliklarning ramziy ifodasidir. Said Ahmad ushbu asar orqali inson qalbining eng nozik va og‘riqli jihatlarini ochib bergan.

Adabiyotning asosiy maqsadi inson va uning ichki dunyosini ochish, ijtimoiy muhit bilan shaxs o‘rtasidagi munosabatlarni badiiy tafakkur doirasida talqin qilishdan iboratdir. Bu borada badiiy psixologizm – adabiyotshunoslikdagi eng muhim tushunchalardan biri hisoblanadi. Badiiy psixologizm deganda, asarda qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari, axloqiy-irodaviy tanlovlari, vijdon azobi va sezgi olami kabi noaniq, lekin chuqur qatlamdagi his-tuyg‘ularining tasviri tushuniladi. Ushbu tasvir bevosita emas, balki ichki monolog, ong oqimi, tafakkur silsilasi, ramziy tasvirlar, holat metaforalari kabi usullar orqali amalga oshiriladi. Adabiyotshunos olim H.Umurovning fikricha, “Romanda epik tasvir bilan his-tuyg‘ular tasviri o‘ziga xos uyg‘unlashadi. Asarda tashqi voqelikning panoramasi – qahramonlar qalbidagi kechinmalarni reallashtirgani kabi, kechinma va fikrlar oqimi o‘z navbatida tasvirlanayotgan hayotning mohiyatini ochadi”[9;4]. Ushbu mulohaza aynan Said Ahmadning “Jimjitlik” romaniga ham tatbiq etilishi mumkin. Asarda epik sujet o‘rnini qahramonlarning ichki kechinmalari, ularning fikriy izlanishlari, o‘z-o‘zini anglashga bo‘lgan intilishini ko‘rishimiz mumkin. Muallif tashqi hayotni emas, balki ushbu hayotni qahramon qalbida qanday aks etishini, bu aks-sado qanday ruhiy silsilalarga sabab bo‘lishini ko‘rsatishga harakat qiladi.

MUHOKAMA. Said Ahmadning “Jimjitlik” romanida badiiy psixologizm aynan mana shu ko‘rinishlarda o‘z aksini topadi. Asar sujeti psixologik o‘zgarishlar markaziga qurilgan bo‘lib, voqealar emas, balki ularni qanday qabul qilish, anglash va baholash muhim. Said Ahmadning “Jimjitlik” romanida voqealar dinamikasidan ko‘ra, inson ruhiyatining ichki silsilasi, ruhiy iztiroblar va fikriy tahlillar muhimroq o‘rin tutadi.

O‘zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmadning “Jimjitlik” romani ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi abadiy kurashga bag‘ishlangan psixologik asardir. Ilk bor 1986–1987-yillarda “Sharq yulduzi” jurnalida bosilgan ushbu roman o‘tgan asrning 80-yillar birinchi yarmidagi ijtimoiy hayot haqiqatini bir qishloq manzarasi orqali ko‘rsatadi. Asarning yetakchi obrazlaridan biri – Tolibjon. U uzoq yillar vatandan yiroqda yashab, oilasidan ayrilgan, hayotning og‘ir zarbalarini boshidan kechirgan, o‘tmishi iztirobli inson sifatida tasvirlanadi. Uning obrazida inson sha’ni, vijdoni, ichki e’tiqod va botiniy tozalik muhim badiiy mezon sifatida ilgari suriladi. Bu qahramon timsolida muallif hayotda yashashning eng muhim omili – iymon va sabr-toqat ekanini ko‘rsatadi. Romanda salbiy xarakterga ega bo‘lgan asosiy qahramonlardan biri – kolxoz raisi Mirvali obrazidir. Said Ahmad bu obraz orqali murakkab psixologik tipni yaratadi: bir tomondan u ishbilarmon, tashabbuskor, salohiyatli rahbar sifatida ko‘rinadi, boshqa tomondan esa amalparast, xudbin, hiylakor va qilmishidan tap tortmaydigan salbiy shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Uning shaxsidagi ijobiy va salbiy fazilatlar qarama-qarshiligi badiiy konflikt asosini tashkil etadi. Asarda qahramonlarning fojiaviy qismatlari orqali muallif jamiyatdagi adolatsizlikni fosh qiladi. Bunda Nurmat tog‘a obrazi alohida o‘rin tutadi. U insoniylik, halollik, mehnatsevarlik timsoli sifatida ko‘rsatiladi. Biroq u zamonasining adolatsiz tuzumi qurboniga aylangan. Qamoqdan qaytgach, Mirvalining bosimi ostida, tog‘dagi yolg‘iz shiyponda umidsiz hayot kechiradi.

Yozuvchi Said Ahmad psixologik portret yaratishda qahramonlarning o‘y-fikrlari, o‘z-o‘ziga bergan savollari, ichki noroziliklari orqali ularning kechinmalarini ochib beradi. H.Umurov qahramonlarning ichki kechinmalarini shunday baholaydi: “Yozuvchi tasavvuridagi qahramonlarning azob va quvonchlari, hayajon va tashvish-kechinmalarini birga tortar ekan, yaratayotgan, uydirma asosiga qurilgan kartinasini ko‘z o‘ngida ko‘rar ekan, u bu holatlar va predmetlarni shunchalik aniq va jonli sezadiki, natijada uni o‘z qalbida, ko‘z oldida, haqiqiy hayotda yuz berayotgan kechinma va hodisadek qabul

qiladi”[9;28]. Asar qahramonlarining ruhiy portretlari orqali muallif, nafaqat, bir shaxsning, balki butun bir avlodning ichki iztiroblarini, mafkuraviy bosim ostida o‘z “men”ini yo‘qotgan insonlarning fojiasini ochib beradi.

NATIJALAR. O‘zbek adabiyotida psixologizm an’analari XX asr boshlarida Cho‘lpon, Qodiriy, Fitrat singari ziyolilar ijodida yuzaga chiqqan bo‘lsa-da, ularning asarlarida psixologik tahlillar asosan ruhiy portret, ichki tortinchoqlik, axloqiy qarashlar darajasida qolgan edi. Sovet davrida badiiy psixologizm ko‘pincha ideologik qaramlikka moslashtirildi, shaxsiy kechinmalar ijtimoiy ruhiyat bilan almashtirildi. Ammo mustaqillikdan keyingi davr adabiyotida inson, uning individual ruhiyati, ichki kurashlari, o‘zini anglash harakati markazga chiqdi.

Bu jarayonda Said Ahmad ijodi, ayniqsa, “Jimjitlik” romani o‘ziga xos bosqichni tashkil etadi. Ushbu roman adabiyotimizda psixologik tahlilga asoslangan, badiiy tafakkur orqali inson qalbining murakkab qirralarini ko‘rsatgan asarlardan biridir. Said Ahmadning tajribasi shundaki, u voqealarni emas, insonlarning ichki kechinmalarini, ruhiy olamini tasvirlaydi.

Bu roman faqat bir shaxsning emas, balki butun bir avlodning, butun bir jamiyatning ruhiy turg‘unlik va uyg‘onish o‘rtasidagi noaniq kechinmalarini badiiy aks ettirgan. Said Ahmad obrazlari real hayotdan olingan bo‘lsa-da, ularning ichki olami ramziy va umumlashtirilgan ruhiyatni ifodalaydi.

XULOSA. Shunday qilib, zamonaviy o‘zbek adabiyotida psixologizm yo‘nalishining shakllanishida “Jimjitlik” romanining o‘rni beqiyos. Ushbu asar orqali yozuvchi nafaqat ruhiy iztiroblarni tasvirlaydi, balki o‘quvchini bu iztiroblarni anglashga va ularni ichdan his qilishga majbur qiladi. Bu esa romanning estetik ta’sir kuchini oshiradi. Said Ahmadning “Jimjitlik” romani o‘zbek adabiyotida badiiy psixologizm yondashuvining yuksak namunasidir. Ushbu roman zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi psixologik talqinga boy asarlar qatoridan mustahkam o‘rin egallaydi. U o‘zbek adiblarining inson ruhiyatini chuqur anglashga bo‘lgan intilishini, shuningdek, o‘zbek o‘quvchisining ham badiiy idrok darajasi o‘zgarib borayotganini namoyon etadi. Shu jihatdan, “Jimjitlik” – nafaqat, ruhiy fojiani tasvirlovchi roman, balki badiiy psixologizm maktabining o‘ziga xos namunasi sifatida adabiyotshunoslikda alohida baholanishi lozim bo‘lgan asardir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Karimov N., Mamajonov S. va boshqalar. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990.
2. Mustaqillik davri adabiyoti. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 2006.
3. Nazarov B. Hayotiylik – bezavol mezon. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1985.
4. Normatov U. Ijod sehri. – Toshkent: Sharq, 2007.
5. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: Akademnashr, 2013.
6. **Rasulov A.** *Badiiylik – bezavol yangilik.* Toshkent: Sharq, 2007.
7. Said Ahmad. Jimjitlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1990.
8. Sattorova G. Milliy xarakter va badiiy talqin. – Toshkent: Fan, 2007.
9. Umurov H. Badiiy ijod asoslari: darslik. / Mas’ul muharrir:B.N.Valixujayev. – T.: “O‘zbekiston”, 2001. – B. 28.
10. Umurov H. Badiiy psixologizm va hozirgi o‘zbek romanchiligi. – Toshkent: Fan, 2002.
11. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002.
12. Doniyorova Sh. Davr va qahramon muammosiga doir // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1999. – №3. – B. 46–47.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 343.3/.7:004

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРИПТОВАЛЮТ В СОВЕРШЕНИИ КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЙ: УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ И СЛЕДСТВЕННАЯ ПРАКТИКА

Дусматов Дурбек Рустамжон оглы, прокурор отдела в сфере Противодействия теневой экономики прокуратуры города Ташкента, юрист 2-класса

https://orcid.org/0009-0007-0038-4832

e-mail:
bk179971@gmail.com

КИБЕРЖИНОЯТЛАРНИ СОДИР ЭТИШДА КРИПТОВАЛЮТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ: ЖИНОЯТ-ХУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛ ВА ТЕРГОВ АМАЛИЁТИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Дўсматов Дурбек Рустамжон ўғли, Тошкент шаҳар прокуратураси Яширин иқтисодиётга қарши курашиш соҳасида назорат бўлими прокурори, 2-даражали юрист

USE OF CRYPTOCURRENCIES IN COMMITTING CYBERCRIMES: CRIMINAL LAW ANALYSIS AND INVESTIGATIVE PRACTICE

Dusmatov Durbek Rustamjon ugli, Tashkent City Prosecutor's Office Prosecutor of the Department in the field of counteraction shadow economy, 2nd class lawyer

Аннотация: *В статье рассматриваются особенности использования криптовалют при совершении киберпреступлений, включая их роль в легализации преступных доходов и финансировании противоправной деятельности. Проведен уголовно-правовой анализ действующего законодательства, выделены ключевые проблемы квалификации и доказывания преступлений с применением цифровых активов. Отдельное внимание уделено следственной практике и международным подходам к правовому регулированию оборота криптовалют. Представлены предложения по совершенствованию уголовного законодательства и правоприменительной практики.*

Ключевые слова: *криптовалюта, киберпреступность, отмывание доходов, уголовное право, биткойн, блокчейн, электронные доказательства.*

Аннотация: *Мақолада кибержиноятларни содир этишда криптовалютадан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари, жумладан, жиноий йўллар билан олинган даромадларни легаллаштириш ва ноқонуний фаолиятни молиялаштиришдаги роли кўриб чиқилади. Амалдаги қонунчиликка нисбатан жиноят-ҳуқуқий таҳлил ўтказилган, рақамли активлардан фойдаланилган ҳолда содир этилган жиноятларни квалификация қилиш ва исботлашдаги асосий муаммолар ажратиб кўрсатилган. Тергов амалиёти ва криптовалюталар муомаласини ҳуқуқий тартибга солишда халқаро ёндашувларга алоҳида эътибор қаратилган. Жиноят қонунчилиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш бўйича таклифлар илгари сурилган.*

Калит сўзлар: *криптовалюта, кибержиноятчилик, даромадларни ювиш, жиноят ҳуқуқи, биткоин, блокчейн, электрон далиллар.*

Abstract: *The article examines the specific features of using cryptocurrencies in the commission of cybercrimes, including their role in the legalization of criminal proceeds and the financing of unlawful activities. A criminal law analysis of the current legislation is conducted, highlighting key issues related to the qualification and proof of crimes involving digital assets. Particular attention is paid to investigative practices and international approaches to the legal regulation of cryptocurrency circulation. The article also presents proposals for improving criminal legislation and law enforcement practices.*

Keywords: *cryptocurrency, cybercrime, money laundering, criminal law, bitcoin, blockchain, electronic evidence.*

ВВЕДЕНИЕ. Стремительное развитие цифровых технологий привело к трансформации экономических и правовых отношений. Одним из наиболее значимых явлений в цифровом пространстве стала криптовалюта — децентрализованная цифровая валюта, не подконтрольная государственным институтам. Несмотря на ряд преимуществ, криптовалюты широко используются в преступных целях: для отмывания доходов, финансирования терроризма, сбыта наркотиков, оплаты за хакерские услуги и прочие преступления в киберпространстве. При этом, появление криптовалют (Bitcoin, Ethereum и др.) [1] существенно трансформировало сферу финансовых и цифровых технологий, но одновременно создало новые риски в виде анонимных, трансграничных и трудноотслеживаемых транзакций, тем самым способствуя росту преступлений — мошенничеству, хакерским атакам, финансированию терроризма и отмыванию денег.

ОБСУЖДЕНИЕ. Мошенничество с криптовалютами может принимать различные формы. Одной из наиболее распространённых схем является фишинг, когда преступники с помощью ложных сайтов или сообщений пытаются получить доступ к кошелькам пользователей и украсть их средства. Также часто встречаются мошенничества с инвестициями: создание фальшивых криптовалютных фондов или платформ для “быстрого” обогащения, на которых граждане теряют свои деньги. Примером таких схем является так называемая “пирамида” — когда деньги новых инвесторов используются для выплаты прибыли старым.

Отмывание преступных доходов осуществляется посредством мультиадресных кошельков, миксеров, обменников, а также через NFT и DeFi-платформы. В международной практике подобные действия квалифицируются как отмывание денежных средств и часто сопровождаются дополнительными составами. Принимая во внимание криминогенную ситуацию в Республике Узбекистан, эмпирические данные показывают, что в 2024 году зарегистрировано 58 800 киберпреступлений (против 863 в 2019), что на 27,1 % больше, чем в 2023 году [7]. Уровень преступности составил 35,6 случаев на 10 000 человек, что рекордно за 4 года, тем самым количество кибератак за 5 лет выросло в 68 раз, доля киберпреступлений выросла с 6,2 % (2023) до 44,4 % (2024) от общего числа, а ущерб граждан превысил 1,9 трлн. сумов (≈180 млн. USD) за период с 2021 по 2024 года.

Одним из главных преимуществ криптовалют является их анонимность. Преступники активно используют криптовалюты для отмывания денег. Транзакции с криптовалютами позволяют скрывать следы преступной деятельности, так как они не привязаны к традиционным финансовым системам. Через децентрализованные биржи, а также с помощью анонимизаторов транзакций, таких как миксеры (обменники криптовалют, которые “смешивают” деньги других пользователей, делая их происхождение трудноотслеживаемым), можно скрывать реальные источники средств.

Криптовалюты также могут использоваться для финансирования терроризма. Анонимность и отсутствие

TAMADDUN NURI

государственного контроля делают их идеальными для перевода средств на счета террористических организаций. Криптовалюты помогают обходить санкции и международные регуляции, что делает их привлекательным инструментом для террористов. Использование криптовалютных кошельков позволяет избежать отслеживания финансовых потоков, а транзакции между различными странами упрощают процесс перевода средств.

Что касаемо проблем квалификации и пробелов в законодательстве, то несомненно одной из ключевых трудностей в уголовно-правовом регулировании использования криптовалют является отсутствие единого понятия криптовалюты в уголовном и финансовом праве. Возникают следующие проблемы, неясность правовой природы криптовалют (имущество, финансовый инструмент, цифровой актив), сложность квалификации преступлений с их использованием, правовая неопределенность в части конфискации криптовалют.

В Узбекистане криптоактивы определены в ряде нормативных актов, но в Уголовный кодекс пока не внедрено четкое регулирование в этой сфере. В то же время преступные схемы становятся всё изощрённее. Основная схема, то есть 98 % киберпреступлений связаны с банковскими картами: хищение через вредоносные ссылки или SMS-фишинг, из них 60 % – контроль над картой/устройством, 16 % – получение SMS-кода, 4 % – онлайн-кредиты, 11 % – мошенничество на торговых платформах. Например, в 2024 году и в текущем годах, 12 человек привлечены за незаконный оборот криптовалют, в основном через Binance – административные аресты и штрафы до 100 БРВ, повторно – лишение свободы до 5 лет [8]. Или, например, в Ферганской и Кокандской областях выявлены нелегальные майнинговые фермы (совокупный ущерб, нанесенный государству выявленными майнерами, составил 1,3 млрд. сумов).

Так как, криптовалюты являются децентрализованными и не привязаны к какой-либо конкретной стране, расследование киберпреступлений, связанных с криптовалютами, часто сталкивается с проблемами юрисдикции. Преступники могут использовать криптовалюты для перевода средств в страны с более мягким законодательством или даже скрываться за анонимными биржами, которые работают без явного контроля со стороны государственных органов.

РЕЗУЛЬТАТЫ. Следственная практика и электронные доказательства. Расследование преступлений с использованием криптовалют требует нового уровня компетенции от следователей, оперативных сотрудников и экспертов. На практике возникают следующие трудности: невозможность отследить цепочку операций без специальных инструментов (Chainalysis, Crystal и др.), отсутствие доступа к иностранным криптобиржам, низкий уровень подготовки правоохранителей, трудности в получении и закреплении цифровых доказательств (лог-файлы, blockchain-история, скриншоты и пр). Сложности усиливаются при отсутствии международного правового сотрудничества и договоренностей с криптоплатформами.

На международном уровне успешно внедряются практики по контролю за криптовалютами, например в Соединённых Штатах Америки, криптобиржи обязаны соблюдать правила KYC/AML, в Евросоюзе принят Регламент MiCA и расширяются полномочия AML-агентств, в России на данный момент инкриминируются статьи о цифровых финансовых активах в ГК и УК РФ.

При этом, для Узбекистана целесообразно ввести отдельную уголовно-правовую норму, предусматривающую ответственность за использование криптовалют в преступных целях, наделить следственные органы доступом к специализированным блокчейн-аналитическим инструментам, заключить международные соглашения с крупными криптобиржами и правоохранительными органами.

TAMADDUN NURI

Использование криптовалют в киберпреступлениях — вызов для современной уголовной юстиции. Необходимы комплексные меры: уточнение правового статуса криптоактивов, адаптация законодательства, подготовка специалистов, международное сотрудничество. Только сочетание уголовно-правовых и криминологических подходов позволит эффективно противостоять данной угрозе. Эмпирический анализ показывает, что Узбекистан переживает резкий рост крипто-криминала — рост почти в 70 раз за 5 лет, значительный экономический ущерб и преобладающий характер финансовых схем.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Криптовалюты, несмотря на свою полезность и перспективность, представляют серьёзную угрозу для безопасности. Их анонимность и децентрализованная природа предоставляют преступникам возможности для совершения широкого спектра правонарушений, от мошенничества до финансирования терроризма. В связи с этим, необходимо продолжать развивать законодательные и технические меры по борьбе с киберпреступностью. Только при комплексном подходе, включающем улучшение законодательства, использование новых технологий и международное сотрудничество, можно эффективно противодействовать угрозам, связанным с использованием криптовалют в преступных целях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Блокчейн и криптовалюта: правовой анализ / под ред. И.Л. Бачило. – М.: НОРМА, 2021.
2. Государственная служба финансового мониторинга Республики Узбекистан: методические рекомендации по выявлению криптовалютных операций, 2023.
3. FATF Report: Virtual Assets and AML/CFT, 2022.
4. MiCA Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council.
5. Уголовный Кодекс Республики Узбекистан.
6. Абдурахмонов А.Ш. Киберпреступность и электронные доказательства. – Т.: Академия МВД, 2022.
7. Chainalysis Crypto Crime Report 2024.
8. Данные МВД Узбекистана (статистика 2024–2025 гг).

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK 377.5:004+37.018.43

TEXNOLOGIYA FANIDAN TALABALARNING KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

[1]Ruzmetova Zuxra Shavkatovna, Urganch Innovatsion universiteti "Pedagogika va boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasi o'qituvchisi

[2]Matkarimova Oyimjon Saidnazar qizi, Urganch Innovatsion universiteti "Pedagogika va boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasi o'qituvchisi

https://orcid.org/0009-0009-5031-1134
e-mail: zuxrashavkatovna@urgiu.uz

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПО ТЕХНОЛОГИЯМ

[1]Рузметова Зухра Шавкатовна, преподаватель кафедры «Педагогика и методика начального образования» Ургенчского инновационного университета
Маткаримова Ойимжон Саидназар кызы, преподаватель кафедры «Педагогика и методика начального образования» Ургенчского инновационного университета

https://orcid.org/0009-0009-5412-6622
e-mail: matkarimovaoyimjon@urgiu.uz

USE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN FORMING PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS IN TECHNOLOGY

[1]Ruzmetova Zuhra Shavkatovna – teacher of the department of "Pedagogy and Primary Education Methodology" of Urgench Innovation University
[2]Matkarimova Oyimjon Saidnazar qizi – teacher of the department of "Pedagogy and Primary Education Methodology" of Urgench Innovation University

Annotatsiya: *Ushbu maqola talabalarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyatini o'rganadi. Xususan, texnologik ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida yangi pedagogik va texnologik metodlarning integratsiyasi ko'rib chiqiladi.*
Kalit so'zlar: *texnologiya, kasbiy kompetentlik, innovatsiya, interaktiv, ta'lim texnologiyalari.*
Аннотация: *В данной статье рассматривается важность использования инновационных образовательных технологий в формировании профессиональной компетентности студентов. В частности, рассматривается интеграция новых педагогических и технологических методов в процесс подготовки педагогов технологического образования.*

Ключевые слова: *технология, профессиональная компетентность, инновация, интерактив, образовательные технологии*
Abstract: *This article examines the importance of using innovative educational technologies in the formation of students' professional competence. In particular, the integration of new pedagogical and technological methods in the process of training teachers of technological education is considered.*
Keywords: *technology, professional competence, innovation, interactive, educational technologies.*

KIRISH. Hozirgi kunda ta’lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri – kelajak mutaxassislarini raqobatbardosh, zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega, mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirishdir. Ayniqsa, texnologik ta’lim yo‘nalishida o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy pedagogik faoliyat an’anaviy yondashuvlardan uzoqlashib, innovatsion ta’lim texnologiyalarini qo‘llashni talab qilmoqda.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari o‘qitish jarayonini interaktiv, samarali va zamonaviy talablar asosida tashkil etishga yordam beradi. Bu texnologiyalar ta’lim sifatini oshirish bilan birga, talabalar mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni rivojlantirishiga ham xizmat qiladi. Shu sababli, ushbu maqola texnologik ta’lim o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish masalasini ilmiy jihatdan o‘rganish ga qaratilgan.

ASOSIY QISM. Kasbiy kompetentlik – bu mutaxassisning o‘z kasbi doirasida samarali ishlash, muammolarni hal qilish va o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llash qobiliyatidir. Zamonaviy ta’lim tizimida kompetentlik yondashuvi muhim ahamiyat kasb etib, faqat nazariy bilim emas, balki amaliy ko‘nikmalar va shaxsiy sifatlarni ham o‘z ichiga oladi.

Kasbiy kompetentlik quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan iborat:

Hozirgi kunda kasbiy kompetentlik tushunchasi muntazam rivojlanib bormoqda. Xalqaro me’yorlarga ko‘ra, zamonaviy mutaxassis quyidagi kompetensiyalarga ega bo‘lishi lozim:

1. Moslashuvchanlik va muammolarni hal qilish – yangi vaziyatlarga moslashish va tezkor qaror qabul qilish qobiliyati.

2. Tanqidiy va tizimli fikrlash – axborotni tahlil qilish, asoslangan xulosa chiqarish va strategik rejalashtirish ko‘nikmalari.

3. Texnologik savodxonlik – raqamli texnologiyalarni o‘zlashtirish va ular bilan ishlash.

4. Jamoaviy ish va kommunikatsiya – samarali hamkorlik qilish va professional muhitda samarali muloqot olib borish.

5. Ijodiy va innovatsion yondashuv – yangi g‘oyalarni ilgari surish va ularni amaliyotga tatbiq etish.

Texnologik ta’lim zamonaviy pedagogika tizimining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, talabalarga texnik va muhandislik sohasidagi fundamental bilimlarni berishga qaratilgan. Bu yo‘nalishda faoliyat yurituvchi o‘qituvchilar nafaqat o‘z fanini yaxshi bilishi, balki innovatsion yondashuvlarga ega bo‘lishi ham muhimdir.

Texnologik ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligiga qo‘yiladigan asosiy talablar:

1. Nazariy bilimlar: texnologik jarayonlar, texnik fanlar va muhandislik asoslari.
2. Amaliy tajriba: laboratoriya ishlari, texnologik innovatsiyalar bilan ishlash qobiliyati.
3. Pedagogik mahorat: zamonaviy ta’lim usullari, interaktiv texnologiyalarni qo‘llash.
4. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini bilish: raqamli ta’lim resurslari va dasturiy ta’minotdan foydalanish.

Texnologik ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirish orqali ta’lim sifatini yaxshilash, talabalar bilimini amaliy jihatdan mustahkamlash va innovatsion fikrlashni rivojlantirish imkoniyati yaratiladi.

Hozirgi kunda an’anaviy ta’lim usullari bilan birga innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish ta’lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari kasbiy kompetentlikni shakllantirishda quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

1. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv: har bir talabaning qobiliyatiga mos o‘qitish.
2. Interfaol usullar: talabalarni faol ishtirok etishga undash (muammoli ta’lim, amaliy loyihalar, jamoaviy ish).
3. Raqamli texnologiyalar: elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, onlayn o‘qitish platformalari.

4. Refleksiv yondashuv: o‘z-o‘zini baholash, ta’lim natijalarini tahlil qilish va tahliliy tafakkurni rivojlantirish.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish uchun aniq strategiyalar va innovatsion yondashuvlar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari talabalarni faqatgina bilim oluvchilar sifatida emas, balki mustaqil tadqiqotchilar, ijodkor shaxslar va kelajakdagi mutaxassislar sifatida tayyorlashga yordam beradi. Ularning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Interaktivlik – talabalarning dars jarayonida faol ishtirok etishiga imkon yaratadi.

2. Mustaqil ta’lim olish imkoniyati – talabalarning o‘zlari yangi bilimlarni mustaqil ravishda o‘rganishiga ko‘maklashadi.

3. Amaliyotga yo‘naltirilgan ta’lim – nazariy bilimlarni amaliy mashg‘ulotlar bilan bog‘lash imkonini beradi.

4. Texnologik vositalardan foydalanish – multimedia, sun’iy intellekt, masofaviy ta’lim platformalari kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali ta’lim sifati oshiriladi.

5. Muammoli ta’lim va loyiha faoliyati – talabalarning tahliliy fikrlashi va muammolarni mustaqil hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalarini tatbiq etish natijasida talabalarning quyidagi jihatlari rivojlanadi:

Tanqidiy va tahliliy fikrlash – o‘quvchilar oldida turgan muammolarni turli nuqtai nazardan baholash va eng maqbul yechimni topish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Jamoaviy ishlash qobiliyati – zamonaviy ta’lim metodlari orqali talabalar guruhlarda ishlash, yetakchilik va kommunikatsiya ko‘nikmalarini shakllantiradilar.

Yangi texnologiyalarga moslashish – kelajakda talab qilinadigan innovatsion yondashuvlarga ega bo‘lish va o‘z kasbiy sohasida yangi texnologiyalarni tatbiq eta olish imkoniyati yaratiladi.

Ijodiy tafakkur va muammolarni hal qilish qobiliyati – talabalar innovatsion muammolarga ijodiy yondashish va amaliy yechimlar ishlab chiqishga o‘rganadilar.

O‘zbekiston Respublikasida texnologik ta’limda qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni rivojlantirish va joriy etish bo‘yicha bir qator farmoyishlar va qarorlar qabul qilinmoqda. Ushbu farmoyishlar va hujjatlar, ta’lim tizimining samaradorligini oshirish, pedagogik innovatsiyalarni tatbiq etish va o‘qituvchilarni zamonaviy metodik yondashuvlar bilan ta’minlashga qaratilgan.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, innovatsion ta’lim texnologiyalarini qo‘llashning texnologik ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda samarali ekanligini va ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshirishda zamonaviy metodlardan, jumladan AKT, muammoli ta’lim va loyiha asosida o‘qitish usullarini keng qo‘llash zarur.

Kasbiy kompetentlik zamonaviy ta’lim tizimida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u nafaqat nazariy bilimlarni, balki kasbiy ko‘nikmalarni, amaliy tajribani va innovatsion yondashuvlarni ham o‘z ichiga oladi. Kasbiy kompetentlik o‘qituvchining faqat bilim va ko‘nikmalarini belgilab bermaydi, balki uning ta’lim jarayonida yangi texnologiyalarni qo‘llash va talabalarga samarali ta’lim berish qobiliyatini ham shakllantiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Axmedov U, O‘rinboyeva G. Pedagogik innovatsiyalar va ta’lim texnologiyalari,T.:Fan, 2020.

2. Xodjayev Sh. Kasbiy ta’lim nazariyasi va metodikasi, T.: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, 2019.

3. Rasulova D. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, T.: Ilm ziyo, 2021.

4. Jalolov J. "Innovatsion ta’lim texnologiyalari va ularning samaradorligi", Pedagogika jurnali, 2022.

5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi rasmiy sayti: www.edu.uz

8. Pedagogik innovatsiyalar bo‘yicha xalqaro tadqiqotlar: www.sciencedirect.com

9. Masofaviy ta’lim va raqamli texnologiyalar haqida: www.researchgate.net

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 801.82:81.179

VLADIMIR GRIGORYEVICH GAK TALQINIDA GAPLARNING LEKSIK-GRAMMATIK TUZILISHI

Ruziyeva Nasiba Kenjayevna, Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi

THE LEXICO-GRAMMATICAL STRUCTURE OF SENTENCES IN THE INTERPRETATION OF VLADIMIR GRIGORYEVICH GAK

Ruziyeva Nasiba Kenjayevna, Teacher, Kattakurgan Branch of Samarkand State University

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ВЛАДИМИРА ГРИГОРЬЕВИЧА ГАКА

Рузиева Насиба Кенжаевна, преподаватель Каттакурганского филиала Самаркандского государственного университета

https://orcid.org/0009-0004-3424-9485
e-mail: ruziyevanasiba24.02gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada V.G.Gak tilshunoslikda lug‘at va grammatika o‘rtasidagi mavjud munosabat muammosini o‘rganishga jiddiy e’tibor qaratgan. V.G.Gak “Lug‘at va grammatika o‘rtasidagi munosabat masalasida (fransuz tili sintaksisi asosida)” nomli maqolasida tadqiqot muammolari shakl doirasidagi leksik va grammatik ma’nolarning o‘zaro ta’siri va bu shakldan foydalanishga lug‘at tomonidan qo‘yilgan cheklovlar, grammatik shaklning lug‘at ta’sirida ma’no o‘zgarishi, grammatik ma’nolarni (asosan, morfologik) ifodalash uchun leksik birliklardan foydalanish kabi masalalar ilmiy jihatdan tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *leksik, grammatik, stilistik, morfologik.*

Abstract: *In this article, V.G.Gak paid serious attention to the study of the problem of the existing relationship between vocabulary and grammar in linguistics. In his article “On the issue of the relationship between vocabulary and grammar (based on the syntax of the French language)”, V.G.Gak scientifically analyzed such issues as the interaction of lexical and grammatical meanings within the framework of the form and the restrictions imposed by the dictionary on the use of this form; the change in meaning of the grammatical form under the influence of the dictionary; the use of lexical units to express grammatical meanings (mainly morphological).*

Keywords: *lexical, grammatical, stylistic, morphological.*

Аннотация: *В этой статье рассматривается как В.Г.Гак уделил серьезное внимание изучению проблемы соотношения лексики и грамматики в языкознании. В своей статье “К вопросу о соотношении лексики и грамматики (на материале синтаксиса французского языка)” В.Г.Гак научно проанализировал такие исследовательские проблемы, как взаимодействие лексических и грамматических значений в рамках формы и ограничения, накладываемые словарем на употребление этой формы; изменение значения грамматической формы под влиянием словаря; использование лексических единиц для выражения грамматических значений (в основном морфологических).*

Ключевые слова: *лексический, грамматический, стилистический, морфологический.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). V.G.Gak “Rus tiliga nisbatan fransuz tili materiali asosida gaplarni leksik-grammatik tashkil etish muammolari”[1] mavzusidagi dissertatsiya ishida muloqot jarayonida gaplarni leksik-grammatik

tashkil etish qonuniyatlarini o‘rganishni maqsad qilgan. Muloqot jarayonida tildan qanday foydalanish kerak, degan savolga javob berish uchun semantik uchburchakning uch tomonidagi munosabatni – “til – tafakkur – ekstralingvistik vaziyat”ni hisobga olish kerakligi uqtirilgan. Til amaliy jihatdan tahlil qilinarkan, voqelikdan til shakllariga o‘tish yo‘llari, ya’ni lingvistik nominatsiya qonuniyatlarini o‘rganish zarurdir. Bunday holda belgilangan obyektlar hamda vaziyatlarning qaysi tomonlari nom uchun asos sifatida ishlatiladi, uni belgilash uchun qanday lingvistik vositalar qo‘llaniladi, qaysi elementlar ifodalanmagan yoki aksincha, kabi savollarga o‘z javobini topishi kerak. Shuning uchun tilning to‘liq tavsifi uch grammatikani o‘z ichiga olishi kerak: Grammatik tuzilishi – belgilovchilar va ular o‘rtasidagi munosabatlarning tavsifi; Nutqning passiv (realizatsiyasi) – shaklni ma’lum bir vaziyatga nisbatan izohlash qoidalari; Amalga oshirishning faol tuzilishi – ma’lum vaziyatni tavsiflashda optimal shaklni tanlash qoidalari. Muallif tilni amalga oshirish muammosining ikki jihatini ajratadi: amalga oshirish-aktuallashtirish (Sh.Balli nuqtayi nazaridan) va amalga oshirish-tanlash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). V.G.Gak qisman (so‘z) va to‘liq belgini (bayonot – muayyan vaziyat bilan bog‘liq bo‘lgan aniq jumla) aniqladi.

Vaziyat elementini belgilashda nominatsiyaning funksional, semantik va tarkibiy tipologiyalari ajratiladi. Funksional, sintagmatik jihatdan vaziyatga qarab aniqlangan va takroriy nominatsiyalar o‘ziga xos tashkil etish sifatiga ega. Sintagmatik jihatdan aniqlangan nominatsiya bilan bayonotda tasvirlangan obyektlarning barqaror tabiati katta ahamiyatga ega. Ishning nazariy ahamiyatini unda semantik transformatsiyaning universal qonuniyatlari yoritilgani hamda nomzodlar paradigmasi o‘rnatilgani yanada oshirgan.

a) vaziyatni ifodalaganda. U o‘zicha ham harakatning boshqa zamonga tegishli ekanligini ko ‘rsatishi mumkin. *Quand est-ce que je te vois?* gapida vaziyat (situatsiya) harakatning kelasi zamonga qarashli ekanligini ko‘rsatadi;

b) payt holi. *Tu viens souvent? // Tu viens ce soir* gaplarida hol vazifasida kelgan so‘zlar présent mos ravishda hozirgi va kelasi zamonlarni ifodalab keladi. Holning fe’l zamon shakllari ma’nolarining voqelanishidagi roli juda katta. O‘z ma’nosida to‘g‘ri qo‘llangan hol zamon semasini mazmunan harakat fe’l shakliga “uzatadi”. Masalan, *Hier, je rentre, et qu’est-ce que je vois?* (sodir bo‘lgan harakat). Demain, je rentre tard (sodir bo‘ladigan harakat) [4].

c) fe’l semantikasi. To‘siqli va to‘siqsiz fe’llar orasidagi tafovut muhim ahamiyatga ega. Masalan, présent to‘siqsiz fe’llar bilan bilan kelganda, odatda, hozirgi zamonni (Je mange), to‘siqsiz fe’llar bilan kelganda esa kelasi zamonni ifodalaydi (J’errive!);

d) yondosh gapdagi zamon shaklida. Agar birinchi gap o‘tgan zamonda berilgan bo‘lsa, keyingi gaplarda présent, asosan, o‘tgan zamondagi harakatlarni ifodalaydi: *Donc, mon frère et ma belle – soeur étaient ici. Au moment de se mettre à table, ma belle – soeur s’apperçoit qu’elle a oublié ses pelules. Je me propose pour aller les chercher...*

e) shart ergash gapning ikkala qismida ham présent kelasi zamonga taalluqli harakatni ifodalash mumkin: *Si tu bouges, je te jelle par la fenêtre* [3].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Vaziyat elementini belgilashning tashqi shakli nutqning qaysi qismiga va qaysi tuzilmaga (analitik va nazariy) denotatsiya berilgani bilan bog‘liq.

Gapning nominativ birlik sifatidagi ichki tuzilish muammosi semantik tuzilma tildan tashqari vaziyat strukturasini qanchalik adekvat tarzda aks ettirishga qodir degan xulosani beradi. Gap tuzilishi va vaziyat strukturasini taqqoslar ekan, olim sintaktik va real aktantlarning sakkiztasini farqlaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, fransuz tilida mavjud uch transformatsiya usuli rus tiliga qaraganda ko‘proq ishlatiladi. Gap tuzilishining uch darajasi (semantik, sintaktik va kommunikativ) o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish esa fransuz tilida gapning sintaktik tashkil etilishi ko‘proq kommunikativ daraja bilan, rus tilida esa semantik daraja bilan mos kelishini isbotladi.

Umuman aytganda, tadqiqot vaziyatning alohida elementini hamda vaziyatini belgilashda rus tiliga nisbatan fransuz tilining tipologik xususiyatlarini umumlashtiradi. Bu xususiyatlar parallel bo‘lib, belgilovchilarga, belgilovchining belgilovchiga munosabatiga va belgining tuzilishiga tegishlidir. Nutq darajasida tillar o‘rtasidagi

tafovutlar ma’ruzachilarning fikrlash shakllaridagi farqlar tufayli bayonotlarni tuzish uslubidagi tavofutlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Gaplarni leksik va grammatik jihatdan to‘g‘ri tashkil qilish muammolari V.G.Gakning “Gap tuzilishi va gap tuzilishi o‘rtasidagi munosabat to‘g‘risida” nomli maqolasida [1] yoritilgan. Maqolada gaplarni aloqa harakatiga mos ravishda mazmun va ifoda uyg‘unligiga mansub birliklar sifatida farqlash zarur, degan xulosaga kelingan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/ RESULTS). Grammatik ma’no leksik ma’nodan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

Mustaqil nominativ vazifaning yo‘qligi. So‘zlar nomlash, ya’ni g‘ayrilisoniy obyektlarni mustaqil tarzda ifodalash xususiyatiga ega. Grammatik shakllar esa yo o‘zicha nominativ vazifa bajarolmaydi yoki umuman, bunday xususiyatga ega emas. Boshqacha aytganda, ular mustaqil ravishda borliq obyektlarini ifodalamaydi yoki ular bilan semantik usulda umuman, bog‘lanmaydi. Masalan, *il arrivera [il arivra] va il arrive demain [il arivdəmɛ]*. Birinchi gapda kelasi zamon *[ra],* ikkinchi gapda *[dəmɛ]* yordamida ifodalangan. Biroq *Quand arrive - t - il?* So‘rog‘iga *[dəme]* deya javob berish mumkin,ammo hech qachon *[ra]* degan javob berilmaydi. *[dəmɛ]* so‘zi mustaqil nominativ vazifaga ega. Shuning uchun u alohida gap hosil qiladi. Binobarin, *demain* leksik, *-ra* esa grammatik hodisadir. *Est ce que le cahier est dans la serviette?* so‘rog‘iga *Oui, il est dedans,* deya javob berish mumkin, ammo *il est dans* deyish mumkin emas. Holbuki, ularning har ikkalasi ham makon ma’nosini ifodalaydi. *Dans* bu ma’noni gap tarkibida *(le cahier est dans la serviette)* kelgandagina ifodalaydi, chunki u yordamchi (“grammatik”) so‘z. Grammatik unsurlar leksik unsurlar bilan so‘z *(il arrivera)* yoki gap tarkibida kelganda aloqaga kirishi mumkin [2].

Nutq harakatini har tomonlama tahlil qilish uning mantiqiy, semantik va sintaktik tuzilmalarini yanada aniqroq tavsiflashga xizmat qiladi. Muallif fransuz va rus tillaridan misollar keltirib, gapning sintaktik va mantiqiy-semantik tuzilishi o‘rtasidagi munosabatni aniqlash tilning muhim tipologik xarakteristikasi ekanligini ko‘rsatadi. Tillar nutq akti tarkibida ushbu uch jihatni uyg‘unlashtirish uchun turli xil vositalardan foydalanadi. Ushbu vositalarni o‘rganish tillarning tipologik tavsifi uchun katta qiziqish uyg‘otadi[2].

V.G.Gakning bir bosh bo‘lakli to‘liqsiz gaplar xususida yozganlari ham e’tiborga molik. U to‘liqsiz gaplarni ikki bosh bo‘lakli va bir bosh bo‘lakli gaplarga ajratib o‘rganadi. Ikki bosh bo‘lakli gaplarda, odatda, fe’l tushirib qoldiriladi. Shuning uchun ularni ham to‘liqsiz gap deb hisoblash kerak.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Xullas, professor V.G.Gakning ilmiy merosini o‘rganish, asarlarini tarjima qilish bugungi o‘zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biridir. Chunki ularda fanimiz muammolari lisoniy tejamkorlik, til va nutq dixotomiyasi, lisoniy belgi asimmetriyasi, markaz va quyi, modus va diktum, birlamchi va ikkilamchi ma’no tamoyillari asosida g‘oyat original tarzda ishlab chiqilgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES):

1. Гак В.Г. О соотношении структуры предложения и структуры высказывания. – Мужвузовская конференция: Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка. – Тезисы докладов. – МГПИИЯ, 1965. – С.53.
2. Рузиева Н.К. Общая характеристика лингвистических и лингвометодических трудов В.Г.Гака// Research and Education. – Tashkent, 2023, Issue: 4, Volume:11. – P.158-166.
3. Ruzieva N.K. Issues of spelling, stylistics and language teaching methodology in the works of V.G.Gak // Innovative trends in Science, Practice and Education. – Ankara, Turkey, 2024 y, 30th January. – P.98-105.
4. Ruzieva N.K. Umumiy va Roman tilshunosligi//Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari nomli ko‘p tarmoqli Respublika ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiyasi. – Toshkent, 2024, 1-fevral. – B.17-21.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 130.2

TIL VA JAMIYAT: O‘ZBEKISTONDA YOSHLAR TILIDA KUZATILAYOTGAN O‘ZGARISHLAR

Jo‘rayeva Marjona Baxtiyor qizi, Termiz davlat pedagogika instituti Tillar fakulteti 3-kurs talabasi

LANGUAGE AND SOCIETY: LINGUISTIC CHANGES OBSERVED IN THE SPEECH OF YOUTH IN UZBEKISTAN

Jo‘rayeva Marjona Baxtiyor qizi, 3rd-year student, Faculty of Languages, Termiz State Pedagogical Institute

ЯЗЫК И ОБЩЕСТВО: ЯЗЫКОВЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В РЕЧИ МОЛОДЕЖИ УЗБЕКИСТАНА

Жураева Маржона Бахтиёр кызы, студентка 3-курса факультета языков Термезского государственного педагогического института

e-mail: marj0na.baxtiy0r0vna0203@gmail.com
tel: +99850 501 81 88

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O‘zbekiston yoshlarining kundalik muloqotida kuzatilayotgan o‘zgarishlar sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlar, global madaniyat va texnologiyalarning rivojlanishi ta’sirida shakllanayotgan yangi nutq birliklari, aralash kodli gaplar tahlil qilinadi. Tadqiqot kuzatish natijalariga asoslangan.*

Kalit so‘zlar*: sotsiolingvistika, til o‘zgarishi, yoshlar nutqi, aralash kod, leksik yangiliklar, lingvistik o‘zgarishlar, fonetik va morfologik o‘zgarishlar, sintaktik o‘zgarishlar, Code Switching, Code mixing.*

Abstract: *This article analyzes the changes observed in the daily communication of Uzbek youth from a sociolinguistic perspective. It examines new speech units and code-mixed utterances shaped under the influence of social media, global culture, and technological development. The research is based on observational data.*

Keywords: *Sociolinguistics, language change, youth speech, code mixing, lexical innovations, linguistic changes, phonetic and morphological changes, syntactic changes, code switching.*

Аннотация: *В данной статье с социолингвистической точки зрения рассматриваются изменения, наблюдаемые в повседневном общении узбекской молодежи. Анализируются новые речевые единицы и предложения со смешанным кодом, формирующиеся под влиянием социальных сетей, глобальной культуры и развития технологий. Исследование основано на результатах наблюдений.*

Ключевые слова: *социолингвистика, языковые изменения, речь молодежи, кодмиксинг, лексические новшества, лингвистические изменения, фонетические и морфологические изменения, синтаксические изменения, код-свитчинг.*

KIRISH. Sotsiolingvistika tilshunoslikning jamiyat va inson munosabatlarini o‘rganuvchi tarmog‘i hisoblanadi. Bugungi globallashuv davrida til jamiyatdagi har bir qatlam, ayniqsa, yoshlar orasida doimiy o‘zgarishga uchramoqda. Sotsiolingvistika fani doirasida yoshlar nutqi tahlili muhim ahamiyatga ega, chunki bu ijtimoiy guruh o‘zgaruvchan til birliklarini faol ishlab chiqaruvchi va targ‘ib qiluvchi jamoa hisoblanadi. O‘zbekiston yoshlari tilida so‘nggi yillarda ingliz, rus va shu kabi boshqa chet tillaridan kirib kelgan so‘zlar, qisqartmalar, internet-madaniyatga oid terminlar va kod-almashish (code-switching) hodisalari ko‘paymoqda. Ushbu maqola aynan shu o‘zgarishlar mohiyatini ochib beradi. Til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikda yoshlar eng faol guruh bo‘lib, ular orasida til o‘zgarishlari ko‘proq va tez-tez sodir bo‘ladi. Yoshlarning tilga

bo‘lgan munosabatini ularning ijtimoiy holati, madaniy qadriyatlari, zamonaviy texnologiyalari bilan o‘zaro bog‘liq deyishimiz mumkin. Yoshlar bugungi kunda ijtimoiy jihatdan o‘ziga xos tarzda nutqida yangi so‘zlar va iboralarni yaratish, norasmiy so‘z va iboralarni faol qo‘llash, shuningdek, modaga bog‘liq ravishda tezda yangi til birliklaridan foydalanishga moyilligi bilan ajralib turadi.

ASOSIY QISM. Nutq jarayonida bir qancha lingvistik o‘zgarishlar namoyon bo‘ladi. Masalan, leksik o‘zgarishlarga misol qilib, “like qilmoq”, “zapis bo‘lmoq”, “deadline yetdi”, “mentalitet yo‘q” va hokazo... Fonetik va morfologik o‘zgarishlar, bunda so‘zlarning qisqartirilgan shaklda ishlatilishiga urg‘u beriladi: (boraylikmi?) “borelikmi?”, (xo‘p) “xob”, (ketyapman) “ketyapmanu”, (qilmayapman) “qimayapman” kabi.

Sintaktik o‘zgarishlar bunda asosan yoshlar erkinlikka, ya’ni an’anaviy qoidalarning buzilishiga yo‘l qo‘yadi: “Hali ishlashim kerak” gapi yoshlar nutqida “Hali ish bor” tarzida yoki “Menimcha, bu yaxshi fikr” – “Yaxshi gap bu”; “Menimcha, bu noto‘g‘ri” – “Menga bu yoqmadi” tarzida ishlatiladi.

“Nutqiy muloqot chog‘ida so‘zlovchining kommunikatsiya sharoitidan kelib chiqqan holda, bir tildan (yoki til variantlaridan, dialektdan, uslubdan) boshqa bir til ko‘rinishiga o‘tishi kodlar aralashuvi, ya’ni bir kod tasarrufidan ikkinchi kod tasarrufiga o‘tish deyiladi”[1]. “Kod-almashish — bu ikki yoki undan ortiq til tizimlari o‘rtasidagi ijtimoiy ko‘prikdir”, — deydi tilshunos John Gumperz. U bu hodisani ijtimoiy vaziyatga moslashish vositasi deb biladi [2] . Ayniqsa, ko‘p tilli muhitda yashovchi yoshlar uchun bu hodisa tabiiy holga aylangan. Code Switching (Kod o‘zgartirish) — bu bir tildan boshqasiga butunlay o‘tish. Masalan, bir gapning boshi o‘zbekcha, lekin davomi inglizcha bo‘lishi mumkin. Masalan, kod o‘zgartirish jarayoni yoshlar nutqida:

“*Bugun darsga kech qoldim, because the bus was late”.*

“I think bu topshiriqni boshqa kimgadir berish kerak”.

Yuqoridagi gaplarda o‘zbekcha gapirib so‘ng ingliz tilida gapni davom ettirilgani yoki inglizcha ibora bilan gap boshlanib o‘zbekcha tugaganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

“Darsda qatnashdim, но ничего нового не было”.

“Bu vazifa juda oson edi, но я забыл сделать”.

Ushbu gaplar esa o‘zbekcha va ruscha so‘zlarning o‘zgarganiga misol bo‘la oladi.

Code Mixing (Kod aralashtirish):

Bu — bir til ichida boshqa til so‘zlarini aralashtirib ishlatish. Ya’ni gap grammatik jihatdan bir tilga tegishli, lekin unda boshqa til so‘zlari mavjud. Masalan:

“*Bugun Zoomda meeting bor”.*

“Iltimos, bu fileni upload qilib yuboring”.

“U Instagramda reelslar joylaydi, juda creative”.

E’tibor qaratishimiz kerak bo‘lgan muhim jihatlardan biri bu – Code switching — gap davomida butunlay til o‘zgartiradi. Code mixing — bir tilda gapirib turib, boshqa til so‘zlarini aralashtirib ishlatadi. Yoshlar orasida bu hodisalarning sabablari, ko‘p tilli muhitda yashash, ayniqsa chet elda o‘qiydigan yoki ishlaydigan yoshlarda nutqida o‘zgarishlar bo‘lishi tabiiy holat. Yoki Internet, ijtimoiy tarmoqlar, memlarda ko‘pincha inglizcha atamalar ishlatiladi va bu o‘z-o‘zidan nutqida inglizcha terminlarning ko‘payishiga asos bo‘la oladi. Trendga ergashish, “cool” ko‘rinish istagi ularda yuqori bo‘ladi. O‘qish va ishga oid terminlarning asosan ingliz tilida bo‘lishi, yangi so‘zlar sifatida tilimizda ishlatilayotgan so‘zlarning ko‘pi bu jarayonga ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosi S. Sultonov esa shunday yozadi: “So‘z boyligidagi zamonaviy o‘zgarishlar ko‘proq yoshlar leksikonida namoyon bo‘ladi. Bu esa tilning ijtimoiy guruhga qarab shakllanishini ko‘rsatadi”[3].

Yoshlar tilidagi o‘zgarishlarning ijtimoiy va madaniy sabablariga asos qilib, global

[1] Sh.Usmanova,N.Bekmuxamedova, G.Iskandarova. Sotsiolingvistika. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, Universitet, 2014. 37-bet.

[2] Gumperz, J. J. (1982). Discourse Strategies. Cambridge University Press.

[3] Sultonov, S. (2020). Zamonaviy O‘zbek tili leksikasida yangilanish jarayonlari. Filologiya masalalari.

madaniyatning ta’siri, chet tillarini o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojning tobora ortib borishi, zamonaviy texnologiyalar va tezkor aloqa vositalari, shaxsiy brend va imidj yaratish istagi, taqlid qilish va trendda bo‘lish istagini ko‘rsatishimiz mumkin. Globalizatsiya jarayoni natijasida ingliz tili va g‘arb madaniyati yoshlar orasida keng tarqalmoqda. Bu, o‘z navbatida, ularning nutqida kod-mixing va kod-switching holatlarining ko‘payishiga olib keladi (Crystal, 2003)[4].

Yoshlar orasida ingliz tilini o‘rganish, ayniqsa IT, biznes va xalqaro aloqalar sohasida juda foydali hisoblanadi. Ingliz tilini bilmay turib bugungi kunda bu sohalarda faoliyat olib borish juda mushkul, shu sababli ham tilimizda ingliz tilining ta’siri ortib bormoqda.

Ijtimoiy tarmoqlar orqali va u yerdagi o‘zaro xabar almashish natijasida so‘zlarni qisqartirib va nutq jarayonida turli xil fonetik o‘zgarishlar ham kuzatilmoqda. Yoshlar orasida ommabop madaniyat vakillariga, ijtimoiy tarmoqlardagi trendlarga taqlid qilish til o‘zgarishlarini tezlashtiradi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda yoshlar tilida kuzatilayotgan lingvistik o‘zgarishlar zamon bilan bog‘liq zaruriy va tabiiy jarayondir. O‘zbekistondagi yoshlar nutqidagi o‘zgarishlar — bu **ijtimoiy va madaniy jarayonlarning tabiiy natijasi** bo‘lib, til hamjamiyatining doimiy rivojlanishi va moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Ushbu jarayonlarni o‘rganish va tahlil qilish, yoshlar tilining kelajakdagi holatini anglash uchun muhimdir. Bu o‘zgarishlar yoshlarning o‘zaro muloqotini yengillashtiradi, shuningdek, ular orasida ijtimoiy va guruhiy birlikni mustahkamlaydi. Til orqali o‘zini ifoda etish va o‘ziga xos brend yaratish istagi yoshlarni bunday o‘zgarishlarga undaydi.

Biroq, til me’yorlaridan chetga chiqish, ayniqsa rasmiy va ilmiy nutqda normaning buzilishi tilning tushunarliligi va aniqligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu esa tilning barqarorligini saqlash va rivojlantirish uchun muhim muammolardan biridir. Shu bois, tilshunoslar va jamiyat a’zolari til o‘zgarishlarini atroflicha o‘rganib, ularning ijtimoiy va madaniy kontekstini hisobga olib, me’yoriy yondashuvlarni ishlab chiqish zarur.

Shunday qilib, yoshlar nutqidagi o‘zgarishlar faqat til buzilishi sifatida emas, balki tilning rivojlanish jarayonining tabiiy ko‘rinishi sifatida qabul qilinishi lozim. Ular yoshlarning dunyoqarashi, ijtimoiy mavqeyi va madaniy yangilanishlarini aks ettiradi. Bu jarayonlarni to‘g‘ri yo‘naltirish va boshqarish orqali O‘zbek tilining zamonaviy sharoitlarga moslashuvi va rivojlanishini ta’minlash mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Fishman, J.A.(1972). Sociolinguistics: A brief introduction. Rowley: Newbury House.
2. Holmes, J. (2013). An Introduction to Sociolinguistics. Routledge.
3. Sultonov,S. (2020). Zamonaviy O‘zbek tili leksikasida yangilanish jarayonlari. Filologiya masalalari.
4. Xudoyberganova,D. (2021). Yoshlar va til madaniyati. Sotsiologik tahlil jurnali.
5. Usmanova,Sh., Bekmuxammedova,N., Iskandarova, G. (2014). *Sotsiolingvistika*. Toshkent: Toshkent davlat universiteti nashriyoti.
6. Abdurahmonov X., Mahmudov N. So‘z estetikasi. - Toshkent: Fan, 1981.
7. D.Elova, G.Safarova, Sotsiolingvistika,Toshkent, 2021.
8. Z.Aliqulov. S.Boymirzayeva. Sotsiolingvistika. Samarqand, 2009.

[4] Crystal, D. (2003). *English as a Global Language*. Cambridge University Press.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK: 20.8.1.31.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI MILLIY-MADANIY SEMALI LEKSIK BIRLIKLARNI TARJIMA QILISH MUAMMOLARI

Jo‘raqulova Rayhon Xolboyevna, Denov tadbirkorlik va pedagogika universiteti tayanch doktoranti

TRANSLATION PROBLEMS OF LEXICAL UNITS WITH NATIONAL-CULTURAL SEMANTICS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Jo‘raqulova Rayhon Kholboevna, Basic Doctoral Student, Denov University of Entrepreneurship and Pedagogy

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СЕМАНТИКОЙ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Джуракулова Райхон Холбоевна, базовый докторант Деновского университета предпринимательства и педагогики

https://orcid.org/0009-0003-3231-328X
e-mail: johnsonelif7@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi milliy-madaniy semantik yuklamaga ega bo‘lgan leksik birliklarni tarjima qilishdagi asosiy muammolar tahlil etilgan. Har ikki tilga xos bo‘lgan frazeologik birikmalar, realiyalar, ramziy ifodalar va madaniy anglanmalar milliy tafakkur, qadriyatlar va tarixiy xotira bilan bevosita bog‘liqdir.*

Kalit so‘zlar: *milliy-madaniy semantika, leksik birlik, tarjima muammolari, konnotatsiya, frazeologizmlar, madaniyatlararo kommunikatsiya, deskriptiv tarjima, kontekstual moslik, tarjima strategiyalari, realiyalar tarjimasi.*

Annotation: *This article analyzes the main challenges in translating lexical units with national and cultural semantics from Uzbek and English. Phraseological expressions, realia, symbolic meanings, and culturally embedded concepts specific to both languages are deeply tied to national mindset, values, and historical memory.*

Keywords: *national-cultural semantics, lexical units, translation problems, connotation, phraseologisms, intercultural communication, descriptive translation, contextual equivalence, translation strategies, translation of realia.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются основные трудности перевода лексических единиц с национально-культурной семантикой с узбекского и английского языков. Фразеологизмы, реалии, символические значения и культурно обусловленные концепты, присущие обоим языкам, тесно связаны с национальным менталитетом, ценностями и исторической памятью.*

Ключевые слова: *национально-культурная семантика, лексические единицы, проблемы перевода, коннотация, фразеологизмы, межкультурная коммуникация, описательный перевод, контекстуальное соответствие, переводческие стратегии, перевод реалий.*

KIRISH. Har bir til xalqning tarixiy xotirasi, milliy dunyoqarashi va ijtimoiy ongini o‘zida mujassam etgan murakkab ijtimoiy-madaniy tizimdir. Til orqali insoniyat nafaqat fikr almashadi, balki o‘zining madaniy, diniy va axloqiy qarashlarini, qadriyatlarini va hayot falsafasini namoyon etadi. Ayniqsa, leksik tizimdagi milliy-madaniy semali birliklar tilning madaniyat ko‘zgusi sifatida ahamiyat kasb etadi. Bunday birliklar xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, turmush tarzi va ijtimoiy ongida shakllangan o‘ziga xos semantik qatlamlarga ega bo‘ladi. O‘zbek va ingliz tillarida

milliy-madaniy semantik yuklamaga ega bo‘lgan leksik birliklar o‘z mazmun-mohiyatida xalqning diniy e’tiqodlari, urf-odatlari, mentaliteti va tarixiy xotirasini o‘zida ifodalaydi. Masalan, o‘zbek tilidagi “beshik to‘yi”, “oq fotiha”, “ko‘z tegmoq”, “ota-onani rozi qilish” kabi iboralar faqatgina leksik birlik bo‘lib qolmay, balki o‘zbek xalqining madaniy tafakkurining mahsuli hisoblanadi. Ingliz tilida esa “April Fool’s Day”, “blue blood”, “pub culture”, “Thanksgiving” kabi birliklar ingliz jamiyatining tarixiy shakllangan urf-odatlari, ijtimoiy tuzilmasi va qadriyatlari bilan uzviy bog‘langan. Bunday leksik birliklarni tarjima qilishda bir qator muammolar yuzaga chiqadi. Ularning boshida — ekvivalent yetishmasligi, semantik ko‘lamdagi tafovutlar, kontekstga mos kelmaydigan tarjimalar, hamda ma’no va madaniy yuklamaning to‘liq uzatilmasligi turadi. Shuningdek, ba’zi birliklar tarjima qilinganida o‘z semantik chuqurligini yoki estetik ta’sir kuchini yo‘qotadi. Shu sababli tarjimon nafaqat til bilimdoni, balki madaniyatlararo vositachi sifatida ham faoliyat yuritishi kerak bo‘ladi. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi milliy-madaniy semantik birliklarning tarjima jarayonidagi muammolari tahlil qilinadi. Shuningdek, ularni adekvat ifodalashning samarali usullari — deskriptiv, izohli va kontekstual tarjima strategiyalari asosida yoritiladi. Mazkur masalani o‘rganish til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab, ammo uzviy bog‘liqlikni chuqurroq anglashga yordam beradi hamda tarjima nazariyasiga amaliy yondashuv baxsh etadi[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Birliklar tahliliga oid muhim manbalardan foydalanildi. G‘aybullayev (2015) va Sharipov (2009) asarlari til va madaniyat o‘zaro bog‘liqligini tushuntiruvchi asosiy nazariy manba bo‘lib xizmat qildi. Nida (1964) tarjimada madaniy kontekstning muhimligini ko‘rsatgan bo‘lsa, Wierzbicka (1997) madaniy “kalit so‘zlar” orqali milliy tafakkurni ochib bergan. Frazeologik birliklarni tahlil qilishda Kunin (2000) va Kövecses (2005) asarlaridan foydalanildi. Ular madaniy metaforalar va milliy obrazlarning til strukturasi bilan qanday uyg‘unlashishini ochib beradi. Halliday (1978) tilni ijtimoiy semiosfera sifatida tahlil qilgan bo‘lsa, Crystal (2003) ingliz tilining tizimiy va tarixiy jihatlarini yoritadi. Baldry va Thibault (2006) multimodal yondashuv orqali matnni nafaqat lingvistik, balki vizual va audial belgilar asosida tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Yuldasheva (2018) esa lingvokulturologik birliklarning tarjimadagi muammolarini tahlil qilib, amaliy tavsiyalar beradi. Metodologik asos sifatida semantik tahlil, madaniy qiyoslash, frazeologik tahlil va multimodal yondashuvlar tanlandi. Bu yondashuvlar mavzuni chuqur va har tomonlama o‘rganishga xizmat qiladi.

METODIK TAHLIL VA ILMIY NATIJALAR. Mazkur tadqiqot doirasida o‘zbek va ingliz tillarida faol ishlatiluvchi milliy-madaniy semantik yuklamali leksik birliklarning tarjimasi bilan bog‘liq lingvomadaniy muammolar chuqur tahlil qilindi. Ishning metodologik asosi sifatida qiyosiy-tipologik, deskriptiv-analitik va kontekstual-semantik yondashuvlar qabul qilindi. Shuningdek, lingvokulturologiya, tarjima nazariyasi va semasiologiya sohalariga oid konsepsiyalar tadqiqot asosiga singdirildi[2]. Tahlil obyekti sifatida tanlangan 50 dan ortiq leksik birlik — o‘zbek va ingliz tillariga xos, chuqur milliy-madaniy asosga ega bo‘lgan so‘z va frazeologizmlar — madaniy konnotatsiyasi, funksional-kommunikativ ahamiyati va tarjima paytidagi moslik darajasiga ko‘ra sinflashtirildi. O‘zbek tilidagi “dugona”, “beshik to‘yi”, “oq fotiha”, “el-yurt roziligi”, “ko‘z tegmoq”, “ona suti”, “yuz-ko‘zi yorug‘” kabi birliklar xalqning ijtimoiy-ma’naviy qadriyatlarini semantik jihatdan aks ettiradi. Ingliz tilida esa “blue blood”, “white lie”, “Thanksgiving”, “Royal family”, “pub culture”, “April Fool’s Day” kabi birliklar britan yoki amerikan jamiyatining tarixiy-madaniy tajribasidan oziqlangan[3]. Qiyosiy tahlil jarayonida aniqlandiki, bunday leksik birliklarni tarjima qilishda universal ekvivalentlarning mavjud emasligi yoki yetarlicha madaniy moslikka ega bo‘lmagan nomuvofiq birliklardan foydalanish — semantik buzilishlarga va mazmun yo‘qotilishiga olib keladi. Masalan, “oq fotiha berdi” iborasining “gave blessing” shaklida tarjimasi yuzaki ko‘rinadi, chunki bu ibora nafaqat diniy konnotatsiyani, balki ijtimoiy-axloqiy rozilik, ota-onalik maqomi va nikoh marosimining an’anaviy jihatlarini o‘zida mujassam etadi. Xuddi shuningdek, “white lie” iborasining oddiy “yolg‘on” shaklida tarjima qilinishi ingliz madaniyatida u bilan bog‘liq yumshoqlik, ijtimoiy maqbullik va zararsizlik kabi semantik soyalarni yo‘qqa chiqaradi[4-5]. Tarjima jarayonida yuzaga

keladigan bu kabi muammolarni bartaraf etish uchun bir qator metodik yondashuvlar amalda sinab ko‘rildi. Bular qatoriga deskriptiv tarjima (ma’no bayoni), izohli tarjima (madaniy sharhli), kontekstual almashtirish va funksional ekvivalentlash usullari kiradi. Masalan, “beshik to‘yi” iborasini “a cradle ceremony for a newborn in Uzbek tradition” shaklida deskriptiv tarjima qilish uning madaniy mohiyatini yetkazishda samaralidir[7]. Izohli tarjima esa o‘quvchining madaniy kontekstni to‘liq anglashini ta’minlaydi, bu ayniqsa realiyalar tarjimasida dolzarb hisoblanadi. Empirik kuzatuvlar shuni ko‘rsatmoqdaki, tarjimon nafaqat lingvistik kompetensiyaga, balki madaniyatlararo kommunikativ sezuvchanlikka ega bo‘lishi lozim. Chunki har bir madaniyat o‘z semantik maydonini vujudga keltiradi, bunda so‘zlar ortida turli qadriyatlar, rasm-rusumlar, e’tiqodlar va tarixiy kontekstlar yashiringan bo‘ladi[8]. Bu esa tarjimonni chuqur semantik tahlilga, konnotativ qatlamlarni anglashga va kontekstual moslikni ta’minlashga majbur qiladi. Yakuniy natija shuni ko‘rsatadiki, milliy-madaniy semantik birliklarni tarjima qilish jarayoni oddiy leksik almashtirish emas, balki murakkab madaniy rekonstruksiya jarayonidir. Bunday hollarda tarjimon vositachi emas, balki ikki madaniyatni bir-biriga yaqinlashtiruvchi faol ishtirokchidir. Shu bois bunday birliklarni tarjima qilishda nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy kompetensiyalar — pragmatik idrok, kontekstual fikrlash va madaniyatlararo sezgirlik ham muhim o‘rin egallaydi[9-10].

XULOSA. O‘zbek va ingliz tillariga xos bo‘lgan milliy-madaniy semantik qatlamli leksik birliklar xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, urf-odatlari, axloqiy qadriyatlari va mentalitetini ifodalovchi muhim til birliklari sanaladi. Ularning tarjimasi esa faqatgina til darajasidagi almashtirish emas, balki chuqur madaniy va semantik transformatsiyani talab etadi. O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, ushbu turdagi birliklarning tarjimasida eng katta muammo — ekvivalentlikning yo‘qligi, ya’ni boshqa tilga o‘ziga xoslik va ma’no yuklamasini to‘liq aks ettira oladigan mos ifodaning topilmasligidir. Tarjimon ushbu birliklarni adekvat tarzda ifodalashda lingvistik kompetensiyadan tashqari, madaniy tafakkur va sotsiolingvistik kontekstni to‘liq anglab yetishi zarur. Bunday hollarda deskriptiv tarjima, izohli bayon, kontekstual almashtirish, madaniy parallel va funksional tenglikka asoslangan strategiyalar eng samarali yondashuvlar sifatida e’tirof etiladi. Milliy-madaniy birliklarning tarjima jarayonidagi noto‘g‘ri interpretatsiyasi yoki yuzaki yondashuv madaniyatlararo kommunikatsiyada anglashmovchiliklar va semantik noaniqliklar keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois tarjimon nafaqat tarjima vositachisi, balki ikki til va madaniyat o‘rtasidagi g‘oyaviy va semantik ko‘prik vazifasini bajarishi zarur. Tadqiqot natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, milliy-madaniy birliklarni tarjima qilish muammolarini yengib o‘tish uchun tarjima nazariyasining zamonaviy yondashuvlari bilan bir qatorda madaniyatshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik va pragmalingvistika kabi fanlar bilan uzviy integratsiyalashgan holatda ishlash zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Baldry, A., & Thibault, P.J. (2006). Multimodal transcription and text analysis: A multimedia toolkit and coursebook. London: Equinox Publishing.
2. Crystal, D. (2003). The Cambridge encyclopedia of the English language (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
3. G‘aybullayev, R. (2015). Til va madaniyat. Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Halliday, M.A.K. (1978). Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning. London: Edward Arnold.
5. Kövecses, Z. (2005). Metaphor in culture: Universality and variation. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Kunin, A. V. (2000). English phraseology: A course of lectures. Moscow: Vysshaya Shkola.
7. Nida, E. A. (1964). Language and culture: Contexts in translation. Stanford, CA: Stanford University Press.
8. Sharipov, Sh. (2009). Semasiologiya asoslari. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
9. Wierzbicka, A. (1997). Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford: Oxford University Press.
10. Yuldasheva, M.A. (2018). Lingvokulturologik birliklarning tarjimasi muammolari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

Qabul qilindi: 15.05.2025 Chop etildi: 30.06.2025 UDK:81-25

KOSMONIMLAR VA ULARNING TILSHUNOSLIKDAGI O‘RNI, O‘ZBEK TILI VA MADANIYATIGA BOG‘LIQLIGI

Berdimuratova Ro‘za Raxmanovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

COSMONYMS AND THEIR PLACE IN LINGUISTICS, THEIR RELATIONSHIP TO THE UZBEKI LANGUAGE AND CULTURE

Berdimuratova Ro‘za Raxmanovna,
Basic doctoral student at Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

КОСМОНИМЫ И ИХ МЕСТО В ЛИНГВИСТИКЕ, ИХ СВЯЗЬ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ И КУЛЬТУРОЙ

Бердимуратова Руза Рахмановна,
Базовый докторант Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни

https://orcid.org/0000-0001-6694-6307
berdimuratovaroza53@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada osmon jismlari nomlari, ya’ni kosmonimlar, o‘zbek tilining onomastika sohasida muhim lingvistik birlik ekanligi alohida ta’kidlanib, uning lingvokulturologik xususiyatlari ularning semantik tuzilishi va madaniy kontekstda qo‘llanilishi bilan aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *kosmonim, kosmonimika, astronim, onomastika, yulduz, yulduz turkumi, tong yulduzi.*

Abstract: *This article emphasizes that the names of celestial bodies, that is, cosmonyms, are an important linguistic unit in the field of onomastics of the Uzbek language, and its linguocultural characteristics are determined by their semantic structure and use in a cultural context.*

Key words: *cosmonym, cosmonymics, astronym, onomastics, star, constellation, morning star.*

Аннотация: *В данной статье подчеркивается, что названия небесных тел, то есть космонимы, являются важной языковой единицей в области ономастики узбекского языка, а ее лингвокультурные особенности определяются их семантической структурой и использованием в культурном контексте.*

Ключевые слова: *космоним, космонимика, астроним, ономастика, звезда, созвездие, утренняя звезда.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Osmon jismlari nomlari, ya’ni kosmonimlar, o‘zbek tilining onomastika sohasida muhim lingvistik birlik sifatida qaraladi. Ushbu nomlar nafaqat astronomik obektlarni belgilash vositasi sifatida xizmat qiladi, balki tilning tarixiy, madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Kosmonimlar tilshunoslikning onomastika bo‘limida, xususan, kosmonimika yoki astroinimika deb ataluvchi sohada o‘rganiladi. Bu soha osmon jismlari, sayyoralar, yulduz turkumlari va boshqa kosmik obektlarning nomlarini tahlil qiladi. Kosmonimlar “kosmo” (koinot) va “onoma” (atoqli ot) so‘zlaridan kelib chiqib, koinotdagi obektlarning nomlarini ifodalaydi. Ilmiy adabiyotlarda bu nomlar “kosmonim”, “astroinim” yoki “astroponim” kabi turli terminlar bilan ataladi, ammo terminologiyadagi bu xilma-xillik tadqiqotchilar o‘rtasida muayyan chalkashliklarni keltirib chiqaradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). O‘zbek tilidagi ilmiy adabiyotlarda “astroponim” termini ko‘proq yulduzlar, sayyoralar, burjlar va ular yuzasidagi obyektlar (masalan, tekisliklar, vulqonlar, dengizlar) nomlari sifatida izohlanadi. Masalan, E.Begmatov o‘zining “O‘zbek ismlari imlosi” asarida astroponimlarni “yulduzlar, sayyoralar, burjlar va boshqa samoviy jismlarning atoqli otlari” deb ta’riflaydi va shartli ravishda meteorit nomlarini ham ushbu guruhga kiritish mumkinligini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, H.Dadaboyevning maqolalarida va “O‘zbek adabiy tili leksikasi tarixi” asarida ham “astroponim” termini qo‘llanilgan.

E.Begmatov va N.Uluqovlarning hamkorlikda nashr qilgan “O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati”da “astronim” va “astroponim” terminlari alohida talqin qilinadi. Bu lug‘atda “astronim” samoviy jismlar, ya’ni yulduzlar, sayyoralar, kometalar va asteroidlarning atoqli otlari sifatida ta’riflanadi, ammo “astroponim” termini haqida maxsus izoh berilmaydi. Shu bilan birga, “kosmonim” termini “kosmik fazoda joylashgan samoviy obyektlarning atoqli otlari” sifatida izohlanadi, lekin “kosmonimika” sohasining aniq ta’rifi keltirilmaydi [2.:18-19]. Bu holat terminologiyadagi noaniqlikni yanada oshiradi va tadqiqotchilar o‘rtasida turli yondashuvlarni keltirib chiqaradi.

Rus tilshunosi A.V.Superanskayaning tadqiqotlarida kosmonimika va astronimika sohalari yetarlicha o‘rganilmaganligi va bu sohada aniq terminologiya shakllanmaganligi ta’kidlanadi [3.:37.]. U “kosmonim” va “astronim” terminlarini farqlashga harakat qilib, “kosmonim”ni kengroq tushuncha sifatida, ya’ni galaktikalar, yulduz turkumlari va kosmik kengliklarni qamrab oluvchi nomlar deb, “astronim”ni esa yulduzlar, sayyoralar, asteroidlar va kometalarning alohida nomlari sifatida talqin qiladi. V.D.Bondaletov ham shu fikrga qo‘shilib, “kosmonim” va “astronim” terminlarining bir-biriga yaqin ma’noda ishlatilishini va tadqiqotchilar o‘rtasida yagona yondashuv yo‘qligini ta’kidlaydi. U o‘z tadqiqotlarida “kosmonim” va “kosmonimika” terminlarini afzal ko‘radi, chunki bu terminlar samoviy jismlar nomlarini aniqroq ifodalaydi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Kosmonimlarning o‘zbek tilidagi o‘rni ularning etimologik kelib chiqishi va madaniy ahamiyati bilan ham bog‘liq. O‘zbek xalqining tarixiy va madaniy tajribasi kosmonimlarda o‘z aksini topgan. Masalan, turkiy xalqlar orasida yulduz nomlari ko‘pincha arabcha va forscha so‘zlar bilan qo‘llanilgan, bu esa islom dini ta’siri bilan izohlanadi. “Avesto” kabi qadimiy manbalar samoviy jismlar nomlarining etimologiyasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Bu manbada ko‘plab sayyoralar, burjlar va yulduz turkumlari nomlari keltirilgan bo‘lib, ular otašparastlik dinining vakillari tomonidan vaqtni, yil fasllarini va dehqonchilik, chorvachilik kabi sohalarni belgilashda ishlatilgan. Masalan, “Avesto”da keltirilgan nomlar osmon jismlari nomlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini va ularning turkiy xalqlarning dunyoqarashidagi o‘rnini ko‘rsatadi [1].

O‘zbek xalqining hayotida kosmonimlar muhim rol o‘ynaydi, chunki ular xalqning ko‘chmanchi hayot tarzi, dehqonchilik faoliyati va diniy e’tiqodlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Masalan, “Yetti qaroqchi” (Pleiades yulduz turkumi) o‘zbek xalq og‘zaki ijodida ko‘chmanchi hayotning muhim ramzi sifatida tilga olinadi. Xalq dostonlarida va ertaklarida bu yulduz turkumi yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi sifatida tasvirlanadi. Alisher Navoiyning “Xamsa” asarida “Yetti qaroqchi” haqida quyidagi misra keltiriladi: “*Yetti qaroqchi osmonda nur sochar, yo‘l ko‘rsatar karvonga”.* Bu misra yulduz turkumining nafaqat estetik tasvirini beradi, balki uning xalq tasavvuridagi muhim o‘rnini ham ko‘rsatadi. Shu kabi, “Qutb yulduzi” va “Temir qoziq” (Shimoliy yulduz) ko‘chmanchilar uchun yo‘nalish belgilovchi sifatida xizmat qilgan. Xalq maqollarida “Temir qoziq o‘z o‘rnida turar” degan ibora barqarorlik, sadoqat va doimiylik ramzi sifatida ishlatiladi, bu esa kosmonimlarning xalq hayotidagi amaliy va ramziy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kosmonimlarning lingvokulturologik xususiyatlari ularning semantik tuzilishi va madaniy kontekstda qo‘llanilishi bilan aniqlanadi. O‘zbek tilidagi kosmonimlar ko‘pincha metafora, metonimiya va sifatlar orqali shakllangan bo‘lib, xalqning tasavvuriga asoslanadi. Masalan, “Cho‘lpon” (Venera) so‘zi o‘zbek tilida “tong yulduzi” sifatida ishlatilib, ertalabki yorug‘lik va umid ramzi sifatida talqin qilinadi. Xalq she’rlarida “Cho‘lpon” ko‘pincha sevgi va go‘zallik ramzi

sifatida tasvirlanadi: “Cho‘lpon yulduz nur sochar, ko‘ngilga mehr o‘yar”. Bu misol kosmonimning stilistik ahamiyatini va uning o‘zbek adabiyotidagi badiiy obraz sifatidagi rolini ko‘rsatadi. Shu kabi, “Mushtariy” (Yupiter) forsiy so‘zdan kelib chiqqan bo‘lib, o‘zbek tilida donishmandlik va nufuz ramzi sifatida ishlatiladi. “Mushtariy osmonda porlar, bilim nurin sochar” degan misra bu nomning adabiy matnlardagi ramziy ma’nosini ochib beradi.

Kosmonimlarning lingvostilistik xususiyatlari ularning adabiy va og‘zaki nutqda qo‘llanilishi bilan bog‘liq. O‘zbek adabiyotidagi kosmonimlar ko‘pincha ramziy ma’noga ega bo‘lib, she’rlar va nasrda badiiy obrazlar yaratishda ishlatiladi. Masalan, “Quyosh” va “Xurshid” nomlari o‘zbek she’riyatida hayot, nur va iliqlik ramzi sifatida ishlatiladi. Alisher Navoiy “Xurshid” haqida quyidagi misrani keltiradi: “Xurshid chiqar sharqdan, nur sochar har yonga”. Bu misra kosmonimning badiiy tasvirdagi rolini va uning estetik qiymatini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, “Oy” va “Qamar” nomlari sevgi, go‘zallik va sokinlik ramzi sifatida ishlatiladi. Xalq dostonlarida “Qamar yuzli dilbar” iborasi sevgi va muhabbatni ifodalashda keng qo‘llaniladi. Masalan, “Alpomish” dostonida “Qamar yuzli Barchinoy” tasviri ayol go‘zalligini ulug‘lashda ishlatiladi. Bu kabi kosmonimlar o‘zbek tilining stilistik imkoniyatlarini boyitadi va adabiy matnlarning badiiy-estetik qiymatini oshiradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). O‘zbek tili kosmonimlari tilshunoslikdagi o‘rni, o‘zbek xalqining madaniy va ma’naviy hayoti bilan bog‘liqligi bilan o‘ziga xos ahamiyatga ega. Bu nomlar xalqning tarixiy xotirasini saqlab, tilning leksik-semantik tuzilishi, etimologik kelib chiqishi va stilistik imkoniyatlarini yoritadi. “Yetti qaroqchi”, “Qutb yulduzi”, “Temir qoziq”, “Quyosh”, “Oy”, “Mirrix”, “Shams”, “Qamar”, “Xurshid”, “Mehr”, “Utorid”, “Cho‘lpon”, “Mushtariy” va “Tong yulduzi” kabi kosmonimlar o‘zbek xalqining dunyoqarashi, ko‘chmanchi hayot tarzi, dehqonchilik faoliyati va diniy e’tiqodlarini aks ettiradi. Adabiy matnlardan olingan misollar bu nomlarning badiiy-estetik qiymatini va xalq hayotidagi muhim rolini isbotlaydi. Shu sababli, kosmonimlar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va tarix kabi fanlar uchun ham muhim tadqiqot obekti hisoblanadi.

Kosmonimlarning o‘zbek madaniyatiga bog‘liqligi ularning xalq xotirasidagi o‘rni va ijtimoiy hayotdagi ahamiyati bilan aniqlanadi. “Cho‘lpon” yulduzining chiqishi dehqonlar uchun mavsumiy ishlarning boshlanishini bildirsa, “Yetti qaroqchi” ko‘chmanchilar uchun yo‘nalish belgilovchi sifatida xizmat qilgan. “Qutb yulduzi” va “Temir qoziq” barqarorlik va yo‘l-yo‘riq ramzi sifatida xalq maqollarida va dostonlarida keng ishlatiladi. Bu nomlar xalqning ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettirish bilan birga, tilning leksik boyligini oshiradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, kosmonimika sohasidagi terminologik muammolarni hal qilish uchun “kosmonim” va “kosmonimika” terminlarini yagona standart sifatida qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Bu terminlar ixcham, baynalmilal xarakterga ega va samoviy jismlar nomlarini aniq ifodalaydi. Shu bilan birga, o‘zbek tilidagi kosmonimlarning etimologik va madaniy ahamiyatini o‘rganish tilshunoslik, madaniyatshunoslik va tarix kabi sohalarda muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Авесто (М. Исҳоқов таржимаси). – Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2000, №6. – 50 б.
2. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган: Наманган нашриёти, 2006. – 18–19 б.
3. Дадабаев Х. Астрономические наименования в старотюркских письменных памятниках XI-XIV вв. // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Тошкент: Фан, 1994. – 32–43 с.
4. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – 366 с.